6-3

॥ श्रीः ॥

चरक-संहिता

महामुनिना भगवताग्निवेशेन प्रणीता महर्षिचरकेण प्रतिसंस्कृता

चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतया आयुर्वेददीपिकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय-श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचितया
जल्पकल्पतरुसमाख्यया टीकया च समलङ्कृता

सूत्रस्थानम्

प्रथम खण्डः

सूत्रस्थान १ से १२ अध्याय

चौखम्भा ओरियन्टालिया
वाराणसी-१

6 — 3

सी० के० सेननाम्न्या संस्थया प्रकाशितस्य प्रतिरूपम्

चरक-संहिता

महामुनिना भगवताग्निवेशेन प्रणीता महर्षिचरकेण
दृढबलेन च प्रतिसंस्कृता

चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतया आयुर्वेददीपिकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय-श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचितया
जल्पकल्पतरुसमाख्यया टीकया च समलङ्कृता

कविराज-श्रीनरेन्द्रनाथसेनगुप्तेन
कविराज-श्रीबलाइचन्द्रसेनगुप्तेन च
सम्पादिता संशोधिता प्रकाशिता च

सूत्रस्थानम्
प्रथम खण्डः
सूत्रस्थान १ से १२ अध्याय

चौखम्भा ओरियन्टालिया
प्राच्यविद्या तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक एवं वितरक
पो० आ० चौखम्बा, पोस्ट बाक्स नं० १०३२
गोकुल भवन, के० ३७/१०९, गोपाल मन्दिर लेन
समीप मैदागिन, गोलघर, वाराणसी

भारताधिशासन-मानवसंसाधनविकासमन्त्रालय (शिक्षाविभाग-)
दत्तेन द्रव्यसाहाय्येन प्रकाश्यं नीतम्

एकात् पञ्चतः सम्पूर्ण भागः
मूल्यम् रु० शतद्वयम् एकोननवती

पुनर्मुद्रणम् १९९१

प्रकाशक
चौखम्भा ओरियन्टालिया
पोस्ट बाक्स नं० १०३२
वाराणसी—२२१ ००१ (उ० प्र०) भारत
टेलीफोन : ६३३५४ टेलीग्राम : गोकुलोत्सव

शाखा—बंगलो रोड, ९ यू० बी० जवाहर नगर
(करोड़ीमल्ल कालेज के पास)
दिल्ली—११० ००७ फोन : २९११६१७

मुद्रक—चारूप्रिंटर्स, गोलघर, वाराणसी

REPRODUCTION OF THE EARLIER EDITION OF
THE C. K. SEN, CALCUTTA

CARAKA-SAṀHITĀ

by

The Great Sage Bhagavata Agniveśa

Thoroughly revised by

Maharṣi Caraka and Dṛdhavala

with

'Āyurvedadīpikā' Commentaries of Śrīmat Cakrapāṇidatta and 'Jalpakalpataru' Explanatory Notes and Annotations of Mahamahopādhyāya Śrī Gaṅgādhar Kaviratna Kavirāja

Edited and Revised by

Kaviraja Shree Narendranath Sengupta
&
Kaviraja Shree Balaichandra Sengupta

Containing

Sūtrasthānām

(**First Part**)

Sūtrasthān 1 to 12 Chapter

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA
A House of Oriental and Antiquarian Books
P. O. Chaukhambha, Post Box No. 1032
Gokul Bhawan, K. 37/109, Gopal Mandir Lane
Near Maidagin, Golghar
Varanasi-221 001 (India)

This publication has been brought out with the financial assistance from the Government of India, Ministry of Human Resource Development (Department of Education)

[If any defect is found in this book please return the book by V. P. P. for postage to the publisher for free exchange.]

Vols I–V Complete set
Price Rs. 289–00

Reprinted 1991

Publishers :

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA
Post Box No. 1032
VARANASI–221 001 (India)
Telephone : 63354 Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road, 9 U. B. Jawahar Nagar
(Near Kororimal College)
DELHI-110 007 Phone : 2911617

चरक-संहिता

महामुनिना भगवताग्निवेशेन प्रणीता

महर्षि चरकेण प्रतिसंस्कृता ।

विज्ञापनम् ।

इह खलु निखिलचिकित्साशास्त्राणां प्राणभूताया आयुर्व्वेदसंहितासु मुकुटायमानाया गभीरार्थसङ्कुलतया विदुषामपि दुरधिगमायाश्चरक-संहिताया अध्ययनाध्यापनोपयोगिनो विशुद्धसंस्करणस्य सर्व्वथा अभावोऽनुभूयते आयुर्व्वेदानुरागिभिः सुधीभिः। अस्य प्रतिकारोपायं चिन्तयन्तः केचन महात्मानः संस्कृतटीकया भाषाटीकया च समन्वितामेनां मुद्रयित्वा प्रकाशितवन्तः। परन्तु असम्पूर्णतया दुष्प्रापतया विद्यार्थिनां मनसोऽननुकूलतया च तया तेषामभावः स्वभावं नातिक्रान्तः। आयुर्व्वेदचिकित्सायाः प्रचारबहुले अस्मिन् काले कलिकातानगर्य्यामस्याः सर्व्वाङ्गसुन्दरं संस्करणं न जातमित्यनुशोचतां चिकित्सकानामनुरोधेन साम्प्रतमस्माभिरस्याः टीकाद्वय-सहितं संस्करणं प्रारब्धं, सूत्रस्थानात्मकः प्रथमखण्डः प्राकाश्यं नीतश्च। शेषाश्च सत्वरं प्रकाश्यन्ते ।

महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्त-विरचिता आयुर्व्वेद-दीपिकाख्या टीका तथा सुगृहीतनाम्नो वैद्यगङ्गाधरस्य गङ्गाप्रवाहवत् वाञ्छिताधिकफलप्रसूः विपुलविमलकृतिः जल्पकल्पतरुसमाख्या व्याख्या अत्र संस्करणे सन्निवेशिता, सत्यप्यत्र नितरां व्ययबाहुल्ये परिश्रमबाहुल्ये च अध्यापकाध्ययनार्थिनां पठनपाठनासौकर्य्यार्थं सटीकचरकसंहिताया अभावपूरणार्थं गङ्गाधरस्य लुप्तप्रायकीर्त्तिरक्षार्थञ्च वयमत्र धनैः प्राणैश्च प्रयतामहे ।

साम्प्रतमाशास्महे सुसंस्कृतेयं चरक-संहिता विद्यार्थिनामध्यापकानाम् आयुर्व्वेदानुरागिणाञ्च चित्ततोषमुत्पादयिष्यतीति ।

एतादृशे यत्नबाहुल्येऽपि मुद्रणदोषात् वैदुत्रतिकयन्त्रसंघर्षाच्च अस्यां संयुक्तेकार-उकारादीनि अक्षराणि बहूनि त्रुटितानि, त्रुटिरेषा संशोधनीया सहृदयपाठकैः क्षन्तव्याश्च वयम् ।

उपसंहारकाले वक्तव्यम्—अस्याश्चरकसंहितायाः संस्करणे संशोधने च अस्मदायुर्व्वेदविद्यालयाध्यापकेन आयुर्व्वेदशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन परम-पूज्यपादश्रीयुक्तकविराजचन्द्रशेखरकविरत्नेन असाधारणो यत्नः श्रमश्च कृतः,

अतो वयं तत्समीपे चिरकृतज्ञतापाशेन बद्धाः स्मः। आयुर्व्वेदशैलीकुशलेन कविराज-श्रीयुक्तकुञ्जविहारिकाव्यतीर्थ-धन्वन्तरिणा तथा कविराजवरिष्ठ-श्रीकार्त्तिकचन्द्र-गुप्तेन अत्र महान् श्रमः कृतः अतस्तयोरपि सकाशे चिरकृतज्ञाः स्मः।

वैयाकरणकेशरी पण्डितप्रवरः श्रीयुक्तश्रीरानन्दकाव्यनिधिरपि अस्याः संशोधनादिविषये यादृशं यत्नं कृतवान् तस्मात् तमपि वयं सकृतज्ञाः स्मरामः।

संस्करणेऽस्मिन् अस्मद्भ्रातरोऽपि अतीव परिश्रमं कृतवन्तः, तेन वयमानन्दसन्दोहं लभामहे।

आयुर्व्वेदाब्धिमन्थात् समभवदतुलः कौस्तुभो दिव्यरत्नं
तेने कान्तिं मनोज्ञां जगति च चरको यत्नतश्चक्रपाणेः।
काले क्षीणप्रभो यो विलसतु नितरां वैद्यवंशावतंस-
श्रीमद्गङ्गाधरस्यामलततविद्युतेराश्रयात् साम्प्रतं सः॥

शकाब्दाः—१८४९,
श्रावणी पौर्णमासी।

कविराज-श्रीनरेन्द्रनाथ-सेनगुप्तः।
तथा
कविराज-श्रीबलाइचन्द्र-सेनगुप्तः।

सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः।

त्रयोविंशोऽध्यायः।

चतुर्विंशोऽध्यायः।

समाप्तमिदं सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

चरक-संहिता।

सूत्रस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—यतः स्फुरन् दृष्टफलः स्वचित्ते येनोक्त आयुर्निगमः प्रमाणम्।
तमादिमाप्तं पुरुषप्रधानं सेवामहेऽव्यक्तमहेतु तच्च ॥
वक्त्रादृष्टफलस्य यस्य परमेशेनोदितत्वादिह
प्रामाण्यं निगमेषु सिध्यति किलादृष्टार्थसामादिषु।
सत्यं शाश्वतमुत्तमोत्तमतमं शास्त्रेषु सर्व्वेषु वा
आयुर्व्वेदमुपास्महे वयमिमं तं सर्व्वविद्याकरम् ॥

चक्रपाणिः—गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे।
त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥
सरस्वत्यै नमो यस्याः प्रसादात् पुण्यकर्म्मभिः।
बुद्धिदर्पणसंक्रान्तं जगदध्यक्षमीक्ष्यते ॥
ब्रह्मदक्षाश्विदेवेशभरद्वाजपुनर्व्वसु-
हुताशवेशचरकप्रभृतिभ्यो नमो नमः ॥

एकैकमेकैकमुनिर्यदीयं मतं समाश्रित्य चकार शास्त्रम्।
जयत्यसौ सोऽखिलशास्त्रविद्या-कल्पद्रुमः सर्व्वफलोदयत्वात्॥
व्याख्यायतेऽतिविशदं मया चरक-संहिता।
यत्नेन कविरत्नेन श्रीमद्गङ्गाधरेण तु॥

अथ खलु सुकृतदुरितनिदानकसुखदुःखमोक्षनिदाननिखिलफलमुख्यचरम-परमानन्दमयमोक्षमुख्यप्रयोजनसाधनधर्म्मोत्पादनराजसतामसमानससकलमल-विशोधनविधिविहितकर्म्माचरणमूलयथाभीष्टधनगणसाधनकामनासिद्धौ परम-साधनमेव मानुषिकादिवैशेषिकदेहविधारणं तदपि दीर्घदीर्घतरजीवितमूलक-मित्येव मनसि निहिताकूतो विधूतभ्रमसंशयवितण्डः पण्डिताभियुक्तो युक्तोपलब्ध्युपलब्धत्रैकालिकत्रैलोकिकसकलतत्त्वो महातपा मुनिवरचरको भगवदात्रेय-पुनर्व्वसूपदिष्टायुर्व्वेद-व्यास-भगवन्मुनिवराग्निवेश-वितनतायुर्व्वेद-तन्त्रं प्रतिसंश्चिकीर्षयाऽतिविपुलस्थूलधीभिषजां हृदये विधारणाय परमानुजिघृक्षया विशद-मधुर-प्रसाद-गुणगणोज्ज्वल-वर्णपदमुक्ताफलजालैरशेषविशेषेणाखिलार्थ-तत्त्वसूत्रेणेमं चिन्तामणिद्रुममणिकान्तकान्ततरलविहारहारं शारीरमानसागन्तु-दोष-दूषित-धातुवैषम्यज-सौम्याग्नेय-विकार-निकरोपहत-विकल-कलेवर-चेतसां स्वास्थ्यसंस्थापनोत्पादनार्थमतुलनिर्म्मलकरुणार्द्रचेतसाऽग्रन्थीत्।

तं बहुधा सुविचिन्त्य रविकान्तमिवानवशेषाद् भाष्यम्।
चिन्तामणिमयतरलं शेषभाषितमस्याग्रमस्य॥

पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः।
मनोवाक्कायदोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः॥
नरदत्तगुरूद्दिष्ट-चरकार्थानुगामिनी।
क्रियते चक्रदत्तेन टीकायुर्व्वेददीपिका॥

सभ्याः! सद्गुरुवाक्सुधास्रुतिपरिस्फीतश्रुतीनामसि वो
नालं तर्पयितुं पयोदपयसा नाम्भोनिधिस्तृप्यति।
व्याख्याभासरसप्रकाशनमिदं त्वस्मिन् यदि प्राप्यते
क्वापि क्वापि कणो गुणस्य तदसौ कर्णे क्षणं दीयताम्॥

इह हि धर्म्मार्थकाममोक्षपरिपन्थिरोगोपशमाय ब्रह्मप्रभृतिभिः प्रणीतायुर्व्वेदतन्त्रेष्वति-विस्तरत्वेन सम्प्रति वर्त्तमानाल्पायुर्म्मेधसां पुरुषाणां न सम्यगर्थाधिगमः, तदनधिगमाच्च तद्विहितार्थानामननुष्ठाने तथैवोपप्लवो रुजामिति मन्वानः परमकारुणिकोऽलभवानग्निवेशोऽल्पायु-र्मेधसामपि सुखोपलम्भार्थं नातिसंक्षेपविस्तरं कायचिकित्साप्रधानमायुर्व्वेदतन्त्रं प्रणेतुमारब्ध-

जल्पकल्पतरुरेष निर्म्मितः कल्पयत्यभिचिन्तितं फलम् ।
जल्पितो हि सुधिया सुधीगणैर्लभ्यमप्ययमलं रसोत्तमम् ॥

तत्र प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भारम्भे तदसमापनकारणविघ्नविनाशनपरमाप्ताचारपरम्पराप्रसिद्धमङ्गलाचरणमुचितमिति तदाचरणीयत्वे प्रचुरतरविघ्नशङ्काशङ्कितचेतसा प्रचुरतरविघ्नभङ्गाय प्रचुरतरमङ्गलमेव शिष्यशिशिक्षयिषया प्रत्यध्यायमग्रतोऽथशब्दोपादानेनाचचार ।

तत्रादावेवोक्तसङ्गत्या दीर्घञ्जीवितस्य अतिशयप्रयोजनकत्वात् तन्निदानस्थानत्वेन दीर्घञ्जीवितीयाध्यायस्य प्राधान्यात् व्याख्यारम्भे प्रथमं मङ्गलमाचरति । अथात इत्यादि ।—अथशब्दो मङ्गलार्थः । यत्किञ्चित् कर्म्मोपक्रमे विघ्नोपशमाय मङ्गलमेवाचरणीयमिति प्रसिद्धसिद्धान्ते भगवता जगद्विधात्रा वर्णात्मकशब्दसिसृक्षया प्रेरितेन प्राणवायुना हृदिस्थितेनैवोर्द्ध्वं चलता कण्ठस्थितोदानपवनेन मिलता प्रयत्नविशेषेणाहतादेव कण्ठादुत्पाद्यमानस्य तस्य ओङ्कारस्य चाग्र एवाविर्भावात् ।

अत इत्येतत् तु अवच्छिन्ने सामीप्यादवच्छिन्ने वा बुद्धिस्थे शक्तायुर्व्वेदीयतन्त्रोपस्थापकादेतच्छब्दादधिकरणे सप्तम्यास्तसिल्, तेन अत्र आयुर्व्वेदीयतन्त्रे वान्। तस्मिंश्च श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानात्मकेऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रप्रधानार्थाभिधायकतया श्लोकस्थानमेवाग्रे वक्तव्यममन्यत ; वक्ष्यते हि ' श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः" इति ।

तत्र च सूत्रस्थानेऽप्युत्पन्नरोगग्रहणे त्वरया रोगोपघातिभेषजाभिधायिचतुष्केऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रवीजभूतहेतुलिङ्गौषधाद्यर्थस्य तथा तन्त्रप्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनवदायुर्व्वेदागमादेरभिधायकं दीर्घञ्जीवितीयमध्यायमभिधातुमारब्धवान् ।

श्रोतृजनप्रवृत्तिहेत्वभिधेयप्रयोजनसम्बन्धोपदर्शकं श्रोतृबुद्धिसमाधानाय व्याख्यानप्रतिज्ञापरमष्टपदम् अष्टसंख्याया मङ्गलत्वेनादौ सूत्रं निवेशितवान् "अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः" इति । यतो निरभिधेये सप्रयोजने कचटतपादौ साभिधेये वा प्रयोजनशून्ये काकदन्तपरीक्षादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेयप्रयोजनेऽभिधातव्ये ; यदुक्तं "अभिधेयफलज्ञान-विरहस्तिमितोद्यमाः । श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः" । अभिधेयवत्त्वप्रयोजनवत्त्वनिर्व्वाहार्थञ्चाभिधेयशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः प्रयोजनशास्त्रयोश्च साध्यसाधनभावलक्षणोऽभिधातव्यः ।

तत्रेहाभिधेयं हिताहितादिरूपेणायुः, वक्ष्यते हि " हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्। मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते" इति, । अत्र च सर्व्वाभिधेयावरोधो यथास्थानमेव व्यक्तरणीयः । प्रयोजनं धातुसाम्यम्, यथोक्तं "धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्"

इत्यर्थः। किञ्च वाचनिकमङ्गलाचरणमन्तरेण मनसापि मङ्गलाचरणाद् विघ्नोपशमो भवतीति शिष्यशिक्षार्थं स्वयं मनसा कृताभिमतदैवतप्रणामेन आचरितमङ्गलज्ञापनार्थम् आनन्तर्य्यार्थकाथशब्दमादौ निबबन्ध। तथाच अत इत्येतच्छब्दात् पञ्चम्यास्तसिल्; तेनातो मनसा कृताभिमतदैवतप्रणामजनितमङ्गलाचरणात् अथानन्तरं दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति योजना।

किञ्च शास्त्रं नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेत्यत एतद्ग्रन्थप्रणयने का सङ्गतिरित्याशङ्कायां शिष्यजिज्ञासानन्तरमेतद्दीर्घञ्जीवितीयाध्यायाद्यनेकग्रन्थस्योत्तरत्वज्ञापनार्थमादौ

इति। सम्बन्धोऽप्यायुःशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन सममस्य शास्त्रस्य हेयोपादेयज्ञानावान्तरव्यापारस्य साध्यसाधनभावलक्षणः। तदेतत् सर्व्वं, दीर्घञ्जीवितीयमित्यनेन पदेन दीर्घञ्जीवितीयशब्दमधिकृत्य कृतप्रयोजनाद्यभिधायकं "धातुसाम्यक्रिया चोक्ता" इत्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम्।

ननु प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तन्न युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधारणम् विप्रलम्भकसंसारमोचनप्रतिपादकादिशास्त्रेषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयोजनत्वदर्शनात्। अथ मन्यसे—आप्तप्रयोजनाभिधानमेतत्, तत् कुतोऽयथार्थत्वम्? ननु भोः कथमयं प्रयोजनाभिधायी आप्तः? तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वादिति चेत्; हन्त, न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिः न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणम्, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य कर्तुराप्तत्वमवधार्य्यते, आप्तत्वानवधृतौ च कुतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चक्रकमापद्यते। अथ मन्यसे मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम्, अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एवं प्रवर्त्तको भविष्यति, कृष्यादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव, न हि तत्र कृषीवलानां फललाभावधारणं विद्यते, अन्तरा अवग्रहादेरपि सम्भाव्यमानत्वात्।

नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजनशास्त्रदर्शनात् शास्त्रत्वमेव प्रयोजनवत्तासन्देहोपदर्शकमस्तु, तथाप्यलं प्रयोजनाभिधानेन। नैवम्। न हि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थिनं तथा प्रवर्त्तयति, यथाभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः, अभिप्रेतविशेषविषयश्च सन्देहो न विशेषविषयस्मरणमन्तरा भवति, अतो ये तावदनवधृताग्निवेशप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं न वेत्येवमाकारविशेषसन्देहोत्पादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानम्। ये पुनः परमर्षेरग्निवेशस्याद्यत एवावधृतप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानं, प्रयोजनाभिधायिवाक्ये तु स्वल्पप्रयत्नबोध्ये प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरुपपन्ना, न पुनरनेकसंवत्सरक्लेशबोध्ये शास्त्रे। तदेवं यदुच्यते प्रयोजनाभिधायिवाक्यप्रवृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं तथा चानवस्थेति तन्निरस्तं भवति।

आनन्तर्य्यार्थमथशब्दं निबद्धवान। तत्र शिष्याणामियं जिज्ञासा-- इह खलु लोके लोकानां सकलफलमुख्ये मोक्षे गवेषणीये तत्त्वज्ञानमेव मूलं, तत्र पुनर्मुमुक्षुत्वं, तत्र शमदमादि, तत्र च पारत्रिकैहिकफलभोगविरागः, तत्र सत्यासत्यवस्तुविवेकः, तत्र बुद्धिः, तत्र मनःशुद्धिः, तत्र नित्यक्रिया, तत्र नैमित्तिककर्म्म गुरुदेवभूदेवाद्यर्च्चनं, तत्र धनं, तत्र जीवितं, तत्रारोग्यं हेतुः। तच्चारोग्यं दीर्घायुश्च कथं भवतीति जिज्ञासानन्तरं स्वस्थातुरपरायणायुर्व्वेदं तदारोग्यदीर्घञ्जीवितोपायविधिजिज्ञासोद्देश्यस्य तदारोग्यदीर्घञ्जीवितोपायविधिज्ञानस्य विषयतया आरोग्यदीर्घञ्जीवितोपायविधिरूपसङ्गतिमतोऽत्राभिधातव्यत्वमिति बोध्यम्; अतोऽथेत्यकरणात् पञ्चम्याः सप्तम्याश्च तसिल् व्याख्याद्वयेन बोध्यः। तथा चातः शिष्यप्रश्नादथानन्तरमित्येकवारमन्वितमत इति पदमावृत्त्या सप्तम्यन्तत्वेनोपलभ्यमानं पुन-

अथेत्यादि सूत्रे अथशब्दो ब्रह्मादिप्रणीततन्त्रे स्वल्पायुर्म्मेधसामर्थ्यानवधारणस्य तथाभीष्टदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थगुर्व्वाज्ञालाभयोरानन्तर्य्ये प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादौ स्वरूपेण मङ्गलं भवति दकाहरणप्रवृत्तोदकुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानाम् ग्रन्थादौ मङ्गलसेवानिरस्तान्तरायाणां ग्रन्थकृत् श्रोतृणामविघ्नेनेष्टलाभो भवतीति युक्तं मङ्गलोपादानम्। अथशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः "ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ"॥ शास्त्रान्तरे चादौ मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयमथशब्दः, यथा "अथ शब्दानुशासनम्," "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः" इत्यादौ। अभीष्टदेवतानमस्कारस्तु ग्रन्थादौ शिष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टेनाग्निवेशेन कृत एव, अन्यथा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्यत्वमेव न स्यात् व्याख्यानान्तरायभयात्. तथा ग्रन्थाविनिवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रत्यवायापहत्वाच्च न ग्रन्थनिवेशनम्। यथा च गुर्व्वाज्ञालाभानन्तरमेतत् तन्त्रकरणं तथा "अथ मैत्रीपरः पुण्यम्" इत्यादौ स्फुटमेव। ग्रन्थकरणे च गुर्व्वनुमतिप्रतिपादनेन ग्रन्थस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति। यत् पुनः शिष्यप्रश्नानन्तर्य्यार्थत्वमथशब्दस्य वर्ण्यते तन्न मां धिनोति. न हि शिष्यान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते। श्रोतृबुद्धिस्वीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तम्, न च बुद्धिस्थीकृताः प्रष्टारो भवन्ति।

अतःशब्दोऽधिकारभागवत्युपदर्शकः, अत ऊर्द्धं यदुपदेक्ष्यामो दीर्घञ्जीवितीयं तदिति; यदि वा हेतौ, येन, ब्रह्मादिप्रणीतायुर्व्वेदतन्त्राणामुक्तेन न्यायेनोत्सन्नकल्पमिव †, अतो हेतोर्दीर्घञ्जीवितीयं व्याख्यास्याम इति योजनीयम्।

दीर्घञ्जीवितीयमित्यत्र दीर्घञ्जीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे "अध्यायानुवाकयोर्लुक् च" इति छप्रत्ययः, यदि वा दीर्घञ्जीवितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽध्यायरूपस्तत्स्वरूपो वा इत्यस्यां विवक्षायामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यधिकारात् "शिशुक्रन्दयमसभ" इत्यादिना छः। एवमन्यत्राप्येवंजातीये मन्तव्यम्। अत्र सत्यपि शब्दान्तरे दीर्घञ्जीवितशब्देनैव संज्ञा कृता, दीर्घञ्जीवित-

† उत्सन्नकल्पमिवेति पाठान्तरम्।

दीर्घञ्जीवितीयादावन्वेतव्यम् । तेनातः शिष्यप्रश्नादथानन्तरमतोऽस्मिन् वक्तव्ये स्वस्थातुरपरायणायुर्व्वेदे दीर्घञ्जीवितीयाद्यध्यायं व्याख्यास्याम इत्यर्थः । अथात्रोत्तरवचनप्रयोजकप्रश्नोद्देश्यज्ञानविषयो हि सङ्गतिः षोढा, यथोक्ता च— "उपोद्घातः प्रसङ्गश्च हेतुतावसरस्तथा । निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरुच्यते ॥" तत्र प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातकत्वम्, स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम्, हेतुता तस्य फलरूपार्थस्य कारणत्वम्, अवसरत्वं पूर्व्वोक्तस्य सामान्यस्य प्रभेदस्य चाशेषविशेषेण निरूपणादाकाङ्क्षाविरहः, अङ्गप्रत्यङ्गाभ्यां प्रकृतस्य निष्पादकत्वं निर्वाहकत्वम्, तत्कार्य्यहेतुत्वमेककार्य्यत्वमिति; आसु षट्सु सङ्गतिषु मध्येष्वत्रोपोद्घात एव सङ्गतिः । स्वस्थातुरपरायणविधिबोधकवाक्यलक्षणोत्तरदर्शनात् पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तौ वा आरोग्यदीर्घायुर्जननोपायविधेरेव जिज्ञासायां

शब्दस्यैव प्रवचनादौ निवेशात् प्रशस्तत्वाच्च । दीर्घञ्जीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति दीर्घञ्जीवितशब्दमधिकृत्य कृतो वेत्यनया व्युत्पत्त्या दीर्घञ्जीवितीयशब्दस्तन्त्रेऽध्याये च प्रवर्त्तनीयः । तेन दीर्घञ्जीवितीयं व्याख्यास्याम इत्यनेन तन्त्रं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्दीर्घञ्जीवितीयमिति पदमावर्त्त्याध्यायपदसमभिव्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञां लम्भयति; दृष्टश्चावृत्य पदस्य योजनम्, यथा अपामार्गतण्डुलीये "गौरवे शिरसः शूले पीनसे" इत्यादौ "शिरसः" इति पदं "गौरवे" इत्यनेन युज्यते, आवृत्य "शूले" इत्यनेन । अतश्च यदुच्यते अकृततन्त्रप्रतिज्ञा अध्यायप्रतिज्ञा ऊनक्षायमाना इति तन्निरस्तं भवति; यदि वा अध्यायप्रतिज्ञैवास्तु, तयैव तन्त्रप्रतिज्ञाप्यर्थलब्धैव, न ह्यध्यायस्तन्त्रव्यतिरिक्तस्तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्याप्यवयविनो व्याख्या भवत्येव, यथा अङ्गुलीग्रहणेन देवदत्तोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न लभ्यते, तान्तु प्रत्यध्यायमेव करिष्यति ।

अध्यायमिति—अधिपूर्व्वादिङः "इङश्च" इति कर्म्मणि घञा साध्यम्, तेन अधीयते असौ इत्यध्यायः, न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणं चतुष्कस्थानादिष्वतिप्रसङ्गः, यतो योगरूढेयं संज्ञा, अध्यायस्य प्रकरणसमूहविशेष एव दीर्घञ्जीवितीयादिलक्षणे पङ्कजशब्दवद्वर्त्तते, न योगमात्रेण वर्त्तते, वक्ष्यति हि "अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता" नामसंज्ञा योगरूढसंज्ञेत्यर्थः, यदि वा करणाधिकरणयोरर्थयोः "अध्यायन्यायस्वावसंहारधाराव्यायाश्च" इतिसूत्रेण निपातनादध्यायपदसिद्धिः, अधीयतेऽस्मिन्ननेन वा अर्थविशेष इत्यध्यायः, अतिप्रसक्तिनिषेधस्तूक्तन्यायः ।

व्याख्यास्याम इति—व्याङ्पूर्व्वात् ख्यातेर्लृटा साध्यं, चक्षिङो हि प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः क्रियाफलसम्बन्धस्य दुर्निवारत्वेन "स्वरितञित" इत्यादिनात्मनेपदं स्यादिति । वीति विशेषे, विशेषाश्च व्याससमासादयः । आङोऽयं क्रियायोगे; ये तु मर्य्यादायामभिविधौ वा आङ्प्रयोगं मन्यन्ते, तेषामभिप्रायं न विद्मः; यतो मर्य्यादायामभिविधौ चाङः प्रातिपदिकेन योगः स्यात्, यथा "आसमुद्रक्षितीश," "आपाटलीपुत्राद् वृष्टो देवः" इत्यादौ, इहापि च तथा क्रियायोगविरहे

प्रकृतस्य तदारोग्यदीर्घायुर्व्विधिज्ञानस्य त्रिपयारोग्यदीर्घायुर्व्विधेरुपपादकत्वात्। अथवा अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः, तेनात ऊर्द्ध्वमधिकार इत्यर्थः। कः पुनरधिकार इत्यत आह—दीर्घञ्जीवितीयमिति। दीर्घञ्जीवितमधिकृत्य कृतं ग्रन्थमत ऊर्द्ध्वमधिकृत्य व्याख्यास्यामः। एवं सर्व्वत्राध्याये व्याख्येयम्।

तत्रादौ स्ववाक्यस्य स्वयं वक्तुमनुचितत्वात् अपरमहर्षिवाक्यप्रतिसंस्कारकत्वमात्मनः ख्यापयितुमग्निवेशतन्त्रे विवरीतव्ये प्रथमतस्तत्सङ्कृतिमत्त्वे नायुर्व्वेदप्रकाशाद्याश्रयत्वेन दीर्घञ्जीवितीयाध्यायस्य प्राधान्यात् तदुपन्यस्यति दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति। व्याख्यास्याम इत्यनेन दीर्घञ्जीवितीयाध्यायस्य स्वसङ्केतितस्य ब्रह्मणा प्रोक्तायुर्व्वेदवाक्यानुसारीयत्वं व्यञ्जितम्। "एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इतिवत् शास्त्रकारिणोऽपि स्वग्रन्थे

"उपसर्गाः क्रियायोगे" इति नियमात् आङ उपसर्गत्वं न स्यात्, ततश्चानुपसर्गेणाङा व्यवधानात् वेरुपसर्गता न स्यात् येनाव्यवहितः स्वजातीयव्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति; व्याङोरपि उभयोरनुपसर्गत्वे तत्सम्बन्धोचितभूरिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गात्; तस्मात् क्रियायोगित्वमेवाङो न्याय्यम्। अथ, अत, दीर्घं, जीवितीयं, अध्यायं, वि, आ, ख्यास्याम इत्यष्टपदत्वम्।

ननु खलु कथमग्निवेशः सकलपदार्थाशेषज्ञानव्याख्येयमायुर्व्वेदं व्याख्यास्यति? यतो न तावद्भेषजादीनामशेषविशेषः प्रत्यक्षज्ञेयः, सर्व्वपदार्थानां प्रत्यक्षाविषयत्वात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तु सर्व्वपदार्थावधारणं दुष्करमेव; यत एकमेव मधु स्वरूपेण जीवयति, मारयति चोष्णं समघृतञ्च, कफप्रकृतेर्हितमहितं वातप्रकृतेः, आनूपे सात्म्यमसात्म्यं मरौ, शीते सेव्यमसेव्यं ग्रीष्मे, हितमवृद्धे वृद्धे चाहितं, अल्पं गुणकरम् आबाधकरमत्युपयुक्तं, आमताङ्गतमुदरे उपक्रमविरोधित्वादतिविषमकरम्, काकमाचीयुक्तञ्च मापकं पक्वं निकुचेन सहोपयुक्तं मरणाय अथवा बलवर्णवीर्य्यतेजउपघाताय भवतीत्येवमादि तत्तद्युक्तं तत्तच्छतशः करोति; अत एव एकस्यैव मधुनो रूपं यदानेन प्रकारेण दुरधिगमं, तदात्र कैव कथा निखिलपदार्थाशेषविशेषज्ञानस्य, अजानंश्च व्याचक्षाणः कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोराप्तात् प्रतिपन्नं प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तामिमां शङ्कां निराचिकीर्षुर्गुरूक्तानुवादरूपतां स्वग्रन्थस्य दर्शयन्नाह—इति ह स्माह भगवानात्रेय इति।

अत्र इतिशब्दो वक्ष्यमाणार्थपरामर्षकः हशब्दोऽवधारणे; यथा "न ह वै शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति अत्र न ह इति नैवेत्यर्थः। अत्र "स्माह" इतिशब्दप्रयोगेण भूतमात्र एव लिडर्थे "लट् स्म" इति लट्, न भूतानद्यतने परोक्षे, आत्रेयोपदेशस्याग्निवेशं प्रत्यपरोक्षत्वात्, यथा च भूतमात्रे लिड् भवति तथा च दर्शयिष्यामः। भगं प्रजितं ज्ञानं, तद्वान्, यथोक्तम् "उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति"

व्यवहारार्थं स्वाभिमतसंज्ञां कुर्य्युः, इत्यतः सर्व्वेषामेवाध्यायानामादौ यद्वाक्यं वाक्यार्थो वा वर्त्तते, तद्वाक्यवाक्यार्थान्यतरैकदेशेन स्वरूपपरत्वेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे तद्धितविधानेन शाब्दबोधे ग्रन्थेऽत्राध्यायस्य संज्ञां चकार। तथा हि अध्यायादौ दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नित्यादि-वाक्यस्यैकदेशदीर्घञ्जीवितेति-शब्दात् स्वरूपपरतया प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात् दीर्घञ्जीवितमधिकृत्य कृत इत्यर्थे छतद्धितान्तमध्यायविशेषण दीर्घञ्जीवितीयमिति।

अध्यायमिति—अधीयते सङ्गतार्थबोधको यो ग्रन्थः सोऽध्यायस्तं तथा। व्याख्यास्याम इति—स्फुटार्थीकरणपूर्व्वकविस्तृतार्थीकरणानुकूलवाक्योत्पादनाव्यापारो व्याख्यानं, तत्फलशालित्वादध्यायस्य कर्म्मत्वं, बहुवचनम् "एकस्मिन् अस्मदि च" इत्यनेन। ननु एतेनाप्यध्यायस्य स्ववाक्यत्वसंशयः

यदि वा भगवच्छब्द. समस्तैश्वर्य्यमाहात्म्यादिवचनः, यथोक्तं "ऐश्वर्य्यस्य समस्तस्य धर्म्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव * षण्णां भग इतीङ्गना"॥ अत्रेरपत्यमात्रेयः, अनेन विशुद्धवंशत्वं दर्शितं भवति।

अत्रान्ये वर्णयन्ति चतुर्व्विधं सूत्रं भवति—गुरुसूत्रं, शिष्यसूत्रं, प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रं, एकीयसूत्रम्; तत्र गुरुसूत्रं, यथा—"नैतद् बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश" इत्यादि, प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रं यथा—"तमुवाच भगवानात्रेयः" इत्यादि, शिष्यसूत्रं यथा—"नैतानि भगवन् पञ्चकषायशतानि पूर्य्यन्ते" इत्यादि, एकीयसूत्रं यथा—"कुमारस्य शिरः पूर्व्वमभिनिनिर्व्वर्त्तते इति कुमारशिरा भरद्वाजः" इत्यादि। तेनायं व्याख्यानप्रतिज्ञासूत्रं गुरोरेव, शिष्यस्याग्निवेशस्य व्याख्यानेऽनधिकारत्वात्, द्वितीयसूत्रं प्रतिसंस्कर्त्तुः, इतिशब्देन च प्रकारवाचिना "दीर्घञ्जीवितीयं व्याख्यास्यामः" इति परामृश्यते। तेनाह स्मेति, भूतानद्यतनपरोक्ष एव भवति प्रतिसंस्कर्त्तारं प्रत्यात्रेयोपदेशस्य परोक्षत्वात्; अनेन न्यायेन च "तमुवाच भगवानात्रेयः" इत्यादावपि लिड्विधिरुपपन्नो भवति। सुश्रुते च "यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः" इति प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता लिड्विधिरुपपादितः। अत्र ब्रूमः, यत्तावदुक्तं शिष्यस्याग्निवेशस्य व्याख्यानानधिकारादिदं गुरोः सूत्रं, तन्न, न हि जात्या गुरुत्वमस्ति, यतः स एवात्रेयः स्वगुरुमपेक्ष्य शिष्यः, अग्निवेशादीनपेक्ष्य गुरुः, एवमग्निवेशोऽपि ग्रन्थकरणकाले स्वबुद्धिस्थिरीकृतान् शिष्यान् प्रति गुरुरिति न कश्चिद्दोषः। यत् पुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रतया भूतानद्यतनपरोक्षे लिड्विधिरुपपद्यते, तत्र विचार्य्यं, किमिदं द्वितीयं सूत्रं पूर्व्ववाक्यैकतापन्नं, न वा, यद्येकवाक्यतापन्नं, तदा सुश्रुते—तथा व्याख्यास्यामो यथोवाच धन्वन्तरिरिति योजनीयं, तथा च व्याख्यास्याम-इतिक्रियैकवाक्यतापन्नम् उवाचेति पदं न भिन्नकर्त्तृकं भवितुमर्हति, तथा च कुतो लिड्विधिः? अथ नैकतापन्नं तदा गौरश्वः पुरुषो हस्तीतिवन्नार्थसङ्गतिः। किञ्च यत्तु

---

* कामस्याथ प्रयत्नस्य इति पाठान्तरम्।

दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥

स्यात् तान्निरासार्थमाह—इति ह स्माह भगवानात्रेय इति। ननु यथोवाचात्रेय इत्यनेनैव सिद्धौ सत्यां भगवानिति यदुक्तं तेनात्रेयस्यापि तपःप्रभावजनित-युक्तज्ञानादिभाग्यवत्त्वं ख्यापितम्। उक्तं हि ;—"उत्पत्तिञ्च विनाशञ्च भूता-नामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति॥" ननु तदा किं भगवदात्रेयस्य स्ववाक्यं व्याख्यास्यते? सोऽपि यदुवाच तत् किं तस्य स्वीयवाक्यम्? तथात्वं चेत् तदा तस्यापि स्ववाक्यस्य प्रमाणतया स्वयं वक्तुमनुचितत्वं स्यादित्यत आह, इतिहेति—इतिहेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीयान्तं पारम्पर्य्योपदेशेनाह स्म उवाचेत्यर्थः, द्वितीयान्तं वा उपदेशानेकत्वाद् वेदस्य। एतेनाग्निवेशोक्तवाक्योत्तरतद्वाक्यस्यात्रोक्तिर्न विरुध्यते। पारम्पर्य्योपदेशान-तिक्रमेण अन्यूनानतिरिक्तत्वेनायुर्व्वेदमात्रेयोऽग्निवेशायोवाचेति ध्वनितम् ॥१॥

<u>गङ्गाधरः</u>—स च कथं पारम्पर्य्योपदेशं लेभ इत्याकाङ्क्षायां तदात्रेयोक्त पारम्पर्य्योपदेशप्रकारं दर्शयति, दीर्घञ्जीवितमित्यादि। उग्रतपा भरद्वाजो मुनिः

जतूकर्णादौ प्रतिसंस्कर्त्तृश्रुतिगन्धोऽपि नास्ति, तत्कथं "नानाश्रुतपरिपूर्णकण्ठः शिष्यो जतूकर्णः प्राञ्जलिरधिगम्योवाच" इत्यादौ लिड्विधिः? अनेन न्यायेन चरकेऽपि प्रतिसंस्कर्त्तृ-सूत्रपक्षे लड् विधिर्नास्ति, तस्माच्चरकेऽग्निवेशः सुश्रुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता, क्वचित् किञ्चिदर्थं स्तोतुं निन्दितुं वा आख्यायिकारूपं पुराकल्पं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरूक्तानुवादरूपतया किम-प्येकीयमतानुवादरूपतया लिखति; प्रतिसंस्कर्त्ता त्वयं ग्रन्थं पूरयति तदाद्यग्रन्थकर्त्तृ तयैव। लिड् विधिस्तु भूतानद्यतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः, अन्यथा उवाचेति पदं जतूकर्णादौ न स्यात्, तत्र च हरिवंशे धौम्योपाख्याने "मामुवाच" इति, तथा "अहमुवाच" इति च न स्यात्। यथा "स मामुवाचाम्बुचरः कूर्म्मो मानुषदेहधृक्। किमाश्चर्य्यं मयि मुने धन्य-श्चासि कथं विभो"। तथा "स्वयम्भूवचनात् सोऽहं वेदान् वै समुपस्थितः। उवाच चैनांश्चतुरः" इति। यच्चापीति इत्याहेत्यत्र इतिशब्देन पूर्व्वसूत्रं परामृश्यते, तन्न, येन दीर्घञ्जीवितीयादि सूत्र-मात्रस्य तदर्थस्य वा गुरूक्तत्वप्रतिपादने सति नैवोत्तरत्राभिधेयाभिधानेन निखिलतन्त्रस्य गुरूक्तानु-वादरूपतया करणं श्रोतृश्रद्धाकरणं प्रतिपादितं भवति। भवति तु भावयितुं, यथा पुरा व्याख्यातं तस्मात् तदेव न्याय्यमिति। अग्निवेशस्य व्याख्यास्याम इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि अस्मदः प्रयोगात् बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्, साधु हि वदन्ति वक्तारो "वयं करिष्यामः" इति। भगवानात्रेय इत्यत्र तु एकवचननिर्द्देशकृतो भगवानित्यनेनैवात्रेयस्य गुरोर्गौरवस्य दर्शितत्वात्॥ १॥

<u>चक्रपाणिः</u>—ननु यथाग्निवेशस्यायुर्व्वेदस्य दुरधिगमत्वेन प्रत्यक्षतो वान्वयव्यतिरेकात् वा ज्ञानं

दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन् अमरेश्वरमिन्द्रं शरण्यं बुद्ध्वा दीर्घञ्जीवितोपायारोग्यरोगप्रशमनानाम् उत्पत्त्युपायवक्तृत्वेन स्वल्पजीवितरोगभयात् रक्षितारं मत्वा उपागमत् प्राप। संयोगस्य हि संयोगिदेशप्रतिनियतमानत्वेऽपि कालवैशिष्ट्यं न विरुध्यते। मानन्तु द्विविधं—दैशिकं कालिकञ्च। तत्र प्रतियोग्यनुयोगिदेशयोः यन्मानं तत् सममानं, दैशिकं यथा—हस्तमितदण्डयोः सर्व्वदेशे संयोगो हस्तमितः। तथा संवत्सरो महाकालस्तस्य यदणुलवानुपलादिमुहूर्त्तादिदिनमासाद्यावृत्तद्विवत्सरादिमानं तन्मानसमन्वितं कालवृत्तित्वेन यन्मानं तन्मानं कालिकं, तदत्र शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसु संयोगस्य जीवितस्य दीर्घत्वं प्रतिनियतकालातिशयकालमानवैशिष्ट्यं न दैशिकमिति। ननु दीर्घत्वं परिमाणभेदः, स च गुणस्तस्य च शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगलक्षणे गुणविशेषरूपे न सम्भाव्यते, गुणमात्रे यस्यापि कथमायुर्व्वेदज्ञानं स्यात्, यन्मूलमग्निवेशस्यायुर्व्वेदज्ञानं समीचीनमुच्यते, इत्याशङ्कायामायुर्व्वेदस्याविप्लुतागमं दर्शयन्नाह दीर्घञ्जीवितमित्यादि।—जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, तच्च दीर्घमिति दीर्घकालसम्बन्धि, कालशब्दोऽप्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, यत्तन्त्रशैली चैवमाचार्य्यस्य, यत आदिमध्यान्तलोपान् करोति, ये लुप्ता अपि गम्यन्त एव, यथा 'ग्राम्यानूपौदकरसा' इत्यत्र मांसशब्दो लुप्तस्तथा दिग्धविद्ध इत्यत्र विषशब्दो लुप्त इत्यादि। अन्विच्छन्निति अनुरूपं दीर्घमिच्छन्निति। भरद्वाज इति गोत्रनाम, उग्रतपा इति विशेषणेन भरद्वाजस्य मानुषस्यापि इन्द्राभिगमनशक्तिः तथा शरण्यत्वप्रतीतिशक्तिश्चोपदर्श्यते ; अचिन्त्यो हि तपसां प्रभावो येनागस्त्यो महोदधिमपि चुलुकनिपेयमकरोत्। न च वाच्यमुग्रतपस्त्वेनैव किमित्ययमायुर्व्वेदमपि न बुध्यते ? यतस्तपःप्रभावोऽपि प्रतिनियतविषयत्वान्न सर्व्वत्र शक्तिमान् ; शक्तिश्चास्य कार्य्योन्नेया, तेन गुरुनिरपेक्षायुर्व्वेदज्ञानलक्षणकार्य्यादर्शनात्, न तत् तपस्तत्र समर्थमित्यवधारयामः ; किंवा गुरुपूर्व्वक्रमेणैवायुर्व्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमद्भरद्वाजः।

अथ कथं ब्रह्मादिष्वायुर्व्वेदपूर्व्वगुरुषु विद्यमानेषु इन्द्रमेवायमुपागमत् ? युक्तञ्च प्रधानगुरोरेव श्रवणं, यतः शिष्यपरम्परासञ्चारिणी विद्याऽसम्यग्ग्रहणादिदोषात् पात्रपरम्परासञ्चार्य्यमाणमधुवत् क्षीणापि संभाव्येत, अत आह—बुद्धा शरण्यममरेश्वरमिति ; यस्मादयमेवेन्द्रोऽल्पायुः, स एव भयत्रस्तानां यथा शरण्यो रक्षणहितो न तथा ब्रह्मादयः ; तेन तमेवोपागमत्। अमरेश्वर इत्यनेन च इन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति, राजा हि प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति।

ननु दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नित्यत्र दीर्घस्याव्यवस्थितत्वेन कियत्कालं तद्दीर्घमभिप्रेतम् ? तत्र युगानुरूपं वर्षशतं, यदुक्तं "वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले"। एतच्च कलिकालादौ परमायुः, कालस्य यथा यथा क्षयस्तथा तथायुषः क्षयः ; यदाह "संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम्। देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते"॥ एतदनुसारेण पूर्व्वयुगेष्वायुःप्रकर्षः, यदाह भगवान् व्यासः "पुरुषाः सर्व्वसिद्धाश्च चतुर्व्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिकेऽप्येवं

जीविते वृत्तिर्नोपपद्यते, इति चेन्न, समवायेन परत्वापरत्वयुक्तिसङ्ख्यापृथक्त्व-परिमाणसंस्काराभ्यासानां गुणादिष्वप्यबाधात् । यथा दुग्धे यन्माधुर्य्यं ततोऽधिकमिक्षुषु माधुर्य्यं, तथा षड्रसा दश शब्दा इत्येवमादयः । अन्विच्छ-न्निति—अप्राप्तप्राप्त्यनुकूलगत्यादिव्यापारोऽन्वेषणम् । इन्द्रमिति—इदि पर-मैश्वर्य्ये, इत्यस्माद्धातोरप्रत्ययान्तत्वेन राजमात्रबोधकस्य इन्द्रशब्दस्य सहस्र-लोचनेऽत्र वृत्तिज्ञापनायोक्तममरेश्वरमिति । अमरेश्वरशब्देन हरिहरब्रह्मणा-मलाभनिरासार्थमिन्द्रमिति । अथवा इन्द्रपदेन भूतलस्थजन्तुरक्षितृत्वम्, अमरेश्वर-पदेन देवरक्षितृत्वं ज्ञापितम् ॥

पादशो ह्रसति क्रमात्" । कर्म्मणानुरूपञ्चायुर्नियतं वा अनियतं वा भवति, तत्र बलवत् कर्म्मारब्धं नियतं यथायमस्मिन् काले म्रियत एव, परम् अबलवत्कर्म्मारब्धं त्वनियतं, तद् यदा दृष्टं विधादि मारकं प्रत्ययमासादयति तदा सञ्जातबलं मारयति, यदा न प्राप्नोति दृष्टं मारकं कारणं, तदा युगानुरूपायुःप्राप्तौ युगप्रभावजर्ज्जरीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तश्चाचार्य्येण दर्शितः यथा—"ह्यक्षः स्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति, स एवाक्षो-ऽतिभाराधिष्ठितः" इत्यारभ्य "यावदन्तरा व्यसनमापद्यते तथा अनियतायुषः अन्तरा प्राणा अपरान् निरुध्यन्ते" इत्यन्तेन । यदा त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावात् युगप्रभाव-नियतायुर्लङ्घनं भवति, यदाह "तानि यावन्ति भक्षयेत्, जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः" इत्यादि । न तु बलवत्कर्म्मनियतस्यायुषो लङ्घनमस्ति, यदाह "कर्म्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाक-नियतं महत् । किञ्चित्तु कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबुध्यते" । हन्त यद्येवं तदा सर्व्वत्र कर्म्मैव कारणं मरणे जीविते वा तथा व्याधौ व्याध्यपगमे वा, तत् किमनेनायुर्व्वेदेन कर्म्मजनितफलानुविधायिना ? तथाहि यत्तावदुच्यते नियतं कर्म्म, तत्र तावदायुर्व्वेदव्यापारो नास्ति, येन नियतेनैव कर्म्मणा मिलित-मपि दृष्टं तत्र विफलीक्रियते, यच्चाबलवत्कर्म्मारब्धत्वेनानियतमायुरुच्यते, तदपि न श्रद्धाधीनं, येनादृष्टशक्तिपराभवेण दृष्टस्य कार्य्यकारितां दृष्ट्वा विवादाध्यासितेऽपि विषयेऽदृष्टमेव कारणम् अवधारयामः, दृष्टं त्वदृष्टाकृष्टमेव तत्र भवति, नैवम्, एवं सति सर्व्वानुष्ठानस्योपरमप्रसङ्गः, किञ्च केवलकर्म्मवादिनो दृष्टमपवदतोऽदृष्टोत्पत्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टाग्निष्टोमादिजन्यं, दृष्टञ्च कारणं कर्म्मवादिनोऽभिमतम् । अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति, हन्त तर्हि तेनैव न्यायेन दहनादीनामपि किमिति शीतापहत्वस्फोटादिजनकत्वं न स्वीक्रियते ? किञ्च केवलकर्म्मवादिनो दृष्टे कारणे व्याप्तिग्रहणाभावाददृष्टानुमानमेव न स्यात् तस्माद् दृष्टमदृष्टञ्च कारणम् । तत्र क्वचिद्दृष्टं दृष्टेन बाध्यते क्वचिच्च दृष्टमदृष्टेनेति । तेन यत्र पुरुषे बलवच्चनियतमरणकारणमदृष्टं तत्र जीवितमरणयोरकिञ्चित्करोऽयमायुर्व्वेदः, किन्तु तत्रापि नियतमरणकालादर्व्वाक् दुःखजनक-व्याधिप्रशमने व्याप्रियत एव यदि व्याधिरपि तस्य नियतकर्म्मजन्यो न स्यात्, यत् तु कर्म्मा-नियतविपाकं भवति तत् प्रति सर्व्वथा प्रयोजनवदायुर्व्वेदोपादानं, यत्तु युगनियतमायुः, तन्नातिबलवता कर्म्मणा नियमितं, येन रसायनप्रयोगात् तद्बाधनं दृष्टत्वादनुमन्यते न तु

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्व्वेदं प्रजापतिः।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः॥
अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत्॥ २

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजो मुनिः किं स्वस्य दीर्घायुरन्विच्छन् इन्द्रमुपागमत् उत प्रजानामित्याशङ्कायाम्; किं स्वयमुद्युक्तोऽन्येन वा नियुक्त इत्याशङ्का-निरासाय पारम्पर्य्योपदेशं प्रदर्शयन्नाह—ब्रह्मणेत्यादि शक्रमुपागमदित्यन्तम्। हि यस्माद् ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण यथाप्रोक्तं प्रोक्तमनतिक्रम्य आयुर्व्वेदं निखिलेन निरवशेषेणादौ प्रजापतिर्जग्राह तद्ब्रह्मत एव अध्ययनेनेत्यूह्यम्। ब्रह्मण आयुर्व्वेदं प्रजापतिर्जग्राहेति नोक्त्वा ब्रह्मणा हीत्याद्यध्ययनक्रमोपदर्शन-रूपेण निर्देशात्; अध्ययनक्रमो हि उपाध्यायेनादौ स्वरवर्णादिवैशद्येन यथा-शास्त्रवाक्यमुच्चरितव्यं पश्चात् तथैव शिष्येणोच्चरितव्यमिति। प्रोक्तिग्रहण-क्रिययोः कर्त्तृत्वापादानत्वयोर्द्वयोर्ब्रह्मणि प्राप्तौ परकारकत्वादुभयार्थे कर्त्तृपदं साधु। प्रोक्तेत्युक्त्या आयुर्व्वेदप्रकाशकत्वं ब्रह्मणः ख्यापितं न त्वायुर्व्वेदस्रष्टृत्वं, तेनायुर्व्वेदस्य प्रसिद्धत्वं स्वत एवेत्युक्तं भवति। अश्विनौ तु, पुनः पश्चात् ततः प्रजापतितोऽध्ययनेन ब्रह्मणा यथाप्रोक्तमायुर्व्वेदं निखिलेन जगृहतुर्न तु प्रजापतिना प्रतिसंस्कृतमिति। अश्विभ्यां भगवान् शक्रो ब्रह्मणा यथाप्रोक्त-मायुर्व्वेदं केवलं कृत्स्नं प्रतिपेदे। हशब्द एवार्थे। तेन प्रतिपन्नवान् न तु कस्मै-चिद् दत्तवान्। ये तु एतेनाकृतशिष्यत्वेन शक्रस्य शिष्यार्थित्वेन ब्रह्माद्यपेक्षया

सुस्थहितातुरहितचिकित्साभ्याम्। अयञ्च वादः शास्त्रकारेण स्वयमेव प्रपञ्चेन निर्लोचनीय इति नेह प्रतन्यते॥

चक्रपाणिः—कथमिन्द्र एव शरण्यो न ब्रह्मादय इत्याह ब्रह्मणा हीत्यादि।—हि यस्मादर्थे, प्रजापतिर्दक्षनामा. प्रोक्तमिति प्रकर्षेणोक्तं प्रकर्षश्चानवशेषेणाभिधानम्, यथेत्यनेन तथाशब्दस्य नित्य-सम्बन्धस्याकर्षणवत्त्वात् यादृशं प्रोक्तं तादृशमेव जग्राह, निखिलेनेत्यनवशेषेण। अश्विनौ तु ततः प्रजापतेर्जगृहतुः; अत्रापि यथाप्रोक्तं निखिलेन चेतिपदं तथैव योजनीयम्, एवमश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे हेत्यत्रापि यथाप्रोक्तमित्यादि योजनीयम् ह-शब्दस्त्ववधारणे, तेन प्रतिपेद एव, परं शक्रो न तु कस्मैचिदायुर्व्वेदं दत्तवान् इत्यर्थः। अनेन च ग्रन्थेनान्यूनाधिकायुर्व्वेदागमोपदर्शकेन यथा ब्रह्मण आयुर्व्वेदज्ञानं तथा इन्द्रस्यापीति दर्शितं; तेन ब्रह्मणो वा आयुर्व्वेदः श्रूयते इन्द्राद्वेति न कश्चिदर्थस्तो विशेषः। इन्द्रे त्विदमधिकं यदयमसंक्रामितविद्यत्वेन शिष्यार्थी, यदुक्तं "यो

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययन-ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम्* ॥

विशेषगुणयोगात् शरण्यत्वं व्याचक्षिरे तन्न सङ्गच्छते ; "अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा" इत्यनन्तरवचनस्य आनर्थक्यात् । यदि तत्र शक्रस्य अकृत-शिष्यत्वेन शिष्यार्थित्वगुणयोग एव ध्यानचक्षुषा शरण्यत्वेन दर्शने हेतुरित्युच्यते, तदा ब्रह्मादीनामपि कृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थित्वाभावेऽपि कृतशिष्यत्वेन शिष्य-करणे सिद्धिभाजनत्वादिगुणयोगस्यापि हेतुत्वं कल्पितुं किं न रोचयते ? वस्तु-तोऽत्र कृत्स्नार्थे केवलशब्दोऽवधारणे तु हशब्दः, तेन कृत्स्नमेवायुर्व्वेदं प्रतिपेदे न त्वेकदेशमित्यर्थः । ध्यानचक्षुषा शक्रस्य शरण्यत्वेन दर्शने च प्रजापालन-कर्तृत्वेनेश्वरनियोजितत्वं हेतुरिति सूचनाय भगवानिति शक्रस्य विशेषणमुक्तम् । ब्रह्मादयो हि सृष्ट्यादिकर्त्तारो न तु साक्षात् पालकाः । पालनमपि हि प्रजानां परम्परया तेषां न तु कश्चित् सर्व्वाः प्रजाः साक्षात् प्रतिपालयति किन्तु काश्चित् साक्षात् काश्चित् परम्परयेति तत्त्वम् । भरद्वाजो मुनिर्यस्मात् शक्रं गन्तुमृषिभिरुक्तस्तस्माच्छक्रमुपागमदित्यर्थः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजो मुनिः किं निजस्य दीर्घजीवितार्य ऋषिभिः प्रोक्तोऽथवा ऋषीणां किंवा प्रजानामथवा सर्व्वेषामित्याशंसायामाह । विघ्नभूता इत्यादि । तपोपवासादीनां मङ्गलजनकानां विघ्नविनाशकत्वेन तज्जुषां प्राणिनां विघ्नभूता रोगा न भवितुमर्हन्ति इत्याशङ्क्याह, तपोपवासेत्याद्यजुषामिति ।

हि गुरुभ्यः सम्यगादाय विद्यां न प्रयच्छत्यन्तेवासिभ्यः स खलु ऋणी गुरुजनस्य महदेनो विन्दति"-इत्यतोऽकृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थित्वविशेषयोगात् ब्रह्मादिभ्यो विशेषेणेन्द्र एव शरण्य इति । ब्रह्मणस्तु परमगुरोर्व्विदितसकलवेदस्य सर्व्वत्रातिरोहितमतेरायुर्व्वेदज्ञानं स्वतः सिद्धमेवेति न गुर्व्वन्तरापेक्षा । एतच्च ब्रह्मादिगुरुपरम्परोपदर्शनमायुर्व्वेदस्याविप्लुतागमोपदर्शनार्थं तथा महा-पुरुषसेवितत्वेनोपादेयत्वोपदर्शनार्थञ्च ; वचनं हि तत्र "यन्मन्येत महद्यशस्विपुरुषसेवितम्" इत्यादि यावत् "उपादद्याच्छात्रः" इति । ऋषिप्रोक्त इति वक्ष्यमाणवृत्तान्तेन ऋषिप्रोक्तः । तस्मा-दिति यस्मादिन्द्र एव विशेषेण शरण्यः ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—अथ कथमयमृषिप्रोक्त इत्यायुर्व्वेदस्य मर्त्त्यलोकगमने हेतुमाह, विघ्नभूता इत्यादि । —विघ्नभूता इत्यन्तरायस्वरूपाः, रुजन्तीति रोगाः, प्रादुर्भूता इत्याविर्भूताः, अयञ्च रोगप्रादुर्भावः कृतयुगान्ते बोद्धव्यः, वक्ष्यति हि "भ्रश्यति तु कृतयुगे" इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनपदो-द्ध्वंसनीये, प्रादुर्भावश्च पूर्व्वंसिद्धस्यैवाविर्भावः, तेन रोगसन्तानानादितयाप्यविरुद्धः भवतीत्यर्थोऽथं

* ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषामिति चक्रपाणिधृतः पाठः ।

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः।
समेताः पुण्यकर्म्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥

विघ्नभूता इत्यत्राभूततद्भावे च्विर्न सम्भवति रोगाणामुत्पत्तित एव विघ्नस्वरूपत्वेन अविघ्नस्वरूपत्वाभावात्। शरीरिणामिति जीविनां न त्वात्मनां वहुप्राण्यभिप्रायेण वहुवचनोपपत्तावप्यात्मानो हि पुंसां निर्व्विकारत्वेन नित्यत्वेन च निर्व्विघ्ना इति। तपेति सर्व्वेऽसन्ता अप्यदन्तास्तेन तपशब्दस्तपोऽर्थकः छान्दसत्वाद्वा सलोपो, निषिद्धविधेरनित्यत्वाद्वा विसर्गलोपे सति न सन्धिनिषेधः। तदेति। भूतेष्विति पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायलक्षणलोकेषु। अनुक्रोशः कारुण्यम्। पुरस्कृत्येत्यग्रे कृत्य। समेताः समागताः। पुण्यकर्म्माणः पुण्यं पुण्यजनकं कर्म्म क्रिया येषां ते तथा। महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशे पुण्यकर्म्मकत्वं हेतुः। महर्षयो भूतेषु सानुक्रोशाः पुण्यकर्म्मकत्वात्। पुण्यकर्म्मकत्वञ्च भूतेष्वनुक्रोशेनैतदारम्भात्। शरीरिणां विघ्नभूतरोगाः समानकालिकतया महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशपुरस्कार-पूर्व्वकहिमवत्पार्श्वसमागमे हेतव इति ॥

दशमहामूलीये वक्तव्यः। शीर्य्यत इति शरीरं तदस्यास्तीति शरीरी, तेन शरीरं स्वत एव शीर्य्यमाणं रोगसम्बन्धात्तु नितरां शीर्य्यत इति सूचयति। केषां विघ्नभूता इत्याह, तपोप-वासाध्ययनेत्यादि।—रोगग्रस्ता हि शरीरिणस्तपःप्रभृतीनि कर्त्तुं न पारयन्ति विघ्नत्वात्, तथा आयुषश्च मारकत्वेन केचिद् गदा विरोधिका भवन्ति। अत्र तपश्चान्द्रायणादि, उपवासः क्रोधादि-परित्यागः सत्याद्युपादानञ्च, वचनञ्च "उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो गुणे हि यः। उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्" ॥ अध्ययनं वेदाध्ययनं, ब्रह्मणे मोक्षाय चर्य्यं ब्रह्मचर्य्यम् उपस्थ-निग्रहादि, व्रतमीप्सितकामो नियमः, आयुरुक्तं, तपोपवास इति प्रयोगः पूर्व्वत्रासिद्धविधेरनित्य-त्वेन तपःसकारस्थानिभूतयलोपस्य सिद्धत्वात् ज्ञेयः, यथा नोपधावा इति ; भूतेषु प्राणिषु, अनुक्रोशमित्यनुकम्पां, कस्मात् ? अनेकार्थत्वाद्धातूनां, पुरस्कृत्येति आदृत्य। एतेन प्राणिरोग-हरणमेव प्रधानमायुर्व्वेदोपगमने महर्षीणां फलम्, आयुःप्रकर्षस्तु अनुषङ्गसिद्धस्तेषां महात्मनामिति भावः। नरेष्विति वक्तव्ये यद्यं भूतेष्विति सामान्यशब्दं करोति, तेन न समानजीवप्रयुक्तेयमनु-कम्पा, किन्तु प्राणित्वमात्रप्रयुक्तेति समदर्शितामृषीणां दर्शयति। महान्तश्च ते ऋषयश्चेति महर्षयः, अनेन चतुर्व्विधा अपि ऋषयः—ऋषिकाः, ऋषिपुत्राः, देवर्षयः, महर्षयश्च गृह्यन्ते, महर्ष्यनुगामित्वाद्देवर्ष्यादीनामपि ग्रहणम्। पुण्यं पावनं कर्म्म येषां ते पुण्यकर्माणः, पर्शुकाभि-स्तृतं पार्श्वं तेन पार्श्वमिव ततं पार्श्वं, शुभ इति पदं कर्त्तव्यसमाध्यनुगुणतोपदर्शनार्थं, यतः शुभे हि देशे समाधयः प्रसीदन्ति ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः काश्यपो भृगुः ।
आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
पारिक्षिर्भिक्षुरात्रेयो भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥
विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वार्क्षिर्देवलगालवौ ॥
सांकृत्यो वैजवापिश्च कुशिको वादरायणः ।
वड़िशः शवलोमा * च काप्यकात्यायनावुभौ ॥
काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥
शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—ते पुनर्महर्षयः के इत्यत आह। अङ्गिरा इत्यादि तथा चान्ये महर्षय इत्यन्तम्। काश्यपो भृगुरिति कश्यपगोत्रं भृगुर्नाम ऋषिर्न तु सप्तर्षिषु भृगुर्नाम यः। आत्रेयोऽत्र कृष्णात्रिपुत्रः पुनर्व्वसुः। गौतमः साङ्ख्य इति बौद्धविशेषगौतमव्यावृत्तये साङ्ख्य इति। पुलस्त्यो नारदोऽसित इति यस्यौरसः शूद्रायां देवर्षिर्नारदो जातः। अगस्त्यो सतीदेहोद्भवः वामदेवः। पारिक्षिर्नाम भिक्षुर्दण्डी स आत्रेय एव न त्वन्यस्य पुत्रः। भरद्वाजः कपिष्ठलो न तु कुमारशिरःप्रभृतिर्भरद्वाजः। शुनकपुत्रः शौनकः। शाकुनेयो नाम ब्राह्मणः। मैत्रेयो मैमतायनिः। वालखिल्या वैखानसा वानप्रस्थाः। तथा चान्ये महर्षय इति भद्रकाप्यादय इति ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—के ते महर्षय इत्याह अङ्गिरा इत्यादि। बहूनामृषीणामत्र कीर्त्तनञ्च ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथा आयुर्व्वेदस्यैवंविधमहापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थञ्चेति, एषु च मध्ये केचित् यायावराः, केचिच्छालीनाः, केचिदयोनिजाः, एवम्प्रकाराश्च सर्व्वे मिलिता बोद्धव्याः, भिक्षुरित्यात्रेय-

* शरलोमेति चक्रपाणिधृतः पाठः ।

ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य * नियमस्य च।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम्॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्।
रोगास्तस्यापहन्तारः † श्रेयसो जीवितस्य च॥

गङ्गाधरः—तेषां महर्षीणां साधर्म्यमाह, ब्रह्मज्ञानस्येत्यादि। ब्रह्मणो ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं तस्य। ब्रह्म पुनः यतोवाचेत्यादि निगमनिर्दिष्टम् तस्य ज्ञान स्वरूपज्ञानम्। यमस्य नियमस्य चेति। यमनियमौ द्वौ दशकौ। तथोक्त-मत्रिसंहितायां स्मृतिशास्त्रे ;—

"आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्ज्जवम्।
प्रीतिः प्रसादश्चाचौर्य्यं मार्द्दवञ्च यमा दश॥
शौचमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ।
व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश॥
यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः।
यमान् पतत्यकुर्व्वाणो नियमान् केवलान् भजन्॥"

इति। निधयो निधानस्थानानि। तपसस्तेजसा तपोजनितब्रह्मतेजसे-त्यर्थः। ननु तेषां महर्षीणां हिमवत्पार्श्वे समागमनेन विघ्नभूतरोगेषु विषयेषु किमभूदित्यत आह, सुखोपविष्टा इत्यादि। तेऽङ्गिरःप्रभृतयो महर्षय-स्तत्र शुभे हिमवतः पार्श्वे पुण्यां पुण्यजनिकां भूतहितत्वात् कथां प्रबन्ध-कल्पनामित्यर्थः॥

गङ्गाधरः—इमामिति यदुक्तं तदाह ;—धर्म्मार्थेत्यादि। धर्म्मः पुण्यमर्थो धनं कामोऽभिलाषस्तद्विषयः स्वर्गादिश्च। मोक्षो विषयवासनात्यागजनितसुख-दुःखेषु चरमदुःखत्यागपूर्व्वकचरमसुखसाक्षात्कारः। इति कश्चित्। तत्र

विशेषणं, वक्ष्यति हि "तत्रेति भिक्षुरात्रेयः" इति, वैखानसा इति, कर्म्मविशेषप्रयुक्ता संज्ञा, बालखिल्यास्तु स्वल्पप्रमाणाः केचिदृषयः ; निधय इव निधयोऽक्षयस्थानत्वेन, दमो दान्तत्वम्, इमामित्यग्रे वक्ष्यमाणाम्॥

चक्रपाणिः—धारणाद्धर्म्मः स चात्मसमवेतः कार्य्यदर्शनानुमेयः, अर्थः सुवर्णादिः, काम्यत इति कामो वनितापरिष्वङ्गादिः, मोक्षः संसारविमोक्षः, आरोग्यं रोगाभावाद्धातुसाम्यं, मूलं कारणम्,

* दमस्येति चक्रः। † तस्यापहर्त्तार इति चक्रः।

प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ।
कः स्यात् तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ॥ ३

मोक्षे सुखाभावात् । मूलमादिकारणम् । तच्चादृष्टमपि तद्वारणायाह, उत्तममिति । सत्यपि जीविनामदृष्टे मानुषिकादिशरीरित्वाभावे पारलौकिकशरीरित्वे धर्म्मादयो यस्मान्नोत्पद्यन्ते तस्मादारोग्यं मानुषिकादिकर्म्मकारिशरीरिव्याधिविरहः । सत्यपि व्याधितमनुष्यादीनामदृष्टे धर्म्मादयो नोत्पद्यन्ते रुजाकुलेन्द्रियत्व-प्रतिवन्धत्वात् । धर्म्मादिषु आरोग्यमूलत्वं दर्शयितुमाह, रोगा इति । तस्य श्रेयसः श्रेयोन्तस्य ; अन्तशब्दलोपादिह धर्म्मादिचतुष्कस्येत्यर्थः । यद्वा सामीप्येन गङ्गायां घोषवत् धर्म्मादिषु चतुर्षु लक्षणा। अथवा प्रशस्यशब्दात् ईयसुना श्रेयःशब्दस्य प्रशस्ततमानां बोधकत्वात् प्रशस्ततमा धर्म्मादयश्चत्वारो लभ्याः । तत्रापि मोक्षस्य प्रशस्ततमत्वेन श्रेयःशब्दाभि-धेयत्वं योगरूढिवृत्त्या बोध्यम् । यद्वा तस्येत्यारोग्यस्येति योज्यम् । न केवलं रोगा धर्म्माद्यपहर्त्तारस्ततोऽधिकदोषशालिनोऽपीत्याह, जीवितस्य चेति । यद्वा रोगावसाने धर्मादयः स्युरित्याह । एतेनैतदुक्तम् । स्वयं रोगशमनं न स्याद्विना भेषजेन, यदि वा स्यात्, आयुः परिहीयते, यावता कालेन हि स्वयं वा चिकित्सया वा रोगशान्तिर्भविता, तावत्कालन्तु न धर्म्माद्यर्थः स्यात् । यदि वा तेन व्याधिना मृत्युः स्यात् तदा तज्जन्मनि न स्युरेव धर्म्मादयः । किञ्च व्याधीनां चिरसत्त्वे न दुर्ब्बलेन्द्रियत्वादायुःक्षयादयश्च स्युरित्यतः शरीरिणामारोग्यं रोगानुत्पत्त्युत्पन्नव्याधिशान्त्यन्यतरत् धर्म्मादिषु निदानमिति । मनुष्याणां महानन्तरायो महान् विघ्नो रोगरूपः प्रादुर्भूतः । तेषां रोगार्त्तमनुष्याणां कः शमोपायो विघ्नोपशमकारणं स्यादित्युक्त्वा ते महर्षयोऽङ्गिरःप्रभृतयो ध्यानमास्थिताश्चक्रुर्युर्ज्ञानबुद्धिमत्वात् । युक्तध्यानं हि ध्यानधारणं नापेक्षते ॥ ३ ॥

उत्तममिति प्रधानं, तेनारोग्यं चतुर्व्वर्गे प्रधानं कारणं, रोगगृहीतस्य क्वचिदपि पुरुषार्थेऽसमर्थत्वादित्युक्तं, तस्यापहर्त्तार इति आरोग्यस्यापहर्त्तारः, इदमेव च रोगाणामारोग्यापहरणं यदनर्थस्य लाभः, न पुनरुत्पन्नो रोगः पश्चादारोग्यमपहरति भावाभावयोः परस्पराभावात्मकत्वात्, श्रेयसः जीवितस्य चेति श्रेयोवज्जीवितं हितत्वेन सुखत्वेन चार्थे दशमहामूलीये वक्ष्यमाणं, तस्य जीवितस्यापहर्त्तार इति योजयति, अश्रेयः जीवितमहितत्वेन दुःखहेतुतया चानुपादेयमिति कृत्वा तदपहरणमिह नोक्तं । अत्र सुखहितजीवितोपघातो धर्म्मोपघातेनैव लब्धः, तेन वयं पश्यामः—श्रेयःशब्देन

अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ।
स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ॥ ४

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥
अहमर्थे नियुज्येऽयमत्रेति प्रथमं वचः ।
भरद्वाजोऽब्रवीत् तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ ५

गङ्गाधरः—ननु ध्यानधारणेन किमभूदित्याह ;—अथेत्यादि। अथ ध्यानावस्थानानन्तरं ते ध्यानस्था अङ्गिरःप्रभृतयो महर्षयः शक्रं मघवानं शरणं ध्यानचक्षुषा चिन्ताशालिमनसा निश्चयबुद्धिलक्षणचक्षुषा ददृशुः। ननु शक्रं शरीरिणां विघ्नसमुत्पत्तौ शरणत्वेन यद् ध्यानचक्षुषा ते महर्षयो ददृशुस्तत् किं शक्रः शरीरिणां चिकित्सया विघ्नभूतरोगोपशमं करिष्यति उतान्यथा वेत्यत आह, स वक्ष्यतीत्यादि। स शक्रश्चिकित्सया न शरीरिणां विघ्नभूतरोगोपशमं करिष्यति, किन्तु यथावत् यथा[illegible]िना व्याधेः शमोपायं वक्ष्यति। इत्थमेव शक्रं शरणं ददृशुरिति भावः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथ मुनयः किं [illegible]क्रुरिति महर्षीणां तत्र कृतेतिकर्त्तव्यतामाह—कः सहस्राक्षेत्यादि। शचीपतिरि[illegible]नेन शचीसिक्तरेतसमपि शक्रं सर्व्वलोकपालकत्वादुपासितुमर्हतीति सूचितम्। सर्व्वेषु महर्षिषु परस्परं भाषमाणेषु प्रथमं भरद्वाजस्तान् महर्षीन् अत्रार्थेऽस्मिन् प्रयोजनेऽयमहं नियुज्ये भवद्भिरिति वचो यस्मादब्रवीत् तस्माद्भरद्वाज ऋषिभिरङ्गिरःप्रभृतिभिर्नियोजितः प्रेरित इति। ऋषिप्रोक्तो भरद्वाज इति यत् पूर्व्वमुक्तं तत्र ऋषिप्रोक्तिविवरणमेतद्बोध्यम् ॥ ५ ॥

सामान्येनाभ्युदयवाचिना धर्म्मादयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जीवितं, यतो जीवितं स्वरूपेणैव सर्व्वप्राणिनां निरुपाध्युपादेयं, वचनं हि " आचक्रिमेव च ब्रह्मण इयमात्माशीरायुष्माणभूयासम्" इति यत्त्वत्यन्तदुःखगृहीतस्य जीवितं जिहासितं, तत्र दुःखस्यात्यन्तजिहासितस्यान्यथाहातुमशक्यत्वात् प्रियमपि जीवितं त्यक्तुमिच्छति न स्वरूपेण। अन्तराय इति धर्म्मादिसाधने बोद्धव्यः। अयमिति रोगप्रादुर्भावरूपः, तेषामिति रोगाणां, शरणमिति रक्षितारं, शक्तत्वाच्छक्र उच्यते, ध्यानं समाधिविशेषस्तदुपलब्धिसाधनत्वात् चक्षुरिव ध्यानचक्षुः, तेन "स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः" इति च ध्यानचक्षुषा ददृशुरिति योजना ॥ ३।४ ॥

चक्रपाणिः—अथैतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमिन्द्रमुपागत इत्याह क इत्यादि।— शचीपतिमित्यनेन शचीसम्भोगव्यासक्तमपि अहमुपासितुं क्षम इति भरद्वाजो दर्शयति, अर्थे प्रयोजने, नियुज्येऽयमापार्थ्येयं, अत्र प्रकृते, अत्रेतिशब्दो यस्मादर्थे, यथा "सुभिक्षमित्यागतः"—[illegible] सुभिक्ष

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
प्रोवाच भगवान् धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः ।
तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ ६
तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्व्वेदं शतक्रतुः ।
पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजः शक्रोपगमनं कथं चकार तदाह ;—स शक्रेत्यादि । सुराणां देवानामृषिगणः सुरर्षिगणस्तस्य मध्यगं बलहन्तारं बलनामासुरारिं शक्रमिति यावत् । एतेन मजाविघ्नकरहन्तृत्वं शक्रस्य दर्शितम् । दीप्यमानमिति । कृततपस्त्वेन प्रसिद्धतेजोभिरिति शेष इति सूचयितुमनलस्य न किञ्चिद्विशेषणमुक्तम् । तस्य प्रसिद्धतेजस्त्वात् । एतेनानलवत् प्रसिद्धतेजस्वित्वेन शक्रस्य दर्शनात् । भरद्वाजस्य क्रियमाणतपसा जायमानतेजस्वित्वेन ब्राह्मणजातिमत्त्वेऽपि उपाध्यायशिष्यभावयोग्यतोक्ता । "तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः" इत्यनेन महर्षीणां तपस्योत्पद्यमानतेजस्त्ववचनात् । शक्रसदनं गत्वा इन्द्रं दृष्ट्वा किं चकार तदाह—सोऽभिगम्येत्यादि । आशीः शुभचिन्तासूचनवाक्यं जयेतिरूपम् वाक्यमाह, व्याधय इत्यादि । सर्व्वप्राणीति । स्थावरजङ्गमानां सर्व्वप्राणभृताम् । हि यस्मात् तस्मात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इति भरद्वाजवचनं श्रुत्वा शक्रः किं चकार तदाह ;—तस्मा इत्यादि । शतक्रतुः शक्रः । पदैरल्पैरिति अल्पाक्षरमयवाक्यप्रयोगेण विपुलां भरद्वाजस्य मतिं बुद्ध्वा तस्मै भरद्वाजाय परमर्षये प्रोवाच अध्यापनव्यापारेण ददौ । कीदृशरूपमायुर्व्वेदं प्रोवाचेत्यत आह—हेत्वित्यादि । हेतुरिति—हेतुः कारणं

तस्मादागत इत्यर्थः । नियोजित इति चौरादिकोणिच्, न हेतौ, अनेन प्रकरणेन भरद्वाजस्यायुर्व्वेदागमे विशेषेणार्थित्वात् न प्रेरणमिति दर्शितं भवति ॥ ५।६ ॥

चक्रपाणिः—प्रोवाचेति सम्यगुवाच, न तु प्रशब्दः प्रपञ्चार्थः पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् ; कस्मात् पदैरल्पैरुवाचेत्याह मतिं बुद्ध्वा विपुलामिति, यस्माद्विपुलमतिं भरद्वाजं प्रतिपन्नवान् तस्मात् पदैरल्पै-

हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम्।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः॥ ७

वीजमित्यनर्थान्तरम्। स च द्विविधः—उपयोगिहेतुरुत्पादकश्च। तत्रोपयोगिहेतुः प्रयोजनीभूतयोर्धातुसाम्यरक्षणकरणयोर्व्विषये यस्योपयोगिता। स च द्विविधः। आधारभूतः सहकारी च हेतुः। तत्राधारः शरीरं मनश्च। सहकारी पुनः शरीरादिविशेषज्ञानमुत्पादकश्च हेतुरिति द्विधा। तत्रोत्पादको द्विधा समवायी निमित्तरूपश्च। तत्र समवायी च द्विविधः। चेष्टावान् निश्चेष्टश्च। चेष्टावान् द्रव्यरूपो वातादिः। निश्चेष्टो गुणरूपो दोपदूष्यस्थानसंयोगादिः। निमित्तरूपश्च दण्डादिः। लिङ्गं तद् येनोपलभ्यते। औषधं गुणवच्चतुष्पादरूप, तेषां ज्ञानं तानि ज्ञायन्ते येन तत्। ननु सुखहेत्वादिज्ञानरूपायुर्व्वेदवत् दुःखहेत्वादिज्ञानमप्यायुर्व्वेदरूपं किं न वा तद्धेतुलिङ्गौपधज्ञानत्वादित्याह, स्वस्थातुरपरायणमिति। स्वस्थो धातुसाम्यवान्। आतुरो धातुवैषम्यवान्। तयोः परमुत्कृष्टमायनमागमनं येन तत् तथा। वस्तुतस्तु स्वस्थातुरपरायणमिति, स्वस्थे चातुरे च परं तत्परं तात्पर्य्यवद्विवक्षितमयनं गतिवर्त्म। स्वास्थ्यरक्षणातुर्य्यनिवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनोपदेशरूपमित्यर्थः। स्वस्थस्य चातुरस्य चेति करणे तु स्वास्थ्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमातुर्य्यहेतुलिङ्गौपधज्ञानमुपदेशरूपमायुर्व्वेदं बुबुधे इति लभ्यते। तथात्वे हि शारीरारिष्टादिज्ञानार्थमुपदेशस्यावैयर्थ्यं स्यात् तस्मात् स्वस्थातुरपरायणमित्येवोक्तम्। एतेनायुर्वेदस्य स्वास्थ्यरक्षणातुर्य्यशान्तिसाधनहेतुज्ञानलिङ्गज्ञानौषधज्ञानकरणयावद्वस्तूपदेशवाक्यात्मकाथर्व्ववेदसमुक्तम्। मारणादिक्रूरकर्म्मादीनामुपदेशवाक्यात्मकाथर्व्ववेदसञ्च वारितम्। तथा चायुर्व्वेदे मारणोच्चाटनस्तम्भनमोहनबन्ध्याकरणगर्भपातनादीनां हेतुलिङ्गौषधानि

श्चाचेत्ति भावः, मतिश्च वहुविपयत्वेनोपचाराद्विपुलेत्युच्यते सा च मतिः शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणोह्यापोहतत्त्वाभिनिवेशवतीह विपुला वोद्धव्या, अत्र च इन्द्रेण दिव्यदृशा भरद्वाजाभिप्रायमग्रत एव बुद्धा आयुर्व्वेद उपदिष्टः, तेन भरद्वाजस्य इन्द्रपृच्छादि इह न दर्शितं, किंवा भूतमपि इन्द्रपृच्छादि ग्रन्थविस्तरभयादिह न दर्शितम्॥

यादृशोऽसावल्पपदैरुपदिष्ट आयुर्व्वेदस्तमाह हेतुलिङ्गौपधज्ञानमिति।—हेत्वादीनि ज्ञायन्ते अनेनेति हेतुलिङ्गौपधज्ञानं, यावच्च आयुर्व्वेदवाच्यं तावद्धेत्वाद्यन्तर्भूतमित्यथः; हेतुग्रहणेन सन्निकृष्टविप्रकृष्टव्याधिहेतुग्रहणं, लिङ्गग्रहणेन च व्याधेरारोग्यस्य च कृत्स्नं लिङ्गमुच्यते, तेन व्याध्यारोग्ये अपि लिङ्गशब्दवाच्ये, यतस्ताभ्यामपि हि तल्लिङ्गमेव वक्ष्यति, "विषमारम्भ-

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्द* मायुर्वेदं महामतिः।
यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः॥

प्राणिनां परिहायोपदेक्ष्यमाणानि सन्ति न तु प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्त इति, सन्त्यपि न सन्तीति बोध्यम्। ननु ब्रह्मणा प्रोक्त मरणादिसूचकायुर्व्वेदं विहाय किमल्पैः पदैरसम्पूर्णं शक्र एवेदशायुर्व्वेदं भरद्वाजाय प्रोवाचेत्याशंक्याह, त्रिसूत्रमित्यादि। पितामहो ब्रह्मा त्रिसूत्रं हेतुलिङ्गौपधानि त्रीणि सूत्र्यन्ते येन यत्र वेति त्रिसूत्रमायुर्व्वेदं स्वस्थातुरपरायणं हेतुलिङ्गौपधज्ञानम् अत एव त्रिसूत्रमायुर्व्वेदं तस्मै प्रोवाचेत्युभयत्र योजनीयम् हेत्वित्यादि पुण्यान्तम्। शाश्वत नित्यम्। नित्यत्वञ्चास्य स्वयमेवार्थे दशमहामूलीये प्रतिपादयिष्यते। शाश्वतमिति तु हेतुः। पुण्यं जन्यतयास्त्यस्येति पुण्यवन्तं पुण्यजनकमिति यावत्। शाश्वतमित्युक्त्या यं बुबुधे इत्युक्त्या चायुर्व्वेदस्य योगध्यानाभ्यासादिबोद्धादिप्रकाशकश्च ब्रह्मा न तु कर्त्तेति ख्यापितम्॥ ७॥

गङ्गाधरः—ननु शक्रस्तस्मै प्रोवाच स चाध्येतुं शक्नोति वा न वेत्यत आह;—सोऽनन्तेत्यादि। सोऽपि भरद्वाजो महामतिर्मुनिस्तन्मनास्तत्रायुर्व्वेदे ग्रहणार्थं मनोऽनन्यविषयकधीधारणेनैकाग्रचित्तं यस्य स तादृशः सन् सर्व्वं निरवशिष्टं तं त्रिस्कन्दं त्रिसूत्रं त्रीणि हेतुलिङ्गौपधानि स्कन्द्यन्ते गम्यन्ते येन यत्र वेति त्रिस्कन्दं त्रिसूत्रमिति यावत्। अनन्तपारं न क्षतोऽन्तः शेषः पारः परतटञ्च एतौ यस्य तं तथा। अन्ताभावः पाराभावे हेतुः। अचिरादतिशीघ्रं यथावद-

मूलानां ज्वर एको हि लक्षणं। विषमारम्भमूलाद्यैर्ज्वर एको निगद्यते॥" इत्यादि। औषधग्रहणेन च सर्व्वपथ्यावरोधः, शरीरमात्र हेतौ लिङ्गे चान्तर्भवति, सुस्थातुरयोः परमुत्कृष्टमयनं मार्ग इति सुस्थातुरपरायणम्।

किमन्योऽयं हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूप आयुर्व्वेदो ब्रह्मबुद्धादायुर्व्वेदादुतानन्यः? इत्यत आह त्रिसूत्रमित्यादि।—पितामहोऽपि यं त्रिसूत्रं बुबुधे, तमिन्द्रः प्रोवाच; त्रीणि हेत्वादीनि सूत्र्यन्ते यस्मिन् येन वा तत् त्रिसूत्रं, तत्र सूचनात् सीवनात् सूत्रणाद्वार्थसन्ततेः सूत्रं, एतेन तं यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं बुबुधे तथैव तं हेतुलिङ्गौषधज्ञानमिन्द्रः प्रोवाचेत्यविकृतागमं दर्शयति; बुबुध इति न कृतवान्, अतएवोक्तं शाश्वतं नित्यं इत्यर्थः, तच्च नित्यत्वं सूत्रस्थानान्ते व्युत्पादनीयम्॥ ७॥

चक्रपाणिः—अथोद्दिष्टमायुर्व्वेदं कथं गृहीतवान् भरद्वाज इत्याह। सोऽनन्तेत्यादि।—अविद्यमानावन्तपारौ यस्यासावनन्तपारः, अत्र पारशब्देन गोबलीवर्द्दन्यायेनादिरुच्यते, पारशब्दो हि अवो-

त्रिस्कन्धमिति चक्रः।

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम्।
ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु * शशासानवशेषयन्॥

यथाविधि उपदिष्टं बुबुधेऽधीतवान्। अनन्तपारमप्यायुर्व्वेदं त्रिस्कन्दरूपेणान्तपारशालितया ज्ञातुं शक्नोति। यथामति कालाधिक्याल्पताभ्यामिति सूचितम्। भरद्वाजस्तु महामतितन्मनस्त्वाभ्यामचिरात् बुबुधे। तादृशोऽप्यपरोऽचिराज्ज्ञातुं शक्नोति। अतादृशस्तु चिरेण शक्नोति वा न वेति भावः। ननु काव्याद्यनुशासनादिशास्त्रेण स्ववाच्यज्ञानं जन्यते यथा तथाऽनेनापि, कथमस्य पुण्यत्वं शाश्वतत्वञ्चोच्यते, इत्यतस्तत्फलमाह—तेनायुरित्यादि। पुण्यं यस्मादायुस्तस्मात् पुण्यजनकत्वादायुर्जनकोऽयमायुर्व्वेदः। पुण्यजनकश्चायं शश्वता परमेश्वरेण प्रोक्तत्वात्। यथा त्रयी। तेनेति—यथा अमितमपरिमितमसङ्ख्यकमिति यावत्। सुखान्वितमिति। लाभक्रियायाः कर्म्म, आयुरित्यस्य विशेषणं, तेन सुखममितञ्चायुः सुखान्वित यथा स्यात्तथा लेभे। सुखत्वञ्चायुषो भरद्वाजस्यामितायुर्लाभे यावज्जीव स्वास्थ्यलाभेन च तपोनिर्व्विघ्नत्वजनकत्वादस्यायुर्व्वेदोपदेशेन पुनः शरीरिणां स्वास्थ्यसंस्थाप्यत्व-व्याधिप्रशाम्यत्वाभ्याञ्च वोध्यम्। सज्जनानां हि परोपकारे सुखातिशयः स्यादिति। ननु भरद्वाजस्यैवामितायुर्लाभोऽभूत्परोपकारित्वञ्च स्यादङ्गिरःप्रभृतीनां तन्नियोक्तॄणां किं तन्नियोगमात्रं न चान्यत् किञ्चित् फलं लब्धमभूदित्यत आह—ऋषिभ्य इत्यादि। तु पुनर्भरद्वाजो न केवलं सुखान्वितं यथा स्यात् तथाऽमितं सुखान्वितमायुर्लेभे। ऋषिभ्यश्चाङ्गिरःप्रभृतिभ्यश्च तथायुर्वेदमनधिकं त्रिसूत्रमेव नाधिकं कृत्वाऽनवशेषयन् सावशेषञ्च न कृत्वा यथाधीतमिति यावत्। शशासाध्यापनेन ददौ। अध्यापनेन दानं दर्शयति;—ऋषयश्चेत्यादि। ननु ऋषीणामेतद्ग्रहणोपदर्शनेन शशासेत्यनेन भरद्वाजस्य ऋषीन् प्रति आयुर्वेदवाचनामात्रार्थलाभः स्यात् न त्वध्यापनेन दानार्थलाभ इति चेन्न। ग्रहधातोः प्रधर्षणपूर्व्वकग्रहणार्थे द्विकर्म्मकत्वादत्र तदभावादनुग्रहेण दत्तस्य स्वीकारार्थत्वात् भरद्वाजादित्यस्यापि ध्रुवत्वादपादानत्वमिति।

रपि नदीकुलयोर्व्विवक्षावशाद्वर्त्तते; किंवा अनन्तो मोक्षः पारमुत्कृष्टं फलं यस्यायुर्व्वेदस्यासावनन्तपारः, वक्ष्यति हि "चिकित्सा तु नैष्ठिकी या विनोपधाम्" इति अत्र नैष्ठिकी मोक्षसाधनहेतुः। त्रयो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य स त्रिस्कन्धः, स्कन्धश्च स्थूलावयवः प्रविभागो वा, तत्रैवायुर्व्वेदग्रहणे मनो यस्य स तन्मनाः, मननात् ज्ञानप्रकर्षशालित्वात् मुनिः। एतेन यस्मादयं महामतिः,

* तच्चेति चक्रः।

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम्।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः॥ ८
तेनर्षयस्ते * ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा।
सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च॥

नन्वङ्गिरःप्रभृतीनां भरद्वाजादायुर्व्वेदग्रहणं किं स्वस्वोपकाराय किं परोपकारायेत्यत आह—प्रजाहितमिति। ग्रहणक्रियायुर्व्वेदयोर्विशेषणतयैव योज्यमेतत् प्रजाहितपदम्। किं केवलं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृहुरित्यत आह, दीर्घमायुरित्यादि। ननु दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो महर्षयः कथं प्रजाहितमायुर्व्वेदं जगृहुस्तेन तेषां किं स्यादित्यत आह, आयुषो वर्द्धनमिति। वेदमायुर्व्वेदं पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या तत्परतालाभाद् वेदपदस्य अथवायुष इति पदं वेदपदवर्द्धनपदाभ्यां योज्यम्॥ ८॥

गङ्गाधरः अथायुर्व्वेदाध्ययनेन ज्ञानचक्षुषा। ज्ञानं निश्चयात्मकं युक्तं चक्षुर्ज्ञानचक्षुस्तेन ददृशुः। किमितयाह—सामान्यमित्यादि। सामान्यञ्च विशेषञ्चेति चकारद्वयं मिथो भेदार्थम्। गुणादिभिस्त्रिभिः सह प्रत्येकमन्वयार्थन्तु कर्म्म चेति चकारः। समवायस्य सामान्यविशेषाभ्यां सहान्वयार्थं समवायञ्चेति चकारः। सामान्यविशेषाभ्यां सह प्रत्येकमन्वितगुणद्रव्यकर्म्मभ्योऽपि भेदाख्यानाय च। तेन सामान्यं सामान्यस्वरूपान् गुणान् सामान्यरूपद्रव्याणि सामान्यभूतं कर्म्म च। विशेषं विशेषात्मकगुणान् विशेषात्मकानि

तन्मनाश्च, मुनिश्च, तेनानन्तपारमपि आयुर्व्वेदं हेत्वादिस्कन्धत्रयमालम्बनं कृत्वा यथावदायुर्व्वेदमचिरादेव प्रतिपन्नवानित्यर्थः। अचिरादित्यचिरेण। अत्र च यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं बुबुधे, यथा चेन्द्रो हेतुलिङ्गौषधज्ञानं प्रोवाच, तथैव भरद्वाजोऽपि त्रिस्कन्धं बुबुधे, इत्यनेनायुर्व्वेदस्याविच्छिन्नागम उपदर्श्यते, तेन त्रिसूत्रत्रिस्कन्धयोर्न पुनरुक्तिः। तेनेति इन्द्राद् गृहीतेनायुर्व्वेदेन। अमितमिति अमितमिवामितमतिदीर्घत्वात्। आयुःशब्दश्चायुःकारणे रसायनज्ञाने बोद्धव्यः, येनोत्तरकालं हि रसायनोपयोगात् अयं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्स्यति, न भविष्य आयुर्व्वेदकथनात् पूर्व्वं, येनायुर्व्वेदमधीत्यानन्तरमेवायं तदृषिभ्यो दत्तवान् न पूर्व्वं रसायनमाचरति स्म; किंवा सर्व्वप्राण्युपकारार्थाधीतायुर्व्वेदजनितधर्म्मवशात् तत्कालमेवामितमायुस्तालेभे भरद्वाज इति बोद्धव्यम्। तच्चेति श्रुतं, यदा तमिति पाठः, तदा तमायुर्व्वेदं; अनवशेषयन्निति कार्त्स्न्येनेत्यर्थः। दीर्घमायुश्चिकीर्षन्त इति प्राणिनामात्मनश्च॥ ८॥

चक्रपाणिः—ज्ञानार्थं ज्ञानरूपं वा चक्षुः ज्ञानचक्षुः तेन ज्ञानचक्षुषा; आयुर्वेदेन किं ददृशुरि-

---

* महर्षयस्ते इति चक्रः।

समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः।
लेभिरे परमं शर्म्म जीवितञ्चाप्यनित्वरम् * ॥ ९

द्रव्याणि विशेषात्मकं कर्म्म चेति। समवायञ्च सामान्यं विशेषञ्च ददृशुरित्यर्थः। अथ सामान्यादिकं षट्कं ददृशुः। प्रत्येकं भेदात्। तथा च चकारचतुष्कान्यतम-मात्रत्वात्र चकारषट्कं ज्ञेयं प्रत्येकप्रभेदमिथोभेदयोर्ज्ञापनार्थमिति, तन्न, द्रव्यगुण-कर्म्मसमवायेभ्यः सामान्यविशेषयोरनतिरिक्तत्वात् तथा विपरीतव्यमुत्तरकालम्। द्रव्यस्य प्राधान्येऽपि यथास्वगुणसमुदायात्मकत्वख्यापनाय गुणानिति प्राग्द्रव्या-दुपात्तमिति यत् तन्न, मूर्त्तप्रशानां द्रव्यत्वेन गुणातिरिक्तत्वात्। गुणकर्म्माश्रयत्व-ख्यापनाय तु मध्ये तयोर्द्रव्यनिर्देशात्। ननु शास्त्रान्तरे द्रव्यादीनां ब्रह्मरूप-तत्त्वज्ञानाद् व्यवहारिकसकलतत्त्वज्ञानोपायः स्यात् तेन च निःश्रेयसाधिगमस्तेन परमपुरुषोऽतिरिक्तः पदार्थः ख्यापितो वैशेषिकन्याये कणादे तद्यथा। "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्मः ॥ २ ॥ धर्म्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्म्य-वैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥" ४ ॥ इति। द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानां वस्तूनां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां विशिष्टानां यत्तत्त्वज्ञानं याथार्थ्येन ज्ञानं तदभ्युदय-सिद्धिकारणकर्म्मजनितपुण्यवशात् धर्म्मविशेषं मिथ्याज्ञानादिनाशं सूते। तद्धर्म्म-विशेषप्रसूताद् द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां विशिष्टानां तत्त्वज्ञानान्निः-श्रेयस भवति। बन्धो हि पुरुषस्य यदा स्थूलरूपेणारम्भो भवति द्रव्यादिभिस्त्रिभिः समवेतैः तेषां तत्त्वज्ञानात् तदारब्धपुरुषस्य मिथ्याज्ञानापायो भवति, मिथ्याज्ञाना-पायाद्दोषापायो, दोषापायात् प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपायाज्जन्मापायो, जन्मापायाद् दुःखापायो, दुःखापाये विद्योदयः ; स च ज्ञानप्रकाशः। तस्मादपवर्गो भवतीति पुरुष एवाधिकरणमस्य शास्त्रस्येति ज्ञापितम्। आन्वीक्षिकीन्याये गौतमेनाक्ष-पादेनाप्युक्तम्—"प्रमाणप्रमेयेत्यादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। दुःखजन्म-प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायेऽपवर्ग इति, तेनात्मादिषु ब्रह्मज्ञानादात्मादिरूपेण ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्यापायान्निःश्रेयसे प्राप्ते तूत्तमपुरुष-

त्याह सामान्यञ्चेत्यादि।—तेषाञ्चोत्तरत्र लक्षणं षण्णां पदार्थानां विश्वरूपाणां भविष्यति, तेनैतत् तत्रैव व्याकरणीयं, तदिति सामान्यादि। तन्त्रोक्तं विधिमित्यपथ्यपरिहारपथ्योपादानरूपं, शर्म्म सुखं, परमिति दुःखानाक्रान्तं, अनश्वरमित्यनित्वरम् ॥ ९ ॥

---

* अनश्वरमिति चक्रः।

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्व्वेदं पुनर्व्वसुः।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया॥
अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः॥ १०

रूपेणाभिनिष्पत्तिरात्मनो भवति, स उत्तमः पुरुषो द्रव्यादिषड्भ्योऽतिरिक्तः इति न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिश्च। षोड़शादिष्वप्येवमिति साङ्ख्ये कपिलेनोक्तमिति न तद् व्यवहारिकपदार्थ उत्तमपुरुषः स ह्यव्यपदेश्योऽव्यवहार्य्योऽलौकिकः पदार्थ इत्यभिप्रायेण। ननु ज्ञानचक्षुषा सामान्यादीन् दृष्ट्वा ते यच्चक्रुस्तदत आह—तज्ज्ञात्वेत्यादि। तत् सामान्यादिकं ज्ञात्वा तन्त्रोक्तमायुर्वेदोक्तं विधिं स्वस्थातुरपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानमास्थिता आश्रिता बभूवुः। आयुर्व्वेदतन्त्रोक्तविधेरास्थायां हेतुः सामान्यस्य विशेषादेश्च सम्यग्भेदस्य ज्ञानजनकदर्शनम्। तद्बोधशालिनामायुर्व्वेदोक्तविधाने षडेव पदार्था व्यवहार्य्या इत्युक्तं भवति, तेन सामान्यविशेषौ द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भूतावपि वृद्धिह्रासहेतुत्वादेकत्वपृथक्त्वकरत्वाच्च, प्रयोजनविशेषात् पृथगुक्तौ, वैशेषिके बुद्ध्यपेक्षत्वप्रयोजनविशेषात् पृथगुक्तावेव चैयौ। तेन महर्षयो न केवलं तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः परमं शर्म्म सुखमनित्वरमगमनशीलम्। अनश्वरमिति पाठे त्वनाशशीलं जीवितमायुश्च लेभिरे। एतेनायुर्व्वेदस्य शाश्वतत्वात् पुण्यजनकत्वम्। पुण्यजनकत्वादायुर्जनकत्वं प्रजाहितत्वं सुखजनकत्वञ्चेत्युक्तम्। नन्वेवमेवमात्रं महर्षयश्चक्रुः किं तेन? तेन किं भूतानुकम्पया प्रजानामित्याकाङ्क्षायाम्। आयुर्व्वेदो यो वक्तव्यः स किमेवमेव पारम्पर्य्येणोपदिष्टस्त्रिसूत्ररूप आत्रेयोक्त उतान्यादृशो वेत्याकाङ्क्षायाञ्च॥ ९॥

<u>गङ्गाधरः</u>—तदायुर्व्वेदस्यातिप्रयोजनभूतश्च किमग्निवेशोक्तो व्याख्यातव्यस्तस्यायुर्व्वेदान्तर्गतत्वज्ञापनाय ऋषीणां प्रजानुकम्पाशालित्वेऽपि प्रजोपकारायायुर्व्वेदस्य प्रकाशकत्वज्ञापनाय चाह—अथेत्यादि। अथ ब्रह्मणः प्रजापतेः

<u>चक्रपाणिः</u>—अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यस्यात्रेयस्य पुनर्व्वसुपरनाम्नोऽग्निवेशादिगुरुत्वं दर्शयति, अत्र केचित् भरद्वाजात्रेययोरैक्यं मन्यन्ते, तन्न, भरद्वाजसंज्ञया आत्रेयस्य क्वचिदपि तन्त्रप्रदेशेऽकीर्त्तनात्। हारीते चात्रेयादिगुरुतया भरद्वाज उक्तः, "शक्रादहमधीतवान्" इत्यादिना "मत्तः पुनरसंख्येयाः त्रिसूत्रं त्रिप्र तनम्। अत्रात्रेयादिपर्य्यन्ता विदुः सप्त महर्षयः। आत्रेयात् हारीतऋषिः" इत्यन्तेन। वाभटेन तु यदुक्तं "ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत्।

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः।
तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत्॥
अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः॥

प्रजापतितोऽश्विनीकुमारयोरश्विभ्यामिन्द्रस्य इन्द्राद्भरद्वाजस्य भरद्वाजादङ्गिरःप्रभृतीनामायुर्व्वेदग्रहणानन्तरमङ्गिरःप्रभृतिमहर्षिषु मध्ये आत्रेयः पुनर्व्वसुर्मैत्रीपरः प्रजानां मित्रतायां तत्परः सन् भूतानुकम्पया आयुर्व्वेदं षड्भ्यः शिष्येभ्यो दत्तवान्। अध्यापनेनेति शेषः॥ १०॥

गङ्गाधरः—के च ते शिष्याः षडित्यत आह—अग्निवेश इत्यादि। एतेऽग्निवेशादयस्तन्मुनेः पुनर्व्वसोर्व्वच आयुर्व्वेदाध्यापनरूपं तस्मादेव जगृहुः। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातवाक्यस्येह सम्बन्धापादानयोरुभयोः प्राप्तौ क्रियापेक्षकत्वेन कारकस्य प्राधान्यादुभयार्थेऽपादानत्वम्। तन्मुनेरिति। न त्वावृत्त्या षष्ठ्यन्ततया पुनरुपस्थितिः। तत्राग्निवेशादिषु अग्निवेशस्य बुद्धेर्विशेषस्तन्त्रकरणप्रवृत्तिबुद्धिरासीत् उपदेशान्तरं मुनेः पुनर्व्वसोरध्यापनरूपोपदेशादन्यस्तन्त्रकरणार्थमुपदेशो नासीत्। यथाधीतायुर्व्वेदं पुनर्व्वसुर्दत्तवान् तस्य व्याख्याबाहुल्येनोपदेशं कृतवान् न तु तन्त्रकरणार्थमुपदेशमित्यर्थः। यतो यस्मात् प्रथमं तन्त्रस्यायुर्व्वेदशाखायाः कर्त्ताऽग्निवेशोऽभवत्। अथाग्निवेशस्यायुर्व्वेदस्याशेषविशेषव्याख्यानेन शाखाकरणदर्शनानन्तरं भेलादयः पञ्च क्षारपाणन्ता मुनयः स्वं स्वं तन्त्रं चक्रुरित्यग्निवेशानन्तर्य्येण भेलादीनामग्निवेशापेक्षयाऽल्पबुद्धित्वं ख्यापितम्। तेन च पुनर्व्वसुतोऽप्युपदेशान्तराभावेन यथास्वमतिभिः स्वस्वतन्त्रकरणादग्निवेशतन्त्रापेक्षयाऽपकर्षश्च भेलादितन्त्राणामाख्यात इति भावः।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन्" इत्यनेनात्रेयस्य इन्द्रशिष्यत्वं, तदायुर्व्वेदसमुत्थानीयरसायनपादे आदिशब्देन वक्ष्यमाणेन्द्रशिष्यतायोगात् समर्थनीयम्; तत्र हीन्द्रेण पुनर्महर्षीणामायुर्व्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम्। मैत्रीपरो मैत्रीप्रधानः, मैत्री च सर्व्वप्राणिष्वात्मनीव बुद्धिः॥ १०॥

चक्रपाणिः—बुद्धेर्विशेष उत्कर्षः, यत इति बुद्धेर्व्विशेषात्, स्वं स्वं तन्त्रमिति स्वस्वनामाङ्कितं भेलतन्त्रं, जतूकर्णतन्त्रमित्यादिकं, कृतानि चेत्यत्र तन्त्राणीति शेषः। पुण्यमायुर्व्वेदतन्त्रकरणलक्षणं कर्म्म येषामग्निवेशादीनां ते पुण्यकर्म्माणः तेषां पुण्यकर्म्मणाम्। सर्व्वभूतहितैषिण इति

श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्म्मणाम् ।
यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ११
सर्व्वे एवास्तुवंस्तांस्तु सर्व्वभूतहितैषिणः ।
साधु * भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥
अहो साध्विति घोषश्च † लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥

षट्स्वग्निवेशादिषु मध्येऽग्निवेशो विशिष्टबुद्धिमान् प्रथममायुर्व्वेदतन्त्रकर्तृत्वात् । अग्निवेशस्य बुद्धिर्भेलादिबुद्ध्यपेक्षया विशिष्टा, तथायुर्व्वेदतन्त्रकरणप्राथम्यात् । एवं पुनर्व्वसुश्चोपदेशान्तराभावकृतत्वानग्निवेशस्य तथा बुद्धिविशेषस्य स्वत उत्पन्नत्वात् तन्त्रकर्त्तृत्वं बुद्धिविशेष हेतुः । एवं सत्युपदेशान्तराभावे बुद्धिविशेषो हेतुः । ननु तानि तन्त्राणि प्रमाणानि भवन्ति वा न वेत्यत आह, कृतानि चेत्यादि । आत्रेयं पुनर्व्वसुं सर्षिसङ्घं बहुभिर्महर्षिभिः सह वर्त्तमानम् । सुमेधसोऽग्निवेशादयः । ऋषयश्च श्रुत्वा किं चक्रुरित्यत आह—श्रुत्वेत्यादि । पुण्यकर्म्मणां पुण्यजनकानाम् । अर्थानां सूत्रणं सूचनवाक्यग्रन्थनकरणशब्दावलिं श्रुत्वा ते पुनर्व्वसुसमीपस्था ऋषयः सपुनर्व्वसवः प्रहृष्टाः सन्तो यथावत् सूत्रितमिति ब्रुवन्तोऽनुमेनिरेऽनुमतवन्तः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—न केवलमनुमेनिरे सर्व्वे एव तु पुनस्ते सपुनर्व्वसव ऋषयस्तानग्निवेशादीन् षण्मुनीन् अस्तुवन् प्रशसां कृतवन्तः । ते यस्मात् सर्व्वभूतहितैषिणः । सर्व्वभूतहितैषिणस्तानित्युभयत्र योज्यं विभक्तिविपरिणामेन । ते प्रहृष्टा न केवलमस्तुवन्, भूतेषु साधु यथा स्यात् तथानुक्रोश इति वाक्यं समं

अग्निवेशादिविशेषणं किंवा ऋषिसङ्घविशेषणम् । साधुशब्दोऽजहल्लिङ्गतया नपुंसकलिङ्ग एव, यथा वेदाः प्रमाणमिति, केचित्तु साध्विति विशेषणस्य नपुंसकलिङ्गतानुरोधात् विशेष्यस्य अनुक्रोशमित्यपि नपुंसकलिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति प्रशंसायां, स्निग्ध इति अनुत्कटत्वेनाह्लादकत्वेन च ।

---

* सर्व्वभूतेष्विति पाठान्तरम् । † घोषश्च इत्यत्र निर्घोष इति चक्रः ।

शिवो वायुर्ववौ सर्व्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः॥ १२
अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्त्तिः क्षमा दया॥ १३

युगपदुच्चैस्तेऽब्रुवन। यथोच्चैरब्रुवन तद्विवरितुमाह—तमित्यादि। पुण्यमिति पुण्यजनकार्थमन्त्रणीयत्वात् जनकत्वसम्बन्धेन पुण्यवन्तं शब्दं दिवि स्थिताः सामरा देवर्षयः। परमर्षीणां पुनर्व्वसुसमीपस्थानां तमुच्चैर्भूतं पुण्यं शब्दं शुश्रुवुरितेत्यकवाक्यम्। देवदेवर्षीणां तच्छ्रवणेन किमित्याह—श्रुत्वेत्यादि। तेषां मोदो हि तपोजपादिसिद्धिदः शुभकरश्च। मोदफलमाह—अहो इत्यादि। हर्षात् भूतैर्देवयोनिभिस्त्वावद्भिर्नभसि उदीरितः स्निग्धगम्भीरोऽहो साध्विति घोषश्च सर्व्वत्र प्रचारशीलो महाध्वनिस्त्रीन लोकान अन्ववादयत् अग्निवेशादीनां पुण्यकर्म्मकार्थमन्त्रणमिति शेषः। पुण्यफलमाह—शिव इत्यादि। शिवः शुभदः मृदुः पृष्ठगामी सुगन्धिः शीतश्चेति। सर्व्वा भाभिरिति नानाविधवर्णसुगन्धि-कुसुमविकश्वरवशेन भाभिः सर्व्वा दिश उन्मीलिताः प्रकाशिताः, दिव्याः स्वर्गीयाः सजलाः कुसुमवृष्टयश्च निपेतुः पतन्ति स्म॥ १२॥

गङ्गाधरः—नन्वग्निवेशादीनामेवंविधपुण्यकर्म्मकार्थं मन्त्रणशक्तिः किमायु-र्वेदाध्ययनवशादासीत्, सा च शक्तिः कीदृशीत्याह—अथेत्यादि। प्रमुख-माद्यं वर्त्तते, तेनाग्निवेशादीन क्षारपाणयन्तान षण्मुनीन ज्ञानदेवता ज्ञानजनिका देवता विविशुः। ता आह—बुद्धिरित्यादि। अष्टौ बुद्ध्यादयः पुण्यशास्त्ररचना-धीहेतुभूताः कृतिनां शक्तयः। दयया भूतहितशास्त्रप्रकाशने इच्छा, ततः प्रवृत्तिः, सत्यां प्रवृत्त्यां सदर्थावबोधो बुद्ध्यैव, सति च सदर्थावबोधे क्षमया नान्यमुनिस्मृति अवज्ञा, ततो धृत्या नियमात्मिकया काङ्क्षादिमद्वाक्यात्मकग्रन्थनक्षमया निर्म्मितिः, सत्यां निर्म्मितौ साकांक्षतायोग्यतासत्तिमद्वाक्यग्रन्थनसिद्धिः, सिद्ध्यैव एवं शास्त्ररचनायां स्वयंमूलकत्वेन रचनापत्तिस्तथात्वे हि रचितस्याग्राह्यत्वं साधुभिः स्यादिति प्रसिद्धमूलभूतशास्त्रस्याभ्यासो मेधया चिराभ्यस्तत्वेनात्र-

शिवो वायुर्ववावित्यनेन शुभलक्षणेन प्रकृततन्त्रकरणस्य देवैरप्यथतोऽनुमतत्वमुपदर्श्यते। ज्ञान-देवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः। तेन ग्रन्थकरणात् पूर्वमेवाग्निवेशादीनां बुद्ध्यादयो व्यवस्थिताः,

तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः।
भावाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे॥ १४

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते॥ १५

स्थितिधृ त्यत्र तस्य मूलभूतशास्त्रस्यार्थविस्तारस्तदर्थस्मृत्यैवेति तदनन्तरं दयादिभिः सिद्धिपर्य्यन्ताभिर्ग्रन्थनं तेन कीर्त्त्या साधुभिर्ग्राह्यत्वमिति॥ १३॥

गङ्गाधरः—अग्निवेशादिकृततन्त्राणां पुनर्वसुसमीपस्थपहर्षिभिर्ग्राह्यत्वेऽपि प्रजानां हिताय वैद्यैर्गृहीतत्वं न वा इत्याह—तानीत्यादि। एषामग्निवेशादीनां तानि च तन्त्राणि परमर्षभिः पुनर्वसुसमीपस्थितैरनुमतानि सन्ति भूतसङ्घानां लोकसमूहानां भावाय स्थितये भुवि भूलोके प्रतिष्ठां वैद्यैः पूज्यतां लेभिरे। नातिसङ्क्षेपविस्तरमित्यादिभिः स्वयं वक्ष्यति॥ १४॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं चेदग्निवेशप्रणीततन्त्रमायुर्वेदमूलकं व्याख्यातव्यं तदा तस्मिन् तन्त्रे पारम्पर्य्योपदेशेनायुर्वेदग्रहणोपदेशानन्तरं प्रजाहितं किं पारम्पर्य्योपदेशेन शास्त्रमुक्तमित्याकाङ्क्षायाम्, अग्निवेशकृतस्यायुर्वेदमूलकतन्त्रस्याग्निवेशकृतत्वात् किं वेदत्वं नास्ति? वेदो हि शाश्वतः किमस्ति वा वेदमूलकत्वात् तत्तन्त्रमूलकत्वादस्य तन्त्रस्यापि वेदत्वमस्ति न वेति संशये च, अभिधेयसम्बन्धप्रयोजनज्ञानमन्तरेण न शिष्याः शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते इत्यतस्तत्प्रयोजनादिकं ज्ञापयितुं प्रथमत आयुर्वेदे व्यक्तव्ये आयुर्वेदस्वरूपज्ञानमपेक्ष्यते इत्यत आयुर्वेदे त्वभिधेयमायुर्निर्देशपूर्वकमायुर्वेदञ्च लक्षयति—हिताहितमित्यादि। हितञ्चाहितञ्च द्वयोः समाहार इति हिताहितं, हितमहितं सुखं दुःखञ्चेति। चतुर्विधमायुरर्थं दशमहामूलीये स्वयं वक्ष्यते; तत्राह—शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्यानभिभूतस्य च, विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्य्य-

तत्करणोत्तरकालन्तु जनाद्गरेण बुद्धयादिविशेषलाभुप्रसंश छूनि; सिद्धिः साध्यसाधनज्ञानं, कीर्त्तिः कीर्त्तनं वक्तुं शास्त्रमित्यर्थः, ननु कीर्त्तिर्यशोरूपा तस्या अज्ञानरूपत्वात, ज्ञानविषयताश्च इहोच्यन्ते, भवाय स्थितये रोगानुपहतजीवितायेति यावत्, प्रतिष्ठा जनोपादेयत्वमास्थानम्॥ ११-१४॥

. चक्रपाणिः सम्प्रत्यायुर्वेदव्युत्पत्तिं कुर्व्वन् आयुर्वेदाभिधेयं दर्शयति, हिताहितमित्यादि हितञ्चाहितं, तथा सुखप्रयुक्तत्वात् सुखं, दुःखप्रयुक्तत्वात् दुःखं, एतच्च चतुःप्रकारमप्यायुरर्थं दश-

यशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थबलसमुदायस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्व्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते॥ १ ॥ असुखमतो विपर्य्ययेण ॥ २ ॥ हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेव्य पूजार्हपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशंसशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमञ्चामुञ्चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते ॥३॥ अहितमतो विपर्य्ययेणेति ॥४॥ इत्येवं चतुर्विधं यदायुस्तस्य हिताहितं रक्षणवर्द्धनभेदाद्द्विविधमेवाशैथिल्यजनकाहाराचारभेषजादिकं हितं ह्रासातिह्रासरूपशैथिल्यजनकरूपमहितं च मानमायुषः परिमाणं चकारादनुक्तमप्यायुषोऽप्रमाणं तच्च मानामानमप्यायुषः स्वयं वक्ष्यति तत्रैव। तद्यथा—प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेनाभिभूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः। इदमस्मात् क्षणमुहूर्त्तात् दिवसात् त्रिपञ्चसप्तदशद्वादशाहात् पक्षान्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति, तत्र स्वभावः प्रवृत्तरुपरम मरणम् अनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे इति। तच्चेति तत् स्वरूपलक्षणत आयुश्च इत्येतत्सर्वं यत्रोक्तं स आयुर्वेद उच्यते। ननु सुखं दुःखञ्चात्मनो गुणौ प्रत्येकं तदेव द्वयं वा किमायुरुत तद्द्वयजनकं वा? आद्यं चेदनायुषोऽपि महासुखदर्शनान्महायुषोऽपि स्वल्पसुखमहादुःखत्वादल्पायुष्कमहायुष्कयोर्न विनिगमना। तद्द्वयं चेत् समसुखदुःखोभयस्यैकत्रासम्भवादसम्भव स्यात्, विषमसुखदुःखोभयस्यैकत्वापत्तिश्च स्यात् न सुखात्मकं दुःखात्मकं वा आयुः स्यादिति। सुखदुःखान्यतरजनकं चेत् तदा सुखमात्रजनकं न तपउपवासादिके शकरत्वात् दुःखमात्रजनकं नावैधकर्म्मादि भोजनादि सुखकरत्वात्। तदुभयजनकं चेदेकत्वापत्तिर्न तु सुखलक्षणं दुःखलक्षणञ्चेति द्विविधं स्यात्. इति चेन्न शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुताभिभूतादीनां पुरुषाणामायुषः सुखदुःखगुणयोर्जनकत्वेन सुखदुःखसंज्ञकत्वात् तथा च येनायुषा विशिष्टस्यादृष्टप्रयोज्य-सुखदुःखनिवृत्ति-लक्षणमोक्षस्तपोजप-शमदमादिभिर्जनित-

महामूलीये 'तत्र शारीरमानसाभ्याम्' इत्यादिना ग्रन्थेन 'अहितमतो विपर्य्ययेण' इत्यन्तेन वक्ष्यति, तस्य हिताहितमित्यायुषः पथ्यापथ्यं, मानञ्चेत्यायुष एव प्रमाणं, मासिकद्विमासिकत्वेन विकृतिलक्षणैरिन्द्रियस्थाने तथा प्रकृतिलक्षणैरिदमायुष्मतां कुमाराणां लक्षणं भवतीत्यादिना वक्तव्यम्। तच्चेत्यायुः स्वरूपेण 'शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः' इत्यादिना वक्ष्यमाणम्। तेन हिताहितमित्यादिना

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते ॥ १६

तत्त्वज्ञानादुपजायते। तदायुस्तस्य शारीरमानसव्याध्यनभिद्रुतादश्चायुरैहिक-सुखजनकत्वात् सुखमेवेष्यते। व्याध्यभिद्रुतादैलौकिकद्वयदुःखजनकत्वात् दुःख-मायुरिष्यते। एवमायुषो हितत्वाहितत्वयोजनकत्वाद्धिताहितसंज्ञा बोध्या। तस्य चतुर्विधायुषो हिताहितं स्वस्थचतुष्कादौ वक्ष्यते। मानञ्चेन्द्रियस्थाने, तत्र मानेनाप्यमानं लक्ष्यं स्वलक्षणतस्त्वत ऊर्द्ध्वमेव वक्ष्यते शरीरेत्यादिना। ननु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग आयुर्वक्ष्यते। तस्य संयोगस्य गुणस्य किं परिमाणं कथं वा गुणो वर्त्तते गुणे इति उच्यते; संयोगः खलु संयोगिदेशमाननियतव्यापी तावदेव संयोगस्य मानं कालतो देशतश्च द्विधामानं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्य यत् शरीरादि संयोगिदेशनियतं तद्दैशिकं, तस्य दीर्घत्वादिकं नास्ति। कालनिब-न्धनश्च यन्मानं तत्कालिकं कालस्य दैर्घ्याणुत्वादिना तन्मानस्य दीर्घत्वादिकं व्यपदिश्यते। नित्यगस्य तु कालस्य परिवृत्त्या सङ्ख्यानिरेकाल्पत्वादिना दीर्घत्वह्रस्वत्वादिकं व्यपदिश्यते। तच्च हिताहिताभ्यां दार्ढ्यशैथिल्यादौ जाते सति भवति परिमाणादिगुणा गुणादिषु सर्व्वत्रैव वर्त्तन्ते यथा षड्रसा इत्यादि। अमानश्च खलु वत्सरपरार्द्धसङ्ख्यातिक्रमेण कालवैशिष्ट्यानियमादायुषो व्यवहरन्ति लोके ततस्तदमानमित्यायुषो मानामानयोर्व्यवस्थायां यो यदा मरिष्यति तन्मानम्। यो मरिष्यतीतिमात्रं वक्ष्यते तत्तस्यामानमिति मानामानमायुषो यत्र वाच्यं मानमायुषो हिताहितसुखदुःखात्मकं चतुर्विधमायुः स्वलक्षणत-श्चायुस्तस्यायुषश्च हिताहितं भेषजाहारविहारादिकमभिधेयमाप्नैरित्यायुर्वेदेन सहायुस्तद्धिताहितमानामानोपदेशवाक्यानामाधाराधेयता सम्बन्ध उक्तो यत्रेति पदेन। हिताहितादिपदं तदुपदेशवाक्यपरमर्थाभिधायकं हि वाक्यं न तु तदर्थो वस्तु वर्त्तते ग्रन्थे॥ १५॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ लक्षणतस्त्वायुराह—शरीरेत्यादि। शरीरमिह चेष्टेन्द्रियार्था-श्रयः। इन्द्रियस्य पृथगुपादानान्न च चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमु-

आयुर्व्वेदयतीत्यायुर्व्वेद इत्युक्तं स्यात, विदधातुश्चेह ज्ञानार्थ एवाभिप्रेतः, यद्वक्ष्यति अर्थे दश-महामूलीये 'तथायुर्व्वेदयतीत्यायुर्व्वेदः' इति; लाभाद्यस्त्वर्था विदेरिह नोक्ताः, तेषां साक्षादायु-र्व्वेदाजन्यत्वादिति भावः॥ १५॥

चक्रपाणिः—आयुर्व्वेदपदे पूर्व्वपदवाच्यमायुराह शरीरेत्यादि।—शरीरं पञ्चमहाभूतविकारात्मक-मात्मनो भोगायतनं, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, सत्त्वं मनः, आत्मा ज्ञानप्रतिसन्धातैव, एषां सम्यग-

दायात्मकं तेन हीन्द्रियलाभे पुनरुक्तत्वापत्तिः स्यादस्तु वा बाह्येन्द्रियादि-पञ्च-महाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरम्। इन्द्रियन्तु आभ्यन्तरं नित्यं श्रोत्रादिकं तेन नेन्द्रियस्य पौनरुक्त्यं वृक्षादेरपि बाह्येन्द्रियरहितस्यायुष्मत्त्वमाभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वात्। सत्त्वं तु मनः, आत्मा चेतनाधातुस्तेषां संयोगः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग इति स्वरूपलक्षणमायुषः स्वरूपमुक्त्वा धर्म्मान्तरोपदेशेन लक्षणं वक्तुं पर्य्यायानाह—धारीत्यादि। सत्त्वात्मशरीरेन्द्रियाणि परस्परं धारयितुं शीलं यस्य तत् धारि, जीवनं जीवितं फलात्मकजीवधात्वर्थः नित्यं प्रतिक्षणं गन्तुं शीलं शिथिलीभावो यस्य स नित्यगः, अनुबन्धः अनुपूर्व्वावस्थानत्यागपूर्व्वकानुरूपेणोत्तरकालं बध्नातीत्यनुबन्धः। अत्र चकारादनुक्तमप्यत्रार्थे दशमहामूलीयेऽप्युक्तश्चेतनानु-वृत्तिशब्दोऽपि बोध्यः। अथ शरीरं स्थूलसूक्ष्मान्यतरत् तच्छरीरादिसंयोगश्चेदायु-स्तदा मरणानन्तरं लिङ्गदेहित्वेऽप्यायुष्मत्त्वमस्तु। उच्यते, तल्लिङ्गदेहित्वे तत्पार-लौकिकसुखदुःखरूपस्वर्गनरकभोगे तच्छरीरादिसंयोगस्य हेतुत्वेन पारलौकिकायु-ष्टया इष्टमेवेति यैर्व्याख्यायते तन्निरस्तं, शरीरपदेन स्थूलशरीरपरत्वेन व्याख्या-तत्वात्। शरीरान्तरसंयोगत्वेनैतच्छरीरे नायुष्ट्वं पूर्व्वजन्मीयायुर्व्वदेतद्देहिनः। एतस्यायुषि तस्यायुर्व्वारणाय तत्तद्रूपेण व्याख्यातव्यमिति नन्वेवं चेद्घटादीनामि-न्द्रियसत्त्वात्महीनानामायुर्नास्ति, नास्ति चेत् तर्हि सर्व्वदा घटादिर्नश्यतु किञ्चित्-कालं नावतिष्ठताम्। अस्ति चेन्न्यूनत्वं दोष इत्यत्रोच्यते केनचित्। चिकित्-साधिकृतत्वाभावात् तेषामायुर्व्वचनेऽप्रयोजनमिति। अन्ये तु चिकित्साधिकृत-त्वात् प्राधान्याच्च कर्म्मपुरुषाभिप्रायेणेदमायुर्लक्षणमित्याहुः। परे तु शरीरेन्द्रिये-त्याद्युपलक्षणं तेन समवायिसंयोग आयुरिति ज्ञापनार्थं शरीरेन्द्रियादिप्रदर्शनमिति भाषन्ते। तत् समवायिसंयोगो हि मृतपुरुषदेहे घटादीनामपि स्यादिति। अन्ये तु स्वारम्भकतत्संयोगोऽदृष्टप्रयुज्यः समवायिसमूहसंयोगो वा यावत्समवायि-संयोगो वा आयुरुच्यते. घटादीनां स्वारम्भकपञ्चभूतरूपपञ्चतत्त्वसंयोगश्चेद् आयुर्वृक्षादीनामपि चेतनपुरुषवत् तत्त्वचतुर्विंशतिरारम्भकैव तेजोवनीपवनवारि-सनाथबीजस्य तदारम्भकस्य तदारम्भकाले जीवात्मनस्तत्र वायुना प्रेरितस्य

दृष्टयन्वितो योगः संयोगः, इन्द्रियाण्यपि यद्यपि शरीरग्रहणेनैव लभ्यन्ते तथापि प्राधान्यात्तानि पुनः पृथगुक्तानि, अयञ्च संयोगः संयोगिनः शरीरस्य क्षणिकत्वेन यद्यपि क्षणिकस्तथापि सन्तानव्यव-स्थितोऽयमेकतयोच्यते। तस्यायुषः पर्य्यायानाह धारीत्यादि। धारयतीति शरीरं पूतितां गन्तुं न ददातीति धारि. जीवयति प्राणान् धारयतीति जीवितं. नित्यं शरीरस्य क्षणिकत्वेन गच्छतीति

प्रवेशेन तत् प्रयुज्यत्वात्। तेन मृत्युना च तेषामायुष्मत्त्वं लक्ष्यते। घटादि-स्थावराणां कपालाद्यात्मकसमवायिसमूहसंयोगो नादृष्टप्रयुज्यः कर्म्मजातगुण-विशेषो ह्यात्मनोऽदृष्टमिति वृक्षादीनां सजीवानामस्ति चादृष्टमस्ति चायुरिति बोध्यम्। यावत् समवायिसंयोगस्तु अजीवाचेतनानां घटादीनां सजीवा-चेतनानां वृक्षादीनां चेतनानाञ्चास्त्येव। वृक्षत्वनरत्वादिरूपेण यथास्वतत्त्व-परिणामे स्वं स्वं यावत् तत्त्वान्येव समवायीनि कारणानि, अदृष्टमिह समवायि-कारणं देहिसमवायित्वेन निमित्तं वा। यावत् समवायिसंयोगस्तु वृत्तिनिया-मकसम्बन्धो भूतादिद्रव्याणां तत्तदारम्भकाणां संयोगः द्रव्यगुणयोः समवाय इत्युभयरूपः। तार्किकास्तु अवयवावयविलक्षणो द्रव्याणामपि सम्बन्धः स चायु-रेवेत्याहुः। इत्थं निरुक्तस्यायुषः साम्यं वृद्धिर्ह्रासश्च यौक्तिकाधिकन्यूनकाल-विशिष्टत्वेनानुमेया आयुर्व्वदिभिरुपदिश्यन्ते। तेन जीवितविशिष्टः काल आयुरिति यदुच्यते तन्न। आयुर्ह्रासवृद्धिकरणकर्म्मणा प्रसिद्धस्य कालस्य ह्रासवृद्ध्यापत्तेः जीवितस्य भिन्नरूपतया वाच्यत्वापत्तेश्च। कालजीवितयोर्वैशिष्ट्यमायुरित्यपि चिन्त्यं, जीवितं यावत् समवायिसंयोगः स च समवायः समवायसंयोगोभयरूपो वा तस्य च कालवैशिष्ट्यं समवेतसंयोगित्वमिति। अथ यदि येनाप्राणिप्राणि यावद्वस्तु नियतकिञ्चित्कालमवतिष्ठते स यावत् समवायिसंयोग आयुरिष्यत, तदा नरो नश्यति तरुर्नश्यतीतिवत् घटो नश्यतीत्यादि साधु, तावत् नरो म्रियते जीवति भवतीतिवत् घटो म्रियते जीवतीत्यादिप्रयोगस्य साधुता भवतु। न स्यात् नाशो हि यावत् समवायिसंयोगध्वंसो, मरणं त्वात्मशरीरसंयोगध्वंस इति तस्मान्नाशसामान्यं प्रति नायुषः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। कल्प्यते च मरणं प्रत्यायुषः शरीरादिसंयोगस्येति, तेनेदं फलति यावत् समवायिसंयोगाभावे नाशः स्याच्छरीरेन्द्रियादिसंयोगरूपायुरवसाने मरणं स्यात् तच्च विनाशविशेषश्च भवतीत्यतो जीवनमरणे मिथः सविपर्य्यये नाशजन्मनी च। न तु नाशजीवने न वा जन्ममरणे घटो म्रियते जीवतीत्यप्रयोगात्। अप्राणिनामायुर्हिताहित-मानान्यस्मिन् वेदे निरूपयितुमनावश्यकत्वात् प्राणिनामेवायुर्हिताहितमानानि

नित्यगः, अनुबध्नात्यायुरपरापरशरीरादिसंयोगरूपतया इत्यनुबन्धः, पर्य्यायैरायुरुच्यत इति एकार्थाभिधायिभिः शब्दैरुच्यते। यद्यपि च नित्यगानुबन्धशब्दाभ्यां न क्वचिदप्यायुरभिधीयते तथापि नित्यगत्वानुबन्धत्वधर्म्मख्यापनार्थमेवैतत् संज्ञाद्वयं बोद्धव्यम्, धारिसंज्ञा त्वर्थेदशमहा-मूलीये भविष्यति। ननु उत्तरत्र "चैतन्यानुवृत्तिरायुः" इत्यायुर्लक्षणं करिष्यति, इह तु शरीरेन्द्रिय-

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः॥ १७

वक्तुमावश्यकानीति मनुष्यविश्वजन्मिनां प्राणिनामवायुलक्षणमिदमिति यत् तदपि न मनोरमं, घटादीनामप्राणिनां वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाभावेनायुष्मत्त्वाभावात्। परन्तु नाशसामान्यं प्रति नायुरः प्रतिबन्धकत्वं, प्रतिबन्धकत्वन्तु मरणमात्रं प्रतीति; तथा च स्वं स्वं यावत् समवायिकारणसंयोग उत्पत्तिस्तदुत्तरकालं स्वं स्वं यावत् समवायिकारणविभागो नाशः। प्राक्काले तु स एव प्रागभावः। सर्व्वेषामेव कार्य्याणां समवायिकारणमस्ति तद्धि विना कार्य्यासम्भवः, कार्य्याणां तन्मयत्वात्, तेन घटो नरश्च जायते नश्यति चेति साधु. शरीरेन्द्रियादिसंयोग आयुः जीवनं, तदुत्तरकालं शरीरेन्द्रियादिविभागो मरणमिति पुरुषो जीवति म्रियते च स्थूलशरीरेन्द्रियादिमत्त्वात्। एवं वृक्षोऽपि जीवति म्रियते स्थूलशरीरेन्द्रियादिमत्त्वात्। न तु मृतो जीवति जीवितो म्रियते मृतस्य सूक्ष्मदेहेन्द्रियादिमत्त्वेऽपि स्थूलशरीराभावात्। न वा घटो जीवति म्रियते वा स्थूलशरीरत्वेऽपि वाह्याभ्यन्तरद्विधेन्द्रियादिमत्त्वाभावात्। इह चेन्द्रियं द्विधा, वाह्यमाभ्यन्तरञ्च। तत्र वाह्यं स्थूलशरीराश्रितमनित्यं सूक्ष्मनित्यशरीराश्रितं पुनराभ्यन्तरं नित्यं; तत्तदाभ्यन्तरेन्द्रियाणि श्रोत्रादिष्वधिष्ठानेन तत्तत्कार्य्यश्रवणादिसम्पादनात् तु श्रोत्रादिस्थं श्रवणेन्द्रियादिकं वाह्येन्द्रियतया व्यपदिश्यते. सूक्ष्मदेहस्थमपि स्थूलशरीरादिमत्स्थूलमुच्यते इत्यभिप्रायेण लोकोपदेशे त्विन्द्रियं नोक्तम्॥१६॥

गङ्गाधरः—अथ आयुःस्वरूपमुक्त्वा आयुर्व्वेदस्य सर्व्ववेदोत्कृष्टत्वमाह – तस्येत्यादि।—वेद इति "विद विचारणे, विद लाभे, विद ज्ञाने" इत्येष्वर्थेषु वेदयति विन्दति वेत्ति वानेनास्मिन् वेति वेद इति सुश्रुतानुसारिण आयुष इति उभयोर्लोकयोर्हितोऽयं वेदो वक्ष्यतेऽर्थेदशमहामूलीये। सुश्रुतेऽप्युक्तं; "सनातनत्वाद्

सत्त्वात्मसंयोग इति किमर्थमुक्तम्? ब्रूमः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगजन्या चैतन्यानुवृत्तिर्यथोक्तसंयोगाव्यभिचारित्वेन व्यक्तत्वेन चार्थेदशमहामूलीये लक्षणत्वेनोक्ता, शरीरादिसंयोगरूपमेव त्वायुः परमार्थतः, एवम्भूतसंयोगाभावे मरणमायुरुपरमरूपं भवति। मृतशरीरे तु चेतसोऽभावादायूरूपसंयोगाभावः॥ १६॥

चक्रपाणिः—तस्येत्यादि। वेदयतीति वेदः, वेदविदां मत इति वेदविद्भिः पूजितः; अथ कस्मादायुर्व्वेदलक्षणो वेदः पुण्यतमो वेदविदाञ्च पूजित इत्याह, वक्ष्यत इत्यादि। यदिति यस्मादेवमुक्तं भवति, यदन्ये ऋग्वेदादयः प्रायः परलोकहितमेवार्थं वदन्ति तेन पुण्याः, पुण्यतमस्त्वयम् आयुर्व्वेदो

सर्व्वदा सर्व्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्।
ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥

वेदानामक्षरत्वात् तथैव च। तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम् ॥ वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः। चिकित्सितात् पुण्यतमं न किञ्चिदपि शुश्रुम" इति। एतेनायुर्व्वेदमूलकत्वेनाग्निवेशकृतस्य तथा चरकप्रतिसंस्कृतस्य च तन्त्रस्याप्यायुर्व्वेदत्वं शाश्वतञ्चोक्तमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—इत्यायुरायुर्व्वेदमायुर्व्वेदस्योत्कर्षञ्चोक्त्वा वक्ष्यमाणस्यायुर्व्वेदप्रयोजनस्य धातुसाम्यरक्षणस्य विषमधातूनां धातुसाम्यकरणस्य च कारणं सामान्यविशेषादिषट्कं यत् प्रागुद्दिष्टं क्रमेण तत्षट्कमुपदेष्टुं प्रथमतः सामान्यविशेषयोः कार्य्यमुपदिशति, सर्व्वदेत्यादि। सर्व्वदा सर्व्वस्मिन्नावस्थिके नित्यगे च काले। सर्व्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्म्मणां सामान्यं वृद्धिकारणं हेतुः प्रयोजकमित्येकोऽर्थः। समानो हि भावः समानं वर्द्धयितुं प्रयुज्यते सामान्येनेति समानानां द्रव्यगुणकर्म्मणां वृद्धौ प्रयोजकं सामान्यम। एवमेव सर्व्वभावाणां विशेषो ह्रासहेतुः प्रयोजक इति। सर्व्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्म्मणां विशेषो ह्रासे हेतुः। विशिष्टो हि भावो विशिष्टानि द्रव्यगुणकर्म्माणि ह्रासयितुं प्रयुङ्क्त इति विशिष्टानां द्रव्यगुणकर्म्मणां ह्रासे प्रयोजको विशेषः। अनयोरुदाहरणमेकमेव दर्शयति। प्रवृत्तिरुभयस्य तु इति। यो भावो यस्य समानस्तयोरुभयोः प्रवृत्तिः सामान्यं वृद्धिकारणं संख्यात एव। यो भावो यस्माद्विशिष्टस्तयोरुभयोः प्रवृत्तिर्विशेषो ह्रासहेतुः सङ्ख्यात एवेति। तद्यथा। पञ्चसु ब्राह्मणेषु यद्यपरः कश्चिद् ब्राह्मण आगच्छति तदा तद्ब्राह्मणत्वं सामान्यं षड्ब्राह्मणा इति संख्यातस्तेषां वृद्धौ हेतुर्भवति। यदि तत्र कश्चित् क्षत्रिय आगच्छति तदा तत्क्षत्रियत्वं विशेषो न सङ्ख्यातो ब्राह्मणानां वृद्धौ हेतुर्भवति, पञ्चैव ब्राह्मणा एकः क्षत्रिय

यद् यस्मान्मनुष्याणामुभयोरपि लोकयोर्यद्धितमायुरारोग्यसाधनं धर्म्मसाधनञ्च तद्वक्ष्यते तेनातिशयेन पुण्यतमस्तथा वेदविदाञ्च पूजित इति। केचिद् "वक्ष्यते यः" इति पठन्ति, तत्रापि हेतुगर्भमिति व्याख्येयं; जीवितप्रदातृत्वादायुर्व्वेदस्य पुण्यतमत्वं बोद्धव्यं, यतश्चतुर्व्वर्गसाधनीभूतजीवितप्रदमेव सर्व्वोत्तमं भवति, उच्यते च "न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते" ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यायुर्व्वेदाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यादौ सामान्यस्य प्रथमसूत्रितत्वात् तथा सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चायुर्व्वेदप्रतिपाद्यस्य हेत्वादेः सामान्यमेवाग्रे निर्द्दिशति, सर्व्वदेत्यादि।—सर्व्वदा सर्व्वस्मिन् काले नित्यगे चावस्थिके च, सर्व्वभावाणामित्यत्र सर्व्वशब्दः कृत्स्नवाची,

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्।
तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्ययः॥ १८

इति षट्सु च पुरुषेषु सत्सु ह्रासहेतुर्विशेषः क्षत्रियत्वं ब्राह्मणत्वञ्च। एकः क्षत्रियः पञ्च ब्राह्मणा इति। प्रवृत्तिर्भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात्। "असु भुवि" भूसत्तायामित्यस्तेर्भवतेर्वा रूपं भावो भवनं सत्ता। सदिति यतः सा सत्ता द्रव्यगुणकर्म्मसु। द्रव्यगुणकर्म्मणां यावत् सत्ता तावदनुत्पत्ते रुत्तरकालं वृत्तिः स्थितिः सत्ताया असद्भावविनाशः। तर्हि किं सत्ता द्रव्याणां गुणः कर्म्म वा यावद्धि गुणो द्रव्ये वर्त्तते तावदद्रव्यं तद्गुणाश्चानुवर्त्तन्ते तथा क्रिया। गुणकर्म्मसु भावान्न गुणो न कर्म्म। सत्ता हि गुणेषु कर्म्मसु च वर्त्तते तस्मान्न गुणो न वा कर्म्म सत्ता भवति भावात्। गुणः कर्म्म च विभाव्यते गुणेनापि सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वादिनेति। तथापि न गुणो न कर्म्म च सत्ता, सामान्यविशेषाभावेन च। सामान्यं न सामान्यवद्विशेषवद्वा। विशेषश्च न सामान्यवान विशेषवान वा। गुणकर्म्मणी तु सामान्यविशेषवती। एतेन द्रव्यं व्याख्यातम्। द्रव्यमपि न सत्ता सामान्यविशेषाभावेन च सत्तायाः, सामान्यवद्धि द्रव्यं विशेषवच्च। पारिशेष्यात समवायः। शेषवदनुमानं परिशेषः। त्रिविधमनुमानमुक्तं पूर्व्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च। तत्र शेषः परिशेषः कारणप्रदर्शनेनानुपपत्तिवचनेन यत् प्रतिषेधादप्रतिषिद्धं यत्परिशिष्यते तत्पारिशेष्यादनुमीयते। तच्च शेषवदनुमानम्। द्रव्यगुणकर्म्मणां सत्तात्वप्रतिषेधात् परिशिष्यते समवायः सा सत्तेत्यनुमीयते। समवायाद्धि सदिति द्रव्यगुणकर्म्मसु प्रतीयते। यावद्धि समवायिकारणानां समवायो वर्त्तते, तावदद्रव्यं सदिति प्रतीयते गुणः सन्निति कर्म्म च सदिति। सैव द्रव्यगुणकर्म्मणामनुवृत्तहेतुः। समवायाभावाद् द्रव्यगुणकर्म्मणां नाशः। समवायिकारणानां समवायाभावः पृथक्त्वसंयोगो यदा स्यात तदा नश्यतीति दृश्यते नास्तीत्युच्यते। समवायोऽस्ति चेति किं

भवन्ति सत्तामनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्म्माणीत्यर्थः, न तु भवन्त्युत्पद्यन्त इति भावाः, तथा सति पृथिव्यादिपरमाणूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिवद्व्यणुकादि वृद्धं कार्य्यमसंगृहीतं स्यात्; सामान्यञ्च "सामान्यमेकत्वकरम्" इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणं, वृद्धिराधिक्यं तत्कारणं वृद्धिकारणम्। एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्वृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तं, यतो न सामान्यं मांसत्वादिजातिरूपं वृद्धौ कारणं भवति. तथा हि सति सामान्यं

सत्तावान। न सत्तावान् समवायः स्वरूपेण सद्भावात् सत्तान्तरवत्त्वाभावात्; न हि समवायेन समवायो द्रव्यगुणकर्म्मसु वर्त्तते। तेषु वृत्तौ समवायस्य वस्त्वन्तराभावात् स्वरूपेणैव वृत्तेः। नित्यश्चानित्यश्च समवायः। द्रव्याणां गुणैः सह योगो नित्यः। न हि वर्त्तते निर्गुणं द्रव्यम्। सगुणमेव हि द्रव्यमुत्पद्यते। लोके त्रिविधं नित्यम्। लोके त्रिविधं नित्यं व्यवह्रियते। प्राकृतप्रलयादर्वाक् यन्न नश्यति तत् प्राकृतप्रलयपर्य्यन्तस्थायित्वाल्लोके नित्यं व्यवह्रियते—यथा चतुर्व्विंशतिस्तत्त्वानि। अव्यक्ताख्यात्मादीनां समवायिकारणसमवायः प्राकृतप्रलयपर्य्यन्तं तिष्ठति, नश्यति च प्राकृतप्रलये जायमाने, नश्यन्त्यव्यक्तात्मादीनि चतुर्व्विंशतिस्तत्वानि। तस्माल्लोके सत्यानित्यान्यपि चाव्यक्तादीनि पृथिव्यन्तानि चतुर्व्विंशतिस्तन्मयानि देवनरादीनि चराचराणि वस्तुतस्तु अनित्यान्यनृतानि भवन्ति स्वप्नविषयाभिमतानीव प्रमाणप्रमेयतयाभिमान्यानीति। द्विविधं मिथ्यात्वं। लोके सत्यत्वं वस्तुतस्त्वनृतत्वं यथा स्थाणुः स्थाणुरेवेति सत्यत्वम्। लोके मिथ्यात्वं च यथा स्थाणौ पुरुष इति। एवमेवोक्तं गौतमेन न्यायशास्त्रे तैत्तिरीयोपनिषन्मूलकम् स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः। तत् तु अप्रधानभेदान्मिथ्याज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तेश्च इति। अव्यक्तं हि संहतं कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानं त्रिगुणलक्षणमिति त्रयात्मकं तेषां त्रयाणां पृथगवस्थाने लयः प्राकृतो नाम प्रकृतौ स्थितत्वात् प्रधानपुरुषयोरिति। प्राकृते तस्मिन् प्रलये जाते पृथक् व्यवस्थिताः प्रधानक्षेत्रज्ञकालचतुर्व्वेदपरमविद्याप्रणवात्मकसदाशिवाः सदनुप्रविष्टा वस्तुतः सत्याः परमव्योमरूपपरमात्मशिवगायत्र्यवशेषनिर्व्वाणाख्यप्रलयपर्य्यन्तस्थायित्वान्मध्यमनित्याः। तस्मिन् इह निर्व्वाणाख्ये प्रलये

मांसत्वरूपं यथा वक्के भोज्यरूपे मांसेऽस्ति तथा शरीरधातुरूपे वर्द्धनीयेऽप्यस्ति, ततश्च नित्यं मांसत्वसम्बन्धादमांसादानामपि मांसेन वर्द्धितव्यं, तस्माद् वृद्धिकारणलक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम्; अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तं "त्रयाणामकार्य्यत्वमकारणत्वञ्चेति" अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषसमवायानाम्। ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्यादेरव सामान्यशब्देनाभिदधति तेषाञ्च मते "सामान्यञ्च विशेषञ्च" इत्यादिग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यसम्बन्धार्थत्वं प्रकरणस्य स्यात्। एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति, किं तर्ह्यायुर्व्वेदोपयोगिना धर्म्मेण निर्द्देशः, लक्षणन्तु "सामान्यमेकत्वकरम्" इति करिष्यति; एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्द्देशं करिष्यति "खादीन्यात्मा" इत्यादिना, ततो लक्षणं "यत्राश्रिताः कर्म्मगुणाः" इत्यादिना करिष्यति।

ते नश्यन्तीति परमव्योमरूपपरमात्मशिवादिकन्तु सत्। न तु सदनुप्रविष्टं सत्यं तदेवास्यां सर्गावस्थायां ब्रह्म परमनित्यं शक्तिब्रह्मावशेषमहानिर्वाणपर्य्यन्तस्थायित्वात्। शक्त्यवशेषे महानिर्व्वाणे जायमाने तु सर्गावस्था व्यपैति शिवगायत्रीरूपश्च शक्तिर्जहाति क्रियागुणव्यपदेशरहिता सती स्वगुणनिगूढा भूत्वा स्थास्यतीति सा शक्तिर्ब्रह्म सर्गप्रलयोभयावस्थिकं नित्यमसद्भूतं वस्तु चोच्यते इति। समवायश्चैतेषु तथाविधस्त्रिविधो नित्यो व्याख्यातो भवति। कार्य्येषु द्रव्यगुणकर्म्मस्वनित्यः समवायः। सेयं समवायात्मिका सत्ता समानप्रसवात्मिका जातिः सामान्यम्। असमानप्रसवात्मिका तु सत्ता जातिर्नाम जन्म सत्ताविशेषः। तदुक्तं "जातिः सामान्यजन्मनोरिति"। सामान्यविशेषौ हि बुद्ध्यपेक्षावन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः। अन्त्याद्धि विशेषान्नान्योऽन्त्यो विशेषः सम्भवति यमपेक्ष्य सामान्यं स्यात्। द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्म्मत्वञ्च सामान्यं विशेषश्च। द्रव्यत्वं सामान्यं नवसु द्रव्येषु भावात् पृथिवीत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः। गुणत्वञ्च सामान्यं रूपादिषु भावात् रूपत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः। कर्म्मत्वञ्च सामान्यमुत्क्षेपणादिषु सद्भावादुत्क्षेपणत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः। अनेकद्रव्यारब्धद्रव्यत्वं चानेकद्रव्यत्वसत्त्वात्। न च तदारम्भकाणि द्रव्याणि द्रव्यत्वसामान्यविशेषाभावेन च कार्य्यद्रव्यत्वस्यापि। एतेन गुणः कर्म्म च व्याख्याते। कार्य्यगुणश्चानेकसजातीयगुणारब्धः तदनेकगुणत्वसद्भावात् तत्कार्य्यगुणत्वमुक्तं श्यामत्वपीतत्वादि। न च तदारम्भका गुणास्तत्कार्य्यगुणत्वं सामान्यविशेषाभावेन च। कर्म्मारब्धे कर्म्मणि च तत्कर्म्मत्वसद्भावात् कर्म्मत्वमुक्तं न च तदारम्भकं कर्म्म तत्कार्य्यकर्म्मत्वम्। इति द्रव्यारब्धेषु द्रव्येषु तदारम्भकाणि द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं यथा पाञ्चभौतिकत्वं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकानां द्रव्याणां पञ्चभूतानि सामान्यं प्राणिनां नव द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं गुणाश्च तेषां गुणविशेषारम्भका गुणसामान्यं कर्म्म च तेषां कर्म्मारम्भकं कर्म्मसामान्यम।

सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं ह्रासंति विरोधिकारणे बोद्धव्यं, तेनामलकादिगतानाम्लत्वादीनां पित्तगताम्लत्वावर्द्धकत्वमामलकगतशिशिरत्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम्; एवमन्यत्रापि त्रिदोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम्। इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, न तु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमानादपि घृतात् मेधाया या च वह्नेश्च वृद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं 'घृतमग्निमेधे करोति, तथा चिन्तया वातवृद्धिस्तथा सङ्कल्पात् वृष्यपादयुगलेपाच्च शुक्रवृद्धिः" इत्यादि प्रभावादुपपन्नम्। सामान्यञ्चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते, न हि शोणितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किन्तु व्यावृत्तबुद्धिजनकत्वाद्विशेष एव।

विशेषाश्च तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मारम्भकास्तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मविशेषा इति सामान्यभूतं द्रव्यं सामान्यभूतो गुणः सामान्यभूतं कर्म्म सामान्यभूतश्च समवायः सत्ता जातिरिति ; तथा विशेषभूतं द्रव्यं विशेषभूतो गुणो विशेषभूतं कर्म्म विशेषभूतः समवायः सत्ता जन्मेति द्रव्यगुणकर्म्मसमवायाश्चत्वारो लोके पदार्था नास्त्यतोऽतिरिक्तः पदार्थः। आयुर्व्वेदे भावानां वृद्धिह्रासादिकारणत्वेन सामान्यविशेषयोरुपयोगेन द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भावेऽपि पृथग्वचनम। यथा वैशेषिकेऽप्येवमेव सामान्यविशेषयोर्द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भावेऽपि पृथग्वचनमन्तरेण यथोपनिषत् तथा भवति। न वैशेषिकं नाम शास्त्रं स्यात्। विशेषस्योपदेशेन हि वैशेषिकं भवति। सामान्यापेक्षो हि विशेष इति सामान्यस्याप्युपदेशोऽपेक्ष्यते शास्त्रसंज्ञा तु प्रसिद्धा वैशेषिकमिति। न तु सामान्यकं तन्त्रकर्त्तुर्व्विवक्षितत्वात्। तन्त्रकर्त्तुर्विवक्षावशाद्धि संज्ञा तन्त्राणां भवतीति। एवमेवान्वीक्षिकीशासने प्रमेयेऽन्तर्भूतत्वेऽपि प्रमाणसंशयादीनां पञ्चदशानां पृथगुपादानमन्तरेण त्वोपनिषद्वद्भवति न त्वान्वीक्षिकीशास्त्रं भवति। वादमार्गज्ञानार्थ हि प्रमाणसंशयादीनां पृथग्वचनमिति। सर्व्वदेति नित्यगे काले, दुग्धपलं जलपलं वर्द्धयति द्रवादिसामान्येन परिमाणतः। न तु पारदपलं जलपलं विशेषात्। विशेषो ह्यत्र तीक्ष्णत्वमृदुत्वादिर्बलीयान् द्रवत्वादिसामान्यं वर्जयति। वक्ष्यते हि "विरुद्धगुणसमवाये हि भूयसाल्पमवजीयते"। जैमिनिना चोक्तम—"विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्व"मिति। एतेनात्र ह्रासहेतुर्विशेषो व्याख्यातः। आवस्थिके तु कालेऽप्येवं श्लेष्मगुणसमं दुग्धं कणाशुण्ठ्याद्युष्णद्रव्यसंस्कृत-

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सायामनुपयुक्तत्वात् तद्विशेषधर्म्मव्यावर्त्तकत्वायोगात् सामान्यविशेषानेव विशेषान् ह्रासकारणत्वेनाह, ह्रासहेतुरित्यादि।—अत्रापि सर्व्वदा सर्व्वभावाणामिति योजनीयम्. ह्रासोऽपचयः, विशिष्यते व्यावर्त्तते इति विशेषः, सामान्यमेव गवेधुकत्वं मांसादीन् प्रति विशेषः, गवेधुको हि गवेधुकत्वेन गवेधुकव्यक्त्यन्तरापेक्षया समानः, मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः, न हि मांसे गवेधुकत्वमस्ति, एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षयाऽनुगतत्वात् सामान्यं, शोणिताद्यपेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव। अत्रापि ह्रासहेतुकत्वं ह्रासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवज्ज्ञेयं, तथा ह्रासहेतुत्वमप्यस्मति विरोधके सामान्योक्तन्यायेन ज्ञेयं तेन मन्दकनिकुचादीनां वातादिविरुद्धानामपि स्निग्धत्वादीनां वाताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वप्रभावादेव ज्ञेयम्। विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः, तेनोत्तरत्र विरुद्धविशेषमेव ह्रासहेतुतया तत्र तत्रोपदेक्ष्यति, यथा "वृद्धिः समानैः सर्व्वेषां भावानां विपरीतैर्विपर्ययः" इति। तथा विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः" इत्यादि। तथा

मवस्थान्तरमापन्नं कफं ह्रासयति न तु गुणसामान्येन वर्द्धयति अव्जयात्। ननु कथमेवं वृद्धौ हेतुः सामान्यं ह्रासे विशेष इत्यत आह—"सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्" इति। यतः सर्व्वदा सर्व्वभावाणां सामान्यमेकत्वकरं मेलनेनैकीभावं करोति; तस्मात् तेषां वृद्धिकारणमिति। यथा दुग्धजलयोर्द्रवत्वादिसामान्यं ते मेलयति मेलयित्वा च वर्द्धयतीति। तथा च दुग्धजलयोरेकापरविशिष्टद्रवत्वापन्नत्वेनैकमेव वस्तु सद् द्विपलं भवतीति। न तु पारदजलयोस्तथा मेलनेनैकीभावस्ततो न वृद्धिरिति। कस्मादित्यत आह, विशेषस्तु पृथकत्वकृदिति। "सर्व्वदा सर्व्वभावाणां विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्। पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता" इति वक्ष्यते। अयोगेनानेकत्वं भावानां करोति न त्वेकत्वमिति; पारदस्य जलस्य च द्रवत्वविशेषः पृथक्त्वमेव करोति। तयोर्द्रवत्वे सामान्ये सत्यपि विशेष एवास्ति तत्स्थयोर्द्रवत्वगुणयोरिति। एवं जातिश्च पश्वंब्राह्मणानां परेणैकेन ब्राह्मणेन सहैकत्वं मेलनं करोति। क्षत्रियेणापरेण सह पृथक्त्वं तु ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वजातिविशेषः करोतीति। किं पुनः सामान्यं को वा विशेष इत्यत आह "तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्ययः" इति। समानानामनेकेषां भावः। न ह्येकः समानो भवति। सापेक्षधर्म्मकः समानः। तेनानेकेषां स्ववृत्तिवस्तुभाव उच्यते। अस्तीति भावः। यो यत्र वर्त्ततेऽर्थः स तस्य भावः। अत एव तुल्यार्थता सामान्यम्। अर्थः कारणभूतं कार्य्यभूतञ्च वस्तु तुल्यं येषां ते तुल्यार्थास्तेषां भावस्तुल्य एवार्थः। येन समानं यत् तस्य तेन

"विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति" इत्यादि। तथा जतूकर्णेऽप्युक्तं "समानैः सर्व्वभावाणां वृद्धिर्ह्रानिर्विपर्य्ययाद्" इति। अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि ह्रासे वृद्धौ वाप्यकारणं, यथा पृथिव्या अनुष्णशीतस्पर्शो वातस्य शैत्यं न वर्द्धयति नापि ह्रासयति, तथाप्यग्निंक्षीयमाणानां धातूनाम् असमानत्वेनाजनकत्वात् ह्रासकारणमिव भवति, यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति ह्रासो विनश्वराणां भावानाम् आपूरकहेत्वभावादुपलभ्यत एव, यथा वहतो जलस्य पूर्व्वदेशसेतुना उत्तरदेशजलस्य ह्रासः। एवम्भूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि ह्रासं पश्यताऽऽचार्य्येण सामान्येनैव इहोक्तं "ह्रासहेतुर्विशेषः" इति, चशब्दः सर्व्वभावाणामिति समुच्चिनोति।

अथ किमसम्बन्धावपि सामान्यविशेषौ वृद्धिह्रासकारणं? नेत्याह, प्रवृत्तिरुभयस्य त्विति, कारणमिति शेषः, उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं शरीरेण अभिसम्बन्ध इति यावत्, एवम्भूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्वृद्धिह्रासे कारणमित्यर्थः, तुशब्दोऽवधारणे, तेन नासम्बद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्य्यं कुरुत इति दर्शयति; किंवा प्रवृत्तिरुचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च

सह तुल्यार्थत्वं सामान्यम् । यथा पुरुषाणां पुरुषघटकं वस्तु सत्त्वात्मशरीरं तुल्यं तन्त्रिकं द्रव्यभूतं सामान्यम् । तत्र च यत्कृष्णवर्णादिगुणः स च गुणभूतं सामान्यम् । यच्च कर्म्म गमनादि तत् कर्म्मभूतं सामान्यम् । या तु सत्ता सदिति यतः यः खलु समवायः समानप्रसवात्मकः स समवायभूतं सामान्यमिति चतुर्विधं सामान्यम । यच्चोक्तम् । सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेष इति । स चाविशेषः सामान्यमेव पदार्थ तच्चतुर्व्वेव द्रव्यगुणकर्म्मसमवायेष्वन्तर्भूतं भवति नातिरिक्तम् । तत्र सदिति । अस्तीति वस्तूच्यते । यन्नास्ति तदवस्तु । तद्वस्तु तत्तत्कार्य्यवस्तुनिष्ठो धर्म्मः । स च तत्तद्वस्त्वारम्भकं द्रव्यञ्च गुणश्च कर्म्म च तथा समवायश्च जातिरूपो जन्यरूपश्च । नित्यत्वं निरुक्तं त्रिविधं निरुक्तत्रिविधकालपर्य्यन्तस्थायित्वं क्रियाविशेष एव । अद्रव्यवत्त्वं पुनरद्रव्यारब्धत्वं तदपि गुणानां प्रकृतिः सत्त्वादिगुण एव तत्सत्त्वादिगुणप्रकृतिकगुण एवाद्रव्यवत्त्वम् । भूतादेस्तामसस्याहङ्कारस्य प्रथम आरम्भः शब्दमात्रस्य ; ततः शब्दमात्रेणारब्ध आकाश एवं स्पर्शमात्रस्य तत आरम्भः ; स्पर्शमात्रेण वायुरारभ्यते । ततो रूपमात्रमारभ्यमाणमग्निमारभते । ततो रसमात्रमारभ्यमाणमप आरभते । ततो गन्धमात्रमारभ्यमाणं पृथिवीमारभते । एवं

कार्य्येति शेषः, तेन केवलसमानोपयोगात् धातुवृद्ध्या धातुवैषम्यं, केवलविशिष्टोपयोगाच्च धातुक्षयाद्वा धातुवैषम्यं, युगपत् समानविशिष्टद्रव्योपयोगात् प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति ; तुशब्दः पूर्व्वपक्षादेकद्रव्योपयोगलक्षणरूपात् व्यावर्त्तयति ।

अथ किंलक्षणं तत् सामान्यं, किंलक्षणो वा स विशेष इत्याह, सामान्यमित्यादि ।—एकत्वकरमेकत्वबुद्धिकरं, सामान्यं ; यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु "अयं गौरयं गौः" इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तत् सामान्यं, न हि भिन्नासु व्यक्तिषु अभिन्नं सामान्यमेकरूपं विनाऽभ्रान्ता एकाकारा बुद्धिर्भवतीति भावः । यथापि च "अयं पाचकोऽयं पाचकः" इति तथा "अयं शुक्लोऽयं शुक्लः" इतिप्रभृतिषु क्रियागुणादिसामान्यादेकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादिगतमेकरूपाध्यवसाये हेतुः, न ह्येकस्मिन् पाचके या क्रिया सा पाचकान्तरेऽपि, किं तर्हि तज्जातीया ; अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकत्वाध्यवसाये कारणम् ।

विशेषलक्षणं पृथक्त्वकृदिति व्यावृत्तबुद्धिकृत्, तेन यद् गोव्यक्त्यन्तरापेक्षया एकबुद्धिकर्त्तृतया गोत्वं सामान्यं, तदेव गोत्वम् अश्वाद्यपेक्षया व्यावृत्तबुद्धिकर्त्तृत्वात् अश्वादीन् प्रति विशेष इत्युक्तं भवति ; तेन मांसत्वं मांसं प्रति मांसान्तरापेक्षया समानत्वात् वृद्धिकारणं भवति, तदेव तु मांसत्वं वातं प्रति विशेषरूपतया ह्रासहेतुर्भवति, शोणितादीन् प्रति त्वविरोधविशेषत्वेन न तथा ह्रासकारणं, गुणसामान्यात् तु वर्द्धकमपि मांसं शोणितादीनां भवति ।

त्रिवृत्तित्रिवृद्भूतैस्तेजोऽबन्नैरुपाहितं परमव्योमैव परमात्मा चक्रवद्भ्रमणशीलः कालो बभूवेति कालारम्भकं त्रिवृत्तित्रिवृद्भूतं तेजोऽबन्नं परमव्योम चेति। स च कालो निर्लिङ्ग एवाप्रमेयस्तदारब्धस्त्वयं संवत्सरः कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः षडङ्गऋतुभेदेन कार्य्यं कारणसंज्ञा द्रव्यमध्येऽयं कालो निर्दिष्टः प्रमेयत्वात्। एतत् कालस्य वस्तुनो वस्तुत्वं कालत्वं समवाय एव सत्ता। तत्कालस्य सत्त्वादिगुणयोगे समवायात् परिणामविशेष एष काल इति। एवं क्षेत्रज्ञानुप्रवेशे कालानुप्रवेशे प्रधानमभिव्यक्तसत्त्वादित्रिगुणलक्षणं भूत्वा समत्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नामायं द्रव्यसंज्ञ आत्मा बभूव। तदात्मत्वञ्च समवायरूपा सत्ता कालक्षेत्रज्ञप्रधानानां हि समवायादव्यक्तस्वरूपनिर्वृत्तिरिति। एवं दिगपि वैकारिकात् सात्त्विकादहङ्कारादिन्द्रियादीनां देवतासर्गे आकाशस्य देवता दिग्जाता, तया दिशा सत्त्वादिगुणयोगादारब्धा एता दिशो दश द्रव्यमध्ये निर्दिष्टाः प्राच्यादय इति, दिक्त्वमपि वस्तुत्वं समवाय एव सत्ता। तस्या दिशो गुणैः सहयोगेऽपृथग्भावेन परिणामविशेषा एता दिश इति। मनश्चेदं शारीरं द्रव्यमध्ये यन्निर्दिष्टं तदप्याहङ्कारिकमनसः स्थूलशरीराभिनिर्वृत्तौ खल्वात्मना कृतैः सत्त्वरजस्तमोभिर्विकृतीभूतैर्गुणैः

कथमनेकासु व्यक्तिषु सामान्यमेकबुद्धिमव्यभिचारिणीं करोतीत्याह, तुल्यार्थता हीत्यादि। तुल्यार्थता एकसामान्यरूपार्थानुयोगिता, एतेन यस्मात् भिन्नासु व्यक्तिषु सामान्यमेकरूपमसम्बन्धमस्ति ततस्तदनेकार्थावलम्बा सत्यपि व्यक्तिभेदे एकबुद्धिर्युक्तेति भावः।

विशेषस्तु विपर्य्यय इति अतुल्यार्थता विशेषत्वं, तेन गोगजयोरतुल्यगोत्वगजत्वरूपार्थयोः पृथग्बुद्धिर्युक्तैवेति दर्शितं भवति।

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति, यत्, त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः यथा द्रव्यगोचरो गुणगोचरः कर्म्मगोचरश्च ; तत्र सर्व्वदेत्यादिना द्रव्यसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन गुणसामान्यं, यथा--पयःशुक्रयोर्भिन्नजातीययोरपि मधुरत्वादि सामान्यं तदैकतां करोति, एवं विशेषेऽप्युदाहार्य्यं ; तुल्यार्थतेत्यादिना तु कर्म्मसामान्यं निगद्यते, आस्यारूपं कर्म्म न श्लेष्मणा समानमपि तु पानीयादिकफसमानद्रव्यार्थक्रियाकारित्वात् कफवर्द्धकरूपतया आस्यापि कफसमानेत्युच्यते, एवं स्वप्नादावपि कर्म्मणि बोद्धव्यं ; तदेतत् भट्टारहरिचन्द्रेणैव दूषितं, यतः सर्व्वदेत्यनेनैव लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते ; तेनास्मिन् पक्षे "सामान्यमेकत्वकरम्" इत्याद्यवाच्यं स्यादिति कृत्वा, अन्ये तु पश्यन्ति ; यत् त्रिविधं सामान्यम्--अत्यन्तसामान्यं मध्यसामान्यमेकदेशसामान्यञ्च, तत्र "सर्व्वदा" इत्यादिना अत्यन्तसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीत्यादिना एकदेशसामान्यम्, एतदपि त्रैविध्यकथनं नातिप्रयोजनमसङ्गतलक्षणञ्चेति नातिश्रद्धाकरम्।

सह युक्तेनापृथग्भावेन परिणामविशेषस्तदिदं मनस्त्वमपि समवायस्तेषां सत्ताभूतमेव वस्तुत्वमिति। एवं रूपरसगन्धस्पर्शा आहङ्कारिकत्रिगुणसमवायादपृथग्भूतस्वरूपेण निर्वृत्तास्तेषां समवायविशेषा एव रूपत्वादयः सत्ता एव। एवं पञ्चविधकर्म्मणां कर्म्मत्वमपि सत्तैव; अथैषामपादानानि यानि तानि तु खलु न द्रव्यं न रूपरसादिर्गुणो नोत्क्षेपणादि कर्म्म च न च समवायः। परन्तु यथास्वमपादानमन्त्य एव विशेषः, सर्व्वेषां तेषामप्यन्तःप्रविष्टमेकं सर्व्वोपादानं सदेव ब्रह्म सर्व्वव्यापकं सामान्यमिति षड़ेव पदार्था न तु चत्वारो द्रव्यगुणकर्म्मसमवायाः। सामान्यविशेषयोर्निखिलयोस्तेषु चतुर्ष्वन्तर्भावाभावादिति। तर्हि कथं न षट्पदार्थनियमो न च षोड़शपदार्थ नियम इति कपिलवचनमुपपद्यत इति। यत उक्तं कार्य्य कारणं सामान्यविशेषवदिति; कार्य्यं हि न प्रसिद्ध एक एव भावः कश्चिदस्ति। वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे "नैकः प्रवर्त्तते भावः" इति। अनेकोपादानकं हि कार्य्यं नवद्रव्यं सप्तदशगुणं पञ्चविधञ्च कर्म्मेति। सत्यमेतत्। यत्पुनर्वैशेषिकशासनमुक्तं कणादेन यच्चान्वीक्षिकीशासनं गौतमेन यच्चायुर्व्वेदशासनं तत्सर्व्वं लौकिकपदार्थोपदेशशास्त्रम्। लोके तु यत्सामान्यं यश्च विशेषश्चिकित्सायामुपयोगार्थं भवति तौ सामान्यविशेषावायुर्व्वेदे वृद्धैकत्वह्रासपृथक्त्वहेतुतया-

केचित् सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति, उभयवृत्ति तथैकवृत्ति च। तत्र मांसं मांसवर्द्धकम् उभयवृत्तिसामान्यात्, मांसत्वं हि पोष्ये पोषके च गतत्वात् उभयवृत्ति, एकवृत्ति तु यथा घृतमग्निकरं, तथा धावनादिकर्म्म वातकरं, तथाऽऽस्यादि कफकरम् एतद्धि सर्व्वं न वर्द्धनीयेन समानं किन्तु प्रभावाद्वर्द्धकं, प्रभावश्च घृतत्वधावनत्वादिरेव, स चैकवृत्तिसामान्यरूपः; तेन नात्रापि सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति ब्रुवते। अस्मिंस्तु पक्षे अनुभयवृत्तिसामान्यं विशेष एव भवति, तथा समानमसमानञ्च वृद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित् सामान्यस्योक्तं स्यात्, अस्मन्मते तु सामान्यं वृद्धौ कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते, न वृद्धिः सामान्यकारणत्वेनैवेति नियम्यते, तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्द्दोषा।

यत्तूच्यते, कर्म्मसामान्यं नेह तन्त्रे वृद्धिकारणमस्ति, यतो न धावनेन वायुः समान इति, अत एवाचार्य्येण द्रव्यसामान्यमुक्तं, "मांसमाप्यायते मांसेन" इत्यादिना, तथा "सामान्यगुणानामाहारविकाराणामुपयोगः" इत्यादिना गुणसामान्यमुक्तम्; नैवं कर्म्मसामान्यमुक्तं, वचनं हि "कर्म्मापि यद् यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदा सेव्यम्" इति, न तत्र सामान्योपग्रहः कृतः। अत्र ब्रूमः—कर्म्मणां प्रायः प्रभावेणैव वृद्धिहेतुत्वात् सामान्यानुपग्रहः कृतः, न च कर्म्मसामान्याभावात्; यतः क्रियावतो वातस्य क्रियावता व्यायामादियुक्तेन शरीरेण वृद्धिः क्रियते निष्क्रियतया चास्य वातस्य ह्रासः। स्वप्नादयस्तु "संयोगे च विभागे च" इत्यनेन वक्ष्यमाण-

ऽभिहितौ। वैशेषिके च निःश्रेयसार्थं यौ सामान्यविशेषौ भवतस्तयोरेव साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं सम्भवति। सर्व्वान्तर्यामि ब्रह्म तु सामान्यं तत्तत्त्वमेव तस्य तु तत्त्वज्ञानं न सम्भवति। विकृतांशं विहाय प्रकृतांशज्ञानं हि भावानां तत्त्वज्ञानम्। तच्च ब्रह्मणो नास्तीत्यस्मादलौकिकौ नाभिहितौ। तौ प्रोक्तौ यौ लौकिकौ सामान्यविशेषौ, तौ द्रव्यगुणकर्म्मसमवायेष्वन्तर्भूतावेव। आयुर्व्वेदेऽनुपयोगित्वाद्वैशेषिके च निष्प्रयोजनत्वादलौकिकसामान्यविशेषौ नोक्तौ निष्प्रयोजनत्वाच्च न नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाण्यहङ्कारो महानव्यक्तस्थास्त्रयो गुणाः सत्त्वादयश्चोक्तास्तस्माल्लोके षडेव पदार्था इत्येवं नियमो न, तथा षोडशैव पदार्था इत्येवं नियमश्च न। धातुसाम्यवैषम्यप्रयोजनमायुर्व्वैदिकं निःश्रेयसाधिगम-प्रयोजनञ्च वैशेषिकं, षट्पदार्थज्ञानेनैव सिध्यति। तथा षोडशपदार्थज्ञानेनैव निःश्रेयसाधिगमः सिध्यतीति शेषाः पदार्था नोक्ता आयुर्व्वेदवैशेषिकान्वीक्षिकीषु न तु प्रतिषिद्धा इति न कपिलवचनं विरुध्यते। सामान्यविशेषवदिति वचनेनै-कत्वं द्रव्यगुणकर्म्मणां प्रतिषिद्धं न द्रव्यमेकविधं न गुण एकविधो न च कर्म्मैक-विधमिति॥ १८॥

लक्षणेनानुक्ता अपि शास्त्रव्यवहारात् कर्म्मशब्देनोच्यन्ते; तत्र स्वप्नः स्वकारणादेव चीयमानस्य कफस्य क्षयकारणशरीरपरिश्रमादिनिरोधकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु स्वप्नः साक्षात् श्लेष्म-वृद्धिं करोति। एवमन्यत्रापि चिन्तनीयम्। यत्र त्वेकं कारणं चिन्तयितुं न पार्य्यते तत्र प्रभाव एव वर्णनीयः।

ननु मांसं मांसं वर्द्धयति सामान्याद् विशेषाच्च वातं क्षपयति, तत् कथं युगपद्विरुद्धार्थ-द्वयकर्त्तृत्वं मांसस्य? न हि देवदत्तो यदैव कुम्भं करोति तदैव काण्डमपि, नैवं क्रियावतामयं धर्म्मः नाक्रियावतामिति; यथा हि—शब्दो युगपदनेकानेव शब्दान् एककालमारभते तथा अग्निः काशदाहं युगपत् करोति; अत एवोक्तमाचार्य्येण 'तस्माद्भेषजं सम्यगवचार्य्यमाणं युगपदूनाति-रिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति"।

यदुच्यते क्षीयमाणधातोर्वृद्धस्य तथा बहुदोषस्य समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः, तथा ग्रीष्मे च मधुरादिना समानेनापि न कफादिवृद्धिरित्यादि; तत्र प्रतिबन्धकादीनां जराबहुदोषत्व-ग्रीष्मोष्णत्वादीनां विद्यमानत्वात् सामान्यं वर्द्धकम्, असति च विरोधके सामान्यं वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः, तेन न काचित् क्षतिः; किंवा वृद्धादीनां सामान्येनाहारेण क्रियते एव वृद्धिः, परन्तु बलवता क्षयहेतुना आधीयमानक्षये पुरुषे सा वृद्धिर्नोपलभ्यते।

अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां वर्द्धकं न गुणसामान्यं, गुणानां द्रव्या-सम्भकत्वात्, गुणसामान्यात् तु तद्गुणाश्रयं द्रव्यमनुमीयते, तच्च द्रव्यं धातुवर्द्धकं भवति; न

सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यसामान्योदाहरणमायुर्व्वेदक्रियाधिकरणोपदेशेन दर्शयति ;—सत्त्वमात्मेत्यादि । सत्त्वं सत्त्वसंज्ञकं मनः । आत्मा सत्त्वादित्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नाम चतुर्व्विंशं तत्त्वम् । शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतं तच्च शुक्रशोणितादिसम्भूतं स्थूलं गृह्यते न त्वाहङ्कारिकेन्द्रियादिमत् सूक्ष्मं क्रियानधिकरणत्वात् । अत्र सत्त्वादिसङ्ख्येयनिर्द्देशे सङ्ख्यालाभेऽपि द्वयोः संयोगे लोकत्वनिरासायाह, त्रयमिति । तेनैतत्त्रयं समस्तं संयोगान्मिलितं लोको लोकाभिधः संस्तिष्ठति स्थित्यादिक्रियासमर्थत्वेन वर्त्तते । लोकृ दीप्तौ कृद्योगे रूपसिद्धिः । लोकाभिधानात् जगत्साम्यं ख्यापितम् । त्रिदण्डवदिति । यथा त्रयो दण्डा मिलिताः समुदायात्मकों विशिष्टस्त्रिदण्डाख्यो भावविशेषस्तिष्ठति वस्त्वन्तरधारणादिक्रियायां स्वयमवस्थानक्रियायाञ्च समर्थत्वेन वर्त्तते । एतेनैतदुक्तं भवति । यथा दण्डत्रयं परस्परं संयोगेन धारणावस्थानसमर्थं भवति, न च संयोगाभावान्न वा द्वयोः संयोगात् । तथा सत्त्वात्मशरीराणीति त्रयं परस्परं संयोगान्मिलितं लोकाख्यः सन् स्वयमवस्थानवस्त्वन्तरधारणादिसमर्थो भवति न संयोगाभावान्न च द्वयोः संयोगात् । मृतस्य सूक्ष्मातिवाहिकशरीरं पारलौकिकं वैदिकक्रियाधिकरणत्वाभावान्नोक्तं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितमायुरुक्तं तत्संयोगवान् सत्त्वात्मशरीरसमुदायो लोक इत्याधाराधेयभावाभ्यां लोकायुषोर्भेदः । मृत्यायुःक्षणे शरीरात् पृथगिन्द्रियमुक्तं न चात्रेन्द्रियमुक्तं शरीरग्रहणेन गृहीतं तत्तु स्वत्वायुःक्षणे यदिन्द्रियग्रहणं

रूक्षादीन् गुणान् दृष्ट्वा चिकित्सको वायुर्धिको योऽनुमितः, स च चिकित्सक उपयुक्तो वातं वर्द्धयति, गुणास्तु गुणानेव जनयन्तोऽतिवर्द्धयन्ति । सामान्यस्य वृद्धिकारणलक्षणं, न साक्षात् वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तम् ; एवं विशेषेऽपि । अयञ्च सामान्यविशेषवादो ग्रन्थविस्तरभयादायुर्व्वेदोपयुक्तधर्म्ममात्रेणोक्तः, विस्तरस्त्वस्य वैशेषिके बोद्धव्यः ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः— सम्प्रति सामान्यविशेषावभिधाय उद्देशक्रमानुरोधात् गुणेऽभिधातव्ये, गुणेषु प्रधानभूतमायुर्व्वेदोपकार्य्यं सत्त्वात्मशरीरसंयोगं वक्तुमाह सत्त्वमित्यादि । किंवा सामान्यविशेषाभ्यामेव हेतुलिङ्गौषधानि दर्शितानि, सामान्यविशेषवत एव सर्व्वत्र कारणत्वात् लिङ्गत्वाच्च, एतावदेव विचार्य्यमाणं तन्त्रं भवति, अधिकरणञ्च नोक्तमतः सत्त्वादिमेलकं हेत्वाद्यधिकरणमाह,

स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम्।
वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥ १६ ॥

तदन्तश्चेतनानां वृक्षादीनां जीववतां प्रत्यक्षाणां वहिरिन्द्रियाभावेऽप्यभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वख्यापनार्थं लोकत्वञ्च तेषां सत्त्वात्मशरीरवत्त्वात्। यद्यायुर्लक्षणे इन्द्रियग्रहणं नाकरिष्यत् कथं वृक्षादीनां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वानुमानमभविष्यत्। इन्द्रियग्रहणेन तु तेषां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियमनुमीयते मनोग्रहणवत्। बाह्ये प्रचरणवर्त्माभावात् तु वृक्षादयो न पश्यन्ति न जिघ्रन्तीति। मनोग्रहणेन मनसोऽप्यनुमानं वृक्षादीनामात्मग्रहणेनात्मानुमानं भवति जीवनलिङ्गात्। घटादीनान्तु जीवनलिङ्गाभावान्नात्मेन्द्रियमनसामनुमानं भवति। आत्मेन्द्रियमनोलिङ्गाभावात्। तस्माद् ब्रह्मादयः प्राणिनोऽपि बाह्यविषयग्राहकत्वाभावात् स्थूलशरीरस्थमनसा सुखदुःखानुभवेऽपि तत्प्रतिकारार्थं नायुर्वेदाधिकारिणो भवन्तीति ख्यापयितुमायुर्लक्षणे पृथगिन्द्रियमुक्तमिन्द्रियानुपेयायुर्हि वक्ष्यतेऽरिष्टाधिकारे इति कश्चित्। वस्तुतस्तु मृतपुरुषस्य परलोकगतस्य सूक्ष्मदेहवतः सत्त्वेन्द्रियादिमत्त्वेऽप्यायुष्मत्त्ववारणार्थं सूक्ष्मदेहव्यवच्छेदार्थं तत्र शरीरपदेन स्थूलदेहपरिग्रहार्थमिन्द्रियं पृथगुक्तम्। अत्र तु मृतस्यापि लोकत्ववारणार्थं स्थूलदेहपरिग्रहार्थं शरीरमुक्तं न त्विन्द्रियं पृथगुक्तमिति। त्रिदण्डवदिति दृष्टान्तं कर्म्मसामर्थ्येन न तु फलभोगादिसाधर्म्मेण चेतनत्वाभावात्। नन्वस्तु लोकः सत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मकस्तत्र सामान्यञ्च भवतु प्रत्येकं सत्त्वमात्मा शरीरञ्च मिथः संयोगात्तु तेषां समुदायस्य कथं लोकाभिधानं लोके ह्याकाशादिकं दिश्यते गुणाश्च शब्दादयः कर्म्म च। पुरुषे तु सत्त्वात्म-

सत्त्वमित्यादि। सत्त्वं मनः, चशब्दः समुच्चये, संख्येयनिर्द्देशादेव संख्यायां लब्धायां त्रयमिति पदं मिलितानामेव ग्रहणार्थम्, एतदित्यनन्तरोक्तनिर्द्देशः, त्रिदण्डः परस्परसंयोगविधृतः कुम्भादिधारकस्तद्वत्; एतेन यथा त्रिदण्डान्यतमापाये * नावस्थानं तथा सत्त्वादीनामन्यतमापायेऽपि न लोकस्थितिरित्युक्तं स्यात्; लोक्यत आलोक्यत इति लोकः, तेनेह जङ्गमो भूतग्राम उच्यते। संयोगात् तिष्ठतीति परस्परोपग्राहकत्वात् संयोगात् स्वार्थक्रियां कुर्व्वन् न विशकलितं † भवति। अत्र तु पृथगिन्द्रियग्रहणं न कृतं शरीरग्रहणेनैव गृहीतत्वात्, तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति अस्मिन् लोके कर्म्मफलादि व्यवस्थितं, यद्वक्ष्यति—"अत्र कर्म्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम्। अत्र

* त्रिदण्डानामन्यतमापायेऽपीति पाठान्तरम्। † विस्खलितमिति क्वाचित्कः पाठः।

शरीरसमुदाये नाकाशादय उपदिश्यन्ते, दृश्यन्ते चाकाशादयस्ते कुतः सम्भवन्ति किन्ते चाधिका नरवृक्षादयश्च चेतनाचेतना लोका उपदिष्टाः सन्तु मृतानां तेषामुपदेशे किं प्रयोजनमस्ति जीवितानां वा किमित्याशङ्क्याह, तत्र सर्व्वमित्यादि। तत्र लोके सर्व्वमाकाशादिकं द्रव्यगुणादिकं प्रतिष्ठितं सत्त्वं चात्मनि च शरीरे च समुदाये च प्रतिनियतं यद्यत् तत्सर्व्वं स्थितं यच्च सर्व्वं त्रिलोक्यां तस्मादयमपि मिथः संयोगात् सत्त्वात्मशरीरसमुदायो लोकाभिधो भवति। लोकजगतोः साम्यं स्वयमेव शारीरस्थाने व्याख्यास्यते। एतेनैतदुक्तमाचार्य्येण। सत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मकस्त्वयं लोको यस्माद् द्रव्यगुणकर्म्मेतित्र्यात्मकस्तस्मात् तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितं द्रव्यादित्र्यात्मकत्वमेवास्य न तु द्रव्यादिचतुरात्मकत्वं द्रव्यगुणकर्म्मणां मेलकसमवायेन मिलितसमुदायत्वे तद्द्रव्यादीनां त्रयाणां मेलकत्वेन समवायस्य प्रकृतिभूतकारणत्वाभावादेव तन्मयत्वाभावेन कार्य्यत्वाभावात्। द्रव्यादित्रिभावात्मकोऽपि सत्त्वात्मशरीरसमुदायत्वेनापूर्व्वापरविशिष्टगुणकर्म्मवान् बोध्यः एवं घटाद्यचेतनोऽपि।

ननु कारणानुरूपं हि कार्य्यं तस्मात् सत्त्वात्मशरीरसमुदायत्वे लोके कथमिच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नचेतनाधृतिबुद्धिस्मृत्यहङ्कारकर्म्मकर्म्मफलमोहजीवितमरणादिकं वर्त्तते? सत्त्वं हि अणुत्वमेकत्वञ्चेति द्विगुणं क्रियावदचेतनञ्च आत्मा निर्गुणो निष्क्रियः सत्त्वरजस्तमःसाम्यलक्षण इति शरीरं चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं तदारम्भकाकाशादीनां च भूतानां गुणा न भवन्तीच्छादयो गुरुत्वादयश्च। इति चेन्नात्रात्मशब्देनेच्छाद्वेषादीनामाश्रयत्वेन तेषां ग्रहणादिति कश्चित्तन्नात्मनो निर्गुणत्वेनेच्छाद्वेषादीनां प्रत्यगात्मनि जनकत्वादिच्छादिलिङ्गकत्वादिच्छाद्याश्रयत्वाभावादन्यथा सुखदुःखात्मकयोरारोग्यरोगयोरात्मवृत्तित्वापत्तेः। न हि तदिष्टं भवति शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः। तथा सुखानामिति वक्ष्यमाणवचनासङ्गत्यापत्तेः। सत्त्वमात्मा शरीरञ्चेत्यादिरूपेण पुरुषोपदेशं न कृत्वा चतुर्व्विंशतिधात्वात्मा लोक इत्युपदेशेन तदर्थलाभाच्च।

मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं प्रभा* । स पुमानिति तत् सत्त्वादित्रय पुमानिति भण्यते, तत्र यद्यपि सत्त्वादित्रयं नपुंसकलिङ्गं, तथापि पुमानिति वक्ष्यमाणलिङ्गग्रहणात् स इति पुंलिङ्गनिर्द्देशः; यथा "णेरणौ यत् कर्म्म णौ चेत् स कर्त्ता" इत्यादौ; किञ्चैतदिति वर्त्ति वर्त्तमाननिर्द्देशः कृतस्तथापि तस्यैव स इत्यतीतनिर्द्देशोऽपि सर्व्वेनाक्तां सर्व्वकालनिर्द्देशादविरोधः।

* शुभा इति क्वचित् पाठान्तरम्।

तस्मात् कारणभूतसत्त्वादित्रयसमुदायात्मकत्वेन पुरुषोपदेशात् कार्य्यभूतानामिच्छादीनां तत एव लाभः ख्यापितः। तद्यथा—सत्त्वमचेतनं क्रियावच्च प्राक्प्रसिद्धम्। आत्मा खलु यः क्षेत्रज्ञः स शाश्वतो निर्गुणो निष्क्रियः सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैश्चैतन्ये हेतुः, स च संसारस्यानादित्वेन चक्रवद्भ्रमणशीलत्वेन च यदृच्छया वा प्रभावाच्च त्रिगुणसाम्यात्मकप्रधानेन यदा युज्यते रागात्मकेन तदा प्रवृत्तिहेतुना रजसा प्रवृत्तिमान् भवति, सत्त्वेन प्रकाशकेन चेतनावान् भवति, तमसा मोहात्मकेन आवृतज्ञानवान् भवतीति ; स आत्मा तदा खल्वव्यक्तं नाम ज्ञः स चोदासीनः। स यदा महता स्थूलाविद्याबुद्ध्या युज्यते तदा सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञ उच्यते। स तया बुद्ध्या यदाहमिति मन्यते तदाऽहम्मत्या खल्वविद्यया युक्तः पञ्चमहाभूतोपाधिः सन् प्रत्यगात्मा भवति, सोऽन्तःप्रज्ञः स्वप्नस्थानो भूतात्मा सूक्ष्मशरीरी। तस्य स्थूलशरीरपरिग्रहे स्थूलपञ्चभूतोपाधिज्ञः यदा च स मनसा युज्यते तदा मनसः क्रियया उपचर्य्यते, मनःक्रियोपचरितत्वेनासावात्मा क्रियावानुपदिश्यते, तया चोपचरितक्रियया खल्वात्मा मनसि चेतनां जनयति। तेन खलु मनश्चैतन्येन पुनरात्माप्युपचर्य्यते, ततश्चात्मा प्रव्यक्तचेतनावानुपदिश्यते। चेतनः स खल्वात्मा नियमात्मिकां धृतिं मनसि जनयति। तया च मनोधृतया पुनरात्मोपचर्य्यते, तस्मादात्मा धृतिमानुपदिश्यते, समयोगयुक्तया खलु धृत्या पुनरात्मा मनसि समदर्शनरूपां बुद्धिं जनयति। तया च मनःस्थया बुद्ध्या खल्वात्मोपचर्य्यते, तस्मादात्मा बुद्धिमानुपदिश्यते, समयोगयुक्तया बुद्ध्या च तयात्मा मनसि चिन्तयते कार्य्याकार्य्यं स्मरतीति यावत्। मनसि जनितया च तया स्मृत्यात्मा तदोपचर्य्यते, तस्मात् स्मृतिमानात्माऽभिधीयते। इति चैतन्यादिकाः सर्व्वा बुद्धयो महत्तत्त्वं सत्त्वरजस्तम इति त्रिगुणवैषम्येणावृतपुरुषांशरूपं ज्ञानं विद्यात्। उक्तञ्च लिङ्गपुराणे—मनो मतिरित्यादिपर्य्यायेण। स एष महदुपाहित आत्मा प्राज्ञः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुख आनन्दमय एवानन्दभुग् भवतीति। तत्र त्वेताभिश्चैतन्यादिभिर्बुद्धिभिरयोगयुक्ताभिरात्मा मनसि भ्रान्तिरूपं ज्ञानं जनयति, तेनोपचर्य्यमाणः स्वस्वरूपज्ञाने भ्रान्तो भवति, भ्रमबुद्ध्या तु ता धृत्यादयो बुद्धयो मिथ्यायोगयुक्ता भवन्ति, मिथ्यायोगयुक्ताभिश्च ताभिर्धृत्यादिभिर्बुद्धिभिर्मनसा संशेते, तेन च मनःस्थसंशयज्ञानेनोपचर्य्यमाणः संशय-

मन्तव्यः, वदन्ति हि लाक्षणिकाः "प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च। एतेष्वर्थेषु विद्भिः सर्व्वनाम प्रयुज्यते"। चेतनमिति ज्ञानवत्, तच्चाधिकरणं स्मृतं तन्त्वस्येति ; अत्र

वान् भवति कोऽहमिति । तेन संशयेन ता धृत्यादयो बुद्धयोऽतियोगयुक्ता भवन्ति। अतियोगयुक्ताभिश्च ताभिर्धृत्यादिभिर्बुद्धिभिरात्मा मनसि एष देवदत्तो यज्ञदत्त एषोऽहमयमित्यादिलक्षणभेदबुद्धिरूपमहमिति मन्यते, सा चाहम्मतिस्त्रिधा। तत्रादौ यथा मनसि तमोगुणोद्रिक्तया मोहजनिकाहम्मतिं विस्मृतिं जनयन्नात्मा तयाऽहम्मत्योपचर्य्यमाणो मुग्धः सन्नहमिति मन्यते। ततस्तया चाहम्मत्या रागात्मकरजोगुणोद्रिक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्मनसि राजसं तैजसाख्यमहङ्कारांशनिश्चयबुद्धिरूपं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोचर्य्यमाणो दुःखजनकराजसाहङ्कारवान् भवंस्तैजसो भवति, यो हि स्वप्नावस्थायामस्मिन् पुरुषे सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखोऽन्तःप्रज्ञः प्रविविक्तभुग् भवति। ततस्त्वेताभिरयोगयुक्ताभिः प्रकाशात्मकसत्त्वगुणोद्रिक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्मनसि सुखजनकं विवेचकबुद्धिरूपं वैकारिकाख्यं सात्त्विकाहङ्कारं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्य्यमाणः सात्त्विकाहङ्कारवान् भवन् वैश्वानरो भवति, यो हि जागरितावस्थायामस्मिन् पुरुषे बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्भवति। इत्येवं भ्रमाद्यज्ञानवान् अज्ञानरूपाहङ्कारत्रयवांश्चात्मा भवति, सात्त्विकाहङ्कारवान् सन् तैजसाऽहङ्कारमाश्रित्य मनसि सुखाय वासनां दुःखाय द्वेषं जनयति। ततश्च तयेच्छया द्वेषेण चोपचर्य्यमाणः सुखकामी दुःखद्वेषी भवत्यात्मा। ततश्चेच्छया यथा सुखं भवति तथा मनसि भूतसर्गाय प्रवृत्तिं दुःखञ्च यथा न भवति तथैवान्यथाभावाय द्वेषेण निवृत्तिं जनयन्नात्मा प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यप्रयत्नेन तेनोपचर्य्यमाणः प्रयत्नवान् भवति। तेन च प्रयत्नेन खं वायुं ज्योतिरपो भूमिं क्रमेण सृजति। तैश्चेन्द्रियाणि पञ्चार्थान् सृजन् कोषकारकीटवत् तदष्टादशतत्त्वमय-सूक्ष्मदेहरूपकोषेण स्वयमावृतः सगुणकर्म्मणा वायुनाऽभिप्रेर्य्यमाणः प्राक्तनदैवरूपेण देवनरादियोनिष्वदुष्टायां योनावदुष्टञ्च गर्भाशयमनुप्रविश्यादुष्टशुक्रशोणितसंयोगमेत्य तन्मध्यस्थानमास्थाय अणुना कालेन मनसा पूर्व्वतरमाकाशं सृजत्येवं क्रमेण वाय्वादिकं निर्म्माय क्रमेण शौक्रशोणितिकाहारज-रसमयानि भूतानि मिलितानि सर्व्वाण्याध्मापयन् वायुना तेजसा च पाचयन्ननुक्रमेण शारीरे वक्ष्यमाणेनात्मानं गर्भरूपेण सृजति, तस्मिंश्च शरीरे हृदि तिष्ठन् चतुर्थे मासि बाह्यबुद्धीन्द्रियाण्यभिव्यञ्जयन् बाह्यचैतन्यादिकं मनसि जनयति। तेन च प्राक्तनानुभूतभावाननुस्मरति, तयाऽनु-

हेतुमाह तदर्थं हीत्यादि।—तदर्थमिति तदुपकारार्थम्, एतेन तदुद्दिश्य प्रवृत्तिरधिकरणार्थो नाधारार्थो इति दर्शयति। अत्र सुखमादौ कृतं, तदधीनत्वादात्मशरीरक्रियायाः। यदुक्तम् ' अचेतनं

स्मृत्या चोपचर्य्यमाणः प्राक्तनानुस्मृतिमान्, तया चाभिलषितभावानां लाभालाभाभ्यां मनसि सुखदुःख जनयन्नात्मा सुखदुःखाभ्यामुपचर्य्यमाणः सुखी वा दुःखी वा भवति। ततो लोके जातः सन् प्राक्तनदैवानुरूपं जागरितस्थानः स्थूलरूपेण सुखदुःखं सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख एवोपभुङ्क्ते। स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञस्तथाविध एव प्रविविक्तरूपेण सुखदुःखमुपभुङ्क्ते। सुषुप्तिस्थानस्तु प्राज्ञश्चेतोमुखः आनन्दमयो ह्यानन्दमात्रमुपभुङ्क्ते इति, शुभाशुभजनकञ्च प्राक्तनदैवानुसारेणाचरति, फलञ्च तदनुरूपमिह चामुष्मिंश्च लोके मनोबुद्धिभ्यामुपभुङ्क्ते इति, आभ्यन्तरबाह्यावस्थात्रयं माण्डुक्ये शिष्याणां प्रत्यक्षगोचरमुपदिष्टं, तदवस्थात्रयोपदेशेनात्मनोऽप्यवस्थात्रयवत्त्वमुन्नेयम्। सुषुप्तौ तु चेतोमात्रमुखः सुखमात्रभुक् तदा ह्यस्फुटचैतन्यमात्रमतिरिक्तानां बुद्ध्यादीनां लयात्। तदुक्तं कैवल्योपनिषदि,—"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति। पुनश्च जन्मान्तरकर्म्मयोगात् स एव जीवः स इति प्रबुद्धः" इति। सुश्रुतेऽपि गर्भावक्रान्तिशारीरे,-"स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति। ततस्तेजोऽनिलसन्निपातात् शुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन। ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते। क्षेत्रज्ञो वेदयितेत्यारभ्य धाता वक्ता योऽसावित्यादिभिः पर्य्यायवाचकनामभिरभिधीयते, दैवयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते" इत्याद्युक्तम्। तत्र भूतात्मनेति तन्मात्र-पञ्चभूतादि-सूक्ष्मशरीरेण। एवमेव शरीरसर्गे पञ्चभूतसंयोगात् गुर्व्वादयो गुणा जायन्ते। राशिपुरुषभावे तु सदसत् कर्म्म चाचरेदित्यतः कर्म्म कर्म्मफलं जीवितं मरणं जन्म च मोक्षश्चेति सर्व्वं तत्र सत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मके लोके प्रतितिष्ठते इति तत्त्वम्। एतेन तत्संगृहीतमिति यद्व्याख्याय सर्व्वं कर्म्मफलादिकमिति, वक्ष्यते हि कतिधापुरुषीये,—"अत्र कर्म्म फलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम्। अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता" इति तदसमग्रवचनान्न साधु। व्याख्यानमिदमस्माभिरुन्नीतं कतिधापुरुषीये —"अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते

क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्द्दिशन्त्यात्मनः क्रियाम्॥" इति। पूर्व्वं "शरीरे" इत्यादिना आयुरुक्तं, "सत्त्वमात्मा" इत्यादिना तु तदधिकरणभूतपुरुष उच्यते

विभोः क्रिया ॥" इति वचनमनुसृत्यैव। इत्थन्तु लोकोपदेशः सत्त्वशरीरयोर्धातु-साम्यासाम्यसुखदुःखलक्षणारोग्यानारोग्याश्रयत्वादात्मनो रोगारोग्यानाश्रयत्वाच्च। न च वाह्येन्द्रियादिपञ्चमहाभूतादिविकारसमुदायः शरीरमिव वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादि पञ्चभूतविकारसमुदायः शरीरं वाच्यमिति शरीरात्मेति द्वयं संयोगाल्लोक इत्येवमुपदेश्यमिति वाच्यं, रजस्तमोदोषजव्याध्याश्रयो हि सत्त्वं वातादिदोषजव्याध्याश्रयः शरीरं तयोश्च विभिन्नं चिकित्सितं वक्ष्यते इति सत्त्वशरीरयोः पृथगुक्तिप्रयोजनमेकं, द्वितीयन्तु सत्त्वादित्रयस्य संयोगेन परस्परमाश्रयाश्रितभावो न त्वेकाश्रयानपराश्रयपरद्वयाश्रयो वैकः कर्म्मसामर्थ्ये त्रयाणामेव परस्परापेक्षत्वादित्यतस्त्रयाणां प्राधान्यज्ञापनम्। जात्याकृत्यादिभावानां हि सत्त्वादिसमुदायान्यतमाश्रितत्वेनाप्राधान्यान्न तैरुपदिष्टो लोकः सयुतसत्त्वादिसमुदायत्वेनोपदिष्टलोकस्यैकत्वानेकत्वपरिग्रहार्थं पूर्व्वमेव सामान्य-विशेषावुपदिष्टौ, तौ हि भावानामेकत्वपृथक्त्वपरिग्रहे हेतू। तस्मात् सत्त्वादिसमुदायत्वलक्षणसामान्येन परिगृहीतानां सुरासुरनरवानरगजगोऽजसरभोरभ्रखराश्वाश्वतर-तरक्षु-शशर्क्ष-मृग-मृगेन्द्रशार्द्दूलादीनां सुरासुरत्वादि-विशेषेण परिग्रहः कार्य्य इत्यतः सामान्यविशेषौ न पुरुषषट्कत्वेनोपदिष्टाविति।

तदर्थं हीत्यादि। तस्य चेतनस्य पुरुषस्यार्थं, हि यस्मादयं हिताहितसुखदुःखरूपायुषो हिताहितमारोग्यानारोग्यादिकं क्षणमुहूर्त्तादिप्रमाणाप्रमाणं स्वलक्षणञ्च यथोक्तं तादृशोऽयमायुर्व्वेदः प्रकाशितो ब्रह्मणेति शेषः, तस्मात् तदेवाधिकरणं रोगारोग्यं हि सत्त्वशरीराश्रितं, तस्मात् सत्त्वशरीराभ्यां पुरुषोपदेशः कृतः; आत्मा च नाधिकरण तस्मादात्मवान् लोक इत्युपदेशो न कृतः। शरीरेन्द्रिय-सत्त्वात्मसंयोगश्चायुस्तच्चास्मिन्नेव चेतनपुरुषे तत्प्रमाणाप्रमाणञ्चात्रैव तस्य हिताहितञ्च सत्त्वादिसमुदायस्यैवोपसेव्यमित्येवमुन्नेयम्। अत्रात्मनः प्राधान्येऽपि सत्त्वात्मोपादानं यत्पूर्व्वं कृतं तेनात्मनः शरीरपरिग्रहे सत्त्वक्रियाया हेतुत्वं ख्यापितं सत्त्वात्मनोः संयोगेनात्मनः क्रियावत्त्वेन देहित्वात् ॥ १९ ॥

इति न पुनरुक्तम्। अत्र चात्मग्रहणेनेह बुद्ध्यहङ्कारादीनां ग्रहणम्, शरीरग्रहणेनेन्द्रियाणामर्थानाञ्च शरीरसम्बन्धानां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्सर्व्वं किन्तावदित्याकाङ्क्षायां सत्त्वात्मशरीरसमुदायस्य यद्यन्मयत्वं प्रकृतिभूततत्तत्कारणं तावद्वक्तुं प्रधानं कारणेषु द्रव्यमादौ निर्दिशति न तु पूर्व्वोद्दिष्टसामान्यविशेषादिक्रमेण। खादीनीत्यादि।—सत्यप्यात्मनः सर्व्वेभ्यः प्राधान्ये श्रोत्रादीन्द्रिययोगेणैव चैतन्यहेतुत्वादिन्द्रियाणां भूतमयत्वेनादौ भूतानां निर्द्देशस्ततश्चात्मनस्ततश्च मनसोऽप्यात्मनः शरीरपरिग्रहे मनःक्रियाया हेतुत्वात्। कालदिशोः सर्व्वत्रैव परिणामि-समवायि-हेतुत्वेन पश्चान्निर्द्देशः कृतः। खादीनीति कतिधापुरुषीये वक्ष्यन्ते—"महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः" इत्यनेन तत्रात्यनभिव्यक्तशब्दतन्मात्रमत्राकाशं विवक्षितं न त्वेतदप्रतिघातस्वभावमाकाशम्। क्रमेण स्थूलाव्यक्तस्पर्शतन्मात्रचलस्वभावो वायुः। मिलितरक्तश्वेतकृष्णसाधारणभूतम् अव्यक्तरूपतन्मात्रमयौष्ण्यस्वभावं तेजोऽग्निः। ततः स्थूलाव्यक्तरसतन्मात्रद्रवत्वस्वभावा आपः। अव्यक्तगन्धतन्मात्रमयी खरत्वस्वभावा क्षितिः। इत्यत्यनभिव्यक्तशब्द इवाकाशादिषु पञ्चस्वेव श्लक्ष्णखरत्वादयो गुणा अत्यनभिव्यक्ता एव सन्ति ये पाञ्चभौतिकेषु व्यक्ता भवन्ति। अत्यनभिव्यक्तत्वेऽपि शब्दस्याकाशगुणत्वेनोपदेशः सगुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते न तु निर्गुणमिति ज्ञापनार्थम्। वैशेषिके तु नाकाशस्य शब्दगुणोऽत्यनभिव्यक्तत्वादुक्त इति। पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रविष्टोत्तरोत्तरभूतेषु वाय्वादिषु स्थूलेष्वेषां प्रकृतिभूतहेतुत्वात् तानि पूर्व्वपूर्व्वानुप्रविष्टानि वाय्वादीनि चत्वारि भूतान्यत्र न वाय्वादिशब्दवाच्यानि। आत्मा चेतनाधातुः संसारसंसवनादिस्वभावो निष्क्रियो निर्गुणः सत्त्वादियोगेन चैतन्यहेतुः प्रकाशरूपोऽव्यक्ताख्यः। मनश्चाणु सर्व्वेन्द्रियचेष्टाहेतुभूतं स्वार्थात्मसम्पदायत्तचेष्टात्वस्वभावं सत्त्वप्रधानत्रिगुणविकारात्मकमूर्त्तिमत्। कालश्चक्रवद्भ्रमणेनाविरतगमनशीलत्वस्वभावः सर्व्वभावपरिणतिहेतुः। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"कालो नाम भगवान् स्वयम्भूरनादि-

चक्रपाणिः—सम्प्रति गुणाभिधानं क्रमप्राप्तमुल्लङ्घ्य द्रव्याणि निर्द्दिशता गुणाधारतया द्रव्यस्य प्राधान्यमुच्यते।—सूत्रे च सामान्यञ्च विशेषञ्चेत्यादौ गुणानादौ निर्द्दिशता गुणानामेवं रसादीनां प्रायः शास्त्रे कार्म्मकत्वमुपदर्श्यते, अत एवात्रेयभद्रकाप्यीये मधुरादिरसद्वारा सर्व्वगुणान् कर्म्माणि

मध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवनमरणे च मनुष्यादीनामायत्ते। स सूक्ष्मामपि कलां न लीयते इति कालः, कलयति कालयति वा भूतानीति काल इति"। एष च कालो नाम हरिर्वासुदेवो विष्णुनामकालानुप्रविष्टादव्यक्तादव्यक्तरूपः परः पुरुषः परव्योमरूपः शिवः सत्त्वादिगुणत्रययोगाच्छीतोष्णवर्षलक्षणः संवत्सर एव कार्य्ये कारणसंज्ञा। कालचक्रस्थितं हि सर्व्वं जगत्। तद् यथा—ब्रह्म निष्क्रियं निर्गुणं पूर्व्वमासीत् तच्च प्रथमं लोहितमिव तेजो भूत्वा शुक्ला इवापोऽसृजत ताश्चापः कृष्णमिवान्नमसृजन्त। तास्तेजोऽवन्नाख्यास्तिस्रो देवता अनुप्रविश्य तद्ब्रह्म प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासमाना गायत्री वाग्देवता खल्वजा बभूव, सा चार्द्धेन परव्योमरूप आदिपुरुषः शिवो महाकाल ईश्वरः सर्व्वत्रैव गायत्रीरूपज्योतिष्मान् स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलस्त्रिपात् पुरुषस्तस्य पञ्चाशदङ्गुलिमितः पादादिनाभिपर्य्यन्तोऽव्याकृतदेहः तद्देशस्थ एष सत्यो वासुदेवः काल स एकांशेन चिद्भूत्वा चित्सम्प्रसादः क्षेत्रज्ञो नाम द्वितीयोऽजः पुरुषो बभूव, तच्चिदसम्प्रसादो गुणांशमिलितसमतमोरजःसत्त्वरूपप्रधानं ब्रह्मा नाम स्वयंबभूवेति, तेन च कालेन भ्राम्यमाणं प्रधानं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं त्रिगुणतो वृद्धिलक्षणं विषमदशमांशेनाव्यक्तसमत्रिगुणरूपं भूत्वा पुनरव्यक्तं नामानन्दमय आत्मा बभूव, स खलु संहतरूप आत्मा द्रव्येषु पठितः। स पुनः समत्रिगुणवैषम्यरूपो महानेव स चोच्यते, इत्येवमहङ्कारादयः सर्व्वे भावाः कालेन सततं भ्रमता भ्राम्यमाणाः क्रमेण परिणता आसन्निति तत्त्वम्। वैशेषिके कणादेनाप्युक्तम्। "अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि।" द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते। तत्त्वं भावेन व्याख्यातं नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति। दिशश्चेति—दिशत्युपदिशति लोकानयमस्मात् पूर्व्वः पश्चादयमस्मादित्यादिरूपेण याभिस्ता दिश इति, तथाविधोपदेशव्यापारस्वभावा अप्रतिघातरूपाः। बहुवचनं नियमेनापेक्षत्वेन बहुत्वख्यापनार्थम्। एतेन चैका दिक् प्राच्याद्युपाधिमती न नानेतिपरवचनं नानात्मा सङ्ख्येक आत्मेतिवत् नियमतो वस्त्वन्तरापेक्षत्वादिहोक्तं दिश इति। उक्तञ्च वैशेषिके शास्त्रे कणादेन। "इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्। आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्व्वाद्भविष्यतो भूताच्च

च द्रव्यस्य वक्ष्यति; किञ्च सर्व्वप्रधानं यज्जीवितं तदेव संयोगगुणरूपमित्यग्रे तत्र गुणग्रहणसूचनं; स च संयोगगुणः "सत्त्वमात्मा" इत्यादिना प्रथममुक्त एव; विशेषगुणेषु तु द्रव्यं प्रधानमिति द्रव्यमुच्यते। खादीनीत्यादावात्मा कस्मात् प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तः? उच्यते—

प्राची। तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च।" एतेन दिगन्तरालानि व्याख्याता-नीति। दिशश्चेति चकारः खाद्यपेक्षया समुच्चये एष इत्यर्थे वा, तेन एष द्रव्य-संग्रहः। द्रव्यन्तु स्वयमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यते यत्राश्रिता इत्यादिना। तेन एष लोकस्थानां कार्य्यभूतानां द्रव्याणामपरिसङ्ख्येयानां कर्म्मगुणाश्रयसमवायि-कारणसंक्षेपः।

ननु नवकोऽयं द्रव्यसङ्ग्रहो न भवति श्रोत्रादीनां दशेन्द्रियाणामतिरिक्त-त्वादिति चेन्न, पञ्चबुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामात्मकृतान्तरीक्षादि पञ्च-भूतात्मकत्वेनाकाशाद्यनतिरिक्तत्वाद्धटादीनामिव। आहङ्कारिकाणां दशाना-मिन्द्रियाणामिन्द्रियं क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्राक्स्थूलशरीरेन्द्रियोत्पत्तेरसद्भाव इष्यते सन्त्यपि तान्यसन्तीति न द्रव्यमध्ये पठितानि। प्राक् सर्गाद् ब्रह्म यथा ह्यसदुच्यते—असद्वा इदमग्र आसीदिति। न च मनस्तद्वदनतिरिक्तं भूतेभ्यः। प्रकाशलक्षणसत्त्वगुणबहुलरागात्मकरजोमोहात्मकतमोगुणमयत्वात् पृथङ्मन उपादत्तम्। शरीरारम्भे गर्भाशयगतं शुक्रशोणितमनुप्रविश्यात्मा यथा पञ्चमहा-भूतानि सृजति तथा त्रीनपि गुणान् सत्त्वादीन् सृजति, तैर्मोहात्मकतमोगुणाप-कर्षत्रिगुणैः समवायेन मिलितैर्विशिष्टापूर्व्ववाह्येन्द्रियचेष्टाहेतुभूत-स्वार्थात्मसम्प-दायत्तचेष्टस्वरूपत्वेन खाद्येभ्यो ह्यतिरिक्तं जातम्। तथा च सत्त्वप्राधान्यात् सत्त्वसंज्ञा च तस्येति। कश्चित् तु मनोऽपि पाञ्चभौतिकं परन्तु श्रोत्रादीना-माकाशादिप्राधान्यादाकाशीयत्वादिव्यपदेशवन्न व्यपदेष्टुमाकाशीयत्वादिकं शक्यते मनसः समपञ्चमहाभूतारब्धत्वादिति सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रिय समवायात सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वस्वभावेन सर्व्वेन्द्रियाणां स्वस्वकर्म्मणि चेष्टाहेतुभूतत्वं न च वाह्येन्द्रियाणामुपघाते स्वयं मनस्तत्कर्म्मकरं भवत्या-भ्यन्तरत्वात् न हि हस्तमन्तरेण दात्रमात्रेण छेदनं सम्पद्यते प्रतिनियत-शक्तिकत्वाद्भावानामिति वदति तन्नानुभवसिद्धं स्पर्शादिभौतिकगुणयोगापत्तेः। मनो ह्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमगुरु बुद्ध्यात्मवत् परमसूक्ष्मं भौतिकपरमाणुभ्य इति। न च विशिष्टापरापूर्व्वमूर्त्तिमत् शब्दादिगुणवदप्यतीन्द्रियं यथा श्रोत्रादिक-मिन्द्रियं खादिगुणशब्दादियोगादपि सूक्ष्मत्वादतीन्द्रियं खादिभ्यो नातिरिक्तञ्च।

शरीरस्येह व्याध्यारोग्याधिकरणतया प्रधानत्वात् तदारम्भकादीनि खादीन्येवोच्यन्ते, नात्मा, तस्य निर्व्विकारत्वात्, वचनं हि "निर्व्विकारः परस्त्वात्मा" इत्यादि ; खादीनि च "महा-भूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा" इत्यनेन क्रमेणोक्तानि भूतानि, अनागतवेक्षणेनैवोच्यन्ते।

समपाञ्चभौतिकत्वे मनसो ह्यभौतिकवस्तुग्रहणासामर्थ्यात् ब्रह्मज्ञानादिसाधिनीं बुद्धिमुत्पादयितुं न सामर्थ्यं सम्भवति। भौतिकाभौतिकं निखिलं हि मनसो विषयः। यथा हि बुद्ध्या ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते सा च नोत्पद्यते भौतिकभावेन। भूतानि हि भूतमयानि च जगन्ति नियमतः सत्त्वरजस्तम इति गुणत्रयविवर्त्तित-ब्रह्ममयाणि केवलब्रह्मविरोधीनि भवन्ति, रागलक्षणेन हि रजसा प्रवर्त्तकेन सङ्ग उत्पाद्यते सङ्गस्तु खलु प्राप्ते सत्यर्थे प्रीतिसम्पन्नताविशेषेण तत्रार्थे चासक्तिरिति द्व्यात्मकः। प्राप्तग्रभिलापलक्षणा तृष्णा च रजसा जन्यते। ताभ्यां खलु सङ्गतृष्णाभ्यामेवादृष्टदृष्टार्थकर्म्मस्वावध्यते पुरुष इति। तमश्चावरणशक्तिरूपा-ज्ञानलक्षण चिद् गुणांशस्याप्रसादांशजं सर्व्वलोकमोहं जनयित्वा तेन चालस्य-निद्राप्रमादैः पुरुषानावध्नाति। सत्त्वं पुनर्निरुपद्रवं प्रकाशकलक्षणम् स्फटिक-मणिवन्निर्म्मलश्च ज्ञानमुत्पाद्य पुरुषाणां तेन च सङ्गमयति पुरुषान्। निरुपद्रवत्वे-नान्तःशान्तत्वान् तु सुखमुत्पाद्य च तेन पुरुषान् सङ्गमयतीत्यस्मात् रजस्तमोभ्यां विनिर्मुक्तत्वे जाते सति च शुद्धसत्त्वात्मके मनसि निर्म्मलत्वेनान्तःशान्तत्वप्रकाशक-त्वाभ्यां रजोजनितसङ्गतृष्णाजन्यकर्म्मबन्धनात् तमोजनितभ्रान्तिजन्यालस्य-निद्राप्रमादेभ्यश्च विनिर्म्मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते इति तद्रजस्तमोविनिर्म्मुक्तौ हेतुः समाधिविशेषाभ्यासस्तेनोत्पद्यते परमार्थतस्तत्त्वज्ञानं खादिकमिदं सर्व्वं द्रव्यगुणकर्म्माख्यं यत् तद्विकारभूतं नामधेयं तस्य तस्य प्रकृतिरित्येवं ज्ञानं सत्यं खादिसंज्ञकं सर्व्वं मिथ्येति। तत्त्वज्ञानात् खादितत्तद्विकारज्ञानं व्यवहार-तत्त्वज्ञानमेव मिथ्याज्ञानमपैति, ततो रागद्वेषमोहापायो भवति, तेषामपाये प्रवृत्त्य-पायो भवति प्रवृत्त्यपाये निःशेषा निवृत्तिर्मुक्तिर्भवति। मुच्यते ह्येवम्। य एष सम्प्रसाद आत्माऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपे-णाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति, स न द्रव्यं न गुणो न कर्म्म न समवायो न च सामान्यं विशेषश्चेति।

नन्वेवमेष नवको वै द्रव्यसंग्रहो नोपपद्यतेऽसमग्रवचनात्। सत्त्वात्म-शरीरसमुदायस्य चेतनाचेतनस्याप्राणिनश्च घटादेरतिरिक्तत्वादित्यतः प्रकृत्या-त्मकत्वं विकाराणामिति ख्यापनायाह—सेन्द्रियमित्यादि। इन्द्रियाणि

आत्मादीनाञ्च तथाऽव्यवहितस्य पूर्व्वनिर्देशः। द्रव्यसंग्रह इति करचरणहरीतकीत्रिवृतादासंख्येय-भेदभिन्नस्य कार्य्यद्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः।

सर्व्वकार्य्यद्रव्याणामपि व्यवस्थामाह, सेन्द्रियमित्यादि। निरिन्द्रियमित्यत्र निःशब्दोऽभावं

श्रोत्रादीनि बाह्यानि बुद्धिकर्म्मणोः करणानि दश तैर्युक्तं खादिनवद्रव्यारब्धं यदिदं पुरुषसंज्ञं तदपि खादिद्रव्यारब्धत्वाद् द्रव्यं द्रव्यसंज्ञं चेतनं वृक्षादिकमचेतनञ्चान्तश्चैतन्येऽपि नरादिवद्वाह्याभ्यन्तरचैतन्याभावात् नराद्यपेक्षयैवाचेतनं न तु घटादिवच्चैतन्याभावादचेतनं तथा तथाविधं निरिन्द्रियं यदिदमात्ममनोऽतिरिक्तं सप्तद्रव्यारब्धं घटादिकं तदपि द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयत्वात् तु घटादीनां वृक्षादीनां नरादीनाञ्च द्रव्यत्वानपायात् । ननु वृक्षाद्यचेतनानां किमन्तश्चैतन्यमस्ति, कुतश्च तदुपलभ्यते इति, उच्यते, दृश्यते हि प्रत्यक्षं सूर्य्यभ्रमणमनुभ्रमति सूर्य्यभक्ता। शृगालादिवसागन्धेनातिशयफलञ्च फलति वीजपूरकम्। तथा जलदनादश्रवणाच्च फलति लवल्ली। फलाढ्यता च चूतानां भवति मत्स्यवसाभिषेकेण। तच्चैवमनेनानुमीयते। तथा भवति सुखमशोकस्य कामिनीचरणतलाभिहननेन तेन चास्य स्पर्शनमनुमीयते। तथा "अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिषं सम्प्रयच्छति। श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कोपसेवितः"॥ तथा "वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव तृणजातयः। तपसा धर्म्मरूपेण शब्दिता कर्म्महेतुना॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमाश्रिताः। एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्मान्तैः समुदाहृताः॥" इत्यादिवचनात् तस्मात् श्रवणस्पर्शननयनरसनघ्राणानीति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि द्विविधानि नित्यानि निरावरणसावरणानि। तत्राभ्यन्तराणि सावरणानि तेषां शरीरारम्भे भौतिकभावे वाह्याधिष्ठानश्रोत्राद्यभावात्। वाह्याधिष्ठानसंश्रये वाह्यानि च निरावरणानि न च तेभ्यः पृथगिन्द्रियाणि भवन्ति तस्माच्चेतनमपि द्विविधमन्तश्चेतनं वाह्याभ्यन्तरचेतनञ्च। यद्यपि ज्ञत्वादात्मैव चेतनो न तु सत्त्वं शरीरं वा इन्द्रियं वा, यदुक्तं "चेतनावान् स्मृतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते" इति। तथापि, "आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते। तदयोगादभावाद्वा करणानां निवर्त्तते॥" इति। एवं निर्व्विकारः परस्त्वात्मेत्यादिवचनाच्छरीरेन्द्रिययोश्चैतन्यमुक्तम्। तत्र सत्यपि वृक्षादीनामन्तश्चैतन्ये वहिश्चैतन्याभावेनाचेतनत्वव्यवहारः, वहिश्चैतन्यं हि सुकृतदुरितसाधनवैधावैधकर्म्मसाधनत्वेन प्रधानम्। तच्च वहिरिन्द्रियाण्यन्तरेण न सम्भवति। एवं निरिन्द्रियत्वमपि द्विविधमाभ्यन्तरेन्द्रियरहितत्वं

निर्म्मक्षिकमितिवत्। अत्र सेन्द्रियं चेतनमित्येतावतैवार्थापत्त्या निरिन्द्रियमचेतनमिति लब्धे पुनस्तद्वचनम् एवम्भूतार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वात् बोद्धव्यं, यथा नवज्वरे दिवास्वप्नादि निषिद्धम्, अर्थात् जीर्णे ज्वरे तर्हि आपद्येत, न चैवं, तत्र तेषां दिवास्वप्नादीनां निषिद्धत्वात्; तस्मात्

वाह्येन्द्रियरहितत्वञ्च, तद्वत्त्वादचेतनमपि द्विविधं, वाह्याचेतनमन्तश्चेतनं वृक्षादि। वाह्याभ्यन्तराचेतनं घटादि। इत्थञ्च जरायुजानां मनुष्यादीनामण्डजानां सर्पादीनां स्वेदजानां मशकादीनामुद्भिज्जानां मण्डूकइन्द्रगोपादीनां चतुर्द्धा प्राणिनामुभयतश्चैतन्यम्, उद्भिज्जानां वानस्पत्यादीनामन्तश्चेतनत्वं वाह्याचेतनत्वञ्च। घटादीनां वाह्याभ्यन्तराचेतनत्वमिति बोध्यम्। एतेन देवादीनां वृक्षादीनां प्राणिनामारम्भकाणि नव द्रव्याणि खादीनि, घटादीनामात्ममनोवर्जितानि सप्त खादीनि। तैः समवेतत्वेन विशिष्टापूर्व्वमूर्त्तिमत्त्वात् खादिगुणकर्म्मातिरिक्तगुणकर्म्मवत्त्वाच्च खादिभ्यो विशेषश्चाविशेषश्च तदात्मकत्वात् तद्गुणकर्म्मवत्त्वाच्च। तद्यथा—विविधव्यक्तशब्दश्च विविधव्यक्तस्पर्शश्च विविधव्यक्तरूपश्च विविधव्यक्तरसश्च विविधव्यक्तगन्धश्च घटादिर्भवति, पुमांश्च तथाविधो भवति, अपि च गुर्व्वादिगुणसमुदायश्च बुद्धिमांश्चेच्छावांश्च सुखवांश्च दुःखवांश्च तथा बुद्धीच्छादिशब्दादिविशेषाणां विशेषेण बुद्ध्या चाबुद्ध्या च चेष्टासु प्रयत्नवांश्च प्रभवति। तत्र खादिषु पुनः खमेकविधाव्यक्तशब्दमृदुत्वलघुत्वसूक्ष्मत्वश्लक्ष्णत्वगुणं निसर्गात्। स्वयञ्च वक्ष्यन्ते हि मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणवहुलान्याकाशात्मकानि द्रव्याणि। वायुरपि एकविधव्यक्तस्पर्शोऽनभिव्यक्तलघुत्वशैत्यरौक्ष्यखरत्ववैशद्यसौक्ष्म्यगुणः। स्पर्शस्तु साधारणरूपश्चलनस्वभावस्तु प्रतिघात इत्येते वायोर्गुणा निसर्गात्। पूर्व्वभूतानुप्रवेशात्तु कार्य्यरूपे द्व्यात्मके वायावव्यक्तशब्दलघुत्वरौक्ष्यखरत्ववैशद्यसौक्ष्म्यगुणाः पूर्व्वतः किञ्चित्स्थूला अथचाव्यक्ताः, स्पर्शस्तु व्यक्त एव शैत्यमभवत्। वक्ष्यन्ते हि लघुशीतरुक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणवहुलानि वायव्यानि। ज्योतिश्चापि एकविधव्यक्तरूपाव्यक्तौष्ण्यसौक्ष्म्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणं निसर्गात्। पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशात्तु त्र्यात्मके कार्य्ये तेजसि शब्दोष्णस्पर्शावीषद्व्यक्तौ चलनञ्चोर्द्ध्वज्वलनं रूपञ्च लोहितम्, वक्ष्यन्ते हि उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुणवहुलन्याग्नेयानि। जलमपि चैकविधव्यक्तरसाव्यक्तगौरवद्रवत्वस्निग्धत्वशैत्यमान्द्यसरत्वसान्द्रत्वमृदुत्वपैच्छिल्यगुणं निसर्गात्। पूर्व्वभूतानुप्रवेशात् तु शब्दशीतस्पर्शशुक्लरूपरसाव्यक्तास्तत्र चलनमधोगमनं स्पर्शश्च

त्रिविधशिष्यबुद्धिहिततयाऽप्यूह्यमपि साक्षादेवोच्यते, वदन्ति हि न्यायविदो "व्याख्यानाद्वरं करणम्" इति। यद्यपि चात्मैव चेतनो न शरीरं, नापि मनः, यत उक्तं "चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते" इति। तथापि सलिलौष्ण्यवत् संयुक्तसमवायेन शरीराद्यपि चेतनम्।

शीतं रूपञ्च शुक्लं संसर्गात्। गुरुत्वद्रवत्वस्निग्धत्वमन्दत्वसरत्वसान्द्रत्वमृदुत्वपैच्छिल्यगुणा अव्यक्ताः। वक्ष्यन्ते हि गुरुद्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणवहुलान्याप्यानि। भूमिश्चैकाऽव्यक्तगन्धानभिव्यक्तगुरुत्वखरत्वकठिनत्वमान्द्यस्थैर्य्यवैशद्यसान्द्रत्वगुणा निसर्गात्। पूर्वभूतानुप्रवेशात्तु रसवती च रूपवती च स्पर्शवती च शब्दवती च, तत्र रसादयश्चेऽव्यक्तास्तत्र स्पर्शः खरश्चलनञ्चाधस्तात् स्थिरं रूपञ्च कृष्णं संसर्गात्। वक्ष्यन्ते हि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणवहुलानि पार्थिवानि। आत्मा पुनश्चेतनाधातुर्निष्क्रियो निर्गुणः सच्चिदानन्दः आदिरनादिः स्वतन्त्रः सर्वगो वशी विभुः साक्षीति, स च सत्त्वकरणो गुणमुपादधानो जीवाख्यः सुखी च दुःखी च इच्छावांश्च द्वेषवांश्च स्मृतिमांश्च धृतिमांश्च बुद्धिमांश्च चेतनावांश्चाहङ्कारवांश्च प्रयत्नवांश्च भवति। मनस्तु रजस्तमोऽतिनिष्कृष्टसत्त्वगुणवहुलात्मकं परमसूक्ष्मं च। तच्च लोके त्रिविधं, शुद्धं राजसं तामसञ्च; तेषान्तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वञ्च शरीरम्। तत्र कतिचित् सत्त्वभेदाः साहृश्याभिदेशेन। सप्तविधं शुद्धं ब्राह्मादिभेदात्। षड्विधं राजसमासुरादिभेदात्। त्रिविधं तामसं पाशवादिभेदादिति। वक्ष्यते महति गर्भावक्रान्त्यां शारीरे। कालोऽपि निष्क्रियो निर्गुणः परममहत्परिमाणोऽपि कार्य्यगुणगुर्वादिगुणाभावात् स च लोके संवत्सरः शीतोष्णवर्षलक्षणः। एवं दिगपि खादिभ्योऽतिरिक्ता प्रकृतिभूता वैकारिकाद्दहङ्कारादाकाशस्याधिदेवता दिक् क्रियागुणव्यपदेशाभावादसती न च नास्ति न चास्तीत्युच्यते लोकसर्गे त्वभिव्यज्यते प्राच्यादिरूपेण। न चाप्यमाकाशोऽस्पृष्टत्वात्। स्पर्शवत्त्वाभावेऽपि इति इदानीं यतः सा दिगिति लिङ्गात्। न च वायुरस्पर्शत्वात् वायुः पुनः स्पर्शवान् नीरूपः तत्स्वभावत्वात् नापि ज्योतिर्भवति अरूपत्वात् ज्योतिस्तु रूपवत्। नापि च जलं रसद्रवत्वाभावात्। जलञ्च रसवद्द्रव्यञ्च। नापि क्षितिरगन्धत्वात्; क्षितिस्तु गन्धवती। नाप्यात्मा चैतन्याहेतुत्वात् आत्मा हि चैतन्ये हेतुः। न च मनोऽर्थाग्रहणात् मनो ह्यर्थं

इदमेव चात्मनश्चेतनत्वं, यदिन्द्रियसंयोगे सति ज्ञानशालित्वं. न निष्कृष्टस्यात्मनः चेतनत्वं. यदुक्तम् "आत्मनः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते" इति। अत्र सेन्द्रियत्वेन वृक्षादीनामपि चेतनत्वं बोद्धव्यं, तथा हि सूर्य्यभक्तास्या यथा यथा सूर्य्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणात् दृगनु-

गृह्णाति। नापि कालश्चक्रवद् भ्रमणस्वभावेन सर्व्वकलनाभावादिति। चेतनाचेतनविशिष्टद्रव्याणां प्राणिनामप्राणिनां खादिभ्यश्च विशेषो गुणविशेषेण कर्म्मविशेषेण च विशेषात्। खादिभ्यो लोकानां चेतनानामचेतनानाञ्च विशेषो यथा—आकाशं निष्क्रियमपि भूतान्तरयोगेण तत्क्रियोपचरितक्रियावत्। आकाशात्मकानि च द्रव्याणि मार्द्दवशौषिर्य्यलाघवकराणि। वायुः क्रियावान्, वायव्यानि च रौक्ष्यग्लानि-विचार-वैशद्यलाघवकराणि। ज्योतिश्च सक्रियं तदात्मकानि पुनर्द्रव्याणि दाहपाकप्रभाप्रकाशकराणि। आपस्तु सक्रियाः आप्यानि तु द्रव्याणुपस्नेहक्लेदगन्धविष्यन्दमार्द्दवप्रह्लादकराणि। पृथिवी च क्रियावती पार्थिवानि द्रव्याणि पुनरुपचयसन्धानधातुव्यूहगौरवस्थैर्य्यकराणि भवन्त्याकाशीयादिगुणप्रभावैः। परन्तु "पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुर" इति सुश्रुतवचनात्, पृथिव्यापश्च सौम्या इत्यभिप्रेत्य स्वयमुक्ताश्च सोमगुणातिरेकान् मधुरो रस इत्यस्मात् सौम्यमधुररसवद् द्रव्यं सर्व्वं, सौम्यञ्च कफं वर्द्धयति सयोनित्वात्। मधु पुनर्नाशयति स्वप्रभावात्। तथा पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं पित्तमाग्नेयं वर्द्धयति सयोनित्वात्; दाड़िमामलके त्वम्ले द्रव्ये नाशयतः स्वप्रभावात्। एवं तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणो रसस्तद्रसवच्च द्रव्यन्तु सर्व्वमाग्नेयं पित्तं वर्द्धयति सयोनित्वात्; सैन्धवन्तु नाशयति प्रभावात्। वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको रसस्तद्रसश्च द्रव्यं सर्व्वमाग्नेयं पित्तं वर्द्धयति सयोनित्वात्; पिप्पलीशुण्ठ्यौ नाशयतः स्वप्रभावात्। वाय्वाकाशातिरेकात् तिक्तो रसस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं वातं वर्द्धयति सयोनित्वात्; न तु वेत्राग्रपटोलपत्रे स्वप्रभावात्। पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायस्तद्रसश्च द्रव्यं सर्व्वं वायव्यत्वात् वातं वर्द्धयति पार्थिवत्वात् तु स्तम्भयति; फलत्रयन्तु नाशयति त्रिदोषं विरेचयति मलं स्वप्रभावात्। एवं चित्रकतुल्या दन्ती स्वप्रभावात् विरेचयति। विषं विषं हन्ति मणिविशेषश्च विविधञ्च कर्म्म करोति स्वप्रभावात्। इति खादिभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वमूर्त्तिगुणकर्म्मशालित्वेन खाद्यारब्धमभिन्नमपि भिन्नमिति बोध्यम्। एवं मन्त्रोऽपि प्रतिनियततत्तद्वर्णानुपूर्व्विकत्वेन प्रतिनियतशुभाशुभजनकप्रभाववान् स्वघटकवर्णेभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वस्वरूपः

मीयते, तथा लवली मेघस्तनितश्रवणात् फलवती स्यात्, बीजपूरकमपि शृगालादिवसागन्धेनातीव फलवद् भवति, चूतानाञ्च मत्स्यवसासेकात् फलाढ्यतया रसनमनुमीयते, अशोकस्य च कामिनीपादतलाहतिसुखिनः स्तवकितस्य स्पर्शनानुमानम्। स्मृतिश्चानुमानं द्रढयति यथा—

पृथगेवेति ज्ञेयम्। प्रभावो हि प्रकर्षेण स्वघटकानां समुदायत्वे भाव उत्पत्तिः स्वघटकानां भावनाभ्योऽतिशयेन भावो नाम। स्वारम्भकद्रव्यक्रिययारब्धो विजातीयक्रियाप्रभावः स्वारम्भकद्रव्यगुणकर्म्मभिर्निष्पादयितुमशक्यकर्म्मकृत् स चाचिन्त्यः स्वघटकीयभावातिशयितत्वात्। एष च प्रभावः सर्व्वस्मिन् विशिष्ट-वस्तुनि न परिणम्यते, तथाविधकारणविशेषायोगात्। वक्ष्यते हि स्वयमत्र त्रीणि कारणानि द्रव्याणां चेतनाचेतनानां द्रव्यगुणकर्म्माणीति। तानि च सन्त्यपि सर्व्वेषां चेतनाचेतनानां द्रव्याणामारम्भकत्वेन कालविशेषेण भूत-पञ्चकन्यूनातिरेकविशेषेण योगविशेषेण येषामारम्भकाणि भवन्ति, तेषामेवा-चिन्त्यप्रभावो भवतीति निष्कर्षः। ननु यावत्समवायिसयोग उत्पत्तिः स च गुणो न कर्म्म कथं वर्त्तते गुणकर्म्मणोः; द्रव्ये एव हि गुणो वर्त्तते न तु गुणे वा कर्म्मणि वा? वक्ष्यते हि "यत्राश्रिताः कर्म्मगुणाः" इत्यादीति द्रव्ये हि कार्य्य गुणाः सार्था गुर्व्वादयः कर्म्म च। समवायेन परत्वादयश्चाकार्य्याः प्रकृतिभूता गुणा गुणे च कर्म्मणि च द्रव्ये च सर्व्वत्रैव समवायेनैव वर्त्तन्ते, न हि परत्वापरत्वसंख्यापृथक्त्वपरिमाणानि विना द्रव्यं वा गुणो वा कर्म्म वा केवलमुत्पद्यते इत्यविनाभावः स्फुटो दृश्यते; षड्घटा इव षड्रसाः पञ्च कर्म्माणीति तुल्यप्रयोगस्तुल्यबोधश्चातो नावस्तुभूतः पर्य्याप्तिसम्बन्धः कल्प्यते षड्रसादौ गुणे गुणवृत्तेः। समवाय एव हि सर्व्वत्रैव गुणकर्म्मसु सङ्ख्यादिवृत्तौ सम्बन्धः सिद्धः। सगुणमेव हि द्रव्यमुत्पद्यते यदा तदा गुणोत्पत्तौ समवायि-कारणमप्यस्ति द्रव्यस्यैव गुणकर्म्मणोरतः समवायिकारणसमवाय एवोत्पत्ति-स्तद्गुणकर्म्मणामुत्पत्तौ परत्वापरत्वसङ्ख्यापरिमाण पृथक्त्वगुणान विना नोत्पत्तिः सम्भवति। यथा पञ्चमहाभूतानामुत्तरोत्तरोत्पत्तौ शब्दस्पर्शादीना-मप्युत्तरोत्तरोत्पत्तौ परत्वादिगुणयोगो दृश्यते। तस्मात् प्रकृतिगुणानां परत्वादीनां गुणकर्म्मस्वपि समवायेन वृत्तिरस्ति न तु कार्य्यगुणानां गुरुत्वादीनां गुणे वृत्ति-रस्तीति। एतदभिप्रायेणैव वैशेषिकेऽप्युक्तं—गुणोऽपि विभाव्यते गुणेनापीति। द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयत्वेन मुख्यत्वात् फलनिष्पत्तौ कर्त्तृ भवति, गुणः कर्म्म च द्वे करणे एव भवतो न तु कर्त्तृणी द्रव्याश्रितत्वेन गौणत्वात् स्वातन्त्र्याभावात्।

"अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिषं सम्प्रयच्छति। श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कोपसेवितः"। तथा "वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव तृणजातयः। तमसा धर्म्मरूपेण शब्दिताः कर्म्महेतुना॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः। एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्माद्यैः समुदाहृताः॥" तथा

सार्थागुर्व्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः।
गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म्म चेष्टितमुच्यते ॥ २१ ॥

स्वतन्त्रो हि कर्त्ता। तत्त्वं पुनः कारकान्तराप्रयुज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वम्। गुणे क्रियोपचर्य्यते। तेनाथर्व्ववेदविदो ब्राह्मणा मन्त्रेणाशुभं शमयन्ति दुष्टान् मारयन्ति उच्चाटयन्ति वशीकुर्व्वन्त्यवश्यानित्यादि, एवमयं मणिविशेषो विषं हन्ति प्रभावेण दाहमयमयं प्रसूते स्वर्णभारमित्यादिश्च प्रयोगो भवति, न काष्ठं पचति वह्निः, पचतीत्यादिवन्मणिगुणो विषं हन्ति मन्त्रो मारयतीत्यादिर्भवति, चैतन्याभावेऽपि काष्ठादेः क्रियावत्त्वेन स्वातन्त्र्यं विवक्षितुं शक्यं, गुणकर्म्मणोस्तु नियमतो द्रव्याश्रितत्वेऽपि करणकारकत्वसिद्धयर्थं प्रभावाख्यव्यापारवत्तया शक्यते विवक्षितं स्वातन्त्र्यं निष्क्रियत्वेऽपि। अन्यथा कारकत्वं न सिध्यति सर्व्वं हि कारकं क्रियावत्। यत्र तु मन्त्रादिः कर्त्तृत्वेन प्रयुज्यते तत्र द्रव्याश्रितत्वेनामुख्ये मुख्यत्वारोपादेवेति। विशिष्टे द्रव्ये विशिष्टे गुणकर्म्मणी अपि कारणानुरूपः कार्य्यगुणो भवति, कर्म्म तु किञ्चित्कारणानुरूपं किञ्चिच्च कारणसमवायादननुरूपम्। कारणगुणप्रकृतिको हि कार्य्यगुणो व्यवस्थितः। यथा शुक्लतन्तुकृतः पटः शुक्ल एव, हरिद्राचूर्णसंयोगेन हरिद्रायाश्चूर्णस्य तैक्ष्ण्येन विरोधिना मान्द्यगुणनाशाच्छुक्लकृष्णापायाद्रक्तोऽभिव्यज्यते रक्तशुक्लकृष्णवर्णा हरिद्रा। एतेन यदुच्यते मणिमन्त्रादीनां विषहरणादिकर्म्म यत् तत् तु शक्तिर्नामाष्टमं वस्त्विति तन्निरस्तम्। इत्थञ्च सत्त्वात्मशरीरेति त्रयं मिलितं लोकः सेन्द्रियश्चेतनो निरिन्द्रियोऽचेतनश्चेति द्विविधस्तच्च खादिद्रव्यात्मकत्वाद् द्रव्यमेव न गुणः कर्म्म वा आश्रयत्वेन द्रव्यप्राधान्यात् चेतनाधातुविशिष्टत्वात् पुमांश्च वृक्षादेश्च अन्तश्चैतन्याच्चेतनत्वञ्चेति बोध्यमिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्र सर्व्वमिति किं खादिनवकमात्रमारम्भकत्वेन प्रतिष्ठितमुत किमन्यत्? इत्यत आह ;

तत्प्रकारश्च वानस्पत्यान् मूकान् प्राणिनो वक्ष्यन्ति तेनागमसम्वलितया युक्त्या चेतना वृक्षाः ॥ २० ॥

चक्रपाणिः सम्प्रति गुणान् निर्द्देष्टुमाह, सार्था इत्यादि। अनेन त्रिविधा अपि वैशेषिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः, तत्रार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, यदुक्तम् "अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया

सार्था इत्यादि गुणाः प्रोक्ता इत्यन्तम्।—गुणाः प्रोक्ता अर्थात् चेतनाचेतनसाधारणद्रव्याणाम्। तत्रार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति वक्ष्यति। तैः सह वर्त्तन्ते ये ते गुर्व्वादय इति सहशब्दोपादानेन शब्दादयो गुणा यथा पञ्चभूतानामाकाशादीनां वर्त्तन्ते सहजत्वात्, तथैवाकाशादीनामुत्तरोत्तरेषां क्रमेण स्थौल्यात् तद्गुणानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां क्रमेण स्थौल्यं, तत्राकाशगुणः शब्दोऽत्यनभिव्यक्तो यथा तथा शब्दस्पर्शादिसहचरिताः श्लक्ष्णत्वादयो गुणा अत्यनभिव्यक्ता सन्तीति ख्यापितम्। ते चात्यनभिव्यक्तत्वात् महाभूतोपदेशे नुपदेष्टृभिर्नोपदिष्टा। पूर्व्वभूतानुप्रविष्टवाय्वादिषु किञ्चित् स्स्थूलीभूयानभिव्यक्ताः पुनः पञ्चभूतात्मकद्रव्येषु गुर्व्वादयो गुणा अभिव्यज्यन्ते। यथाकाशेऽत्यनभिव्यक्तः शब्दः सगुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते नागुणमिति ख्यापनार्थं वाय्वादिषु स्पर्शादिवदुपदिष्टः। पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रविष्टवाय्वादिषु क्रमेण स्थूलीभूयानभिव्यक्ता पुनः पाञ्चभौतिकेष्वभिव्यज्यन्ते इति। शब्दश्च गुर्व्वादयश्च कार्य्यगुणा इत्यभिप्रायेण वैशेषिके कणादेन प्रकृतिगुणमध्ये शब्दो गुर्व्वादयश्च गुणा न पठिता घटादिकार्य्यद्रव्यवत्। अन्यथा किं पाञ्चभौतिकद्रव्ये शब्दो गुर्व्वादयो निरुपादाना जायन्ते इति। गुर्व्वादय इति गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशद-पिच्छिल-खरमसृणस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा इति विंशति शारीरगुणाः स्वयं वक्ष्यन्ते।

बुद्धिरिति। योऽभिधीयते महानिति, सप्रमा सा च सत्त्वमुपाददाना व्यक्तविवर्त्तिता विशिष्टा पूर्व्वस्वरूपा त्रिगुणवैषम्यात्मिका, तस्याः समयोगजनिताश्चेतना मिथ्यायोगजनिता चाहमिति मतिरहम्मतिरहङ्कारो बुद्धिः; स च त्रिविधोऽहङ्कारः, तथा तैरहङ्कारैरवस्थात्रये तस्याः समयोगजनिताः सांसारिकीधृतिधीस्मृतयश्चेत्येताः सर्व्वा बुद्धिशब्देनोच्यन्ते। ताः पुनः इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् समयोगादिभिर्जायमानचाक्षुषादयो बुद्धयः क्षणिका निश्चयात्मिकाश्च भ्रमसंशयाख्याश्चेत्येवमुक्तं सर्व्वमिदं ज्ञानं कार्य्यभूता बुद्धिरुच्यते।

गोचरा विषया गुणाः" इति। एते च वैशेषिकाः, यतः आकाशस्यैव शब्दः प्राधान्येन, वायोरेव स्पर्शः प्राधान्येन, एवमस्त्वादिषु रूपादयः; अन्यगुणानाञ्चान्यत्र दर्शनं भूतान्तरानुप्रवेशात्. वचनं हि "विष्टं ह्यपरं परेण" इति। गुर्व्वादयस्तु गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्ष-

प्रयत्नान्ता इति।—इच्छा द्वेषः सुखं दुःख प्रयत्नश्चेति पञ्च। परादय इति। वक्ष्यन्ते हि "परापरत्वे युक्तिश्च सङ्ख्या संयोग एव च। विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च। संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादय ॥" इति।

गुणाः प्रोक्ता इति। गुणा निश्चेष्टसमवायिहेतवः। प्रोक्ता इति शब्दादयः पञ्चार्थाः, खादीनां प्रत्येकमेकैकवृद्ध्या वाय्वादिष्वपि पाञ्चभौतिकेषु च सर्व्वे गुणाः गुर्व्वादयश्च पूर्व्वभूतानुप्रविष्टवाय्वाद्यारब्धानां चेतनशरीराणां पञ्चात्मकत्वे पाञ्चभौतिकानाञ्चाप्राणिनां घटादीनामित्यभिप्रायेण सार्थाः इति पृथक् पदं. गुर्व्वादयस्तु तेषां फलनिष्पत्तौ कर्त्तृत्वे वीर्य्याणीत्यभिप्रायेण च सार्था इति न तु सार्थगुर्व्वादय इति कृतम्। पदभेदकरणात् बुद्धिप्रयत्नान्तानां राशिपुरुषे त्वात्मलिङ्गत्वं पुरुषस्य च फलनिष्पत्तौ कर्त्तृत्वे सार्थगुर्व्वादीनामिवैषाञ्च वीर्य्यत्वमित्यभिप्रायेण बुद्धिः प्रयत्नान्ता इति पदभेदः। परादीनां द्रव्ये गुणे कर्म्मणि च सहजत्वेनोत्तरकालञ्च वृत्तिः. फलनिष्पत्तौ चोपायत्वं न तु वीर्य्यत्वमित्यभिप्रायेण पदभेदेन प्रोक्ता गुणा इत्यर्थः। न त्वेतेभ्योऽधिको गुणः प्रकृतिभूतो वा कार्य्यभूतो वा, सुश्रुते हि व्यवायी विकाशीति द्वौ गुणावुक्तौ। तत्र "व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते। विकाशी विकशन् धातून् सन्धिबन्धान् विमोक्षयेत्। सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित् तौ परिकल्पितौ ॥" इति व्याख्यानात् प्रकृष्टसरतीक्ष्णगुणत्वेनानतिरिक्ताविति बोध्यम्। धर्म्माधर्म्मौ हि शुभाशुभवैधावैधक्रियाजन्यौ शरीरे संस्कारविशेषौ सुखदुःखफलप्राप्तौ करणरूपौ न त्वात्मगुणौ। छान्दोग्यबृहदारण्यकयोरुक्तं "मृतस्य दाहकरणाय बान्धवाः शवं नयन्ति यदा दहन्ति तदा तस्माच्छरीराद्धारवादिष्टपुरुष उत्थाय धूमादिक्रमेण चन्द्रलोकं गत्वा सोमो राजा भवति परलोकं गतस्य तदिष्टफलभोगावसाने पुनः पर्ज्जन्यमागतं तदिष्टं वर्षेण शस्यं प्रविशति तत् शस्यभुजः शुक्रं भवति तेन शुक्रेण पुनः स पुरुषो जायते" इति श्रूयते।

मन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा विंशतिः, एते च सामान्यगुणाः पृथिव्यादीनां साधारणत्वात्; एते च यज्जःपुरुषीये प्राय आयुर्व्वेदोपयुक्तत्वात् परादिभ्यः पृथक् पठिताः। बुद्धिर्ज्ञानम्, अनेन च स्मृतिचेतनाधृत्यहङ्कारादीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम्। प्रयत्नोऽन्तो येषां निर्द्देशे ते प्रयत्नान्ताः, एतेन च इच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम्, वचनं हि "इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥"

अथार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति यत् तत्र शब्दो नाम नाकाशलिङ्गाख्योऽप्रतिघातलक्षणस्य हि सूक्ष्मस्याकाशस्याव्यक्तः शब्दो न श्रूयते नापि परत्वादीन्याकाशलिङ्गानि सन्ति ; लिङ्गं ह्यनुमितिसाधनं, तच्चैकान्तिकत्वज्ञानमन्तरेण न भवति. ऐकान्तिकत्वज्ञानन्तु न प्रत्यक्षादीनां निश्चयग्रहणमन्तरेण भवति, परन्तु शब्दः शब्द इति धातुर्ध्वनिमात्रार्थकः स्वार्थकघञ्योगे निष्पन्नशब्दपदवाच्यः श्रवणेन्द्रियार्थः। श्रवणेन्द्रियासयोनित्वेन पाञ्चभौतिकद्रव्ये उदात्तादिदशविधान्यतमत्वेनाभिव्यक्तत्वदशायां श्रवणयोग्यत्वात् इत्येवमुपदेशेनैकान्तिकत्वग्रहादुदात्तादयः शब्दाः श्रवणेन्द्रियग्राह्यास्तत्प्रकृतित्वादाकाशादिप्रत्येकस्था अव्यक्तशब्दाः श्रवणेन्द्रियार्थाः समानयोनित्वादिकार्य्यगुणा उदात्तादयः शब्दाः खादिषु प्रत्येकेषु प्रकृतिशब्दाः सामान्यभूता गुणा इति। "श्रवणार्थस्तु शब्दोऽस्य द्रव्यं भूतानि पञ्च वै। अभिव्यक्तौ विशेषे च समस्तान्येव हेतवः॥" स्पर्शस्तु वायोराकाशस्थशब्दात् किञ्चित् स्थूलः स्वभावत एव तेन त्र्याद्यात्मकवाय्वादिषु विशेषेणेपदभिव्यज्यते शीतोष्णशीतखरत्वरूपेण। तथा स्पर्शात् स्वभावतः स्थूलं रूपं तेजसि प्रकृतिभूतं सामान्यं त्र्याद्यात्मकेषु तेजोऽब्भूमिषु लोहितशुक्लकृष्णरूपेण विशेषेणेपदभिव्यज्यते। रूपाच्च स्थूलो रसो रसतन्मात्रास्वप्सु स्वभावत एव प्रकृतिरूपः सामान्यभूत चतुरात्मिकास्वप्सु पञ्चात्मिकायां भूमौ चाव्यक्तमधुराव्यक्तलवणरूपेण विशेषेणेपदभिव्यज्यते। गन्धतन्मात्रायां भूमौ गन्धो रसात् स्वभावतः स्थूलप्रकृतिरूपः सामान्यभूतः पञ्चात्मिकायामीषद्विशेषेण सौरभरूपेणेपदभिव्यज्यते। पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु तत्तद्भूतांशांशविशेषेणैते शब्दादय उदात्तादिशीतादिलोहिताद्यव्यक्तमधुरादिकिञ्चित्सौरभासौरभगुणाः स्थूलरूपा नानाविधा अभिव्यज्यन्ते। तत्र शब्दतन्मात्राकाशे यथातथनभिव्यक्तः शब्दो त्र्याद्यात्मकेषु वाय्वादिषु क्रमेण स्थूल एवाभिव्यज्यते न तूदात्तादिविशेषेणे पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषूदात्तादिरूपव्यक्ता अभिव्यज्यन्ते। तथा गन्धतन्मात्रादिषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु गुरुत्वादयोऽप्यनभिव्यक्ताः

इति। इह तु चेतनादीनां बुद्धिग्रहणेनैव ग्रहणं, शारीरे तु चेतनादीनामपि पृथगात्मगमकत्वेन पृथक् पाठः, एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम्। परादयो यथा—"परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च। विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च। संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणाः प्रोक्ताः परादयः॥" एते च सामान्यगुणा अपि नात्युपयुक्तत्वात् तथा बुद्धिप्राधान्याच्चान्ते प्रोक्ताः। प्रोक्ता इति प्रकर्षेण विशेषगुणत्वादिनोक्ताः।

पञ्चात्मकपृथिव्यादिषु क्रमेण स्थूला एवाभिव्यज्यन्ते न तु व्यक्तस्थूलाः पाञ्च-भौतिकेषु तु व्यक्ता जायन्ते इति ।

गुणान् निर्द्दिश्य कर्म्म निर्द्दिशति । प्रयत्नादीत्यादि ।—प्रयत्नो नाम गुण-विशेषः प्रकृतिगुणमध्ये पठितः । स चात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिः स आदिः कारणं यस्य तत्कर्म्म मनःप्रवृत्तिः प्रकृतिभूतं कर्म्म । तज्जश्च चेष्टितं वाग्देहप्रवृत्तिः । भौतिकी च चतुर्द्धा, वायौ सर्व्वतोगतिरूर्द्ध्वं ज्वलनं तेजसो निम्नगमनमपां स्थिरगतिः पृथिव्या इति । ननु पृथिव्यां स्थूलकठिनगुरु-त्वाद्धीराधोगमनं कर्म्म कथमुपलभ्यत इत्यत उक्तं कणादेन वैशेषिके । "उत्क्षेपण-मवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनञ्चेति कर्म्म" इति प्रकृतिभूतं कर्म्मोक्त्वा नोदना-दभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्याः कर्म्म । पृथिव्यां कर्म्म क्रियोपलभ्यते । नोदनादभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च । तद्यथा । येन संयोगेन क्रियमाणेन ध्वनिर्न भवति तत्संयोगो नोदनाख्यः । यथा कर्द्दमचरणसंयोगजं तत्संयोगाच्चलतीति भ्रान्ता व्याचक्षते । संयोगो हि कर्म्मजः कथं क्रियां विना संयोगात् कर्म्मोत्-पद्येतेति तस्मान्नोदनं प्रेरणम् । प्रेरणाद्धि वेगाख्यः संस्कारस्तस्मादुत्क्षेपणेन गच्छतो वाणस्य पार्थिवस्य वेगाख्यसंस्कारापगमे गुरुत्वादधःपतनं कर्म्मोप-लभ्यते । इदमुक्तं कणादेन स्वयमाचार्य्येणातः पूर्व्वं सूत्रद्वयेन । तद्यथा । नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च । संस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनमिति । इषोः पृथिवीबहुललोहमयपार्थिवस्य वाणस्य धनुषः क्षिप्तस्य प्रथमं कर्म्म नोदनात् धन्विपुरुषस्य धनुराकर्षण-व्यापारेण प्रेरणात् जातवेगाख्यसंस्कारात् प्रथमं कर्म्म चलनं तत्कर्म्मणा धन्विना कारिताद्वेगाख्यसंस्कारात् ततः परश्च चलनं कर्म्म ततश्च तदुत्तरं कर्म्म ततश्च तदुत्तरं कर्म्मेत्येवं यावद्वेगाख्यसंस्कारं ततो वेगाख्यसंस्कारप-गमे गुरुत्वाच्च पतनमधोगमनमिति पृथिव्यां नोदनात् कर्म्मोत्पद्यते । अभिघाताच्च पृथिव्यां कर्म्म भवति । तद्यथा । प्रक्षिप्तस्य तस्यैवेषोर्जात-वेगस्य चलतो वेगसद्भावेऽपि प्रतिक्षिप्तेन शरेणाभिघातादभिभूतवेगस्य वेगाभावे गुरुत्वाच्च पतनमिति चकारादुक्तम् । संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म्मोप-

क्रमागतं कर्म्म निर्द्दिशति प्रयत्नादीत्यादि ।—प्रयतनं प्रयत्नः कर्म्मैवाद्यमात्मनः, यथा—"तुल्या-,ऽऽत्मप्रयत्नं स्रवणम्" इत्यत्र व्याख्यातम् । आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन संस्कारगुरुत्वादिजन्य-

लभ्यते। प्रतिक्षिप्तशरेणाभिभूतवेगस्य तस्यापरेणानुप्रतिक्षिप्तस्येषोः पततः पुनः प्रतिक्षिप्तेन शरेण वारितपतनस्यैवं पुनःपुनः शरप्रतिक्षेपेण पतनं यद्वारयति तत्प्रक्षिप्तशरे संयुक्तस्य प्रतिक्षिप्तशरस्य संयोगाज्जातस्थितिस्थापनाख्य-संस्कारेण गुरुत्वादपि स इषुर्न पतति यावत् तत्स्थितिस्थापनसंस्कारम्। ततस्तत्स्थितिस्थापनसंस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनं तस्येषोर्भवतीति पृथिव्या-मधोगमनमुपलभ्यते। नन्वेतदसमग्रवचनं नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्यो-ऽन्यस्मादपि भूमिकम्पो भवतीत्यत आह। तद्विशेषणाददृष्टकारितम्। तत् पृथिव्यां कर्म्म नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्य एव भवति किञ्चित् दृष्टकारितं किञ्चिद्विशेषणैर्नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगैरदृष्टैः कारितं च भवति। तेन भूकम्पोऽदृष्टनोदनादिभिः कारितो बोध्य इति। क्रमिकत्वादपां कर्म्म परीक्ष्यते। नन्वपां किं कर्म्मेत्यत आह। अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्। अपां कर्म्म प्रतिबन्धकद्रव्यसंयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमधोगमनम्। यथा मेघे वर्षति जलं पतति भूमौ तत्र गृहादौ प्रतिबन्धके संयोगान्न गृहमध्ये जलपतनम्। तद्गृहाद्यभावे तद्भूमौ तु जलं पतत्येव। ननु नवे घटे स्थित जलं प्रतिबन्धके द्रव्यसंयोगेऽपि तद्घटपार्श्वादितः पततीति व्यभिचार इत्यत आह। द्रवत्वात् स्यन्दनम्। नवे घटादौ स्थितं जलं यत् स्रवति पार्श्वादितस्तन्न पतनं किन्तु द्रवत्वात् स्यन्दनं तदप्यपां कर्म्म। स्यन्दनन्तु द्विविधं स्रावात्मकं वेगात्मकञ्च, घटादिस्थस्य जलादेर्यत् पार्श्वादितः क्षरणं तत् स्यन्दनं स्रावात्मकम्, नद्यादौ जलस्य यदुच्चदेशाद्वेगेन चलत्वं तद्वेगाख्य-स्यन्दनं प्रतिस्यन्दनञ्च द्वयमेव गुरुत्वद्रवत्वोभयस्माद्भवति न त्वेकतः। उच्चदेशे स्रावस्रोतसोरधःस्थजलस्य प्रसङ्गादिति। ननु गुरुत्वादपां पतनं द्रवत्वगुरुत्वो-भयस्मात् स्यन्दनमस्तु परन्त्वेपां कर्म्मणो न समग्रवचनमिदं नलिकास्थजलस्य तिर्य्यगूर्द्धादिगमनादित्यत आह। नाड्यौ वायुसंयोगादारोहणम्। नाडिका अन्तर्गतानामपां वायुसंयोगाद द्रवत्वादारोहणं तिर्य्यगूर्द्धादिगमनं जनयन्ति। न वस्तुतस्तिर्य्यगादिगमनमपामस्तीति भावः। नाड्यो न केवल वायुसंयोगादपामारोहणं जनयन्त्यन्यस्मादपीत्यत आह। नोदनापीड़नात्

कृत्स्नक्रियावरोधः। यद्यपि चेष्टितं प्राणिव्यापार उच्यते, तथापीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता; चेष्टितपदेनैव सर्व्वकर्म्मलाभे सिद्धे वमनादिकर्म्मनिषेधे च सिद्धे प्रयत्नादीति पदं सुसूक्ष्मप्रयत्न-

संयुक्तसंयोगाच्च। नाड्यो वस्त्यादिनेत्रादिगता नालरूपा दीर्घाकारवस्तुबन्धात्मिकास्तद्वस्त्यादिस्थानामपां नोदनाय प्रेरणाय यदा पीड़नम् ततश्च तिर्य्यगाद्यारोहणं जनयन्ति। संयुक्तसंयोगाच्च यथा वक्रनाड्यो नोदनापीड़नव्यतिरेकेणापि वक्रदेशपर्य्यन्तं गत्वा तद्देशे संयुक्तानां पुनः संयोगात् तिर्य्यगारोहणं भवति, तथा स्थालीस्थानामपां वह्निसंयुक्तस्थालीसंयोगाद् ऊर्द्ध्वाद्यारोहणमिति। ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाणामभ्यन्तरतोऽधःस्थानादूर्द्ध्वगमनं स्वत एव भवति न तु नोदनापीड़नं संयुक्तसंयोगो वायुसंयोगो वा तत्र वर्त्तत इत्यत आह। वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम्। मूले सिक्तानामपां यद्वृक्षाणां सर्व्वाङ्गावयवेऽभितः सर्पणं तददृष्टस्य वायोः संयोगेन कारितं न तु स्वतः। वृक्षादीनां जीवतां वायुर्हि चेतनसम्बन्धेन सदा चलति तस्मान्मृतानां वृक्षादीनां मूले सेचनेन नापः सर्व्वतः सर्पन्ति तेन नापामूर्द्ध्वगमनम्। द्रवमुदकमुक्तं दृश्यते च करका कठिना हिमानी च पुनस्तद्विलयनञ्चेति द्रवत्वव्यभिचार इत्यत आह। अपां सङ्घातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात्। अपां सङ्घातो यत्करकाहिमानीरूपो दृश्यते तत्र कारणं तेजःसंयोगः संवृतवाष्पस्थानतेजःसंयोगः सलिलसङ्घातकारणं तत्सङ्घातस्य विलयनमसंवृतस्थानतेजःसंयोग इत्यतोऽपां द्रवत्वमेव न तु काठिन्यमिति। ननु तेजःसंयोगे किं प्रमाणमित्यत आह। तत्र विस्फुर्ज्जथुर्लिङ्गम्। करकाणां संहतिभावे तेजःसंयोगे लिङ्गं विस्फुर्ज्जथुर्विद्युदिति। अथानुमानप्रमाणवदाप्तोपदेशोऽपि प्रमाणान्तरमस्ति तदाह। वैदिकञ्च। तत्र करकादिरूपसङ्घातेऽपां तेजःसंयोगकारणे तत्र प्रमाणं वैदिकश्चाप्तोपदेशश्चास्ति। वेदश्चायम् "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन्। या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णं" इत्यादि। ननु विस्फुर्ज्जथुः कथमुत्पद्यते इत्यत आह। अपां संयोगाद्विभागाच्चाद्रिस्तनयित्नोः। अद्रिः सुदामनामा पर्व्वतः। तस्य मेघस्य च परस्परं संयोगाद्विभागाच्चापां विस्फुर्ज्जथुर्जायते। अब्गर्भस्थं हि तेजोऽद्रिमेघसंयोगविभागाभ्यां विद्योतते इति विवर्त्तमानमपां तेजो विद्युत्। ननु नोदनापीड़नात् संयुक्तसंयोगाच्च वक्रनाड्यो यज्जलानां तिर्य्यगाद्यारोहणं

रूपकर्म्मव्यापित्वद्योतनार्थम्। अन्ये तु प्रयत्नादीति प्रयत्नकारणमिति ब्रुवते, प्रयत्नग्रहणञ्च कारणोपलक्षणं वदन्ति; तेन गुरुत्वादिकार्य्यस्यापि कर्म्मणो ग्रहणमिति। प्रयत्नशब्दश्चायुर्व्वेदेऽपि कर्म्म-

जनयन्ति, श्राद्धादौ तु पुत्त्रादिदत्तमन्नादिकं कथं पितर्युपतिष्ठते इत्यत आह। तद्दुष्टभोजने न विद्यते। तत् श्राद्धादौ पुत्त्रदत्तमन्नादिकं यत्पितर्युपतिष्ठते तद्दुष्टानां पात्रानधिकारिणां ब्राह्मणानां भोजने न विद्यते ; तथा स्वभावात्। ननु के दुष्टा इत्यत आह। दुष्टं हिंसायाम्। हिंसायामित्युपलक्षणात्। अवैधहिंसादिनिषिद्धकर्म्मसु कृतेषु दुष्टं भवति। तस्य समभिव्याहारतो दोषः। तस्य निषिद्धकर्म्मकृतवतः समभिव्याहारत एकपङ्क्तिभोजनादिकृतवतो दोषः स्यात्। तददुष्टे न विद्यते। तद्दुष्टत्वं पापं नादुष्टे शास्त्रविहिते कर्म्मणि विद्यते। अदुष्टे किं स्यादित्यत आह। पुनर्व्विशिष्टप्रवृत्तिः। श्राद्धादौ यदाऽदुष्टभोजनादि स्यात् तदा विशिष्ट-प्रवृत्तिर्यथाशास्त्रीयफलोदयः स्यादिति। कस्य श्राद्धादौ भोक्तव्यं तदाह। समे हीने वा प्रवृत्तिः। समे वर्णतो धर्म्मादितश्च समाने जने श्राद्धादौ भोजनादिकं कर्त्तव्यमापदि हीने वा। तथा विरुद्धानां त्यागः। विरुद्धानां शास्त्रविहिताचारविरुद्धानां श्राद्धभोजनादौ त्यागः कार्य्यः। हीने परत्यागः। हीनवर्णधर्म्मादिके आपद्यपि परस्य शत्रोः श्राद्धादिभोजनादौ त्यागः कार्य्यः। समे आत्मत्यागः परत्यागो वा। समे स्वसदृशे शत्रौ खल्वात्मीयेऽपि त्यागः श्राद्धभोजनादित्यागः कार्य्यः शत्रोरपि चान्नभोजनादि-त्यागः कार्य्यः। विशिष्टे आत्मत्यागः। विशिष्टे परे शत्रौ तु श्राद्धभोजनादिकर्म्मण्यात्मत्यागः स्यादिति। ननु दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये किं प्रयोजनमभ्युदयार्थं भवतीत्यत आह। दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय। दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये दृष्टप्रयोजनाभावेऽभ्युदयाया-दृष्टप्रयोजनं स्यात्। दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजमैत्रादीनि। अदृष्ट-प्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्य्यादीनि। अदृष्टप्रयोजनान्याह। अभिषेचनोपवास-ब्रह्मचर्य्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रकालनियमाश्चादृष्टाय। अभिषेचनं तीर्थस्नानम्। उपवासो व्रतम्। ब्रह्मचर्य्यं सामान्यत एव ब्रह्मचर्य्याश्रमविहिताचारः। गुरुकुले वासो ब्रह्मचर्य्याश्रमः। वानप्रस्थ आश्रमः। यज्ञोऽश्वमेधादिः। दानं गोहिरण्यादिदानम्। प्रोक्षणं

वचनो दृश्यते—"प्रवृत्तिस्तु चेष्टा कार्य्यार्था सैव क्रिया प्रयत्नः कार्य्यसमारम्भश्च" इति वचनात् ॥ २१ ॥

वैधव्रीहिपश्वादिप्रोक्षणम् । दिक् कर्म्मविशेषे प्राच्यादि-दिक् । वैदिके पूर्व्वमुखं कर्म्म करोतीत्यादि । नक्षत्रं मघादि श्राद्धादिकर्म्मविशेषे विहितम् । कालो राहुदर्शनादिः । नियमो दशविधः । एतेऽदृष्टाय परलोकजनकफलाय भवन्तीत्यर्थः । एषु कर्म्मसु सिद्ध्यर्थं दोषादोषावाह । चातुराश्रम्यमुपधाश्च । चातुराश्रम्यं वेदविहितं कर्म्मादृष्टाय भवति । तत्रोपधा अनुपधाश्चास्ति फलाभिनिष्पत्तौ । तत्रोपधानुपधावाह । भावदोष उपधा अदोषोऽनुपधा । भाव इच्छा रागः प्रमादः श्रद्धा । इच्छादयो भावास्तेभ्यो दोष उपधासंज्ञः स्यात् । इच्छादिभावतोऽदोषस्त्वनुपधासंज्ञः स्यात् । कर्म्मप्रवचनप्रकरणात् पारलौकिककर्म्माण्युक्त्वा भूतक्रमत्वात् तेजःप्रभृतीनां शेषाणां क्रियामाह । अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक्पतनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्म्मादृष्टकारितम् । अग्न्यादेरूर्द्ध्वज्वलनादिकर्म्म न दृष्टकारणकारितं किन्तु सर्गकाले तल्लक्षणतयैव जातत्वादग्नेरूर्द्धज्वलनं कर्म्मादृष्टकारणस्वभावकारितं वायोस्तिर्य्यक् पतनं सर्व्वतो गमनं कर्म्मादृष्टकारणस्वभावकारितम् । अणूनां तन्मात्रात्मकानां वाय्वादीनां द्व्याद्यात्मकानाञ्चाद्यं कर्म्म मनसश्चाद्यं कर्म्म चादृष्टकारणस्वभावकारितमिति बोध्यम् । एतेनाकाशात्मकालदिशां न कर्म्मास्तीति ज्ञापितमिति वैशेषिकः कणाद उवाच । अथ वक्ष्यन्ते आत्रेयभद्रकाप्यीये । इह खलु सर्व्वं पाञ्चभौतिकं चेतनावदचेतनञ्चेत्यस्मिन्नर्थे इत्यादिना तूक्तानि द्रव्याणि पार्थिवादीनि । तेषां कार्य्याणि यथा । पार्थिवान्युपचयसङ्घातगौरवस्थैर्य्यकराणि । आप्यान्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्द्दवप्रह्लादकराणि । पार्थिवानि पृथिवीबहुलपञ्चभूतविकारात्मकानि शरीरादीनि द्रव्याणि । उपचयो वृद्धिः । सङ्घातः समूहः । आप्यान्यब्बहुलपञ्चभूतात्मकानि उपक्लेदो द्रवीकरणं स्नेहः स्निग्धत्वं बन्धः संश्लेषः विष्यन्दः स्रावः । आग्नेयानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि । वायव्यानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि । प्रभा शरीरस्य दीप्तिः, प्रकाशो जाज्वल्यम् । विचारः प्रचरणमितस्ततो भ्रमणम् । आकाशात्मकानि मार्द्दवशौषिर्य्यलाघवकराणि । अनेनोपदेशेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद् द्रव्यमुपलक्ष्यते । शौषिर्य्यं शुषिरता छिद्रमिति यावत् । अनेन पार्थिवाद्युपदेशेन कर्म्मोपदेशेन च जगति किञ्चिदपि द्रव्यमनौषधीभूतं नोपलक्ष्यते । सर्व्वं द्रव्यमेवौषधीभूतमित्यर्थः । इति पाञ्चभौतिकभेदेन कार्य्यमुक्तं यथा तथा रसभेदादपि द्रव्याणां

कार्य्याणामन्यान्यपि कार्य्याणि वक्ष्यन्ते। अत्रैके प्रयत्नः पूर्व्वमेवोक्तो गुणविशेष इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिरिति द्विविधः स आदिः कारणं यस्य तत् तथा। चेष्टितं वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः, चेष्टितमिति भावे क्तः। तथा च राशिपुरुषस्यात्मनः स्वेच्छाजन्यप्रवृत्तिजनिता कायवाङ्मनः-प्रवृत्तन्यतमा प्रवृत्तिः कर्म्म क्रियेति लोके व्यवहाराल्लौकिकी क्रियेत्यर्थः। द्वेषजन्यनिवृत्तिजनिता कायादन्यतमा निवृत्तिरकर्म्माऽक्रियेति व्यवहारः कायादित्रयनिवृत्तिस्तु मोक्षः। तथा च कायिकं वाचिकं मानसिकञ्चेति त्रिविधं कर्म्माकर्म्म च द्विविधं कर्म्म पुरुषे चेतने निरिन्द्रियत्वात्त्वन्तश्चेतना-चेतने तु वृक्षघटादौ सचेतनप्रयत्नप्रयुज्यचेष्टितं शरीरमात्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इति द्विविधे एव कर्म्माकर्म्मणी कर्म्मैव वाय्वादिषु चतुर्षु भूतेषु स्वभावात् प्रवृत्तिः कर्म्म। खात्मकालदिक्षु स्वभावात् निवृत्तिरकर्म्मात्मकं कर्म्मेति द्विविधं कर्म्म क्रिया चाक्रिया च। यथा द्विधा विद्या, विद्या चाविद्या च, ब्रह्मविद्या हि विद्या, ऋग्वेदादिविद्या त्वविद्या। निवृत्तिरक्रिया प्रवृत्तिः क्रियेति द्विविधं क्रियाक्रियात्मकं कर्म्म लोके वाङ्मनःशरीरीयत्वविकल्प-नेन त्रिविधं पुरुषे यत् तत् प्रत्येकं द्विविधं साहजिकं स्वहेतुजञ्च। तत्राद्यं स्वारम्भकहेतुद्रव्यगुणकर्म्मप्रतिनियतकार्य्यत्वेनानिर्वाच्यं विकृति-पूर्व्वकस्वारम्भकद्रव्यगुणकर्म्मभिः समवायेन विषमारब्धत्वे समुदायप्रभावजं, प्रभावस्तु खलु प्रकर्षेण समवायिकारणानां द्रव्यगुणकर्म्मणां समवाये तु पूर्व्वं विकृत्या वैषम्येण समवायादपूर्व्वस्वरूपेण समुदायस्य भावो भवनम्। तज्जनितमेव प्रकृत्यननुरूपं कर्म्म भवति। यथा पुरुषे शौर्य्यादि, दन्त्याद्यौषधिषु विरेचनादिकं, मणिविशेषादौ च विषदाहादिहरणादिकम्। न च शौर्य्यादिकं भूतकार्य्यं वाच्यं, सर्व्वपुरुषे तदापत्तेः। न हि भूतानामंशांशकल्पनेनापि तेषां गुणकार्य्यत्वेन शौर्य्यादिकं सम्भवति। कर्म्मणेति चेत्; तेषामपि कर्म्म साहजिकमेव न तु हेतुजं किञ्च भूतानां कर्म्म नाप्यंशांशकल्पनेन न शौर्य्यादिकं सम्भवति। महाकायपुरुषेऽपि शौर्य्यादेरल्पकायपुरुषेऽप्यशौर्य्यादेरदर्शनात्। नापि मनःसत्त्वादियोगे च शौर्य्यादिकं भवति अशूरेऽपि हि पुरुषे सात्त्विकत्वमनस्वित्वादिदर्शनात्। नापि चात्मनः कार्य्यं शौर्य्यादिकं, सर्व्वपुरुषे तदापत्तेः। आश्रयश्च शौर्य्यादेः राशिपुरुष एव न त्वात्मशरीरं तस्मात् प्रागविकृतप्रकृतिविषम-

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ २२ ॥

समवायेनापूर्व्वसमुदायत्वेन जन्मप्रभावस्तज्जं साहजिकं कर्म्म। स्वहेतुजञ्च कर्म्म स्वारम्भहेतुप्रतिनियतकर्म्मजन्यत्वेन निर्वाच्यम्। यथा चेतने गमन-तिर्य्यग्गमनाधोगमनादि। अचेतने पार्थिवद्रव्यादौ विरेचनस्तम्भनवमनादि। इत्येवमचिन्त्यं चिन्त्यं द्विविधं कर्म्म। गुणोऽपि द्विधा अचिन्त्यश्चिन्त्यश्चेति। तद्‌यथा—पुरुषे चेतनाधातौ निर्गुणे सत्त्वयोगादुपाधिमति राशिपुरुष इच्छा-प्रयत्नादिः। चिन्त्यः पुरुषे नीलपीतादिः। अचेतने मधुरादिरिति व्याचक्षते व्याख्यानमिदं कर्म्मलक्षणस्य सम्भवति न तु निर्दिष्टस्य कर्मणः। नेदं हि कर्म्मणो लक्षणमपि तु खादीन्यात्मेत्यादिवन्निर्द्देशः। तेनैकं प्रयत्नादि-कर्म्मापरन्तु चेष्टितं कर्मेति नवद्रव्यवत् द्वे कर्म्मणी इति ज्ञेयम्। कर्म्मलक्षणन्तु संयोगे चेत्यादिना वक्ष्यते ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यगुणकर्म्मणां मिथः संयुक्तसत्त्वात्मशरीरत्रिकात्मकलोके-ऽचेतने च मेलनं परिशिष्टञ्च समवायं निर्द्देष्टुं लक्षणेनैव निर्दिशति; समवाय इत्यादि।—समवाय इति यदयुतानां पृथक् पृथक् स्थितानां सिद्धानां कारणानां किञ्चिदाधार्य्यं किञ्चिदाधाररूपं भविष्यदित्येवम्भूतानां कार्य्यसमापन्नानां तेषामिह कार्य्ये खल्विदमित्येवं प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स कार्य्यकारणयोः सम्बन्धः समवाय इत्यर्थ इति वैशेषिका भाषन्ते। तस्य तेन स्वरूपज्ञानस्वरूपलक्षणतया निर्द्दिष्ट आचार्य्येण द्रव्यादिलक्षणवत्तु समवायलक्षणं पृथङ् न वक्ष्यते। अत्र न पृथग्भावोऽपृथग्भावः, पृथग्भावो नाम संयोगवैलक्षण्यानेकत्वानां त्रयाणां विपर्य्ययश्चेत्, तर्हि संयोगः सहयोगो द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैककर्म्मजोऽनित्यस्तद्विपर्य्ययस्तु खलु वियोगो भागशो ग्रहश्चेति द्विधाविभागः पृथगेव गुणतया पठितः, एवं वैलक्षण्यञ्च भेदः परस्परसमवायवतामस्तीति वैलक्षण्यविपर्य्ययोऽभेदस्तन्मात्रे वर्त्तते। तथानेकताविपर्य्यय एकत्वं तच्चैकमात्रपरमाण्वादिष्वस्ति न ह्येकत्वमेकत्व-

चक्रपाणिः—समवायमाह, समवाय इत्यादि। समवायस्य चायं निर्द्देश एव लक्षणं, तेनोत्तरोत्तर-द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न कर्त्तव्यं; समवाय इति लक्ष्यनिर्द्देशः, अपृथग्भाव इति लक्षणम्,

सङ्ख्यातिरिक्तं कल्पयितु शक्यते यदि चानेकवस्तूनामेकवस्तुत्वबुद्धिविषयत्वमेकत्वं वाच्यं तदा तदपि नातिरिक्तं तद्वस्तुत्वात्। तद्वस्तुत्वं हि न तदारम्भकद्रव्यगुणकर्म्मभ्योऽतिरिक्तम्। यदि वापि तादृशबुद्धिहेतुभाव एकत्वमुच्यते तदा स भावः कस्तद्वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्म्मणां मेलनं सहयोगश्चेत् तदात्वसंयोगविपर्य्ययः स्यादित्यापत्तौ त्वनेकताप्यपृथग्भावस्यानतिरिक्तत्वं स्यात्। यदि वा एकवस्तुघटकद्रव्याणां सहयोगः संयोग स्तद्विपर्य्ययः पृथग्भावोऽसयोगस्तद्विपर्य्ययः स एव संयोगोऽनेकताविपर्य्ययस्तु वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्म्मणां सहयोग इति नानतिरिक्तत्वमसंयोगानेकतयोरित्युच्यते तदाविभाग एवासंयोगः स्यात् कथं पृथक्त्वं नाधिकं स्यात्। किञ्च सामान्यविशेषयोर्लक्षणे यदेकत्वकरत्वपृथक्त्वकरत्वाभ्यामुपदेशे सामान्यकृतत्वादेकत्वस्यानित्यत्वं स्यात्। न च सामान्यस्य लक्षणे यदेकत्वमुक्तं तदनेकवस्तूनामेकीभूतत्वे सत्यनेकैकविधस्वरूपमिति वाच्यं सामान्यविशेषयोर्मिथो विपर्य्ययत्वं हि पृथक्त्वकरत्वं विशेषस्य पृथक्त्वविपर्य्ययैकत्वकरत्वं सामान्यस्येति। तस्मादत्रापृथग्भावो न द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैककर्म्मजः सहयोगो न वा तादात्म्यं वैलक्षण्यविपर्य्ययः। नापि चानेकताविपर्य्ययैकत्वमपि तु विभागस्य गुणान्तरतया पाठात् विभागातिरिक्तोऽसंयोगविपर्य्ययो· द्रव्याणां संयोगातिरिक्तो योगः स हि संश्लेषः स च द्रव्यस्यावयवद्रव्येण गुणेन कर्म्मणा च गुणविशेषस्य कर्म्मणश्च साधारणै गुणैः परत्वादिभिः सहयोगो मिथो मेलको भावोऽपृथग्भावः स खल्वजातस्य समवायिकारणानामनेकवस्तूनां द्रव्यगुणकर्म्मणां समुदायत्वरूपेणापूर्व्वविशेषैकवस्तुत्वविधानहेतुः सुतरामेकत्वसङ्ख्याहेतुश्चानेकताविपर्य्ययः। अतः समवायोऽयं सामान्यं विशेषश्च। अस्मादेव द्रव्यगुणकर्म्मणां सदितिज्ञानं भवतीति सत्ता। सैव भाव एषां स्थितिहेतुत्वादित्यादिविस्तरेण प्राग्व्याख्यातम्। एतच्च समवायात्मकं सामान्यं जातिर्यदा हि समवायिकारणानामनवशेषाणां योगः स्यात् तदैव जायतेऽयमित्युच्यते सोऽसमानप्रसवस्त्वेकवस्तुनि जातिर्जन्मेति यावत्। स तु विशेषः। यश्चानेकस्य कार्य्यभूतस्य समानस्वरूपप्रसवः समवायः

अपृथग्भावोऽयुतसिद्धिः सहैवावस्थानमिति यावत्, यथा—अवयवावयविनोः गुणगुणिनोः कर्म्मकर्म्मवतोः सामान्यसामान्यवतोः ; न ह्यवयवादीन् विरहय्यावयव्यादय उपलभ्यन्ते। अपृथग्भावमेव

सा जातिः सामान्यमनेकनिष्ठं समानजन्मेति जातिसामान्यं समानजन्म जातिरिति बोध्यम् । उक्तञ्च जातिः सामान्यजन्मनोरिति । अत्र जन्मासमानजन्म । एकनिष्ठत्वाज्जन्मैवोच्यते च, एवञ्चेज्जातेर्नित्यत्वमनुपपन्नं जन्मनस्तु क्षणिकत्वात्, तस्मात् तादृशकारणसमवायात् समुदायस्वरूपेणाद्य-क्षणसम्बन्धजनकादयप्रकाश एव जन्म, न तु तादृशसमवाय इति नैवं वाच्यं, कारणत्वं हि पूर्व्ववर्त्तित्वं समवायश्च तादृशादयप्रकाशात् पूर्व्वं नास्ति। अस्ति चेत् तर्हि यदैव निरवशेषाणां घटककारणानां समवाय-स्तदाऽयं जातोऽभ्युदितः प्रकाशितोऽभूदित्यादिकमुच्यते, तथावस्थानां जन्मनैव प्रकाश इति यावतां समवायिकारणानां द्रव्याणां संयोगस्तदा कर्म्मद्रव्यत्वेन निखिलानां द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायश्च युगपत् सम्पद्यते नातस्तावत्समवायिसंयोगजः समवायः कारणमपि नायं कार्य्यात् पूर्व्व-मसत्वात् । संयोगो ह्यनित्यस्तद्रूपा चेज्जातिस्तदा चानित्या स्यादपरापरयोगात्तु नित्यत्वे संयोगस्य द्वन्द्वसर्व्वैककर्म्मजोऽनित्य इति वचनानर्थक्यं स्यात् न हि तथाविधनित्यस्यानित्यत्ववचनमिदं तस्मादाद्यक्षणसम्बन्धोऽपि संयोगा-त्मकत्वान्न जन्मोच्यते, समवायानुकूलयावत्समवायिव्यापारस्तदुभयमुत्पत्तिः । स च व्यापारः क्षणिकस्तत्र यस्तत्तत्प्रसिद्धाकृतिसम्पादकतया समवायः स नित्य इष्ट एवेति द्रव्याणां यथा स्वघटकद्रव्यगुणकर्म्माणि तथैवैषां समवायश्चेति चतुर्द्धा सामान्यं, चतुर्द्धा विशेषश्च, तत्तद्द्रव्याणां समतया सूतानां गवादीनां घटकानां द्रव्यगुणकर्म्मणां तेषां समवायस्य च समानप्रसवात्मकत्वेन ग्राह्यत्वात् । एतद् गवादितस्तद् गवादेर्भिन्नप्रसूतात्मकत्वेन ग्राह्यत्वाच्च । इत्थञ्च घटे कार्य्ये नीलपीतादिगुणस्पन्दनादिकर्म्म मृदादि-द्रव्याणां कारणानां सजातीयविजातीयतन्मात्रवैलक्षण्यवतामनेकतावताञ्च समुदायात्मके मृज्जलबालुकादीनां यो रूपरसादिगुणो यच्च कर्म्म तत्सर्व्वं परस्परं मृज्जलादेः संयोगकाले मृज्जलादेर्गुणैर्गुणस्य कर्म्मणा कर्म्मणः कपालाद्य-वयवानां परस्परसंयोगात् समुदायस्य तैर्गुणकर्म्मभिः सह योगोऽपृथग्भावः समवायः तत्र नीलादीनि रूपाणि एकद्वित्र्यादीनि यानि जायन्ते रसाश्च येऽपरे परे वा यावन्तो नित्या वा तेषां रूपादीनां परापरत्वसङ्ख्यादिभिः सहयोगश्च

विशेषयन्नाह, भूम्यादीनां गुणैर्मत इति । भूम्यादीनां भूमिप्रकाराणां, भूमिश्च भूयसामाधेयानामाधारः, तेनाधारत्वोदाहरणार्थमुक्ता ; यतो भूमेरर्थाः सर्व्वे गुर्व्वादिपराद्याश्च गुणास्तथा चावयविसामान्य-

समवायः परत्वादौ संयोगविभागौ तु द्रव्यनियतत्वेन निर्द्देशाच्च गुणकर्म्मवृत्ती स्यातामित्यपि बोध्यम्। एवं चेतनेऽपि बोध्यः समवायः। तस्य पूर्व्वं हि निर्गुणं निष्क्रियञ्च ब्रह्म गुणयोगे साकाशादिवासितशब्दादिगुणयोगस्तत्राभिव्यक्तिकाले वाय्वादिषु च सहजचलत्वादिगुणैर्जातोत्तरकालं जातानां कर्म्मणां युक्ताख्यो योगो न समवाय इति सुतरामयमकार्य्यः समवायिकारणानां द्रव्याणां परस्परसंयोगे क्रियमाणे समवायस्यापि तदैव सद्भावात्। तथा हि लक्षणोदाहरणार्थं दर्शयति—भूम्यादीनामित्यादि। अयन्तु लक्षणोदाहरणं सावशेषेण नित्याभिप्रायेण। केचित्तु समवायं न मन्यमाना ब्रुवन्ते द्रव्याणां द्रव्यैर्व्वा गुणैर्व्वा कर्म्मभिर्व्वा गुणानां साधारणानां परत्वादीनां गुणैर्व्वा कर्म्मभिर्व्वा सामान्येन परिगृहीतैर्व्वा विशेषत्वेन परिगृहीतैर्व्वा सहयोगो युक्तत्वाख्यो योगः। स गुणैः सह नित्यद्रव्याणां नित्यः अन्यैस्त्वनित्यः परत्वादयश्च नित्ये नित्या अनित्ये त्वनित्या इति परत्वादिसाधर्म्म्यञ्चानुगम्यते तेन। एवमसंयोगाख्यं पृथक्त्वञ्च न मन्यमाना विभाग एवान्तर्भावयन्ति। तन्न, द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैककर्म्मजोऽनित्यः सहयोगो यः स संयोगः स्वसमवायेन द्रव्ये वर्त्तते। द्रव्याणां गुणैर्व्वा कर्म्मणा वा यः सहयोगः समवायेन तेषु वर्त्तते घटादीनान्तु द्रव्याणां स्वघटकद्रव्यगुणकर्म्मभिर्यः सहयोग उक्तस्तेन समवायेन वर्त्ततां न च समवायाख्यत्वेन पृथक्स्वीकारात्तस्य तयोः समवायेन वृत्तिरस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् अपि तु स्वरूपतोऽवस्थानमिति। कश्चित्तु खादीनां गुणैरिति नोक्त्वा भूम्यादीनामित्युक्तायास्तस्याः प्रत्यक्षसिद्धाधाररूपत्वेन प्राधान्यात् भूमिप्रकाराधारभूतानां गुणैरप्रधानैर्गुणसंज्ञकर्म्मसंज्ञान्यतरैरपृथग्भावः आधाराधेयभावः सम्बन्धः समवाय इति निर्द्देशो निरवशेषेण लक्षणमप्येतत्। अत एवानेन न विरोधः समावायस्य वैशेषिकैरप्ययुतसिद्धानामित्यादिनोक्तस्येत्याह तन्न कार्य्यभूतद्रव्ये तद्घटकीभूतद्रव्यगुणादौ समवायस्यासंग्रहेण सर्व्वेषामेव समवायानां नित्यत्वाभावेन स नित्य इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यासङ्गतेर्नित्यत्वं चेत्तदा भूतले घट इत्यादौ घटादियोगयोः समवायस्य नित्यत्वं भवतु। स नित्य इत्यादिवचनस्य ह्ययमर्थः—स समवायस्तत्र नित्यो यत्र हि द्रव्यमर्थान्नित्य-

कर्म्माण्यप्याधेयानि ; नेतरद्रव्ये यथोक्तसर्व्वाधेयसम्पत्तिः ; एतेन भूम्यादीनामित्याधाराणां, गुणैरित्यप्रधानैराधेयैः, आधेयो ह्याधारापेक्षयाऽप्रधानम्, अप्रधाने च गुणशब्दो यथा—"गुणीभूतो-

मन्यत्रानित्यः। ननु यत्र द्रव्यं नित्यं तत्र समवायो नित्य इत्यत्र हेतुमाह— न तत्रेत्यादि। तत्र गुणो नानियतः प्रतिनियत एव गुणसहितमेव द्रव्यमभिव्यज्यतेऽवतिष्ठते च नागुणमिति नियमादित्यर्थं इति समवायस्य नित्यत्वानित्यत्ववादिनस्तत्रापि गुणशब्दोऽप्रधानपरो द्रव्यं खादि न वान्यतमं द्रव्यं यत्र तत्र गुणः कर्म्म चानियते न स्त इति।

ननु यद्यपि कर्म्मणां द्रव्ये समवायो घटादिकार्य्यारम्भकसमवायिकारणानां भूम्यादीनां कार्य्यघटादिनाशेऽपि स्वस्वकर्म्मसत्त्वान्नित्य इति, तथापि घटादिकार्य्यस्य नाशे तस्य कार्य्यस्य घटादेः कर्म्मणोऽसत्त्वादनित्य एव एवं गुणो घटादौ चामे श्यामो वह्निना पक्वे तु पीतादिः श्यामापगमादित्यनित्यः समवायोऽनित्यद्रव्ये नित्यस्तु नित्यद्रव्ये इति न वाच्यं नित्यद्रव्यगुणयोः समवायस्य नित्यत्वे सिद्धेऽन्यत्राप्येकरूपत्वेनैव नित्यत्वाङ्गीकार एतेन स्वस्वविशेषगुणसमवायनाशादेव द्रव्याणां नाश इति ख्यापितमिति तन्न सङ्गच्छते, यतो नित्यद्रव्याणां गुणसमवायो नित्यः, अनित्यद्रव्याणां द्रव्यगुणकर्म्म समवायोऽनित्य एव। अन्यथा द्रव्याणामनित्यानां नित्यत्वं स्यात्। नित्ये नित्यसमवायादनित्येऽपि नित्यत्वमनित्यद्रव्यसद्भावादनित्यमपि तथैव नित्य प्रसज्यतेऽन्यत्र सद्भावात्। समवायिकारणकार्य्यसमवायो हि जन्म, तस्य ध्वंसो विनाशः स च न सम्भवत्यनित्यत्वात् किञ्च युक्तत्राख्यगुणञ्च न मन्यामहे इति न किञ्चिदाश्रयविनाशे सामान्यस्य विनाशः स्यात् यथा कतिचिद् गोव्यक्तिविनाशे गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशो नित्यस्यैव समवायस्य कार्य्यारम्भकसमवायिकारणद्रव्यसमुदाये तत्र तत्र कार्य्येऽभिव्यञ्जका भवन्ति व्यक्तयो यथा सामान्यस्येति। यत्तु "योऽङ्गिनोऽङ्गेषु सामान्यविशेषगुणकर्म्मणाम्। द्रव्ये योगो विशेषस्य जातश्च गुणकर्म्मणोः। समवाय इति ज्ञेयो नित्य एव मनीषिभिः॥" इति तन्मते परत्वादेर्गन्धादिषु गुणेषु कर्म्मसु च योगः पर्य्याप्तिरतिरिक्ता स्यात्, षड्रसा द्वौ गन्धावित्यादौ पञ्च पुरुषा इत्यादिष्विव संख्याप्रतीतिबलेन समवायस्याङ्गीकारो लाघवात् कर्त्तव्य इति। यश्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदे कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं समवायत्वं यथा भविष्यता घटेन कार्य्येण

ऽयम्" इत्यप्रधानमित्यर्थः, तेनाधाराणामाधेयैर्योऽपृथग्भावः स समवायः सम्बन्ध इहेति ; तेन पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोरपृथक् सिद्धयोरप्याधाराधेयभावाभावात् न समवाय इत्युक्तं भवति ; अत

व्यवहितं वर्त्तमानक्षणम्। यावत्कालावच्छेदेन घटो भविष्यति तत्कालोत्तरकालस्य प्राग्वर्त्तितदेतत्क्षणावच्छेदेन कार्य्यस्य तस्य भविष्यतो घटस्याधिकरणे तस्मिन् प्राक्क्षणे तद् घटारम्भं करिष्यन्मृद्वालुकाजलादीनां योगेनैकीभावप्रयोजकसंश्लेषणस्यात्यन्ताभावस्तस्य प्रतियोगि तत्संश्लेषणमंप्रतियोगि पुनस्तम्भिन्नत्वं यावद् वस्तु। तदवच्छेदको धर्म्मस्तु तद्भिन्नतावद्वस्तुनिष्ठो धर्म्मः तदनवच्छेदकधर्म्मस्तु तत्संश्लेषणत्वं तदेव समवायत्वमिति स्यात्, तथा तदानीं भविष्यद् घटारम्भकतत्तन्मृदादिसंयोगस्याप्यत्यन्ताभावोऽस्तीति तत्संयोगेऽतिप्रसङ्गः स्यात्। यदि चात्यन्ताभावोऽत्र स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन गृह्यते तदापि तुल्यम्। इतरसंयोगस्य तदानीं सत्त्वात् संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावासम्भवात्। वर्त्तमानस्य घटारम्भकमृदादेः संयोगेन संश्लेषस्य सत्त्वात् संश्लेषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यासम्भवादित्यतस्तन्न सम्यक्; समवायत्वरूपधर्म्माभावाच्च। अन्ये तु भूम्यादीनां द्रव्याणां गुणैरपृथग्भावः समवायः। गुणेभ्यः पृथक् भूम्यादिगुणैरपृथग्भवतीति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरेकीभाव इति व्याप्तिनिश्चयादनेकविलक्षणानामेकीभावो यो भावः स समवायः कर्म्मणां द्रव्यस्य न समवायः, परन्तु योगः तस्य पर्य्याप्त्याख्यकत्वान्नाव्याप्तिः परम्परया समुदायेन समुदायिनां संयोगाच्च। पर्य्याप्तिर्हि युक्त्याख्यो गुण इति आहुः। वस्तुतस्तु गुणः सह भूम्यादीनां प्रकृतिभूतद्रव्याणां गुणैः सहितानामर्थाद् द्रव्यगुणकर्म्मणां यथायथमपृथग्भावः कार्य्यत्वेऽपि समुदायत्वेनैकीभावो भवनं जन्मसमवायः। जातोत्तरकालं हि तत्राहितगुणादीनां योगस्तु युक्तिरेव तच्चावस्थान्तरगमनमपि भाक्तमेव जन्मोच्यते।

ननु कथं न तन्मुख्यमुच्यते इत्यत आह। स नित्य इति। स समवायो नित्यः समवायिकारणानां क्रमात् संयोगाज्जातोऽपि विलक्षणानेकस्य द्रव्यादेः प्रकृतिभूतकारणस्य कार्य्यत्वेकत्वसङ्ख्यावत्तासम्पादकत्वस्वभावेन समवाये प्रकृतिभूततदनेककारणस्यैकवद्भावलक्षणस्य संसिद्धत्वात्। न ह्यन्यथा लक्षणमस्य कदापि स्यात् तस्य स्वभावस्य नित्यत्वाच्च। न च यतः समवायिहेतुसंयोगोऽपृथग्भावश्च भावानां युगपत् सम्भवति। पूर्व्वं हि

एवोक्तं वैशेषिके यत् -- "अयुतसिद्धानाम् आधार्य्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेति प्रत्ययहेतुः स समवायः" इति। स नित्य इति समवायोऽविनाशी, सत्यपि समवायिनां द्रव्याणां नाशे समवायो

शुक्रार्त्तवसंयोगः पश्चादात्मादीनामित्यतः क्रमेण हेतुसंयोगादुत्तरं समवायः स्यात्तेन समवायिकारणानां संयोगनाशात्तु कार्य्यघटादेर्नाशेऽपि घटादावनित्यनित्योभयविधसमवायेनैव स्वस्वरूपप्रकाशात् तदात्मकस्वभावकार्य्यत्वलक्षणस्य तदपरापरसाधारणत्वान्नित्यः साधारणे तन्मात्रे त्वनित्यः। न हि जन्मवन्नाकार्य्यस्वरूपेण सम्पद्यते किञ्चित्। तस्माद्भावानां जन्मरूपः समवायोऽयं स्वभावो नित्यः।

ननु जातोत्तरकालमप्याधानीयगुणादीनां योगोऽप्येवं भवति न हि तद्गुणाद्याधानं विना तदवस्थागमनं स्यादतः सोऽपि नित्यः सम्भवतु नाप्यतिरिक्तो वास्तु, इत्यत आह, यत्रेत्यादि।—हि यस्मात् यत्र द्रव्य वर्त्तते तत्र द्रव्ये गुणो गुणादिर्गौण्यात् नानिश्चत एवेति, द्रव्याणां हि गुणा विना भूतत्वस्वभावं तेन च समवायोऽनपायीति एका नित्याऽऽधेया गुणास्त्वनियता धनबान्धवादिक्षयलाभादिना दुःखसुखादीनां वह्निजलादीनामिवौष्ण्यशीतादीनाञ्च मुहुर्म्मुहुर्योगायोगयोः पुरुषे दर्शनात् मुहुर्म्मुहुर्भङ्गोत्पत्तिभ्यां तौ तु योगायोगौ न नित्याविति। यावत् समवायिहेतूनां द्रव्याणां संयोगात् कार्य्यं समवायस्योत्पत्तियुक्तिरूपैव तत्कार्य्ये हि समवायस्य योजना वर्त्तत एवेति। इत्यस्य सिद्धभावस्य अनुकूलव्यापारो जन्मार्थधात्वर्थस्तत्रातीतत्वादेरन्वयः। भवद्भूतभविष्यदितिभावत्रयाधाराः काला वर्त्तमानकालादयस्तदाधेयत्वाद्भावा अपि वर्त्तमानादयः स्युरिति समवायस्य नित्यत्वेऽपि तन्मात्रत्वनित्यत्वादुत्पत्तिः क्षणिका किंवा तदनुकूलव्यापाररूपा क्षणिका न तु समवायरूपेति तुल्यं वादिभिरस्माकमिति। अथ समवायो यद्यपृथक्त्वं तर्हि कथं समवायाख्योऽपरः पदार्थः स्वीक्रियतेऽतिरिक्तः? पृथक्त्वाभावो हि खल्वपृथक्त्वं तच्चाभावविशेष एवेति सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्म्माभावा इति षडेव पदार्था भावाभावरूपेण द्विधा भवन्ति, इत्येवं वादिवितण्डिताण्डवं परमात्रेयादिमहर्षिगणेन ज्ञानचक्षुषा समुपदिष्टार्थतत्त्वं विद्वद्भिः सान्निपातिकोन्मत्तताण्डवमिव मन्यमानैर्नैवालोक्यते. वैतालिकत्वादिव येनोच्यते यन्नास्ति तद्वस्तु इति। तद्यथा—स भावो यो भवति. भू सत्तायामित्यस्य कर्त्तृयोगे निष्पन्नो भावशब्दः,

न विनश्यति, अत्र हेतुमाह, यत्र हीत्यादि। यत्र द्रव्यं नियतं नित्यं, यथा आकाशं, न तत्र नित्य आकाशेऽनियतो विनाशी गुणः कश्चिदिति शेषः। एवं मन्यते—नित्ये व्योम्नि परिमाणमपि

सत्ता पुनर्वर्त्तमानता चोत्पत्तिश्चेति, द्विधा; तयोर्द्वयोरपि सत्तयोरत्र ग्रहणात् यो वा वर्त्तते चिरं यावत्प्रलयं वा भवन्नस्ति यो, यो वा भवति वर्त्तते वा कालं कियन्तमिति भावः। यो न भावः सोऽभाव इति, तस्माद् यो नास्ति न च भवति सोऽभावः, स च वस्तु इत्युन्मत्तवचनं, यथा खपुष्पं कूर्म्मलोम शशविषाणमित्यादि। यदि च नञर्थो विरोधस्तेन भावविपर्य्ययधर्म्मवान् अभावस्तदा भावेभ्यो नातिरिक्तः, सविपर्य्यया हि भावा भगवता सृज्यन्ते। तद् यथा आकाशस्य अप्रतिघातलक्षणेन विरुद्धप्रतिघातवत्यो मारुतज्योतिरब्भूमय इति। समीरणस्य सततं सर्व्वतश्चलत्वधर्म्मेण विरुद्धोर्द्ध ज्वलनाधस्तिर्य्यगतिगन्धचलनरूपस्थिरत्वधर्म्मिण्यो ज्योतिरबभूमयः, एवमव्यक्तस्पर्शगुणेन विरुद्धौष्ण्यतैक्ष्ण्याश्रयो ज्योतिः। द्रवशीतस्निग्धमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलगुणानां वायोः क्रमात् सूक्ष्मव्यक्तस्पर्शरुक्षचलत्वलघुखरविशदगुणैर्व्विरुद्धानामाश्रयो जलं, तथा वायोर्लघुसूक्ष्मचलगुणविरुद्धगुरुस्थूलगुणाश्रयो भूरिति। तथा ज्योतिषस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदगुणैर्विरुद्धानां मृदुशीतसान्द्रगुरुस्निग्धपिच्छिलगुणानामाश्रयो जलम्। मन्दाव्यक्तस्पर्शस्थूलगुरुखरकठिनस्थिरसान्द्रगन्धगुणानां तेजसस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुमसृणविशदोर्द्ध ज्वलनविरुद्धानामाश्रयो भूरिति। जलस्य द्रवेण विरुद्धस्य कठिनस्य स्निग्धेन रुक्षस्य शीतेनानुष्णाशीतस्य सरेण स्थिरस्य मृदुना मन्दस्य पिच्छिलेन विशदस्यान्यस्यांश्रयो भूरिति। आत्मनश्चैतन्यविरुद्धगुणानां सर्व्वेषामाश्रयाः खादयः। मनस्तु पाञ्चभौतिकत्वाभावाद् भूतगुणासत्त्वेन सत्त्वादिगुणमयत्वेन तद्विरुद्धगुणानां खादीनामात्मान्तानां विरोधित्वम्। कालस्य सर्व्वव्यापकत्वरूपपरममहत्परिमाणं प्रसिद्धमिति चैतन्यगुणैर्व्विरुद्धानामुक्तानां गुणानामाश्रयाः खाद्यात्ममनांसि। एवं दिशामपीति। परस्परविरुद्धगुणवन्ति नव द्रव्याणि भवन्ति। गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादयः; तेषां शब्दो बाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां स्पर्शाभ्यां, स्पर्शो बाध्यतेऽप्रतिघातसौक्ष्म्येण, रूपं बाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां, रसश्च ताभ्यां, गन्धश्चापि आवरकत्वात्। गुरुत्वं लाघवेन, स्निग्धत्वं रौक्ष्येण, शीतेनौष्ण्यं, मान्द्यं तीक्ष्णेण, स्थैर्य्यं सरेण, मार्दवं काठिन्येन, वैशद्यं

तावन्नित्यं, यथा द्रव्यत्वमप्याकाशगतं नित्यं तथा नित्ययोराकाशतद्गुणयोः समवायलक्षणः सम्बन्धोऽपि नित्य एव, एवं तत्र समवायस्य नित्यत्वे सिद्धे एकरूपत्वात् समवायस्यान्यत्रापि

पैच्छिल्येन, श्लक्ष्णत्वं खरत्वेन, सौक्ष्म्यं स्थौल्येन सान्द्रेण च। द्रवत्वं काठिन्येन सान्द्रेण च, चैतन्यं तमसा गुणेन, प्रवृत्तिर्निवृत्त्या, सुखं दुःखेन, द्वेष इच्छया, परत्वमपरत्वेन, युक्तिरयोगेनासंयोगाख्यपृथक्त्वेन बाध्यते। सङ्ख्याऽभ्यासेन, संयोगो विभागेन, पृथक्त्वं समवायेन, परिमाणमभ्यासेन, संस्कारः स्वभावेन। क्रियानिवृत्त्या सामान्यं विशेषेणेति परस्परं विरुद्धधर्म्माणो गुणाः क्रियाश्च कथं सम्भवति सप्तमं वस्तु चाभावाख्यमिति।

यदि वा नञ् अप्राशस्त्ये, तदा सर्व्वो भावः कचिदर्थे प्रशस्तः कचिदर्थेऽप्रशस्त इति भावातिरिक्तः कथमभावः? यद्यपि चाल्पार्थे विवक्ष्यते नञ्, तदापि अल्पत्वं किं क्रियाकरणे न्यूनत्वं किं धर्म्मवत्त्वे? तदपि स्वस्वक्रियायां परस्मान्न्यूनातिरिक्तत्वमस्ति; यथा मधुरो रसः सर्व्वांशेन कफं वर्द्धयति न वाऽम्लो लवणो वा, एवमन्यः सर्व्वो भावः। सादृश्यार्थो यदि नञ् वाच्यस्तदापि सादृश्यं भेदघटितं स्वीयबहुधर्म्मवत्त्वं; तत्र भेदः परकीय-धर्म्मवत्त्वमित्यतो भावातिरिक्तः कथमभावः? अन्यत्वं यदि नञर्थस्तर्हि चान्यत्वमपि भेदमात्रं, तच्च तादात्म्येतरसंसर्गेणावस्थानम्, अवस्थानं पुनर्यदि आधाराधेययोर्द्रव्ययोः संयोगः द्रव्यगुणयोरेकत्वानेकत्वे समवायपृथक्त्वे योगो गुणो यश्च पर्य्याप्तिः सा युक्तिर्गुणकर्म्मणोश्च पर्य्याप्तिर्गुणसामान्ययोश्च गुणविशेषयोश्च सैव समवायः आधाराधेयभावेन वर्त्तनमुच्यते तदा तच्च वैशिष्ट्यं यदुच्यते सत्त्वेति तत्तु सामान्यं वा विशेषो वा स्यात् सत्तातिरिक्तयोः सामान्यविशेषयोर्द्रव्यगुणकर्म्मस्वन्तर्भावेण वर्त्तनरूपयोः सामान्यविशेषयोर्द्रव्य-गुणकर्म्मसमवायातिरिक्तत्वात् त्रिकालातीतत्वावस्थाने हि ब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रयोगकर्त्तुरभावेन भूते च सर्गे त्रिकालगतमपुरुषेणोच्यते सृष्टेः पूर्व्वं ब्रह्मासीदिति, तदापि कालस्तद् ब्रह्मणः सर्व्वकलनाभभावः परन्तु जन्मिनामभा-वेन भवद्भूतभविष्यत्त्वेन व्यपदेशस्तस्य स्यादिति, तादात्म्येनाधाराधेयभावेनापि वर्त्तनलक्षणावस्थानरूपाभेदोऽपि चाधिको भावः स्यादुरीकार्य्यः। एवं तादात्म्यसंसर्गेणानवस्थानं भेद इति पक्षेऽप्युक्तो दोष इत्यतः कथमभावोऽतिरिक्तः स्यात्? इत्थञ्च न गोनर इत्यादौ भेदश्चतुष्पादश्रृङ्गलाङ्गूलादिकमङ्ग द्विपदादिनरात्। अयं नरपादो न गोः पादः इत्यादौ विलक्षणाकृतिर्वा

नित्यत्वमेव, न चाश्रयद्रव्यनाशे समवायविनाशः, यथा—गोव्यक्तिविनाशे गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशः, नित्यत्वं च समवायस्य ते ते पार्थिवद्रव्यादयस्तत्र तत्र व्यञ्जका भवन्ति सामान्यस्येव

परिमाणविशेषो वा वैलक्षण्यं गुणो वा भेदः। आकृतिपरिमाणविशेषो न गोः पाद इत्यादौ गोपदस्य पाञ्चभौतिकत्वं भेदः; नायं स गौरित्यत्रापि एतद्गवैतद्गवस्यास्ति कश्चिद्भेदको गुणकर्म्माकृतिविशेषः, स एव किं भेदस्तस्यैष्टत्वे भेदभेदकयोर्भेदात् कस्य भवत्यापत्तिः; क उ कर्म्मणोरेकत्वे क उ प्रयोगेऽपि कर्म्मणोर्भेदेऽपि नात्र भेदः कर्म्म तच्च तद्गव इति भेदः क्रिया तदनुकूलव्यापारशाली भेदक इत्यनुभवादिति चेत्; उच्यते--तद्गवे यः कश्चिदस्ति गुणकर्म्माकृतिविशेषैरेतद्गवस्य विशेषः स च भेदक एव विशेषाख्यो भावो "विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्" इति विशेषस्य लक्षणेन लभ्यते हि पृथक्त्वं गुणो भेदः पृथक्त्वकृत् भेदको विशेषाख्यो भावः। तस्माद्भेदः पृथक्त्वाख्यो गुण एव नातिरिक्तः। तेन न भावोऽभाव इति चतुर्णां भावानां मध्ये यो भावो यस्माद्भावात् पृथक्त्ववान् सोऽभावः पृथक्त्वमात्रं वैलक्षण्यं भेद इति नञा बोध्यते न तु त्रिविधपृथक्त्वमेवाभावः। तदर्थं द्योतकनञः समासासम्भवात्। नञ्तत्पुरुषो हि तुल्याधिकरणार्थद्योतकत्वे एव न तु भेदार्थे। तथा हि न ब्राह्मण इति विग्रह एवाब्राह्मण इति समासो नञा द्योत्यभेदाश्रयस्य तादात्म्याश्रयो ब्राह्मण इत्यनुभवात्। न हि भवति नञ्द्योत्यस्य भेदस्यान्वयः प्रथमान्तब्राह्मणपदार्थे तादात्म्येन। न हि भेदो ब्राह्मण इति। यदि च ब्राह्मणस्य भेद इति विग्रहे षष्ठ्यन्तब्राह्मणेन सह नञ समस्यते, तर्हि पृथङ् नञ्समाससूत्रप्रणयनमनर्थकं स्यात् तच्चेदिष्यते तदा उत्तरपदस्य सम्बन्धपर्य्यन्तार्थे वृत्त्या गौणत्वे नासौ ब्राह्मणः अगौरः अगौरी कालीत्यादौ सर्व्वनामसंज्ञासामानाधिकरण्यञ्च व्याहन्यते। एवं सति द्रव्यादिचतुर्भावान्यतमभावभिन्नोऽन्यतमो भावोऽभावः; स च यत्र वाक्ये तादात्म्येनान्वेतुमर्हति, अथ प्रसज्यपदार्थतया भासते, तत्र नञा यत् पृथक्त्ववत्तया प्रतिपाद्यते तत् पृथक्त्वमन्योन्याभावः भावप्रधाननिर्द्देशे। यथा न ब्राह्मणो राजा इत्यादौ समानविभक्तिमत्त्वेन तादात्म्येन नान्वेतुं प्रसज्यतया भासमानो ब्राह्मणपदार्थो राजपदार्थेन, नञा चात्र ब्राह्मणात् पृथक्त्वगुणशाली राजेति गम्यते। राज्ञि पृथक्त्वस्य प्रतियोगी ब्राह्मणः,

व्यक्तयः। अन्यैस्तु नित्यानित्यभेदेन द्विविधः समवायो व्याख्यातः, अयञ्च ग्रन्थो भूम्यादीनां गुणैरेव यः सम्बन्धः तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक इत्यादि व्याख्यातम्, तत्तु न व्यापकं नापि वैशेषिकमतानुयायीति नेह प्रपञ्चितम्॥ २२॥

प्रतियोगितावच्छेदकश्च पृथक्त्वकृत् विशेषो मनुष्यत्वसामान्यापेक्षो ब्राह्मणत्वम्। सति हि सामान्येन ग्रहे विशेषणग्रह एव पृथक्त्वग्रहे हेतुः। स चान्योन्याभावस्त्रिविधः—सजातीयप्रतियोगिको विजातीयप्रतियोगिको धर्म्मधर्म्मिकश्च। तद् यथा—न ब्राह्मण इत्यादौ सजातीयत्वेन क्षत्रियादिर्मनुष्यो नञा प्रत्याय्यते न तु गवादिः। नरात् पृथक् पशुरित्यादौ विजातीयत्वेन पृथक्शब्दः पश्वादिप्रत्यायको द्रव्यत्वसामान्यापेक्षपशुत्वादिप्रतियोगिताकत्वात्। पुरुषो न हस्तो घटात् पृथक् तद्रूपमित्यादौ धर्म्मधर्म्मिणोः पृथक्त्वात् धर्म्मधर्म्मिणोः परस्परं हि भावत्वप्रमेयत्ववाच्यत्वादिसामान्येन सत्यपि सजातीयत्वे सजातीयत्वव्यवहारो विलक्षणसामान्यधर्म्मेणैव न तु सामान्यमात्रधर्म्मेण विजातीयत्वानुपपत्तेः। सर्व्वो हि सर्व्वजातीयस्तथात्वे स्यात्। धर्म्मधर्म्मिणोश्च विजातीयत्वेऽपि समवेतत्वेनैकत्वेन ग्राह्यत्व-विजातीयत्व-व्यवहारो न तु सजातीयत्वव्यवहारः। यत्र च वाक्ये आधाराधेयभावापन्नयोः पदार्थविषयाभासमानयोराधाराधेयताघटकसंसर्गविधया प्रसज्योऽप्रसज्यो वा, यस्तु भावस्तयोर्मध्ये प्रसज्यस्य संसर्गविधया भासमानस्य भावस्य विरोधिनि भावेऽप्रसज्यस्य च आधाराधेयताघटकसंसर्गतया प्रसज्ये भावे यत्पृथक्त्वं तत्संसर्गाभावः स च विरोधिप्रसज्यश्च भाव आधाराधेयताघटकसंसर्गस्तत्र संसर्गाभावतया ग्राह्यं तत् पृथक्त्वञ्च संसर्गाभाव इति। स च संसर्गाभावस्त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात्। तत्र प्रागुत्पत्तिकालेन सह भावस्य द्रव्यस्याधाराधेयत्वे संयोगो गुणकर्म्मणोः परम्परया समवायिसंयोगो वा संसर्गः प्रसज्यस्तस्य। तद्भावोत्पत्तेः पूर्व्वकालेन सह आधाराधेयतायां विरोधिविभागोऽयोगरूपपृथक्त्वं परम्परया समवायिविभागो वा पृथक्त्वं प्रागभावः। यथा घटो रूपञ्च श्वो भविष्यतीत्यादौ घटरूपयोरुत्पत्तिकालपरदिनात् पूर्व्वकाले वर्त्तमानेन दिनेन सह घटस्य संयोगासम्भवात् विभागः रूपस्य चासंयोगाख्यपृथक्त्वं प्रागभावो घटरूपयोरस्मिन् दिने। अनेन दिनेन सह घटरूपीयविभागपृथक्त्वयोर्यद्वैलक्षण्यं स प्रागभावः। ध्वंस पुनरुत्पत्त्युत्तरकालेन सह तत्तल्लक्षणाधाराधेयतायां विरोधो विभागपृथक्त्वान्यतररूपः संसर्गो वैलक्षण्यं ध्वंसः। यथा घटो नष्टः रूपं नश्यति इत्यादि। यद्वा उत्पत्तेः पूर्व्वकाले यः समवायिकारणानां समवाययुक्तत्वन्यतरलक्षणोत्पत्तिविपर्य्ययपृथक्त्वं प्रागभावस्तत्र च वैलक्षण्यं प्रागभावः। उत्पत्तेरुत्तरकाले च ध्वंसः। आमे हि घटे श्यामगुणस्य

पाकात् पृथक्त्वारम्भको दृश्यते। नन्न यस्य भावो यस्तस्य प्रतियोगी स एव तत्त्वञ्च प्रतियोगितापर्य्यवेदकम्। संयोगादुत्पत्तिः संयोगिषु समवाययुक्तान्यतरः समवायस्यानित्यत्वात्। व्याख्यातञ्च स नित्य इत्यादिना। वृत्त्यभावस्तु खलु वर्त्तमाने सति काले कालेतरयदाधारे यस्याधेयतया वृत्तौ प्रसज्यो यः संयोगसमवाययुक्तान्यतमः संसर्गस्तस्य विरोधी विभागानेकत्वासंयोगरूपपृथक्त्वान्यतरो भावोऽत्यन्ताभावो वैलक्षण्यं तु तस्यमत्यन्ताभावस्याहुरन्ये। यथा अत्र इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपितघटनिष्ठाधेयताघटकसंसर्गतया प्रसज्यस्य संयोगस्य विरोधी भूतलघटयोर्विभागोऽस्तीत्यर्थः। इह घटे नीलरूपं नास्तीत्यादौ घटरूपयोः समवायस्य विरोधि पृथक्त्वमस्तीत्यर्थः। गवि लाङ्गूलं नास्ति इत्यादौ समवायविरोधी गोलाङ्गूलयोः पृथक्त्वं विभागो वास्तीत्यर्थः। अस्मिन् पुरुषे सुखं नास्तीत्यादौ पुरुषसुखयोर्योगविरोधि असंयोगत्वमस्तीति। अप्रसज्यस्य तु संसर्गस्य वृत्तेरभावो यथा; इह भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटयोः समवायस्याप्रसज्यस्य संसर्गस्य विरोधिवृत्तिनियामकः संयोग इति संयोगोऽत्रात्यन्ताभावः। इह घटे संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ अप्रसज्यसंयोगस्य विरोधी प्रसक्तोऽस्ति समवाय इति समवायोऽत्रात्यन्ताभावः। रूपे संयोगेन रूपत्वं नास्तीत्यादौ प्रसज्यस्य संयोगस्य विरोधी प्रसक्तोऽस्ति समवाय इत्यपि समवायोऽत्रात्यन्ताभावः। पक्वे घटे श्यामो नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसक्तस्य श्यामस्य अपायात् प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगाख्यपृथक्त्वम् अत्यन्ताभावः। एवमामघटे लौहित्यं नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसज्यस्य लौहित्यस्य निषेधात् प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगः पृथक्त्वम्। आकाशस्य पुष्पं नास्तीत्यादौ चैवमेव बोध्यम्। पर्य्युदासनञा अभावबोधने प्रसज्यतं नापेक्ष्यते तत्समभिव्याहृतपदार्थेतरवस्त्ववस्तुद्योतकत्वात्।

अत एव नञ्निपातो द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्य्युदासार्थकश्च। प्रतियोगिनः धर्म्मत्वं कृत्वा यत्र प्रतिषिध्यते स प्रसज्यप्रतिषेधः। परितः सन्नमः प्रसिद्धधर्म्मसादृश्यामुदास्यते यत् प्रतिषिध्यते सः पर्य्युदासः। क्रियायोगे प्रसज्यप्रतिषेधार्थो नञ्; अन्यथा ग्रामं न गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्म्मत्वादिकारकत्वानुपपत्तिः। नामयोगे धातुयोगे पर्य्युदासो यथा; अब्राह्मणो न रूपमाकाशे आकाशं न पश्यत्यन्धः

इत्यादौ पर्य्युदासः। अभाव इत्यत्र च नञ् उभयार्थे। अथ पटोऽयं न पटो घटत्वेनेत्यादौ घटत्वविशिष्टपट-पटत्वावच्छिन्नपटयोस्तादात्म्येन अन्वयासिद्धिः प्रसज्यत्वाभावात्। सति हि सामान्येन तद्ग्रहे तत्पृथक्त्व-ग्रहस्तादात्म्यग्रहेणैव। न ह्यप्रसज्यघटत्वविशिष्टपटपटत्वावच्छिन्नपटयोः। सामान्यं पटत्वं घटत्वविशिष्टपटपटत्वविशिष्टपटयोः पृथक्त्वग्रहो भावश्चेति। परन्तु घटत्वविशिष्टनियामकप्रसिद्धसंसर्गस्य समवायस्य विरोधिघटत्वपटयोरयोगाख्यं पृथक्त्वं तच्चाद्रव्यत्वाद् घटत्वस्य विभागभिन्नमेव तदेव नञा द्योत्यं स्यात् वैयधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावो यः परैरुच्यते स संसर्गाभाव एव पर्य्युदासनञा वैयधिकरणधर्म्मस्य प्रतिषेधात् स धर्म्ममात्रसंसर्गस्य विधानात् अत्यन्ताभाव इति। प्रतियोगितावच्छेदकस्तु समवायत्वरूपधर्म्माभावात् समवायिसमुदाय एव धर्म्मधर्म्मिसमवायस्य तस्य तस्य साधारणसमवायाद् व्यवच्छेदकः, एवं सति घटत्वनिष्ठवृत्तिनियामकतया प्रसज्यसमवायसंसर्गप्रतियोगिताकासंयोग-लक्षणपृथक्त्वशाली पट इति बोधः। न तु घटत्वप्रतियोगिकभेदवत् पटत्व-शाली पट इति बोधः। भेदवत्तया बोधे तादात्म्ये नान्वयप्रसज्यताजनक-प्रयोगस्य हेतुत्वात्। न वा पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथक्त्वाश्रयो घटत्व-विशिष्टो घट इति यावदिति बोधः। निर्घटे भूतले घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्घटत्वविशिष्टो भूतलेऽस्तीति बोधानुदयात् निर्घटत्वात् अस्तीति कर्त्तृविहिततिङन्तपदस्य घटत्वेनेति विशिष्टार्थतृतीयान्तेन सहान्वयासम्भवाच्च। घटत्वनिष्ठाश्रयतानियामकतयां प्रसज्यसमवायस्य प्रतिषेधात्। समवायप्रतियोगिकभेदवदयोगाख्यपृथक्त्ववान् पटो निर्घटे भूतलेऽस्तीति बोधो निर्दोषः।

आन्वीक्षिकीन्याये चाप्युक्तं गौतमेन—"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि।" इति प्रमाणनिर्द्देशसूत्रस्यानुयोगसूत्रम्। "न चतुष्ट्वमैतिह्या-र्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्।" अस्य वात्स्यायनभाष्यम्,—"न चत्वार्य्येव प्रमाणानि। किं तर्हि? ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानीति होचुरिति। अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमैतिह्यम्। अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः। आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः। यत्राभिधीयमानेऽर्थे यो-ऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः। यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति। किमत्र प्रसज्यते? सत्सु भवतीति। सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणा-दन्यस्य सत्ताग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढ़कस्य सत्ताग्रहणम्।

आद्रकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थस्येति। अभावो विरोधी। अभूतं भूतस्य। अविद्यमानं वर्षकर्म्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम्। विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म्म न भवतीति। सत्यमेतान्यपि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि। प्रमाणान्तराणि च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते। सोऽयम्।—शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः। अनुपपन्नः प्रतिषेधः। कथम्? आप्तोपदेशः शब्द इति, न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्त्तते। सोऽयं भेदः सामान्यात् संगृह्यते इति। प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः। वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद् ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव। अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदाय-समुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः। तदप्यनुमानमेव। अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्य्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयत इति। सोऽयं यथार्थमेव प्रमाणोद्देश इति। सत्यमेतानि च प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्।" अथार्थापत्त्यादीनां प्रामाण्यपरीक्षानन्तरमभावस्य प्रामाण्यं परीक्षितं तत्रैव। तद् यथा भाष्यम्—"अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते। कथमिति?" "नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः।" अस्य भाष्यम्—"अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति।" भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्।—अभावस्य भावविरोधिनो भावस्य भूयसि प्रमेये सिद्धे सत्यपि भावानां भावत्ववैजात्यादवस्तुत्वादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति। अथ भाष्यम्।—"अथायमर्थ बहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते" "लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वात् अलक्षितानां तत्प्रमेयासिद्धेः।" सूत्रस्यास्य भाष्यम्।—"तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम्। कथम्? लक्षितेषु वासःस्वनुपादेयेषूपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाल्लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति। उभयसन्निधावलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासःसु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति।" भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्।—तस्याभावस्य प्रमेयं सिध्यति, कथमिति प्रश्नः। तत्रोत्तरं लक्षितेष्वित्यादि। वासःसु वस्त्रेषु खल्वग्राह्येषु ग्रहणयोग्यलक्षणरहितेषु तल्लक्षणेन लक्षितेषु उपादेयानां ग्राह्याणां वस्त्राणां तल्लक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणेन अलक्षितानामलक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणभिन्नलक्षणेन खल्वग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावेन लक्षितत्वात्। तस्याभावस्य

अग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावरूपस्य ग्राह्यवस्त्रलक्षणस्य ग्राह्याणां वस्त्राणां प्रमेयाणां सिद्धिरिति। तत्रोभयस्य ग्राह्याग्राह्यस्य वस्त्रस्य सन्निधाने सति कश्चित्पुरुषं कश्चित् पुमान् प्रेरयति, अलक्षितानि वासांस्यानयेति; अलक्षितानि ग्रहणयोग्यत्वलक्षणाभाववन्ति वस्त्राण्यानयेति। इत्येवं प्रयुक्तः प्रेरितः पुरुषो येषु वासःसु ग्राह्यलक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन ग्राह्यलक्षणेतर-लक्षणेन प्रतिपद्यते नैमानि ग्रहणयोग्यलक्षणानीति जानीते; ज्ञात्वा तान्या-नयति। ग्राह्यलक्षणभिन्नलक्षणमभाव एव तद् ग्राह्यवस्त्रप्रतिपत्तिहेतुः प्रमाणमेवेति। कस्यचिद् ग्राह्यं लोहितवस्त्रं यन्न लोहितं तदानयेति प्रेरितो लोहितरहितं नीलादिकमानयतीति भावः। अत एवादिवचनमुपन्यस्य समाधत्ते। "असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यत्र लक्षणोपपत्तेः।" अस्य भाष्यम्—"यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते। अलक्षितेषु च वासःसु लक्षणानि भूत्वा (लक्षितेषु) न भवन्ति तस्मात् तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति चेत् न अन्यलक्षणोप-पत्तेः। यथायमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति, नैवमलक्षितेषु। सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यते इति।" भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्। न सत् असदिति अवस्तुभूतेऽर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते। कथं? तत् विवृणोति भाष्येण यत्रेत्यादि। यत्र स्थले किञ्चिद्वस्तु भूत्वा पुनः किञ्चिन्न भवति तत्र स्थले तस्य वस्तुनोऽसद्भावोऽभाव उपपद्यते। यथामे फले जाय-माने रूपं श्यामो भूत्वा पक्वे न भवतीत्यभावः श्यामस्य। वासःसु पुनः अलक्षितेषु अग्राह्यलक्षणानि भूत्वा किञ्चिन्न भवतीत्येवं न दृश्यते, लक्षितेषु वस्त्रेषु लक्षणानि न भवन्ति, भवन्ति चालक्षणानीति। तस्मादेकस्मिन् भूत्वाऽन्यस्मिन्न भवतीत्यस्मात् तेषु लक्षितेषु ग्राह्येषु वस्त्रेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति। असति खल्ववस्तुनि अर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते इति चेत्? नान्यलक्षणोपपत्तेः। यत्रैकस्मिन् भूत्वा तत्रैव पुनस्तत् किञ्चिन्न भवतीति वस्तुनोऽसद्भावमात्रमभावो नासति खल्ववस्तुन्यर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते इति चेन्न। कस्मात्? अन्यलक्षणोपपत्तेः।

पर्य्युदासनञा भावादन्यः अभाव इति व्युत्पत्त्या ससमभिव्याहृत-पदार्थादन्यलक्षणो वस्तुभूतश्चावस्तुभूतश्चेत्युभयस्योपपत्तेः। यथा "अनचि च" इति सूत्रे पर्य्युदासनञा खल्वचोऽन्यस्मिन् वस्तुभूते हलि चावस्तुभूते-ऽवसाने च य र स्थाने रेफवर्ज्जं द्वे रूपे वा भवत इति। दद्ध्यत्र दध्यत्रेत्यादौ हलि, वाक्क् वागित्यादाववसाने। तथैवायं

कश्चित् वस्त्रानेता पुमान् अलोहितं वस्त्रमानयेति नियुक्तोऽन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं लोहितान्यलक्षणानामुपपत्तिमिदं वासो न लोहितमित्येवमुपपत्तिं पश्यति। नैवं लक्षितेषु। दृश्यमानेषु लोहितेषु वासःसु तथा खल्वलोहितलक्षणोपपत्तिं ग्रहणयोग्यतां न पश्यति। सोऽयं खलु स एषोऽलोहितवस्त्रानयने नियुक्तः पुमान् अलोहितलक्षणाभावं लोहितलक्षणं पश्यन्नभावेन खल्वलोहिताभावेन लोहितेनार्थं रक्तवस्त्रं नेतुमयोग्यं प्रतिपद्यते उपलभते ; इति तल्लक्षणाभावज्ञानेन एतल्लोहितं वस्त्रं ग्रहणयोग्यत्वाभाववदित्यनुमीयत इति एतद्वस्त्रमग्राह्यत्वेन प्रमेयमभावस्येति। अवस्तुभूतस्वभावोऽपदार्थत्वादप्रमेयत्वात् न प्रमाणमिति तदुदाहरणमिह दर्शितमिति। अत्र वादिप्रदर्शितदोषमाह। "तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः।" सूत्रस्यास्य भाष्यम्। "तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्। यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः। यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति।" भाष्यस्य चास्यानुव्याख्यानमिदम्।—नन्वसति सति च वस्तुन्यभावशब्दो वर्त्ततेऽन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुः हेत्वाभासः। कस्मात् ? अलक्षितेषु तत्सिद्धेः। कथमलक्षितेषु तत्सिद्धिरित्यत आह। तेष्वित्यादि। तेषु लक्षितेषु वासःसु खल्वलोहितेषु सिद्धिः अलोहितस्य विद्यमानता येषां लक्ष[illegible]णमलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्मितत्वादिरूपाणां भवति तेषु लक्षितेषु खल्वलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्मितवासःसु अलक्षितलक्षणानां लोहितसूक्ष्मसूत्रनिर्म्मितवस्त्रलक्षणानां नाभावोऽस्ति। तर्हि केषामभावः कुत्रास्तीत्यत आह। यानि चेत्यादि। यानि च लक्षणानि लक्षितेषु अलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्मितेषु वस्त्रेषु खल्वानेतव्येषूपादेयेषु अलोहितस्थूलसूत्रनिर्म्माणादीनि विद्यन्ते तेषां लक्षणानामलक्षितेषु लोहितसूक्ष्मसूत्रनिर्म्मितेषु अभावोऽस्तीति तस्मादहेतुरन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुः। कस्मात् खल्वलोहित्यादीनामभावो लोहितेषु नाभाव उच्यते ? इत्यत आह यानि खल्वित्यादि ; यानि वस्तूनि खलु भवन्ति तानि भावाः, यानि भूत्वा न भवन्ति तेषां सोऽभावः, स चात्र व्याहत इत्यतोऽन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुः। अत्र सिद्धान्तमाह।—"न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः।" सूत्रस्यास्य भाष्यम्।—"न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति। किन्तु केषुचित्लक्षणान्यवस्थितानि, अनवस्थितानि केषुचित् अवेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते इति।" भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्।—न खलु वयमेवं ब्रूमः।

यानि लक्षणानि भवन्ति भूत्वा न भवन्तीति तेषामभाव इत्येवं वयं न ब्रूमः। किन्तु ब्रवीषीति तदुच्यते। किन्त्वित्यादि। यः पुमान् केषुचित् लक्षणान्यवस्थितानि केषुचिदनवस्थितानि पश्यन् येषु वस्तुषु लक्षणानां भावं विद्यमानतां न पश्यति स तानि वस्तूनि लक्षणाभावेन तेन प्रतिपद्यते अनुमीयते तानि वस्तूनि तल्लक्षणाभावस्य प्रमेयाणि भवन्ति। इति लक्षणावस्थितवस्त्वपेक्षया खल्वभावस्य सिद्धेरन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुर्नाहेतुरिति। "प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च।" सूत्रस्यास्य भाष्यम्।—"अभावद्वैतं खलु भवति। प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता, उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता। तत्र अलक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति।" भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम्।—अन्यलक्षणोपपत्तेरिति वचनेन वैलक्षण्यं वस्तूनामभावो दर्शितः। लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानामित्यादुक्तरूपेण। लक्षितेष्वलक्षितानां लक्षणाभाव एव वैलक्षण्यं तदेकेनोदाहरणेनान्योन्याभावात्यन्ताभावौ द्वौ प्रदर्शितौ। अलक्षितानां वाससां लक्षणतो वैलक्षण्यं पृथक्त्वं नाम गुणो लक्षितेषु वासःसु। "पृथगन्यदित्यनर्थान्तरम्" इति कणादसूत्रम्। "पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता" इति चरकेणोक्तम्। तथा च। लक्षितेषु वासःस्वलक्षितानां वाससां लक्षणानि न सन्तीत्यत्यन्ताभावः। स चापीह पृथक्त्वम्। वाससां ह्यलक्षितानां तल्लक्षणैः सम्बन्धः समवायः स खल्वपृथग्भावः सम्यग्योगाख्यपृथक्त्वविपर्य्ययो मेलको भावः। तेषामलक्षितवासोलक्षणानां लक्षितवासःसु तत्समवायसम्बन्धप्रतिषेध एव समवायविपर्य्ययस्त्वयोगाख्यः पृथक्त्वमेवेति। इत्येवं द्वावभावावुपपाद्य प्रागभाव उपपाद्यते। प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्चेति। नन्वेवमस्तु अन्योन्याभावात्यन्ताभावयोर्वस्तुभूतयोः प्रमेयसिद्धिराभ्यामन्यौ चाभावौ प्रागभावध्वंसौ प्रागुत्पत्तेर्भावानामुत्पन्नानामुत्तरकालश्च दृश्येते तयोः प्रमेयं कथं सिध्यतीत्यत आह भाष्यम्। अभावद्वैतमित्यादि। द्वैतं द्वितया वर्त्तते यत्तद् द्वैतम्। तद्यथा प्राक् चेत्यादि। प्रागुत्पत्तेर्भावस्य या चाविद्यमानता अवर्त्तनं स प्रागभावः। उत्पन्नस्य भावस्यात्मनः स्वस्य सद्भावहेतोर्हानात् त्यागादविद्यमानता अवर्त्तनं स ध्वंस इति, द्वैतमभावस्य। तदुदाहरति। अलोहितानि वासांस्यानयेति प्रेरणे तथालक्षितेषु वासःसु लोहितेषु प्रागुत्पत्तेर्जन्मनः पूर्व्वकाले यदवर्त्तनं कार्य्यरूपेण समवायिकारणानां वर्त्तनाभावः स खलु समवायिकारणानां स्वस्वरूपेण वर्त्तनं पृथक् पृथक् तत्तस्य कार्य्यस्य प्रागभावः।

स खलु यद् यल्लक्षणानि वासांसि भविष्यन्ति तेषां समवायिकारण-समवायविपर्य्ययः खल्वयोगाख्यं पृथक्त्वं प्रागुत्पत्तेः काले वर्त्तत इति पृथग्भावो गुण एवाविद्यमानतालक्षणानामभावः प्राग्भावो नेतर इति। तेन समवायिकारणानां पृथगभावेनानुमीयते, अस्त्येषां कार्य्यं किमपीति तस्य तत्कार्य्यं प्रमेयमिति। उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता खलु ध्वंस एतेन व्याख्यातः। तद्यथा। लक्षितेषु तन्तुसंयोगात् यावत्काल समवायो वर्त्तते तावत्कालं स्वस्वलक्षणवत्तया तानि वासांसि अनुवर्त्तन्ते, यदा तेषां तन्तुसंयोगो विभागान्निवर्त्तते निवर्त्तते च समवायः, तदा तल्लक्षणस्यात्मनो हानात् तानि वासांसि नश्यन्तीत्यविद्यमानतैव भवति तत्समवायनिवृत्तिरयोग एव पृथक्त्वं नाम गुणो नेतर इति। एतेनानुमीयते तु आसीदेषां संयोगात् समवाय इति, स तस्य प्रमेय इति। अथ खलु कः पुनः कस्य भावस्याभावो नाम भाव इत्याकाङ्क्षायां तत्रैव गौतमोक्त-मेकान्तं दर्शयति। "सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः।" सूत्रस्यास्य भाष्यम्।—यावद् भावजातं तत्सर्व्वमभावः। कस्मात्? भावेष्वितरेतरा-भावसिद्धेः। असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौः, असन्नश्वो गवात्मना अगौरश्व इति। असत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम्। अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः। पूर्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यम्। तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति? न जात्वभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति। सर्व्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्व्वमिति मन्यसे तदभाव इति। एवञ्चेत् अनिवृत्तो व्याघातः। अनेकमशेषञ्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्। अस्ति चायं प्रत्ययः सर्व्वमिति, तस्मान्नाभाव इति। प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्व्वमभाव इति; भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा, भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः, भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्रित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या सर्व्वमभाव इत्युच्यते। यदि सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते * * * इति।" अस्य भाष्यस्यानुव्याख्यानम्।—सर्व्वमभाव इत्येकान्तः। यावद्भावजातं निखिल-भावसमूहः तत्सर्व्वमभाव इति। भवतीति भावः कर्त्तरि णः, न तु भावे घञ् त्रिकालार्थत्वात्। यद्भूतं यद्भवद् यद्भव्यं तत्सर्व्वं भावोऽभावश्च। कस्मात्? भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः। भावेषु मध्ये यः कश्चिद्भावः कस्यचिदपरस्य

भावस्य भिन्नस्तस्य च भिन्नः सोऽपरो भाव इत्यन्योन्यमभावसिद्धेः सर्व्वौ भावोऽभावश्च। तद्यथा असन्नित्यादि। न सन् असन् गौः। सन्निहाश्वः। अश्वात्मना अश्वरूपो न गौरित्यनश्वो गौरित्यर्थोऽसन् गौरित्यस्य। एवं सन् गौर्न सन्नसन्नश्वो गवात्मना गोरूपो नाश्व इत्यगौरश्व इत्यर्थः। इत्येव-मसत्प्रत्ययस्य सद्भिन्नप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य खल्वसत्पदार्थस्य गवाश्वपदार्थेन भावेन सह सामानाधिकरण्यादभेदादसदभिन्नो गौरसदभिन्नोऽश्व इत्यभेद-प्रतीत्या असन् गौरसन्नश्व इति। अथात्र विप्रतिपत्तिमिमां दर्शयति। सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये इत्यादि। सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञापदं भावेष्वितरेतरापेक्षसिद्धेरिति हेतुपदमित्यनयोः प्रतिज्ञाहेत्वोः पदयोस्तु व्याघातादयुक्तं सर्व्वमभाव इति वाक्यम्। व्याघातन्तु दर्शयति, अनेक-स्येत्यादि। सर्व्वमभाव इत्यत्र सर्व्वशब्दस्यार्थोऽनेकस्याशेषता। अभाव-शब्दस्यार्थस्तु भावप्रतिषेधः। तत्र पूर्व्वं सर्व्वमिति यदुक्तं तत्सोपाख्य-मुपाख्यानसहितम्। उत्तरमभाव इति यदुक्तं तन्निरुपाख्यमुपाख्यानरहितम्। कृत्स्नं वस्तु भाव उच्यते, तदेव कृत्स्नं वस्तु कथमभाव उच्यते? सम्य-गुपाख्यायमानं वस्तुरूपेणाख्यायमानं सर्व्वं कथं निरुपाख्यमुपाख्यान-रहितमभावः स्यादिति व्याघातः। एवं न जातु कदाचिदपि निरुपाख्यः अभावोऽनेकतयाऽशेषतया च शक्यः प्रतिज्ञातुमिति। कुत्रचिदेकस्याभावोऽथ कुत्रचिदुभयस्य कुत्रचित् त्रयाणामित्येवमादिरूपादशक्योऽभावो निरवशेषतया प्रतिज्ञातुमिति च व्याघातः। भावो हि सर्व्वमेव, तस्य सर्व्वस्य प्रतिषेधे सर्व्वातिरिक्तं किमस्ति, किञ्चिदपि नास्तीति सर्व्वातिरिक्तं नास्ति यत्तदवस्तु तस्मादनेकतयाऽनवशेषतया नाभावः शक्यो भवता प्रतिज्ञातुमिति। तत्राहो-त्तरम्। सर्व्वमेतदभाव इति। यदिदं सर्व्वमिति मन्यते तत्सर्व्वमभाव इति चेदुच्यते। तदेवमेवम्प्रकारेणापि व्याघातोऽनिवृत्त एव। तं च व्याघातं दर्शयति, अनेकमित्यादि। सर्व्वमित्यनेकमशेषञ्चेति यदनेकं निःशेषं च तन्नाभावप्रत्ययेन भवितुं शक्यम्। कथमित्यत आह, अस्ति चायमित्यादि। सर्व्वमित्ययं प्रत्ययश्चास्ति तस्मात् प्रत्ययादभावः सर्व्वमिति न प्रत्ययः स्यात्। एकद्वित्र्यादीनामभावस्यानवशेषत्वाभावात्। इति प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः। अत्र पुनराहोत्तरम्, सर्व्वमभाव इत्यादि। सर्व्वमभाव इति सर्व्वं न भाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा। तत्र भावेष्वितरे-तराभावसिद्धेरिति हेतुः। अत्र हेतुवचने भावेष्वितरेतराभावं परस्पराभावम्

अनुज्ञाय तमेव परस्पराभावमाश्रित्य च परस्पराभावसिद्धया। एको हि भावोऽपरस्तस्याभावस्तस्याभावश्च स इत्येवं परस्पराभावसिद्धया सर्व्वमभाव इत्युच्यते। यदि सर्व्वमभाव इत्युच्यते तदा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुर्नोपपद्यते। सर्व्वमभावः कस्येत्यनुपपत्तिरिति। तत्रोत्तरमाह, अथेत्यादि। भावानां स्वभावसिद्धेर्भावेष्वितरेतराभावसिद्धिरित्युपपत्तिः स्यादिति। अत्राप्यनुयोगसूत्रम्। न स्वभावसिद्धेर्भावानाम्। अस्य भाष्यम्।—न सर्व्वमभावः। कस्मात्? स्वेन भावेन सद्भावात्। भावानां स्वेन धर्म्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते। कश्च स्वो धर्म्मो भावानाम्? द्रव्यगुणकर्म्मणां सदादिसामान्यं द्रव्यादीनां क्रियागुणवदित्येवमादिर्विशेषः। स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्यादेरिति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः। सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्म्मा गृह्यन्ते। सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्। अस्ति द्रव्यं तस्मान्न सर्व्वमभाव इति। अथवा। न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति। स्वरूपसिद्धेरिति। गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते, नाभावमात्रम्। यदि च सर्व्वमभावः, गौरित्यभावः प्रतीयते। गोशब्देन चाभाव उच्यते। यदि च गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति। अथवा न स्वभावसिद्धेरिति। असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते, अवचनात्। गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः। अनश्वोऽश्व इति वा अगौः गौरिति वा कस्मान्नोच्यते, अवचनात्। स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च। भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः। अत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः। प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा—न सन्ति कुण्डे वदराणीति। असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते। गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति। तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्य। असन् गौरश्वात्मनेति। यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति। कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति। भाष्यस्यास्येदमनुव्याख्यानम।—न सर्व्वमभाव इति सूत्रस्मरणार्थवचनं, तेन सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति न। तत्र कस्मादिति हेतुप्रश्नः। स्वेन भावेन सद्भावाद्भावानामिति वार्त्तिकेन स्वभावसिद्धेरित्यस्यार्थः प्रदर्शितः। तद्वार्त्तिकं भाष्येण व्याख्यायते, स्वेनेत्यादि।—स्वेन भावेन भावानां सद्भावः, स्वेन धर्म्मेण भावा भवन्तीति

सद्भाव इति प्रतिज्ञा। भावा हि स्वस्वधर्म्मवत्तया जायन्ते, भवन्तीति भावा एवोच्यन्ते न तु न भवन्तीत्यभावा उच्यन्ते। स च धर्म्मः द्रव्यत्वादिभावत्वपृथक्त्वकृत् तद्धर्म्मवत्तया भावा भवन्तीति भावा एव न त्वभावा इति प्रतिज्ञायते। तत्र प्रश्नः, कश्चेत्यादि। येन स्वेन धर्म्मेण भावा भवन्तीति। स स्वो धर्म्मः क इति पृष्ट आह, द्रव्येत्यादि।—वैशेषिके कणादेन यदुक्तं तदनुमत्य स्मृत्वेदमुक्तम्। तत्र तूक्तमिदं, धर्म्मविशेषसूत्रात् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि। रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धय इच्छाद्वेषौ सुखदुःखप्रयत्नाश्च गुणाः। उत्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनञ्चेति कर्म्माणि। सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेष इति। द्रव्यगुणकर्म्मणां सदादि सामान्यमेको धर्म्मः। ततो विशेषश्च पृथक्त्वकृत्। स्वो धर्म्मो द्रव्यादीनां क्रियागुणवदित्यादि। क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्। द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेषु अकारणमन्यापेक्षो गुण इति समवायिकारणम् इत्यनुवर्त्तते। तथा। संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं कर्म्मेति विशेषः। ततोऽपि पृथिव्यादेर्विशेषो धर्म्मः स्पर्शपर्य्यन्ता गुणाः प्राक् गौतमेनोक्ताः। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्यप्तेजोवायूनामुत्तरोत्तरमेकैकमपोज्झ्य चान्त्योऽन्त्यस्य। इति च पृथक्त्वकृत् स्वो धर्म्मः पृथिव्या गन्धो गुणो नैसर्गिकः, अपां रसः, तेजसो रूपं, वायोः स्पर्श इति। गन्धादीनां पञ्चानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्यप्तेजोवायूनाम्। तेषामेव गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानामुत्तरोत्तरमेकैकमपोज्झ्य च पृथिव्यप्तेजोवायूनां सांसर्गिका गुणाः, तेन पृथिव्या गन्धो नैसर्गिको रसरूपस्पर्शशब्दाः सांसर्गिका इति पञ्चगुणा पृथिवी गुरुत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः क्रियते। एवमपां रसो नैसर्गिकस्तमपोज्झ्य च रूपस्पर्शशब्दाश्च सांसर्गिका इति चतुर्गुणा आपः। द्रवत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः। तेजसो रूपं नैसर्गिकं, तदपोज्झ्य च स्पर्शशब्दौ च सांसर्गिकाविति त्रिगुणं तेजः, उष्णत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः। वायोः स्पर्शो नैसर्गिकः, तमपोज्झ्य च शब्दश्च सांसर्गिक इति द्विगुणो वायुः रौक्ष्यादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः। अन्त्यः शब्दोऽन्त्यस्याकाशस्य नैसर्गिक एव नास्ति

तु सांसर्गिकः। श्लक्ष्णत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः पाञ्चभौतिके तूपदेशः करिष्यते। कस्मादेवमेकैकगुणह्रास इत्यत उक्तं तत्रैव। अनुप्रविष्टं ह्यपरं परेणेति। परेण परेणाकाशादिना हि यतोऽपरम्पूर्व्वं पूर्व्वमनुप्रविष्टं तस्मादाकाशगुणो वायौ द्व्यात्मकश्च वायुः। तस्य द्व्यात्मकस्य वायोस्तेजस्यनुप्रवेशात् त्र्यात्मकं त्रिगुणं तेजस्तस्यापस्वनुप्रवेशादापश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणास्तासां पृथिव्यनुप्रवेशात् पृथिवी पञ्चात्मिका पञ्चगुणा चेति। प्रत्येकञ्च पृथिव्यादीनां कार्य्यभूतानां द्रव्यगुणकर्म्मणामनन्तो भेदः पृथक्त्वम्। पृथक्त्वगुणयुक्तधर्म्मवत्त्वेनोत्पत्त्या प्रसिद्धेः। एवं सामान्यविशेषसमवायानां विशिष्टा धर्म्मा गृह्यन्ते। द्रव्यगुणकर्म्मसमवायान्यतमात्मकस्य सामान्यस्य विशिष्टधर्म्मो सर्व्वभावाणां वृद्धिहेतुत्वैकत्वकरत्वे। तथैव विशेषस्य सर्व्वभावह्रासहेतुत्वपृथक्त्वकरत्वे। समवायस्य तु द्रव्यगुणकर्म्मणां मेलकत्वं विशिष्टो धर्म्म इति। इत्येवं स्वेन स्वेन धर्म्मेण जातानां द्रव्यादीनां भावानां सोपाख्यत्वादुपाख्यानसद्भावासम्प्रत्यायकोऽर्थभेदः तत्तद्वस्तुरूपेण बोधको भवितुमर्हति। अभावस्य निरुपाख्यत्वादुपाख्यानाभावात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्। यदि सर्व्वो भाव एवाभावः स्यात् तदा सोपाख्यत्वादयं सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदस्त्वस्ति। तस्मान्न सर्व्वमभाव इति। अत्रोत्तरमिदम्। एवं भेदको धर्म्मश्चेत् तदा विभिन्नधर्म्मवत्त्वेन जाताः सर्व्वे भावाः परस्परं भिन्ना इति भेदवत्त्वात् सर्व्वं वस्तु चाभाव उच्यते। उक्तरूपेण परस्पराभावस्य भेदस्य सिद्धेरिति। अश्वाभावो गौः गवाभावोऽश्व इति। इत्येवं वचनं निरसितुमाह। अथवेत्यादि। सूत्रस्यास्यान्यप्रकारो वाऽर्थः। स्वभावसिद्धेरिति स्वरूपसिद्धेरित्यर्थः। स्वरूपञ्च स्वभावश्च निसर्गश्चेत्येकोऽर्थः। कथं स्वेन रूपेण सिद्धिरिति तद्दर्शयति, गौरित्यादि।—गौरिति प्रयोगात् गोत्वजातिविशिष्टसास्नादिमद् द्रव्यं गोस्वरूपं गृह्यते, न त्वभावमात्रमश्वाभावमात्रम्। यदि च सर्व्वमभावस्तदा गौरिति प्रयोगादश्वाभावो गौरिति प्रतीयते, गोशब्देन चाश्वाद्यभाव उच्यते। यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्नादिमद् द्रव्यविशेषो न प्रतीयते तदाऽश्वाद्यभाव एव प्रतीयते। यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्नादिमद् द्रव्यविशेषः प्रतीयते, तदा नाभावोऽश्वाद्यभावो न प्रतीयते। तस्मात् सर्व्वमभाव इत्ययुक्तमिति। अत्राप्येतदुत्तरम्। भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरित्युक्तम, तेन गोशब्देनाभावमात्रं न प्रतीयते। भावान्तरेण सह परस्परं भेदवद् द्रव्यस्वरूपेण जातत्वादश्वादिस्वरूपादभाव एव गौर्द्रव्यं प्रतीयतेऽनश्वो गौरिति। तस्मात्

सर्व्वमभाव इति युक्तमित्यतः पुनराह, अथवेत्यादि। न स्वभावसिद्धेरित्यस्य अपरोऽयमर्थः। तदर्थं दर्शयति। असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनादिति वार्त्तिकं भाष्येण व्याचष्टे गवात्मना गौरस्तीत्यादि। यथोच्यते सन्नश्वो नाम भावः। सतोऽभावोऽनश्वोऽसन् गौरिति तथा गवात्मना गौरसन्निति कस्मान्नोच्यते? परस्परं भेदवद् द्रव्यसास्नादिमत्त्वेन प्रतीतेर्गवात्मना गौरस्त्येवेति स्वभावसिद्धिः। अश्वात्मनाश्वोऽस्तीति। स चेदभावो भवति, तदाऽगौर्गौरनश्वोऽश्व इति वा कस्मान्नोच्यते। अपि तु नैवोच्यते। कस्मात्? अवचनात्। गोशब्देनागोरश्वशब्देनानश्वस्यावचनात्। कुतोऽप्यवचनं तदाह, स्वेनेत्यादि। यतः सत्पदेन स्वेन रूपेण द्रव्यस्य विद्यमानतेति विज्ञायते न त्वसत्पदेन। यदि नञाऽत्राव्यतिरेकप्रतिषेध उच्यते तत्रापि भावानामव्यतिरेक इत्यत्र व्यतिरेको भावानामसंयोगादिसम्बन्धो येन सम्बन्धेन विना घटकानां समुदाये वृत्तिः स्यात् स सम्बन्धोऽसंयोगादि-पृथक्त्वविभागादिः। संयोगादिसम्बन्धेन तु घटकानां समुदाये वृत्तिः स्यात् ततः समवायादेकीभावेऽत्राव्यतिरेको भवत्यभेदाख्यः सम्बन्धः। तस्याव्यतिरेकस्य सम्बन्धस्य प्रतिषेधे एकीकृत् संयोगसमवायादिसम्बन्धप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यम्। यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति वार्त्तिकं व्याचष्टे असन्नित्यादि। प्रत्ययार्थस्य सामानाधिकरण्यम, तदुदाहरति। यथेत्यादि। न सन्ति कुण्डे वदराणीति। सन्तीति कर्त्रर्थे झिप्रत्ययः। तदर्थकर्त्तृ-सामानाधिकरण्यं वदराणीति वहुवचनान्तवदरपदार्थे तस्य प्रतिषेधो न सन्तीति। एवम् असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौरित्यर्थे गवाश्वयोरव्यतिरेकस्तादात्म्यं प्रतिपिध्यतेऽनश्वो गौरिति। गवाश्वयोरेकत्वमभेदो नास्तीति। भेदस्तु पृथक्त्वमस्तीति नञा पृथग्भावो गुणः प्रत्याय्यते। अयमेकत्वाख्यस्तु भावः प्रतिषिध्यमानः सति तस्मिन्नेकत्वे प्रतिषिध्यमाने सन्नश्वः। स एवाश्वात्म-नैवास्तीति नाश्वोऽनश्व इत्यस्यासत्प्रत्ययस्य भावेन गवा सह सामानाधि-करण्यम् असन् गौरनश्वो गौरश्वात्मनेत्यसत्प्रत्ययश्च अभावप्रतीतिश्चेत्यर्थः। अयमन्योन्याभावः। दृष्टान्तं व्याचष्टे। यथा न सन्तीत्यादि। कुण्डे वदरसंयोगे कुण्डानुयोगिकवदरप्रतियोगिको यः संयोगः प्रसज्यते तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने कुण्डे वदराणि न सन्तीत्युच्यते। तेन संयोगेनाव्यतिरेकेण सम्बन्धेन कुण्डे वदराणि सन्तीति, तस्मिन् कुण्डे वदरसंयोगस्य प्रतिषेधे सद्भिर्वदरैः सहासत्प्रत्ययस्याभावतया प्रतीतिविषयस्य कुण्डवदरविभागस्य

सामानाधिकरण्यं कुण्डाद्यनुयोगिकविभागवन्ति बदराणि सन्तीति। विभागाख्यो गुणोऽत्राभावः। इत्येवमव्यतिरेकप्रतिषेधपक्षेऽभेदसंयोगादिसम्बन्धप्रतिषेधस्वभावो भेदविभागादिर्भाव एवेति भावेष्वितरेतराभावसिद्धिरिति स्वपक्षेऽन्तर्भावादप्रतिषिध्यानुमत्य स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां प्रतिषिध्यते। न स्वभावसिद्धेरापेक्षिकत्वात्। सर्व्वमभावो न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां नापेक्षिकत्वात्। भाष्यञ्चास्य। अपेक्षाकृतमापेक्षिकं ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित्। अपेक्षासामर्थ्यात्। तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति। व्याहतत्वादेतदयुक्तम्। यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते। अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमन्यापेक्षिकमेवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना। स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिकदीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः। अपेक्षायामनपेक्षायाञ्च द्रव्ययोरभेदः। यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती द्रव्ये एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र भेदः। आपेक्षिकत्वे तु सति अन्यतरत्र विशेषोपजनः स्यादिति। किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेत्। द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः। द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घमिति व्यवस्यति। यच्च हीनं गृह्णाति तद् ह्रस्वमिति व्यवस्यतीति। एवञ्चापेक्षासामर्थ्यमिति। भाष्यस्य चास्यानुव्याख्यानम्।—अपेक्षाकृतमापेक्षिकमिति येन स्वेन रूपेण भावो भवति तत्स्वं रूपं तद्भावोत्पत्तौ खल्वव्यापन्नोपादानकारणान्यपेक्षते। यथाभूतोपादानैरारभ्यते कार्य्यं तदनुगुणमेव स्वं रूपमापद्यमानं निष्पद्यते। एकदेशव्यापन्नैरारभ्यमाणमेकदेशवैकृतं कार्य्यं स्यादव्यापन्नैरविकृतं स्यात् यथा जात्यन्धकाणबधिरादिः सर्व्वसम्पूर्णाङ्गश्च दृश्यते। एतदेवापेक्षिकस्वभावं कश्चिदुदाहरति। ह्रस्वापेक्षाकृतमित्यादि। सर्व्वञ्चैतद्भाष्यं तिस्रैषणीये स्वभावकारणवादव्याख्याने व्याख्यास्यते। इति।

वैशेषिके कणादेनाप्येवमेवोक्तम्। क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥१॥ सदसत् ॥ २ ॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ सच्चासत् ॥ ४ ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ एतेनाघटोऽगौरधर्म्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ कथमन्यश्चास्तम्भश्च ॥ ९ ॥ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ १० ॥ नास्ति घटो गेहेऽति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

इति। आख्याणि चैषां क्रमेण। क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत्। यद्वस्तु यद्रूपेण भविष्यति तद्वस्तु स्वस्वरूपेण सदपि भाविस्वरूपस्य क्रियागुण-व्यपदेशाभावात् प्राग्भाविनोऽसदुच्यते। यथा। असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत। तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यते। इति तैत्तिरीयोक्तमन्त्रे। इदं सर्व्वमग्रे प्राक् सर्गादसदेवासीत् ततोऽसतः सर्गकाले सदजायतेति। क्रियागुणव्यपदिष्टं तेजोऽवन्नलक्षणा गायत्री अजायतेति। न चानुपादानकं वस्तूत्पद्यते। तस्मात् ॥ १ ॥ सदसत् ॥ २ ॥ प्राक् सर्गाद् यदासीत् तत् सदेवासत् ॥ २ ॥ कस्मात् ॥ ० ॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशा-भावादर्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥ सतः क्रियागुणव्यपदेशो यस्तु क्रियागुणव्यप-देशाभावः प्राक् तदुत्पत्तेरित्यर्थान्तरत्वम्। यथा मृदादिस्वरूपेण यद्वस्तु तत् घटादिरूपेणोत्पत्तेः पूर्व्वं घटादिक्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् घटादिरूपेण सद्भिन्नमित्यतः ॥ ३ ॥ सच्चासत् ॥ ४ ॥ मृदादिरूपेण सदपि घटादि-स्वरूपेण प्रागसत्। तच्च घटादिकं सदप्यसन्मृदादिसतोऽभावः ॥ ५ ॥ कथम् ॥ ० ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ सतो घटादेरन्यन्मृदादिकमसत्। अतोऽसत एव सतो मृदादिकादन्यद् घटादिकमसदभावः इत्यर्थः। उपादाना-भाव उपादत्त उपादत्ताभाव उपादानम। मृदाद्यभावो घटादिकं घटाद्यभावो मृदादिकम्। अनश्वो गौरश्वाभावो गौरगौरश्वो गवाभावोऽश्व इति स्वेन रूपेण स्वभावेन भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः सर्व्वमेव वस्तु खलु भावोऽभाव इति ॥ ६ ॥ कथमसदिति प्रतीयत इत्यत आह। असदिति भूतप्रत्यक्षा-भावाद्भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वात् ॥ ० ॥ अनश्वे गवि त्वश्वाभावेऽसदिति अश्वाभाव इति प्रतीतिर्भूतप्रत्यक्षाभावात्। इदमग्रेऽसदेवासीदिति अती-तस्यासतः प्रत्यक्षाभावात्। भूतस्मृतेर्विरोधिवर्त्तमानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अश्वप्रत्यक्षाभावेऽप्यश्वस्मृत्या अश्वाभावो गौरिति प्रत्यक्षत्वात्। विरोधि चोक्तं भूतमभूतस्य अभूतं भूतस्य भूतं भूतस्येति ॥ ६ ॥ कथं भविष्यतः प्रागभाव-प्रत्यक्षमित्यत आह। तथा भाविभावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ तथा भाविभावस्य प्रत्यक्षाभावात्। भाविभावस्मृतेर्विरोधिनः प्रत्यक्षत्वाच्चासदिति प्रतीतिः। भविष्यतो घटस्य प्रत्यक्षाभावात्। तदुपादानसामग्रीणामायोजने भाविघट-स्मृतेस्तत्सद्भावाभावो विरोधी समवायिकारणकपालमालानां विभागोऽयोगो वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदुपालम्भादसदिति घटप्रागभाव इति प्रतीतिः ॥ ७ ॥ एतदुदाहर्त्तुमाह ॥ एतेनाघटो गौरश्वर्म्मश्च व्याख्याताः ॥ ८ ॥ एतेनेत्युक्त-

यत्राश्रिताः कर्म्मगुणाः कारणं समवायि यत्।
तद्द्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ २३ ॥

प्रकारेणाभावप्रत्ययेन अघटो गौर्घटाभावो गौरधर्म्मश्च गोधर्म्माभावो गौः परश्चातः। अतो गोः परो घटो गवाभावो घट। तथा धर्म्मश्च गोः पर इति गवाभावो धर्म्म इति प्रतीतिः। एवं सति निर्विशेषेण प्रयोगे भावमात्रतया प्रतीतिः। यथा गौरिति गोत्वजातिविशिष्टसास्नादिमन्नीलपीतादिनिखिलद्रव्य विशेषो गौरिति भावतया प्रतीतौ, नीलो गौरिति तद् गोसामान्यात् पृथक् क्रियते नीलो गौरिति तन्नीलातिरिक्तगवप्रतिषेधे नीलगवाभावः पीतादिगव, पीतादिगवाभावो नीलगव इत्येवं सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति समम् ॥ ८ ॥ अत्र प्रश्नः। कथमन्यश्चास्तम्भश्च ॥ ९ ॥ न स्तम्भोऽस्तम्भ-स्तम्भाभावः कथमन्यश्च स्तम्भाभावादन्यश्च। स्तम्भाभावो घटादिर्घटाद्यन्यश्च स्तम्भ इति। भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ९ ॥ एवमव्यतिरेकप्रतिषेध अभेदाख्यसम्बन्धाभावं दर्शयित्वा प्रागभावमुदाहरति। अभूतं नास्तीत्य-नर्थान्तरम् ॥ १० ॥ यन्नाभूत् तन्नास्तीति प्रागभावः। यन्नास्ति तन्नाभूदिति तुल्योऽर्थः ॥ १० ॥ अव्यतिरेकप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यसम्बन्धाभाव-मुदाहरति। नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेध इति। अस्तिपदसमानाधिकरणो घटः कर्त्तृपदं गेह इत्यधिकरणपदं कारकत्वार्थं, गेहे घटोऽस्तीति प्रसज्य प्रतिषिध्यते नेति गृहे घटस्य सतो भावस्य संसर्गस्य प्रतिषेधो विभाग इति सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरित्यनेन सममिति। पृथक्त्वाभावः समवायः समवायाभावः पृथक्त्वमित्यविरोधोऽतः कथमभावोऽतिरिक्तोऽस्तीति नाभावः सप्तमः पदार्थ इति। अनयैव रीत्या घटवति भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादावपि सर्व्वत्र समान्वयः। इति व्याख्यातः समवायः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः अथोद्दिष्टानां सामान्यादीनां षण्णां सामान्यविशेष-समवायानां सल्लक्षणं निर्देशं कृत्वा द्रव्यगुणकर्म्मणान्तु निर्देशमात्रं कृत्वा क्रमेण लक्षणान्याह यत्राश्रिता इत्यादि।—इह कारणमित्युक्त्वा कार्य्यमिति

चक्रपाणिः द्रव्यलक्षणमाह यत्रेत्यादि। यत्राश्रिता यत्र समवेताः, कर्म्म च गुणाश्च कर्म्म-गुणाः। कारणं समवायि यदिति समवायि कारणं च, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्म्मणां सम-

चोक्तं भवति। कार्य्यमारभमाणे यत्र कारणे कर्म्मगुणा आश्रिता भवन्ति कार्य्यं जायमाने जायमानतत्कर्म्मगुणाश्रयः सन् यत्कारणं समवायि तत्कार्य्यं समवायि भवति, तत्कारणं द्रव्यमुच्यते। समवैतुं सजातीय-विजातीयरूपेण परिणमदेकीभवितुं शीलमस्येति समवायि कार्य्यरूपेण परिणमदेकीभावि समवायि। कारणं—कारयति यत् तत्कारणम्। लक्षणस्यास्य लक्ष्यं प्राङ्निर्दिष्टं खादिनवकम्। द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्म्यम्। द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्। कर्म्मसाध्यं कर्म्म न विद्यते। खादिद्रव्याणि खादिसजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते न तु खादीनि वाय्वादिद्रव्यान्तरम्, शब्दादिगुणं कर्म्म वा। गुणाश्च शब्द-स्पर्शादयः शब्दादीन् गुणान्तरानारभन्ते न तु स्पर्शादीन् गुणान् न वा खादीनि द्रव्याणि कर्म्माणि वा। इत्येवं सजातीयारम्भकत्वं द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्ध-मस्ति। कर्म्म तु सजातीयमात्रं कर्म्म नारभते न च कर्म्मासाध्यं विद्यते। कार्य्यारम्भे चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुभूतं तु कर्म्मारभते। तथा च। सक्रियाणि वायुतेजोऽम्बुपृथिवीमनांसि स्वभावसिद्धानि खात्मकालदिशश्च निष्क्रियाः स्वभावसिद्धाः। खादीनि पञ्च भूतानि सगुणानि मनश्च सगुणम्। आत्मकाल-दिशो निर्गुणाः। नवैतानि यदा देवनरादीनि आरभन्ते तदा सक्रियाणां वाय्वादीनां कर्म्मभिः खात्मकालदिशां संयोगे जाते पुनर्विभागे पुनः संयोगे पुनर्विभागे चैवं नवानां पुनः पुनः संयोगविभागाभ्यां खात्मकालदिशां क्रिया जायन्ते, गुणाश्चानभिव्यक्ता ये शब्दबुद्धिशीतोष्णवर्ष लक्षणकृद् गुणा-पेक्षाकृद् गुणास्तेऽभिव्यज्यन्ते। इति तेऽनभिव्यक्ताः शब्दादयो गुणा व्यक्त-शब्दश्लक्ष्णादीनारभमाणाः खात्मकालदिग्भिरारभ्यमाणाः खात्मकालदिश आश्रयन्ति जायमानाः क्रियाश्चैत्येवं जायमानकर्म्मगुणानाश्रयन्त्यः खात्मकाल-दिशः कार्य्यं समवयन्ति। एवं वाय्वादय पञ्च वाय्वादीनि पञ्चारभन्ते तेषां गुणाश्चाव्यक्ताश्च खरत्वादयो व्यक्ताश्च स्पर्शादयो व्यक्तानेव खरत्वादीन् स्पर्श-विशेषादीन् गुणान् आरभन्ते। क्रियाश्च क्रियान्तराण्यारभन्ते। ते च गुणाः ताश्च क्रिया जायमाना जायमानान् वाय्वादीनाश्रयन्तीत्येवं जायमानक्रियागुणान् आश्रयन्तो वाय्वादयः कार्य्यं समवयन्ति। इत्येवं जायमानक्रियागुणवन्त

वायिकारणम्, समवायिकारणञ्च तत् यत् स्वसमवेतं कार्य्यं जनयति। गुणकर्म्मणी तु न स्वसमवेतं कार्य्यं कुरु अतो न ते समवायिकारणे। एतत्कर्म्मवत्त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चपदार्थ-

एव नव खादयो भावा द्रव्याणि भवन्ति। न च ते जायमानाः कर्म्मगुणाः स्वस्वोपादानकर्म्मगुणानाश्रयन्ति। नापि ते तत्तत्कर्म्मगुणानामुपादानभूताः कर्म्मगुणा जायमानकर्म्मगुणानाश्रयन्तः कार्य्ये समवयन्ति। सामान्य-विशेषौ तु सत्ताख्यौ समवायरूपौ द्रव्येषु गुणेषु कर्म्मसु यावन्तौ तावन्तौ तेषामेकत्वपृथक्त्वकरौ न जायमानकर्म्मगुणानाश्रयन्तौ कार्य्ये समवयतः (?) न चैवं समवायश्च एकत्वपृथक्त्वमेलकत्वकारणत्वेऽपि समवायिकारणत्वा-भावादेषां न द्रव्यत्वम्। अस्तु क्रियावत् समवायि कारणं द्रव्यमिति किमर्थं गुणेति ? वाय्वादीनां कर्म्माणि यदा चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुकर्म्माण्यारभन्ते तदा तान्यप्येकीभूय यत्कर्म्मरूपेण परिणम्यन्ते तत्कर्म्म तत्तदुपादान-कर्म्मवदेव भवति। तदुपादानक्रियावत् सत् कर्म्मसमुदायात्मके कार्य्ये नरादौ चिन्त्याचिन्त्यक्रियायां कारणं समवैति। यथा खाद्यारब्धखादीनि शब्दाद्या-रब्धशब्दादयश्च समुदाये कार्य्ये तन्नरादौ शारीरावयवादिकारणानि समवयन्ति। तदुपादानक्रियावत्कर्म्मव्यावृत्त्यर्थं गुणेति। गुणाश्रयत्व-वचनेन जायमाना गुणाः कारणपदेन ख्यापितास्तद्गुणसमभिव्याहारेण कर्म्मग्रहणात् कर्म्मापि जायमानं ख्यापितं न तूपादानभूतं कर्म्म प्राप्यते। गुणशब्दानुपादाने क्रियावत् समवायिकारणमितिमात्रोक्तौ तु न जायमान-क्रिया प्राप्यते। कार्य्ये यत् कारणं क्रियावदित्येवमात्रं प्राप्यते तच्च तदुपादानी-भूतक्रियावत् कर्म्मापि भवति। यत्कारणं कार्य्यमारभमाणं गुणमाश्रयत् समवैतीत्युक्तौ हि स्वस्वगुणवत्त्वसिद्धौ सत्यां तत्तद्गुणापायासम्भवात् पुनर्गुणवद्वचनं व्यर्थमिति कार्य्यारम्भे जायमानगुणा एव प्राप्यन्ते तत्समभि-व्याहारेण निर्द्देशात्, कर्म्मापि कार्य्यारम्भे जायमानं गृह्यते न तु प्राक्सिद्धं कर्म्म गृह्यते। प्राक्प्रसिद्धकर्म्मग्रहणे खात्मकालदिशां क्रियाभावान्न द्रव्यत्वं स्यादिति। अस्तु तर्हि गुणवत् समवायि कारणं द्रव्यमिति। नैवं भवति। यत् कारणं गुणवत् सत कार्य्ये समवैति तद्द्रव्यमिति हि प्राप्यते। गुणाश्च कर्म्माणि च गुणान्तरं सजातीयमारभमाणा मिलित्वैकत्वमाश्रयन्तः कार्य्ये समवयन्ति। यथा खादिभिरारभ्यमाणे कार्य्ये तेजोऽम्बुभूमिषु सिद्धा लोहितशुक्लकृष्णवर्णाः सजातीयानि लोहितशुक्लकृष्णरूपाणि आरभमाणा

व्यावृत्तिमात्रलक्षणकथनं, न तु स्वजातीयव्यापकत्वविजातीयव्यावर्त्तकलक्षणकथनम्; येन कर्म्म-समवायो नाकाशादीनां वर्त्तते, तेन लक्षणानुगतं विजातीयव्यावृत्तं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्त्वं

मिलित्वैकत्वमापन्नाः पीतरूपत्वेन निष्पद्य कार्य्ये नरादिदेह समवयन्ति। इत्यत उक्त गुणोऽपि विभाव्यते गुणेनापीति कणादेन। एवमेव गुणवत् समवायि कारणं गुणः स्यात्। कार्य्यगुणा न ह्येकगुणारब्धाः स्युः। एवं कर्म्माणि वाय्वादीनामनेकेषामनेककर्म्मभिरारभ्यमाणमेकत्वमापन्नं सत् कार्य्ये समवैति; यथा मणिविशेषे विषवारणादि कर्म्म। न च ते गुणाः कर्म्माणि च द्रव्याणि संज्ञायन्ते क्रियावत्त्वाभावात्। द्रव्याणि गुणाश्च कर्म्माणि च यथा द्रव्यान्तरं सजातीयं गुणाश्च गुणान्तरं कर्म्माणि च सजातीयविजातीयकर्म्मान्तरमारभ्य कार्य्यद्रव्याण्यारभन्ते तद्विस्तरेणात्रेयभद्रकाप्यीये शारीरस्थाने च व्याख्यास्यन्ते।

अथेन्द्रियाणि मनःश्रोत्रादीनि कार्य्यद्रव्याणि। न प्रकृतिभूतानि खादीनि द्रव्याणि। उक्तं ह्येतत् कणादेन। (ततपुनः) पृथिव्यादि कार्य्यद्रव्यं पुनः शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकमिति। ननु द्रव्यारब्धत्वात् कार्य्यद्रव्यं, "सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्" इत्युक्तम्। मनःश्रोत्रादीनि किं खादिभिरनिन्द्रियैर्द्रव्यैर्विजातीयान्यारभ्यन्त इति चेन्न। मनःश्रोत्रादीनि ह्यात्मकार्य्याणि वक्ष्यन्ते। तत्रात्मा प्रत्यगात्मोच्यते यः सूक्ष्मशरीरादिसमुदायात्मको वीजधर्म्मा। स खलु जायापत्योः संयोगेऽदुष्टप्रच्युतशुक्रार्त्तवसंयोगमदुष्टगर्भाशयगतमवक्रम्यानुप्रविश्य पूर्व्वतरमाकाशं स्वस्थाकाशेन सृजति, ततः क्रमेण वाय्वादिना वाय्वादीन् सृजति सत्त्वादिना च सत्त्वादीन् कालेनाणुना। ततः स्वकृतान्येकैकाधिकानि खादीनि पञ्चैव भूतानि तदात्मस्थाहङ्कारिकाणि श्रोत्रादीन्याश्रित्य शरीरे जायमाने त्वेकीभूय शारीरं श्रोत्रादिकं पञ्चेन्द्रियरूपेण निष्पद्यन्ते। तथा कर्म्मेन्द्रियाणि चाहङ्कारिकाणि तदात्मकृतभूतैरारभ्यन्ते। मनश्चाहङ्कारिकम् आत्मकृतैस्तैः सत्त्वादिगुणैरेकैकाधिकैस्त्रिभिरारभ्यते त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति, तद्विस्तरेणात्र वक्ष्यते। इत्येवं भौतिकत्वाद् दशेन्द्रियाणि प्रकृतिभूतद्रव्यनिर्द्देशे निर्द्दिष्टानि न कृतानि। मनस्तु कार्य्यद्रव्यमपि न भौतिकं न कालिकं न चात्ममयं न दिङ्मयमित्यतः पृथगुक्तम्। एतदविद्वांसो मनो भौतिकमाहुः। अन्नमशितं त्रेधा विधीयते; तस्य

समवायिकारणत्वञ्च बोद्धव्यं; यदुत्पन्नमात्रं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं तदपि द्वितीयक्षणावश्यम्भाविगुणवत्तया तद्योग्यत्वाद् गुणवदिति मन्तव्यम्। वैशेषिकेऽप्युच्यते "क्रियावत् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यं" तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम्।

यः स्थविष्ठो भागस्तन्मलं, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः। अन्नमयं हि सौम्यमन इति वेददर्शनात्। तन्न, सा हि श्रुतिर्जातोत्तरकालम् आहारांशेन मनःपोषणवचना न त्वारम्भकवचना इति। अथ क्रियावद्वा गुणवद्वा समवायिकारणं वा द्रव्यमित्युक्तौ घटादिसमुदायस्य क्रियागुणाश्रयत्वात् स्वस्मिन् द्रव्यत्ववारणाय समवायिकारणमिति वक्तव्यं, न क्रियावन्मात्रं द्रव्यं खात्मकालदिशाञ्च क्रियावत्त्वाभावात्। समवायिकारणमिति न द्रव्यं गुणानां वारणाय कर्म्मेति। संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वगुणाः द्रव्येषु गुणेषु कर्म्मसु च वर्त्तन्ते, तेन गुणवद् द्रव्यमिति न भवति। कर्म्माश्रयसमवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ कर्म्मशब्देन जायमानकर्म्मणोऽप्राप्तिः खात्मकालदिक्षु क्रियावत्त्वाभावान्न तेषां द्रव्यत्वं स्यात्। गुणवत् समवायि कारणं द्रव्यमित्युक्तौ संख्यादिगुणवत्त्वात् गुणकर्म्मणोर्द्रव्यत्वप्रसङ्गः। इत्थञ्च द्रव्यत्वं कर्म्मगुणाश्रयत्वसमवायिकारणत्वोभयरूपमेवेत्याहुरेके। परे तु कर्म्मणा सहिता गुणाः कर्म्मगुणाः, न तु कर्म्म वा गुणा वा ; तेन परत्वादिगुणानां कर्म्मणा सहितत्वासहितत्वस्वभावेन समवायिकारणत्वेऽपि तदाश्रयत्वेन न द्रव्यत्वं कर्म्मरहितत्वं कर्म्मसहितत्वमात्रस्वभावगुणरहितत्वं कर्म्मवतामेव कर्म्मसहितत्वस्वभावगुणवत्त्वं न त्वन्यस्येति ख्यापितं भवति। तथा च शब्दादीनां गुर्व्वादीनां बुद्धेः प्रयत्नान्तानाञ्च गुणानां कर्म्मण्यवृत्तित्वात् कर्म्मरहितत्वमात्रस्वभावानां कर्म्मरहितानामाश्रयत्वं खात्मकालदिशाञ्चोपचारिककर्म्मवत्त्वेन शब्दाद्याश्रयत्वम्। कर्म्मसहितत्वासहितत्वस्वभावानां परत्वादीनान्तु द्रव्यगुणादिषु सर्व्वत्रैव वृत्तिर्न च सा नियम्यत इति। कारणं कारयति, क्रियाहेतुः, कारणं येन विना यन्न भवति, तस्य तत्तद् भवति ; तच्च त्रिविधं—जनकमात्रं समवायि चेति, तद् द्विविधं निमित्तम् ;—समवायिकारणन्तु तत् यत् खादिकं शब्दादयः कर्म्म च। शब्दादिगतपरत्वादिक कर्म्मगतञ्च परत्वादिकं तदेतत् सर्व्वं यथायथं मिलित्वैकत्वेन परिणमत्यतः कार्य्यरूपं विशिष्टापूर्व्वमेकं भवति तत्तत्सर्व्वं तस्य कार्य्यस्य समवायिकारणं यथातथं भवति ; सुतरां द्विविधं समवायिकारणं भवति। एकं समवायानुयोगिरूपं द्वितीयं समवायप्रतियोगिरूपं तयोर्मध्ये लेकस्मादपरं विशेषयति।

गुणलक्षणमाह समवायीत्यादि। समवायीति समवायाधेयः, तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निष्क्रियेभ्य आकाशादिभ्यो गुणव्यावृत्तिः, न ह्याकाशादयः समवायाधेयाः ; निर्गतश्चेष्टायाः

यत्रेत्यादि । कर्म्मगुणा यत्राश्रितास्तद् यद् यस्य कार्य्यस्यारम्भे कर्म्मगुणाश्रयीभूतं सत् समवायिकारणं तत्क्रियया विक्रियमाणं कार्य्यरूपेण परिणामि भवति, तत्तस्य कार्य्यस्य द्रव्यं नाम कारणं भवति । तद् यथा । सत्त्वात्मशरीरेति-त्रयात्मके पुरुषे खल्वारभ्यमाणे वायुतेजोजलभूमिमनसां क्रियाभिः सर्व्वेषां नवानां संयोगे तत्तत्क्रियाभिरुपचरितक्रियावन्त आकाशात्मदिक्काला भवन्तो वाय्वादिभिः सह मिलित्वा तत्तत्पुरुषरूपेण परिणमन्त एव नवैव तस्य पुरुषस्य समवायिकारणानि भवन्तीति । खादीन्यात्मा मनः कालो दिक् चेति नवैव पुरुषस्य द्रव्याणि, इतिक्रियया यद् रूपान्तरेण यत्परिणामि तत् समवायिकारणं तस्य कार्य्यस्य तद् द्रव्यं नाम कारणमिति योगरूढ़मिदं बोध्यम् । कर्म्मेत्युक्त्या कार्य्यारम्भकाणां कार्य्यत्वेन परिणमने स्वस्वकर्म्मैव हेतुरिति ख्यापितं न हि स्वस्वक्रियां विना परस्परं संयोगः स्यात् तत्संयोगाधीनश्च तद् द्रव्यगुणानां परस्परं समवायः कर्म्मणाञ्च परस्परं समवायश्च स्यात् तत्तद्रूपेण परिणामश्च लभ्यते । गुणानुक्तौ तत्तत्कार्य्यारम्भे खादीनां प्राधान्यं न ख्याप्यते गुणारम्भकत्वं च खादीनां सम्भाव्यते । कालदिशोः निर्गुणयोश्च कार्य्यारम्भे सक्रियवाय्वादिक्रियया शेषैः सह संयोगे तद्वाय्वादिक्रिययोपचरितक्रियावत्त्ववत् खादिगुणोपचरितगुणवत्त्वञ्च न प्राप्यते । तस्मात् तदुपचरितगुणवत्त्वेन कार्य्यत्वेन परिणामार्थं गुणा इति पदम् । आश्रिता इति पदेन कार्य्यारम्भे गुणकर्म्मणामप्राधान्यं ख्यापितम् । द्रव्यस्य द्रव्यात्मकमूर्त्त्यारम्भे समवायिकारणत्वं ख्यापितं न तु गुणकर्म्मारम्भकत्वमिति । समवायीत्युक्त्या कार्य्यानारम्भकाणां कर्म्मगुणवतां तत्कार्य्ये द्रव्यत्वं व्यवच्छिन्नम् । यथा घटादिकार्य्यस्य नात्मा मनश्च द्रव्यं कर्म्मगुणाश्रयोऽपि न घटारम्भे घटस्य समवायिकारणमात्मा मनश्चास्ति । इत्येवं तुल्यकार्य्यकरत्वं कार्य्ये गुणकर्म्माश्रयसमवायिकारणत्वं खादीनां नवानां सामान्यं तथाविधसमवायो वा । पुरुषाणाञ्चैतानि तुल्यनिमित्तकत्वसामान्यानि । कर्म्म च गुणाश्च यत्राश्रितास्तत् समवायिकारणं यद्भवति तद्द्रव्यं तस्य कार्य्यस्येत्यर्थः । परत्वाद्याश्रया अपि शब्दादयो गुणा न कर्म्माश्रयास्तेन शब्दादीनां द्रव्यत्ववारणाय कर्म्मेतिपदम् । एवं कर्म्मापि परत्वाद्याश्रय-

निश्चेष्टः, चेष्टानिर्गत्या चेह चेष्टाशून्यत्वं तथा चेष्टाव्यतिरिक्तत्वञ्चोच्यते, तेन चेष्टारूपात् कर्म्मणो व्यावृत्तिः, तथा क्रियाधारत्वयोग्येभ्यो मूर्त्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा ; गुणस्य 'कारणम्' इत्यनेन

समवायिकारणं भवदपि न कर्म्माश्रय इति। कालखात्मदिशां कर्म्मा-श्रयत्वाभावेऽपि गुणाश्रयत्वाद् द्रव्यत्वमिति। आश्रयः समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ त्वाश्रयाश्रितत्वनियमाप्राप्तौ समवायिनां खादीनामाश्रयत्वं शब्दादीनां कर्म्मणश्चाश्रितत्वमित्युपदेशार्थं कर्म्मगुणा इति स्फुटमुक्तमित्येके यद् व्याचक्षते, तदपि प्रायेणानपवादं, परन्तु शब्दादिसमवाययोगित्वमाकाशादीनां प्रसिद्धमस्ति। कार्य्यन्तु यत् पुरुषघटादिकं तत्राकाशादीनां शब्दादीनाञ्च कर्म्मणश्च समवाया दृश्यन्ते न ह्याकाशादिषु शब्दादीनां यः समवायः स पुरुषघटादिकार्य्ये पूर्व्वमेव हि शब्दादिमत्तयाऽऽकाशादीनां प्रसिद्धिरस्ति। तस्मात् समवायिकारणं द्विविधं प्रधानमप्रधानञ्च, तयोर्ज्ञापनार्थमाह। यत्रे-त्यादि, सर्व्वमन्यत्तुल्यमित्यपरे। अत्राप्याहुरन्ये उपदेशार्थलक्षणे त्वाधारा-धेयत्वख्यापनायाधिकपदोपादाने गौरवं भवति तथा कर्म्मानाश्रयत्वेऽपि गुणा-श्रयत्वेनात्मकालव्योमदिशां द्रव्यत्ववत्कर्म्मानाश्रयत्वेऽपि परत्वादिगुणा-श्रयत्वात् शब्दादीनां कर्म्मणश्च द्रव्यत्वापत्तिः स्यादिति ; तस्मादेवं व्याचक्षते। कर्म्मलक्षणे वक्ष्यमाणस्य कर्त्तव्यस्येत्यस्यात्रान्वयात् कारणमित्युक्तत्वार्थादेव लब्धस्य कार्य्यस्येति वोध्यम्।

समवायीति—समवैतुं शीलमस्येति तत् समवायि, विलक्षणानेकं यथायथं खादिकं तच्छब्दादिकं तत्कर्म्म च तच्छब्दादेस्तत् कर्म्मणश्च परत्वादिकं यदेतत् सर्व्वं मिलित्वा परिणम्य कार्य्यत्वेनैकीभवितुं शीलं यस्य, खादि-शब्दादि-स्पन्दन-तत्तदीयं परत्वादि यावत्तत् समवायि। तच्च द्विविधं—कर्त्तृभूतत्वेन मुख्यम् अकर्त्तृभूतत्वेन गौणम् ; तत्र मुख्यस्य गौणाद् व्यावृत्त्यर्थमाह यत्रेत्यादि। यस्य कार्य्यस्य यद्यत् समवायि कारणं खाद्या-दिकं तेषु मध्ये तस्य कार्य्यस्य समवायिकारणभूतं कर्म्म समवायिकारण-भूताश्च गुणा यत्र समवायिकारणे आश्रिता एव न त्वनाश्रिताः समवायेन वर्त्तितुं योग्यास्तत् समवायिकारणं तस्य कार्य्यस्य द्रव्यमित्यर्थः। यथा घटादौ पुरुषादौ च खादिनवकम्। कर्म्म च गुणाश्च परत्वादिगुणाश्रया अपि न कदाप्यनाश्रिता नियमतो यथायथं खादिवृत्तिकत्वात् ततः कर्म्म-गुणाश्च न द्रव्याणि भवन्ति। खात्मकालदिशां गुणाश्रयत्वात् मनोवाय्वादि-

चाकारणेभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा। कारणत्वन्तु विभुद्रव्यपरिमाणान्त्या-वयविरूपादिषु लक्षणीयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागासिद्धं लक्षणं स्यात्, अतः कारणत्वेनेह

सक्रियद्रव्यान्तरसंयोगेनोपचरितक्रियावत्त्वादपि वाय्वग्निजलभूमनसां गुणकर्म्माश्रयत्वात् द्रव्यत्वं समन्वितं न चाधिकरणघटाद्याश्रितत्वादनुपपन्नं घटादीनां मृदाद्यधिकरणानां घटादिषु समवायिकारणत्वाभावात्। इति समवायिकारणे इति द्वे पदे, तेन च घटादिस्थकर्म्मगुणानां घटाद्याश्रितत्वनियमेऽपि तद्घटादौ तेषां स्वस्य समवायिकारणत्वाभावान्न स्वस्य स्वद्रव्यत्वम्। श्यामामकपालमालासंयोगाज्जाते श्यामामघटे वह्निना पाकादन्यतमकपाले रक्तो वर्णोऽन्यत्र कपाले कृष्णो वर्ण आहितः सन्नाश्रित एव समवायिकारणञ्च पूर्व्वं सर्व्वं कपालं घटरूपत्वे तु कार्य्यमेव पृथकत्वेन कपालत्वेन ज्ञातत्वे समवायिकारणत्वेन ज्ञानदशायां तत्रस्थ एवाहितरक्तकृष्णादिर्न तद्घटादेः समवायिकारणमिति; तेषु मध्ये तस्य कार्य्यस्य समवायिकारणभूतं कर्म्मगुणाश्चेति पदम्। कर्म्मगुणाधिकरणत्वेन खादीनां प्राधान्यं खाद्याश्रितत्वनियमेन कर्म्मगुणानां गौणत्वं ख्यापितं भवति। यत्राश्रिता एव गुणा इत्युक्तौ तु गुणानामप्राधान्यं खादीनां प्राधान्यं ख्याप्यते न तु कर्म्मणोऽप्राधान्यं प्राधान्यं वेति मनसि कृत्वा कर्म्मगुणा इत्युक्तं, तथा यत्राश्रितमेव कर्म्मेत्युक्तौ च बोध्यम्। कर्म्माश्रयत्ववचनेन च द्रव्याणां खादीनां कर्त्तृत्वेन च प्राधान्यं ख्यापितं न तु केवलाधारत्वेन। कर्म्मगुणानाञ्चाकर्त्तृत्वेन चाप्राधान्यं ख्यापितं न तु केवलाश्रितत्वेनेति। कर्त्ता हि कारके स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुश्चेति। तत्र स्वतन्त्र-प्रयोजकयोरधीनः कर्म्मरूपहेतुः कर्त्ता तयोराश्रितत्वादिति। तत्र स्वतन्त्रः कर्त्तापि त्रिधा—क्रियाजनकप्रयत्नवान् मुख्यः, फलजनककारकान्तरव्यापारजन्यतज्जनकव्यापारवान् परः, स्वेतरसंयोगादितरव्यापारेण जनितव्यापारवत्तयोपचारादपर इति; द्वौ भाक्तौ, तेनात्मा चैतन्यात् क्रियाभावेऽपि मुख्यकर्त्ता, चेतनपुरुषश्च तद्‌द्वयवत्त्वात् मनोवाय्वग्निजलभूमयस्तु चैतन्याभावात् प्रयत्नाभावात् क्रियावत्त्वाच्च मध्यमा भाक्तकर्त्तारः। खकालदिशामचैतन्येन प्रयत्नाभावात् क्रियाभावाच्च मनोवाय्वादिसक्रियसंयोगादुपचरितक्रियावत्त्वादधमभाक्तकर्त्तृत्वमिति। कर्म्मगुणानान्तु चैतन्याभावे प्रयत्नाभावात् स्वाभाविकोपचरितोभयक्रियाभावाच्च न त्रिधान्यतमकर्त्तृत्वमिति।

अथान्ये व्याचक्षते—यत्र समुदायलक्षणे कार्य्ये घटपुरुषादौ

भावरूपकारणाव्यभिचारि सामान्यवत्त्वं लक्षणतया बोद्धव्यम्, तच्च सामान्यवत्त्वं सर्व्वगुणव्यापकं सामान्यादिव्यावर्त्तकत्वञ्च सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात्; किंवा विभुद्रव्यपरि-

यत् समवायिकारणमाश्रिताः कर्म्मगुणास्तत्कर्म्मगुणाश्रयसमवायिकारणं तस्य कार्य्यस्य द्रव्यम् यथा पुरुषे कार्य्ये शुक्रशोणितिकानि पञ्च भूतान्यात्मा सूक्ष्मशरीरी मनः कालो दिगात्मजानि पञ्चभूतानि रसजपञ्चभूतानीति क्रमिकजातकरचरणादिकं सर्व्वं समवायिकारणं, तदाश्रिता एव तत्तदीयाः कर्म्मगुणाः समवायिकारणानीति, तत्सर्व्वं तत्कर्म्मगुणाश्रयस्तत्पुरुषस्य द्रव्यम्। एवं घटादौ बोध्यम्। तत्र ह्यात्मा केवलो निष्क्रियः पूर्व्वं ततो मनसा संयोगात् तत्क्रिययोपचारात् सक्रियः स्यान्मनश्चाचेतनं तस्य चैतन्येनोपचाराच्चेतनं स्यादिति। कालः क्षणादिः गर्भशरीरावयवोपचये समवायी सन् कारणं भवति—न हि कालप्रकर्षमन्तरेण तत्क्षणं गर्भशरीरादुपचयापचयौ सम्भवतः। दिशश्च स्वोपाधिविशेषप्राच्य-वाचीप्रतीच्युदीच्यादिभिर्विशेषितदेशाधिकरणे गर्भशरीराद्यवयवबलवर्णप्रकृति-सत्त्वसात्म्यवाग्वीर्य्यादिविशेषहेतुतया समवायिन्यः सत्यः कारणानि भवन्ति। एवमाकाशश्च वाय्वादिसक्रियसंयोगेन यथाग्रतं सूक्ष्मपत्रहन्मध्यमशुषिरलाघववैशद्य-हेतुक्रियावत् समवायिकारणं भवतीति। यदि हि खात्मकालदिशामुपचारेण कर्म्मवत्त्वं न मन्यसे तर्हि तेषां कार्य्योपदर्शनमनागमं स्यादिति। कार्य्यस्य घटादेस्तद् गुणानाञ्च तत्कर्म्मणाञ्च कार्य्यभूतापरद्रव्यसंयोगेन जाते त्वेकीभूते द्रव्ये समवायिकारणत्वात् तेषु तदाश्रिताश्च कर्म्मगुणास्तद् द्रव्यं तस्य कार्य्यस्येति घटादिकमिति बोध्यं, यथा शुण्ठीकणामरिचानां संयोगाज्जातं यदेकं विशिष्टा-पूर्व्वद्रव्यं तत्र समवायिकारणानि शुण्ठ्यादीनि। तत्र तत्र च कर्म्मगुणाः सन्ति तत् तच्छुण्ठ्यादीनि तदेकद्रव्ये द्रव्याणि तदीयकर्म्मगुणाश्च कर्म्मगुणा इति बोध्यम्। यत् तु कर्म्मगुणा यत्र कार्य्ये आश्रितास्तत्र यत् कर्म्मगुणेभ्यो-ऽन्यत् समवायिकारणं तत् तस्य कार्य्यस्य द्रव्यमित्यर्थः। यथा पुरुषे गमनादि कर्म्म रूपादयश्च गुणा आश्रिताः, तत्पुरुषे तद् गमनादिकर्म्मणो रूपादिगुणेभ्यश्चान्यद्, यद्, यत् खादिकं शुक्रशोणितपाणिपादादिकं सम-वायिकारणं तत् तस्य पुरुषस्य द्रव्यम्। सामान्यविशेषौ तु समवायिनावपि द्रव्यगुणकर्म्मरूपावेव जातिजन्मरूपौ तु समवायौ समानासमानप्रसवात्मकौ न तदुत्पत्तौ कारणे अपि तु वृद्धिह्रासयोरेकत्वपृथकत्वयोश्च कारणे भवतः।

भागान्त्यावयविरूपाद्यन्तराणां कारणत्वदर्शनात् विभुपरिमाणान्त्यावयविरूपादावपि कारणत्व-योग्यत्वमस्त्येवेति न भागासिद्धता कारणत्वस्य ; किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विभुपरिमाणा-

समवायस्त्वपरो नास्तीति व्याख्यातं यत् तन्न। खादीनां शब्दादिगुणा वाय्वादीनाञ्च स्पन्दनादिकर्म्म पुरुषीयगुणकर्म्मप्रकृतिभूतत्वेन कार्य्यभूतद्रव्य-गुणकर्म्मसमुदायात्मकपुरुषे समवायिकारणत्वेन द्रव्याणि स्युरिति।

अन्यच्च। कर्म्मगुणा यत्राश्रिताः समवायेन वर्त्तन्ते स्म तत्, समवायिकारणं यत्, तद् द्रव्यं ; घटादिषु पुरुषादिषु च यानि मृज्जलादीनि श्यामपीतगुरुलाघवादयश्च स्पन्दनगमनादीनि च वर्त्तन्ते तेषां मध्ये यत्र मृज्जलादौ समवायेन कर्म्मगुणा आश्रिताः, तन्मृज्जलादिकरूपं यत् समवायिकारणं तदेव घटादिकार्य्यस्य द्रव्यम्। तथा मृज्जलादि द्रव्यं खादिकमेवेति प्राहुः। परे तु समवायि-कारणन्तु तत्।—यत समवेतं कार्य्यं भवति गुणकर्म्मसमवेतन्तु न कार्य्यं भवति न हि गुणकर्म्मणो कार्य्यं कुरुत इति, न गुणकर्म्मणी समवायिकारणे भवतः, भवतश्च असमवायिकारणे, इति तयोर्न द्रव्यत्वं यत् समवायिकारणं तद् द्रव्यमित्येव लक्षणमेकं कार्य्यरूपे घटादौ द्रव्यत्वानुपपत्तिवारणाय लक्षणान्तरमाह, यत्रेत्यादि। यत्र समवायेन कर्म्मगुणा आश्रिता वृत्तास्तदपि द्रव्यं यथा घटादिकमित्याहुस्तन्न, दृश्यन्ते हि मृद् वालुकादिसमवायिकारणीयगुणकर्म्मघटितान्येव घटादिषु गुणकर्म्माणि घटादिषु गुणकर्म्मणोः समवायिकारणान्येव ततसमवायिकारणीभूतद्रव्याणां गुणकर्म्माणि अन्यथाऽन्यथात्वेन गुणकर्म्मसम्भवापत्तेर्मृदादिगुणकर्म्मातिरिक्त-गुणा हि न तत्र दृश्यन्ते। कारणगुणपूर्व्वको हि कार्य्यगुणो दृष्ट इति कणादकपिलादिसर्व्वर्षिमतमिति। कश्चित् तु कर्म्माश्रयत्वोपदेशो द्रव्यस्य गुणादिपञ्चव्यवच्छेदार्थमात्रज्ञापको न तु सजातीयव्यावर्त्तनज्ञापकस्तेन खात्म-कालदिशां कर्म्माभावेऽपि द्रव्यत्वं गुणाश्रयत्वोपदेशश्च विजातीयगुणादिपञ्च-व्यावृत्तिज्ञापनार्थमिति, समवायिकारणत्वञ्च सजातीयविजातीयगुणकर्म्मणोः साधर्म्मज्ञापनार्थमिति। द्रव्यन्तूत्पन्नमात्रं क्षणमगुणं द्वितीयक्षणावश्यम्भावि-गुणवदिति यदुच्यते, तदप्युत्तरक्षणे यद् गुणयोगावश्यम्भावित्वं स गुणस्तद् द्रव्योत्पत्तिकाले कुत्र तिष्ठति किमुपादनकश्च कथं वा जातः, किं प्राग द्रव्योत्पत्तेः पूर्व्वं जातः किं तुल्यकालं द्वितीयक्षणजातो वाऽथ प्रसिद्ध एवाजात इति। अथ किन्नु खल्वाकाशे तिष्ठति। प्राक्प्रसिद्ध एवाजातः खपुष्पवत्

दीनामपि कारणत्वं बोद्धव्यम्। एवम्भूतञ्च कारणत्वं यद्यपि सामान्यादिष्वपि क्वचिदनुगम्यते, तथापि समवायी त्वितिपदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयता च युगपद्विवक्षिता, तेन

अश्वाण्डवद्वा यत्र च तिष्ठति तत एवोल्लम्फनेन तत् तदुत्पन्नद्रव्यमाविशतीति।

अथ पुनरेतल्लक्षणं व्याचष्टे। "यत्राश्रिताः कर्म्मगुणाः कारणं समवायि यत्। तद् द्रव्यमिति।" कारणवचनेन कार्य्यं इति ख्यापितम्। यत्र कार्य्ये कर्म्मगुणा आश्रिता भवन्ति तस्य यत् कारणं समवायि भवति न तु निमित्तं तस्य कार्य्यस्य तद् द्रव्यम्। ये गुणाः सहजभावोत्पत्तौ नाभिव्यक्ततया जाताः सहकारिकारणान्तरयोगे तु कार्य्यमारभमाणात् सहजभावात् तत्कार्य्यारम्भककर्म्मणा कार्य्येऽभिव्यज्यन्ते ते कर्म्मगुणाः क्रियागुणा उच्यन्ते। तत्र तामसादेव खलु भूतादेरहङ्काराज्जायमाने खे शब्दश्लक्ष्णसूक्ष्मलघुमृदुगुणा अनभिव्यक्ततया जाता एव। वायौ च सूक्ष्मविशदखररूक्षशीतलघुगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव, स्पर्शस्तु साधारणो व्यक्ततया। तेजसि च विशदरूक्षलाघवसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णगुणा अनभिव्यक्तत्वेन जाता एव, रूपन्तु साधारणं व्यक्तं जातम्। अप्सु च जायमानासु पिच्छिलमृदुसान्द्रसरमन्दशीतस्निग्धद्रवगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव, रसस्तु व्यक्तः साधारणो जातः। पृथिव्यामपि स्थूलसान्द्रविशदस्थिरमन्दकठिनखरगुरुलगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव, गन्धस्तु साधारणः प्रव्यक्त एव जातः। एवमात्मन्यव्यक्ताख्ये चतुर्व्विंशे तत्त्वे कालानुप्रविष्टात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितादनभिव्यक्तगुणरूपात् प्रधानात् कालेन क्षेत्रज्ञक्षोभणपूर्व्वकसङ्कोचविकाशाभ्यां प्रव्यक्तसत्त्वरजस्तमोगुणरूपेण निष्पद्यमानाज्जायमाने समसत्त्वरजस्तमोलक्षणे कालक्षेत्रज्ञप्रव्यक्तत्रिगुणप्रधानसमुदायात्मके संहते बुद्धिरव्यक्ता साधारणरूपा जातैव। तस्माज् ज्ञ आत्मेत्युच्यते चैतन्यं तु व्यक्तमेव जातमिति चेतनश्चोच्यते। मनसि च सात्त्विकादेव वैकारिकाख्यादहङ्काराज्जायमाने युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिहेतुर्गुणोऽव्यक्ततया जात एव। शब्द इवाकाशस्य न हि निर्गुणं मनो जातमिति। काले चाव्यक्तात् स्वान्तर्निविष्टकालांशेन सत्त्वादिगुणयुक्तेन जायमाने संवत्सरे चक्रवद्भ्रमणस्वभावे भावानां प्रत्यग्रभावसमभावापचयभावकृतपरिणामविराधकृद्गुणस्त्वव्यक्त एव जातः, शब्द इवाकाशस्य न हि निर्गुणः कालो जातः। दिशश्च प्राच्यादय आहङ्कारिकादाकाशाधिदेवताया दिशो, जायमानासु तासु प्राच्यादिषु

समवायकेवलाधारस्य विभुद्रव्यस्य तथा समवायकेवलाधेयस्य सामान्यादेश्च व्युदासः सिद्धो भवति ॥ २३ ॥

देशनिष्ठासु तत्तद्देशाधिकरणे गर्भशरीराद्यवयववलवर्णप्रकृतिसत्त्वसात्म्य-वागवीर्य्यादिविशेषहेतवो गुणा अनभिव्यक्ता जाता एव । शब्द इवाकाशस्य न हि निर्गुणा दिशो जाता इति ।

एते खलु स्वस्वसहजातानां खादीनां नवानामनभिव्यक्ता ये शब्दादयो गुणा देवनरादिचेतनाचेतनकार्य्यमारभमाणेभ्यः खादिभ्यः परस्परं पुनःपुनः संयोगविभागाभ्यामेकीभावे स्थूलाः सन्तः खादिभ्य एव यथास्वं शब्दादयस्ते तत्कार्य्यारम्भककर्म्मणाभिव्यज्यन्ते । ते तेऽभिव्यक्ताः शब्दश्लक्ष्णादयो गुणा देवनरादिषु खादिभ्यो जायमानेषु खादिष्वाश्रिता भवन्ति । तेषां जायमानानां खादीनां समवायिकारणं प्रकृतिभूतानि खादीनि नव दिगन्तानि जातानां खादीनां द्रव्याणि । नैते कर्म्मगुणाः स्पर्शादिभ्यो जातेषु शीतोष्णादिस्पर्शादिषु आश्रिता भवन्ति । तस्माच्छीतादीनां समवायिकारणानि प्रकृतिभूतस्पर्शादयो गुणा न द्रव्याणि, न वा कर्म्मसामान्यविशेषसमवाया । अत एव वक्ष्यते— "गुणा गुणाश्रया नोक्ता" इति । देवनरादेरुत्पादकाः पित्रादयस्तु यत्र कार्य्येषु खादिष्वाश्रिताः कर्म्मगुणास्तेषां निमित्तकारणानि न समवायिकारणानीति, न ते पुत्रादेर्द्रव्याणि । एवं कर्म्मणा निष्पन्ना गुणाः कर्म्मगुणा इति वा भवतु अथवा कारणवचनेन कार्य्यं इति खयापनाद् यत्र कार्य्ये जायमाने जायमानाः कर्म्मगुणाः कर्म्माणि गुणाश्चाश्रिता भवन्ति, तेषां जायमानकर्म्मगुणाश्रयाणां यद् यत् समवायिकारणं तत् तत्तस्य तस्य द्रव्यमिति ।

पूर्व्ववदनभिव्यक्ता गुणा एवाभिव्यज्यमाना जायमाना उच्यन्ते । स्पर्शरूप-रसगन्धा इव प्रागेव व्यक्ता एव सङ्ख्या परिमाणं पृथक्त्वं परत्वापरत्वे संयोग-विभागौ सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्चेत्येते गुणा जाताः सहजा एवेति, स्पर्शरूप रसगन्धाः साधारणरूपाः पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशे ह्यात्मकादिषु वाय्वादिषु शीतोष्णखरस्पर्शरूपेण जायमानः स्पर्शः लोहितशुक्लकृष्णवर्णतया जायमानं रूपं स्वाद्वस्वादुरूपेण जायमानो रसः सौरभरूपेण जायमानो गन्धश्च न जाय-माना उच्यन्ते । प्राक् साधारणत्वेन व्यक्ततयैव जातत्वादनभिव्यक्ततया जातास्तु येऽभिव्यज्यन्ते ते जायमानाः कार्य्ये जायमानेऽभिधीयन्ते । तदा स्पर्शाः शीतादयो रूपाणि लोहितादीन्येवमन्यान्यपि पृथक्त्वगुणवन्ति जायन्ते । न च तानि जायमानपृथक्त्ववन्ति, पृथक्त्वादयो हि प्रागेवाभि-व्यक्ता न त्वनभिव्यक्ता इति ते शीतादयो न द्रव्याणि । कर्म्माण्यपि

शब्दश्लक्ष्णादय इवाकाशस्यात्मनः कालस्य दिशां वायुतेजोऽम्बुभूनभसाञ्च जायमानानामनभिव्यक्तानि जातान्येव कार्य्यारम्भे तु सहकारिकारणान्तर-योगेऽभिव्यज्यन्ते। न हि निष्क्रियाणि तानि जातानि। तत्र वाय्वादिषु पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशाद् आत्मकादिषु वाय्वादिषु सर्व्वतोगमनोर्द्ध्वज्वलनाधो-गमनमन्दाधोगमनान्यभिव्यज्यन्ते मनसोऽनवस्थितगतिः। पुनरासां खाद्यात्म-मनःकालदिशां देवनरादिचेतनाचेतनकार्य्यारम्भे परस्परं भूयोभूयः संयोग-विभागाभ्यां परिणामेन कार्य्यरूप आकाशे मार्द्दवशौपिर्य्यलाघवकराणि कर्म्माण्यभिव्यज्यन्ते तदारम्भकादाकाशादेव। एवं कालस्य परिणामेन प्रत्यग्रभावादिना परिणामकराणि कर्म्माण्यभिव्यज्यन्ते। दिशाञ्च तदुपाहित-देशाधिकरणे गर्भशरीराद्यवयवबलवर्णप्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्य्यादिविशेष-कराणि कर्म्माण्यभिव्यज्यन्ते। आत्मनश्च मनःप्रेरणादिकानि कर्म्माणि अभिव्यज्यन्ते तानि कार्य्यरूपानाकाशकालदिगात्मन आश्रयन्तीति, तत्र आश्रितानि कर्म्माणि। तस्माद् यत्र कार्य्ये कर्म्माणि गुणाश्च जायमाना आश्रितास्तत्समवायि यत्कारणं तद् द्रव्यं खादिनवकमेव न त्वधिकम्। आत्मनस्तु कार्य्यः प्रत्यगात्मा सक्रियः। वक्ष्यते च शारीरे—"निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम्" इति प्रश्ने। "अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्द्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः॥" इति।

आत्मकालयोरारम्भकाणां कार्य्ये चात्मनि काले जायमाने कर्म्माणि गुणाश्च नाभिव्यज्यन्ते मनोदिगाकाशवायुतेजोऽम्बुभूमीनामारम्भकस्याहङ्कारस्य कार्य्येषु तेषु मनोदिगाकाशादिषु जायमानेषु च कर्म्माणि नाभिव्यज्यन्ते स्पर्शादयश्च गुणा वाय्वादिष्वभिव्यज्यन्ते इति। जायमानगुणाश्रयाणां वाय्वा-दीनां कार्य्याणां गुणाश्रयत्वेऽपि कर्म्माश्रयत्वाभावादेषां नवानां समवायि-कारणानि न द्रव्याणि भवन्त्यहङ्कारादीनि। यत्र कारणे कर्म्मगुणा आश्रितास्तत् कारणं यत् समवैति तद् द्रव्यं प्रागेव व्याख्यातम्। ये तु खादीनि नवैव द्रव्याणि प्रागुत्पत्तावनभिव्यक्तक्रियाणि जातानीत्येवं न विदन्ति पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशाद् द्व्यात्मकादीनि वाय्वादीनि चत्वारि सक्रियाणि कार्य्यद्रव्याणि विषयसंज्ञकानि प्रकृतिभूतद्रव्याणि विदन्तो नैतद् द्रव्यलक्षणेन लक्षयितुं प्रभवन्ति व्याख्यान्ति च बहुप्रकारेणेति।

अथैतदभिप्रायेणैव कणादेनाप्युक्तं वैशेषिके। प्रकृतिभूतानि पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि, प्रकृतिभूताः सप्तदशैव गुणाः, पञ्च कर्म्माणि। तद् यथा—पृथिव्याप-

स्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि। रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणं पृथक्त्वं परत्वापरत्वे संयोगविभागौ बुद्धय इच्छाद्वेषौ सुखदुःखे प्रयत्नाश्च गुणाः। उत्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनमिति कर्म्माणि। एषां लक्षणानि।—क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्। द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्। (एकद्रव्यमगुणं) संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम् इति। स्पर्शश्च वायोः। दृष्ट लिङ्गमित्यनुवृत्तम्। पृथिव्या गन्धः। अपां रसः। तेजसो रूपम्। रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी। रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः। तेजो रूपस्पर्शवत्। स्पर्शवान् वायुः। त आकाशे विद्यन्ते। सर्व्वाधारतैव दिक्कालयोः। निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम्। अपरस्मिन् परं युगपच्चिर क्षिप्रमिति काललिङ्गानि। नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति। इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्। आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्व्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राची। तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च। एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि। प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरसञ्चारा बुद्धिः * सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि। प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्। आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गमिति।

व्याख्यायते च। शब्दगुणमाकाशस्य नोक्त्वा निष्क्रमण प्रवेशन लिङ्गमाकाशस्येत्युक्त्या आकाशस्यानभिव्यक्तशब्दसहितोत्पन्नत्वमभिप्रेत्य प्रकृतिगुणमध्येऽनभिव्यक्तत्वात् शब्दगुणो नोक्तः कार्य्यगुणत्वेन परीक्षितश्च। तद्दर्शयिष्यामः शब्दपरीक्षायाम्। स्पर्शश्च वायोर्दृष्टं लिङ्गं तेजसो रूपमपां रसः पृथिव्या गन्ध इत्युक्त्वा पुना रूपरसस्पर्शगन्धवती पृथिवी. रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा इति वचनेन संसर्गजाः कार्य्यगुणा द्रवस्निग्धत्वादयः ख्यापिताः। तेजो रूपस्पर्शवत्. स्पर्शवान् वायुरित्युक्त्या च द्रवस्निग्धादिगुणोत्पत्तौ भूतान्तरसंसर्गो हेतुः पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशः ख्यापितः। तस्मात् क्रियागुणवत्समवायिकारणमित्यस्य व्याख्यानं पूर्व्ववद्बोध्यम्। कार्य्यद्रव्ये ह्यारभ्यमाणे प्राणिनि नवभिर्द्रव्यैरप्राणिनि सप्तभिरात्मनो वर्ज्जं तेषां परस्परं संयोगविभागाभ्यां परिणामे जायमाने त्वाकाशादाकाशः शब्दश्लक्ष्णादि-

* मुद्रितपुस्तके तु सञ्चारा इत्यत्र विकारा इति पाठान्तरं दृश्यते तथा न दृश्यते बुद्धिरित्यधिकः पाठः।

गुणशौषिर्य्यादिकृत्कर्म्मवान् जायते। इति जायमानक्रियागुणवत समवायि कारणमनभिव्यक्तशब्दगुणमाकाशम । एवं कालाज्जातः कालो जायमानक्रियागुणवान् जायते। तस्य समवायिकारण कालः। एवमात्मनो जायमाने प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिनिवृत्ती क्रिये इच्छाद्वेषादयो जायन्ते। तस्य प्रत्यगात्मनः समवायिकारणमात्मा निष्क्रियः। एवं दिशो जायमानासु दिक्षु तदुपाहितदेशेषु गर्भशरीरावयवबलवर्णादिवाग्वीर्य्यविशेषहेतवो गुणा जायन्ते तासां समवायिकारणमेका दिक् लोके द्रव्यं प्राच्यादयः शारीरद्रव्यम्। एवं पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशे द्व्यात्मकादिषु वाय्वादिषु स्पर्शविशेषादयो गुणा जायन्ते क्रियाः सर्व्वतोगमनादय इति, तस्य तस्य क्रियागुणवतः समवायिकारणं द्वित्र्यादिभूतं द्रव्यम्। क्रियागुणवदिति प्रथमान्तं चेन्मन्यते तदापि समवायिकारणं कार्य्यत्वेन परिणमत् क्रियागुणवत् जायमानक्रियागुण : भवतीति लक्षणसमन्वयः। जनकहेतुवशाच्चायथं समवायीति। द्रव्याणां खादीनां मनोदिशोश्च समवायिकारणमहङ्कारस्य खादिरूपेण जायमानत्वे जायमानगुणवत्त्वेन जायमानत्वेऽपि जायमानक्रियावत्त्वेन परिणामाभावान्न द्रव्यत्वम। तथा कालात्मनोश्च समवायिकारणं व्याख्येयम । गुणवत् समवायिकारणमिति वचने रूपादिभ्यः प्रकृतिगुणेभ्यो जायमानेषु लोहितश्वेतकृष्णादिषु पृथक्त्वं गुणो जायते। पुनः पाञ्चभौतिके तल्लोहितश्वेतकृष्णमेलने समवायादेकत्वं पीतवार्णिकं कार्य्यं जायते। त[illegible] [illegible] समवायिकारणं प्रकृतिरूपादिकमिति तेषु द्रव्यत्वप्रसङ्गः। कर्म्म [illegible] न कर्म्मगुणाश्रय इति न द्रव्यं तथा सामान्यविशेषसमवाया इति समं चरककणादयोरिति।

क्रमिकत्वाद् गुणलक्षणमाह, "समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुण"। कारणपदेन कार्य्योपस्थितो यस्य कार्य्यस्यारम्भे यो भावो निश्चेष्टः क्रियाहीन एव सन्नन्यक्रियया परिणमन् कार्य्यत्वमापद्यते स त[illegible] कार्य्यस्य गुणो नाम कारणमुच्यते क्रियाहीनत्वात् कर्त्तृत्वाभावादप्राधान्यात्। निश्चेष्ट इत्यनेन खादीनां नवानां व्यावृत्तिः। समवायीत्युक्तया कर्म्मणां द्रव्याश्रितानां द्रव्याश्रितगुणपरिणामहेतुत्वेन निश्चेष्टत्वेन च न गुणत्वम्। तस्मिन् कार्य्ये गुणे समवायित्वाभावात्। विजातीयगुणानाञ्च विजातीयकार्य्यगुणे समवायित्वाभावाच्च न विजातीये कार्य्ये गुणत्वमिति। प्रभृतिनस्तु वैशेषिके कणादोक्त गुणलक्षणं द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो * गुण

* अनपेक्ष इति क्वचित् पाठः।

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्म कर्म्म नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥

इति दृष्ट्वा गुणकर्म्मणी असमवायिकारणे भवत इत्याहु । तेषामयं हि प्रमादः । सूत्रकृत्कणादेन क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति पूर्व्वस्मादनुवर्त्तत्र समवायिकारणपदं द्रव्याश्रयीत्यादि सूत्रं कृतम् । तेन द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणलक्षणं पर्य्यवसितम् । यदि हि गुणो गुणान्तरस्य समवायिकारणं न भवति कथं तर्हि गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते इति वचनं तत्रैव कणादेनोक्तं सङ्गच्छते ? गुणा हि द्रव्याश्रिता रूपरसादयः खल्वन्यापेक्षाः स्वस्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियापेक्षाः स्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियया परिणमन्तः क्वचित् साधारणभूताः पृथक्त्वगुणं समवायेनाऽऽपद्यमानाः पृथग्भूय तेजोऽम्बुभूमिषु लोहितशुक्लकृष्णरूपेण मधुराम्लादिरूपेण गुणान्तरहीनाः सन्तो द्रव्याश्रयिणः सन्तश्च समवयन्ति कार्य्ये । इति समवायिन एव कारणानि गुणाः । न च ते स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कारणानीति लक्षणसमन्वयः । प्रकृतिगुणानां कार्य्यगुणेषु समवायित्वमन्तरेण निरुपादानककार्य्यापत्तिः स्यात् । कर्म्माणि तु तथैव कार्य्ये समवयन्ति सन्ति द्रव्याश्रयीणि च सन्ति जायमानगुणानाश्रया एव स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कर्म्मान्तरानपेक्षकारणानि भूत्वापि कार्य्यभूतविशिष्टकर्म्मरूपेण परिणामे द्रव्यान्तरनिष्ठमन्यत् कर्म्मापेक्षमाणानि न तु संयोगविभागेष्वकारणानि तस्मान्न गुणाः । प्रकृतिभूतद्रव्याणि कार्य्यद्रव्याश्रयीणि संयोगविभागेषु स्वक्रियापेक्षकारणानीति संयोगविभागेषु न साक्षात् कारणानि । स्वक्रियया परिणम्य समवायीनीत्यन्यापेक्षसमवायीनि सन्त्यपि नागुणवन्तीति न गुणाः । रूपरसादिप्रकृतिभूतगुणारम्भकाण्यहङ्कारादीनि न द्रव्याश्रयीणीति न गुणाः । इति व्याख्यातं गुणलक्षणम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् कर्म्मलक्षणमाह, संयोगे च विभागे चेत्यादि ।—चकारद्वयेन कार्य्यमारभमाणानां द्रव्याणां संयोगे पुनर्विभागे चाथ पुनः संयोगे चाथ पुनर्विभागे चेत्येवं पुनःपुनः संयोगे च विभागे च यत् कारणमन्यत्

चक्रपाणिः—कर्म्मलक्षणमाह, संयोग इत्यादि ।—संयोगे च विभागे च युगपत् कारणं, तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारकविभागकारणे तथा विभागे च विभागजविभागमात्रकारणे संयोग-

कर्म्म स्वभिन्नं कर्म्मान्तरं नापेक्षते तत्तद्द्रव्यमाश्रितं कर्म्म कर्त्तव्यस्य तस्य कार्य्यस्य कर्म्मणः समवायिकारणं कर्म्मोच्यते। चेतनाधिष्ठितानि पृथिव्यादीनि निष्क्रियाण्यपि चेतनानि भूत्वा संयुज्यन्ते चेतनेनात्मना परस्परं पृथिव्यादीनां संयोगात् प्रवर्त्तकेन रजोगुणेन जायमानं स्पन्दनमुत्क्षेपणादि-पञ्चविधमेव भूत्वा पृथिव्यादीनि नवैव पुनः पुनश्चालयत् संयोजयति विभाजयति चेत्येवं स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु नान्यकर्म्मापेक्षते तत्तद्द्रव्यमेवाश्रित्य संयोगविभागौ पुनः पुनः कृत्वा तानि द्रव्याणि तत्स्थांश्च गुणान् परिणमयत् स्वयं स्वयश्च परिणमदेकीभूय चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतु-विशिष्टकर्म्मरूपेण जायमानं समवैतीति कार्य्यस्य तत् कर्म्म। मण्यादीनां विषहरणादि मदनफलादीनां वमनकृत् कर्म्म त्रिवृतादीनां विरेचनकृत्, इत्येवमादिकर्म्म प्रतिद्रव्यमात्रेयभद्रकाप्यीयान्नपानादिकाध्यायेषु वक्ष्यते। तत्राचिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभाव उच्यते; या द्रव्याणां शक्तिरभिधीयते। नैवं द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवाया इति ते कर्म्माख्या न भवन्ति। द्रव्याणि संयोगविभागेष्वन्यत् स्वनिष्ठं कर्म्मापेक्षन्ते। न त्वन्यानपेक्षकारणं संयोग-विभागेषु। गुणादयश्च न संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणानीति। वैशेषिके कणादेन च यदुक्तं कर्म्मलक्षणम्। * "संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं कर्म्मेति" तत्रापि पूर्व्वस्मादनुवर्त्तते सर्व्वं संयोगविभागेष्वकारणमिति तु प्रतियोगि-निर्द्देशमिमं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति दृष्टा निवर्त्तते। तेन द्रव्याश्रय-गुणवत् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमन्यापेक्षं समवायिकारणं कर्म्मेति लक्षणं पर्य्यवसितम्। सर्व्वमिदं व्याख्यातम्। अथैतेषां खादीनां नवद्रव्याणां देवनरादिकार्य्यमारभमाणानां खं खमारभते वायुर्वायुं तेजस्तेज आपोऽपो भूर्भुवमात्मात्मानं मनो मनः कालः कालं दिशो दिशः; एषाश्च रूपं लोहितादि-रूपं रसो मधुरादिरसान् गन्धः सौरभादीन् गन्धान् स्पर्शः शीतादीन् स्पर्शानभिव्यक्तः शब्दस्त्वभिव्यक्तानुदात्तादीन शब्दान् अनभिव्यक्तं गुरुत्वं व्यक्तं गुरुत्वं लघुत्वं लघुत्वं मृदुत्वं मृदुत्वं काठिन्यं काठिन्यं मान्द्यं मान्द्यं तैक्ष्ण्य तैक्ष्ण्यं स्निग्धः स्निग्धं रौक्ष्यं रौक्ष्यं स्थैर्य्यं स्थैर्य्यं सरत्वं सरत्वं पैच्छिल्यं

कारणे व्यावृत्तिः सिद्धा; द्रव्यमाश्रितमिति स्वरूपकथनं व्याख्येयं, द्रव्यव्यावृत्तिस्तु 'कर्म्म नान्यदपेक्षते' इत्यनेन सिद्धा. अस्यायमर्थो यत कर्म्मोत्पन्नं स्वाश्रयस्य द्रव्यस्य पूर्व्वदेशविभागे

---

* वैशेषिकस्य आद्याध्यायस्य प्रथमाह्निके "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्म-लक्षणम्॥ इति पाठो दृश्यते।

पैच्छिल्यं वैशद्यं वैशद्यं खरः खरं मसृणो मसृणं स्थौल्यं स्थौल्यं सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्यं सान्द्रः सान्द्रं द्रवत्वं द्रवत्वमित्येवमेषां कर्म्माणि सजातीयानि विजातीयानि चारभन्ते।

तत्र कुत्र कस्यानुवृत्तिः स्वरूपेणान्यरूपेण वा भवतीति उच्यते। "न द्रव्यं कार्य्यं कारणञ्च वधति।" गन्धमात्रादिपृथिव्यादिद्रव्यं कार्य्यारम्भे स्वस्वसजातीयं द्रव्यमारभमाणं यदन्येनारभ्यमाणं कार्य्यं स्वस्वविजातीयं मूर्त्यादिकं न वधति न हन्ति। न च स्वारम्भकं कारणं त्रिगुणविकारात्मकमहङ्कारं निर्गुणञ्च कालक्षेत्रज्ञप्रधानानि वधति। स्वस्वारम्भकानुवृत्त्यैव स्वस्वसजातीयं कार्य्यमारभत इति। "उभयथा गुणाः।" तत्कार्य्यारम्भे पृथिव्यादिद्रव्यस्था गुणा गन्धादयः खलु स्वस्वसजातीयं गन्धविशेषादिकमारभमाणा यदारभ्यमाणं स्वस्वविजातीयं कार्य्यं स्वारम्भकं कारणञ्चाहङ्कारादिस्थं गुणांशमुभयथा कुत्रचिद्धत्वा कुत्रचिन्न हत्वा सजातीयं गुणविशेषमारभन्ते। यथा पारदगन्धकयोः संयोगे कज्जलीभूते द्रव्ये पारदस्थः शुक्लः शुक्लविशेषमारभमाणो गन्धकस्थः पीतः पीतमारभमाणः पारदस्थतीक्ष्णेन तैक्ष्ण्यमारभमाणेन विरोधिना वध्यते। सर्व्वत्रैव शौक्ल्यं सत्त्वगुणयोनिकं तमोगुणयोनिकेन तैक्ष्ण्येन विरोधिना वध्यते, गन्धकस्थपारदस्थौ च लोहित-*-शुक्लौ रजःसत्त्वयोनिकौ वध्येते। तयोः शुक्ललोहितवधे तैक्ष्ण्यसमानयोनिः कृष्णोऽभिव्यज्यते। इति पारदगन्धकोभयात्मके कार्य्ये श्वेतपीतमेलनेन सम्भाव्यं कार्य्यं यद्वर्णं तत्तीक्ष्णगुणेन वध्यते तत्कारणं शुक्ललोहितं हत्वेति। एवं हिङ्गुले पारदगन्धकाभ्यामारभ्यमाणे यन्त्रविशेषे वह्निना पच्यमाने रजोबहुलयोनिकेन तीक्ष्णेन सत्त्वतमोयोनिकौ शुक्लकृष्णौ वध्येते। पारदस्थशुक्लगन्धकस्थपीतमेलनेन सम्भाव्यं कार्य्यं वर्णञ्च वध्यते। रजोयोनिकलौहित्यञ्चाभिव्यज्यते इति। एवं हरिद्राचूर्णसंयोगेऽपि लौहित्यमभिव्यज्यते, चूर्णस्थतैक्ष्ण्येन हरिद्रास्थशुक्लकृष्णवधे। अथावधे यथा। हिङ्गुलवङ्गभस्मसंयोगे श्वेतलोहितवर्णमेवोभयात्मकं भवति पाटलवर्णम्। न चात्र हिङ्गुलस्थं लौहित्यं वङ्गभस्मस्थं शौक्ल्यञ्च केनापि वध्यते। एवं शुक्लसूत्रनिर्म्मितपटस्य शौक्ल्यमेवेति।

कार्य्यविरोधि कर्म्म। कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्म तु कार्य्यविरोधि। तत् चोत्तरदेशसंयोगे च कर्त्तव्ये नान्यत् कारणं पश्चात्कालभावि अपेक्षते, द्रव्यन्तु यद्यपि संयोगविभागकारणं युगपद्भवति तथापि तदुत्पन्नं सत् यदा कर्म्मयुक्तं भवति तदैव संयोगविभाग-

---

* गन्धकस्य चतुर्व्विधवर्णत्वात् लोहितपदप्रयोगः।

कार्य्यारम्भे पृथिव्याद्यारब्धे कार्य्ये पारदे यत् कर्म्म गन्धके च यत् कर्म्म तत् पारदगन्धकमेलनेन कज्जलीभूते हिङ्गुलीभूते च द्रव्ये पारदकर्म्मणा कर्त्तव्यं शरीरभेदकुष्ठादिकं कार्य्यं गन्धकस्थकर्म्मणा च कार्य्यं यत् तदुभयं विरोधयत् अपूर्व्वमेकं कर्म्म निर्व्वर्त्तते इति प्रकृतिद्रव्यस्थकर्म्मणा कर्त्तव्यकार्य्यस्य विरोधि कर्म्मारभ्यते। इति कर्म्मासाध्यं कर्म्म न विद्यते। एतेन प्रभावादिनिखिल-कर्म्म व्याख्यातं भवतीति।

कथमेवं समवायो भवतीति। द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम्। पृथिव्याद्यारब्धानां द्रव्यगुणकर्म्मणामारम्भकं द्रव्यं कारणसामान्यमेकत्वकरम्। द्रव्यारम्भकद्रव्यमपि हि तद्‌द्रव्याश्रितगुणकर्म्मणाञ्च कारणमाधारभावान्न त्वारम्भकं कारणमिति कारणसामान्यं द्रव्यम्।

उभयथा गुणः। द्रव्यारब्धानां द्रव्यगुणकर्म्मणामुभयथा कारणसामान्यं कार्य्यसामान्यञ्च गुण एकत्वकरः। द्रव्यारब्धे तदारम्भकद्रव्यस्थो गुणस्तेषां कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां कारणं गुणानां कार्य्याणां श्वेतपीतादीनामुपादान-कारणमिव तत्कार्य्यद्रव्यकर्म्मणोरपि कारणमविनाभावात्। न हि निर्गुणं द्रव्यमस्ति, न चाद्रव्यं कर्म्मास्ति। ततः सहकारिकारणं द्रव्यकर्म्मणोरपि गुणः। कार्य्यश्च गुणः, सामान्यं श्वेतपीतादिको गुणः, शङ्खानां श्वेतः सामान्यं पलाशकुसुमहरिद्राणां पीतः सामान्यमिति।

संयोगविभागवेगानां कर्म्म। संयोगविभागवेगानामुभयथा कारणरूपेण कार्य्यरूपेण च द्रव्यगुणकर्म्मणां शरीरादीनां सामान्यं कारणसामान्यं कार्य्य-सामान्यञ्च कर्म्म एकत्वकरम्। संयोगादीन् हि जनयति कर्म्म। कर्म्म च संयोगादिभ्यो जायते। कर्म्म तु द्रव्याणां सामान्यं भवति। कथं संयोगा-दीनां कारणसामान्यं कार्य्यसामान्यमिति।

न द्रव्याणां कर्म्म व्यतिरेकात्। कार्य्यद्रव्याणां कर्म्म न कारणसामान्यं न कार्य्यसामान्यम्। कस्मात्? व्यतिरेकात्। देवनरादीनां चेतनानां गमनादि बहुविधं कर्म्म नाचेतनानां घटादीनां वा। छागमांसञ्च यत्कर्म्म करोति न तत् कुक्कुटमांसमिति।

कस्यचिद्द्रव्यस्य पुनरव्यतिरेकात्। मांसस्य मांसवर्द्धनं सामान्यं कर्म्म, शोणितस्य शोणितवर्द्धनमित्येवमादि। द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यम्। पृथिव्या-

कारणं स्यात्; कर्म्म तूत्पन्नं करोत्येव परं संयोगविभागौ न तु कारणान्तरं पश्चाद्भाव्यपेक्षते, संयोगविभागाश्रयं प्रत्यासत्तिस्तु अपेक्षत एव, सा च पूर्व्वसिद्धैव, न च चरमभाविकारणान्तरा-

दीनां कार्य्यं पृथिव्यादिद्रव्य कार्य्यं सामान्यम्। द्वित्वप्रभृतयः सङ्ख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च। द्रव्याणां द्वित्वादिसङ्ख्याः पृथकत्वसयोगविभागाश्च गुणाः कार्य्यं सामान्यम्। सर्व्वाणि द्रव्याणि द्वित्वादिसङ्ख्यावन्ति न ह्येकानि। पृथक् च संयुक्तानि च विभक्तानि चेति। संयोगादीनां द्रव्यम्। सयोगादीनां द्रव्यं कार्य्य सामान्यम। अनेकद्रव्यसंयोगाद्धि सर्व्वाणि द्रव्याणि जायन्ते इति।

रूपाणां रूपम्। रूपाणां कार्य्यसामान्यं लोहितादिरूपम्। एतेन रसादयो व्याख्याताः। समवायित्वं यथाकारणमपि। यथाकारणं क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति समवायित्वं द्रव्यस्य सामान्यम्। द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणानां समवायि-कारणत्वं सामान्यम्। द्रव्याश्रय्यगुणवत् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमन्यापेक्षं समवायिकारणं कर्म्मेति, समवायिकारणत्वमुत्क्षेपणादीनां कर्म्मणां सामान्यम्। गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम्। गुरुत्वादीनामुत्क्षेपणं कार्य्यसामान्यम्। गुरूणि हि द्रव्याणि शक्यन्ते उत्क्षेप्तुं हस्तादिप्रयत्नेन संयोगान्न तु लघूनि। संयोग-विभागवेगाश्च कर्म्मणाम। कर्म्मणामुत्क्षेपणादीनां कार्य्यसामान्यं संयोगो विभागश्च वेगश्चेति। कर्म्मणा विना संयोगो विभागो वेगो वा न जायते। सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणसामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषः। सद्वस्तु नित्यमुत्पद्य पुनर्न जायते इति। अद्रव्यवत् द्रव्यानारब्धकार्य्य-मुपादाननिष्पन्नं कारणमुपादानसमवायिकारण सामान्यं समानार्थता विशेषस्त्वसमानार्थता तत्सामान्यवत् तद्विशेषवच्च सर्व्वं नवद्रव्यसप्तदशगुण-पञ्चकर्म्म। अव्यक्तं नामात्मा कालक्षेत्रज्ञप्रधानानीति त्रयोपादानकः कार्य्यं एवाद्रव्यवांश्च न हि कारणभूतकालादीनि द्रव्याणि। कालश्च सन्नित्यश्चा-द्रव्यवान् खल्वव्यक्तस्थकालांशोद्रेक त्रिगुणविशिष्टः संवत्सर इत एव कार्य्यः। दिशोऽपि चाद्रव्यवत्यः सात्त्विकाहङ्काराज्जाता ह्याकाशाधिदेवतासत्त्वादिगुण-योगात् प्राच्यादिरभूदिति ततश्च कार्य्या। खादीनि मनश्चाहङ्कारिकाणि रूपादयश्च सप्तदश गुणा आव्यक्तिकाहङ्कारिकसत्त्वादिगुणोपादाना इत्यद्रव्यवन्तः कार्य्याश्च। रजोगुणोपादानानि कर्म्माणि पञ्चाद्रव्यवन्ति कार्य्याणि। त्रीण्येव सत्तादि-द्रव्यत्वादिसामान्यवन्ति। पृथिवीत्वादिविशेषवन्ति चेति त्रयाणामविशेष इति।

पेक्षता कर्म्मणः। अथ कर्म्मशब्देन वमनादीनां तथाऽदृष्टस्य तथा क्रियायाश्चाभिधीयमानत्वात्। कस्य कर्म्मण इदं लक्षणम् इत्यत आह—कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्मेति। एतेन क्रियारूपस्य कर्म्मण इदं लक्षणं नादृष्टादेरिति ॥ २४ ॥

इत्युक्तं कारणं कार्य्यं धातुसाम्यमिहोच्यते।
धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अद्रव्यवत्त्वान्नित्यत्वमुक्तम्। संयोगाद्धि खल्वनेकद्रव्यमेकीभूय कार्य्यं-द्रव्यं स्यात् तस्मादद्रव्यवद् यावत् कार्य्यं नित्यम्। अद्रव्याणां खुपादानानां समवायो नित्यो भूम्यादीनां गुणैः समवाय इव। कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ कार्य्याणामनेकद्रव्यारब्धानामनेकगुणारब्धानामनेककर्म्मारब्धानाञ्च द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायिकारणसमवायाभावादभावः। नैषामुपादानानां कार्य्ये समवायो नित्यः। संयोगाद् द्रव्याणां द्रव्यगुणकर्म्मसमवायः स्यादिति।

न कार्य्याभावात् कारणाभावः। कार्य्याणां द्रव्यगुणकर्म्मणामभावान्न तदुपादानकारणाभावः स्यात्। कार्य्यं हि नष्टमुपादानरूपमापद्यत। कारण-लयो हि नाशः। सर्व्वं यथास्थानं विस्तरेण व्याख्यास्यते इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथैतदुपसंहरति, इत्युक्तं कारणं कार्य्यमिति। इति सर्व्वदा सर्व्वभावाणामित्यादिना कर्म्म नान्यदपेक्षते इत्यन्तेन सामान्यं नाम कारणम्। तस्य कार्य्यं सर्व्वभावाणां वृद्धिरेकत्वञ्च। विशेषो नाम कारणम्। तस्य कार्य्यं सर्व्वभावाणां ह्रासः पृथक्त्वञ्च द्वयम्। समवायः कारणम्। तस्य कार्य्यं सर्व्वभावाणां मेलनम्। द्रव्यं कारणम्। तस्य कार्य्यं गुणकर्म्माश्रय-सजातीयद्रव्यं मूर्य्यादि। गुणः कारणम्। तस्य कार्य्यं निश्चेष्टसजातीयगुण-विशेषः। कर्म्म च कारणम्। तस्य कार्य्यं सजातीयविजातीयकर्म्म संयोगविभागौ चेति सर्व्वमुक्तम्।

अथैतदायुर्व्वेदस्याधिकरणं पुरुषञ्च कारणमुक्त्वा तत्र कार्य्यमाह—धातुसाम्यमिहोच्यते। धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनमिति। इह सत्त्वादित्रयात्मके पुरुषे धातुसाम्यं समधातुरक्षा तन्त्रस्यास्यायुर्व्वेदस्य प्रयोजनमुच्यते। न केवलं समधातुरक्षा प्रयोजनं धातुसाम्यक्रिया चास्य तन्त्रस्य प्रयोजनमुक्ता। विषमधातौ पुरुषे धातुसाम्यकरणं धातुसाम्यक्रिया।

चक्रपाणिः—प्रकरणमुपसंहरति, इतीत्यादि।—इति समाप्तौ, तेनैतावदेव सामान्यादिषट्कं सर्व्वस्य कार्य्यजातस्य कारणं, न चान्यत् कारणमस्ति। कारणं सामान्येनाभिधायायुर्व्वेदोपयुक्तं कार्य्यमाह, कार्य्यमित्यादि।—धातुसाम्यमारोग्यं, वक्ष्यति हि "विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते। सुखसंज्ञकमारोग्यम्" इत्यादि। इहेत्यायुर्व्वेदे, तेनान्यत्रान्यदपि घटादि

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ २६ ॥

धातुसाम्यन्तु प्रकृतिरारोग्यमित्येकोऽर्थः । "विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव तु ॥" इति वक्ष्यते । अत्रायमभिसन्धिः—सर्व्वत्रैव मुख्यप्रयोजनं सुखं दुःखनिवृत्तिश्च । तदुभयं न धातुसाम्यकार्य्यम् । धातुसाम्यकार्य्यं हि सुखम् । दुःखनिवृत्तिस्तु मोक्षे भवति । न तदा नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवति । पारमार्थिकतत्त्वज्ञानात्तु निःशेषेण दुःखनिवृत्तिर्भवति । यदि वा यावन्न पारमार्थिकतत्त्वज्ञानमुदेति न तावन्मनः समधातु भवति तस्मात् धातुसाम्यक्रियैव दुःखनिवृत्तिरिति ।

यस्तु व्याचष्टे ।—इत्युक्तं सामान्यादिकं षड्विधं कारणमुक्तम्, इह शास्त्रे धातुसाम्यं कार्य्यमुच्यते । च यस्माद्धातुसाम्यक्रियाऽस्य तन्त्रस्य प्रयोजनमिति । तन्न साधु । विषमधातोरेव हि धातुसाम्यकरणमुपपद्यते । स्वस्थस्य धातुसाम्यरक्षणं प्रयोजनमस्य तन्त्रस्य नोक्तं भवति । तत्प्रयोजनाय च स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानमिह शास्त्रे प्रोक्तमिति । सुश्रुते चोक्तम् । "आयुर्व्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्चेति" ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—धातुसाम्ये सति धातुसाम्यकरणमनुपपन्नं धातुसाम्यरक्षणमेवोपपद्यते । धातुवैषम्ये धातुसाम्यकरणमुपपद्यते । तच्च धातुवैषम्यं कुतो भवति कुतो वा साम्यमित्यतः संग्रहेण तयोः कारणमाह, काल—बुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादि ।—अत्र बुद्धिपदेन धीधृतिस्मृतयस्तत्प्रयुक्तवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिश्चोच्यन्ते । तथैव प्रपञ्चयिष्यति तिस्रैषणीये कतिधापुरुषीये च । इन्द्रियपदेनेहार्थोपादानात् वाह्यानां श्रोत्रादीनां पञ्चानां ग्रहणम् । तेन मनोमनोऽर्थचिन्तनीयादीनां व्यावृत्तिः कृता । इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये हि पञ्चेन्द्रियाणीति वक्ष्यते । यदत्रापि पञ्चार्था इति च तत्रैव वक्ष्यते, अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च वक्ष्यते, तेनार्थपदमात्रग्रहणेन पञ्चानां

कार्य्यमुच्यते । इह तु किमिति तत्कार्य्यं नोच्यते ? इत्याह, धातुसाम्येत्यादि ।—चकारः हेतौ, धातुसाम्यक्रियैव यस्मात् आयुर्व्वेदप्रयोजनं, तस्मादायुर्व्वेदे धातुसाम्यमेवोच्यते कार्य्यम् ; अन्यत्तु अविवक्षितत्वात् तथाऽप्रधानत्वाच्च नेह कार्य्यत्वेनोच्यते ॥ २५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्व्वेदोपयुक्तद्वारेण वक्तव्यम, तत्र व्याधिकारणमेव तावदग्रेऽभिधीयते कालेत्यादिना सूत्रक्रमानुरोधात्, सूत्रणं हि "हेतुलिङ्गौषधज्ञानम्"

प्राप्तौ यत् पुनरिन्द्रियग्रहणं कृतं तेन मनोऽर्थः पुनश्चिन्त्यमिति च यद्वक्ष्यते तद्ग्राहवृत्तिः कृता ; स्वशास्त्रे मनस इन्द्रियाभिधानाभावात् परतन्त्रसिद्धेन्द्रियत्वानुमतत्वेऽपि स्वतन्त्रे व्यवहारार्थं पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तम्। कालश्च बुद्धयश्चेन्द्रियार्थाश्चेति तेषां योगः सम्बन्धः पुरुषे मिथ्या च न चाति चेति त्रिविधविकल्पो द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः। अथवा। कालश्च बुद्धयश्चेन्द्रियाणि च तैः सहार्थानां योगो मिथ्या न चाति च। कालैरर्थस्य पुरुषशरीरस्य योगः। बुद्धिभिरर्थस्य बोद्धव्यचिन्त्यादेर्योगः। इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः स्वस्वार्थानां शब्दादीनां योग इति। मिथ्या यथार्थविपर्य्ययः। नञर्थोऽत्र क्वचिदल्पत्वं क्वचित् सर्व्वशः प्रतिषेध इति। अतीति अतिशयः। द्वयं शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्चाश्रयोऽधिकरणं येषां तेषां तथा। व्याधीनामव्यवहितपूर्व्वोत्तरकालप्रवृत्तिशीलधातुवैषम्यदुःखानां हेतुरव्यभिचारी हेतुस्तेषां संग्रहः संक्षेपः। सूत्रमिदं स्वयं भाष्येण तिस्रैषणीये व्याख्यास्यते। तद् यथा—शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः। तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालातियोगः। हीनस्वलक्षणः कालायोगः। यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम इति। अत्र परिणामत्ववचनेन कालस्य कारणान्तरजन्यमानभावानां परिणतिहेतुत्वस्वभावः ख्यापितस्तेन हीनातिमिथ्याभूतः कालो वातपित्तकफरजस्तमसां वैकृतिं प्राह्लादिस्तत्तद्दोषसमगुणः प्रकृतानां वैषम्यलक्षणां दुष्टिं जनयति, तथा च यथास्वलक्षणस्तु भावानां तत्तद्रूपेण कारणान्तरजन्यमानानां परिणतिं जनयति न तु वैकृतवैषम्यमित्यभिप्रायेणात्र प्राह्लादिकालस्य सम्प्राप्तिनं पृथगुक्ता। यद्वाऽत्र कालस्य हीनातिमिथ्याभूतयोगानामव्यभिचारिहेतुत्वेनोक्तः। कतिधापुरुषीये तु कालसम्प्राप्ते यद्धेतुत्वं वक्ष्यति तत् तु तत्रैव तदुदाहरणदर्शनात् तत्तद्रूपेण कारणान्तरोत्पाद्यमानभावानां ताद्रूप्येण परिणतिजनकत्वं बोध्यम्। यदुक्तमुदाहरणम्।—“निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे। चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा॥ मिथ्याऽतिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः। जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्च या॥ पूर्व्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामा-

इति। कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः, बुद्धिः प्रज्ञा, इन्द्रियार्थाः शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाः, तत्सहचरितानि द्रव्यगुणकर्म्माणीन्द्रियद्वारोपयुज्यमानानि ; तेषां कालादीनां योगः सम्बन्धः। तस्य विशेषलक्षणं विशेषणत्रयं—मिथ्या न चाति चेति। तेन कालादीनां मिथ्यायोगः, न च योगोऽयोग इत्यर्थः, अति च योगोऽतियोग इत्यर्थः। द्वयाश्रयाणामिति मनःशरीराश्रयाणाम्, एतच्च

स्त्रयश्च ये। येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः॥ अन्येद्युष्को द्व्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ। स्वे स्वे काले प्रवर्त्तन्ते काले ह्येषां बलागमः॥ एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः। अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता॥ कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः। रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः॥ निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म्म यत् पौर्व्वदेहिकम्। हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते॥ न हि कर्म्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते। क्रियाघ्नाः कर्म्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात्॥" इति। इत्थञ्चापि मिथ्याहीनातिलिङ्गानि कालस्य प्रज्ञापराधादेव जायन्ते पापानि च। जनपदोद्ध्वंसनीये हि वायुरुदकं देशः काल इति चत्वारो भावा जनपदोद्ध्वंसने सामान्यहेतव उक्तास्तेषां यथाविधत्वेन हेतुत्वम्। तदुक्त— कालं तु खलु यथर्त्त लिङ्गविपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येदिति वक्ष्यते। तदुत्तरमग्निवेशप्रश्नः—"अथ खलु भगवन् कुतोमूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति। तमुवाच भगवानात्रेयः —सर्व्वेषामप्यग्निवेश वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्म्मस्तन्मूलञ्चासत्कर्म्म पूर्व्वकृतं, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एवेति" वक्ष्यते। तथा कतिधापुरुषीये—"धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम। असात्म्यार्थागमश्चेति विज्ञेया दुःखहेतवः॥" इति। रोगहेतुसंग्रहे धीधृतिस्मृतिविभ्रंश एव बुद्धेर्मिथ्यादियोगः कालमिथ्यादियोगस्त्वसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भूत एव न तु कर्म्मणामिति। कालशब्देन भावानां परिणतिर्प्रतिनियतः कालो मिथ्यादियोगवान् वा समो वा तस्य सम्प्राप्तेर्धातुवैषम्यजनकत्वे व्यभिचाराद्धीनमिथ्यातिलिङ्गस्य तु व्यभिचारादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भूय कारणान्तरेण जन्यमानभावानां परिणतौ हेतुत्वेन प्राकृतवैषम्यहेतुत्वेन च पृथगुपदिष्टः। तथा चार्थस्य व्यञ्जकोत्पादकसर्व्वहेतूपसंहाराभिप्रायात्। एवं कालस्य तद्देशपरिहारमन्तरेण हीनातिमिथ्यालक्षणस्यापरिहार्य्यत्वेन बुद्ध्यादेः पूर्व्वमभिधानमिति। प्रज्ञापराधजन्यत्वात् त्रिविषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिलक्षणकर्म्मण इव त्रिविषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्ति-

मनःशरीराधिष्ठानत्वं पृथक् च मिलितञ्च बोद्धव्यम्। त्रिविध इत्ययोगातियोगमिथ्यायोगरूपः, हेतुसंग्रहो हेतुसंक्षेपः। एते च कालादीनामतियोगायोगमिथ्यायोगास्तिस्रैषणीये "तत्रातिप्रभावताम्" इत्यादिना ग्रन्थेन सुव्यक्तं वाच्याः, नेह विव्रियन्ते। कालग्रहणं त्विहादौ कृतं कालस्य दुष्परिहार्य्यत्वात्। तदनु बुद्धिरुच्यते, बुद्ध्यपराधस्यैव इन्द्रियार्थातियोगादिहेतुत्वात्, वक्ष्यति हि "प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते"। एवञ्च यद्यप्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधे

जन्यपापस्यापि प्रज्ञापराधेऽन्तर्भाव इत्याह तद्बीजाङ्कुरन्यायेन सङ्गतम्। यश्च पापस्य कर्म्मजव्याधौ साक्षाद्धेतुत्वं नान्यत्र ततोऽत्र हेतुसंग्रहे संग्रहो न युज्यते। यत् तु कालपरिणामेन पापस्य रोगहेतुत्वात् कालेऽन्तर्भाव इति वदति तदपि न युक्तं सर्व्वस्यैव हेतोः कालेनार्थकरत्वात् कालेऽन्तर्भावापत्ते रोगजनकत्वाच्च।

बुद्धिरिति। यद्यपि बुद्धिः पञ्चधा कतिधापुरुषीये दृश्यते—"चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः" इति वचनेन, तथाप्यत्र बुद्धिश्चेतना-हङ्कारवर्ज्जं त्रिविधा धृतिबुद्धिस्मृतिभेदेन सम्भाव्यते। चेतना हि सा यया वस्तूनि पश्यन्नपि जातमात्रबाल इव न विजानीते, शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति, स्पृश्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति, दुग्धादीन् पिबन्नपि न जानीते किमिदमिति, गन्धं जिघ्रन्नपि नावगच्छति किमिद-मिति। तच्च चैतन्यमात्रं, येन बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुङ्क्ते न तु तत्स्वार्थविज्ञानायेति। तथाविधायाश्चेतनाया भ्रंशासम्भवात्। अहङ्कारो हि त्रिविधो वैकारिकस्तैजसस्तामसश्चेति। तत्र वैकारिको जागरितावस्थायां प्रत्यक्षादिधीधृतिस्मृतिहेतुः। तैजसः स्वप्नावस्थायां प्रविविक्तोपभोगहेतुबुद्धिरन्तः-प्रज्ञानमुच्यते। तामसः सुषुप्त्यवस्थायामानन्दमात्रोपभोगहेतुबुद्धिः प्रज्ञाऽभिधीयते। तथाविधस्याहङ्कारस्य विभ्रंशासम्भवाच्च तद्विभ्रंशेऽजागरितोऽसुप्तोऽसुषुप्तश्च स्यात् तथात्वं तु नास्ति च लोके। धृतिर्हि नियमात्मिका तस्या भ्रंशसम्भवाच्च बुद्धिर्हि समदर्शिनी तस्या अपि भ्रंशसम्भवाच्च स्मृतिर्हि स्मर्त्तव्याधिष्ठिता तस्याश्च भ्रंशसम्भवाच्चेति मेधा तु धारणावती बुद्धिरेवेति नाधिकत्वात् नास्या असंग्रहः। कतिधापुरुषीयेऽपि धीधृतिस्मृतिविभ्रंश इति दर्शनाच्च त्रिधैव बुद्धिर्गृह्यतेऽत्र। तासु मध्ये बुद्धिः समदर्शनलक्षणा, सा चाप्तोपदेशेन समयोगात् समां वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिं जनयति। तद् यथा—नित्यावश्यम्भावे वाच्य वाचं वाचयति काले। काले चानित्ये वाच्यं वाचं वाचयत्यवश्यम्भावे

प्रविशति, तथापि प्रत्यासन्नकारणत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एवायं पृथक् तन्त्रे सूच्यते, प्रज्ञापराधस्त्वसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तकायवाङ्मनःक्रियापराधे वर्त्तते।

अत्र चाधर्म्मोऽपि व्याधिहेतुरस्ति, यदुक्तं "क्रियाघ्नाः कर्म्मजा रोगाः" इत्यादि, तस्य चाधर्म्मस्य कालग्रहणेनैव ग्रहणं केचिन्मन्यन्ते, तन्न, तिस्रैषणीये प्रज्ञापराधेनैवाधर्म्मग्रहणात्, तत्र हि, अनृत-वचनाभिध्यादिवाङ्मनोमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराधविशेष उक्तः; न त्वनृतवचनादीनां स्वरूपेण व्याधिकर्त्तृत्वं किन्त्वधर्म्मोत्पादावान्तरव्यापाराणामेव; तेन प्रज्ञापराध एवाधर्म्मोत्पादावान्तर-व्यापारः कर्म्मजरोगेषु कारणं, योग इव धर्म्मोत्पादावान्तरव्यापारः स्वर्गे।

हिते चावश्यम्भावे हितं वाचयति वाचं काले काले चाहितमहिते वाच्य वाचयत्यवश्यम्भावे। नित्ये चावश्यम्भावे मनो निवेशयति काले। काले च मनो निवेशयत्यनित्येऽवश्यम्भावे। हिते च हितं मनोऽवश्यम्भावे निवेशयति काले। काले च हितं मनो निवेशयत्यहितेऽवश्यम्भावे। काले च दापयत्यादापयति देयमादेय हितं पाणी नाकाले न चाहितम्। गमयति काले चागमयति काले हितं गन्तव्यमागम्यं पादौ नाकाले न चाहितम्। पुमांसं शाययति स्थापयत्यासयति हितं काले नाकाले न चाहितम्। काले सृजति मूत्रं काले च शकृत्। रमयति काले हितं विहितं नाकाले न चाहितमिति बुद्धिसमयोगः सुखहेतुः। सा च हीनस्वलक्षणा चेत् तर्हि काले चाकाले हिते चाहिते च सर्व्वंशो वाच्यं न वाचयतीति बुद्धिहीनयोगाद्वागयोगः। स्वलक्षणातिलक्षणा तु बुद्धिः काले चातिवाचं वाचयत्यकाले च हिते चाहिते चाथ इति बुद्ध्यतियोगाद्वागतियोगः। स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु बुद्धिरावश्यकेऽनावश्यके च हिते चाहिते च वाचं सूचकयत्यनृतयत्यकालकलहे प्रियां करोति प्रलापयत्यननुकूलयति परुषयतीत्येवमादिर्वाङ्मिथ्यायोगो बुद्धिमिथ्यायोगाद्भवति। धृतिश्च चित्तनियमात्मिका। सा हि पुनराप्तोपदेशेन चित्तं नियम्याहितादर्थाद्धिता एव वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीर्जनयति। तद् यथा— नियमयति वाचमर्थे हिते मनो नियम्य न चाहिते प्रवर्त्तयत्यर्थे। हिते मनो नियमयत्यर्थे न चाहिते। स्वस्वार्थे नियमयत्यर्थे हिते शरीराङ्गाणि मनो नियम्य न चाहिते। इति धृतिसमयोगः सुखहेतुः। सा च हीनस्वलक्षणा चेद्वाचं काले चाकाले च हिते चाहिते च वाचयति मनोऽल्पं नियम्येति धृतिहीनयोगाद्वागयोगः। स्वलक्षणातिलक्षणा तु धृतिर्हिते चाहिते चातिशयेन मनो नियम्य न वाच्यं वाचयतीति धृत्यतियोगान्नियतवागतियोगः। स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु धृतिरहितादर्थान्मनो न नियन्तुमर्हति विषयप्रवणम्। तेन वाचमन्यथा वाचयति देवं गां गुरुं वृद्धान् सिद्धानृषीन् निन्दयति यद्वाचा न युज्यते यस्तं तथा वाचयति इति धृतिमिथ्यायोगाद्वाङ्मिथ्यायोगः।

यत् तु उच्यते कालपरिणामजायमानत्वात् कर्म्मजविकाराणां कालजत्वं, यदुक्तं "कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः। रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः॥" तन्न, तथा सति, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगजस्यापि किञ्चित्कालपरिणामजायमानस्य कालजत्वं स्यात्, न च कालातियोगाद्यभिधायिग्रन्थे तिस्रैषणीये कर्म्मावरोधः कथमपि प्रतिभाति ; कतिधापुरुषीये तु "धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम्। असात्म्येन्द्रियसंयोगा विज्ञेया रोगहेतवः॥" इत्यभिधाय

स्मृतिस्तु स्मर्त्तव्याधिष्ठिता, सा ह्याप्तोपदिष्टान् स्मर्त्तव्यानर्थान् वैधान् मानसे नियमतो निधायाभ्रान्त्या तत्त्वतोऽनुभावयन्त्यनुवर्त्तयन्ती च विहिता हिता वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीर्जनयति नातोऽविहितानर्थान् अहितानाचरितुं शक्नोति कश्चित् स्मृतिमानिति। तद् यथा।—देवानृषीन् गुरून् गा नमस्यान् साधून् वाचं स्तावयति हितञ्च मधुरञ्च प्रियञ्च मृदु च नात्युच्चैर्नातिनीचैः सत्यं कालेऽनुकूलं वाचयति मनश्च तान् पूजयति भक्तिश्रद्धातिशयेन मानयति काले हिते चावश्यके चार्थे पाणी पादादीनि च स्वस्वकर्म्मणि यथार्हाणि प्रयोजयति कर्त्तुमिति स्मृतिसमयोगः सुखहेतुः। सा पुना रजस्तमोभ्यां परिभूता स्वलक्षण हीनलक्षणा देवादीन् कचिदर्चयति नाचयति वा क्वचिन्मधुरां क्वचित् परुषां क्वचित् प्रियां क्वचिदप्रियां वा सत्यां वानृतां वाऽनुकूलां वाननुकूलां वा वाचं वाचयति विनष्टा च न देवादीन् वाच्यं स्तावयति नार्चयति न मधुरां न प्रियां न सत्यां वा वाचं वाचयति नानुकूलामित्येवमादिः स्मृत्ययोगाद् वागयोग इति बुद्ध्यादित्रयायोगाद्वागयोगत्रयं तस्मात् सिद्धवृद्धगुरुदेवब्राह्मणर्षिप्रभृतीनामवमानेन कोपादभिशापाभिचारादितो भस्मताप्राप्तिरागन्तुज्वरादयो वा भवन्ति। कलहाभिनिर्व्वृत्तिर्वा जनानां कोपादिति। अथ हीनस्वलक्षणा च बुद्धिर्नावश्यम्भावे निवेशयति चित्तं हिते वा नावश्यके निवेशयत्यहिते वेति बुद्धिहीनयोगान्मनोहीनयोगः। सा पुनः स्वलक्षणाऽतिलक्षणा चेत् तर्हि नित्यावश्यके काले चाकाले च हिते चाहिते चातिमात्रं निवेशयति चित्तमिति मनोऽतियोगो बुद्ध्यतियोगात्। सा पुनः स्वलक्षणविपरीतलक्षणा चेत्तदा भयशोककोपलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिषु मनो निवेशयति नित्ये चानित्ये चार्थे हिते चाहिते चेति बुद्धिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्यायोगः। एवं धृतिश्च स्वलक्षणहीनलक्षणा चेत् तर्हि चित्तमहितेऽर्थे चपलयति न च हिते नियमयतीति धृतिहीनयोगान्मनोहीनयोगः। सा चातिस्वलक्षणा तु चित्तमर्थेऽप्यहिते काले चातिमात्रं निवर्त्तयति न च हितेऽपि प्रवर्त्तयतीति धृत्यतियोगान्मनोऽतियोगः। स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु धृतिश्चित्तं न भीषयति भीषणादभीषणाद्वा

स्वाभाविकानां रोगाणां तथा कर्म्मजानाञ्च कालज एवावरोधः कृतः। उक्तं हि तत्र "कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः। रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः॥" तथा "निर्द्दिष्टं दैवसंज्ञन्तु कर्म्म यत् पौर्व्वदैहिकम्। हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते॥" अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराध एव रोगजनककर्म्मकारणम्। कालविशेषं प्राप्य तु येषां व्याधीनामागमो भवति, ते कालमिथ्यादियोगजन्या वा भवन्तु, असात्म्येन्द्रियार्थाद्वा काले

विभीषयति न शोचयति शोचकादशोचकाद्वा शोचयति न कोपयति कोपनात् अकोपनाद्वा कोपयति लोभयत्यलोभनीये लोभनीये च न वा लोभयति न मोहयति मोहनादमोहनाद्वा मोहयति नाभिमानयत्यभिमानिकेऽनभिमानिके-वाऽभिमानयति चित्तं न चेर्ष्ययतीर्ष्यणीयायानीर्ष्यणीयाय वेर्ष्ययति द्रोहयत्यद्रोहणीयाय न द्रोहयति च द्रोहणीयायेत्येवमादि धृतिमिथ्यायोगान्मनो-मिथ्यायोगः। तथा स्मृतिरपि हीनस्वलक्षणा चेत्तर्हि क्वचिच्चित्तमाप्तोप-दिष्टार्थं हितमहितञ्च स्मारयति न वा क्वचित् काले इति स्मृतिहीनयोगान्मनो-हीनयोगः। अतिलक्षणा तु स्मृतिरतिस्मारयति चित्तं हितमर्थमहितञ्च शोचनीयादिकमिति स्मृत्यतियोगान्मनोऽतियोगः। स्वलक्षणविपरीतलक्षणा पुनर्हितमहितं स्मारयति स्मारयति चाहितं हितमिति। तद् यथा। शोक-मशोकमशोकं शोकमित्येवमादि स्मृतिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्यायोगः। इति बुद्ध्यादित्रयत्रियोगान्मनस्त्रियोगतः कामशोकादिहेतुका ज्वरातिसारादय आगन्तवो भवन्ति।

अथ हीनलक्षणा बुद्धिर्नावश्यम्भावे चेष्टयति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि हस्ता-दीनि च स्वार्थेषु शेपमङ्गस्येति बुद्धिहीनयोगाच्छरीरहीनयोगः। अतिलक्षणा तु योजयत्यतिमात्रेण चेष्टयति चेति बुद्ध्यतियोगाच्छरीरातियोगः। विपरीत-लक्षणा पुनर्वेगविधारणविषमस्खलनपतनगमनप्रहरणप्राणरोधाङ्गविन्यास-वैषम्यादिकं जनयतीति बुद्धिमिथ्यायोगाच्छारीरो मिथ्यायोगः। एवं धृतिश्च हीनस्वलक्षणा हिते शारीरकर्म्मणि शरीरं चेष्टयति मुहुरिति धृतिहीनयोगा-द्देहहीनयोगः। अतिस्वलक्षणा तु हितेऽपि शारीरकर्म्मणि न चेष्टयत्य-कालेऽपीति धृत्यतियोगाद्देहातियोगः। विपरीतलक्षणा तु धृतिर्हिते शारीर-कर्म्मणि न चेष्टयति काले चेष्टयत्यकाले चाहिते चेति वेगविधारणादि स्यादिति धृतिमिथ्यायोगाच्छारीरमिथ्यायोगः। अथ स्मृतिर्यदि हीनस्व-लक्षणा तदाप्तोपदिष्टार्थानल्पं वा न वा स्मारयन्ती शारीरकर्म्मसु शरीरं हस्तादिकमल्पं वा न वा चेष्टयति इति स्मृतिहीनयोगाच्छारीरहीनयोगः।

प्रवर्त्तन्ते, प्रज्ञापराधजन्या वा सर्व्व एवाविशेषेण कालकृताः, अभिव्यक्तिमात्रपरिग्रहणात् तत्र कालसम्प्राप्तिजन्या इत्युक्ता गदाः। तथाहि—तत्र सन्ततादिज्वरा अपि कालजन्या एवोक्ताः, वचनं हि "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ। स्वे स्वे काले प्रवर्त्तन्ते काले ह्येषां बलागमः॥" इति। न च सन्ततादौ कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते, किन्तु असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधावेव, तथा स्वाभाविकेषु च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयः

अतिस्वलक्षणा त्वतिस्मारयन्ती अतिचेष्टयतीति स्मृत्यतियोगाच्छारीरातियोगः। विपरीतस्वलक्षणा तु स्मृतिरन्यथा स्मारयन्ती चान्यथा चेष्टयतीति स्मृतिमिथ्यायोगाच्छारीरमिथ्यायोगः। इति बुद्ध्यादित्रययोगत्रयाच्छारीरकर्म्मयोगत्रयादभिघाताद्यागन्तुजा ज्वरादयः स्युरित्येव युक्त्या प्रज्ञापराधादेवेन्द्रियार्थायोगमिथ्यायोगातियोगा भवन्त्येवेति चेत् तथापि शारीरेष्वङ्गेषु बाह्येषु मध्ये बुद्धीन्द्रियाणां बुद्धिहेतुत्वेन प्राधान्यात्तेषां व्यापत्करधातुवैषम्यहेतुमसात्मेन्द्रियार्थसंयोगं पृथगुपदिदेश। तत्र सततावधानविधानार्थमिति। एवं प्रज्ञापराधादेवाधर्म्मः स्यात् प्रज्ञापराधकृतत्वादधर्म्महेतुत्वसत्कर्मण इति न तस्य पृथगुपादानमिति। तथा च स्वयं तिस्रैषणीयेऽध्याये वक्ष्यति। 'शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः। स कालः। तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालातियोगः। हीनस्वलक्षणः कालायोगः। यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते, इति। तेनात्र कालशब्देन यथास्वलक्षणहीनातिमिथ्यालक्षणर्त्तुरूपः। तथात्वेऽपि भावानां परिणतिहेतुत्वानपायात्। न तु समलक्षणः कालो गृह्यते वैषम्याजनकत्वेन व्यभिचारात्। अत्र तु धातुवैषम्येऽव्यभिचारिहेतुसंग्रहोऽभिप्रेतः। कतिधापुरुषीये सर्व्वहेतुसंग्रहोऽभिप्रेत इति बोध्यम्। एवं तत्रैवोक्तम्। कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाङ्मनःशरीराणामतिप्रवृत्तिरतियोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः। सूचकानृताकालकलहाप्रियाबद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः। भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्याभिध्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः। वेगविधारणोदीरणविषमस्खलनगमनपतनादिप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्द्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोग इति। एवमयोगात् योगवर्ज्जं कर्म्म वाङ्मनःशरीरजमहितमनुपदिष्टं यत् तदपि मिथ्यायोगं विद्यादिति।

यत् कर्म्म त्रिविधं वाङ्मनःशरीराणामुक्तं तद् बुद्धेरतियोगायोगमिथ्यायोगेभ्यः सम्यगयोगविपरीतेभ्य एव भवति। सति हि बुद्धेः

कारणत्वेनोपलभ्यन्ते; तस्मान्न तत्र कालमिथ्यायोगादिजन्या आचार्य्यस्याभिप्रेताः, किन्तु कालाभिव्यञ्जनीयाः कालजाः, अत एव च तत्र "सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम्" इति पठितं न तु "कालो मिथ्या न चाति च युक्तः" इति कृतम्। किञ्च तत्रापि कालमभिधायापि कर्म्मणामिति पदं पृथक् पठितम्, कालजातः कर्म्मजः पृथगेव सूचितः; किञ्च उन्मादनिदाने साक्षादेवाचार्य्येण कर्म्मजस्य प्रज्ञापराधजत्वमुक्तम्; वचनं हि "प्रज्ञापराधात् सम्भूते व्याधौ कर्म्मज आत्मनः।

सम्यग्योगे तथाविधं त्रिविधं कर्म्म नोपपद्यते, इति त्रिविधविकल्पं तत्त्रिविधमेव कर्म्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत्। कतिधापुरुषीयेऽपि "विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते। ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥ विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते। नियन्तुमहितादर्थाद् धृतिर्हि नियमात्मिका ॥ तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः। भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म्म यत् कुरुतेऽशुभम्। प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥ उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः। सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम् ॥ कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम्। विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम् ॥ ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम्। परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संक्लिष्टकर्म्मभिः। इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्ज्जनम् ॥ ईर्ष्यामानभयक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः। तज्ज वा कर्म्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म्म च ॥ यच्चान्यदीदृशं कर्म्म रजोमोहसमुत्थितम्। प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥ बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम्। प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥" इति। सामान्यतो निर्द्दिष्टं विशेषयित्वा बोध्यम्। तथार्थानामतिमात्रपटहोत्क्रुष्टादिशब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्व्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः। तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनाञ्चात्युपसेवनमतियोगः, सर्व्वशोऽनुपसेवनमयोगः, विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः। तथातिप्रभावतां दृश्यानाञ्चातिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्व्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः। तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्व्वशोऽनादानमयोगः, आहारद्रव्याणामतिप्रमाणानामादानमतियोगः। सर्व्वशोऽल्पप्रमाणानां वाऽनादानमयोगे अन्तर्भवति। मिथ्यायोगस्तु रसनार्थानां प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृणामाहारविधिविशेषायतनानां सप्तानां विपर्य्ययेणोपयोगः। तत्र

नाभिशंसेद्बुधो देवान् न पितॄन् न च राक्षसान् ॥" जनपदोद्ध्वंसनीयेऽप्युक्तं "तस्य मूलमधर्म्मः, तन्मूलञ्चासत् कर्म्म पूर्व्वकृतम्, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव"। तदेवं कर्म्मविकल्पत्रयमुपदर्शितम्, बलाबलन्तु विद्वांसश्च स्वयमेव निर्लोचयिष्यन्ति। इदन्त्वत्र चिन्त्यताम्, स्वाभाविकानां क्षुत्-पिपासादीनां तथा कालस्यायथायोगेऽपि जायमानानां दोषत्रयप्रकोपाणां क्व प्रवेशो भवतु, न

प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्व्वादि गुणयोगः। तद्यथा—माषमुद्गयोः शूकरैणयोः। करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः। संस्कारो हि गुणाधानमुच्यते। ते गुणाश्च तोयाग्नि-सन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्च आधीयन्ते। संयोगस्तु द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः, स विशेषमारभत यं नैकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते। तद्यथा—मधुसर्पिषोर्मधुमत्स्यपयसां संयोगः। देशः पुनः स्थानं, द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यञ्चाचष्टे। कालो हि नित्यग-श्चावस्थिकश्च। तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः। उपयोगसंस्थातूपयोगनियमः। स जीर्णलक्षणापेक्षः। उपयोक्ता पुनर्यस्त-माहारमुपयुङ्क्ते यदायत्तमोकसात्म्यमित्याहारविधिविशेषायतनानि सप्त। अष्टमस्तु राशिः। एतान्यष्ट रसविमाने स्वयं वक्ष्यमाणानि विस्तरेण व्याख्या-स्यामः।

तथा तीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिगन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्व्वशोऽघ्राण-मयोगः, पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं घ्राणमिथ्यायोगः। तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायि स्पर्शनव्याप्ते-र्व्यापकमपि च चेतस्तस्मात् सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽय-मनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः। सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। कतिधापुरुषीये च।—"अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च। शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः॥ परुषोद्भीषणाशस्ता-प्रियव्यसनसूचकैः। शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते॥ असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च। स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शने-न्द्रियबाधकः॥ यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः। स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते॥ रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात्। दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात्॥ द्विष्टभैरववीभत्सदूरातिक्लिष्ट-दर्शनात्। तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते॥ अत्यादानमना-दानमोकसात्म्यादिभिश्च यत्। रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम्॥ अति-

तावत्कालजे; यतः कालो हि तत्र सम्यग्युक्त एव, कालसम्यग्योगश्च न व्याधिकारणमिति सिद्धान्तः। अथ कालप्रतिनियतः तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिष्यते, तथाप्येव सति कालमिथ्यायोगादयस्तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पार्य्यते; तस्मादस्मिन् मार्गे एवं गुणितवर्णयन्ति तत सहजानां विकाराणां निष्प्रतिक्रियत्वेनेहायोगादिजन्यत्वेनावरोधो न कृत

मृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् । असेवनं सर्व्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥ पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः । तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपणः । असात्म्यमिति तद्विद्याद् यन्न याति सहात्मताम् ॥" इत्येवं मिथ्यायोगायोगातियोगात्मकत्रिविध-विकल्पितः परिणामः प्रज्ञापराधोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगश्चेति त्रिविधो द्वया-श्रयाणां वक्ष्यमाणं शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्चेति द्वयमाश्रयो येषां तेषां व्याधीनां पूर्व्वोत्तरनिवृत्तिस्वभावानां धातुवैषम्यदुःखानां परस्परं व्यतिहार्य्यं धातुसाम्य-सुखानां हेतुसंग्रहः कालप्रकर्षापकर्षाभ्यामुत्पत्तिहेतूनामसंख्येयत्वेऽपि त्रिविध-कल्पनया संक्षेपः । कालस्यासमलक्षणस्य तद्देशपरिहारमन्तरेणापरिहार्य्यत्वा-दादावुपादानम् । बुद्धेस्तु कालायोगादिषु तथेन्द्रियार्थायोगादिषु हेतुत्वेन द्वयोर्मध्ये उपादानम् ; वक्ष्यते हि "प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते" इति जनपदोद्ध्वंसनीये च—"तयोर्योनिः प्रज्ञापराधः एव इति ।" अत्र कश्चित् प्रत्यासन्नहेतुत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य पृथगुपादानमित्याह, तन्न मनोरमं ; शस्त्राभिघातादेरपि तथाविधप्रत्यासन्नहेतुत्वेन पृथगुपदेशापत्तेः । एषां खलु व्याध्युत्पत्तिहेतूनां चयादिकरत्वे सन्निकृष्टहेतुत्वं विशिष्टव्याधिजनने कालप्रकर्ष-सहायत एव हेतुत्वं बोध्यम् । तेनात्र कालकर्म्मसंप्राप्तिरूपोऽपरो योऽधिको हेतुः कतिधापुरुषीये वक्ष्यते तदनुक्तितोऽत्र न न्यूनत्वं स्वलक्षणसमविषमयोगेनापि कालप्रकर्षस्यैव सर्व्वेषामभिव्यक्तौ हेतुत्वात् एवं कर्म्मणामपि कालप्रकर्षतः समागमे हेतुत्वादिति ।

इत्थञ्च बीजाङ्कुरन्यायेन पूर्व्वजन्मनि कर्म्मवशात् धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः सन्नशुभं यत् कर्म्म कृतवांस्तदशुभकर्म्मजसंस्कारविशेषरूपः कर्म्माख्योऽधर्म्म-स्तत्सम्प्राप्तौ कालप्रकर्षात् तदधर्म्मागमे पुनरिह जन्मन्यपि धीधृतिस्मृतिभ्रंशो भवति, ततश्चासात्म्येन्द्रियसंयोगश्च भवति । जनपदप्रज्ञापराधात्तु कालश्च विषम-लक्षणः स्यादित्येवं सर्व्वं प्रज्ञापराधेऽन्तर्भूतम् । तेन प्रज्ञापराधः कालकर्म्म-सम्प्राप्तिश्चेति द्विविधो हेतुसंग्रहो युक्तोऽप्याचार्य्याणां शिष्यव्यवसायार्थं नानाधर्म्मख्यापनाय नानाप्रकारेणोपदेशो युज्यते । अत्र कालस्य दुष्परि-

एव, कालस्वभावजा अपि सहजा एव ; या त्वत्र प्रतिक्रिया कालस्वभावानामनागतानां भावि-धान्यनुगुणद्रव्यसेवार्थरूपा तथा स्वाभाविकानाञ्च क्षुत्पिपासाजरादीनां कालभोजनरसायनादिरूपा, तस्या अकरणे सति कालस्वभावजस्य रोगस्य प्रादुर्भावः प्रज्ञापराधजन्य एव, उचिते हि काले तदनाकरणं प्रज्ञापराध एव । उक्तं हि कतिधापुरुषीयेऽपि प्रज्ञापराधसंग्रहे कर्म्मकालानि

हार्य्यत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य शारीरादिषु बुद्धीन्द्रियाणां तदिन्द्रियज-व्याध्युपघातेऽप्यान्तरस्थव्याध्यपेक्षयाऽतिदौर्बल्यं पुंसां स्यादिति ख्यापनार्थं पृथगुपादानम्। कतिधापुरुषीये तु कालस्य विषमशीतोष्णवर्षाणान्यतमस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भावः कृतः। कालकर्म्मसम्प्राप्तेः सर्व्वत्रैव हेतुत्वादभिव्यञ्जकत्वेऽपि हेतुत्वेनोपादानं कृतम्। अत एव हेतुर्द्विविध उत्पादकोऽभिव्यञ्जकश्च। चतुर्विधश्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टप्राधानिकव्यभिचारि-भेदात्। सन्निकृष्टो यथा—"नक्तंदिनर्त्तुभुक्तांशा वातादिवैषम्यहेतवः; ते पुनर्न चयादिकमपेक्षन्ते।" इति समलक्षणकालस्यापि सम्प्राप्ते र्व्याध्युत्पत्तौ हेतुत्वेऽपि स्वाभाविकत्वेन तद्दोषवैषम्यस्य नातिबाधकत्वेनात्र व्याधिशब्देन स्वभावव्याध्यतिरिक्तव्याधिर्वाच्य इति। पूर्व्वाह्णादिवृद्धिस्वभावकफादिमय-शरीरपरिग्रहे प्रज्ञापराधस्यैव हेतुत्वं वा। विप्रकृष्टो यथा—पौषमाघरूपे हेमन्ते सञ्चितः कफः फाल्गुनचैत्ररूपे वसन्ते तज्जान् व्याधीन् करोति। प्राधानिको यथा—विषादि सद्यः प्राणहारि। व्यभिचारी तु यो दुर्बलत्वाद् व्याधिकरणा-समर्थोऽहितस्तस्य व्याध्युत्पत्तौ व्यभिचारिहेतुत्वं यथा व्यायामजनितबलवदग्नौ बलवति पुरुषे संयोगविरुद्धाशनं न व्याधिकारणमिति। यस्तु दोषरोगोभय-हेतुभेदेन त्रिविधो हेतुः, मधुररसादयस्त्रयस्त्रयो दोषहेतवः पाण्डुरोगादि-हेतुमृद्भक्षणादिः, हस्त्यश्वादियानारोहणादिरुभयहेतुरिति वदति; तत् तु न मनोरमं—विकारो धातुवैषम्यमिति हि वक्ष्यते ततो दोषवैषम्यस्यापि व्याधित्वात्। अथात्र मिथ्या न चातीति त्रयाणां कालबुद्धीन्द्रियार्थयोगे चान्वयात् विपरीतहीनातिशयशीतोष्णवर्षलक्षणस्य कालस्य योगात् सम्यक् शीतादिलक्षणस्यापि कालस्य निरन्तरप्रावरणाग्नितापादिनाऽन्यथायोगेऽपि कालमिथ्यायोगः। तथा तत्कालस्याल्पो योगः कालायोगः, तथा प्रावरणाद्य-भावेन तत्कालस्य सततयोगः कालातियोगः। एवं बुद्धेरपि सम्यक् चिन्त्येऽन्यथासमप्रवृत्तिर्मनोमिथ्यायोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिर्मनसोऽयोगः। सतत-प्रवृत्तिर्मनोऽतियोगः। एवं सम्यग्वक्तव्येऽन्यथा वाक्प्रवृत्तिर्वाङ्मिथ्यायोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिर्वागयोगः। सततप्रवृत्तिर्वागतियोगः। एवं सम्यक् शक्य-शरीरस्यान्यथाप्रवृत्तिः शरीरमिथ्यायोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिः शरीरायोगः।

पातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम्" इति। अन्ये तु मिथ्यायोगादिशून्यकालविद्यमानत्वेन काल-प्रत्यावरोध एषां विकाराणामिति कतिधापुरुषीये वक्ष्यमाणग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थपरिग्रहाद्वर्णयन्ति। न चेति चकारात हीनयोगं गृह्णाति. वक्ष्यति हि "मिथ्यातिहीनलिङ्गेभ्यो यो व्याधिरुपजायते"

शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ २७ ॥

सततमप्रवृत्तिः शरीरातियोगः । एवमिन्द्रियाणां स्वस्वसम्प्रगर्थे स्वशक्त्यनुरूपेऽन्यथायोगो मिथ्यायोगः । सर्व्वशोऽयोगोऽयोगः । सततयोगोऽतियोगः । इत्येवं प्रागुक्ताश्च स्वयमेव ये तेषां सम्यगसम्यग्भावानां त्रयो योगा द्विधा बोध्या इति ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—ननु द्वयाश्रयाणामित्युक्तो द्वयं यद्व्याध्याश्रयो नामोक्तं तत् किमित्यत आह, शरीरमित्यादि ।—अस्य वेदस्याधिकरणं पुमानुक्तः । स च संयुक्तसत्त्वात्मशरीरेति-त्रयात्मकस्तस्य समधातोः सुखिनश्च पुरुषस्य धातुसाम्यसुखरूपस्यास्थ्यरक्षणं विषमधातोर्दुःखिनश्च तस्यातुररूपस्य धातुसाम्यसुखजननं तदेव धातुवैषम्यदुःखनिवृत्तिकरणं वेदस्यास्य च प्रयोजनमुक्तमित्यतस्तस्यैव पुरुषस्यात्माधिष्ठितं शरीरं सेन्द्रियं निरिन्द्रियं वा पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम् । सत्त्वसंज्ञञ्च मनश्चेति द्वयं व्याधीनां धातुवैषम्यद्विधादुःखयोः पूर्व्वोत्तरकालभूतयोराश्रयो धातुवैषम्याश्रयस्तज्जातदुःखाश्रयश्चेति यावत् । मतो वेदविद्भिः सम्मतः । न त्वायुर्लक्षणोक्तं शरीरमिह शरीरं प्रकरणाभावात् । शरीरस्य प्रथममुपादानं सत्त्वात्माधिष्ठानत्वेन कायचिकित्साप्रधानतयाऽस्य तन्त्रस्य प्रायेण शारीरव्याधिषु प्रवर्त्तकत्वादिति । सत्त्वसंज्ञमिति सत्त्वमित्युक्त्यैव मनोलाभे यत् सत्त्वसंज्ञमित्युक्तं तत् सत्त्वगुणस्याशङ्कानिरासार्थम् । सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणात्मकत्वेन तस्य हि सत्त्वसंज्ञा । शरीरात्मसम्बन्धेनैव व्याध्याश्रयत्वं न तु केवलस्य वेदाधिकरणत्वाभावात् । कश्चित्तु आत्माधिष्ठितं शरीरं सत्त्वसंज्ञं पृथक् पृथक् व्याध्याश्रयश्चकारेण युगलमपि व्याध्याश्रयः स्याद् यथा ज्वरकुष्ठादय शारीरा एव व्याधयो भवन्ति, कामशोकादयस्तु मानसा एव, अपस्मारोन्मादादयो द्वयाश्रया एवेति व्याचष्टे । न च ततो व्याधीनां द्वयाश्रयत्वं व्याहन्यते, किन्त्वत ऊर्द्धं शारीरमानसदोषोपशमयोरुपदेशेन युगलस्याश्रयत्वालाभात् । उन्मादादयो हि शारीरदोषजा

इति । हीनयोगस्य तु साक्षादपठनमयोगप्रभेदत्वात स्वल्पयोगेऽप्ययोगो भवति, यथैकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनमुच्यते ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—द्वयाश्रयाणामित्यनेनोक्तमाश्रयं दर्शयति, शरीरमित्यादि ।—अत्र शरीरमादौ कृतं शरीररोगाधिकारेणैवास्य तन्त्रस्य प्रवर्त्तकत्वात्, सत्त्वसंज्ञशब्देन मन उच्यते, किंवा सत्त्वशब्देनैव

अपि मानसत्वेन यद् व्यपदिश्यन्ते तन्मनोऽशप्राधान्येन। उद्रिक्तरजस्तमोगुणाभ्यां निकृष्टीकृतसत्त्वगुणवतो मनो हि वातादिभिर्दूष्यते तेन वातादिजत्वेन व्यपदिश्यन्त इति शारीरमानसोभयदोषजत्वादुभयाश्रिता भवन्त्युन्मादादय इति। चेतनपुरुषस्यैवैतद्द्वयाधिकरणत्वाच्चेतनाचेतनप्राप्यप्राणिनामपि शारीरव्याधयो ये दृश्यन्ते तेऽप्युपलक्ष्याः। यथा वृक्षस्य कोटरो जलस्य नीलिका भूमेरूषर एवमादयः।

नन्वस्तु द्वयमेतद् व्याधीनामाश्रयो भवत्वेतद् द्वयाश्रयाणां व्याधीनां निरुक्त एव त्रिविधो हेतुसंग्रहः किन्त्वेषां व्याधीनां प्रतिक्रियया चारोग्यं किं सत्त्वात्मशरीरेति-त्रयात्मकपुरुषाश्रयमथ किमात्माश्रयमथवा सत्त्वाश्रयमथवा शरीराश्रयमित्याशङ्क्याह, तथा सुखानामिति। सुखानां धातुसाम्यपूर्व्वकोद्भवानां प्रेमास्पदरूपाणामारोग्याणामाश्रयोऽपि तथा शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च चेतनाधिष्ठितं शरीरं मनश्चेति द्वयम्। एतेनैतदुक्तं यत्रैव यो रोगस्तत्रैव तत्प्रशान्तौ तदारोग्यं न त्वन्यत्रेति शारीरमानसाश्रयत्वेऽपि रोगारोग्ययोरुपचारः पुरुषे बोध्यश्चेतनानुप्रवृत्तेः। कतिधापुरुषीये ह्युक्तम्।—“नाश्रयो न सुखं नार्त्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक्। न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च॥ न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि। कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणज्ञैरुदाहृतः॥” इति।

नन्वस्त्वारोग्याणामप्याश्रयो व्याध्याश्रय एव देहो मनश्चेति द्वयम्। आरोग्याणां कारणमपि किं तद्व्याधिकारणमेवेत्यत आह, योगस्त्वित्यादि। तु शब्दो भिन्नक्रमे पूर्व्वेषां कालेत्यादीनामनुवृत्तौ च। सुखानामारोग्याणां धातुसाम्यपूर्व्वकजातानां, सुखानां च कारणन्तु न व्याध्याश्रयवत् तुल्यमपि तु भिन्नं तत् किमित्याह। योगः सम इति। कालबुद्धीन्द्रियार्थानां समो योगः सुखानां कारणमित्यर्थः। तत्र कालानां शीतोष्णवर्षलक्षणानां षण्णामृतूनां यथास्वलक्षणयोगः कालसमयोगः, कालसमयोगादपि प्राह्लादीनां हेमन्तादीनाञ्च वातादीनां वैषम्यचयादिहेतुत्वं यत् तत्प्राकृतं स्वाभाविकं क्षुत्पिपासाजराजन्ममरणादिवत्। समदर्शनशीला धीर्मनोनियमहेतुत्वशीला धृतिर्यथार्थस्मर्त्तव्याश्रयरूपा स्मृतिस्ताश्च बुद्धिसंज्ञास्तत्समयोगः कर्त्तव्याकर्त्तव्यहिताहितमित्येतद्रूपेण ज्ञानं धीसमयोगः। विषयप्रवणचित्तस्य विषये नियमतो योगो

मनसि लब्धे संज्ञाशब्देनात्मशरीरसम्बन्धं मन उच्यते, शरीराद्यसम्बन्धस्य मनसो व्याध्यनाश्रयत्वात्। असमासेन च पृथगपि शरीरमनसोर्व्याध्याश्रयत्वं दर्शयति, यतः कुष्ठादयः

धृतिसमयोगः । स्मर्त्तव्यस्य तत्त्वतो ज्ञानाय स्मर्त्तव्ये योगः स्मृतिसमयोग—इति बुद्धिसमयोगः । तस्माद्वाङ्मनःशरीराणां सम्यक् प्रवृत्तिर्भवति । यद्वक्तव्यत्वेनोचितं तद्वदति वागिति वाक्समयोगः । यच्चिन्त्यत्वेनोचितं तच्चिन्तते मन इति मनःसमयोगः । यच्चेष्टितव्यतयोचितं तच्छरीरं चेष्टते इति शरीरसमयोग इति । एवं श्रोत्रं शक्त्यनुरूपमर्थं शब्दं यच्छृणोति स शब्दसमयोगः । स्पर्शनं तथाभूतं स्पर्शं यत् स्पृशति स स्पर्शसमयोगः । चक्षुश्च यत् तथारूपं पश्यति तद्रूपसमयोगः । रसनं यत् तादृशं रसमास्वदते स रससमयोगः । गन्धं च यत्तादृशं घ्राणं जिघ्रति स घ्राणसमयोगः । इति मनोवाक्कायसम्भूतं सुखं तेभ्यो योगेभ्यो जायते इति । कतिधापुरुषीयेऽपि वक्ष्यते ।—"वेदनानामसात्म्यानामित्येते हेतवः स्मृताः । सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः । हेतुस्तु सुखदुःखानां योगो दृष्टश्चतुर्व्विधः ॥ सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक् । न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्व्विधः ॥" इति ।

अथायं भावः प्रतिसन्धेयः । यस्मान्मिथ्यायोगायोगातियोगयुक्तकालबुद्धीन्द्रियार्थकर्म्मणां मिथ्यायोगादियुक्तबुद्धिहेतुकस्मान्मिथ्यायोगादियुक्तबुद्धिहेतुकं दुःखं तस्माच्छरीरं सत्त्वसंज्ञश्च दुःखाश्रयः, दुःखहेतुमिथ्यादियोगत्रययुक्तबुद्ध्याश्रयत्वात् । तथा समयोगयुक्तबुद्धिहेतुकं यस्मात् सुखं तस्माच्छरीरं सत्त्वसंज्ञश्च सुखाश्रयः, समयोगयुक्तबुद्ध्याश्रयत्वात् । यथा घटः कपालमालादीयगुणवान् तत्तद् गुणहेतुकपालमात्राद्याश्रयत्वात् । यथा वा घटो मृद् वालुकादीयगुणहेतुगुरुत्वादिगुणवान् गुरुत्वादिगुणहेतुगुरुत्वादिगुणाश्रयमृद् वालुकाद्याश्रयत्वादिति । नन्वेवं तदैवोपपद्यते यदि शरीरमनसोर्गुणो बुद्धिर्भवति । न च बुद्धिः शरीरगुणो नापि मनोगुणः । कतिधापुरुषीये ह्यात्मलिङ्गत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तद् यथा प्राणापानावित्यारभ्य—"इच्छा द्वेषः सुख दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥" इति । तथा गौतमेनापि "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ।" उक्तम् । कणादेनापि चोक्तम् । "प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारा बुद्धिः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ।" प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गमिति चेन्न सत्यं मनसोऽपि लिङ्गत्वेन ज्ञानस्य भावाभावयोर्वक्ष्यमाणत्वेन

शारीरा एव, कामादयस्तु मानसाः, उन्मादादयश्च द्वयाश्रयाः । आरोग्यस्याश्रयं हेतुश्चाह, तथा सुखानामित्यादि ।- सुखानामित्यारोग्याणाम्, वचनं हि "सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव

कतिधापुरुषीये गुण एव भावानां लिङ्गं भवति न त्वन्यदिति न यौक्तिकं प्राणापानादीनामपि तत्रैवात्मलिङ्गत्वेनोक्तत्वात्। अथात्मनो लिङ्गं बुद्धिरिच्छाद्वेषसुखदुःखभयत्वाश्च न च शारीरगुणा न वा मनसो गुणास्ते भवन्ति। उक्तं हि गौतमेन। "नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्।" इति। न बुद्धिरिन्द्रियाणां नवार्थानां गुणस्तयोर्विनाशेऽपि तच्छ्रवणादिज्ञानस्य स्मरणरूपत्वेनावस्थानात्। न ह्यनुभावकस्यासत्त्वे स्मरणमप्युपपद्यते। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनस इति मनसो निखिलबुद्धिमत्त्वे युगपदेकदैवानेकज्ञेयानामनुपलब्धेर्न बुद्धिर्मनसो गुणः। नन्वेवं चेत्तदात्मगुणेऽपि तुल्यमात्मनो युगपत् सर्व्वेन्द्रियासंयोगात् युगपदनेकज्ञेयानुपलब्धिः। कथमिति चेन्न सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः। आत्मनो युगपदनेकेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावाद् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः। ज्ञानोत्पत्तौ कारणोपदेशाद् बुद्धिरात्मगुण इति चेन्न आत्मन इव युगपन्मनसोऽपि सर्व्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावाद् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरिति। किञ्च विनाशकारणानुपलब्धेश्चात्मावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः। आत्मा हि नित्यस्तत्र बुद्धेरवस्थाने तदाश्रयस्यात्मनो विनाशाभावेन बुद्धेर्विनाशकारणान्तरानुपलब्धेश्च नित्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्नात्मनो बुद्धित एवात्ममनोयोगेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्यैन्द्रियकस्य बुद्ध्यन्तरस्य नाशात्। यथा शब्दः पूर्व्वस्य शब्दस्यानन्तरोत्पन्नस्य शब्दान्तरस्य नाश इति। उत्तरकालबुद्ध्युत्पत्तिः पूर्व्वबुद्धिनाशे हेतुरुपलभ्यते। अथैवमस्त्वनित्यत्वं मनोगुणत्वेऽपि तथात्वमस्ति बुद्धेर्युगपदुत्पत्तिस्त्वात्मगुणत्वेऽपि न परिहृता भवत्येवञ्चेत्तत्राहैकदेशी। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिरिति ज्ञानं संस्कारकरणं यत् तत् तु समवेतं यदात्मप्रदेशे तत्र प्रदेशे मनसः सन्निकर्षात् स्मृतिरुत्पद्यते कथं बुद्धिस्मृत्योर्युगपदुत्पत्तिः सम्भवतीति न युगपदुत्पत्तिरेतावतापि बुद्धेरात्मगुणत्वे यौगपद्यमेकत्वादात्मनोऽनेकेषु युगपत्प्रवृत्त्यभावान्न यथा सम्भवति तथा मनोगुणत्वेऽपीति तस्मादात्मगुणत्वस्थापनार्थं बुद्धेरपरयुक्तिमुवाच गौतमः।—"ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः।" इति। ज्ञस्य ज्ञानवत एवात्मन इच्छाद्वेषहेतुकत्वादारम्भनिवृत्त्योः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न मनसि बुद्धिः। इच्छाद्वेषौ चात्मगुणावन्यदीयज्ञानजनितौ किमात्मनि वर्त्तितुं युज्येते इति आत्मन एव बुद्धिरात्मन एव स्वबुद्धिजन्याविच्छाद्वेषौ ताभ्याञ्च

नु"। तथेति शरीरं मनश्च, तत्र शारीररोगाभावरूपस्यारोग्यस्य शरीरमाश्रयः मानसरोगाभावस्य तु मनः। योगस्तु समः कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्यग्योगरूपस्तथा सुखानामारोग्याणां

जनितौ प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणप्रयत्नौ चात्मन एवेति बोध्यम्। अत्र चार्वाकः— "आरम्भनिवृत्तिलिङ्गकौ हीच्छाद्वेषौ, पार्थिवादिदेहेऽपि चेष्टा, देशरूपप्रवृत्ति-निवृत्तिमत्त्वादिच्छाद्वेषावपि वर्त्तेते, तौ यस्यैव भवत इच्छातो भौतिकदेहादिरपि ज्ञो भवतीति।" तन्न, परदिनादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनाद्भौतिकदेहादिप्रवृत्ति-निवृत्त्योः प्रयत्नजन्यत्वादप्रयत्नत्वात्। नन्विच्छाद्वेषजन्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नः शरीरप्रवृत्तिनिवृत्ती तु क्रिया न प्रयत्न इत्यत्र को नियम इत्यत उवाच "नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ इति।" तयोरिच्छाद्वेषजप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयत्नत्वं तज्जन्यशारीरप्रवृत्तिनिवृत्त्योः क्रियात्वमित्येतयोर्विशेषकौ भेदकौ चेतनाचेतनौ नियमौ। अचेतनचेतनावनियमौ चेतने हि प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नाख्ये अचेतने हि क्रियाख्ये इति तत्प्रयत्नजनकौ पुनरिच्छाद्वेषौ चेतनस्यैव न त्वचेतनस्येति शरीरस्य नेच्छाद्वेषौ तयोर्जनकबुद्धिरपि चेतनस्यैवेति न त्वचेतनयोः शरीरमनसोश्चेतनपारतन्त्र्यात् स्वकृतकर्म्मणां फलभोगाय पुनः पुनरभ्यागमाच्च न मनसो बुद्धिरिति। परिशेषादात्मन एव बुद्धिरिच्छादयश्चेति। अत्र ब्रूमहे। बुद्धेरिच्छादिजनकत्ववत् सुखदुःखजनकत्वेनात्मगुणत्वं बुद्धि-जन्येच्छाद्वेषयोस्तज्जप्रयत्नस्य तज्जयोः सुखदुःखयोश्चात्मनिवृत्तिर्नोपपद्यत शरीरे व्याधिसद्भावदर्शनात्। व्याधिर्हि दुःखं तज्जनिकयोरिच्छाद्वेषजप्रवृत्ति-निवृत्त्योः प्रयत्नत्वं तज्जन्ययोर्वाङ्मनःशरीराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च क्रियात्व-मित्येतयोर्विशेषकौ तु चेतनाधिष्ठितानधिष्ठितशरीररूपौ नियमानियमौ। चेतनाधिष्ठितशरीरे हि प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्न उच्येते, चेतनानधिष्ठितशरीरे तु क्रियोच्यते इति तज्जनकाविच्छाद्वेषौ च शरीरे तज्जनिका बुद्धिरपि शरीरे वर्त्तते। द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेरिति चेन्न। रूपादीनां यावद्द्रव्य-भावित्वेन शरीरस्य भूतविकारत्वात्। ननु घटादौ श्यामे पाकजगुणान्तरोत्पत्ते-र्भौतिकेऽपि शरीरेऽभूतगुणा बुद्ध्यादयो भवन्ति इति चेन्न पाकजानां गुणानां विरोधिगुणसिद्धेरिष्टापत्तेः। किञ्च शरीरविशेषगुणानां शरीर-व्यापित्वेन केशनखादिषु सुखदुःखाभावेन गुणाभावाच्च न बुद्धिः शरीरगुण इत्यत्राह। त्वक्पर्य्यन्तत्वं शरीरस्य न तु केशनखादिपर्य्यन्तत्वं न हि केशेऽस्ति त्वगित्याहुश्चैतन्यस्य तत्रानुपलब्धेः। शरीरगुणवैधर्म्याच्च न बुद्धिः

कारणं, सुखानामिति सुखपदाभिधेयानाञ्च संगृहीतं, तत् किमिदं रोगाभावानां बहुत्वञ्च निर्दिश्य रोगबहुत्वादेव बोद्धव्यम्, इदमेव ह्यभावानां बहुत्वं यन्निर्दिश्य भावबहुत्वम्।

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः।
चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ २८ ॥

शरीरगुणः। वहिरिन्द्रियवेद्यो हि शरीरगुणो बुद्धिस्त्वभ्यन्तरेन्द्रियवेद्येति स्फुट तयोर्वैधर्म्यम्।

अथ रूपादीनां शरीरगुणानामितरवैधर्म्यं रूपं हि तैजसो गुरुत्वादयो जलादेरिति चेन्न वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्म्यात्तु शरीरगुणानामवैधर्म्म्यादिति। एतेन बुद्धिर्बुद्धिजन्याविच्छाद्वेषौ तज्जन्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती तज्जन्ये च सुखदुःखे चैते गुणा न शरीरे न च शारीरेन्द्रियेषु श्रोत्रादिषु न वा मनसि वर्त्तन्ते किन्त्वात्मन्येव तल्लिङ्गत्वाद्वर्त्तन्ते इति पर्य्यवसितम्। अत्रानुभवसिद्धं युक्तिसिद्धं च दृश्यते। यस्मिन् शरीरप्रदेशे भवति न वा भवति व्रणादिव्याधिस्तच्छरीरप्रदेश एव दुःखं सुखं वेति लोकेऽपि प्रभाषते स स एव गात्रप्रदेशो व्यथते न व्यथते इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः — नन्वेवं तदैव स्याद् यदि सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव लिति स्वीक्रियते न च सुखमारोग्यं दुःखं व्याधिरिति मन्यामहे। मन्यामहे तु "विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते" इति। तयोरारोग्यरोगयोः फलं सुखदुःखमिति धातुवैषम्यरूपव्याधीनां धातुसाम्यरूपारोग्याणाञ्चाश्रयो भवतु शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्चेति। तयोः फले सुखदुःखे त्वात्मनि वर्त्तेते चानुभूयेते चात्मनैवेति तथा सुखानामित्यत्र सुखानां सुखहेतुधातुसाम्यानामिति व्याख्येयमिति यदुच्यते तत्राह—

ननु च सुखदुःखतद्धेतुधातुसाम्यवैषम्यात्मकारोग्यरोगाश्रयत्वे सत्त्वशरीरयोः सत्त्वमात्मा शरीरञ्चेत्यत्र राशिपुरुषे आत्मग्रहणं निष्फलमित्याशङ्कानिरासार्थञ्चाह, निर्व्विकार इत्यादि। — परस्तु सत्त्वशरीराभ्यां शेष आत्मा विकारान्निर्गतः इति निर्व्विकारः। कथं दुःखमात्मगुणः स्यादिति मनःशरीरगुण एवेति, यदीह विकारो धातुवैषम्यं तस्मान्निर्गत आत्मेत्युच्यते तर्हि अस्तु विकारो धातुवैषम्यं तच्च स्वरूपतो वा गुणतो वा कर्म्मतो वा स्वरूपगुणकर्म्मतो वा वृद्धिह्रासश्चेति द्वयं तत्त्वात्मनो नास्ति तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात्। हि यस्मात् परः शरीरसत्त्वाभ्यां भिन्नः। शरीरं हि पञ्चमहाभूतविकारात्मकं, सत्त्वं

नन्वायुर्व्वेदागमो हेतुरित्यादौ अध्यायार्थसंग्रहे व्याध्याश्रयो न संगृहीतः, तत् किमिदमनार्षं ? न, हेतवश्चेत्यनेन व्याध्याश्रयरूपस्यापि हेतोस्तत्र संग्रहणम् ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—ननु सत्त्वमात्मा शरीरञ्चेति वचनेन त्रयमुपात्तम्। अत्र शरीरमनसी व्याध्याश्रयतयोक्ते, आत्मनस्तु का व्यवस्थेत्याह निर्व्विकारो निर्व्विकृतिः, तेन नीरोगत्वमात्मनः,

तु सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणात्मकमात्मा तु न तथाभूतः परन्तु समत्रिगुणलक्षण-श्चितसम्प्रसादः क्षेत्रज्ञस्तस्मान्निर्विकार इत्याह कश्चित्, तन्न, शरीरभिन्नत्वान्मनसो मनोभिन्नत्वाच्छरीरस्य निर्विकारत्वापत्तौ तदुभयस्मात् पर इत्युक्तितोऽपि सुषुप्तौ तथाविधत्वादात्मन आनन्दमात्रभोगित्वात्। अन्ये तु मनःशरीराभ्यां हि यस्मात् तु भिन्नक्रमे परः श्रेष्ठ आत्मा तस्मान्निर्विकारः। निर्व्विकारस्तु यस्मात्तस्मान्मनःशरीराभ्यां श्रेष्ठ आत्मेति व्याचक्षते। तन्न साध्यसमत्वादहेतुत्वात्। वस्तुतस्तु निरुक्तं धातुवैषम्यं दुःखश्चेति द्वयं विकारः आत्मेत्यस्य पर इति विशेषणान्न खल्वात्मा केवलश्चैतनाचातुर्य्यं पुनरस्मिन् पुरुषे नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमव्यपदेश्यमव्यवहार्य्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते। एष आत्मा स विज्ञेयः सोऽव्यक्तः सोऽव्ययः सोऽक्षरः सोऽनादिः स विश्वं सोऽव्ययः स परमात्मा द्रष्टारमुपद्रष्टा भोक्तारमनुभोक्ता न द्रष्टा न भोक्ता, तर्हि किं सः? अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञ इत्यादिपर्य्यायेण शारीरे वक्ष्यमाणः समसत्त्वरजस्तमोऽनुप्रविष्टस्त्रिगुणलक्षणः पुरुष एतस्मिन् सत्त्वात्मशरीरात्मकराशिपुरुषे भवत्यात्मा। स यत्राधिष्ठाने यस्यामवस्थायां च सम्प्रतिष्ठितो द्रष्टा क्रियाणां भोक्ता भोगैः सुखदुःखानां तदधिष्ठानस्तदवस्थ एवात्मा आत्मविद्भिरुच्यते। स एकोऽधिष्ठानायोगपद्यात्। त्रीणि खल्वस्याधिष्ठानानि हृदयं कण्ठो नेत्रञ्चेति। तत्र हृदयं नित्याधिष्ठानं, तत्र तिष्ठन् विभुत्वाच्छेषमधिष्ठानमधितिष्ठतीति; तिस्रश्चावस्थाः सुषुप्तिः स्वप्नो जागरितश्चेति। सुषुप्तावस्थाने प्रवर्त्तमाने सर्व्वाणीन्द्रियाणि भूतानि च सर्व्वाणि सर्व्वे चार्था मनसि लीयन्ते मनश्चाहङ्कारेऽहङ्कारो महत्तत्त्वे प्रज्ञाने तदा प्रज्ञानं घनीभवति प्रज्ञोपाहितश्चार्थं प्रज्ञानघनः सुखपिति, परमात्मनि शिवे सम्प्रतितिष्ठते परमो ह्यात्मा रसोऽमृतोऽमृतरसाश्रयत्वात्। रसं ह्येवायमानन्दयन्तमेनं लब्ध्वा शुद्धसत्त्वमयेन प्रज्ञानेन महत्तत्त्वेन चेतसा सुखेनानन्दं रसं भुञ्जान आनन्दीभवतीति। चेतोमुख आनन्दभुगानन्दमयः प्राज्ञ एष सुषुप्तिस्थानः। एष सर्व्वेश्वर एषोऽन्तर्य्याम्यन्तर्यामिपरमात्माधिष्ठानात्। एष सर्व्वज्ञ एष योनिः सर्व्वस्य प्रभवश्चैष एषोऽप्यव्ययः।

पर इति सूक्ष्मः श्रेष्ठो वा, तेन सत्त्वशरीरात्ममेलकरूपो य आत्मशब्देनोच्यते तं व्यावर्त्तयति, यदुक्तं "संयोगिपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः" इति। संयोगेऽपि च आत्मादीनां मनस्येव वेदना भवति, सा तु मनःसंयुक्ते आत्मन्यपि सम्बद्धेत्युच्यते, तेन "निर्व्वृत्ते चान्तरात्मनि

पूर्व्वकृतकर्म्मफलयोगादेष प्रतिबुध्यमानः पुनर्महतोऽभिव्यज्यमानानि अहङ्कारादीनि गृहीत्वा स एव पुरुषः सन प्रतिबुध्यते। प्रतिबुद्धश्चायं यदा मनसि क्लान्ते विषयेभ्यो निवर्त्तमानानीन्द्रियाणि लीयन्ते तदा स्वपिति, स्वपंश्चायमस्मिन् शरीरे सूक्ष्मशरीरेणोपाहितः स्वप्नान् पश्यन प्रविविक्तभोगान् भुञ्जानः सुखदुःखभुग्भवति। स्वप्नस्थानोऽयं पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कार-प्रज्ञानमयशरीरस्तैरेव सुखैः सुखदुःखहेतुभोगोपभोगेन सुखं दुःखं तस्मिञ्छरीरे धातुसाम्यवैषम्यजमनुभवतीति स सूक्ष्मशरीरी प्रत्यगात्मा तैजसो नामान्तःप्रज्ञः सुखदुःखगुणवान अव्यक्तस्यात्मनो लिङ्गं सुखदुःखमिति, सूक्ष्मशरीरे मनः शरीरञ्च सुखदुःखाश्रय इति गौतमकणादादिभिः सह विरोधः।

एवं स यदा जागर्त्ति तदा वहिःप्रज्ञस्तैरेव स्थूलैर्मुखैरिमान् स्थूलान् भोगान् भुञ्जानः सुखदुःखगुणवान् वैश्वानर उच्यते। तत्राव्यक्तस्यात्मनो लिङ्गं सुखदुःखं प्रत्यगात्मन्यस्मिन् देहे मनसि वर्त्तते इति प्रत्यगात्मनो गुणः सुखदुःखमिति गौतमकणादादिभिः सहाविरोधः। स्थूलसूक्ष्मशरीरसत्त्वात्म-समुदायो हि प्रत्यगात्मा द्विविधो भूतात्मा वैश्वानरस्तैजसश्चेति। प्रज्ञोपाहित-स्वव्यक्ताख्यः क्षेत्रज्ञ आत्मा प्रज्ञया सत्त्वोद्रिक्तया सुखवांस्ततो निर्व्विकारो यदा रजस्तम-उद्रेके सत्यहमिति मन्यते तदा तदहङ्कारेणाविद्यया आकाशादीन् सृष्ट्वा तैजसो भूतात्मा भवति स्थूलभूतयोगाच्चु वैश्वानरः। दुःखाभावात्तु सुतरामव्यक्ते प्राज्ञे त्वात्मनि न व्याधिर्नित्यसुखत्वात्तु नित्यारोग्यं खलु वर्त्तते इति।

ननु गौतमोक्तं बुद्धीच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानामात्मलिङ्गत्वमिव कतिधा-पुरुषीयेऽपि स्वयमपि "इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः॥" इति वक्ष्यते ; ते चेत् क्षेत्रज्ञ आत्मनि न वर्त्तन्ते निरुपादानाः कथं प्रत्यगात्मनीच्छाद्वेषादयो गुणा निर्व्वर्त्तन्ते नित्य-बुद्ध्यादिमत्त्वान्निर्गुणत्वं वा कथमात्मन इति नाशङ्क्यम्। क्षेत्रज्ञस्य चेतनादया-अनभिव्यक्तास्त्रिवृत्त्रिवृद्‌भूततेजोऽन्नात्मका न सत्त्वादिगुणात्मकास्तस्मान्न लौकिकगुणाः समसत्त्वादियोगे त्वव्यक्तावस्थायां चैतन्यादयोऽव्यक्ता महता योगे विद्याबुद्धिः, अहङ्कारयोगे चाविद्याबुद्धिर्व्यज्यते। राशिपुरुषभावे पहद-

इति वचनं निर्व्यर्थे मनसीति स्यात्, तथा शरीरादावप्यात्मशब्दो वर्त्तते, तद्व्यवच्छेदार्थं पर इति पदम्, उक्तम् अन्यत्र "ब्रह्मेन्द्रवाय्वग्निमनोधृतीनां धर्म्मस्य कीर्त्तेर्यशसः श्रियश्च। तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद् द्वादशस्विङ्गित आत्मशब्दः॥" ननु यथात्मा निर्व्विकारस्तत् किं

हङ्काराभ्यां विद्याविद्याबुद्ध्यादयो जायन्ते इति न निहशादाना बुद्ध्यादयः। राशिपुरुषभावेण जायमानेऽस्मिन् जायन्ते ये क्रियागुणास्ते केवलेऽस्मिन् न वर्त्तन्ते इति निष्क्रियो निर्गुण आत्मोच्यते। एवञ्चेन्महदहङ्काराभ्यां जायन्ते तर्हि चात्मा नास्तीत्येवं मन्यामह इत्यत उच्यते—

सत्त्वेत्यादि।—सत्त्वं मनः। भूतानि खादीनि पञ्च, गुणास्तेषां शब्दादयः पञ्च, इन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्याः श्रोत्रादीनि। तैः सह विशिष्टश्चैतन्ये कारणं राशिपुरुषे चैतन्यं जनयति। चैतन्यन्तु चेतनस्य भावश्चेतनस्तु चेतनावान् चेतना तु स्वयं प्रकाशरूपा परप्रकाशिनी सत्त्वादियोगेन पुनरात्मना तल्लक्षणेन जनितगुण-विशेषरूपा, लौकिकी चेतना बुद्धिविशेष आत्मलिङ्गत्वेनोक्ता। सा चात्र यथा बुद्ध्या चक्षुषा पश्यन्नपि भावान् जातमात्रबालक इव न विजानीते किमिद-मिति, शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति, स्पृश्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति, दुग्धादीन् पिबन्नपि न वेद किमिदमिति, जिघ्रन्नपि पद्मादीनि नावगच्छति किमिदमिति। यथा च बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुङ्क्ते न तु तत्तदर्थविज्ञानं निष्पादयितुमलं भवति स्पन्दते क्रीड़ते च यथा बालक इत्येवं सति पुरुषे भवति। चेतनाधातुः खलु परप्रकाशकः प्रकाशकलक्षणः प्रकाशवानेव। यत्र हि यत्कारणं यत्र वर्त्तते तत्र तत्कार्य्यमुत्पादयितुं स कथमलं भवति। यदि हि चेतनाधातुर्न चेतति कथमितराणि तर्हि चेतयेत् यथा यदि प्रकाशो न स्वयं प्रकाशते कथमितराणि प्रकाशयेत् तद्वदिति चेतना स्वरूपतश्चेतनरूपेन न सत्त्वादियोगजा चेतनेत्यत उक्तं—चेतनावान् अतश्चात्मेति। तथा ज्ञः साक्षीत्युच्यते इति, न तु लौकिकगुणरूपचैतन्याख्य-चेतनावान् न वा लौकिकगुणाख्यज्ञानवान् इत्यभिप्रायः। तथा हि चेतनाधातुः परप्रकाशकः स्वयंप्रकाशरूपः सत्त्वेन यदा युज्यते तदा सत्त्वक्रिययोपचर्य्यमाणः सक्रियः सन् मनसि चैतन्यं जनयति इति सत्त्वस्थचैतन्यगुणेनोपचर्य्यमाण-श्चेतनागुणवानयं जागरितस्थान इत्युच्यते, इत्येवं यावत् सत्त्वमात्मा शरीरञ्चेति वचने प्रपञ्चेन व्याख्यातं तत्सर्व्वमत्रानुसर्त्तव्यम्। तस्मात् प्राणापानादिकार्य्यवदिच्छाद्वेषादयो गुणा अप्यात्मलिङ्गत्वेनोक्ता न त्वात्माश्रित-गुणत्वेन। एवमात्मा सत्त्वेन युक्तो यदा यद्‌गुणं शब्दादिकं जिघृक्षन् यच्छ्रवणादिवहिरिन्द्रियेण युज्यते तदा तदर्थेषु तदिन्द्रियस्य चैतन्यं जनयति;

ज्ञानरूपो विकारोऽस्ति वा नास्तीत्याह सत्त्वेत्यादि।—सत्त्वं मनः, भूतगुणाः शब्दादयः, इन्द्रियाणि च चक्षुरादीनि, एतैः करणभूतैश्चैतन्ये कारणं भवत्यात्मा, चैतन्यञ्चात्मनि जायते

इति तदिन्द्रियस्थचेतनागुणेनोपचर्य्यमाणस्तदिन्द्रियचेतनावानप्यात्मोच्यते, तदा हि स वहिश्चेतनो भवतीत्येवं सगुण आत्मोच्यते इत्येवं यावत् पूर्व्वोक्त-प्रकारेण धृत्यादय इच्छादयश्च गुणा इन्द्रियस्था बोध्या मनःस्थाः प्रत्यगात्म-स्थाश्च। इच्छादयः प्रयत्नान्ताश्चेतनादयोऽहङ्कारान्ताश्च गुणा आत्मना जनिता मनसि तथेन्द्रियेषु च प्रत्यगात्मनि चोपचाराद्रथादिषु क्रियावत् साक्षाद्वर्त्तन्ते। माण्डूक्येऽप्युक्तम्।—"तत्र जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सुषुप्तिस्थानः प्रज्ञानघनः प्राज्ञः, स च त्रिपादात्मा राशिपुरुषावस्थायामभूत् महत्तत्त्वरूपप्रज्ञाश्रयत्वात् प्राज्ञः पञ्चतन्मात्रादिसूक्ष्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वात् तैजसः स्थूलभूतेन्द्रियाश्रयत्वाद् वैश्वानर इति त्रिपादसमुदायस्थत्वेन बुद्ध्यादीना-मव्यक्तात्मनः शरीराश्रितत्वं व्याख्यातं भवति।"

नन्वेवञ्चेत् तर्हि किं जागरिताद्यवस्थात्रयं मनस एव न त्वात्मन इति चेन्न सर्व्व-दैव ह्यात्मा जागर्त्ति राशिपुरुषावस्थायां यदा सर्व्वाणि जाग्रति तदा जागरणा-वस्था, यदा वहिरिन्द्रियाणि मनसि लीयन्ते तदा स्वप्नावस्था मनः प्राणाश्च जाग्रति, यदा तानि सर्व्वाणि प्रज्ञाने महति लीयन्ते तामसराजसप्रज्ञानञ्चात्मनि सात्त्विके महति तदा सुषुप्त्यवस्थेति; आत्मन एवावस्थात्रयमिति। अत एव सुषुप्त्यवस्थायामपि चेतोमुख एवेति निर्द्दिष्टः क्वचिदप्यवस्थायामात्मनः सत्त्वसंयोगाभावो न भवति भवति च निर्व्वाणमितरस्य तुर्य्यावस्थायां तस्मात् नित्यानुवन्धमनोवन्धमोक्ष एव मोक्षः। सुषुप्तौ च प्राज्ञोऽभिहितो न ज्ञान-सामान्याभावेन क्षित्यादिराजसमहदन्तसर्व्वतत्त्वानां सात्त्विके महति विलीनत्वे ह्यव्यक्ताख्य आत्मा सात्मिकमहत्तत्त्वरूपचित्तवान् परमात्मनि शिवे रसे सम्प्रतितिष्ठते, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीत्यानन्दमयः स्यात्।

ननु यस्य ये समवायिकारणीभूतद्रव्याश्रितगुणारब्धगुणास्ते तस्य गुणा उच्यन्ते ते च शरीरे चेन्द्रियेषु च पञ्च भूतानां समवायिकारणत्वं तद्गुणकर्म्म-णाञ्च शरीरेन्द्रियगुणकर्म्मसु समवायिकारणत्वमिति भौतिकगुणाः शरीरेन्द्रियेषु वर्त्तन्ते न मनसि न चात्मनि। मनसस्तु सत्त्वप्रधानत्रिगुणाः शारीरमनोगुणस्य समवायिकारणानि शारीरस्थूलमनसि वर्त्तन्ते न तु देहे चात्मनि च तत् कथमात्मजा बुद्धीच्छादयो गुणा इन्द्रियेषु शरीरे च मनसि च वर्त्तन्ते इति चेदत्र ब्रूमहे।

व्यज्यते वा। अत एव सत्त्वादीनां ज्ञानकरणानां सर्व्वत्रासम्भवात् सर्व्वगतेऽप्यात्मनि न सर्व्वत्र प्रदेशे ज्ञानं स्यात्।

उक्तं तावदनपवादम् परन्तु गुणा द्विविधाः सहजाः संसर्गजाश्च, तत्र सहजाः समवायिकारणीभूतद्रव्यगुणारब्धा इन्द्रियेषु भूतगुणा शब्दादय शरीरे च ते गुर्व्वादयश्च परत्वादयश्च साधारणाः, मनसि सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृतिभूतानि तदारब्धानि सत्त्वादीनि ब्राह्मार्षादिरूपाणि तथाणुत्वमेकत्वञ्च द्वौ साधारणौ गुणौ। संसर्गजास्तु खल्वात्मनि ये बुद्ध्यादयोऽनभिव्यक्तास्ते सूक्ष्मदेहस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याऽविद्याभ्यां सहैकीभूय सूक्ष्मदेहस्थमनसि विद्याऽविद्या-बुद्ध्यादिरूपेण परिणम्यमाना वर्त्तन्ते। ते च पुनः स्थूलशरीरस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याऽविद्यारूपाभ्यां स्थूलाभ्यां सहैकीभूय विद्याऽविद्याबुद्ध्यादि-रूपेण परिणम्यमानाः स्थूलदेहस्थमनसि वर्त्तन्ते। ते चेन्द्रियार्थसन्निकर्षा-ज्जाताः श्रावण्यादिरूपेण व्यपदिष्टा अस्मिन् मनसि वर्त्तन्ते। इत्यत इन्द्रिये च शरीरे च वर्त्तन्ते इति प्रोक्त ब्राह्मार्षादिकायसंसर्गाद्धि मनो ब्राह्मार्षादि भवति। तथा चात्मनश्चेतनात् एषा चेतना मनसि। बुद्धितो विद्याऽविद्या-धीधृतिस्मृत्यहङ्काररूपा बुद्धिः, इच्छात इच्छा, प्रयत्नतः प्रयत्नः, सत्त्वात् सुखं, रजस्तमोभ्यां द्वेषदुःखे भवतः। न च शब्दादय आकाशादिगुणा इवात्मनो बुद्धीच्छादयो गुणाः सहजाः। आकाशादीनि हि भूतानि सगुणान्येव जातानि, आत्मा तु नित्य एव निर्गुणो निष्क्रियः पूर्व्वम्। मनःसम्बन्धेन सक्रियः सन् चेतनादिकान् गुणान् मनसि जनयित्वा तच्चेतनादिभिरुपचरित एव सगुण उच्यते न तु वास्तवम्। स च समना आत्मा पञ्चभूतपञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च सूक्ष्मदेहमारभमाणानि सूक्ष्मदेहिनः पुरुषस्य परलोकगामिद्रव्याणि भवन्ति, तेषु च मध्ये आत्माधिष्ठितसत्त्वाश्रिता बुद्धीच्छादयश्च निश्चेष्टाः समवायिन एव हेतवो गुणाख्या भवन्ति पञ्चभूताश्रिताश्च शब्दादयस्तथाविधा गुणा एव मनो-मात्राश्रितावणुत्वैकत्वे गुणौ तथेन्द्रियाश्रितौ एवं पुनस्तथाविधसूक्ष्मशरीरिपुरुषः शुक्रशोणितमात्राहारजरसगतानि पञ्चभूतानि च चतुर्व्विंशतिकेऽस्मिन् राशि-पुरुषे समवायिकारणीभूतद्रव्याणि तत्तदाश्रिताश्च बुद्ध्यादय शब्दादयो गुर्व्वादयः परत्वादयश्च निश्चेष्टाः समवायिनो हेतव इति ते गुणाः।

अथात्र सूक्ष्मदेहस्थानि सर्व्वेन्द्रियाणि समवायिकारणान्यपि पुरुषेऽस्मिन न किञ्चित् कार्य्यमारभन्ते परन्त्वेषामस्य पुरुषस्योतपत्तावुपपादकत्वमात्रं न तु

ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तदा कदाचित् ज्ञानवान् कदाचिदज्ञ इत्यनित्यः स्यादित्याह, नित्य इति।—नित्यस्याप्यात्मनो ज्ञानमनित्यम्, न च धर्म्मानित्यत्वे धर्म्मिणोऽप्यनित्यत्वम्; न ह्याकाशगुणशब्दानित्यत्वेऽप्याकाशस्याप्यनित्यत्वम् इति भावः। नित्यत्वञ्चात्मनः पूर्व्वापरा-

धातुत्वम्। वक्ष्यते हि शारीरे। अस्त्युपपादुकं सत्त्वसंज्ञकं नामेति। तथैतदभिप्रायेण च वक्ष्यते। "खादयश्च तनाधातुषष्ठास्तु पुरुषः स्मृतः" इति।

अत्र सूक्ष्मेन्द्रियाणां मनसो भौतिकत्वाभावेन खादिष्वन्तर्भावाभावाच्चेतनाधातुश्चात्मा तत्राप्यन्तर्भावाभावाच। खादिषड्धातुकत्वं पुरुषस्येति कश्चित्, तन्न, शारीरे सत्त्वादीनां सूक्ष्मशरीरस्थानां कार्य्यतया स्थूलशरीरे मनःप्रभृतेर्वक्ष्यमाणत्वात् "रूपाद्विरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्म्मात्मकानां मनसो मनस्तः" इति। ततस्तु "धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः" इति वक्ष्यमाणेन सर्व्वेन्द्रियादीनां धातुत्वं समवायिकारणत्वञ्च स्थूलदेहारम्भे वक्ष्यते; तर्हि खादयश्चेतनाधातुषष्ठास्तु पुरुषः स्मृत इति कथं षड्धातुत्वं सङ्गच्छते इति चेत्तदोच्यते। तत्र चेतनाधातुः पुरुषः सूक्ष्मदेहीति तदन्तर्गतानि सूक्ष्ममनइन्द्रियाणि। एतदभिप्रायेण सुश्रुतेऽप्युक्तं "पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः।" इति। निमित्तमात्रत आधानजास्तु गुणाः शास्त्राध्ययनादिधनबान्धवादिलाभालाभादिनिमित्ततो बुद्धीच्छादयो ढक्कादिषु बृहच्छब्दादयो लाजादिषु लघुत्वादयः। एवं परत्वादयोऽपि बोध्या इति।

नन्वेवञ्चेदात्मजा ये बुद्ध्यादयो गुणाः सूक्ष्ममनःप्रभृतिषु वर्त्तन्ते इति भवद्भिरुच्यते, ते खल्वस्माभिरात्मन्येवेष्यन्ते तेन पुनः का हानिरिति चेन्न। बुद्धीच्छादीनां वृद्धिह्रासाभ्यां गुणतो वृद्धिह्रासावात्मनो भवतस्तेनोक्तस्य विकारत्वदोषतादवस्थ्यात्। न चैष चेतनाधातुरनित्यः, तस्य सूक्ष्मशरीरिणो नित्यत्वेन स्वरूपतो गुणतः कर्म्मतो वा न वृद्धिह्रासौ सम्भवतः। स्थूलपुरुषोत्पादने तु तदारम्भकात्मजसत्त्वादिगुणपञ्चमहाभूतशुक्रार्त्तवीयपञ्चभूतान्यनुप्रविश्य विक्रियमाणैस्तैरुपाहितानि स्थूलमनइन्द्रियशरीराणि भवन्ति, सूक्ष्मदेहस्थानि मनइन्द्रियमहाभूतानि न च विक्रियन्ते। इति चेत् तर्हि अत्र सत्त्वस्य पृथगुपादानमनर्थकं स्यादत इह परस्त्वात्मा खलु क्षेत्रज्ञः समत्रिगुणलक्षणाव्यक्ताख्य इति ज्ञापनार्थमुक्तम्—नित्य इति।

तथा सति सूक्ष्मस्यात्मनोऽव्यक्तस्य समसत्त्वरजस्तमोभिरुपाहितपुरुषस्य चेतनाधातुव्ययत्वासम्भवेन नित्यत्वाव्याघातो व्ययत्वाभावादविनाशित्वाच्चेति। ततः किमात्मनो बुद्धीच्छादितो वृद्धिह्रासौ न स्त इति चेत्, तत्रोच्यते त्वस्माभिः— सूक्ष्मस्याव्यक्तस्यात्मनो नित्यबुद्ध्यादेर्न वृद्धिह्रासौ महदहङ्कारविकारस्योपाधेस्तु

वस्थानुभूतार्थप्रतिसन्धानात्। न ह्यनित्ये ज्ञातरि पूर्व्वानुभूतमर्थमुत्तरो ज्ञाता प्रतिसन्धत्ते, न हि देवदत्तबुद्धमर्थं यज्ञदत्तोऽवगतत्वेन प्रतिसन्दधाति। ननु, दृश्यते ज्ञानवतः दुःखोपलब्धौ

वृद्धिह्रासौ तदुपाहितबुद्धेर्वृद्धिह्रासावुच्येते न तु फलतः। तद्वृद्धिह्रासवद्-बुद्ध्यादित इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिबुद्ध्यादिगुणा जायन्ते तेन शरीरस्य तस्य नित्यबुद्ध्यादेर्वृद्धिह्रासाभावान्निर्व्विकारत्वमुक्तमिति।

अथैवं वास्तवविकाराभावादात्मनो निर्व्विकारत्वं, सत्वशरीरसंयोगात्तु या विशेषोपलब्धिः प्रतिप्राणि स च चेद्विकार आत्मन इष्यते, इष्यताम्, अवास्तव-विकारत्वान्नास्माभिस्तद्विकार इष्यते। नन्वव्यक्तात् पुरुषः पर इति श्रुते-रव्यक्तस्यात्मनः प्रकृतेः पुरुषस्य च वैधर्म्म्यमुक्तं, प्रकृतिः प्रसवधर्म्मिणी वहिःस्थ-धर्म्मिणी चाचेतना चैका चेति, पुरुषस्त्वप्रसवधर्मा मध्यस्थधर्मा वहुश्चेतनश्चेति ततोऽव्यक्तात् पुरुषः पर इत्युक्तमिति प्रसवधर्म्मत्वादव्यक्तस्यात्मनः सविकारत्व-मस्त्येव यद्गुणवैषम्यात्मकस्तु महानासीदिति चेन्न। सुश्रुते हि प्रकृति-पुरुषयोर्ये साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते, तद्यथा—"उभावप्यनादी उभावप्यनन्ता-वुभावप्यलिङ्गावुभावपि नित्यावुभावप्यपरावुभौ च सर्व्वगताविति" साधर्म्म्यम्। "एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा वीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिण्यमध्यस्थधर्म्मिणी चेति।" वहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तो निर्गुणा अवीजधर्मिणो मध्यस्थ-धर्म्मिणश्चेति" वैधर्म्म्यम। "तत्र कारणानुरूपं कार्य्यमिति कृत्वा सर्व्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति तद्गुणत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते।"

इति सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमात्रात्मिकायाः प्रकृतेः प्रसवधर्म्मत्ववचनादव्यक्त नामात्मा तु समसत्त्वरजस्तमोमय्या प्रकृत्यैवोपाहितः क्षेत्रज्ञः पुरुष एवैकः चित्सम्प्रसादरूपपुरुषस्य न प्रसवधर्म्मत्वं, तत्स्थायाः समसत्त्वरजस्तमोगुण-मात्रमय्याः प्रकृतेः प्रसवधर्म्मत्वादव्यक्तस्थतत्त्रिगुणवैषम्यान्महतोऽभिव्यक्ति-वचनादादिसृष्टौ सिसृक्षोरव्यक्तस्य तस्याचिन्त्यमहिम्नः सिद्धेरिति। उक्तं हि सुश्रुते सर्व्वभूतचिन्ताशारीरे।—"सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमो-लक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं वहूनां क्षेत्रज्ञाना-मधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानाम्।" तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्तल्लक्षण एव महानुत्पद्यते इति। स्थूलशरीरारम्भे तु न खलु तथाविधवैषम्यमव्यक्तस्या-त्मनोऽस्ति। महदादीनां सूक्ष्मसूक्ष्ममात्रासंयोगादेव सूक्ष्मदेहिपुरुषसर्गस्य मनुनोक्तत्वात्। निर्व्विकारत्वमव्यक्तस्यात्मनः परमस्य। अव्यक्ते चेत्

अनुरागलक्षणो विकारस्तथा दुःखोपलब्धौ च द्वेषलक्षणविकारः, तत् कथं सुखदुःखोपलब्धावयम् आत्मा निर्व्विकार इत्याह · द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः। द्रष्टा साक्षी, तेन यतिरुद्धा परमशान्तः

प्रधानपुरुषोभयात्मकं तर्हि "चाव्यक्तात् पुरुषः परः" इति कठोपनिषदि मन्त्रे कः पुनः पुरुष इति उच्यते स परमः पुरुषः परमात्मा न क्षेत्रज्ञः पुरुष इति ज्ञापनार्थं सा काष्ठा सा परागतिरित्युक्तम्।

ननु सत्त्वशरीरसंयोगाद्विशेषोपलब्धिरात्मनः, स विशेषो विकारोऽवास्तवो वास्तवो वाऽस्तु तेन वो नश्च का हानिरिति चेन्न शारीरमानसव्याध्युपशमननिदानाद्युपदेशमन्तरेणात्मस्थव्याध्युपशमननिदानाद्युपदेशो न कुत्राप्यायुर्व्वेदादिशास्त्रे हि दृश्यते। शारीरमानसधातुवैषम्यप्रशमनेनैव सत्त्वशरीरसंयोगजस्यात्मस्थविशेषस्य प्रशमनात्। वक्ष्यते चात्र "मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्य्यस्मृतिसमाधिभि"रिति।

नन्वात्मा तदैवैव निर्विकारः स्याद् यदि सत्त्वशरीरसङ्घातात् परः स्यात् न च सत्त्वशरीरसङ्घाताद्व्यतिरिक्त आत्माऽस्ति सत्त्वशरीरसङ्घात एवात्मेत्याहुर्नास्तिकाः। नेत्याहाक्षपादगौतमो यथा न्यायसूत्रम्। "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्। (३।१।१)। अस्यार्थः। दर्शनेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रियाभ्यामेकार्थस्य रूपस्पर्शज्ञानेन ग्रहणाज्ज्ञानादात्मा सत्त्वशरीराभ्यां परः न तु दर्शनेन्द्रियस्य रूपज्ञानेन घटाद्यर्थज्ञानं स्पर्शनेन्द्रियस्य शीतलादिस्पर्शज्ञानेन घटाद्यर्थज्ञानं यथाऽहमिमं घटं पश्याम्यहमेव स्पृशामीति सत्त्वशरीरसङ्घातात् परस्यात्मनो घटाद्येकार्थज्ञानं भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्माऽस्ति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। न विषयव्यवस्थानात्। अस्यार्थः। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणं न विषयव्यवस्थानात् दर्शनेन्द्रियस्य रूपं विषयः स्पर्शनेन्द्रियस्य स्पर्शो हिमादिर्विषय इति विषयभेदव्यवस्थानात्। दर्शनस्पर्शनेन्द्रिययोरेव रूपस्पर्शज्ञानं तस्मात्तयोश्चैतन्ये कारणत्वं न ह्यन्तरेण चैतन्यं बुद्धिरुत्पद्यते इति। सत्त्वशरीरसङ्घातात् पर आत्मा नास्ति, यः सत्त्वादियोगे चैतन्ये कारणमुच्यते। इति चैतन्ये कारणमिन्द्रियं सत्त्वशरीरसङ्घात आत्मा वेति समाधत्ते।

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः। अस्यार्थः। सत्त्वशरीराभ्यां परस्यात्मनोऽस्तित्वस्याप्रतिषेधः। कस्मात्? तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात्। तस्य दर्शनविषयस्य रूपस्य स्पर्शनविषयस्य स्पर्शस्य च घ्राणविषयो गन्धो रसनविषयो रसः श्रवणविषयः शब्द इत्येवं विषयस्य व्यवस्थात

साक्षी सन् जगतः क्रियाः सर्व्वाः पश्यन् न रागद्वेषादिना युज्यते, तथात्मापि सुखदुःखाद्युपलभमानोऽपि न रागादिना युज्यते। दृश्यमानरागादिविकारस्तु मनसि, प्राकृते बुद्धौ

एदात्मनः सद्भावोऽस्तित्वं सिद्ध्यति। यद्येकमिन्द्रियं सर्व्वविषयं स्यात्तदात्मानमन्तरेण ज्ञानोत्पत्तिः शक्येत वक्तुम्। तस्मादस्त्यात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैश्चैतन्ये हेतुः सत्त्वशरीराभ्यां परः। सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्तात्मास्तित्वे कारणान्तरञ्च।

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्। सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मास्ति। कस्मात्? सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्। पूर्व्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानम्। तमेवार्थमिदानीमहं जानामि यमर्थमज्ञासिषं स एवार्थोऽयमिति। तथाहि सव्येन चक्षुषा दृष्टस्यार्थस्य तदितरेण चक्षुषा दक्षिणेन प्रत्यभिदर्शनम्। यमेव सव्येन चक्षुषाद्राक्षं तमेवेदानीं दक्षिणेन चक्षुषा पश्यामीति स एवार्थोऽयमिति योऽद्राक्षीत् स इदानीं पश्यतीति सव्यदक्षिणचक्षुर्व्यतिरिक्त एकः कश्चिदस्ति द्रष्टेति स एवात्मा।

तत्राहुर्नास्तिकाः। इत्येवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तदिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा चेतनः, कस्मात्? नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्। एकमेवेदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ द्वौ भागौ दृश्यमानौ द्वित्वाभिमानं लोके प्रयोजयतः। दीर्घस्य कस्यचिद्वस्तुनो मध्ये व्यवहितमिव। तत्राह—

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्। एकस्मिंश्चक्षुष्युपहते चोद्धृते वा द्वितीयं चक्षुरवतिष्ठते विषयग्रहणलिङ्गमितरेण दर्शनात्। तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिरिति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः। चक्षुष एकत्वप्रतिषेधे एकविनाशे द्वितीयाविनाशादिति हेतुरहेतुः। कस्मात्? अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेः। वृक्षस्य हि शाखासु कासुचिच्छिन्नासु स एव वृक्ष इत्युपलभ्यते इति। तत्राह—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः। चक्षुष एकत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न भवति। कस्मात्? दृष्टान्तविरोधात्। वृक्षस्य शाखानामवयवानां नाशेऽवयविवृक्षस्योपलब्धिर्दृष्टान्तस्तस्य विरोधोऽयम्। यदि चक्षुर्द्व्यवयवं स्यात् तदैकावयवनाशेऽवयविचक्षुष उपलब्धिः स्यात्। भवद्भिरुच्यते एकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानमिति तस्मादेकस्य चक्षुषो व्यवधानानुपपत्तिः। अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा चेतन इति।

वा सांख्यदर्शनपरिग्रहात् भवतीति भावः; सांख्यमते च मनःशब्देन बुद्धिरन्तःकरणञ्च गृह्यते ॥ २८ ॥

कस्मात् ? इन्द्रियान्तरविकारात्। अम्लरसद्रव्यालोडने तद्द्रव्यदर्शनादिना कस्यचिदम्लमशितवतस्तत्स्मरणेन मुखोदकस्रावः इत्येकेन्द्रियग्रहणेऽपरेन्द्रियविकारादनुमीयते चास्त्यात्मा देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त इति न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्। अम्लदर्शने त्विन्द्रियान्तरविकारो यस्तत्रात्मा न स्मरति। कस्मात् ? स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्। स्मृतिर्हि निमित्तादुत्पद्यते, तस्याः स्मर्त्तव्यो विषयः स्मर्त्तव्यो भावः। तदम्लादिभावकृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति।

तत्राह—तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः। तस्याः स्मृतेरात्मगुणत्वेन सद्भावादात्मा नास्तीति प्रतिषेधो न भवति। तथा चान्यदृष्टं नान्यः स्मरतीत्युपपद्यते। इन्द्रियचैतन्येऽपि नानाकर्त्तृकाणां रूपादिग्रहणानां यदिन्द्रियं यमर्थं गृह्णाति तदर्थस्मरणञ्च तस्यैव भवितुमर्हति न चान्यस्य, तस्मादम्लदर्शनघ्राणादितो रसनस्रावो नोपपद्यत इति देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मास्तीति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। अम्लरसप्रभावाद्दृष्ट्वाम्लं मुखस्रावो भवति न च तिक्तद्रव्यं दृष्ट्वा। तस्मादात्मा स्मर्त्ता नास्तीति।

तत्राह—अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य। न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति यदुक्तं स च प्रतिषेधो न भवति। कस्मात् ? स्मृतिविषयस्यापरिसङ्ख्यानात्। इमे हि खलु स्मृतिविषयाः। स्मृतिश्चेयम्, अगृह्यमाणेऽर्थेऽमुमर्थमहमज्ञासिषमिति। एतस्याः स्मृतेर्ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्व्वज्ञातोऽर्थो विषयः। न त्वर्थमात्रम्। अहममुमर्थं ज्ञातवान्, असावर्थो मया ज्ञातः। ज्ञातम्। अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्व्विधं वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकम् समानार्थं ; सर्व्वत्रैव ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयश्चेति वाक्यभेदमात्रम्। या च प्रत्यक्षे वस्तुनि स्मृतिस्तया स्मृत्या त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्त्तृकाणि, न नानाकर्त्तृकाणि, नाकर्त्तृकाणि। एककर्त्तृकाणि यथा अमुमर्थमहमद्राक्षं यमेवेदानीं पश्यामीति। अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनप्रमा च। न ह्यसंविदितेऽर्थेऽद्राक्षमिति दर्शनमात्रं स्यात्। ते एते द्वे ज्ञाने। यमेवेदानीं पश्यामि तत्तु तृतीयं ज्ञानमिति त्वेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यते न चाकर्त्तृको न नानाकर्त्तृकः स्यादिति। तथा चैककर्त्तृकः सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायते। नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति, स्मर्त्तव्यार्थः प्रतिषिध्यते यत तन्न स्मृतिमात्रं स्मर्त्तव्यमात्र-

विषयं वा। एको हि ज्ञाता सर्व्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते। अहममुमर्थं विज्ञास्याम्यमुमर्थं जानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमर्थं ज्ञात्वा व्यवस्यामि। अज्ञासिषमिति तथा स्मृतिमपि त्रिकालां शुश्रूषाविशिष्टां च प्रतिसन्धत्ते। संस्कारसन्तानमात्रे तु वस्तुनि संस्कारा उत्पद्य उत्पद्य तिरोभवन्ति। ततो नास्त्येवैकः संस्कारस्त्रिकालं ज्ञानं स्मृतिञ्च त्रिकालामनुभवेत्। न ह्यनुभवं विना ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमुत्पद्यते देहान्तरवत्। तस्मादनुमीयते अस्ति खल्वेकः सर्व्वविषयः कश्चिद् यः प्रतिदेहं संज्ञासबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति। यस्य देहान्तरेषु देवदत्तादेरात्मनो यज्ञदत्तादिदेहेषु वृत्त्यभावान्न तत्प्रतिसन्धानं भवतीति सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्तोऽस्त्यात्मा न तु नास्त्यात्मेति। इत्येवं सङ्घातवादिनास्तिके निरस्ते पुनरिन्द्रियचैतन्यवादिनो नास्तिका आहुः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुक्तं भवद्भिस्तत एव भवद्भिरेवोक्तं भवति इन्द्रियाणि चार्थाश्च चैतन्ये कारणं तस्मान्नास्त्यात्मा चेतन इन्द्रियार्थव्यतिरिक्त इति। तत्राह—

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्। इन्द्रियाणामर्थानां वा न चैतन्यादिबुद्धिः। कस्मात्? तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्। तयोरिन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ततो ज्ञातेऽर्थे ज्ञानस्य सद्भावात। तथा चेन्द्रियार्थयोः श्रोत्रश्रुतयोः स्पर्शनस्पृष्टयोर्दृष्टिदृष्टयोरसनरसितयोर्घ्राणघ्रातयोरनन्तरविनाशे तदिन्द्रियजातायास्तदर्थबुद्धेरवस्थानात। तत्तदर्थस्मरणात्। न ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यते। इन्द्रियं नित्यमनित्यञ्च, तत्र सूक्ष्मदेहस्थं नित्यं स्थूलदेहस्थमनित्यमित्यतः स्थूलदेहस्थेन्द्रियनाशे सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियेण स्मर्य्यते इति न वाच्यं सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियादेः स्वप्नावस्थायां ज्ञानकरणत्वात्। स्वप्नावस्थो हि तैजसो नामात्मा स चान्तःप्रज्ञस्तस्याहङ्कारिकमिन्द्रियं स्वप्नगतभावग्रहणे करणं जागरितावस्थायां तस्य ज्ञानकरणत्वाभावात्। अस्त्वेवं देवदत्तोऽहमिदं जानामीति प्रतीतेः शरीरस्यैव चैतन्याच्छरीरस्य पञ्चभूतमयस्य गुणो बुद्धिरुत्पद्यते इत्यतो नास्त्यात्मेति चाहुर्नास्तिकास्तन्नेति गौतमाक्षपादः। कस्मादित्यत आह सूत्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात्। शरीरस्य शवरूपस्य दाहे पुरुषबधपापाभावदर्शनेन खल्वात्मविहीनजीवत्पुरुषस्य दाहेऽपि पातकाभावप्रसङ्गात् नात्मव्यतिरिक्तः सत्त्वशरीरसङ्घात आत्मा नित्य इति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्। सात्मकस्य जीवतः पुरुषस्य प्रदाहेऽपि मनःशरीरमात्रप्रदाहादात्मनः प्रदाहाभावेन तस्य पुरुषवधपापस्याभावः। कस्मात्? तन्नित्यत्वात्। भवतां मते तस्यात्मनो नित्यत्वादिति।

तद्दोषं परिहरति। न कार्य्याश्रयकर्त्तृवधात्। सात्मकप्रदाहे तदभावो न। कस्मात्? कार्य्याश्रयकर्त्तृवधात्, सात्मकप्रदाहे नित्यस्यात्मनः सद्भावेऽपि कार्य्यस्य वैधावैधकार्य्यस्याश्रयस्याधिकरणस्य राशिपुरुषस्य कर्त्तुर्वधात, तत्प्रत्यवायजन्यपातकस्य प्रसिद्धेः। सङ्घातेऽपि चेत्तथा कार्य्याश्रयकर्त्तृवधात पातकं स्यादित्युच्यते। तत्र ब्रूमः। आत्मा नित्यः कर्त्ता तस्य भोगायतनं शरीरं मनोबुद्ध्यादिसहितं तद्भोगविनाशे पातकम्। नात्महीनस्य सङ्घातस्य पुनरेको भोक्तास्ति। अतएवात्मनः सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैश्चैतन्ये कारणत्वादात्मन एव बुद्धिरत आत्मास्तीति भावः।

अथ बुद्ध्यादेः शारीरगुणत्वे संशयमाह—द्रव्यस्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः। द्रव्ये पाञ्चभौतिके मृदादौ स्वगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतगुणशब्दादेर्गुरुत्वादेः, परगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतातिरिक्तस्योपलब्धेरिव शरीरे शरीरारम्भकपञ्चभूतगुणानां शब्दादीनां परगुणानां गुर्व्वादीनामुपलब्धेर्बुद्ध्यादयोऽपि परगुणाः शरीरे सन्ति न वेति संशयः। तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम्। प्रकृतिगुणातिरिक्तानां नीलपीतादिगुरुत्वादीनां यावच्छरीरभावित्वात्। पाञ्चभौतिकं हि शरीरं, न पञ्चभूतगुणविकाराश्चेतनादय इति चेतनादयो न शरीरगुणाः।

अत्र व्रीहिपाकवादी त्वाह। न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः। चेतनादयो न शारीरगुणा इति। न पाकजगुणान्तराश्च द्रव्ये उत्पद्यन्ते। यथा हरिद्राचूर्णसंयोगाल्लौहित्यम्, अमदकरनानाद्रव्यसंयोगेन मद्ये मदकरत्वं गुण उत्पद्यते। एवमेव पञ्चभूतारब्धशरीरेऽपि भूतगुणातिरिक्ताश्चेतनादयः शरीरे उत्पद्यन्ते इति शरीरे चेतनादयो गुणाः। अत्रोत्तरमाह—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः। पाकजानां गुणानां निरुक्तानामप्रतिषेधः। पाकजा गुणा अस्माभिर्न प्रतिषिध्यन्ते। कस्मात्? प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः। प्रतिद्वन्द्विनां परस्परविरोधिगुणानां द्रव्ये सिद्धेः। व्रीहेर्गुरोः संस्काराल्लघुत्वं लाजानां सिध्यति न तु प्रतिद्वन्द्विनामपरेषां गुणानां सिद्धिर्यथा व्रीहेर्गुरोः संस्काराल्लघुत्वमिव लाजानां चैतन्यादिः सिध्यति तथा

शरीरगुणा न चैतन्यादयः। हरिद्राचूर्णसंयोगाल्लौहित्यवन्मदशक्तिवच्च सिद्ध्यन्ति चेत्, तत्र हेत्वन्तरमाह—

शरीरव्यापित्वात्। शारीरगुणानां शरीरव्यापित्वात्, शरीराव्यापका हि चैतन्यादयो न शरीरगुणाः।

सर्व्वशरीरव्यापिनश्चेतनादय इति चेत्, न, केशनखादिष्वनुपलब्धेः। चेतनादीनां शरीरव्यापित्वमिति चेत न, कस्मात्? केशनखादिषु चैतन्यादेरनुपलब्धेः।

एतद्दोषमुद्धरन्ति। त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः। शरीरव्यापित्वेऽपि केशनखादिषु चैतन्यादीनां न प्रसङ्गः। कस्मात्? शरीरस्य त्वक्पर्य्यन्तत्वात्, त्वक्पर्य्यन्तं हि शरीरं न केशनखादिपर्य्यन्तम्। जीवलिङ्गं हि शरीरं यच्छेदादौ सुखदुःखे जीव उपलभते। केशनखादिच्छेदे सुखमुपलभते न दुःखं तस्मान्न केशादिकं शरीरमिति।

तत्र चैतन्यादीनां शरीरगुणत्वनिरासाय हेत्वन्तरमाह—

शरीरगुणवैधर्म्म्यात्। चेतनादिर्न शरीरगुणः। कस्मात्? शरीरगुणवैधर्म्म्यात्। शरीरगुणा हि द्विधा गुरुत्वादयोऽप्रत्यक्षा रूपादयः शारीरेन्द्रियवेद्या न चेतनादयः किन्त्वन्तरिन्द्रियमनोवेद्या इति वैधर्म्म्यात्।

अत्र नास्तिकाः परिहरन्ति। न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्म्यात्। शरीरगुणवैधर्म्म्याच्चैतन्यादयो न शरीरगुणा इति यत् तन्न। कस्मात्? रूपादीनामितरेतरवैधर्म्म्यात। रूपादीनां चक्षुरादिवेद्यत्वं न स्पर्शनेन्द्रियादिवेद्यत्वं, स्पर्शादीनां स्पर्शनेन्द्रियादिवेद्यत्वं न चक्षुरादिवेद्यत्वमिति परस्परवैधर्म्म्याच्छरीरगुणा न भवन्तु रूपादय इति तस्माच्छरीरगुणवैधर्म्म्यादिति हेतुः सव्यभिचारः।

अत्र समाधानमाह—ऐन्द्रियकत्वाद् रूपादीनामप्रतिषेधः। रूपादीनां परस्परवैधर्म्म्येऽपि शारीरगुणत्वाप्रतिषेधः, कस्मात्? ऐन्द्रियकत्वात्। रूपरसगन्धस्पर्शशब्दादीनां वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्म्येण परस्परवैधर्म्म्याभावात्। चैतन्यादेस्तु वहिरिन्द्रियाभ्यन्तरेन्द्रियाग्राह्यत्वग्राह्यत्वाभ्यां रूपादीनां शरीरगुणवैधर्म्म्यादिति भावः। एवं चैतन्यादेः शारीरगुणत्वे निरस्ते पुनः।

अथात्र नास्तिका आहुः। नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्। मनसो नित्यत्वान्मन एव सत्त्वसंज्ञकं चैतन्ये कारणम्। चैतन्ये जाते मनसि बुद्धिरुत्पद्यते, बुद्ध्या खल्वभीष्टमिच्छत्यनिष्टं द्वेष्टीति बुद्ध्या मनसीच्छाद्वेषौ भवतः। अभीष्टेच्छया चाभीष्टं साधयितुं प्रवर्त्तते अनिष्टद्वेषेणानिष्टं साधयितुं निवर्त्तते

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जायते। ततोऽभीष्टे साधितेऽनिष्टान्निवृत्तौ प्रज्ञापराधादनिष्टे साधितेऽभीष्टान्निवृत्तौ सुखमनिष्टे दुःखं मनसि भवतीत्यात्मप्रत्ययहेतूनां चैतन्यबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानां मनसि सम्भवादेवं योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमेव स्पृशामीत्येव दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकस्यैव मनसोऽर्थग्रहणादिसम्भवान्नात्मन एते चैतन्यादयः प्रत्ययहेतवस्ततश्चात्मा नास्तीत्याहुर्नास्तिकाः।

तत्र समाधत्ते। ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्। अस्यार्थः। युष्माकं मते मनसो ज्ञातुर्ज्ञानसाधनस्य ज्ञानकरणस्य चक्षुरादेरुपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्। मनो जानातीति ज्ञातुर्मनसो ज्ञानसाधनञ्च चक्षुरादि। चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रतीत्येवं ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रं भवन्तो मन आहुर्वयमात्मानं ब्रूम इति नार्थे विवादः। यदि य एको मनसा मनुते चक्षुषा पश्यति स प्रत्याख्यायते तदात्मैवास्ति मनो नास्तीति प्रत्याख्यायेत।

ननु रूपादिप्रत्यक्षं चक्षुरादिकरणं ज्ञातुरस्ति सर्व्वविषयं मतिसाधनं मनो ज्ञातुर्नास्तीत्येवं नियमे मन एव जानाति चक्षुषा पश्यतीत्येवं सुखमनुभवति दुःखञ्चेति चेत्। तत्राह सिद्धान्तम्। नियमश्च निरनुमानः। ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः करणं चक्षुरादिकमस्ति बुद्ध्यादिकरणं मनो नास्तीति नियमो निरनुमानः। कर्त्ता हि करणं विना न किञ्चित् कर्त्तुं शक्नोति, वक्ष्यते हि शारीरेऽस्मिंस्तन्त्रे। "करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणि च। कर्त्तुः संयोगजं कर्म्म वेदना बुद्धिरेव च॥ नैकः प्रवर्त्तते कर्त्तुं भूतात्मा नाश्नुते फलम्। संयोगाद्वर्त्तते सर्व्वं तमृते नास्ति किञ्च न॥" तथा तत्रैव च वक्ष्यते। "न च कारणमात्मा स्यात् खादयः स्युरहेतुकाः। न चैषु सम्भवेज्ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम्॥ मृद्दाण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम्॥" इति। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः। युगपज्ज्ञेयानामनुपलब्धेर्मनसो न बुद्धिर्गुणः। अणु चैकञ्च मन एकदा नानेकेषु प्रवर्त्तते तस्मान्नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिरिति वक्ष्यते। यद्यपि महाननेकश्च सूक्ष्म एकदा सर्व्वेषु न प्रवर्त्तने समर्थस्तथापि द्व्यादिषु यथाशक्ति प्रवर्त्तनक्षम इति बोध्यं, मनस्तु न द्व्यादिष्वपि प्रवर्त्ततेऽणुत्वादेकत्वाच्च।

अत्र नास्तिका आहुः। तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम्। तस्या बुद्धेरात्मगुणत्वेऽपि तुल्यं युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न तस्यात्मनो गुणो बुद्धिः। मनो हि यथा सूक्ष्ममेकं नानेकेषु युगपत् प्रवर्त्तनक्षमं तथैवात्मा सूक्ष्म एकश्चानेकेष्विन्द्रियेषु नैककालं प्रवर्त्तितुं सम्भवतीति तुल्यम्।

तत्राह—इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः। सूक्ष्मस्यैकस्य मनसो युगपन्नानेकेन्द्रियेषु सन्निकर्षासामर्थ्यात् युगपज्ज्ञानाविषयोपलब्धेरनुत्पत्तिः। आत्मेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि आत्मनस्तु चैतन्याद् बुद्धिरुत्पद्यते सूक्ष्मत्वादेकत्वाच्च न युगपत्। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेरिति भावः।

अत्राहुर्नास्तिकाः। नोत्पत्तिकारणानपदेशात्। आत्मनश्चैतन्यादात्मेन्द्रिय-सन्निकर्षाद् बुद्धिरुत्पद्यते न। कस्मात्? उत्पत्तिकारणस्यानपदेशात्। येन कारणेन येन प्रकारेण बुद्धिरुत्पद्यते तद्वचनाभावात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्-पन्नं ज्ञानमित्युक्त्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य बुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वख्यापनात्। या यदिन्द्रियजा बुद्धिः सा तथैव व्यपदिश्यते। श्रावणी बुद्धिः श्रवणजा, स्पर्शनात्तु स्पर्शनबुद्धिश्चाक्षुषी बुद्धिश्चक्षुर्जा, रासनी बुद्धिस्तु रसनजा, घ्राणबुद्धिर्घ्राणजा, मानसी बुद्धिर्मनोभवेति व्यपदेशो दृश्यते। वक्ष्यते हि शारीरेऽस्मिंस्तन्त्रे। "या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते। याति-सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा॥" इति।

अपरञ्च दोषमाहुः। विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः।

अस्यार्थः। भवतामात्मनित्यत्वादात्मगुणत्वे बुद्धेरात्मन्यवस्थाने बुद्धेर्नित्यत्व-प्रसङ्गः स्यात्। कस्मात्? बुद्धेर्विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यस्यात्मनो गुणस्य नित्यत्वात्। गुणनाशकारणं द्वेधा आश्रयनाशो विरोधी गुणश्च, आत्मन-स्त्वाश्रयस्य नित्यस्य नाशासम्भवः। विरोधी गुणश्च नोपलभ्यते इति।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम्। अनित्यत्वग्रहाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत्। एकस्यां बुद्धौ खल्वात्मनो बुद्ध्युपादानिकायां जातायां यदा पराबुद्धिरुत्पद्यते तदा पूर्व्वबुद्धेर्नाशः स्यादिति बुद्ध्यन्तरोत्पत्तिः पूर्व्वबुद्धिनाशे हेतुः। इति सर्व्व-प्राणिनां प्रतिजनवेद्यमिदं गृह्यते बुद्धिसन्तानः। बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते। तत्र दृष्टान्तमाह –शब्दवदिति। पूर्व्वशब्दस्य यथा शब्दान्तरोत्-पत्तितो नाशः स्यादिति यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधी गुण इति।

अत्राहुर्नास्तिकाः। भवता यत्किञ्चिद् दृष्टञ्च श्रुतञ्च स्पृष्टञ्च रसितञ्च घ्रातञ्चेत्येवमसङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिकारणेषु मध्ये समाने खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षे स्मृतिहेतौ वर्त्तमाने कारणायौगपद्यं नास्तीति कारणयौगपद्याद् युगपत् स्मृतयः स्युरिति।

तत्राहुः केचित्। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः। दर्शनस्पर्शनादिभिर्ज्ञातानां ज्ञानं यस्मिन्नात्मनः प्रदेश

भवति तत्र तज्ज्ञानजः संस्कारो वर्त्तते, तत्रात्मप्रदेशे मनसः सन्निकर्षात् क्रमेणाणुत्वैकत्वाभ्यां स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपत् स्मृत्युत्पत्तिर्भवति। अणु चैकं हि मनः सर्व्वसंस्कारेषु न युगपत्प्रवृत्तये प्रभवति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशे सन्निकर्षो मनसो न। कस्मात्? अन्तःशरीरवृत्तित्वात्। आत्मा ह्यन्तःशरीरवृत्तिविना योगं मनसस्तत्सान्निध्यं न भवति। यदि सान्निध्यं स्यात्तदा मनसात्मप्रत्यक्षोऽथात्मप्रदेशप्रत्यक्षः संस्कारप्रत्यक्षश्च स्यात्। स्याच्चेत्तदात्मप्रत्यक्षेण सम्वित्तिरात्मनः सर्व्वदैवोपपद्येत नानुपपन्ना स्यादिति। न च मन आत्मवदन्तःशरीरवृत्ति। स्पर्शनेन्द्रियसमवेतत्वात। स्पर्शनस्य सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वात् तत्समवेतत्वेन मनोऽपि चात्मना प्रेरितं सर्व्वेन्द्रियं क्रमेण व्याप्नोति। तथाच। सुस्मूर्षया मनःप्रतिदधानः पुमान् चिरादपि किञ्चिद्वस्तु स्मरति। न चाकस्मात्। भवतां मनसो बलाभावात। तद् यथा। व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम्। ज्ञातः पुमान् कण्टकशर्करादिवेधेन पादो व्यथत इति स पुनर्व्यासक्तमना गच्छन्नान्वेष्य कण्टकादीन् कण्टकादिना विद्धपादः पादव्यथनेन संयोगविशेषेणेदं समानम्। यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति भोगार्थं क्रिया हेतुरदृष्टं कर्म्मेति चेत् तुल्यं स्मृतिहेतोरपि संयोगविशेष इति।

तत्राहुः। प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम्। सति च कारणानां संस्काराणां यौगपद्ये खल्वात्ममनःसन्निकर्षसंस्कारादिस्मृतिहेतुवत प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामपि स्मृतिहेतूनां यौगपद्यासम्भवाद् युगपन्न स्मरणं भवतीति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः। परोक्तवाक्यस्य श्रुतिमात्रार्थावगमशक्तिः प्रतिभा, तज्जातज्ञानवत् इदं स्मार्त्त ज्ञानं प्रणिधानं विनैव यदि जायते तदा स्मृतेर्युगपदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति। बह्वर्थविषये चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदर्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुस्तस्यानुचिन्तनात्तस्य स्मृतिर्भवतीति।

तत्र दोषमाह। साध्यत्वादहेतुः। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षो मनसो न। अन्तःशरीरवृत्तित्वादिति यो हेतुरुक्तः स साध्यत्वादहेतुः। ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्ष आत्मप्रदेशसंयोगः स एवान्तःशरीरवृत्तिरिति साध्यत्वान्न तत्प्रत्याख्याने हेतुरिति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः। स्मरतः शरीरधारणमुपपद्यते धारकप्रयत्नेन। शरीराद्वहिर्निःसृते हि मनसि धारकप्रयत्नस्याभावः स्यात् पतनञ्च शरीरस्य गुरुत्वाद्भवतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वं मनसो वर्त्तत एव स्मरतो जनस्य। आत्ममनःसंयोगजस्तु प्रयत्नः प्रेरको धारकश्च द्विधा। प्रेरकप्रयत्नेन मनः प्रेरितं सुस्मूषया स्मर्त्तव्ये पुंसा प्रणिधीयते चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वप्रतिषेधो न भवति।

तत्राह—न तदाशुगतित्वान्मनसः। शरीरधारणस्योपपत्तितो मनसः खल्वन्तःशरीरवृत्तित्वाप्रतिषेधो न। कस्मात्? तदाशुगतित्वान्मनसः। मनो ह्याशुगति। आत्मना प्रेरितं ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशेन ज्ञानहेतुसंस्कारवता धावत् सन्निकृष्यते स्मर्त्तव्यं स्मृत्वा प्रत्यागतं वहिःशरीरं धारयतीति मनसस्तदाशुगतित्वात्।

तत्राहुर्नास्तिकाः। न स्मरणकालानियमात्। मनस आशुगतित्वादात्मप्रदेशसन्निकर्षो वाह्यशरीरागमनं न। स्मरणकालानियमात्। किञ्चित् चिरेण स्मर्य्यते किञ्चित्द्रुतमिति शरीरसंयोगानपेक्षत्वात्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात्।

तत्राह—आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः। आत्मना प्रेरणेन मनसो वहिःशरीरात् संयोगविशेषो न स्यात्। आत्मनो यदृच्छया (या इच्छा यदृच्छा) अकस्माद्वा न वहिःशरीरात् संयोगविशेषः स्यात्। न वा ज्ञतया ज्ञता बुद्धिशक्तिस्तयापि न वहिःशरीरात् संयोगविशेषः। शरीरसयोगात्त आत्मन एव ज्ञतया कार्य्यकारण-करण-प्रयोजनान्यध्यवस्य यदृच्छया तथा स्यादन्यथा न स्यादित्येवमभिमतं प्रेरणप्रयत्नेन मनः साधयितुं प्रेरयतीति न मनसश्चैतन्यादयो बुद्धयो न वर्त्तन्ते।

तत्राहुर्नास्तिकाः। तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवादिष्वप्रतिषेधः। पार्थिवादिषु शरीरेषु ज्ञानादयः सन्ति न तेषां प्रतिषेधः।

कस्मात्? इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वात। शरीरस्यारम्भकाणि पृथिव्यादीनि भूतानि तेषां प्रवृत्तिः शरीरारम्भस्तथा प्रवृत्तेर्लोष्ट्रादिष्वभावो निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषाभ्यां जन्येते इति पृथिव्यादिषु शरीरारम्भप्रवृत्तिदर्शनाल्लोष्ट्रादौ तथा प्रवृत्त्यभावदर्शनाच्च। पृथिव्यादिष्विच्छाद्वेषयोगाच्चैतन्यादिज्ञानयोगः। ऋते चैतन्यादिज्ञानादिच्छाद्वेषौ न भवत इति तस्मात सत्त्वशरीरसङ्घात एव पुमान्नास्ति तद् व्यतिरिक्त आत्मेति।

तत्राह—कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः। कुम्भाद्यारम्भकेषु मृदादिषु प्रवृत्तिनिवृत्त्योरदर्शनादिच्छाद्वेषाभावाच्चैतन्यादिज्ञानाभावात् पार्थिवादिष्विच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वादिति हेतुरहेतुरिति।

यदि शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषौ यतोऽवयवव्यूहस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्त इत्यत इच्छाद्वेषौ भूतानामिव मृदादीनामपि प्रवृत्तिः कुम्भारम्भे ततश्चैतन्यादिज्ञानमिति चेत्तदोच्यते—

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ। तयोरिच्छाद्वेषयोर्विशेषकौ भेदकौ नियमानियमौ। ज्ञस्यैवेच्छाद्वेषौ नाज्ञस्य। प्रवृत्तिनिवृत्ती चेच्छाद्वेषनिमित्ते न त्वाश्रयस्येच्छाद्वेषौ। तर्हि च प्रयोजको ज्ञस्तेन प्रयुज्यमानेषु करणादिष्वपि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्त इति न सर्व्वेषु तेन चात्मना ज्ञेन प्रयुक्तैः पृथिव्यादिभिर्भूतैः शुक्रशोणितादिस्थैः शरीरमारभ्यते न ज्ञेनाप्रयुक्तैः केवलैर्भूतैरिति।

कस्मात्? ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः। जानीते खल्वयमनेन मे सुखं स्यादनेन दुःखमिति सुखदुःखसाधनं ज्ञात्वा सुखसाधनमिच्छति दुःखसाधनं द्वेष्टि। इच्छंश्च सुखसाधनं साधयति दुःखसाधनान्निवर्त्तत इति ज्ञानेच्छाद्वेषप्रवृत्तिनिवृत्तिसुखदुःखानामेकेन सहाश्रयतया सम्बन्धः। तस्मात् ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्म्माणि न त्वज्ञस्य। प्रवृत्तिनिवृत्ती द्विविधे गुणाख्ये कर्म्माख्ये च। ये ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते ते प्रयत्नाख्यगुणसंज्ञे। ये तत्प्रयत्ननिमित्ते वाङ्मनःशरीरारम्भप्रवृत्तिनिवृत्ती ते कर्म्मसंज्ञे इति। ज्ञप्रयत्ननिमित्तत्वात् परत्वादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् स्वतस्तदभावाद् भूतानां न चैतन्यादिज्ञानम्।

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च नेन्द्रियार्थभूतमनसाम्। इन्द्रियार्थभूतमनसां यथोक्तहेतुभ्यो ज्ञानादयो न वर्त्तन्ते। तत्र चेदुच्यते प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सुखदुःखसाधनत्वाद् दुःखानाश्रयत्वादात्मनो न प्रवृत्तिनिवृत्ती तदा ब्रूमः। पारतन्त्र्यात्। परतन्त्राणीन्द्रियार्थभूतमनांसि। ज्ञेन प्रयुज्यमानानि यथास्वकर्म्मसु प्रवर्त्तन्तेऽभीष्टे निवर्त्तन्तेऽनभीष्टेभ्य इति। इति प्रत्यगात्मनि आरम्भनिवृत्त्योः सुखदुःखभोगस्य च दृष्टत्वात् परत्रानुमानं लिङ्गत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्ती। तद्धेतुश्च प्रयत्न आत्मनि प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यो गुण इति।

नन्वात्मा नास्ति मन एव स्वतन्त्रं प्रयुङ्क्ते चेन्द्रियाणीति चेत् तदोच्यते। अकृताभ्यागमाच्चेति। आत्मना क्रियते यत् कर्म्म तत् कर्म्मफलभोगादिन्द्रिय-

भूतमनसां स्वस्वकृतकर्म्मफलाभ्यागमाभावात्। स्वकृतकर्म्मफलोपभोक्ता ह्यात्मा स्वतन्त्रः। इति।

तर्हि कस्य चैतन्यादिज्ञानमित्यत आह—परिशेषाद् यथोक्तहेतूपपत्तेश्चात्मनः। इन्द्रियार्थभूतमनोभ्यः परिशिष्टोऽस्मिन् राशिपुरुषे खल्वात्मा, तस्यैव चैतन्यादिगुणः, स एवास्य सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः सहितः संश्चैतन्ये कारणं भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्मास्तीति नात्मव्यतिरिक्तः, सत्त्वशरीरसंहतः पुरुष आत्मा नास्तीति होवाचाक्षपादगौतमः।

साङ्ख्ये कपिलेनाप्युक्तम्। शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्। संहतपरार्थत्वात्। शरीरञ्चोक्तम्। पाञ्चभौतिको देहः। सप्तदशैकं लिङ्गम्। अध्यवसायो बुद्धिः। अभिमानोऽहङ्कारः। पञ्चमहाभूतानि दशेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येतेभ्यः शरीरादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमानात्मा।

तत्राहुर्नास्तिकाः। आत्मव्यतिरिक्तः शरीरादिसंहतः पुमान् नास्त्यात्मा। तत्र सांसिद्धिकं चैतन्यमिति।

तत्राह—न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः। विनात्मानं शरीरादिसङ्घाते चैतन्यं न सांसिद्धिकम्। कस्मात्? प्रत्येकादृष्टेः। महदादीनां त्रयोविंशतेः पुरुषारम्भकाणां प्रत्येके चैतन्यादर्शनात्। कारणगुणपूर्व्वको हि कार्य्यगुणो दृष्ट इति।

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च। शरीरादिव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च, शरीरादिसंहतस्य तु प्रपञ्चमरणादिसत्त्वादनित्यत्वमिति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। शरीरादिसंहतीभावे जायमाने संयोगादेव चैतन्यं जायते मदशक्तिवदिति।

तत्राह—मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः। मद्ये या मदशक्तिर्न सा खल्वमदकरारम्भे निरुपादाना जायते। मद्यारम्भकाणां पिष्टगुडमध्वादीनां प्रत्येकेऽनभिव्यक्तरूपेण परिदृष्टे मदकरे भावे सांहत्ये तदुद्भव उद्भूतत्वं जायत इति कारणगुणपूर्व्वक एव कार्य्यगुणः स्याद् गुरुत्वादिवत। न त्वनुपादानः स्यादिति। तस्माच्छरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानित्यतस्तु अस्त्यात्मा न तु नास्त्यात्मेति। कणादेनाप्युक्तं वैशेषिके। द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्म्यम्। द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्। कर्म्म कर्म्मसाध्यं न विद्यते इति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। मद्ये या मदशक्तिः सा किं पिष्टादिगुणकार्य्या ? तर्हि च केन गुणेन कृता ? कश्च गुणो मदशक्तिः ? न शब्दादिषु न गुरुत्वादिषु न परापरत्वादिषु न बुद्धीच्छादिषु कोऽपि दृश्यते मदो नाम गुणाख्या शक्तिरिति।

तत्राह—मद्ये मदशक्तिर्न गुणः। मद्यारम्भकाणां पिष्टगुड़मध्वादीनां यद्-यस्य कर्म्म तैः कर्म्मभिरारब्धं स्वस्वकर्म्मविरोधि कर्म्म यदुच्यते प्रभाव इति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। विनात्मानं शरीरादिसङ्घातेऽपि पुरुषे महदादिभिरारब्धे महदादीनां कर्म्मवतां कर्म्मभिरारब्धं स्वस्वकर्म्मविरोधि कर्म्म चैतन्यादिकं ज्ञानमिति।

तत्राह—चैतन्यादिकं न कर्म्म पुरुषस्य गुणमध्ये सर्व्वमहर्षिभिः पठितत्वात्। संयोगविभागेष्वकारणत्वाच्च गुणः। शरीरशिथिलीकरणात् तु मदशक्तिः संयोगविभागेषु कारणं कर्म्मैवेति।

तत्राहुर्नास्तिकाः। तर्हि कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्ट इत्ययुक्तमुक्तमिति। नैवमाहुर्महर्षयः। गुणशब्देन कर्म्मगुणवचनात्। द्रव्यापेक्षया गुणीभावात्। द्रव्याश्रितत्वाच्च। द्रव्यप्राधान्यादिति।

अथाक्षपादगौतमश्चाह। बह्वर्थोपपत्तेरात्मनश्चैतन्यादिज्ञानं न शरीरादिसंहतरूपस्य। जातिस्मरणाद्यनुपपत्तेः। अनित्यत्वात् संहतरूपस्येति। स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात्। स्मरणञ्चात्मनो गुणः। कस्मात् ? ज्ञस्वाभाव्यात्। ज्ञानवत्स्वभावत्वात्। ज्ञो हि भावान् ज्ञात्वा कारणवशात् स्मरति नाज्ञो मनःप्रभृतिस्त्वज्ञः।

ननु स्मरणं केभ्यो हेतुभ्यः स्यादित्यत उक्तप्रणिधानलिङ्गादिकं सर्व्वं विवृणोति।

प्रणिधान-निबन्धाभ्यास-लिङ्ग-लक्षणसादृश्य-परिग्रहाश्रयाश्रित-सम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशय-प्राप्तिव्यवधान-सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्व-क्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः। प्रणिधानादिभ्यो निमित्तेभ्यः स्मरणमात्मनः उत्पद्यते। तत्र प्रणिधानं मनस एकाग्रत्वं, तच्च विषयान्तरसञ्चरणाभावः सुस्मूर्षया मनसि धारणम्। निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनं, यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्। अभ्यासः शीलनं सततक्रियेत्यनर्थान्तरम्। लिङ्गमनुमानकारणं संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च। लक्षणं लक्ष्यसाधनम्। यथा कपिध्वजादिरज्जुनादेः। सादृश्यं साम्यं चित्रादिगतप्रतिरूपं देहादेः। परिग्रहः सर्व्वतोग्रहः। आश्रयाश्रितो राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ।

सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः। आनन्तर्य्यं प्रोक्षणावघातादेरुत्तरकालः। वियोगो यथा दारादेः। एककार्य्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः। विरोधादहिनकुलादेः स्मरणमन्यतरेणान्यतरस्य। अतिशयः येनातिशय उत्पादितः। उपनयनादिसंस्कारादिः आचार्य्यादिस्मारकः। प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति। व्यवधानमावरणं, यथा खड़्गादेः कोशादिः। सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य, ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य कारणस्य वा स्मरणम्। इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया ग्रहीतव्यस्य स्मारकौ। भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम्। अर्थित्वं दातुः। क्रिया शाखादेर्भङ्गादिक्रिया वाय्वादेः स्मारिका। रागात् प्रीतेः, पुत्रादेः स्मरणम्। धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणम्। इत्येवमक्षपादगौतमेन न्यायसूत्रैर्बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नस्मरणानां यदात्मगुणत्वं स्थापितं, तदात्मनः शरीरत्वे सत्त्वशरीरसंयोगान्मुग्धावस्थायामुपाधिमत एवात्मनो गुणाभिप्रायेण न कैवल्ये। प्रवृत्तिसूत्रे हि प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भ इत्यत्र बुद्धिशब्देन बुद्ध्याश्रयत्वान्मन एवाभिप्रेत्योक्तिः। बुद्धेः कर्म्मत्वाभावात्। एषा तु वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा प्रवृत्तिः क्रिया। वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे "कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरिति" एतेन सहैकवाक्यत्वाच्च। बुद्ध्यादीनामेषामुत्पन्नत्वापसारित्ववचनाच्च। तद्यथोक्तं न्यायसूत्रम्। कर्म्मानवस्थायित्वग्रहणात्। बुद्धिरुत्पन्नापवर्गिणी कर्म्मानवस्थायिग्रहणात् न कालावस्थायिनी कुम्भवत्। यथा कर्म्मानवस्थायि निक्षिप्तशरादेर्वेगनिवृत्तौ कर्म्मणोऽसत्त्वात्। तथा बुद्धिरपि व्यवसायनिवृत्तौ सत्त्वाभावान्न चिरावस्थायिनी अतएवोत्पन्नत्वमपसारित्वञ्च बुद्धेः। वक्ष्यतेऽत्र तन्त्रे शारीरे। "इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्स्वस्य निग्रहः। ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्त्तते॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते। कल्पते मनसातूर्द्ध्वं गुणतो दोषतो यथा॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका। व्यवस्यते तया वक्तुं कर्त्तुं वा बुद्धिपूर्व्वकम॥" इति।

बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः। कुम्भवदवस्थायिनी चेद्बुद्धिस्तदा प्रत्यक्षत्वेन बुद्धेरवस्थानात् स्मृतिर्न जायते॥

तत्राह वादी। अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्सम्पात रूपाव्यक्तग्रहणवत्। यथा चिरानवस्थायिविद्युत्सम्पाते तद्विद्युज्ज्वातालोकात तु भावानां रूपस्याव्यक्तग्रहणं न तु सर्व्वतोभावेनाशेषविशेषधर्म्मविशिष्टरूपग्रहणम्। तथा बुद्धेरनवस्थायित्वाद्भावानामव्यक्तग्रहणमस्तु न तु भावानामशेषेण ग्रहणं भवतु।

अत्र विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति दृष्टान्तहेतुस्वीकाराद्व्यक्तग्रहणप्रतिषेधमभ्यनुजानाति। हेतूपादानात् प्रतिषिद्धव्याभ्यनुज्ञा। उक्तदृष्टान्तरूपहेतुस्वीकाराद् बुद्धेरनवस्थायित्वाद्व्यक्तग्रहणं यत्प्रतिषेद्धव्यं तस्याभ्यनुज्ञास्वीकारोऽस्तु। किन्तु दृष्टान्तान्तरेण बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि व्यक्तग्रहणं स्यादिदमाह—

प्रदीपार्च्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत तद्‌ग्रहणम्। बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवद्भावानामव्यक्तग्रहणं न, किन्तु प्रदीपार्च्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्‌भावाभिव्यक्तग्रहणवत् तद्‌ग्रहणमेव स्यात्। यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्या सन्तानेन रूपाणामभिव्यक्तग्रहणं स्यात्तथा बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि ज्ञानविशेषसन्तानेन भावानामभिव्यक्तग्रहणं भवतीति सिद्धान्तः।

नन्वेवञ्चेत् कथमात्मनि बुद्ध्यादय आधीयन्ते कुत्र वा प्रसिद्धाः सन्ति जाता इति, उच्यते। मनः सत्त्वसंज्ञकमेकं सूक्ष्मञ्चाचेतनं क्रियावत्। आत्मा पुनरेकः सूक्ष्मश्चेतनश्च निर्गुणो निष्क्रियश्च लौकिकगुणकर्म्माभावात्। समसत्त्वरजस्तमोगुणा ह्यलौकिका अलौकिकगुणवत्त्वान्न सगुणत्वं व्यवह्रियते। तस्मात् प्रकाशकसुखयोगकृत्समसत्त्वेनोपाहितत्वे नित्यचैतन्यधीधृतिस्मृतिनिवृत्त्याख्यप्रयत्नसुखवान् रागात्मकप्रवर्त्तकसमरजःसत्त्वात् द्वेषदुःखशून्यो नित्येच्छाप्रवृत्त्याख्ययत्नवान्। मोहावरणात्मकसमतमसोपहितत्वे मोहनकृदज्ञानकृच्छक्तिमान्। एवंलक्षणोऽपि स्वरूपतो निर्लक्षणो निर्गुणो निष्क्रियो निर्व्विकार आत्मा आदिसर्गे तु यद्विधमो भूत्वा महानभूल्लोकावस्थायां न चेदानीं शारीरावस्थायां पुनरिदानीञ्च नैवंविधो भवतीति शारीरावस्थाज्ञापनाय निर्गुणो निर्व्विकारो निष्क्रिय आत्मा सत्त्वशरीरसंयोगाद्विशेषोपलब्धिरौपचारिकगुणविकारक्रियावानित्युपदिशति। तद्‌यथा स आत्मा शरीरसर्गे मनसा युज्यते गुणग्रहणाय। वक्ष्यते हि शारीरे। "तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्त्तते" इति। मनःसंयोगादात्मा चेतनत्वगुणेनाचेतनं मनश्चेतयत्यात्मतो मनसि चेतनोत्पद्यते। तथा चात्मोपचर्य्यते मनःक्रियया अतः सा चेतनात्मलिङ्गम् मनश्चैतन्ये जाते मनसि स्थितो महान् प्रज्ञाविद्यादिसंज्ञो जीव आत्मा चेतनो भवति तेनोद्रिक्तमहता विद्याबुद्ध्यात्मोपचर्य्यते। तेन महता विबुद्धोऽहमिति यदा मन्यते तदा मनसि स्थितोऽनादिरविद्याहम्मतिरूपोऽहङ्कार उद्रिक्तो भवति। वक्ष्यते च शारीरे। "अव्यक्ताज्जायते बुद्धिर्बुद्ध्याहमिति मन्यते। परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम्॥" इति। तेनाहङ्कारोद्रेकेणात्मोपचर्य्यते ततोऽस्मिन् राशि-

पुरुषे खल्वात्माऽविद्यावानुच्यते स्वसंयुक्तमनःक्रियोपचरित आत्मा क्रियावान् स्वप्रयत्नेन। तया त्वविद्यया यदा व्यवसायार्थं प्रवर्त्तते तदा स उद्रिक्तोऽहङ्कारः परिणमन्मनसि बुद्धिरूपेण जायते। सा बुद्धिस्त्रिधा धीधृतिस्मृतिभेदात्। त्रिविधा च त्रिधा सात्त्विकी राजसी तामसीति, तया बुद्ध्यात्मोपचर्य्यते। तेनात्मा बुद्धिमानुच्यते इत्यात्मलिङ्गं बुद्धिरहङ्कारोपादाना। तया गर्व्वं करोति गर्व्वोऽभिमानोऽहङ्कार इत्येकोऽर्थः। यदा सात्त्विक्या तया व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिः समयोगेनोच्यते, तदा च स्वर्गादिपारलौकिकधनबान्धवादिजैहिकसुखजनकं वैधं कर्म्माचरति, यच्च यथाभूतं कर्त्तव्यं तच्च तथैवाचरति। यदा राजस्या व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्विषमयोगेनोच्यते। विषमयोगस्त्रिधा मिथ्यायोगायोगातियोगाः। तैस्तु वैधकर्म्माण्याचरति अयथावत् पारत्रिकाण्यैहिकानि च। तामस्या च तया यदा व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिविषमयोगेन। स च त्रिधा पूर्व्ववत्। तैश्च वैधानि कर्म्माण्याचरत्ययथावत् पारत्रिकाण्यैहिकानि च। एषा हि बुद्धिस्त्रिधा धीधृतिस्मृतिभेदात् चतुर्विधयोगेनानित्यसुखदुःखहेतुः। यदा सात्त्विक्याऽनया बुद्ध्या नानाविधपुण्यकर्म्माणि कृतानि परिणतानि भवन्ति फलितुं तदा येन कर्म्मणा मोक्षोपायेन फलन्ति तदा खलु विद्यारूपा परिणमन्ती क्रमेण तामसी राजसी सात्त्विकी शुद्धसात्त्विकी च भवति। तया मानसदोषरजस्तमोनाशात् शुद्धसत्त्वात्मकं मनो भवति ततो मुक्तिर्यथोक्तरूपेण। एवमनया बुद्ध्या भवत इच्छाद्वेषौ मनसि ताभ्यां चोपचर्य्यत आत्मा तत इच्छावान् द्वेषवानिति लक्ष्यते। इच्छाद्वेषाभ्यां मनसि प्रवर्त्तते निवर्त्तते वा कर्म्माणि कर्त्तुमिति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जात उपचरत्यात्मानमित्यनित्यप्रयत्नवानात्मेति लक्ष्यते। इत्येवमौपचारिकबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नवानात्मा यदा दम्पतीभ्यां जायमानो गर्भः पत्या भार्य्यायां जन्यते। पत्युर्भार्य्यायां च जन्यत इत्येवं लोके व्यवहारात्तभयोः पुत्रोऽपि पितरि जीवति प्रधाने च पितुः पुत्रतया परिचीयते कदाचिन्मातुः पुत्रतयापीति। बुद्ध्यादयस्तद्वदात्मगुणाः कैश्चिदुच्यन्ते कैश्चिन्मनोगुणाः, किन्तु यथा गर्भो मातरि वर्त्तते तथा मनसि बुद्ध्यादयो वर्त्तन्ते। नैते बुद्ध्यादयो गुणा मनसो लिङ्गानि चैतन्याभावात् चैतन्यात्त्वात्मनो लिङ्गानि भवन्ति। वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे। "अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः। युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः॥ चेतनावान् यतश्चात्मा

ततः कर्त्ता निरुच्यते। अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः। बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः॥" इति।

नन्वेवञ्चेद् बुद्ध्यादयो मनसि त्वात्मतो नोत्पद्यन्ताम्। आत्मनस्तु खलु स्वस्मिन्नेव जायन्तामिति चेत्, किमुपादानास्तदात्मनि बुद्ध्यादयो भवन्ति न हि महदहङ्कारौ वात्मनि तिष्ठतः। किन्तु मनसि वर्त्तेते। उक्तं हि मनुना। "उद्ववर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम्। मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्। महान्तमपि चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च॥" इति।

अत्र नारायणो ब्रह्मेत्यनुवर्त्तते। तत्र चेदात्मनो ये नित्यचैतन्यबुद्ध्यादयस्तदुपादाना भवन्तीत्युच्यते तत आह नित्य इति।

आत्मा समत्रिगुणसमुदायात्मको नित्यः। कथं तस्य नित्यबुद्ध्यादयः परिणता अनित्यबुद्ध्यादयः सन्तो मुहुर्मुहुर्जायन्ते निर्व्विकारत्वात् तस्मान्नात्मा नित्य इति चेत्तत्रोक्तमक्षपादगौतमेनात्मा नित्य इति। कस्मात्?

प्रेत्य पुनः। पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः। आत्मा नित्यः, कस्मात्? पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः। जातस्य शिशोरेतज्जन्मनि हर्षादिहेतुज्ञानाभावेऽपि पूर्व्वजन्मन्यभ्यस्तानां हर्षादिहेतूनां स्मृत्यनुबन्धात् हर्षादिहेतूनामुपस्थितौ हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तेर्बोधात्।

अत्रायं तर्कः। आत्मा यदि पूर्व्वजन्मनि खल्वयं नावर्त्तिष्यत तर्हि नेदानीं हर्षादिहेतुज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते हर्षादिमानभविष्यत्। तस्मात् पूर्व्वजन्मनि यो मृतस्यात्मा तेन यत्तज्जन्मनि अनुभवेनाभ्यस्तं तस्य स्मृत्यनुबन्धादेतज्जन्मनि च स एव हर्षादिहेत्वज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते हर्षादिमान् भवतीति आत्मा नित्यः, एतेनास्ति पुनर्भव इति च ख्यापितम्।

अत्राहुर्नास्तिकाः। पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः। जातस्य हर्षादयो ये मुखविकाशादिभिर्भवद्भिरनुमीयन्ते न च ते मुखविकाशादयो हर्षादिजा हर्षादिहेत्वज्ञानात् हर्षाद्यसम्भवात्। किन्तु जातस्य शिशोर्मुखादिविकाराः, यथा पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनादिविकार इति।

तत्राहास्तिकः। नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्। पद्मादिषु प्रबोधादिविकारवत् तद्विकारो न। कस्मात्? पञ्चात्मकविकाराणामुष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात्। पञ्चभूतात्मकपद्मविकाराणामुष्णादिकाल-

निमित्तत्वात् प्राणिनान्तु मुखादिविकारो हर्षादिनिमित्त एव न पद्माद्यप्राणि-प्रबोधादिविकारवत्। तस्मात् पूर्व्वोक्तरूपेणात्मा नित्य इति।

अथात्मनित्यत्वे हेत्वन्तरञ्चाह। प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्। प्रेत्य मरणानन्तरं जातस्य शिशोराहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्। पूर्व्वजन्मनि यद्यदाहारः कृतस्तत्राहाराभिलाषः प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकः। स एवैतज्जन्मनि शिशोः स्वादुताजीवनयात्राक्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुतया स्मरणेन स्तन्यपानादावभिलाष इत्यत आत्मा नित्यः।

अत्र नास्तिकाः। अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्। यथायस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखगमनं विनाभ्यासेन भवति तथा वत्सस्यापि स्तन्यपानादौ वाञ्छया स्तनोपसर्पणमिति न तु तत्रेष्टसाधनताबुद्ध्याभिसर्पणमिति।

अत्रास्तिक आह। नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्। अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणं न। कस्मात्? अन्यत्र प्रवृत्त्यभावात्। जीवनयात्राक्षुत्पिपासाशान्त्यादीष्टसाधनताबुद्ध्याऽन्यत्र मातृहस्तादौ प्रवृत्त्यभावात्। यदि लोष्ट्रादेरयस्कान्ताभिसरणं स्यात् तदा तद्वत् स्तन्याभिगमनं बालानां द्रव्यस्वभावात् स्यादिति। अतएवात्मा नित्यः।

तत्राहुर्नास्तिकाः। ननु पूर्व्वजन्मनि यो विगतराग आसीत्तस्य पुनर्जन्मनि कथं स्तन्यादौ प्रवृत्तिः स्यादभिलाषाभावादिति।

तत्राह—वीतरागजन्मादर्शनात्। विगतरागस्य पुनर्जन्म नास्तीति दर्शनान्नायसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्। सरागस्यैव पुनर्जन्मनि भवतीति प्रेत्याहाराभ्यासकृतस्तन्याभिलाषः।

अत्राहुर्नास्तिकाः। सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः। यथा सगुणस्य गुणसहितस्यैवाकाशादेर्घटादेश्च द्रव्यस्योत्पत्तिस्तथा नित्यचैतन्यबुद्धिमत एवात्मनो रागविगमेऽपि सह रागेणैव भवत्युत्पत्तिः।

अत्रास्तिक आह। न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम्। सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिर्न। कस्मात्? सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम्। आत्मनो नित्यरागादीनां कारणभूतानां नाशमन्तरेण न वाञ्छादिरूपरागादिनाशः स्यादतो वीतरागस्य जन्माभावात्। वीतरागजनस्य स्तन्यादौ वाञ्छादयो न स्युः स्तन्यादावभिलाषजनकानां रागादीनां मनःसङ्कल्पनिमित्तत्वादिति।

नास्तिकानामात्मनोऽनित्यत्ववादनिरासे सति त्वात्मनो नित्यत्वे सिद्धे चेयमाशङ्का भवति। निर्व्विकारः परस्त्वात्मेति यदुक्तं तद दुःखरूपविकाराभावे कथ-

मात्मनो लिङ्गानि ज्ञानेच्छाद्वेषसुखदुःखानि भवन्ति। बुद्ध्यादिसमयोगात् सुखं बुद्ध्यादिविषमयोगाद् दुःखमिति सत्त्वशरीराश्रये सुखदुःखे आरोग्यानारोग्ये पूर्व्वमभिहिते। यदि दुःखमपि बुद्ध्यादिविषमयोगैरात्मन एव जायते इत्यात्मगुण एव सुखञ्चात्मगुण एव बुद्ध्यादेरिवोच्यते, तदा निर्व्विकारत्वमात्मनो नोपपद्यत इत्यत आह—"द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः" इति। सुखदुःखाश्रयौ भूतात्मा जीवात्माऽसौ ताभ्यां परः श्रेष्ठस्त्वव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः सत्त्वशरीराभ्याञ्च परो भिन्नो निर्व्विकारः स हि सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैश्चैतन्ये कारणं नित्यं, स हि द्रष्टा न क्रियाफलभोक्ता क्रिया हि पश्यति।

यथोक्तमाथर्व्वणिकमण्डूकोपनिषदि। "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति। समानवृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः।"

इति श्लोकद्वयं व्याख्यायते यथा। द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सखाया सखायौ एवम्भूतौ सन्तौ समानमविशेषितमेकं वृक्षमिवोच्छेदसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ। अयं हि शरीरवृक्ष ऊर्द्ध्वमूलोऽधःशाख एषोऽश्वत्थः सनातनः क्षेत्रसंज्ञः सर्व्वप्राणिकर्म्मफलाश्रयः। तं परिष्वक्तवन्तौ यौ तयोर्द्वयोर्मध्येऽन्य एकः प्रत्यगात्मा शरीरं वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्म्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वादु अनेकविचित्रवेदनास्वादनरूपं स्वादु अत्ति अश्नाति जागरिते वैश्वानरः स्थूलं भुङ्क्ते स्वप्ने तैजसः प्रविविक्तं भुङ्क्ते सुषुप्तौ प्राज्ञो जीवात्मानन्दमात्रं भुङ्क्ते तेषां भोगमन्य एकः क्षेत्रज्ञः पश्यति। यो भूतात्मनोः प्रेरयिता क्रियासु ताभ्यां क्रियमाणक्रियां पश्यन् साक्षी स तु पिप्पलं नाश्नन्नभिचाकशीति पश्यत्येव। तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्त शरीरे पुरुषो भोक्तृत्वावस्थः क्षेत्रज्ञ अविद्याकामकर्म्मफलभाराक्रान्तोऽलावुरिव सार्द्रो जले निमग्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्त्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान् निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययः। कचित् समर्थोऽयं पुत्त्रो मम नष्टो मृता च भार्य्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावेन मुह्यमानोऽनीशतया शोचति सन्तप्यते। मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापन्नः। स एवम्भूतस्तिर्य्यङ्मनुष्यादियोनिषु जराजर्ज्जरीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्म्मसञ्चयनिमित्तं केनचित् परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यव्रतब्रह्मचर्य्यसर्व्वत्यागशमदमादिसम्पन्नः समाहितात्मा

सन् जुष्टमनेकैर्योगमार्गैः कर्म्मभिश्च सेवितमन्यं स्वेतरं शिवं परमात्मानमीश्वरं पश्यति महिमानञ्चास्येदं सर्व्वं यदा पश्यति तदा सर्व्वस्माच्छोकसागराद्वीतो भवति। रसो ह्येष ईशः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्यर्थ।

एष भोक्ता भूतात्मा द्विविधः प्राज्ञश्च उक्तो माण्डूक्योपनिषदि वैश्वानर-तैजसभेदात्।

"अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पात्। तत्र जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः। स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः। यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः। एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्व्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्। नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अदृष्ट-मव्यवहार्य्यमव्यपदेश्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते। एष आत्मा स विज्ञेयः" इति।

नन्वयं वैश्वानरः किमात्मकः किं सप्ताङ्गश्चेति ? उच्यते, यथोक्तं छान्दोग्योपनिषदि प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौल्लुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो वुड़िल आश्वतराश्विरेते वैश्वानरमात्मानं श्रोतुं कैकेयमभ्याजग्मुः।

तानुवाच कैकेयः। औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति।

दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच। एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात् तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते। अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्च्चसं कुले, य एतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते। मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद् यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौल्लुषिम्। प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति।

आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच। एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वा-नरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात् तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते। प्रवृत्तोऽश्वतरी रथो दासी निष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्च्चसं कुले, य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते। चक्षुस्त्वेष आत्मन इति होवाच। अन्धो-ऽभविष्यद् यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम्। वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति।

वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथगवलय आयन्ति पृथक् रथश्रेणयोऽनुयन्ति। अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच। प्राणस्ते उदक्रमिष्यद् यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यम्। शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति। आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च। अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्य्यद् यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम्। वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति। अप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि। अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यत् यन्मां नागमिष्य इति।

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम्। गौतम कं त्वमात्मानमुपास्से इति। पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच। एष ते प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च। अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति।

तान् होवाच। एते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमात्थ। यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीयः" इति।

पञ्च भूतानि षड़ङ्गानि चक्षुर्मूर्द्धभेदेन तेजसो द्विधात्वात्। शेषमेकोनविंशतिर्मुखान्येकमङ्गमिति सप्ताङ्गः स्थूलदेहिनः सूक्ष्मदेहिनश्च। दशेन्द्रियं पञ्चप्राणमनोऽहङ्कारबुद्धिचित्तानि मुखानीति वैश्वानरो नाम भूतात्मा प्रथमः पादोऽस्याश्रयः शुक्रादिगतपञ्चभूतविकारात्मकं शरीरमिति।

एवं तैजस आत्मा। सूक्ष्मशरीरारम्भक आदिसर्गे सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकनिरुक्तसप्ताङ्गनिरुक्तैकोनविंशतिमुखोऽतिविशुद्धत्वात्तैजसरूपो दिव्यनयनदृश्यः स्वप्नस्थानस्तैजसो नाम भूतात्मा द्वितीयः पादः। सुप्ते खल्वस्मिन् वैश्वानर आत्मनि तदेकोनविंशतिमुखैः स्वप्ने कामान् कामयित्वा प्रविविक्ते विरले तथाविधसुखदुःखे उपभुङ्क्ते पश्यति तु क्षेत्रज्ञस्तत्प्रविविक्तभोगमिति। दशेन्द्रियाणीमानि खलु स्वस्वकार्य्याणि कृत्वा क्लान्तानि भूत्वा यदा विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते मनसि लीयन्ते तदायं वैश्वानरः स्वपिति जाग्रति च मनोऽभ्यन्तरं प्राणाश्च पञ्चाग्निहोत्रविधाः। अस्मिंश्च तैजसे सुप्ते खल्वयं वैश्वानरः सुषुप्त उच्यते वहिरिन्द्रियाणि मनसि लीयन्ते सात्त्विकराजसतामसश्च मनः प्राणादयोऽपि सर्व्वे प्रज्ञाने आत्मनि लीयन्ते प्रज्ञानं च महन्नाम त्रिधा तामसराजससात्त्विकभेदात्। तत्र तामसो राजसे लीयते राजसः सात्त्विके सात्त्विकस्तु महानव्यक्ताख्यस्यात्मनो मनश्चित्तमुच्यते तत्प्रज्ञानविशिष्ट आत्माऽव्यक्ताख्यः परेऽक्षरे शिवे परमात्मनि रसे तुरीये पादे सम्प्रतितिष्ठते शुद्धसत्त्वात्मकमहत्तत्त्वेन चेतसानन्दं भुङ्क्ते तत् क्षेत्रज्ञः पश्यतीत्यानन्दमयश्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः सुषुप्तिस्थानो रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। सत्त्वं हि सुखयोगकृत्। अस्मिंश्च सर्व्वेषां लीनत्वाद् यन्न म्रियते पुमांस्तज्जन्मान्तरकर्म्मयोगेण प्रबुद्धस्य सर्व्वाणि तानि वाह्याभ्यन्तराणि पुनर्जायन्ते इत्यतोऽनेनायं वैश्वानरतैजसौ भूतात्मानौ जीवत इति जीवात्मा महान् मनुनोक्तः। "यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः। योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते॥ जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्व्वदेहिनाम्। येन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखं च जन्मसु॥ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च। उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः॥ प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमणोरपि। रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परम्॥" अयमपि तृतीयपाद आत्मा भोक्तानन्दस्येति। भोक्ता त्रिविध उच्यते यच्चेदं सुखं स्वस्थस्य शारीरधातुसाम्याज्जायते तत् सुखसंज्ञमारोग्यमनित्यं यश्च समाधिसुषुप्तौ जायते शुद्धसत्त्वयोगेन सर्व्वेषामेवैकविध आनन्दः। आनन्दहेतुपरमात्मप्राप्तितस्तन्नित्यं सुखमुच्यते।

अत एवोक्तं कठवल्ल्याम्। "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति। लोके

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥

गुहां त्रिगुणसाम्यलक्षणां प्रकृतिं प्रविष्टौ द्वौ क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ क्षेत्रज्ञमहान्तौ सुकृतस्य स्वस्वकृतस्य कर्म्मणः परमे परार्द्धे काले सर्व्वेषां प्राकृतप्रलयेऽस्मिन्नादित्ये नारायणे ब्रह्मणि लये नारायणस्याव्यक्ते लये सत्कर्म्मणः फलं सुखमात्रम् ऋतं सत्यं पिवन्तौ नित्यानन्दं पिवन्तौ छायातपाविव ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थः। एतेनात्मनः प्रतिविम्वो जीव आत्मेति यदाहुस्तन्महत्तरवातिरिक्तो न दृश्यते कश्चिद्भाव इति।

नन्वेवम्भूतात्मन उपभोगं पश्यतीति द्रष्टा क्षेत्रज्ञः किमन्याश्च क्रिया या भूतात्मा करोति ता न पश्यति, न पश्यति चेत् साक्षी न भवतीत्यतो द्रष्टृत्वं विवृणोति। पश्यति हि क्रिया इति।

चेतनेन स्वेन चेतितस्तु भूतात्मा यां यां क्रियां करोति ताः सर्व्वाः क्रिया यस्मात् पश्यति तस्मादात्मा क्षेत्रज्ञो द्रष्टा। तिसृष्ववस्थासु हि जागर्त्ति तस्मात् सुषुप्तावपि यदानन्दमुपभुङ्क्ते महता चेतसाऽव्यक्तात्मा तदुपभोगक्रियामप्येप पश्यतीति सर्व्वदर्शी। इत्थञ्चाव्यक्तस्थसमत्रिगुणमहदहङ्काराश्रयो मनोऽत्र मनःशब्देन गृह्यते। सूक्ष्मस्थूलभूताख्यभूतात्माश्रयः सर्व्व एव सङ्घातरूपो देहः शरीरशब्देनोच्यते। तत्र मनसि शरीरे चारोग्यानारोग्यं सुखदुःखमिति तत्त्वम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ रोगारोग्ययोः संग्रहेण हेतुनाश्रयमनाश्रयञ्चोपदिश्य प्रकृतिभूतः शारीरो मानसश्च रोगो निर्दिश्यते। लक्षणतस्तूर्णद्वक्ष्यते महाचतुष्पादेऽध्याये। वायुरित्यादि।—वायुः शरीरारम्भकेषु पञ्चसु भूतेषु यद् द्वितीयं भूतं, तत्परिणामविशेषः स एव। पित्तं तृतीयं भूतं, शरीरारम्भकतेजःप्रधानपञ्चभूतविकारात्मकं तेजःस्वरूपमग्निसंज्ञम्। कफश्चतुर्थं भूतमापः शरीरारम्भकसोमप्रधानपञ्चभूतविकारविशेषः। व्याधिप्रकरणाद्विपमत्वेनं वात्रैषां ग्रहणम्।

चक्रपाणिः—सम्प्रति विकाराश्रयं तथा विकारस्य व्यवहितञ्च हेतुमभिधाय प्रत्यासन्नं दोषरूपहेतुमाह, वायुरित्यादि।—अत्र प्रधानत्वादग्रे वायुरुक्तः, प्राधान्यञ्चाशुभूरिदारुणरोगकर्त्तृत्वात्, वचनं हि "आशुकारी मुहुश्चारी," तथा "अशीतिं वातजान् विकारान्, चत्वारिंशत् पित्तविकारान्, विंशतिञ्च कफजान्। वक्ष्यन्ति हि महारोगाध्याये [illegible]

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्व्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।
मानसो ज्ञानविज्ञान-धैर्य्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ २९ ॥

विकारो धातुवैषम्यमित्युक्तेः। तथा च विषमो वायुः पित्तञ्च विषमं विषमश्च कफ इति त्रिविधः शारीरो दोषसंग्रहः। शरीरदूषणशीलत्वाच्छारीरदोष एष संग्रहेण उद्दिष्टः। पञ्चात्मा हि वायुः पञ्चात्मकं पित्तं पञ्चात्मा कफ इति बहुत्वेऽपि वायुपित्तकफत्वसामान्यात् संग्रह इति। शरीरन्तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम्। तच्च सेन्द्रियं निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् सेन्द्रियमत्र ग्राह्यम्। एतेन यतो विषमा वायुपित्तकफा वातपित्तकफत्वग्रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्र-वसालसीकौजोरजःस्तन्यमूत्रपुरीषादयो यावन्तो धातवः सन्ति शरीरे तावद्धातुदूषका भवन्ति न तु समास्तस्माच्छारीरदोषसंज्ञकाः।

मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजश्च तमश्चैव, न तु सत्त्वं शरीरत्वग्रसादिवत् मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः संग्रहेणोद्दिष्ट इत्यर्थः। मनस्त्वाहङ्कारिक-विकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदहङ्कारा-श्रयः। एतेन सत्त्वरजस्तमांसीति त्रयो गुणाः समविषमरूपेणाव्यक्तमहद-हङ्कारमनसां प्रकृतिभूतधातवो मनसि वर्त्तन्ते तेषां दूषकौ यतो रजस्तमोगुणौ विषमावेव भवतो न तु समौ तस्मान्मानसदोषसंज्ञकौ, मनस आरम्भकौ ह्याहङ्कारिकौ रजस्तमोगुणौ मनसि वर्त्तेते ; यथा शरीरस्य भूतान्यारम्भकाणि शरीरे वर्त्तन्ते। समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः क्रमाद्धातु-र्वातादिश्च रजस्तमश्चेति।

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातोरुण्-कृद्‌योगे वायुः। तप सन्तापे इति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः, संज्ञायां वर्णागमविपर्य्ययाभ्यां पृषोदरादित्वात् पित्तमिति

शरीरमूलभूताग्निहेतुत्वात् तथा कफाधिकविकारकारित्वात् तथा कफापेक्षया चाशुकारित्वात्"। असमासकरणन्तु पृथगपि वाय्वादीनां रोगकर्त्तृत्वोपदर्शनार्थम्। शारीर इति मानसदोष-व्यवच्छेदार्थं, संग्रह इति "द्व्युल्वणैकोल्वणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्" इत्यादि वक्ष्यमाण-प्रपञ्चस्य संक्षेपः। ननु शोणितस्यापि दोषत्वान्नात्र संग्रहः साधुः, यतो रक्तस्यापि वातादिवद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचिकित्सितनिर्देशः कृतः ; तत्र हेतुनिर्देशो यथा—"काले चानवसेचनात्" इत्यादि ; लक्षणञ्च यथा—"तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम्" इत्यादि ; रक्तविकाराश्च रक्तार्शः-प्रदर-रक्तपित्तादय उक्ताः ; उपक्रमश्च "स्राव्यणं शोणितस्य तु" इत्यादिनाक्तः .

रूपसिद्धिः। कफ इति ञफ दानश्लाघहिंसासु तौदादिको हिंसार्थे संज्ञायामच् कश्चादेरिति कफः। एषां शारीरमानसानां पञ्चानां वातादीनां दोषत्वं, दूषेः कर्त्तरि अचप्रत्ययात्, साक्षाद् दूषणं वृद्धिह्रासलक्षणं स्वभावसंसिद्धं रसादीनां सत्त्वादीनाञ्च तैर्दूष्यत्वं स्वभावसंसिद्धं न तु दूषकत्वम्। शारीरमानसपदाभ्यां वाह्यहेत्वहिताहार देश-कालाभिचाराभिशापाभिघाताभिषङ्गादीनां साक्षाद्-दूषकाणां व्यवच्छेदः। साक्षात्पदेनायोगादियुक्तप्रज्ञायाः शारीरत्वेऽपि मानसत्वेऽपि च साक्षाद् दूषणकर्त्तृत्वाभावान्न दोषत्वम्। अयोगादियुक्ता प्रज्ञा हि वाङ्मनःशरीराणामयोगादियोगेषु कारणं, तानि चायोगादियुक्त्या प्रवर्त्तयन्ति अहिताहारविहारावसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगश्च जनयन्ति। ते च वातादीन् रसादीन् सत्त्वं रजस्तमश्च दूषयन्तीति परम्परया दूषणकर्त्तृत्वादिति, ततो वाह्यहेतवः प्रज्ञापराधाश्च दोषा अपि शारीरत्वमानसत्वविरहान्न दोषसंज्ञयाभि-धीयन्ते। एवं रसादिसत्त्वादिधातूनां क्षयवृद्धिमतां वातादिसाक्षाद् दूषकत्वेऽपि न दोषत्वं रसादिसत्त्वादिक्षयवृद्धिप्रतिनियतहेतुभिः पूर्व्वं वातादीनां दूषणं क्रियते तैश्च दूषितवातादिभिस्तद्धेतुप्रतिनियतशक्त्या रसादयो वर्द्धन्ते वा क्षाय्यन्ते, ततः शारीराणामेकत्रवृत्त्या परस्परसम्बन्धात् तु यदपि दोषदूषकत्वं क्षीणवृद्धरसादीनां तन्न साक्षाद् दूषणकर्त्तृत्वम्। कर्त्ता हि स्वतन्त्रः। स्वेतरा-प्रयोज्यत्वे सति स्वेतरप्रयोजकत्वं स्वातन्त्र्यं, तच्च वातादेर्वाह्यहेतुतो वैषम्यं रसादिदूषणे स्वेतराप्रयोज्यत्वमस्त्येवेति नाप्रसङ्गः। "पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः। वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्॥" इति चेत्? तत्रायमभिसन्धिः कार्य्यः—पित्तकफयोर्दूष्यदूषणे वातस्य न प्रयोजकत्वं, तयोरपि पाञ्चभौतिकत्वेन सक्रियत्वात् परन्तु पङ्गुत्वं वातापेक्षया। वातस्य वा विषमस्य समानां वा विषमाणां चालकत्वस्वभावात्। यथा झञ्झा वायुः

तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता; यदुक्तं "कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा। यदि कुप्यति वातस्य क्रियमाणे चिकित्सिते। यथोल्वणस्य दोषस्य तत्र कार्य्यं भिषग्जितम्" इति। तथा च तन्त्रान्तरेऽपि शल्ये शोणितं दोषत्वेनोक्तं, "तैरेतैः शोणितचतुर्थैः" इति वचनात्। नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक उच्यते यतो न वातादयो वृद्धाः किञ्चिदपेक्ष्य दूषयन्ति किन्तु स्वत एव, शोणितन्तु दुष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति, न हि शोणितं विकृतवातादिसम्बन्धमन्तरेण विकृतं स्यात् सर्व्वदा वातादिजनकैरेव शोणितदुष्टेः, तथा सर्व्वदा वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य दुष्टत्वात्; यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव शोणितस्य स्यात्, एतेन वातादय एव तत्रापि दूषणात्मकाः। शोणितन्तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य हेत्वादयो विशिष्टा

पुरुषानपि चालयति। एतेन स्वातन्त्र्येण दूषकत्वं दोषत्वमित्यत्र स्वातन्त्र्यं दोषान्तरनिरपेक्षत्वं चेत्? तदा वातस्य दोषत्वं पित्तकफयोर्वातापेक्षयोर्न दोषत्वमिति यद् दूषणं हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वञ्चेत् तदा वातस्यापि न दोषत्वं स्यात् बाह्यहेत्वपेक्षत्वादित्यपि यद् दूषणं तदपास्तं, किन्तु बाह्यहेतूनां प्रज्ञापराधस्य च स्वातन्त्र्येण दूषकत्वाद् दोषत्वापत्त्या तद् दूषणं भवतीति बोध्यम् ।

एतद्दोषपरिहारायान्ये तु "प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दूषकत्वं दोषत्वं।" रसादिसत्त्वगुणादिधातुवारणाय तथा बाह्यहेत्वहिताहाराचारादीनां वारणाय च प्रकृत्यारम्भकेति पदं, न हि वातादिप्रकृतिकपुरुषवद्रसरक्तादिप्रकृतिः पुरुषोऽस्तीति। दूषकत्वमिति पदन्तु पाञ्चभौतिकप्रकृतिवादिमते भूम्याकाशयोः स्वमते सत्त्वगुणस्य च वारणार्थं, दूषकत्वाभावादेषाम्। ये तु रक्तस्यापि वातपित्तकफानामिव स्थानाशयचय-प्रकोप-प्रसरस्थानसंश्रय-प्रकोपणनिर्हरण-प्रशमनसाधर्म्यात् दोषत्वमिच्छन्ति तदनेन निरस्तम्। "यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति। तस्मात् तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे॥" इति सुश्रुतवचनेन दोषातिरिक्तत्वदर्शनादिति, "दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति" इति वचनाच्च। सुश्रुतेनाप्यस्य व्रणप्रश्नाध्याये "वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवे हेतवस्तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्योर्द्ध्व सन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्य्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके। त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति। भवति चात्र। नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात्। शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्य्यते॥" इति।

तथा दोषधातुमलवृद्धिक्षयविज्ञानीयेऽपि—"दोषधातुमलमूलं हि शरीरं, तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधारय। तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति। रागपक्त्योजस्तेजोमेधाकृत्

न भवन्ति; यतो मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति, मांसदुष्टौ "मांसवाहीनि दूष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतो दिवा" इत्यादि वक्ष्यति। मांसदुष्टिलक्षणं "शृणु मांसप्रदोषजान्" इत्यादिना विविधाशितपीतीये वक्ष्यति यान् विकारांस्ते ज्ञेयाः; यत एतावानेव मांसदोपविकारान् स्रोतोविमाने मांसदुष्टिलक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति । दुष्टमांसविकारश्चाधिमांसार्बुदादय उक्ताः; उपक्रमश्च "मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म्म च" इत्युक्तः;

पित्त पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्म्मणानुग्रहं करोति। सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपण-बलस्थैर्य्यंकृच्च श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणाऽनुग्रहं करोति। रसः प्रीणयति तुष्टिं रक्तपुष्टिञ्च करोति। रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च। मांसं शरीरपुष्टिं मेदसश्च। मेदः स्नेहस्वेदौ पुष्टत्वं पुष्टिमस्थ्नाञ्च। अस्थि देहधारणं मज्ज्ञः पुष्टिञ्च। मज्जा प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नाञ्च करोति। शुक्रं धैर्य्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं वीजार्थञ्च। पुरीषमुपष्टम्भं वाय्वग्नि-धारणञ्च। वस्तिपूरणविक्लेदकृन्मूत्रम्। स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्य्यकृत्। रक्तलक्षणमार्त्तवं गर्भकृच्च। गर्भो गर्भलक्षणम्। स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं जीवनञ्चेति। तेषां विधिवत् परिरक्षणं कुर्व्वीत" इति।

एषां वातादीनां रसादीनाञ्च क्षयवृद्धिभ्यां हृत्पीडादिहृदयोत्क्लेशादि यद् भवति तदपि वातादिदूषितरसादिभिः क्रियते न तु वातादिदूषणमन्तरेण। रसरक्तजत्वादिना व्यपदेशस्तु स्नेहदहनेन दग्धे स्नेहदग्धवदित्यस्य च दर्शनाद्वा ते हि वातादीनां शरीरादिदूषणेन प्रशंसायां शरीरादिधारणादिना च प्रशंसायां दोषसंज्ञा न त्वप्रशंसायां दोषसंज्ञा प्रशंसायां धातुसंज्ञाचार्य्याणामभिप्रेतेति प्रभाषन्ते। अत्र वयं ब्रूमहे—अत्र वचने वातादीनां प्रकरणात् वैषम्यलक्षणे दोषे लब्धे तत एव दोषसंज्ञानुभवसिद्धा स्यात् प्रकृत्यारम्भकत्वे तु नानुभवसिद्धा भवति।

अथ प्रकरणमत्र रोगारोग्ययोः, तेन विषमवातादीनां रोगत्वात् समवाता-दीनामारोग्यत्वात् प्रकरणसिद्धैवत्र प्रकृत्यारम्भकत्वदूषकत्वयोर्दोषसंज्ञेति चेन्न, "प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्व्वः" इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेन रोगप्रशमनस्योक्त्या विषमवाता-दीनामेव दोषसंज्ञाख्यापनात्। तत्र हि पूर्व्व इति शब्देनात्रोक्तरोगारोग्यपर-शरीरदोषवातादिनं सम्भाव्यते। यदि तत्र पूर्व्व इति शब्देन "शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः" इत्यत्रोक्तशरीराश्रितो रोग उच्यते, तदात्र शारीरमानसव्याधीनामेतदध्यायादिचतुरध्यायैः पृथक् पुनः प्रशमनहेतूपदेशस्यैव पृथक्प्रकोपणहेतूपदेशस्यावश्यकर्त्तव्यत्वापत्तिः स्यात्। तस्मादत्र दोषशब्दः शरीरमनोऽन्यतरदूषके यौगिकवृत्त्या सङ्केतितः कृत इत्येवमनुभूयतेऽन्यत्रापि

तस्माद् दूष्याधिकारे दोषकृते कार्य्ये दूष्येण व्यपदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमित्यादि, यथा—स्नेहाधारेण वह्निना दग्धे स्नेहदग्ध इति व्यपदेशः। दोषसंज्ञा तु पीडाकर्त्तृत्वसामान्याददोषेऽपि स्यात्, यथा—"स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः" इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम्। सुश्रुते तु शोणितस्य दोषत्वं, व्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तं ; यतः प्रदेशान्तरे

साम्यावस्थानां वातादीनां शरीरमनोऽन्यतरादूषकत्वदशायामपि वैषम्यावस्थानां शरीरमनोऽन्यतरदूषणशीलत्वेन दोषसंज्ञानपायानर्हत्वात् लाघवाच्च। प्रकृत्यारम्भकत्वनिवेशेन भवतां गौरवात्। अन्यथा प्रकृत्यारम्भकत्वेन समवातपित्तकफानामेव मिलितानां प्रत्येकशो व्यभिचारादिति। एष च दोषलक्षणव्याध्युपदेशः सर्व्वेषां विशिष्टानां शारीराणां ज्वरादीनां वातादिवैषम्यनिमित्तत्वात् मानसानां कामक्रोधमदमानेर्ष्यादीनां रजस्तमोवैषम्यनिमित्तकत्वाद् वातादीनां रजस्तमसोश्च वैषम्यप्रशमेनैव प्रशमनख्यापनार्थः सूत्ररूपस्तेनागन्तुजव्याधीनामप्युत्तरकाल' यथास्वदोषसम्बन्धात् तद्दोषजनकनिदानपरिवर्ज्जनपूर्व्वकतद्दोषप्रशमनेनैव प्रशमनादिति।

स्वरूपतो रोगद्वैधमुपदिश्य तयोः पृथक् प्रशमनहेतुनाह—प्रशाम्यतीत्यादि। अत्र प्रशमनं न "न शोधयति यद्दोषान् समान् नोदीरयत्यपि। समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते"॥ इतिलक्षणं संशमनम्। परन्तु संशोधनसंशमनादिप्रकारेण साम्यावस्था स्यात् तत्साम्यावस्थाजनकं प्रशमनम्। औषधैरिति यथोक्तगुणवद्भिर्भिषगद्रव्योपस्थातृरोगिरूपैर्युक्तिप्रयुक्तैः। पूर्व्व इति शारीरमानसदोषत्वेनोक्तयोर्मध्ये यः पूर्व्वमुक्तः शारीरदोषो विषमवातपित्तकफरूपस्तन्निमित्तकज्वरादीनां तत्प्रशमनेनैव प्रशमनात् न तु शरीराश्रितः। दैवयुक्तिव्यपाश्रयैरिति दैवं भागधेयं, तेन द्वारेण व्यपाश्रयाणि विशेषेण अप व्याधीनां वर्ज्जनमाश्रयन्ति यानि तैरौषधैर्वा मङ्गलदानस्वस्त्ययनादिरूपैरित्यर्थः। अस्य पूर्व्वाभिधान' दैवमेवाधर्म्माख्यमशुभकारणं ; धर्म्माख्यं तद्विपर्य्ययात शुभकारणमिति ख्यापनार्थम्। तस्य च व्याधिप्रशमकत्वात्। युक्तिर्योजना दोषदूष्यप्रमाणदेशकालवयोऽग्निबलप्रकृत्याद्यनुरूपेण क्वथितादिकल्पनभक्षणमानादिभिः प्रयोगस्तेन द्वारेण विशेषेण अप व्याधीनां वर्ज्जनमाश्रयन्ति यानि तैरौषधैः संशोधनसंशमनदेशकालै रित्यर्थः। एतेन द्विविधमौषधं शारीररोगाणामुक्तं भवति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्च। तत्राद्य' बलिमङ्गलदानस्वस्त्ययनदेवभूदेवगुरुसिद्धवृद्धाद्यर्च्चनादिरूपम् ; यच्च कर्म्म दैवमुत्पादयद्दोषवैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं जनयति। अन्त्यं लङ्घनं कषायचूर्णगुडिकादिकञ्च अद्रव्यद्रव्यभूतम्, यच्च शरीरे योगमुपपद्य दोषवैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं

व्रणप्रश्ने वातादयस्त्रय एव तत्राप्युक्ताः "वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवो भवन्ति" इत्यादिना ; किञ्च यदि शोणितं दोषः स्यात्, तदा वातादिवत् प्रकृत्यारम्भकं स्यात्, न चारभते तस्मात् त्रय एव दोषा इति सिद्धम्। मानसदोषमाह—मानसः पुनरित्यादि। पुनःशब्दो-

जनयति। यदि च तत्र वलिमङ्गलादीनि दैवजनकानि कर्म्माण्यङ्गवैगुण्यादेवं न जनयितुं शक्नुवन्ति, न तदा व्याधिमपि शमयन्ति। एवं लङ्घनकषायादीनि यदि दोषाद्यनुरूपेण शरीरे युक्तानि न भवन्ति, तदा व्याधिमपि न शमयन्ति इति बोध्यम्। व्यपाश्रयपदेन कालबुद्धीन्द्रियार्थानामयोगादिकारणवर्ज्जनं ज्ञापितं, न हि कारणासेवने सति विशेषेण व्याधीनां वर्ज्जनं भवति।

मानस इति सत्त्वसंज्ञाश्रयो व्याधिर्मानसदोषलक्षणरजस्तमोगुणस्तन्नाशेन तज्जनितकामादीनामपि नाशात् ज्ञान-विज्ञान-धैर्य्य-स्मृति-समाधिभिरौषधैः प्रशाम्यति। ज्ञानं बुद्धिः सा च कर्त्तव्याकर्त्तव्यहिताहितेषु तत्त्वेन समदर्शिनी। प्रबुध्यन्ते हि लोके लोकैरध्यात्मतत्त्वपुराणेतिहासादिशास्त्रवाक्यादिश्रवणपठनादिज्ञानैः कर्त्तव्याकर्त्तव्यहिताहितानि। विज्ञानं सदेवैकं ब्रह्मैव जगदिदमसत्यमिति तत्त्वावबोधो, न तु मोक्षे धीर्ज्ञानं, शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानं विज्ञानमिति। धैर्य्यं धृतिर्मनसो विषयप्रवणस्य नियमनहेतुर्बुद्धिः, स्मृतिस्तत्त्वेनानुभूतार्थस्मरणम्, अनुभूतविषयासम्प्रमोषः। समाधिर्योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं, तत्र ध्यानधारणयोरेकीभावः समाधिः।

ननु वातादिवैषम्यनाशेन कथं तज्जनितानां व्याधीनां नाशः सम्भवति ? विषमवातादयो हि रोगाणां समवायिहेतवो भवन्ति, न हि समवायिहेतुनाशेन कार्य्यनाशः, यथा कपालमालानाशात् न घटनाशः स्यात्। यदि च निमित्तकारणानि भवन्ति तदा कथं वातादिजनितव्याधौ संशोधनेन दोषनिर्हरणमुपदिश्यते, न हि कुलालसूत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति— अत्रोच्यते कैश्चित्। "आधारभूतनिमित्तकारणनाशात् नियमतः कार्य्यनाशः सम्पद्यते यथा जलपङ्कनाशात् पद्मकुमुदादिनाशो यथा च वर्त्तितैलक्षयाद्दीपक्षयः" इति। आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः, स्वयं हि वक्ष्यते "स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः॥" इति। तन्न सङ्गच्छते। पित्तकफानिलेभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषमपित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं, तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते, न तु निमित्तकारणत्वं, यथा न हि मृत्कनकादिः स्वस्वमयविकारेषु

ऽवधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत् प्रपञ्चितः, मानसदोषाणामस्मिंस्तन्त्रे कायचिकित्सारूपे प्रस्तावितत्वादिति भावः। आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, वचनं हि 'नारजस्कं तमः' इति, एवशब्देन सत्त्वाख्यगुणस्यादोषत्वमवधारयति, सत्त्वं ह्यविकारि।

घटादिषु निमित्तकारणं भवति ; भवति च गुणकर्म्माश्रयसमवायी हेतुरेव, एवं तेषां नाशाच्च तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति, तथा तद्विधसमवायिहेतुविषमवातादिनाशाच्च तत्तन्मयविकारज्वरादिकामादीनां नाशः सम्पद्यत एव ; न घटादौ कपालमालादिवदवयवलक्षणा विषमवातादयः, किन्तु प्रकृतिलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव, न तु कुलालादिपङ्कादितैलादिभ्योऽपृथग् घटादिपात्रादिदीपादयस्तस्मान्न निमित्तकारणं वातादयः। वैषम्यनिमित्तेति निमित्तपदं कारणपर्य्यायो न तु निमित्तकारणार्थं, तेन वैषम्यसमवायिजा विकारसञ्ज्ञा इत्यर्थः। 'असमवायिहेतुनाशान्नियमेन कार्य्यनाशः स्यात्, यथा कपालमालासंयोगस्य कार्य्याणां समवायिकारणेष्वासन्नजनकलक्षणस्यासमवायिकारणस्य नाशाद् घटनाशः' इति यदुच्यते तत् प्रमादवचनं ; न ह्यस्ति सामान्यविशेषरूपद्रव्यगुणकर्म्मणाम् असमवायित्वं समवायिकारणत्वेनाभिहितत्वात्। न हि क्वापि गुणकर्म्मणी असमवायिनी कार्य्येषूक्ते। द्रव्याणि हि सजातीयद्रव्यमारभमाणानि कार्य्यें समवयन्ति, गुणाश्च सजातीयगुणमारभमाणाः कार्य्यें समवयन्ति, कर्म्माणि च सजातीयविजातीयकर्म्मारभमाणानि कार्य्यें समवयन्तीति समवायिकारणानि। सामान्यविशेषरूपस्यैव समवायस्य सर्व्ववस्तुमेलककारणत्वं स्वरूपेणोक्तं, स च नासमवायी न समवायी स्वरूपेण कार्य्यें वृत्तित्वात्, स्वरूपसमवायीत्येवमुपपद्यते इति महर्षिभिर्हि गुणानां निश्चेष्टसमवायिकारणत्वं न त्वसमवायिकारणत्वमिति समवायिनिमित्ताभ्यां नापरं कारणमस्तीति बोध्यम्।

ननु ज्ञानविज्ञानादिभिर्मानसदोषोपशमश्चेत्तदापस्मारादिषु कथं दैवयुक्तव्यपाश्रयभेषजमुपदिश्यते इति चेत्? न, अपस्मारादेर्मानसव्याधित्वाभावात् परन्तु शारीरदोषदूषितमनःसंश्रयत्वेन मनःशरीरदोषयोर्मध्ये शारीरदोषजन्यत्वेन शारीरव्याधित्वात्, मनोऽपि हि शरीरान्तर्गतं श्रोत्रादीन्द्रियवत्। यद्वा कालाद्यतियोगादिभिरिव वातादिभिर्मनोदोषरजस्तमसोर्दूषणात् तद्धेतुवातादिप्रशमनार्थं दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजमुपदिश्यते, यथा कामादिजज्वरादि-

सम्प्रति दोषप्रशमकारणमाह—प्रशाम्यतीत्यादि। पूर्व्वं इति शारीरदोषग्रहणेन तज्जन्या व्याधयोऽपि गृह्यन्ते विकृतदोषादनन्यत्वाद् व्याधीनाम्। दैवमदृष्टं तदाश्रित्य यद्व्याधिप्रतीकारं करोति तद्दैवव्यपाश्रयं बलिमन्त्रमङ्गलादि, एतच्च प्रथममुक्तं सद्योऽक्लेशेन च व्याधिप्रशमकत्वात्। युक्तिर्योजना, शरीरभेषजयोर्हितो यो योगस्तदपेक्ष संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यपाश्रयमुच्यते।

रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति ॥

व्याधिप्रशमार्थं कामादिहरणं क्रोधादिभेषजमुपदिश्यते इति हेतुप्रत्यनीकत्वं भेषजानामिति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजानां मध्ये दैवव्यपाश्रयभेषजानामचिन्त्यत्वेन तदुपदेशं न कृत्वा युक्तिव्यपाश्रयभेषजानां युक्त्यर्थं कल्पनोपायान् प्रकृतिभूतकारणरूपरोगाणां वातादीनां धर्म्मविज्ञानान्युपदिशति—रुक्ष इत्यादि। भूरिदारुणविकारकरणाद् वातादीनां पूर्व्वपूर्व्वाभिधानम्। रुक्षादीनाञ्च प्रशस्ततमत्वेन प्रागभिधानं, तेन दारुणत्वादयोऽपि गुणा बोध्याः। रुक्षत्वं शीतत्वं लघुत्वं सूक्ष्मत्वं वैशद्यं खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानेन। चलत्वन्तु अस्थिरत्वं ततो दारुणत्ववेगयोर्नाभिधानम्। अत्र वायोः शीतत्वं पूर्व्वभूतानुप्रवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः। तत् केवलस्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति। शीतेन वायोर्वृद्धिरुष्णेन शीतशान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतम्। इति रुक्षादिसप्तगुणो मारुतो विपरीतगुणैर्द्रव्यैरिति गुणशब्दोऽत्राप्रधानवाची, तेन सहजगुणतो वा रसतो वा वीर्य्यतो वा विपाकतो वा प्रभावतो वा रुक्षादिसप्तगुणविपर्य्ययैः स्निग्धोष्णगुरुस्थूलमृदुपिच्छिलश्लक्ष्णैः सप्त गुणा एव न त्वन्ये च एते च येषां तैर्द्रव्यैः सम्प्रशाम्यति। सम्यक् शीघ्रं प्रशाम्यति यावद् गुणैः क्षीणस्तावद्-गुणैस्तद् गुणविपर्य्ययद्रव्यैर्हीनोऽतिक्षीणो भवति समस्तु क्षीणो भवति वृद्धश्च समो भवतीति। सुश्रुतेनाप्युक्तम्। "अव्यक्तो व्यक्तकर्म्मा च रुक्षः शीतो

ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रज्ञानं, धैर्य्यमनुन्नतिश्चेतसः, स्मृतिरनुभूतार्थस्मरणं, समाधिर्विषयेभ्यो निवर्त्त्यात्मनि मनसो नियमनम् ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति शरीररोगाधिकारप्रवृत्तत्वादस्य तन्त्रस्य शारीररोगजनकवातादिलक्षणं भेषजञ्चाह,—रुक्ष इत्यादि। प्रधानत्वादग्रे वायोरभिधानं, रुक्षादीनां ज्यायस्त्वादभिधानं, तेन दारुणादयोऽपि गुणा बोद्धव्याः। रौक्ष्यञ्च वायोरधिकं स्नेहसाध्यत्वाद् वायोर्बोधकम् * अतो रुक्षत्वमग्रेऽभिहितम्। यद्यपि वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापीह शीतेन वृद्धिदर्शनात् उष्णेन प्रशमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्च। यच्च पित्तयुक्तस्योष्णत्वं तद्योगवाहित्वात्, यथा पाषाणस्य येन द्रव्येण शीतेनोष्णेन वा योगो भवति तद्गुणानुविधानं

* योजकमित्यपि पाठान्तरम्।

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥

लघुः खरः। तिर्य्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ॥" इति। अत्राव्यक्तः सूक्ष्मः, तिर्य्यग्ग इति तिर्य्यक्‌चलः। द्विगुण इति शब्दस्पर्श गुणो वायुरित्यर्थः। रजोबहुलः सत्त्वतमोन्यन इति विशदत्वं ख्यापितम्। एवंगुणस्य वातस्य प्रकोपणान्युक्तानि तेनैव। तद् यथा "बलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययन-प्रपतनप्रधावनप्रपीड़नाभिघातलङ्घनप्लवनतरणरात्रिजागरणभारहरणगजतुरङ्गरथ-पदातिचर्य्याकटुकषायतिक्तरुक्षलघुशीतवीर्य्यशुष्कशाकवल्लूर-वरकोद्दालककोर-दूषश्यामाकनीवारमुद्‌गमसूराढकीहरेणुकलायनिष्पावानशन-विषमाशनाध्यशन-वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्दि क्षवथूद्‌गारवाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोप-मापद्यते। स शीताभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः। प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति ॥" इति। अत्र प्रकुप्यतीति वर्द्धते न तु क्षयति। वर्द्धते च स्वयोनित्वाद् बलवद्विग्रहादीनाम्। एभिर्वृद्धस्य वातस्य स्निग्धादिगुणैर्द्रव्यैः शमो ह्रासो भवति, समस्य तु क्षयो भवति, क्षीणस्य चातिक्षयो भवतीत्यर्थः। रुक्ष-त्वादिगुणविपरीताविपरीतसममिश्रगुणैस्तु द्रव्यैन सम्प्रशाम्यति किन्तु विपरीत-गुणबहुलाविपरीताल्पगुणैर्द्रव्यैः कालविलम्बेनासम्यक् प्रशाम्यत्येव न तु न प्रशाम्यतीति बोध्यम्। उक्तं हि "विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसाल्पमवजीयते" इति। अत्रापीदमवधातव्यं—यद् द्रव्यं रौक्ष्यादिगुणविपरीतकियद्‌गुणं रौक्ष्यादिगुणतुल्यगुणञ्च भवति तत्र विरुद्धधर्म्माणां मध्ये भूयसा गुणसमूह-बहुलाल्पगुणसमूहोऽवजीयते, तैरल्पगुणैर्भूयिष्ठगुणविपरीतगुणस्य भूयिष्ठगुणै-र्जयो न बाध्यते तुल्यगुणस्य वृद्धिरपि क्रियते इत्येवं व्याख्यानं पित्तकफयोरपि बोध्यम्।

पित्तस्वरूपगुणमाह—सस्नेहमित्यादि। सस्नेहमुष्णमिति वचनेन स्नेहस्याल्पत्वमुष्णत्वस्य चातिशयत्वं तद्‌योगादिति सूचितम्। तेन पैत्तिके

तथा वायोरपि। विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद्विपरीतगुणं, गुणशब्देन चेह धर्म्मवाचिनो रसवीर्य्यविपाकप्रभावाः सर्व्व एव गृह्यन्ते, तेन प्रभावादपि यद्वातविपरीतं तदपि गृह्यते। अन्ये त्वेकविपरीतशब्दलोपाद्विपरीतं विपरीतगुणञ्च ग्राहयन्ति, तेन, विपरीतग्रहणात पृथक् प्रभावविपरीतं गृह्यते, गुणवैपरीत्यात् विपाकादयो गृह्यन्ते। नन्वविपरीतगुणभूयिष्ठैरपि वातादीनां प्रशमो भवति. यतो न हि सर्व्वं भेषजं वातादीनां सर्व्वात्मना विरुद्धं स्यात्;

व्याधौ घृतदुग्धादिकस्नेहशीतभेषजविधिन विरुध्यते। अतिस्निग्धत्वाल्पोष्णत्वयोश्च पित्तस्याल्पस्नेहात्यन्तोष्णत्वविपर्य्ययात् प्रशान्तिः स्यात्। उष्णतीक्ष्णद्रवसरतिक्तत्वविपरीतैः शैत्यमान्द्यसान्द्रस्थिरकषायमाधुर्य्यगुणैः पक्कस्य पित्तस्य प्रशमनम्। आमस्याम्लस्य विपरीतेन तिक्तेन प्रशमः। कट्विति तिक्तं, तेन तिक्तरसस्य पित्तस्य विदग्धावस्थायामम्लरसत्वे तद्विपरीतत्वेन तिक्तरसः पित्तप्रकोपनाशकत्वेनोपपद्यते। उक्तं हि सुश्रुते। "पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च। उष्णं कटु सरञ्चैव विदग्धञ्चाम्लमेव च॥" इति। अत्र पूतित्वेन स्निग्धत्वं सूचितं, नीलं पीतमिति यदुक्तं तदत्र प्रशमनाभावेन नोक्तम्। कट्विति तिक्तं, विदग्धञ्चाम्लमिति तत्स्वभावात्। एतेन तन्निरस्तं यदिह तन्त्रेऽम्लत्वमुक्त तदपि तेजःप्राधान्यात् पित्तस्य स्वरूपस्य। सुश्रुतेनापि विदग्धस्याम्लत्वमुक्त तद् द्रवरूपपित्ताभिप्रायेणेति। यद्व्याख्यातं द्रवमिति मुक्तकण्ठेन सुश्रुतेनोक्तत्वाच्च। प्रकोपणञ्चास्योक्तं तत्रैव। "क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहि-तिलतैलपिण्याककुलत्थ-सर्षपातसीहरितकशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्च्चिकामस्तु-सौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वराकप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते। तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः। मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति॥" इति। एभिः प्रकोपणैः प्रज्ञापराधादन्तर्भूतैः सस्नेहादिगुणं पित्तं वृद्धं सस्नेहादिगुणविपरीतगुणैः स्निग्धशीतमृदुसान्द्रकषायतिक्तस्थिरादिगुणैर्द्रव्यैः प्रशाम्यति समं भवति, समन्तु क्षीणं भवति, क्षीणमतिक्षीणं भवतीत्यर्थः।

उक्तं हि "विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसा स्वल्पमवजीयते"। तत् किमिति विरुद्धगुणभूयिष्ठस्य ग्रहणेन ? विरुद्धगुणभूयिष्ठस्यापि विरुद्धगुणशब्देनैव ग्रहणात् विपरीतगुणभूयिष्ठे हि येऽविपरीता अल्पा अबला वा गुणास्ते स्वकार्य्याकर्त्तृत्वात् अव्यपदेश्या एव ; किंवा सर्व्वथाविपरीतगुणैरधिका प्रशस्ता च शान्तिर्भवति, अत एव सम्प्रशब्दौ शीघ्रसम्यक्प्रशमार्थाभिधायकौ कृतौ; अविपरीतगुणभूयिष्ठैर्न तथा शान्तिर्भवति, अत एव सम्प्रशब्दाभ्यां न तत् साक्षादुक्तम्। एवञ्च व्याख्यानं पित्तश्लेष्मणोरपि कर्त्तव्यम्।

सस्नेहमिति ईषत्स्नेहं, तेन पित्ते सर्पिषः स्निग्धस्य भेषजत्वमुपपन्नम्। अम्लरसता चेह पित्तस्य चोच्यते अप्तेजःसमवायारब्धत्वात् पित्तस्य। सुश्रुते तु कटुत्वमेव पित्तस्योक्तम्, अम्लता च विदग्धस्य पित्तस्योक्ता ; यदुक्तं "विदग्धञ्चाम्लमेव च"। एवं सस्नेहतायामपि पित्तस्य सुश्रुतस्य स्वरसो नास्ति ; एतच्च स्निग्धत्वमम्लत्वञ्च जलानलारब्धत्वात्

गुरुशीतमृदुस्निग्ध-मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ३० ॥

श्लेष्मस्वरूपगुणमाह—गुर्व्वित्यादि । एते गुर्व्वादयः श्लेष्मणः स्वाभाविका गुणाः, वृद्धास्तु विपरीतगुणैर्लघूष्णतीक्ष्णरुक्षकट्वादिरसविशदादिभिर्द्रव्याश्रितैरेव प्रशमं समं यान्ति, साम्ये तु क्षयं यान्ति, क्षये चातिक्षयमिति । गुणानां विपरीतगुणैः प्रशमवचनेन गुणिनोऽपि प्रशमः ख्यापितः । मिलितयथास्वगुणसमुदायो हि द्रव्यमुच्यते नातिरिक्तमिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं "श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥" इति यत् तेन न विरुद्धं कफस्याविदग्धत्वे तथैव स्वभावात् लवणत्वकर्त्तृत्वेन लवणरसाश्रयत्वेनानुक्तत्वेऽपि न वा न्यूनत्वमाचार्य्यस्य, तेन वृद्धावस्थायां वैदग्ध्ये अाग्नेयेऽपि लवणरसो नोपशेते लवणविपरीतगुणैर्वृद्धत्वे पुनरुपशेते । एवं पित्तस्याम्लतायामपि व्याख्येयं, वस्तुतस्तु द्रव्यमेकरसं नास्तीति तेन बोध्यमिदं श्लेष्मणो यन्माधुर्य्यमुक्तं तन्मधुरप्रधानलवणत्वं तेन साम्यावस्थायां मधुरलवणयोः कफवर्द्धकत्वमिति । तथा पित्तस्याम्लाणुतिक्तत्वं बोध्यं, तेन साम्यावस्थायां तिक्तो रसः स्वसमानाधिकरणशैत्यलाघवाभ्यां वीर्य्यरूपाभ्यामपास्तत्वान्न पित्तं वर्द्धयति, अपि तु नाशयति तत्प्रतिनियतशैत्यवीर्य्यम् । अम्लस्तु स्वरूपत उष्णवीर्य्यतश्च वर्द्धयतीति बोध्यम् । श्लेष्मवृद्धिहेतुरुक्तः सुश्रुतेन—"दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृति-दधि-दुग्ध-कृशरापायसेक्षुविकारापूपोदकामांस-वसाविसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥" इति । प्रकुप्यतीति वर्द्धते । एभिः प्रज्ञापराधाद्यन्तर्भूतैर्वृद्धस्य श्लेष्मणो गुर्व्वादिगुणस्य विपरीतगुणद्रव्यैर्वृद्धा गुर्व्वादयो गुणा शाम्यन्ति समा भवन्ति, समास्तु ह्रसन्ति, ह्रस्वास्त्वतिह्रसन्तीति बोध्यम् ॥ ३० ॥

पित्तस्योपपन्नमेव । सुश्रुते तु तेजोरूपपित्ताभिप्रायेणैव तन्निरस्तं भवति । श्लेष्मणो विपरीतगुणैर्गुणानां प्रशम उच्यते न पुनः श्लेष्मणः प्रशमोऽभिधीयते ; कस्मात् ? उच्यते, गुणप्रशमनेन च गुणिप्रशमो गुणवृद्ध्या च गुणिवृद्धिर्भवतीति सूचनार्थं ; यत उष्णेन शीतप्रशमे क्रियमाणे शीताधारस्य उदकभागस्यावश्यमेव प्रशमः क्रियते ॥ ३० ॥

विपरीतगुणैर्देश-मात्राकालोपपादितैः।
भेषजैर्विनिवर्त्तन्ते विकाराः साध्यसम्मताः॥
साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते॥ ३१॥

गङ्गाधरः—तथैवं चेत्तदा प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्। रौक्ष्यादिगुणैर्वृद्धो हि वातः स्निग्धादिगुणद्रव्यैस्तद्विपरीतैरल्पमात्रैरतिमात्रैर्वा विपरीतगुणे देशे काले च साध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैरकाले पुनः सम्यङ्मात्रैश्च तथा काले सम्यङ्मात्रश्च तुल्यगुणदेशे तथा चासाध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैर्द्रव्यैर्न प्रशाम्यति; एवं पित्तं कफश्चेत्याशंसायामव्यभिचारेण प्रतिज्ञातुमाह—विपरीतगुणैरित्यादि। रुक्षः शीत इत्यादिभिर्यथास्वोक्तवातपित्तकफगुणानां विपरीतगुणैर्भेषजैर्देशमात्राकालोपपादितैस्तेषामेव विपरीताविपरीतगुणदेशानुरूपमात्राया भेषजानां मृदुमध्यतीक्ष्णत्वस्ववीर्य्यानुरूपेणातुरबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिदोषव्याधिबलानुरूपेण चानपायिपरिमाणेन यद्-यद् भेषजस्योपयोगे उपदेष्टव्यो यो यः कालस्तैरुपपादितैस्तथाविधे देशे तया च मात्रया तस्मिन्नेव च काले वैद्यैः प्रयुक्तैः साध्यसम्मताः साध्यत्वेनोपदिष्टा विकारा विनिवर्त्तन्ते न त्वसाध्यत्वेनोपदिष्टरोगा इत्यर्थः। एतेनाज्ञानेन

चक्रपाणिः—ननु विपरीतगुणैरल्पमात्रैस्तु वाऽविपरीतदेशकालादिप्रतिबन्धैश्च न प्रशमो भवतीत्याह— विपरीतेत्यादि। देशो भूमिरातुरश्च, मात्रा अनपायि परिमाणम्, कालो नित्यगः ऋत्वादिः आवस्थिको बाल्यादिश्च; देशाद्यपेक्षया यथोचितत्वेन कल्पितो देशमात्राकालोपपादितः; उपपादितैरिति चौरादिको णिच्, किंवा वैद्येनोपपादितैः। अत्र देशग्रहणात् बलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतीनां ग्रहणम्, कालग्रहणात् वयसोऽपि ग्रहणम्, दोषस्तु प्रशमनीयतयैव गृहीतः, भेषजन्तु साक्षादेवोक्तम्। एवं दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां परीक्ष्याणां दशविधानां सर्व्वेषामेव ग्रहणं भवति। साध्यत्वेन प्रामाणिकानां सम्मताः साध्यसम्मताः; एतेनाज्ञेनाज्ञानात् ये साध्यत्वेन गृहीतास्ते निराक्रियन्ते। यत् तु सम्यक् ग्रहणेन याप्ययापनमुच्यते तन्नातिसुन्दरं "विनिवर्त्तन्ते" इति वचनात्, न च याप्ययापनं विनिवृत्तिः।

असाध्ये भेषजनिवृत्तिमाह—साधनमित्यादि। नन्वसाध्यानामपि साधनं दृष्टं, यतोऽरिष्टवांऽ-दवश्यं मृत्युगृहीतत्वेनासाध्यः, यदुक्तम् "अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति यद्विना-मरणं भवेत्। मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्"। उत्पन्नारिष्टसाधनञ्च सुश्रुते उक्तं 'ध्रुवन्त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत् किलामलैः। रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्य्यते" इति। तथा चागस्त्यो भगवानाह,

साध्यत्वबुद्ध्या प्रतिपादितभेषजैरसाध्यव्याधिप्रशमाभावेन न क्षतिः। तत्र हेतुमाह—"साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते" इति।

कश्चित् तु सम्मत इत्यनेन याप्यानामपि ग्रहणमाह—तन्न भद्रं, याप्यानां यापनस्य विनिवृत्तित्वाभावात्, साधनं न त्वसाध्यानामिति वचनविरोधाच्च। असाध्यत्वं हि द्विविधं याप्यत्वप्रत्याख्येयत्वभेदादिति।

नन्वसाध्यानामपि दृश्यते भेषजम्, उपदिष्टं हि भगवतागस्त्येन कालाकालमृत्युजयभेषजम्। "रसायनतपोजप्य-योगसिद्धैर्महात्मभिः। कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयतेऽनलसैर्नरैः॥" इति। तथा सुश्रुतेनापि "ध्रुवन्त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः। रसायनतपोजप्य-तत्परैर्वा निवार्य्यते॥" इति। तथान्यत्रापि "जातारिष्टोऽपि जीवतीति"। तस्मादत्र साधनमिति रसायनवर्ज्जं भेषजं भिषगादिपादचतुष्टयान्यतमं वा, तेनासाध्यव्याध्युपशमकत्वेन रसायनस्योक्तिर्न विरुध्यते। अत्राहुरन्ये "नियतमनियतञ्चेति द्विधारिष्टं, तत्र नियतमरिष्टमसाध्यमनियतन्तु रसायनादिभिः साध्यते" इति नियतारिष्टाभिप्रायेणोक्तम्। "न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते" इति, तथा "अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति यद्विना-मरणं भवेत्। मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्॥" इति सुश्रुतागस्त्यवचनन्त्वनियतारिष्टविषयमिति। अन्ये तु सर्व्वमेवारिष्टं मारयत्यसति रसायनादौ, रसायनादेः प्रभावेण

"रसायनतपोजप्य-योगसिद्धैर्महात्मभिः। कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयते नालसैर्नरैः"। तथान्यत्राप्युक्तं 'जातारिष्टोऽपि जीवति'। अत्राहुरेके द्विविधमरिष्टं नियतमनियतञ्च, तत्र नियतं यत्तदसाध्यमेव; अत एवोक्तं "न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते" अत्र जातस्येति वचनात् नियतस्येति दर्शयति। यत्त्वनियतमरिष्टं तत् प्रति सुश्रुतागस्त्यवचनयोरर्थवत्ता, चरकेऽप्यनियतमरिष्टमुक्तं यथा—"संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते" इति। अन्ये तु ब्रुवते संशयप्राप्तमिति उक्तिभेदमात्रमत्र, तेन सर्व्वारिष्टं मारकमेवासति रसायनादौ। रसायनतपःप्रभृतयस्तु प्रभावातिशययोगात् इतरक्रिययाऽसाध्यमानमपि साधयन्ति; तच्च रिष्टनिवारणं विरलेष्वेव पुरुषातिशयेषु नन्दिकेश्वरादिषु द्रष्टव्यं, न सर्व्वपुरुषैस्तत् शक्यमतो जातारिष्टानाम् असाध्यत्वेन तन्त्रे प्रोच्यते। यत् तु कैश्चिदुच्यते नियतायुषो मृत्युररिष्टपूर्व्वो भवति, अनियतायुषस्त्वरिष्टं विनैव मृत्युर्भवति; तन्न, "मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्" इति वचनात्। यदुच्यतेऽनियतायुषः सत्यपि रिष्टप्रादुर्भावे सम्यक्क्रियोपपादनात् जीवितेन भवितव्यम्, यतोऽनियतायुषः पुरुषकारापराधादेव परं मृत्युर्भवति, सम्यक्क्रियायाञ्च पुरुषकारापराधो नास्ति। तन्न, न ह्यनियतायुषः सर्व्वदैव पुरुषकारसाध्याः, किन्तु यथोचितकालक्रियमाणस्वस्थातुरहितसेवारूपपुरुषकारसाध्याः, तेन-य[illegible]ोचितकाले हितासेवनादसाध्यत्वयुक्ते व्याधौ

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म्म * प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥

अरिष्टनाशकत्वात्। सर्व्वपुरुषाणामशक्यत्वेन रसायनादेर्जातारिष्टमसाध्यमेव इत्याहुः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशेन त्रिविधशिष्याणां न व्यवसायो भवति अतिसूक्ष्मतमत्वाद् द्रव्यगुणानामित्याशङ्कयाह, भूयश्चेत्यादि।—अतो वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशादनन्तरमन्नपानादिके यथाद्रव्यं द्रव्यमनतिक्रम्य गुणकर्म्म गुणाश्च कर्म्माणि च तत् भूयो बहुतमं च प्रवक्ष्यते प्रतिद्रव्यं विस्तरेण गुणकर्म्म प्रवक्तव्यमित्यर्थः।

नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशेन युक्तिव्यपाश्रयभेषजं किं समाप्यते इति शङ्कायां यथाद्रव्यं गुणकर्म्मोपदेष्टव्यत्वे व्यवस्थिते द्रव्याणां गुणकर्म्माश्रयत्वेन कर्त्तृत्वेन च सत्यपि प्राधान्ये गुणकर्म्मापेक्षया गुणकर्म्मभ्यामेव शक्तिरूपाभ्यां फलसाधनयोग्यत्वादादौ गुणकर्म्मणोर्गुणानां प्राधान्यादुपदेशे कर्त्तव्ये गुर्व्वादिगुणापेक्षया शीतादिगुणस्य वीर्य्यसंज्ञया प्राधान्येऽपि शीतादिवीर्य्यसंज्ञकस्य गुणस्य प्रायेण प्रतिनियतरसत्वात् रसोपदेशो व्यवस्थीयते।

"अत्र केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानम्; कस्मात्? व्यवस्थितत्वात्। इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो, यथामे फले ये रसादयस्ते पक्के न सन्ति"। ननु चेत् व्यवस्थितत्वं स्वरूपेणावस्थानं तच्च कषायादिकल्पितत्वदशायां नास्तीति व्यभिचार इति चेत् तदा "द्रव्यं प्रधानं नित्यत्वात्। नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति"। ननु नित्यत्वमविनाशित्वं स्वरूपानुच्छेदो वा, तथात्वन्तु न कल्कादित्वदशायामिति व्यभिचर्य्यते हेतुरिति चेन्न, द्रव्यं प्रधानं "स्वाजात्यावस्थानात्। यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणीति।" अतः स्वारम्भकद्रव्यजातीयत्वेनानुवृत्तत्वं स्वारम्भकद्रव्यजातीयत्वानपायत्वं वा स्वभावसंसिद्धलक्षणं वा स्वाजात्यवस्थानमिति। ननु

रिष्टे जाते किं भेषजमतीतकालक्रियमाणम् अपक्रान्ते सलिल इव सेतुबन्धः करिष्यतीति; तस्मादसाध्यानां साधनं नोपदिश्यत इति साधु ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—किमेतान्येव गुणकर्म्माणि उतापराण्यपीत्याह, भूयश्चेत्यादि।—गुणाना कर्म्माणि गुणकर्म्माणि। यथाद्रव्यमिति यस्मिन् यस्मिन् द्रव्ये यद्यद्गुणकर्म्मं तत् तत्तस्मिंस्तस्मिन्

---

* गुणकर्म्माणि वक्ष्यते। इति चक्रपाणिः।

मधुराम्ललवणादीनामपि रसानां पाञ्चभौतिकत्वेन मधुरत्वादिना ग्रहात् पृथिव्यम्ब्वादिगुणबाहुल्यग्रहेण पञ्चेन्द्रियग्रहणमुपचर्य्यते इति चेन्न "द्रव्यं हि प्रधानमाश्रयत्वात्। द्रव्यमाश्रिता हि रसादय इति"।

ननु रसादीनामाश्रयत्वेऽपि द्रव्यस्य रसादिद्वारेणैव फलसाधकत्वान्न रसादिभ्यो द्रव्यस्य प्राधान्यमिति चेन्न, यतो "द्रव्यं प्रधानमारम्भसामर्थ्यात्। द्रव्याश्रितो ह्यारम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य संक्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न तु रसादिष्वारम्भः"।

नन्वारम्भो मध्वरिष्टादौ कालपरिणामेनाम्लादिरसस्यास्ति न ह्यारम्भ आहरणक्षोदनादिव्यापारमात्रं किन्तु प्रयोजननिष्पत्तिहेतुसाधनमेव, तच्च रसादिष्वस्ति इति चेन्न "द्रव्यं हि प्रधानं शास्त्रप्रामाण्यात्। शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते" इति।

ननु रसादिद्वारेणैव द्रव्याणां कार्य्यविशेषमुपलभ्य योगानामुपदेशे द्रव्याण्युपदिशन्ति भिषज इति। रसा एव प्रधानमिति चेन्न "द्रव्यं प्रधानं रसादीनां क्रमापेक्षितत्वात्। रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णाः" इति।

नन्वेवं द्रव्यमपि क्रममपेक्षतेऽवस्थानां यथा तारुण्ये तरुणं परिणामे सम्पूर्णमिति चेन्न "द्रव्यं प्रधानमेकदेशसाध्यत्वात्। द्रव्याणामेकदेशेनापि चूर्णादयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति" न रसानामिति।

अत्र कार्य्यसाधकैकदेशत्वादित्यर्थस्तेन साध्येन न वैयधिकरण्यम्। एवं क्रमापेक्षितत्वादित्यत्रापि स्वक्रमापेक्षितरसादित्वादिति व्याख्येयम्। "तस्माद्द्रव्यं प्रधानं, "द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति"।

"तन्नेत्याहुरन्ये। रसास्तु प्रधानम्। कस्मात्? आगमात्। आगमो हि शास्त्रमुच्यते। शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त आहार इति, तस्मिंश्च प्राणाः" इति।

ननु भूतायत्ता रसा रसायत्तश्चाहारस्तस्मिंश्चेत् प्राणाः सन्ति सन्तु स च द्रव्याधीन एवेति कथं रसस्य प्राधान्यमिति चेन्न "रसाः प्रधानमुपदेशात्। उपदिश्यन्ते हि रसाः। यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति" इति।

द्रव्येऽनुपानादौ कृत्स्ने वा तन्त्रे वक्ष्यते आचार्य्य इति शेषः। वक्ष्यते इति ब्रूजो वचिरादेशात् प्रयोगः। किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतु, तद्यथा गुरुखरकठिनादिगुणबहुलं पार्थिवद्रव्यं तेषाञ्च पार्थिवानां गुणानां कर्म्मोपचयसञ्जातगौरवादीति ॥ ३२ ॥

ननु यथा रसानां वातादुग्रपशमकत्वेनोपदेशोऽस्ति तथा द्रव्याणामपि, यथा "आमलक्यादिरित्येष गणः सर्व्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः" इत्यादि इति चेन्न, रसाः प्रधानमनुमानात्। "रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति"।

ननु रसेनानुमीयते द्रव्यं द्रव्येणापि रसनायोगेन रसमनुभवतीति द्रव्यमेव प्रधानं न तु रसा इति चेन्न "रसाः प्रधानमृषिवचनात्। ऋषिवचनं हि वेदो यथा किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति"। तस्माद्रसाः प्रधानम्। रसेषु गुणसंज्ञा गुरुत्वादयः समानाधिकरणत्वेन व्यवस्थिताः। रसगुणेषूपदेक्ष्यामः।

"तन्नेत्याहुरन्ये। वीर्य्यं प्रधानम्, कस्मात्? तद्वशेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधन-संशमन-संग्राहकाग्निदीपन-प्रपीड़न-लेखनवृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथूकरणविलयनदहनदारणमादन-प्राणघ्न-विषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्च, अग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रुक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्चेत्येतानि खलु वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्व्वन्ति। यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात्। तथा कुलत्थः कषायः, कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च। मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयेत् शीतवीर्य्यत्वात्। कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वात् अम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयेदुष्णवीर्य्यत्वात् मधुरा मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्य्यत्वात्, मधुरं क्षौद्रञ्चेति। तदेतत् निदर्शनमात्रमुक्तम्। भवन्ति चात्र। "ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम्॥ ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्म्मकारिणः॥ ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु व। स्नेहगौरवशैत्यानि वलासं वर्द्धयन्ति ते॥" इति।

"तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। तन्नेत्याहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति। कस्मात्? सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वात्। इह हि सर्व्वाणि द्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। भवन्ति चात्र। पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः। चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः॥ तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम्। किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ३३ ॥

दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना वीर्य्यात् वीर्य्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् । अन्योन्याऽपेक्षिकं जन्म यथा स्याद्देह-देहिनोः ॥ वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्य-चिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥ प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन ॥ सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत् ॥ तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥" इति सुश्रुतेनोक्तम् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः – तेन द्रव्यप्राधान्येऽपि द्रव्यगुणकर्म्मणामतिबाहुल्यात् सङ्क्षेपेणोप-देशार्थं गुरुशीतादिगुणानां मधुरादिसामानाधिकरण्यात् प्रथमं रसोपदेश व्यव-स्थिते रसस्वरूपमुपदिशति,—रसनार्थो रस इति। अर्थसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते "अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मनसस्तु चिन्त्यमर्थः" इति रसनस्य योऽर्थः स रसः। अर्थो हि समानयोनिकं वस्तु तत्र यद् यद् योनिकं तत् तस्य तद् योनिकं वस्तु। तथा हि रसनमाप्यमिन्द्रियं रसोऽप्याप्य इति रसनार्थो रस इति ज्ञापयितुमाह,—तस्य द्रव्यमाप इति द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयसमवायिकारणं प्रकृतिभूतकारणमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यमिति किं रसस्याश्रयरूपं कारणं किं ग्रहणे कारणमित्यत आह—निर्वृत्तौ चेति। निर्वृत्तिरुत्पत्तिः। रसस्योत्पत्तौ द्रव्यं गुणकर्म्माश्रयसमवायि-

चक्रपाणिः—सम्प्रति दोषानभिधाय तत्प्रशमनप्रधानान् रसान् वक्तुमुद्यतो रसलक्षणपूर्व्वकं रसोत्पत्तिक्रममाह,—रसनार्थ इति। रस्यत आस्वाद्यत इति रसः, रसनार्थ इति जिह्वाग्राह्यः। एतच्च षण्णामपि रसानामनुगतं रूपादिषु च व्यावृत्तत्वात् साधु लक्षणम्। तस्येति रसस्य, द्रव्यमित्याधारकारणं, द्रव्यशब्दो ह्याधारकारणवाची, यथा—"पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि" इति। क्षितिस्तथेति यथा आप आधारकारणं तथा क्षितिरपि, अप्क्षिती व्यक्तव्ये, क्षितिस्त्वग्रे प्रतिवचनात् क्षितेराधारकारणत्वममुख्यमिति दर्शयति, येनापो हि निसर्गेण रसवत्यः। तथा ह्यात्रेयभद्रकाप्यीये "सौम्याः खल्वापः" इत्यादिना जल एव रसस्य व्यक्तिरिति दर्शयति।

कारणमापः, यस्मिन् द्रव्ये जायमाने रसश्चाभिव्यज्यते तस्य जायमानद्रव्यस्य क्रियागुणवत् समवायिकारणमापः। आप एव हि रसतन्मात्रात्मिकास्तत्र यद्रसमात्र तदेवेह किं रसनार्थपदेनाभिहितं, न हि तद्रसमात्रं रसनेन्द्रियस्य ग्राह्योऽर्थोऽतीन्द्रियत्वात्। तज्ज्ञापनार्थमाह—क्षितिरिति। पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रवेशेनव जायमाने स्थूलजले चतुरात्मकेऽव्यक्तरसरूपेणाभिव्यज्यते, तासां चतुरात्मिकानामनुप्रवेशेन क्षितिस्तथैव रसाश्रयद्रव्यं पञ्चात्मिका, न तु गन्धतन्मात्रा क्षितिरिति ख्यापितम्। "कार्य्यं हि समवायिकारणैर्द्रव्यैर्द्रव्याणि गुणाश्च गुणैरारभ्यन्ते इत्यात्रेयः।" भट्टकाप्यस्तु "रसतन्मात्रं जलं सूक्ष्मं निरवयवं तदेव तेजोऽनुप्रवेशेन यज्जलं जातं तत्र योऽव्यक्तरसो निष्पाद्यते स रसतन्मात्ररूपजलादनन्यः" इत्याह; पाञ्चभौतिकद्रव्यगतरसस्य स्थूलजलं द्रव्यमिति बोध्यम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं रसविशेषविज्ञानीयेऽध्याये। "आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तस्मादाप्यो रसः" इति। सर्व्वभूतचिन्ताशारीरेऽप्युक्तम् "आकाशादीनां कर्म्मगुणास्तत्राप्यस्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्चेति।" स्वयमप्येवं वक्ष्यति। इत्थञ्च तन्मात्ररसो रसत्वं रसाभावश्च न रसनार्थस्तेषां रसनसमानयोनिकत्वाभावादत्र मधुराद्यन्यतमस्य कट्वाद्यन्यतमैः सह भेदेऽपि सति पृथक्त्वाख्योऽभावत्वेन ग्रहदशायां रसनार्थत्वमस्ति रसत्वमप्यस्ति इत्यतो रसाभावे रसेतरत्वविशेषणं, यत् तूच्यते परेण "यथाश्रुतलक्षणस्यास्य रसत्वे रसाभावे चातिप्रसङ्गादतीन्द्रियरसे चाप्रसङ्गाद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमिति लक्षणं बोध्यमिति।" अत्र रसनेति पदं रूपादीनां ग्राहकचक्षुरादीनां व्यवच्छेदार्थम्। वातादिदूषितरसनस्यारुचिवशाद्रसस्य रसनाग्राह्यत्वेन तत्राव्याप्तिवारणाय इन्द्रियेतिपदम्। रसनेन्द्रियवृत्तिरूपादि-

तत् सुश्रुतेऽप्युक्तं "तस्मादाप्यो रसः" इति। क्षितिस्त्वपामेव रसेन नित्यानुषक्तेन रसवतीत्युच्यते, यतो नित्यः क्षितेर्जलसम्बन्धः; वचनं हि—"विष्टं ह्यपरं परेण" इति, अस्यार्थः;—खवाय्वग्निजलक्षितीनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्व्वपूर्व्वभूतस्य नित्यमनुप्रवेशः, तत्कृतश्च खादिषु गुणोत्कर्षः। रसस्य किं व्यक्तौ अप्क्षिती कारणं किंवा विशेष इत्याह,—निर्वृत्ताविध्यादि। निर्वृत्तौ चाभिव्यक्तौ। एतेन रसोऽभिव्यज्यमानो जलक्षित्याधार एव व्यज्यत इति दर्शयति; चकाराद्विशेषेऽपि मधुरादिलक्षणे अप्क्षिती प्रत्ययौ; तेन "सोमगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यग्निगुणातिरेकादम्लः" इत्यादिना जलपृथिव्योरपि विशेषकारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नं। विशेषे च प्रत्ययाः खादय इति मधुरादिविशेषनिर्वृत्तौ निमित्तकारणं खवाय्वनलाः, न

वारणाय ग्राह्येतिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यजातेरसत्त्वादसम्भवात् तद्वारणाय वृत्तीतिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यरसवृत्तिगुणत्वजातिमत्त्वाद् रूपादीनां रसत्ववारणाय गुणत्वावान्तरेति । मधुरादिषु प्रतिरसं तथातीन्द्रियरसे चाव्याप्तिवारणाय जातिमत्त्वमिति । प्रत्येकरसस्य जातिमत्त्वेऽपि मधुरत्ववत्तया ग्रहणदशायां जातिमत्त्वाग्रहेऽप्रसङ्गसम्भावात् । जातिमत्त्वन्तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेनैव बोध्यम् । तेन ज्ञेयत्वादिना सम्बन्धेन नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

नेदं साधु व्याख्यानम् । तन्मात्ररसोऽतीन्द्रियः साधारणभूत एवाव्यक्तो गुणत्वावान्तरसामान्यभूतजातिमत्त्वाभावादनेन लक्षणेनालक्षितः । एकत्वात् तस्य गुणत्वावान्तरसामान्याभावात् । न हि मधुरादिगतसामान्यमस्यास्ति, मधुरादयो हि रसप्रभेदा रसत्वसामान्यवन्त एष तु न रसप्रभेदः साधारणत्वात् । तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यो यो मधुरादिरसस्तत्तद् वृत्तिगुणत्वावान्तरसामान्यभूतजातिर्न तन्मात्ररसे तस्मात् तन्मात्ररसो नैतल्लक्षणलक्षित इति अतीन्द्रियरसेऽप्रसङ्गसद्भाव एव, न तु निवारितः स्यात् । अस्माकं मतेनेदं तन्मात्ररसलक्षणमिति तुल्यत्वादिष्टं क्षितिस्तथेत्युक्त्या तस्य व्यावृत्तत्वख्यापनादस्य रसनार्थो रस इति लक्षणस्यालक्ष्यस्तन्मात्ररस इति ज्ञापितम् । तस्माद्रसनार्थो रस इत्यस्य लक्षणस्य रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमिति व्याख्यानमसाधु । आकाशानुप्रवेशे वायुर्द्विगुणस्तस्य तेजस्यनुप्रवेशे तेजस्त्रिगुणं तस्य रसतन्मात्रास्वप्स्वनुप्रवेशे चतुरात्मिका आपस्तज्जलानुप्रवेशेन श्रूयते रसवती क्षितिरित्यतस्तन्मात्ररसव्यावृत्तिज्ञापनार्थमाह—क्षितिस्तथेति । 'अत्रेदं हृदयं कतिधापुरुषीये "महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः । तेषामेकगुणः पूर्व्वो गुणवृद्धिः परे

प्रधानकारणभूताः । खादय इत्यनेनैव त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रय इति वचनं तेषामेव व्यस्तसमस्तानामपि प्रत्ययत्वदर्शनार्थं, अत एव व्यस्तसमस्ताऽऽकाशादिसंसर्गात् भेदस्तु रसानां मधुरतरमधुरतमादिरेवन्तु रसभेदश्चोपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्तावप्याकाशादीनां निमित्तकारणत्वं दर्शयति, वक्ष्यति हि 'तास्वन्तरीक्षाद् भ्रष्टा भ्रश्यमानाः पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति यासु षड्भिमूर्च्छन्ति रसाः" इति । अन्ये तु विशेषे चेति चकारं खादयश्चेत्यत्र योजयन्ति, तेन चकारात् कालोऽपि विशेषेऽभिव्यक्तौ च कारणं लभ्यते, साक्षात् तु कालस्यावचनेन खादिभ्योऽप्यपकृष्टं कालस्य कारणत्वं दर्श्यते । किंवा रसस्यापो द्रव्यं क्षितिस्तथेति च पूर्व्ववदेव निर्वृत्तौ च, क्षितिरेव,

परे। पूर्व्वः पूर्व्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः॥" इति। जलानुप्रविष्टायां क्षितावपि रसोपलम्भात् क्षितिश्च सह रसेन भौतिकद्रव्योत्पत्तौ गुणकर्म्माश्रय-समवायिकारणमिति रसस्य निर्वृत्तौ च द्रव्यमिति। अत एव सुश्रुतेनोक्तं "तस्मादाप्यो रसः" इति न तु पार्थिवोऽपि रस इति, स्वयञ्च घ्राणार्थो रस इति न कृतम्।

नन्वेवञ्चेत् कथं मधुरादिप्रविभागः स्यादित्यत आह,—विशेषे चेत्यादि। विशेषे रसस्य प्रभेदं प्रति च खादयस्त्रय आकाशवाय्वग्नयस्त्रयः प्रत्यया हेतवः। निर्देशादेव त्रय इति प्राप्तौ पुनस्त्रय इत्यनेन व्यस्ताः समस्ताश्च हेतव इति दर्शितम्। तेन भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुर इत्यादि वक्ष्यते। एतेनैतदुक्तं भवति नाप्सु न च क्षितौ मधुरादिरसविशेषो वर्त्तते, किन्तु रसनार्थो यः कश्चिद्व्यक्तो भावो रसनेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु स खलु तेषु पञ्चभिर्भूतैर्जन्यमानेषु द्रव्येष्वद्भ्यः क्षितेश्चैवाभि-व्यज्यमानः खादिभूतत्रय-जल-क्षिति-संयोगान्मधुरादि-विशेषेणाभिव्यज्यते। इति खादयस्त्रयो विशेषे प्रत्यया हेतवो न तु प्रकृतिभूतकारणानि।

ननु जलक्षित्योरिव किं पाञ्चभौतिके पूर्व्वमव्यक्तोऽथ व्यक्तो वा रसोऽभि-निर्वर्त्तते ततो विशेष इत्याशङ्कायां चकारद्वयं युगपद्रसस्य जलक्षितिभ्यां निर्वृत्तिः खादिभिर्योगे च मधुरादिविशेष इत्यर्थः। उक्तं च सुश्रुतेन रसविशेषविज्ञानीये— "आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरस-गन्धास्तस्मादाप्यो रसः। परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहाच्च परस्परानुप्रवेशाच्च सर्व्वेषु सर्व्वेषां सान्निध्यमस्ति, उत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढ़ाभिव्यज्यते। तद् यथा—मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति"॥ ३३॥

निर्वृत्तावभिव्यक्तौ प्रत्ययो नापः; यत आपो ह्यव्यक्तरसा एव, क्षितिसम्बन्धादेव च रसोऽभिव्यक्त उपलभ्यते, उक्तञ्च "जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति यासु षड्भिमूर्च्छन्ति रसाः" इति। तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवापां रसो व्यज्यते,, नान्यथा। विशेषे चेति चकारात् अप्क्षिती विशेषे कारणे, यद्यपि चाप्क्षिती विशेषे कारणे, तथापि "सोमगुणातिरेकात् मधुरः" इत्यादौ तु खादय एव तथा सन्निविशन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन तत्रापि ऊनत्वेन सन्निविष्टाः खादय एव विशेषहेतव इति। यद्यपि चाभिव्यक्तिर्मधुरादिविशेषरहिता क्वचिद्भवति तथापि सामान्येन सर्व्वत्र यदभिव्यक्त्येऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षितिरूपं जलक्षितिरूपं वा तदभिव्यक्तिकारणं, यदनुगमात् तु मधुरादिविशेषोपलब्धिस्तद्विशेषकारणमुच्यते॥ ३३॥

स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥
स्वाद्वम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।
जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ३४ ॥ *

गङ्गाधरः—ननु विशेषे च प्रत्यया: स्वाद्यस्त्रय इति चोक्तं, ते च विशेषाः के इत्यत आह—स्वादुरम्लोऽथेत्यादि । स्वादुरिति मधुर इत्यर्थः । स्वाद्वादीनामुत्तरोत्तरापकर्षात् पूर्व्वपूर्व्वमभिधानम् षट्कोऽयमिति षड़ेव, न तु सप्तकादिरित्यर्थः । पुनः सङ्ख्यावचनात् स्वाद्वादिविशेषस्तु स्वादियद्भूतसंयोगादेव भवति तदुक्तं सुश्रुतेनापि "भूम्यम्बुगुणवाहुल्यान्मधुरः । तोयाग्निगुणवाहुल्यादम्लः । भूम्यग्निगुणवाहुल्याल्लवणः । वाय्वग्निगुणवाहुल्यात् कटुकः । वाय्वाकाशगुणवाहुल्यात्तिक्तकः । पृथिव्यनिलगुणवाहुल्यात् कषाय इति ।"

स्वयमपि वक्ष्यत्यात्रेयभद्रकाप्यीये । "सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसास्त्वन्तरीक्षादभ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति । तासु च मूर्त्तिषु षड़भिमूर्च्छन्ति रसा, तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । भूम्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तकः । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां षण्णां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषाद् भूतानाम्" इत्यादिना रसानामूर्द्धादिभाजित्वं प्रत्येकेन स्वरूपत्वं गुणकर्म्मादिकञ्च विशेषेण वक्ष्यति ।

चक्रपाणिः—रसविशेषानाह—स्वादुरित्यादि । अत्र सर्व्वप्राणिनामिष्टत्वादादौ मधुर उक्तः, तदनु च प्राण्यभीष्टोत्कर्षक्रमेणैवादिनिर्द्देशक्रमो बोद्धव्यः । षट्क इति पुनः संख्याकरणं परवादिमतसप्तसंख्यत्वादिनिषेधार्थम् । अयं संग्रह इत्यनेनावान्तरभेदबहुत्वं तथा वक्ष्यमाणरससंसर्गबहुत्वञ्च दर्शयति । रसानामुपयुक्ततरं कार्य्यमाह—स्वाद्वम्लेत्यादि । अत्र च वायोर्नीरसस्यापि

---

* अध्यायान्ते संग्रहश्लोकटीकायां "भूयश्चात इत्यादि लवणाः कफमित्यन्तैः सार्द्धचतुष्टयश्लोकैः सप्रत्ययद्रव्यरसा उक्ताः" इति विवृतं गङ्गाधरेण ; आदर्शपुस्तकेषु श्लोकस्यैकस्य अनुल्लेखात् न पूर्य्यते सा संख्या, अतः स श्लोको विनिवेशितोऽस्माभिरत्र पादटिप्पण्याम् । यथा—

"कट्वम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम् ।
कषायकटुतिक्ताश्च स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ॥" इति ।

कर्म्माण्याह—स्वाद्वम्लेत्यादि। स्वाद्वम्ललवणा वायुं जयन्ति वृद्धं समं कुर्व्वन्ति समं ह्रासयन्ति क्षीणमतिह्रासयन्ति। नीरसत्वेऽपि वायोः स्वाद्वादिरससहचरितैः स्निग्धगुरुत्वादिभिर्मधुरः स्निग्धोष्णादिभिरम्लः स्निग्धोष्णगुरुत्वादिभिर्लवण इत्येते वातविजेतृत्वेन व्यपदिश्यन्ते। कषायस्वादुतिक्तकाः पित्तं जयन्ति शैत्यगौरवाभ्यां स्निग्धशीतगुरुत्वैः शैत्यरौक्ष्याभ्यां, तिक्तैस्तिक्तस्यापि पित्तस्य जयो वीर्य्याद्विदग्धत्वे सामत्वे च। श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तका जयन्ति रौक्ष्येण लघूष्णरुक्षत्वै रुक्षलघुत्वाभ्यामिति क्रमेणोन्नेयम्। एषां वातादि-प्रशमकत्ववचनेन कट्वादीनामेभ्यो भिन्नानां वातादिकोपनत्वमुन्नेयं वा तदप्युक्तं "तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व्वते" इति। अन्ये च पठन्ति "कट्वम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम्। कषायकटुतिक्ताश्च स्वाद्वम्ललवणाः कफम्" इति। अत्र कट्वम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति रूक्षोष्णलघुत्वैः कटुको रसः पित्तं वृद्धं करोति उष्णतीक्ष्णकटुत्वैः क्षीणं समं वा वृद्धं वा। अम्लो रसो लघूष्णत्वाभ्यां पित्तं सममुष्णतीक्ष्णत्वादिभिर्वृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा। लवणो रसः उष्णत्वेन पित्तं समं वर्द्धयति उष्णत्वतीक्ष्णत्वाभ्यां क्षीणं समं वा वृद्धं वा करोति। स्वाद्वम्ललवणाः कफं कोपयन्ति मधुरो रसः स्निग्धशीतगुरुत्वैः कफं समं वृद्धं करोति। अम्लो रसः स्निग्धत्वेन लवणो रसः स्निग्धत्वगुरुत्वाभ्यां क्षीणन्तु समं वृद्धं वा। कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणमिति कटुको रसः समीरणं लघूष्णरुक्षत्वैस्तिक्तको रसः शीतरुक्षलघुत्वैः कषायो रसः शीतरुक्षत्वाभ्यां समं समीरणं वृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा इति। केचिदत्र वातपित्तकफानां क्रमेण निर्णयच्युत-क्रमदोषपरिहारार्थश्च "कषायकटुतिक्ताश्च कोपयन्ति समीरणम्। कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम्" इति पठन्ति। तदेतत्पाठोऽत्र न सङ्गच्छते, वातादीनां प्रशमनप्रकरणात् प्रकोपणोपदेशस्यापेरतेन सिद्धेः।

रससहचरितस्निग्धत्वादिगुणैर्विपरीतैः प्रशमो ज्ञेयः, एवं मधुरस्यापि श्लेष्मणोऽम्ललवणाभ्यां स्निग्धत्वाभिष्यन्दित्वादिसहचरितगुणयोगादेव वृद्धिः। अत्र च ये प्रशमकत्वेन रसा वातादीनां नोक्ताः, ते वर्द्धका बोद्धव्याः; यदाह वाग्भटः "तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व्वते" इति। रसकर्म्मातिदेशेनैव गुणवीर्य्यविपाकानामपि कर्म्मनिर्देशः कृत एव, यतो मधुरादिरसेनैव सर्व्वगुणान् वीर्य्यविपाकांश्च निर्देक्ष्यत्यात्रेय-भद्रकाप्यीये, "तत्र स्वादुः" इत्यादिना, तथा "कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः,"

किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

विषमवातादिजयोपदेशेन मधुरादिरससहचरितगुणवीर्य्यसंज्ञानां गुरु-लाघवशीतोष्णादीनां वातादिजयित्वमुक्तमाचार्य्येण । आत्रेयभद्रकाप्यीये हि वक्ष्यति मधुरादिरसद्वारेणैव द्रव्याणां गुणवीर्य्यविपाकान् ; तद् यथा—"तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामस्तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्यात्" इत्यादिभिरुक्त्वा मधुरादिरसगुणान्, ततः परम् "शीतं वीर्य्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । तेषां रसोपदेशेन निर्द्देश्यो गुणसंग्रहः । वीर्य्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥" इत्यादि । तथा "कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा" इत्यादि ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ रसद्वारेण द्रव्याणां गुणवीर्य्यविपाकसंग्रहणे धातुवैषम्य-प्रशमनत्वमुक्त्वापि प्रभावजकर्म्मणोऽसंग्रहात् रसानां द्रव्याश्रितत्वाच्च शमन-दूषणादिकर्म्मणापि सर्व्वोपसंग्रहणाय द्रव्यभेदमुपदिशति—किञ्चिद्दोषेत्यादि । द्रव्यमुच्यते इति द्रव्यशब्दस्य त्रिभिः किञ्चित्पदैरन्वयः । किञ्चिदिति द्रव्यस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने वृत्तिमतो विशेषणं द्रव्यत्वव्याप्यधर्म्मवद्वाचकं पुनः पठितत्वेन भेदमन्योन्यं गमयति, तेन यद् द्रव्यं द्रव्यत्वव्याप्यधर्म्मवद दोषप्रशमनं तद्भिन्नं द्रव्यत्वाव्याप्यान्यधर्म्मवद् द्रव्यं स्वस्थवृत्तिविहित-द्रव्यत्वव्याप्यधर्म्मवद्भिन्नं च यत् तद् द्रव्यं धातुप्रदूषणमिति त्रिःपठित-किञ्चित्-पदेन परस्परं भेदो गम्यते नैकपठितेन परन्त्वभेद एव लभ्यते किञ्चित् द्रव्यं दोषप्रशमनं धातुदूषणं स्वस्थहितमित्यवगमात् । न चेष्टापत्तिरस्तु यद्धि द्रव्यं

तथा "अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा । शीतं वीर्य्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्लं यदुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः" इत्यादिना ॥ ३४ ॥

चक्रपाणिः—अतोऽवशिष्टद्रव्यकार्य्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्यभेदमाह— किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्व्वं, दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् । दोषग्रहणेन दुष्टा रसादयोऽपि गृह्यन्ते, तेन, द्रव्यमहिम्ना यद्दोषाणां दुष्टानां रसादीनां धातूनां वा शमकम् आमलकदुरालभादि तद् गृह्यते । आमलकं हि शिवत्वात् त्रिदोषहरं, दुरालभा चापि वातपित्तश्लेष्महरी । यद्यपि चामलकस्य "हन्ति वातं तदम्लत्वाद" इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथापि तत् प्रभाववृंहितमेव बोद्धव्यं, यतस्तत्राम्लत्वादिना पित्तादिकोपोऽपि

यस्मिन् देशे वयसि काले च प्रकृतिदोषबलस्वबलदेहबलाद्यनुरूपमात्रयोपयुक्त यद्धातुदुष्टिप्रशमकं भवति, तदेव द्रव्यं तथा प्रयुक्त न तद्धातुदूषकं भवति न वा स्वस्थवृत्तिहितं भवति। एवं यद् द्रव्यं यद्धातुप्रदूषणं तद् द्रव्यं न तद्धातुप्रशमकं न वा स्वस्थहितम्। यच्च द्रव्यं स्वस्थहितं तथा प्रयुक्त तन्न धातुदोषप्रशमनं न वा धातुदूषकमिति।

नन्वस्ति स्वस्थवृत्तिसम्मतरक्तशाल्यादीनां दोषप्रशमनत्वं ज्वरादौ प्रयुक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। कफदोषप्रशमनानामपि कटुकरसादीनां वातप्रदूषणत्वमिति यच्च धातुप्रदूषणं तत् कफप्रशमनमिति, किञ्च येन द्रव्येण यो धातुः साम्यावस्थो ह्रसति तेन द्रव्येणैव वृद्ध्यवस्थः स धातुः समो भवति समो येन वर्धते क्षीणस्तेन समः स्यादिति कथं तथा व्यवस्थीयते इति चेन्न दोषप्रशमनानि हि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषं प्रशमयन्त्येव प्रतिबन्धकसत्त्वे तु कुर्व्वन्ति न ह्येतावता तेषां दोषप्रशमनत्वस्वभावो व्याहन्यते, यथा सति हि प्रतिबन्धके मणिमन्त्रे वह्निर्न दहति तावता तु वृद्धेन दाहकत्वस्वभावो व्याहन्यते। एवं धातुप्रदूषकस्यापि यदा निमित्तान्तरयोगात् धातुप्रशमकत्वं स्यात् तदा धातुप्रदूषणत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरयोगं विना धातुप्रदूषकत्वस्वभावो न व्याहन्यते। यथाग्निसम्बन्धेन जलस्योष्णत्वेन शीतस्वभावो न व्याहन्यते। कैवल्ये प्राधान्येन व्यपदेशो युक्तः। यच्च धातुप्रदषकं क्षीणं वर्द्धयित्वा समकरं भवद्धातुदोषप्रशमनं भवति, तत् तु साम्यावस्थाकारकत्वेन न दोषावह एवेति दोषप्रशमकत्वेन न व्यपदिश्यते इत्याह कश्चित्। अन्ये त्वाहुर्यत् तु वातकरं कफहरं

युज्यते स त्वामलकप्रभावान्न स्यात्। धातुप्रदूषणमिति वातादीनां समत्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनाञ्च दूषणं किञ्चित्, यथा—यवकमन्दकविषादि। सुष्ठु अवतिष्ठते नीरोगत्वेनेति स्वस्थस्तस्य वृत्तिः स्वस्थरूपतयानुवर्त्तनं तत्र स्वस्थवृत्तौ मतमभिमतं पूजितमिति यावत्। संख्येयनिर्देशादेव त्रित्वे लब्धे त्रिविधग्रहणं नियमार्थं, तेन संशोधनसंशमनादीनामनेकविधानामपि तत्रैवावरोधः। रसायनवाजीकरणे तु स्वस्थवृत्तिमात्र एव ;—यदुक्तं 'स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद् वृष्यं तद्रसायनम्" इति। प्रति प्रति तु पादे किञ्चिद्ग्रहणं दोषहरत्वादिकर्म्मणां विभिन्नद्रव्याश्रयित्वोपदर्शनार्थम्। एककिञ्चिद्ग्रहणे तु एकमेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतञ्च स्यात्, न च तदभिमतम्। ननु सुस्थवृत्तिमतानां रक्तशालिषष्टिकयवादीनां दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्यादीनां ज्वरादौ प्रयोगं, तथा प्रकृतिशरीरदेशकालमात्राभियुक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति, यथा—"आमलकमतिमात्रमग्निमान्द्याय" इत्यादि ज्ञेयं, तथा धातुप्रदूषणमपि दोषप्रशमनं दृश्यते, यथा "विषमुदरहरम्," तथा यदेव

पित्तकरं मरिचादि तद्दोषप्रशमनं धातुप्रदूषणञ्चेत्युभयं न ह्येतावता द्रव्यस्य त्रैविध्यहानिर्यथा पञ्च गुल्मा इत्यादौ संसर्गजगुल्मत्रयसम्भवेऽपि न पञ्चविधत्व-व्याघात इति, किंवा यस्योभयकरत्वं तद्रसवीर्य्यादिद्वारेणैव न तु प्रभावकृतमिति द्रव्यप्रभावाधिकारे तन्नोदाहार्य्यं न हीदृशं किञ्चिद् द्रव्यमस्ति यत्प्रभावेणैकं दूषयत्येकं शमयतीति, स्वयमेवैतेनोपदिष्टमिति ।

वस्तुतस्तु स्वस्थवृत्तिमतमिति स्वस्मिन् शरीरमानसधातुसाम्ये स्थितस्य तत्त्वेन वृत्तिवर्त्तनं तत्र मतं हितसेवनेनाहितवर्ज्जनेन जीवनरक्षणमिति यद् द्रव्य तन्न धातुदुष्टिप्रशमनं न वा धातुप्रदूषणं, किन्तु धातुदूषकत्वाभावेन धातुदुष्ट्यां ज्वरादौ हितमेव प्रयुज्यते न तु प्रशमकत्वेन हिततया प्रयुज्यते न वा भाविदोष-प्रशमत्वेन दोषप्रशमनमिति । यच्च द्रव्यं धातुप्रदूषकं यस्य धातोर्यां हानिरूपां वा वृद्धिलक्षणां वा दुष्टिं जनयति यथैवोपयुक्तं तथैवोपयुक्तं तस्य धातोस्तां दुष्टिं तद् द्रव्यं न जनयत्येवेति वातकरं भवतु कफकरं पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तेनेति । यच्चापि द्रव्य दोषप्रशमनं यस्य धातोर्यां दुष्टिं हानिं वा वृद्धिं वा यथैवोपयुक्तं प्रशमयति तथैवोपयुक्तं तस्य धातोस्तां दुष्टिं तद् द्रव्यं न जनयत्येवेति, वातकरं भवतु कफकरं पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तेनेति । गुणतो रसतो वीर्य्यतो विपाकतः प्रभावतश्च धातुप्रदूषणं दोषप्रशमनं स्वस्थवृत्तौ मतमिति

मन्दकादिदोषकरं तदेव क्षीणदोषं प्रति वृद्ध्या साम्योपादानेन दोषप्रशमनं स्यात् ; तदेवमव्यव-स्थितत्वात् किञ्चिद्दोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम् । अत्रोच्यते—स्वस्थवृत्तिमतं रक्तशाल्यादि दोषप्रशमनमपि स्यात्, परं तत् प्रायः स्वस्थवृत्तिहितत्वात् स्वस्थवृत्तिमतत्वेन गृह्यते, वचनं हि "स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद् वृष्यं तद्रसायनम् । प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् । प्रायःशब्दो विशेषार्थः, उभयं ह्युभयार्थकृत् ॥" इति । दोषप्रशमनानि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादि-प्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचरन्त्येव, प्रतिबन्धकसम्भवे तु न कुर्व्वन्ति ; न चैतावता तेषां स्वस्वभावो न भवति; न चाग्निर्मणिविप्रतिबन्धनात् कदाचित् न दहतीति दाहकत्वेन नोपदिश्यते ; एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्धातुप्रशमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवेत् । न धातुदूषकः स्वरूपतां हन्ति, यथा सलिलस्याग्निसम्बन्धादुष्णत्वं ; तस्माद् यद् यद् यस्य प्रायिकमनन्योपाधिकृतञ्च रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यच्च मन्दकादीनां क्षीणदोषवर्द्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं तद्विद्यमानमपि कादाचित्कत्वात् तथा साम्याय ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते दोषप्रशमकत्वेन । ननु यद्यप्येवं तथापि यदेकदोषहरमपरदोषकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तकरञ्चेत्यादिवत्तु द्रव्यजातं तत् कुत्र प्रविशतु ? अत्रैके वदन्ति—यदुभयात्मकं तद्दोषहरं दोषकरञ्च, न चैतावता द्रव्यत्रित्वक्षतिः ; यतो वातादिसंसर्गजव्याधिसद्भावे वातादिजन्यत्वेन

भेदेन त्रिविधमेव न तु संशोधनादिभेदेन चयप्रकोपकादिभेदेन वाजीकरण-रसायनादिभेदेन चापरिसंख्येयं धातूनां शारीराणां वातादीनां रसादीनां मलमूत्रादीनाञ्च सञ्चितानां वाह्यानामाभ्यन्तराणां वा दोषस्य वृद्ध्यात्मकस्य संशोधनेन निर्हरणात् हान्यात्मकस्य वर्द्धनात् मानसानाञ्च रजस्तमोऽहङ्कारादीनां वैषम्यलक्षणस्य दोषस्य संशोधनादिना शमनं हि प्रशमनमिति सुतरां प्रशब्दोपादानं सङ्गच्छते।

एवं धातुप्रदूषणं हि चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयैर्धातूनामव्यापन्नानां वातादीनां रसादीनां मनःश्रोत्रादीनां शारीराणां रजस्तमःसत्त्वबुद्ध्यहङ्काराणां मानसानाञ्च युगपत् साम्यनाश सक्षयवृद्धिस्थानापकर्षणलक्षणवैषम्यलक्षणां च दुष्टिं जनयतीति। तथा स्वस्थवृत्तौ मतमपि तद् यत् स्वास्थ्यं रक्षति स्थिरञ्च स्वास्थ्यमतिमैथुनादिभिर्व्याघाताद्रक्षति जीवितादिकञ्च न ह्रासयति इति।

दोषप्रशमनं दोषप्रदूषणमिति न कारणे वातपित्तकफानां शारीरदोषसंज्ञया रजस्तमसोश्च मानसदोषसंज्ञया दोषशब्देन लाभः स्यान्न त्वन्येषाम्। किञ्चिद्धातुप्रदूषणमिति च न कारणे रसादीनां धातुसंज्ञया लाभः स्यान्न त्वन्येषामिति, तन्निरासार्थं दोषशब्दधातुशब्दोपादानेन भावसाधनदोषशब्देन दूषकस्य कर्त्तृ-साधनधातुशब्देन धारकस्य व्यावृत्त्याः परिग्रहात् रसादीनामपि दूषणं वातादीनामपि प्रदूषणं वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति कश्चित्, दोषत्वं वैषम्यवत्त्वं धातुत्व प्रकृतिमत्त्वम्। दोषप्रशमनं विषमाणां साम्यकरणं धातुप्रदूषणं समानां वैषम्य-

यत् त्रैविध्यं रोगाणामुच्यते तत् खण्डितं स्यात्, किंवा मरिचादीनां यदुभयकर्त्तृत्वादिकं न तत् द्रव्यप्रभावकृतं, किन्तर्हि रसादिकृतम्, तेन न द्रव्यप्रभावप्रस्तावे उदाहरणीयम्। न च किञ्चिद् द्रव्यं तादृशमस्ति यत् प्रभावादेव किञ्चिद्दोषं करोति किञ्चिच्छमयतीति, न दोषप्रशमनत्वादिप्रभावं प्रति नियमः, अयमेव च पक्षः साधुः। ननु किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्दोषप्रदूषणमिति वा क्रियतां, किञ्चिद्धातुप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणमिति वा; नैवं, तथा सति दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वातादिष्वेव वृत्तित्वात् तथा धातुशब्दस्य रसादिवृत्तित्वात् उभयग्रहणं न प्राप्यते। उभयपदोपादानेन द्वयं निपुणकारी तन्त्रकारो दूषणत्वधारणत्वयोगपरिग्रहात् दोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि भेषजं विविधाशितपीतीयादिवक्ष्यमाणं तथा धातुप्रदूषणेन वातादिप्रदूषकमपि निदानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति। प्रशब्दोऽत्र प्रकारे, तेन प्रकारेण मृदुमध्यादिना प्रकोपणं तथा प्रकारेण संशोधनं संशमनादिना संशमनमुच्यते; किंवा धात्वर्थानुवृत्तावेव इमौ प्रशब्दौ, यथा—च्युतांशः परिधावतीत्यत्र धावतीत्यर्थः। आदौ दोषप्रशमग्रहणं तस्यैवेहाभिप्रेतत्वात्। ननु स्वस्थवृत्तिमतद्द्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव; नैवं, न हि स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वाद्दोषनिवृत्तिकरं दोषहरणमुच्यते किं तर्हि समधातूनामवर्द्धकत्वेनाक्षय-

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसामज्जासृगामिषम् ॥
विण्मूत्रं चर्म्म रेतोऽस्थि स्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ३६ ॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥

करणमित्यर्थः । योगपारिभाषिकी संज्ञा हि योगवृत्त्या प्रतिबाध्यते तया तल्लाभात् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—यद्यपि द्रव्यमिति खादिनवकं पाञ्चभौतिकञ्च लभ्यते तथापि हि क्रियाविषेशेण विभज्य स्वरूपेण विभजति—तत्पुनरित्यादि। तन्मूर्त्तिमत् पाञ्चभौतिकं द्रव्यं भेदान्तरेणापि त्रिविधमस्मिंस्तन्त्रे प्रयोक्तुमर्हत्वेन बोध्यं, तेन वाय्वादीनाममूर्त्तद्रव्यत्वेनानुपदेशेऽपि न न्यनत्वम् । तत् तु त्रिविधं विभजते जाङ्गमेत्यादि । जङ्गमानामिदमिति जाङ्गमम् । औद्भिदम् उद्भिद्य पृथिवीं प्राणी जायत इत्युद्भित्, तस्यावयवरूपमिदमौद्भिदं द्रव्यमित्यन्वयः । पृथिव्या अप्राणिप्राणिरूपाया विकाररूपं पार्थिवं पृथिवीप्रधानमस्य विकारस्य तद्वा पार्थिवमिति । तत्र जङ्गमश्चतुर्योनिर्जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदात् । तद्भेदमत्राप्रयोजनान्नोपदिश्य तद् द्रव्यभेदेषु प्रयोक्तमर्हाणि यानि यान्यस्मिंस्तन्त्रे तान्याह—मधूनीत्यादि-रोचना-इत्यन्तसार्द्धश्लोकेन । मध्वादीन्यूनविंशतिद्रव्याणि जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते । प्राधान्येन प्रायश उपयोगित्वादेतानि निर्द्दिष्टानि तेनान्यान्यपि वस्त्याण्डादीनि ग्राह्याणीति बोध्यम् । आमिषं मांसं रोचनाः काले परिणामेन विशिष्टरूपं पित्तादि इति जाङ्गमम् ॥ ३६ ॥

यद्यपि जाङ्गमानन्तरमौद्भिदमुद्दिष्टमिति जाङ्गमविवरणानन्तरमौद्भिदविवरणमेव युज्यते, तथाप्यस्मिंस्तन्त्रे पार्थिवापेक्षया औद्भिदानां बहुप्रपञ्चत्वेन

करत्वेन च रसादिस्रोतसाञ्चानुगुणत्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकरमुच्यते, वचनं हि "पथ्यं पथोऽनपेतं यद्" इति ॥ ३५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यन्यथा द्रव्यभेदमाह—तत् पुनरित्यादि । तदिति द्रव्यं । गच्छतीति जङ्गमं । उद्भिद्य पृथिवीं जायत इति औद्भिदं वृक्षादि । उक्तप्रकारद्वयातिरिक्तपृथिवीविकारः पार्थिवम् । संस्वेदजस्येह क्रिम्यादेर्जङ्गमेऽवरोधः, कुष्माण्डकादेश्च औद्भिदे । इह च द्रव्यशब्देन पार्थिवद्रव्य-

भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
वनस्पतिस्तथा वीरुद्वानस्पत्यस्तथौषधिः ॥

प्रयोगात् स्वल्पप्रयोगाच्च पार्थिवानां जाङ्गमानन्तरं वक्तुमारम्भः—सुवर्णमित्यादि भौममौषधमुद्दिष्टमित्यन्तेन सपादेनैकश्लोकेन। विंशतिभौंममौषधमुद्दिष्टम्। सुवर्णं स्वर्णं पञ्च लोहाश्चेति षट्, समलास्तेषां मलरूपाणि च षट्; शिलाजतूनि चत्वारि सौवर्णराजतताम्रायसानि, शिराटिका लोहमलं मण्डूरञ्चेति। पञ्च लोहा रजतताम्रत्रपुसीसकाललोहाः ससिकताः सिकताशर्कराखर्परादिभिः सहिताः। सुधा दारुमूषगोदन्तादयः पार्थिवविषरूपाः। मनःशिला स्वनामख्याता। आलं हरितालं सपत्रं निष्पत्रञ्चेति द्विविधम्। मणयश्चन्द्रकान्तादिमणि-मुक्ता-प्रवाल-मुक्तास्फोट-हीरक-वैक्रान्तादयः। लवणं सैन्धवादिकम्। गैरिकं स्वर्णगैरिकखटिकादिका गिरिमृत्तिका। अञ्जनं सौवीराञ्जनरसाञ्जनकाशीसादिकम्।

औद्भिदमौषधमाह—औद्भिदन्त्वित्यादिपादत्रयेण। वनस्पतिरिति वनानां पतिरिति समासेन पुष्पं विना फलवति उद्भिदि वाच्ये सकारागमाद्रूपसिद्धिः पृषोदरादित्वात्। वीरुदिति विशेषेण लताप्रतानैर्विस्तृतीभूय वा रुणद्धि देशमिति वीरुत्। वानस्पत्य इति पुष्पफलाभ्यां प्रधानं वनस्पतिर्वृक्षो वानस्पत्यः। ओषधिरिति उषदाहे ओषणे भूताग्निना आफलपाकादाधीयते इति ओषधिः फलपाकान्ता। यद्यपि ओषधशब्देन जाङ्गमादित्रिविधमेव द्रव्यमुच्यते तथापि तदेकदेशेनोद्भिदेकदेशफलपाकान्तोद्भिदप्युच्यते यथा तृणशब्दस्तृणजातौ तृणविशेषे च वर्त्तते। सुश्रुतेनाप्युक्तं "प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च। स तु षट्सु रसेष्वायत्तो, रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः, द्रव्याणि पुनरोषधयस्ता द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च; तासां स्थावराश्चतुर्व्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति। तेष्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः। पुष्पफलवन्तो वृक्षाः। प्रतानवत्यस्तम्बिन्यश्च वीरुधः। फलपाकनिष्ठा ओषधय इति। जङ्गमाश्चापि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डज-

मेवोच्यते, तेन जलानिलाग्न्यादीनामग्रहणादव्याप्तिर्न वाच्या। जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरसमध्वाद्यपि ग्राह्यम्; एवमौद्भिदपार्थिवयोरपि ग्रहणं वाच्यं। रोचना गोरोचना। एतच्च मध्वादि प्राय उपयोगित्वात् प्राधान्यादुक्तं, तेनाण्डवस्त्यादीनाञ्च ग्रहणं बोद्धव्यम्। यद्यपि जङ्गमानन्तरं बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वादौद्भिदमुपदिष्टं तथाप्यबहुवक्तव्यत्वात् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विव्रियते, तदनु बहुवक्तव्यमौद्भिदं। सुवर्णमित्यादि।—पञ्च लोहा इति ताम्ररजतत्रपुसीसकृष्णलोहानां

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥

स्वेदजोद्भिज्जाः। तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः। खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः। क्रिमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जा इति।" अत्रापि प्राणिनामाहारद्रव्यतया ओषधयो द्विविधा इत्युक्तं, न पुनः सर्व्वथा द्विविधा ओषधय इति, यतस्तत्रैव सुश्रुतेनोक्तं "पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः। कालकृतास्तु प्रवातनिवाताःतपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमाससर्त्वयनसंवत्सरविशेषाः। तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमहेतवः प्रयोजनवन्तश्चेति"। प्रवातादय ओषधयो याः सुश्रुतेनोक्तास्ता अस्मिन्नध्याये चरकेण नोक्ताः, अपाञ्चभौतिकत्वेनामूर्त्तत्वेन च भिषग्भिः प्रयोक्तुमयोग्यत्वात्। इत्यतो नाचार्य्यस्य न्यूनता बोध्या।

अथ वनस्पत्यादिचतुष्कं लक्षयति—फलैरित्यादि। पुष्पं विना फलैर्विशिष्ट उद्भित् वनस्पतिः वटोडुम्बराश्वत्थादिः। हारीतेनाप्युक्तम्—"तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति स्मृताः" इति। पुष्पैः फलैरपि वानस्पत्यः पुष्पानन्तरफलवान्। यस्तु दृश्यते पुष्पवान् फलहीनः स च दोषकृत एव वस्तुतस्तज्जातिः फलवानेव भवति। फलपाकादन्तो नाशो यासां ता ओषध्यः। सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे फलपाकान्तत्वविशेषधर्म्मादोषधित्वमिति बोध्यम्। एवं सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे प्रतानैर्लतास्तम्बगुल्मादिभिर्विशिष्टा वीरुधः स्मृता इति।

उद्भिदा सभेदलक्षणमुक्त्वा तेभ्यो यद् यद् व्याधिषु प्रयोक्तव्य तत्तदुपदेष्टुमाह,—मूलत्वगित्यादिना गण इत्यन्तेन सार्द्धश्लोकेनेति। अष्टादश द्रव्याणि मूलत्वगादीनि औद्भिदो गण उद्भिद्भ्य प्रयोक्तव्यो द्रव्यसमूह इति।

ग्रहणम्। समला इति मलशब्देन शिलाजतूनि लोहमलरूपाणि गृह्यन्ते, तच्च सुश्रुतदर्शनात् सुवर्णरजतादिभवं षड्विधमेव गृह्यते, सुश्रुते हि षड्विधमेव शिलाजतूक्तम् इह तु रसायने चतुर्व्विधमुक्तं—"चतुर्भ्यो धातुभ्यस्तस्य सम्भवः। हेम्नोऽथ रजतात् ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि" इति वचनात्। एतच्च वचनं रसायनाधिकारित्वं चतुर्व्विधस्य शिलाजतुनो दर्शयति, न तु षड्विधशिलाजतुप्रतिषेधपरमिति न सुश्रुतेन समं विरोधः; किंवा सुवर्णं निर्म्मलं समलाश्च रजतताम्रत्रपुलोहा इति मिलित्वा पञ्च लोहाः। शिलाजतुपाषाणपङ्कजप्रभृतीनान्तु ग्रहणम् उद्दिष्ट-

मूलत्वक्सारनिर्य्यास-नाड़स्वरसपल्लवाः।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः॥
पत्त्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः॥ ३७॥
मूलिन्यः षोड़शैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः।
महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च।

सुश्रुतेनाप्युक्तं "तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादयः" इति। मूलं शिफा, त्वक् वल्कलं, सारः काष्ठान्तर्भूतः परिणतः, निर्य्यासः स्वतो विनिर्गतवेष्टकं लाक्षासर्ज्जरसमोचरसादि, नाड़ं नाड़ीवल्लुता, स्वरसः स्वो रसः। पल्लवाः किशलयाः, क्षारो भस्म प्रस्रुतोदककृतः क्षारद्रव्यम्, क्षीरं क्षीरवन्निर्य्यासः, फलं पुष्पं स्पष्टं, भस्म दाहकृतभसितम्। तैलानि वीजप्रभवाः स्नेहाः, कण्टका इति स्पष्टं, पत्त्राणि पर्णानि किशलयभिन्नानि, शुङ्गा अग्रभागाः, कन्दाः फलहीनानामोषधीनां मूलरूपाः, प्ररोहा अवरोहा इति॥ ३६।३७॥

गङ्गाधर—अथैषां सप्रभेदानां जाङ्गमभौमौद्भिदानां द्रव्याणामनन्तत्वेन तेषां मध्ये संशोधनत्वेन प्राधान्यात् भगवत्पुनर्व्वसुनिदर्शितानि द्रव्याण्युपदेष्टुमाह,—मूलिन्य इत्यादिना निदर्शिता इत्यन्तेन श्लोकद्वयम्।—मूलिन्यः षोड़शोद्भिदः; मूलं प्रधानं प्रयोक्तव्यतया विद्यते यासां ता मूलिन्यः षोड़श, एतेनासां मूलं प्रयोज्यमिति ज्ञापितम्। एवमेकोनविंशतिः फलिन्य उद्भिदः स्मृताः।

शब्देन सूचितं, उद्देशो ह्यल्पकथनम्। सुधा गाङ्गेटिका, आलं हरितालम्, अञ्जनं सौवीराञ्जन, फलैर्वनस्पतिरिति विना पुष्पैः फलैर्युक्ता वटोडुम्बरादयः; यदुक्तं हारीते—"तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति स्मृताः।" पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपीति पुष्पान्तरं फलभाज इत्यर्थः। फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते फलपाकान्ताः। अत्र केचित् 'फलान्ताः पाकान्ताश्चौषधयः' इति वदन्ति; तेन विनापि फलं पाकेनैवान्तो येषां दूर्व्वादीनां तेऽपि गृह्यन्ते। प्रतानशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते; यदुक्तं हारीतेन—"लता गुल्माश्च वीरुधः" इति। मूलत्वगित्यादौ—निर्य्यासो लाक्षासर्ज्जरसादिः, औद्भिदो गण इत्यौद्भिदसम्भूतगणः॥ ३६।३७॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यत्रैव जाङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत् प्रशस्तं तदाह—मूलिन्य इत्यादि। मूलं प्रशस्ततमं यासां ता मूलिन्यः, एवं फलिन्योऽपि, षोड़शेति च्छेदः। महास्नेहा इति

अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेवं पयांसि च ॥
शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्व्वसुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ३८ ॥
हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुड़ा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥

आसामपि फलप्रधानत्वात् फलं प्रयोज्य ज्ञापितम् । महास्नेहाश्च चत्वार इति बहूनां मांसदुग्धादीनां स्नेहानां मध्येऽत्युत्कर्षस्नेहगुणत्वान्महत्त्वं बोध्यम् । एवं लवणादीनामपि प्राधान्यं बोध्यम् । एते च जङ्गमा औद्भिदाश्च बोध्याः । पञ्चैव लवणानि च एव व्याख्यातव्यानि । एतानि भौमानि ज्ञेयानि । अष्टौ मूत्राणीति जाङ्गमानि बोध्यानि । एव पयांसि चाष्टौ जाङ्गमानि । शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः स्नुह्यादय इति यावत् ।

एषां सप्तानामौत्कर्षख्यापनार्थमाह,—य एतानित्यादि । एतान् सप्त पुनर्व्वसुनिदर्शितान् यो भिषक् विकारेषु संयोक्तुं वेत्ति स वेदवित् आयुर्व्वेदवेत्ता भवति । आयुर्व्वेदे हि संशोधनस्य कर्म्मपञ्चकस्य प्राधान्येनोक्तत्वात् । संशोधनविजिता हि व्याधयो न पुनर्भवन्ति संशमनप्रशान्तास्तु क्वचित् पुनर्भवन्ति ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—अथ मूलिन्यः षोड़शेत्यादि यदुक्तं तत् क्रमेण विवृणोति—हस्तिदन्तीत्यादिना श्लोकद्वयेन ।—हस्तिदन्ती नागदन्तीति ख्याता हस्तिदन्तवन्मूला । हैमवती श्वेतवचा । श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृत् अरुणमूला त्रिवृत् । अधोगुड़ा वृद्धदारकः । सप्तला चर्म्मकषा । श्वेतनामा श्वेतापराजिता । प्रत्यक्श्रेणी मूषिकपर्णी दन्तीभेद एव । गवाक्षी गोडुम्बा । ज्योतिष्मती लतापुटकी । विम्बी ओष्ठोपमफलम् । शणपुष्पी घण्टारवा ।

क्षीरमांसादीनामपि स्नेहतया स्नेहाध्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु सर्पिरादीनां भूरिस्नेहवत्त्वेन महत्त्वम् । पञ्चैव लवणानीति विमाने वक्ष्यमाणलक्षणे लवणबहुत्वे पञ्चानामेव प्रशस्तत्वेन दर्शनार्थं । एवं मूत्रादिष्वपि प्राधान्यमुन्नेयं स्वजातीयेषु । वेदविदिति आयुर्व्वेदवित् ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती बृहत्फला गोडुम्बा, नागदन्ती भण्यते इत्येके, ; हैमवता वचा, श्यामा श्याममूला त्रिवृत्, अधोगुड़ा वृद्धदारकः, सप्तला चर्म्मकषा, श्वेतनामा श्वेताऽपराजिता, प्रत्यक्श्रेणी दन्ती, विम्बी ओष्ठोपमफला, शणपुष्पी घण्टारवः, विषाणिका

ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोड़शी।
शणपुष्पी च बिम्बी च च्छर्दने हैमवत्यपि।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने।
इत्युक्ता नामकर्म्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु॥ ३९॥
शङ्खिन्यथ विड़ङ्गानि त्रपुषं मदनानि च।
आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्॥

विषाणिका मेषशृङ्गी। अजगन्धा अजमोदा। द्रवन्ती दन्तीभेदः। क्षीरिणी स्वनामख्याता स्वर्णक्षीरी।

आसां षोड़शानां मूलिनीनां कर्म्माण्याह,—शणपुष्पीत्यादि।—हस्तिदन्त्यादीनां षोड़शानां मूलिनीनां मध्ये शणपुष्पीबिम्बीहैमवतीनां तिसृणां मूलं छर्द्दनत्वाच्छर्द्दनार्थं प्रयोक्तव्यमिति। श्वेताज्योतिष्मत्योस्तु मूलं शिरोविरेचनमतः शीर्षविरेचने योक्तव्यम्। अवशिष्टा या एकादश हस्तिदन्ती श्यामा त्रिवृत् वृद्धदारः सप्तला प्रत्यक्श्रेणी गवाक्षी विषाणी अजगन्धा द्रवन्ती क्षीरिणी चेति तासां मूलं विरेचनेऽधोभागहरणे प्रयोज्यमिति मूलप्रयोगात् ता एव प्रयोज्या भवन्ति। आसामूर्द्ध्वादिभागहरणत्वं स्वस्वप्रभावात्।

उपसंहरति, इत्युक्तेत्यादि।—नाम संज्ञा, कर्म्म स्वस्वप्रभावजम्। न त्वारम्भक-भूतानां क्रिया च ऊर्द्ध्वादिभागहरणत्वरूपविशेषाभावात्।

फलिनीरूनविंशतिं शृणु। नामकर्म्मभ्यामित्यन्वयः॥ ३९॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ नामानि निर्द्दिशति, शङ्खिनीत्यादि।—शङ्खिनी चोरपुष्पी। त्रपुषं मायाम्बुफलम्। वन्या वनकर्कोटी। मदनानीति

आवर्त्तनी, अजगन्धा फोकान्दी काकाण्डी ख्याता, द्रवन्ती द्रवन्त्येव चीरितपला, क्षीरिणी दुग्धिका। मूलिनीनां वमनादिविनियोगमाह—शणपुष्पीत्यादि॥ ३९

चक्रपाणिः—शङ्खिनी श्वेतवुह्ना, क्लीतकं यष्टीमधु, अस्य तु यद्यपि मूलं सुश्रुते प्रशस्तं, मूलेनैव व्यवहारः, तथापि विरेचनं प्रति यष्टीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रशस्तं ज्ञेयम्। धामार्गवः

धामार्गवमथेक्ष्वाकु-जीमूतं कृतवेधनम् ।
प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ॥
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ।
कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥
धामार्गवमथेक्ष्वाकु-जीमूतं कृतवेधनम् ।
मदनं कुटजश्चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ॥
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ।
नस्तःप्रच्छर्द्दने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते ॥
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ।
नामकर्म्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ॥ ४० ॥

मदनफलानि। क्लीतकं यष्टीमधु, तच्चानूपं स्थलजञ्च द्विविधं ज्ञेयं; यद्यपि सुश्रुतेऽस्य मूलं प्रशस्तमुक्तं तथैव च व्यवहारस्तथाप्यस्य फलं विरेचनेऽतिप्रशस्तमित्यतोऽस्मिंस्तन्त्रे फलिनीत्युक्तमिति। धामार्गवो घोषकः। इक्ष्वाकुस्तिक्तालाबूः। जीमूतं घोषकभेदः। कृतवेधनं ज्योत्स्निका लतापुटकीति लोके। प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या च करञ्जद्वयम्। प्रत्यक्-पुष्पी अपामार्गः। अभया हरीतकी। अन्तःकोटरपुष्पी नीलनाम क्षुद्रवृक्षः। हस्तिपर्ण्याश्च शारदं फलम् न त्वन्यकालजम्। हस्तिपर्णी मोरटः। कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी, कमलागुँड़ीति लोके, आरग्वधः शोणालु; तयोरपि फलं, सुश्रुते त्वारग्वधस्य पत्रमुक्तं प्रशस्तं तदतिप्रशस्तन्तु फलमित्यस्मिंस्तन्त्रे फलिनीत्युक्तम। कुटजस्य च फलम्, इत्येकोनविंशतिः फलिन्यः।

तासां फलस्य कर्म्माण्याह,—धामार्गव इत्यादि। हस्तिपर्णिन्यन्तानामष्टानां फलानि प्रभावात् वमने चास्थापने च योज्यानि, नस्तःप्रच्छर्द्दने शिरोविरेचने वमने च पुनः प्रत्यक्पुष्पी विधीयते। अवशिष्टानि दश यानि तानि विरेचने योज्यानि, शङ्खिनी विडङ्गस्थलजानूपजयष्टीमधुफलं प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या

पीतघोषकः, इक्ष्वाकुः तिक्तालाबुः, जीमूतो घोषकभेदः, कृतवेधनं ज्योत्स्निका, प्रकीर्य्योदकीर्य्ये करञ्जद्वयं, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, अन्तःकोटरपुष्पी नीलवुह्ना, हस्तिपर्णी मोरटः, अस्याश्च शरत्कालभवमेव फलं ग्राह्यं, अत उक्तं "हस्तिपर्ण्याश्च शारदम्" इति; कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः।
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थञ्चैव योगतः॥
स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्द्धनाः।
स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः॥ ४१॥

चाभया चान्तःकोटरपुष्पी हस्तिपर्णी कम्पिल्लकं कुटजश्चेति दशानां फलानि विरचनाथ योज्यानि। उपसंहरति नामकर्म्मभिरित्यादि।—शङ्खिन्यादिकानि नामानि, वमनास्थापनशिरोविरेचनानि कर्म्माणि॥ ४०॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमादाह चतुरो महास्नेहान्, सर्पिरित्यादि।—पूर्व्वपूर्व्वस्य प्रशस्तत्वख्यापनार्थं पूर्व्वपूर्व्वमुपादानम्। सर्पिर्दुग्धसम्भवः स्नेहः। तैलं वीजसम्भवः स्नेहः। वसा हृदयस्थमेद एव स्नेहः। मज्जा जान्वस्थिमध्यगो धातुविशेषः स्नेहरूप एव। स्नेह इति महास्नेह उद्देशे तदुक्तेः। इति नामभिरुक्त्वा कर्म्मभिरुपदिशति, पानेत्यादि।—पानं द्रवद्रव्यगलाधःकरणव्यापारः। अभ्यञ्जनं सर्व्वाङ्गं व्याप्य स्नेहलेपनानुकूलव्यापारः। वस्तिश्चर्म्मपुटकस्तत्कृतत्वादास्थापनानुवासने वस्तिशब्देनोच्येते। तान्यथः प्रयोजनं तं तथा। नस्यार्थञ्च नस्यं नासिकायां न्यस्याकृष्यते यत् तत्, तदर्थञ्च। योगत एव तत्तद्रोगहरद्रव्याणां कल्पनया संयोगत एव न त्वकल्पनया वाप्ययुक्तितश्च। यत् तु "सर्पिरादिकश्चतुर्व्विधः स्नेहः पानादिचतुर्व्विधप्रयोगत एव दृष्ट इत्यर्थः" तन्न, कैवल्येऽतिदोषापहत्वाभावात्, सर्पिर्हि कफं तैलं हि पित्तं वर्द्धयति।

तेषां कर्म्माण्याह, स्नेहना इत्यादि।—स्नेहयन्तीति स्नेहना रौक्ष्यापहरणानुकूलव्यापारः स्नेहनम्। जीवना इति जीवयन्ति आयुर्वर्द्धयन्तीति जीवनाः। शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्य कालवैशिष्ट्यातिशयानुकूलव्यापारो जीवन, तादृशकालवैशिष्ट्यं जीवधात्वर्थः। वर्ण्या वर्णाय हिता वर्णजनका इत्यर्थः। बलं सामर्थ्यम्, उपचयो देहपुष्टिस्तयोर्वर्द्धना बलवर्द्धकत्वेन वृष्यत्वमपि ख्यापितम्। स्नेहा एते सर्पिरादयश्चत्वारो हि यस्मात् योगतश्च

आरग्वधस्य यद्यपि सुश्रुते पत्रं प्रधानमुक्तं तथापीह फलं प्रधानत्वं ज्ञेयम्। धामार्गवेत्यादिना पञ्चकर्म्मविनियोग उच्यते। नस्तःप्रच्छर्द्दन इति शिरोविरेचने॥ ॥

चक्रपाणिः—महास्नेहेषु सर्पिरादौ पठितं प्राधान्यात् [illegible] हि "नाम्बः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते। यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम्" ॥ ४१॥

सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च ।
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ।
आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।
अधोभागोर्द्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्म्मणि वर्त्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ।
अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ॥ ४२ ॥

विहिता वातपित्तकफापहा वातादीनां वैषम्यहारका न तु केवलास्तस्मात् स्नेहनादयः स्युः । कर्म्माण्येतान्येषां स्निग्धत्वोष्णत्वादिभिर्व्वीर्यानि प्रभावाद्वा ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमात् पञ्च लवणान्याह—सौवर्च्चलमित्यादि । यद्यपि "सैन्धवं लवणाना"मिति वचनात् सैन्धवं सर्व्वलवणश्रेष्ठं, तथापि सौवर्च्चलस्यातिरोचकत्वादग्रेऽभिधानम् । औद्भिदमुत्कारिकेति लोके शाम्भरीत्यन्ये । सामुद्रं करकचमिति लोके । अपराणि लवणानि ह्यस्मिंस्तन्त्रे प्रायो न प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्ते । इति नामभिरुक्तानि ।

तानि कर्म्मभिरुपदिशति—स्निग्धानीत्यादि । स्निग्धानि आप्यत्वात्, उष्णानि आग्नेयत्वात्, तथा तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च वह्निवर्द्धनेषु श्रेष्ठानि चेत्यर्थः ।

वातादिहरणकर्म्मार्थं प्रयोगविधिमाह—आलेपनार्थं इत्यादि । स्नेहस्वेदविधौ स्नेहकर्म्मणि स्वेदकर्म्मणि च । अधोभागोर्द्ध्वभागेषु विरेचने वमने च, निरूहेष्वास्थापनेषु, अनुवासने स्नेहवस्तिकर्म्मणि, अभ्यञ्जने सर्व्वाङ्गव्याप्य स्नेहादिम्रक्षणक्रियायां, भोजनार्थे भोज्यद्रव्यसंस्कारार्थं, शिरसश्च विरेचने नस्यकर्म्मविशेषे, शस्त्रकर्म्मणि, वर्त्त्यर्थम् आनाहादौ फलवर्त्त्यर्थम्, अञ्जनेषु नेत्राञ्जनयोगेषु, उत्सादनेषु उद्वर्त्तनेषु च, अजीर्णे चतुर्व्विधे,

चक्रपाणिः—लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं यतो वक्ष्यति "सैन्धवं लवणानाम्" इत्यग्रविकारे, तथापि सौवर्च्चलस्य रोचनत्वप्रकर्षात् तथा सैन्धवमनु प्राधान्याख्यापनार्थमित्यग्रे पाठः ।

उक्तानि लवणान्यूर्द्धं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे।
मुख्यानि यानि ह्यष्टानि सर्व्वाण्यात्रेयशासने ॥
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषञ्च यत्।
हस्तिमूत्रमथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च ॥ ४३ ॥
उष्णं तीक्ष्णमथोऽरुक्षं कटुकं लवणान्वितम्।
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ॥
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तञ्चापि विरेचने।
स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥
उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु।
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥

आनाहे विड्विबन्धव्याधौ, वाते वातव्याधौ, गुल्मे, शूले, तथोदरे, युज्यन्ते पञ्च लवणानि इत्यन्वयः। स्वस्वप्रभावात् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति, उक्तानीत्यादि।—क्रमिकत्वान्मूत्राण्यष्टावाह—ऊर्द्ध्वमित्यादि। बहूनि मूत्राणि सन्ति तेषु मुख्यानि यान्यष्टौ मूत्राणि तान्युपदिष्टान्यात्रेयेण तान्येव मत्तो निबोध। अवीत्यादि। अविर्मेषी तस्या मूत्रं, महिष्या इदं माहिषम् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—एषां सामान्यतो गुणानाह, यद्द्वारेण कर्म्माणि कुर्व्वन्ति। उष्णमित्यादि। अरुक्षं स्निग्धं लवणान्वितं कटुकं लवणानुतिक्तं प्रभावात्। प्रयोगप्रकारमाह—मूत्रमित्यादि। उत्सादने मूत्रमष्टविधमूत्रम् उद्वर्त्तने युक्तं प्रयुक्तम्, आलेपने प्रलेपे, आस्थापने निरूहवस्तौ, विरेचनेऽधोभागहरणे, स्वेदेष्विति कुम्भीस्वेदादौ, आनाहेषु मलविबन्धव्याधिषु, अगदेषु चेति योगत एवागदभैषज्यविधौ युक्तम्, उदरेषु वातादिजेषु, अर्शःसु षट्सु, गुल्मेषु पञ्चसु, कुष्ठेष्वष्टादशसु, किलासिषु किलासरोगिषु पुरुषेषु अर्थात् किलासरोगेषु।

औद्भिदं औत्कारिकालवणं, केचित् शाम्भरिलवणमाहुः, सामुद्रं दक्षिणसमुद्रभवं करकच इति ख्यात, अभ्यञ्जन इति स्नेहाभ्यङ्गे, वर्त्त्यर्थमिति फलवर्त्त्यर्थम् ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—अवीमूत्रमित्यादौ स्त्रीमूत्रमेव प्रशस्तं लिङ्गपरिग्रहाद्दर्शयति, यतः स्त्रीणां लघ्वङ्गत्वात् मूत्रमपि लघु, वचनं हि "लाघवं जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसाञ्च गौरवम्" इति। यत्तूच्यते

दीपनीयं विषघ्नञ्च क्रिमिघ्नञ्चोपदिश्यते ।
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं * सर्व्वथोच्यते ॥
श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतञ्चानुलोमयेत् ।
कर्षेत् पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ॥
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ॥
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान् निहन्ति च ।

एषु रोगेषु यथोपयुक्तं तदाह—तद्युक्तमित्यादि । उपनाहे उष्णत्वहलोपदेहे, परिषेके अवगाहधौतादिरूपेण चकारात् पानादौ योगेषु च । प्रलपसाध्ये व्याधिमात्रे विहितत्वख्यापनार्थमुपनाहेष्वित्युक्तं परिषेकसाध्यव्याधिसामान्ये विहितत्वख्यापनार्थं परिषेकेष्वित्युक्तम् । दीपनीयं वह्निदीपनं, विषघ्नमिति केवलमेव मूत्रं विना द्रव्यान्तरयोगेण विषहरं, तेनागदेषु यौगिकत्वेऽपि न पौनरुक्त्यम् । क्रिमिघ्नमिति प्रभावात् कटुत्वाद्वा । पाण्डुरोगोपसृष्टानां सर्व्वथैव पानाहारभेषजादिकल्पनया उत्तमम् । श्लेष्माणं शमयेदुष्णतीक्ष्णकटुकत्वात् । पीतमिति प्राधान्यात् पानतो गुणकथनं, पीतं च मारुतमनुलोमयेत् उष्णरूक्षलवणत्वात् ऊर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गामिनं वातम् अधो गमयेत् । पीतञ्च मूत्रं पित्तमधोभागं कर्षेत् । यत् तु "यत् पित्तमधोभागं तत् पित्तं कर्षेत् न तूर्द्ध्वगमित्युच्यते" तन्न ; मूत्रसामान्यस्य वैरेचनिकत्वात् । अधोभागेन कर्षणत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । उपसंहरति, इतीत्यादि ।—अस्मिन् तन्त्रे इति गुणसंग्रहः सङ्क्षेपेण गुणोपदेशः मूत्राणामष्टानां सामान्येन मयोक्तः, स च पुनः पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते प्रत्येकं विशेषरूपेण प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा तदाह—अविमूत्रमित्यादि । सतिक्तमीषत्तिक्तान्वितलवणं सरूक्षञ्च स्निग्धं चात एव पित्ताविरोधि । सामान्यत उष्णतीक्ष्ण-

पुंसां मूत्रं शुक्रसम्बन्धात् गुरु, तन्न, शुक्रसम्बन्धस्य स्त्रीणामपि शुक्रत्वेन तुल्यत्वात्, वचनं हि "यदा नारी च नार्य्यौ च मैथुनायोपपद्यते । मुञ्चतः शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥"

---

* शर्म्म चोच्यते इति चक्रपाणिधृतः पाठः ।

गव्यं समधुरं किञ्चिद्दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ॥
कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ।
अर्शःशोफोदरघ्नन्तु सक्षारं माहिषं सरम् ॥
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ।
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्र-विषश्लेष्मामयार्शसाम् ॥
सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते ।
वाजीनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।

लवणत्वेऽपि स्निग्धत्वात् पित्तेऽस्याविरोधो ह्रासवृद्धिजनकताभावोऽस्यास्तीति पित्ताविरोधि। न तु वृद्धं पित्तं न विरोद्धुं शीलं यस्येति पित्ताविरोधि, पित्तशमकत्वालाभात्। एतच्च प्रभावात्।

आजमित्यादि। अजामूत्रं कषायमधुरं कषायानुमधुरं सामान्यतो लवणं समकषायमधुरं वा सामान्येन लवणान्वितकटुकञ्च, पथ्यं स्रोतोहितं, दोषांस्त्रीन् निहन्ति च प्रभावात्।

गव्यमिति। गोमूत्र प्रकरणात् समधुरं किञ्चित् लवणान्वितकटुकं किञ्चिन्मधुरयुक्तं त्रिदोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत्। कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यक् शमयेदित्यन्वयः। दोषोदरे वातादिजोदरे हितं न तु दुष्टोदरे हितं प्रभावात्।

माहिषमूत्रकर्म्मगुणावाह—अर्श इत्यादि। शोफेन जातमुदरं शोफोदरं, शोफश्चोदरञ्च तत्तथा वा हन्ति इति शोफोदरघ्नं प्रभावात्। सक्षारं लवणान्विततिक्तं क्षारान्वितम्।

हास्तिकमिति। हस्तिन्या मूत्रं लवणं लवणप्रधानतिक्तं पुनर्लवणग्रहणात्। बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसां प्रशस्तं प्रभावात्।

औष्ट्रमूत्रस्य गुणकर्म्मणी आह—सतिक्तमित्यादि। सतिक्तमिति पुनरुक्त्या ईषत्तिक्तमीषल्लवणमं।

वाजीनामश्वानां तिक्तकटुकम् अत्र कटुशब्दो न तिक्ते, तिक्तस्य पुनरुक्त्या ईषल्लवणातितिक्तमध्यकटुकम। कुष्ठव्रणविषापहत्वं प्रभावात्।

इत्यादि। नपुंसकमूत्रन्तु अमङ्गलत्वान्न गृह्यते। अगदेष्वित्यनेनागदप्रयोगयौगिकत्वं। विषघ्नमित्यनेन च केवलस्यैव विषहन्तृत्वमिति न पौनरुक्त्यं। शर्म्म चोच्यत इति आरोग्य-

खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ॥
इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ ४५ ॥
अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत्।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ४६ ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम्।
प्रीणनं वृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥

खरमूत्रमिति गर्द्दभमूत्रम्, अपस्मारोन्मादग्रहाणां विनाशनम्। अत्र ग्रहा देवादयः स्कन्दादयश्च। उन्मादो दोषोन्मादो दोषभूतोभयरूपो वा। ग्रहाः स्कन्दादयोऽर्कादयश्च न ज्यौतिषाः। अत्र रसानुक्त्या सामान्यात् लवणान्वितकटुकं बोध्यम्। एषां यथास्वगुणकर्म्मसम्भारस्तु यथास्वाहार-विहारादिभिस्तथात्वेन कोष्ठाग्न्याशयमहिम्नाभिनिर्व्वर्त्तते।

उपसंहरति—इतिहोक्तानीत्यादि। यथासामर्थ्ययोगतः यथाज्ञानबले-नेत्यर्थः। एतेनोपदेष्टुरेषां गुणान्तराज्ञानं नोन्नेयम्। उक्तेनैव शिष्याणां प्रयोक्तुं सामर्थ्ययोगात् ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् क्षीराण्याह—अथ क्षीराणीत्यादि। क्षीराणीति नामतः। एषां कर्म्म च गुणाश्च ये ते वक्ष्यन्ते। कानीत्याह - अवीक्षीर-मित्यादि। नागीनामिति हस्तिनीनां, वड़वाया इति अश्व्याः, स्त्रिया इति मानुष्याः, प्रकरणात् क्षीरमिति शेषः। न तु अवीक्षीरमित्युत्तरपदेन सहा-न्वयो वृत्तिशब्दैकदेशेनान्वयाव्युत्पन्नत्वात् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—नामतः क्षीराण्युक्त्वा गुणकर्म्मणी आह—प्रायश इत्यादि। सामान्येन क्षीरगुणकर्म्मणी बोध्ये। यथाक्रमं क्षीरगुणमित्यनेन पृथक्

रूपसुखकर्त्तृत्वात्, अधोभागमिति अधोमार्गेण पित्तं कर्षेत्; किंवा यदेवाधोगतं पित्तं तदेव विरेचयति नोर्द्ध्वगम्। यथासामर्थ्ययोगत इति यादृशः शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ ४३-४५ ॥

चक्रपाणिः—प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरं, तेन क्षीरमुष्ट्रीणामीषल्लवणं तथा छागं कषायमित्यादौ रसान्तरस्याप्राधान्येनानुबन्धोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति—प्रायश इति। वृंहणं स्निग्धमित्येताभ्यां तथा शीतमित्यनेन च सम्बध्यते तेनोष्ट्रस्य रूक्षोष्णत्वाभिधानं न विरोधि। स्तन्यमिति स्तन्यवृद्धिकरं, मनस्करमिति प्रभावादेव ओजस्करत्वाच्च ओजोवृद्ध्या हि तदनु-

जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम्।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे।
अतिसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम्॥

पृथक् क्षीराणां गुणकर्म्मणी वक्ष्यमाणे इति वक्ष्यमाणत्वात्। प्रायश इत्यनेन न स्त्रीक्षीरादौ सलवणत्वादिकञ्च बोध्यम्। शीतं वीर्य्यतस्तेन पित्तं नाशयति, स्निग्धमधुरत्वाभ्यां वातं हन्ति, त्रिभिः कफं वर्द्धयति। स्तन्यं स्तन्याय हितं स्तन्यजननमित्यर्थः। पय इत्यष्टविधमेव पयो मधुरस्निग्धशीतगुणं स्तन्यजननादिक्रियं प्रभावात्। प्रीणनं प्रीतिकरं, वृंहणं देहपुष्टिकरं, वृष्यं शुक्रहितं, मेध्यं मेधाहितं, बल्यं बलहितं, मनस्करं सुमनस्कताकरं मनोऽनुकूलमित्यर्थः। जीवनीयं जीवनहितमायुर्वर्द्धनमित्यर्थः। हन्ति शोणितपित्तञ्च रक्तपित्तरोगमित्यर्थः। सन्धानं विहतस्य चेति भग्नस्य संयोगकरणम्। सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यमिति यथासम्भवजातीनां शैशवप्रभृतिस्तन्यपानेनैव जीवनात्, न सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं पक्षिकीटादीनां तदभावात्। परन्तु सजातीयविजातीययावद् दुग्धं सर्व्वेषां स्वस्थानां प्राणिनां सात्म्यं स्यात् पीतमात्मना सहैकीभावः स्यादित्यर्थः। शमनं संशमनं, शोधनं मलदोषहरणं, तृष्णाघ्नं, दीपनीयं वह्नेः, श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च क्षीणवत्सु क्षतवत्सु चेत्यर्थः। प्रीणनत्वात् वृंहणत्वात् वृष्यत्वात् बल्यत्वादित्यादि। पाण्डुरोगे इत्यादिना विधीयते इत्यन्तेनान्वयः। योनिशुक्रप्रदोषे च योनिदोषे शुक्रदोषे च। मूत्रेषु चेति

विधायिनो मनसोऽपि स्वकर्म्मसामर्थ्यं स्यात्, एतदेव च नित्यस्येह मनसः करणं यन्मनसः प्रकर्षबुद्ध्युत्कर्षादिगुणकरणम्। हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषापन्नमेव शोणितपित्तं हन्ति, वचनं हि "कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च। यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्य्यम्॥ छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे

नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४७ ॥
अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग् ये फलमूलिभिः ।
स्नुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म्म पृथक् पृथक् ॥

चकारात् दुष्टेष्वित्यर्थः । मदरेषु चेति चकारः प्रत्येकप्राधान्यार्थः । पुरीषे ग्रथिते ग्रन्थिलीभूते पथ्यं वातपित्तविकारिणां मधुरत्वात् स्निग्धत्वाच्च वातरोगिणां ताभ्यां शीतत्वाच्च पित्तरोगिणां पथ्यं सुतरां तेभ्यो न कफविकारिणां पथ्यम् । एतेन श्वासकासादिविशेषव्याधौ च व्याधिहरत्वेन बोध्यं न तु दोषहरत्वेन ।
प्रयोगार्थं कल्पनाविधिमाह—नस्येत्यादि । सर्व्वत्र युज्यते इति अनुक्तानुवासनादिसंग्रहार्थम् ।

सामान्यतो दुग्धगुणकर्म्मणी अभिधाय प्रत्येकं वक्तुमुचितत्वेनाह—यथाक्रममित्यादि । क्षीरगुणानिति गुणशब्देन समानाश्रयत्वात् द्रव्यापेक्षया गुणीभावाच्च गुणकर्म्मोभयमुपलक्ष्यते अन्नपानादिकेऽध्यायेऽत्रैव सूत्रस्थाने वक्ष्यमाणे ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमप्राप्तानि अष्टावेव पयांसि चेत्यस्यानन्तरं शोधनार्थाश्च षड् वृक्षा इत्युक्तं, तान् वृक्षान् फलमूलित्वाभावेऽपि क्षीरत्वक्प्रयोगार्थं पृथगुक्तान् क्षीरित्वसामान्यात् त्रीनुपदिशति—अथेत्यादि । अथोद्दिष्टपयोनिरूपणानन्तरमुद्दिष्टेषु षट्सु वृक्षेषु मध्ये त्रयो येऽपरे फलमूलिभिर्वृक्षाः । ननु ते किं

जले वा ।" एवञ्च यदुच्यतेऽधोभागे रक्तपित्ते सरत्वात् क्षीरमयौगिकम्, ऊर्द्ध्वगे च कफकर्त्तृतयाऽयौगिकमिति तन्निरस्तं । सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यम् इत्यत्र सर्व्वशब्दश्चिकित्स्यतया प्रकृतसर्व्वमनुष्येष्वेव वर्त्तते, तेन क्षीरस्य संस्वेदजादिप्राणप्रसात्म्यत्वं नोद्भावनीयं, किंवा सर्व्वशब्दोऽयं भूरिवचनः ॥ ४६।४७ ॥

चक्रपाणिः फलमूलिभिरिति पृथक् शब्दयोगादपादाने तृतीया । अश्मन्तको मालुयासदृशपलो वृक्षः ॥ ४८ ॥

वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ४८ ॥
इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः।
पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च।
षड् वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ४९ ॥

षोड़शमूलिनीनामेकोनविंशतिफलिनीनां मध्ये फलिनो वा मूलिनो वा इत्याह—पृथग् ये फलमूलिभिरिति। फलिनीभ्यश्च मूलिनीभ्यश्च पृथक भिन्ना ये षड् वृक्षाः शोधनार्था उक्तास्तेष्वपरेऽन्तर्गतास्त्रयो वृक्षा ये स्नुह्यर्काश्मन्तकाः सुधावृक्षाकन्दाख्यवृक्षपाषाणभेदिनामकवृक्षास्तेषामिदं कर्म्म पृथक् प्रत्येकं शृणु। तद् यथाह—वमनेऽश्मन्तकमित्यादि। अश्मन्तकं पाषाणभेदिनः क्षीरं, स्नुहीक्षीर विरेचने स्पष्टम्। क्षीरमर्कस्येत्यादि सविरेचने वमने इति उभयतोभागहरणे ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः- त्रीनुपसंहृत्यापरांस्त्रीनुपदेष्टुमाह—इमानित्यादि। इमानिति क्षीरिणो वृक्षांस्त्रीन, अपरानिति क्षीरिभिन्नान, शोधनार्थान् त्रीन् वृक्षान आहुर्येषां त्वचो वल्का हिताः। तानाह—पूतीक इत्यादि। पूतिकः करञ्जः, कृष्णगन्धा शोभाञ्जनः, तिल्वको लोध्रस्तरुरिति विशेष्यः। एषां त्वचोऽर्थादेव बोध्यम्। इति नाम्नोक्तिः। कर्म्माण्याह—विरेचने इत्यादि। पूतीकतिल्वकत्वचौ विरेचनार्थे प्रयोक्तव्ये। कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वलजीषु दोषशोधनार्थं प्रलेपनादिविधिना प्रयोक्तव्या। उपसंहरति—षड् वृक्षानित्यादि। शोधनानेतानित्युक्त्या कर्म्मभिरुक्तिर्बोध्या ॥ ४९ ॥

चक्रपाणिः- पूतीकः कण्टकीकरञ्जः, तिल्वको लोध्रः, तथा तरुरिति विशेषणेन पट्टिकालोध्रं व्युदस्यति, शावरलोध्रञ्च महाप्रमाणं तरुशब्दयोग्यं ग्राहयति, किंवा तरुविशेषणं बालं लोध्रं व्युदस्यति। षड् वृक्षान् शोधनानित्यत्र यद्यपि कृष्णगन्धायाः पञ्चकर्म्मण्यनभिधानात् न शोधनत्वं

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड् ये दृष्टाः पयस्त्वचः ॥ ५० ॥
ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ५१ ॥
न नामज्ञानमात्रेण * रूपज्ञानेन वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥

गङ्गाधरः—पुनर्व्वसुनिदर्शितफलिन्यादिद्रव्याण्युपसंहरति—इत्युक्ता इत्यादि ।—इतिशब्दः समाप्तौ । फलमूलिन्य इति फलिन्य एकोनविंशतिर्मूलिन्यः षोड़श । स्नेहा महास्नेहाश्चत्वारः । पञ्च लवणानि । मूत्रमष्टकम् । क्षीराणि चाष्ट । वृक्षाश्च शोधनार्थाः षट्, येषां दृष्टाः पयस्त्वचः । पयश्च त्वक् च प्रयोक्तव्यतया येषां ते पयस्त्वच इति । इति पुनर्व्वसुनिदर्शिता ये उद्दिष्टास्ते समाप्ता नामगुणकर्म्मभिरुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—ननु कथं नामगुणकर्म्मभिरुपदिष्टा नाम्नैव उपदिश्यन्तामित्यत आह—ओषधीरित्यादि । नामरूपाभ्यां नाम्ना आख्यया येन लोके परिचीयन्ते ओषधयः, रूपेण स्वरूपमूर्त्त्या, वने हि यस्मात्, अजपाश्छागलपालकाश्छागचारका इति यावत् । अविपा मेषचारकाः, गोपा गोचारकाः, एवमन्ये ये सन्न्यास्यादयो वनवासिनस्ते नामरूपाभ्याम् ओषधीर्जानन्ति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—ताभ्यामुपदेशेन किमुपकारो भिषजां को वा तेभ्योऽजपादिभ्यो भेदस्तेऽपि ताभ्यामुपदिशन्तीति चेत्तदा भिषजो भवन्तु व्यर्थश्चोपदेशः स्यादित्यत आह—न नामज्ञानमात्रेणेत्यादि ।—रूपज्ञानेन वा स्वरूपमूर्त्त्या परिचयेनापि ओषधीनां परां प्राप्तिं परमं कर्म्मप्रभावं गुणाधिक्यञ्च । एतेनाजपालकाविपालकगोपालकवनवासिनां नामरूपज्ञानं, तत्त्वविच्त्वं भिषक्त्वं वा बोध्यम् । तत् पुनः कस्येत्यत आह—योगविदित्यादि । योगं द्रव्यान्तरेण

तथापि वाह्यलेपनेन वहिःस्थितदोषसंशोधनं बोद्धव्यं ; किंवा अपिशब्दात् कृष्णगन्धाया अपि शोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ४९।५० ॥

चक्रपाणिः—उक्तानामोषधीनां योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह —ओषधीरित्यादि ; परां प्राप्तिमित्युत्कृष्टं व्याधिशरीराद्यपेक्षं सम्यग्योगं, योगो व्याधिशरीराद्यपेक्षया सम्यग्योजना भेषजस्य । सर्व्वथेति नामरूपयोगैः । योगमेव विशिष्टं दर्शयन्नाह योगमित्यादि । देशकालोपपादितमिति

* रूपमात्रेणेति वा पाठः ।

योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्व्वथा भिषक्॥ ५२॥
योगमासान्तु यो विद्याद् देशकालोपपादितम्।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः॥ ५३॥
यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा॥ ५४॥

कर्म्मगुणाभ्यां निरूप्य मेलनं प्रयोगं वा यो वेत्ति स योगवित्। आसामोषधीनां नामरूपज्ञः सन्नेव यो योगवित् स चौषधीनां तत्त्वविदुच्यते याथार्थ्यवेत्ता निर्दिश्यते। तत्रापि विशेषमाह—किं पुनरित्यादि। किन्तु यो जनः सर्व्वथा प्रतिपुरुषावेक्षणपूर्व्वकदेशकालोपपादितयोगज्ञानं विना नामरूपगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावज्ञानपूर्व्वकं द्रव्यान्तरसंयोगं तथा रोगानुसारतः प्रयोगञ्च ओषधीनां जानीयात् स भिषगुच्यते। तत्रापि विशेषमाह—योगमित्यादि।—तु पुनर्यो जनः पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य प्रतिपुरुषं देहबलप्रकृतिसत्त्वसात्म्यदोषबलव्याधिबलाग्निबलवयोऽनुसारपूर्व्वकमासामोषधीनां नामरूपे अभिजानन् देशविशेषकालविशेषर्त्तुविशेषाभिज्ञानपूर्व्वकं मात्रयोपकल्प्य द्रव्यान्तरेण संयोज्य वा कषायादितोऽप्युपकल्प्य पानादिविधया योगं प्रयोगं विद्यात् स भिषक्तमो भिषक्सत्तमो ज्ञेय इत्यर्थः। एतेन नामरूपज्ञमात्राणामजपादीनां तत्त्ववित्त्वभिषक्त्वभिषक्तमत्वानि न भवन्ति। एवं वनेऽजपादीनां नामरूपज्ञत्ववचनेन नामरूपानभिज्ञानात् पुरुषाणां तैर्नामरूपपरिचयो विधेय इति ज्ञापितं भवति। उक्तञ्च सुश्रुते भूमिप्रविभागविज्ञानीयेऽध्याये सूत्रस्थाने—"गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः। मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते॥" इति॥ ५२—५३॥

गङ्गाधरः।—ननु द्रव्यं स्वप्रभावादेव व्याधिं शमयेत् कथमोषधीनां तत्त्वादिकं ज्ञातव्यं भवतीत्याकाङ्क्षायामोषधीनां तत्त्वाद्यनभिज्ञायां दोषमाह—

देशकालकृतं, पुरुषं पुरुषं वीक्ष्येति वीप्सायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेदो भवतीति दर्शयति। पुरुषशब्देन चेतनामात्रयोगिपुरुषोऽभिप्रेतः॥ ५१-५३॥

चक्रपाणिः—योगस्य औषधज्ञानाधीनत्वात् औषधाज्ञानस्य महानर्थकारितां बहुभिर्दृष्टान्तैर्दर्शयति—यथा विषमित्यादि। विषादिबहुदृष्टान्तेनाज्ञातं भेषजं किञ्चिद्विषवत् संज्ञानाशं कृत्वा

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ ५५ ॥

यथा विषमित्यादि । विषशस्त्राग्निवज्राणां सद्यःप्राणहरणत्वेन दृष्टान्तत्वं बोध्यं ; दृष्टान्तबाहुल्यं शिष्टानां सुखबोधार्थं स्तुत्यर्थञ्च । औषधमोषधीमयं तत्कल्पितविकारं वा । औषधीपदं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्यवाचकं बोध्यम् । अविज्ञातं, विज्ञातमित्युभयत्र, नामरूपगुणकर्म्मभिरिति शेषः । अमृतमिति जरामरणादिहरत्वेन दृष्टान्तः ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः ।—तत्र हेतुमाह—औषधं हीत्यादि । हि यस्मात् नामरूपगुणैस्त्रिभिर्य्यस्तैः समस्तैर्वाऽनभिज्ञातेन प्रयुक्तमौषधमनर्थायाप्रयोजनाय व्यापत्तये उपपद्यते उपपन्नं भवति । अत्र गुणशब्दो गुणकर्म्मवाची समानाश्रयत्वात् । एवमस्तु नामरूपगुणैस्त्रिभिर्विज्ञातव्यं, कथं योगेनेत्याह—विज्ञातमपीत्यादि । अपि नामरूपगुणकर्म्मभिर्विज्ञातमौषधं दुर्युक्तं मात्राकालदेशवयोवलाग्निबलाद्यनुरूपेण सम्यग्योगं विना उपयुक्तं मिथ्यायोगायोगातियोगैर्युक्तमनर्थाय मरणान्तव्यापत्तये उपपद्यते । तस्मान्नामादिभिर्विज्ञातममृतवद्भवतीत्यर्थः ।

ननु सम्यगयोगयुक्तं सम्पत्तये भवतीति प्रतिज्ञाव्याघातः सम्यग्युक्तमपि विषादिकं सद्यो हि प्राणान् हन्तीति शङ्कायामाह—योगादपीत्यादि । योगात् दोषधातुवयोवह्निबलबलशरीरप्रकृतिसत्त्वसात्म्यव्याधिबलान्यनुसृत्य द्रव्यान्तरेण संयुज्य देशकालमात्राभिः प्रयोगात् तीक्ष्णमपि विषं प्राणहरमपि उत्तमं सात्म्यं स्वस्थातुरपरायणं च भेषजं भिषगजितं भवेदिति, न तु प्राणहरणरूपेणानुवर्त्तते इत्यर्थः । ननु नाशकद्रव्यविकल्पितं हि दोषव्याध्युभयहरं भेषजं भवति, तस्य च दुर्य्योगेण किमस्तु वा दुर्य्योग इत्यत आह—भेषजं वापीत्यादि । विषमिति प्राणहरत्वेन विषवत् ॥ ५५ ॥

मारयति, किञ्चिच्च शस्त्रवत् मर्म्मच्छेदं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाग्निवत् स्फोटादिकं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाशनिवत् सद्यो मारयति । नामरूपगुणैरित्यनेन त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रिभिरिति वचनं एकैकज्ञाननिषेधार्थं, तेन त्रिभिरेव मिलितैर्ज्ञातं भेषजं प्रशस्तमिति दर्शयति ।

योगं स्तौति—योगादपीत्यादि । विषञ्च सम्यगयोगात् भेषजं भवतीति "विषञ्च हि विषं

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम्।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा॥
कुर्य्यान्निपतितो मूर्द्ध्नि सशेषं वासवाशनिः।
सशेषमातुरं कुर्य्यान्न त्वज्ञमतमौषधम्॥ ५६॥
दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति॥

गङ्गाधरः।—इत्थञ्च नामादिभिरविज्ञातं द्रव्यं भेषजं यदि विषवत् व्यवस्थितं तदा नामादिभिरनभिज्ञातवैद्याद् द्रव्यं ग्राह्यं न भवति, युक्तिज्ञेन तु वैद्येन निर्म्मितं भेषजमयुक्तिज्ञवैद्यात् ग्रहीतुं न दुष्टं भवत्वित्याशङ्क्याह—तस्मादित्यादि। तस्मात् तु दुर्युक्तभेषजस्यापि विषोपमत्वात् युक्तिवाह्येन युक्त्यनभिज्ञेन भिषजा युक्तं भेषजं युज्यते पानार्थं दीयते यत् किञ्चित् भेषजं तदपि जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता नादेयम्, अयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तभेषजस्य विषतुल्यत्वाभिधानेन जीवितारोग्यव्याहन्तृत्वात्। नन्वयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तं भेषजं नारोग्याय भवतु जीवितमपि किं हन्तीत्यत आह—कुर्य्यादित्यादि। वासवाशनिरिन्द्रस्य वज्रः सद्यःप्राणहरो मूर्द्धनि पतितस्तं पुरुषं कदाचित् सशेषं कुर्य्यान्न प्राणतो हन्यात्। अज्ञयुक्तमौषधन्तु नातुरं सशेषं कुर्य्यात् अपि तु सर्व्वदैवातुरप्राणान् हन्यादिति। तस्माच्च जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता युक्तिवाह्येन भिषजा युक्तं किञ्चिदौषधं नादेयमिति योज्यम्। न त्वविज्ञातमौषधमिति पाठे स एवार्थः॥ ५६॥

गङ्गाधरः।—अथ युक्त्यनभिज्ञवैद्यप्रयुक्तभेषजाग्राह्यत्वोपन्यासेन वैद्यस्य युक्त्यनभिज्ञानं दोषः ख्यापित इति वैद्यदोषः प्रस्तावितो भवति। तत्प्रस्तावप्रसङ्गादपरञ्च वैद्यदोषमाह—दुःखितायेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्। यो वैद्यः प्राज्ञमानी प्राज्ञमात्मानं मन्तुं शीलमस्य स भेषजमविज्ञाय भेषजस्य गुणकर्म्माणि न ज्ञात्वा, अवज्ञायेति पाठे दुःखितत्वादिनावज्ञां कुर्व्वन्, दुःखिताय श्रद्दधानाय रोगिणे शयानाय सुप्ताय श्रद्दधानाय वा रोगिणे प्रयच्छति, तस्य त्यक्तधर्म्मस्यात एव पापस्य मृत्युभूतस्य मृत्युस्वरूपस्य दुर्म्मतेर्वैद्यस्य सम्भाषणादपि स्पर्शादितस्तु तिष्ठतु नरो नरकपाती स्यात्। तदा दुःखार्त्तत्वेन निद्रार्त्तत्वेन च तयो रोगिणोः श्रद्धया चात्मा समर्पितो वैद्याय भवतीति विश्वासघातित्वादि-

त्यक्तधर्म्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्म्मतेः ।
नरो नरकपाती स्यात् तस्य सम्भाषणादपि ॥ ५७ ॥
वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा ।
पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुड़ाः ॥
न तु श्रुतवतां वेशं बिभ्रतः * शरणागतात् ।
गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीड़ितात् ॥ ५८ ॥
भिषग्बुभूषुर्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद् यथा नृणाम् ॥ ५९ ॥

दोषात्। एतेन वैद्यस्य दुःखितादिरोगिणेऽपि भेषजदानेऽवहेलनं निषिध्यते इति ज्ञापितम् ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः।—अथ वैद्यदोषोपन्यासप्रसङ्गेन वैद्येन निषेधनीयमुपदिश्यापरञ्च तत्प्रसङ्गात् वैद्यप्रतिषेध्यमाह—वरमाशीविषविषमित्यादि। यो वैद्यो वित्तार्थी चिकित्सति तेन वैद्येनेत्यर्थाल्लभ्यते न तु श्रुतवतां वेशमित्यादुक्तेः, तथा च। आशीविषविषं सद्यःप्राणहरं क्वथितं वा ताम्रमेव सद्यःप्राणहरं तेन वैद्येन वरं पीतं दैन्यापन्नेन क्षुधार्त्तौ पूर्व्वकाले पीतम्। एवमत्यग्निसन्तप्ता वाप्ययोगुड़ा सद्यःप्राणहरा लौहगुड़िका तेन वैद्येन वरं भक्षिता यः स्वोदर-भरणार्थं चिकित्सयार्थं नालभत तेन पुनः श्रुतवतां वेदेऽधीतिनां वेशं बिभ्रतः शरणागतात् रोगपीड़ितादन्नं पानं वा वित्तं वा न तु गृहीतं नागृह्यत। इदानीमपि न ग्रहीतव्यमिति ख्यापितम्। अन्यस्माच्च यस्मात् गृहीतं भवति तद्वक्ष्यते। एतेनैतदुक्तं भवति, वैद्यानामुदरभरणार्थं श्रुतवद्वेशधारिभ्यः किञ्चिदपि न ग्राह्यं यदि क्षुधया पीड़ितो वैद्यो भवति प्राणा यान्ति तदा प्राणहरद्रव्याण्यपि भुक्त्वा प्राणान् जह्यादिति ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः।—ननु तदा भिषक् किं कुर्य्यादित्यत आह—भिषग्बुभूषुरित्यादि। अतो युक्त्यनभिज्ञवैद्यतो भेषजाग्राह्यत्वात् तथाविधवैद्यप्रयुक्तौषधस्य—

दद्याद्' इत्यादिप्रयोगे बोद्धव्यम्। न केवलमातुरेणैवाभिषजो भेषजं नादेयं किन्तु भिषजापि युक्तिबाह्ये न भेषजमातुराय न देयमित्याह—दुःखितायेत्यादि ॥ ५४—५९ ॥

---

* बिभ्रता इति चक्रपाणिधृतः पाठः ।

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥
सम्यक्प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्याति कर्म्मणाम्।
सिद्धिराख्याति सर्व्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ ६० ॥

आतुराणां निःशेषेण प्राणहरत्वात् दुःखितादिव्याधितेभ्यः प्राज्ञमानितया भेषजस्याज्ञानेन प्रदातृवैद्यसम्भाषणस्य नरकपातनहेतुत्वात् श्रुतवद्वेशधारिभ्योऽन्नादिग्रहणप्रतिषेधाच्च भिषग्बुभूषुर्जनो मतिमान् बुद्धिमान् स्वगुणसम्पत्तौ वक्ष्यमाणवैद्यगुणसम्पत्तौ परं श्रेष्ठं प्रयत्नं स्वगुणसम्पज्जननव्यापारमातिष्ठेदाश्रयेदिति।

ननु प्रयत्नस्य परत्वं किं सततानुशीलनत्वं किमुक्तयुक्त्यनभिज्ञानादिवर्ज्जनं ? न तावत्तद्द्वयमित्याह—प्राणद इत्यादि ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः।—उक्तयुक्त्यनभिज्ञानादिकं वर्ज्जयित्वा स्थितो वैद्यश्चेदातुरान् न चिकित्सति, तदा तस्य किं स्वगुणवत्तया ? यदि नृणां प्राणदो वैद्यः स्यात्, तदा वैद्यगुणसम्पत्तिरुच्यते इति वैद्यगुणसम्पदुपन्यासप्रसङ्गेन भेषजगुणसम्पदुपन्यस्यति दृष्टान्तच्छलेन—तदेवेत्यादि। यद् भेषजमारोग्याय कल्पते क्लिप्तं भवति, तदेव भेषजं युक्तं भवति ; यदि तु नारोग्याय भवति, तदाऽमृतमपि युक्तं भैषज्यं न मन्यते। तथा स एव भिषजां श्रेष्ठो यो वैद्यो रोगेभ्यो वै प्रमोचयेदातुरमिति शेषः। यो वैद्यो रोगेभ्यो नातुरं मोचयेत् तस्य सर्व्वगुणयोगेनापि किमिति भावः।

ननु शास्त्रोदितविधिविनिर्म्मितमौषधं यदि नारोग्याय भवति, तदा तत् किं न भेषजं ? सर्व्वगुणसम्पन्नश्च वैद्यो यद्यातुरान् न रोगेभ्यः प्रमोचयेत् तदा स किं न वैद्यः ? इत्याशङ्क्याह—सम्यक् प्रयोगमित्यादि। कर्म्मणां प्रयोजनलक्षणानां सिद्धिर्निष्पत्तिः सर्व्वेषां वस्तूनां सम्यक् प्रयोगमाख्याति वक्ति प्रयोजनसिद्धैव सम्यक्प्रयोगोऽनुमीयते फलाभावेन पुनरप्रयोग इति फलसाधकत्वाभावेन तद्वस्तु न वस्तु भवति, तत्फलसाधकं हि तद्वस्तु, तत्फलासाधकञ्च तदवस्तु इति ; यथा सदपि मृदादिकं घटादिकर्म्मासाधकं घटादिरूपेणासत्। भेषजमनारोग्यकरं

चक्रपाणिः—अथ सम्यग्युक्तस्य भेषजस्य किं लक्षणं किंवा उपादेयस्य श्रेष्ठवैद्यस्य लक्षणमित्याह—तदेवेत्यादि। रोगेभ्यो यः प्रमोचयेदित्यनेन च ज्ञानपूर्व्वं भेषजप्रयोगेण रोगहारकत्व-

तत्र श्लोकाः।

आयुर्व्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्त्तनम्।
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्व्वेदस्य निर्णयः॥
सम्पूर्णं कारणं कार्य्यमायुर्व्वेदप्रयोजनम्।
हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च॥

यत् तदभेषजमिति भावः। एवं कर्म्मणामारोग्यलक्षणप्रयोजनानां सिद्धि-र्निष्पत्तिः सर्व्वैर्गुणैर्युक्तं च भिषकतमश्चाख्याति भिषक्तमत्वेन लोके ज्ञापयति। आरोग्यलक्षणफलनिष्पत्त्यैव वैद्यस्य सर्व्वगुणवत्ताऽनुमीयते सुतरां भिषक्-तमत्वेनानुमानं भवति। अन्यथा तु गुणवत्ता वैद्यस्य नानुमीयते। न हि विद्यावत्तया चिकित्सकत्वेनानुमातुं युज्यते, विद्यावानपि हि चिकित्सया रोगात् प्रमोचयितुं न शक्नोति; इति रोगादमोचको वैद्यः सर्व्वगुणवानपि न वैद्य इति भावः॥ ६०॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायान्तेऽध्यायोक्तार्थं संग्रहेणाभिधातुमाह—तत्र श्लोका इत्यादि।—तन्त्रकारस्येयं रीतिर्यत्र तूक्तार्थानधिकार्थसंग्रहाय वक्तुमभिप्रैति, तत्र तु "तत्र श्लोकाः" इति निर्दिश्यते। यत्र तूक्तार्थं प्रमाणीकर्त्तुमिच्छति न तूक्तार्थं संग्रहीतुं, तत्र तु "भवति चात्र" तन्निर्दिश्यते इति। आयुर्व्वेदागम इति स्वर्लोकाद् भूलोके आयुर्व्वेदस्यागमनं दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नित्यादिना तस्माच्छक्रमुपागमदित्यन्तेन श्लोकत्रयेण।०। हेतुरागमस्यायुर्व्वेदस्य स्वर्लोकाद् भूलोके आगमनस्य हेतुः कारणं, विघ्नभूता यदेत्यादिनैकश्लोकेन।०। प्रवर्त्तन-मित्यागमस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्व्वेदागमनस्य प्रवर्त्तनम्, तदा भूतेष्वनु-क्रोशमित्यादिजीवितञ्चाप्यनश्वरमित्यन्तैस्त्रयोविंशतिश्लोकैः।०। ततस्तु सूत्रण-मायुर्व्वेदस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्व्वेदस्य सूत्रणम्, अथ मैत्रीपर इत्यादि-सुमेधस-इत्यन्तैश्चतुर्भिः श्लोकैः।०। ततस्तु तत् सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमृषिदेवर्षि-

मुच्यते, तेन यादृच्छिकसिद्ध्या कुवैद्यव्यवहारो न वाच्यः, यादृच्छिकसिद्धौ हि वैद्यो न रोगप्रमोक्षे कारणं किन्तु घुणाक्षरन्यायादेवागतो भेषजस्य सम्यग्योग इति॥ ६०॥

चक्रपाणिः - अध्यायोक्तमर्थमध्यायान्ते संग्रहेणाभिधत्ते—आयुर्व्वेदागम इत्यादिना। संग्रहकथ-नञ्च पूर्व्वोक्तार्थस्य सङ्क्षेपेण ग्रहणार्थं तथा दुर्ज्ञानप्रतिषेधार्थञ्च, यतो यत्किञ्चिदत्र दुर्ज्ञानं स्यात् तदिह प्रतिपादितार्थित्वेनाभिधासम्वादेनावधार्य्यते, वचनं हि "गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः।
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च॥
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड़् ये क्षीरत्वगाश्रयाः।
कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः॥

देवादिभिरभिमतत्वम्, श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामित्यादि-प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे इत्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैः।०। ततश्चायुर्व्वेदस्य निर्णय इति सप्रभेदायुर्निर्णय-सहितायुर्व्वेदस्य स्वरूपनिर्णयः, हिताहितं सुखं दुःखमित्यादि लोकयो-रुभयोर्हितः-इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः।०। ततोऽनन्तरं सर्व्वदा सर्व्वभावाणामित्यादि-इत्युक्तं कारणं कार्य्यमित्यन्तैः सपादनवभिः श्लोकैः सम्पूर्णं कारणं कार्य्यं मिश्ररूपेण।०। ततः परं धातुसाम्यमित्यादि-तन्त्रस्यास्य प्रयोजनमित्यन्तेन पादत्रयेणायुर्व्वेदप्रयोजनम्।०। ततः परं कालबुद्धीत्यादि-पश्यति हि क्रिया इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैर्हेतवश्च व्याधीनामारोग्यस्य च जनकरूपा आश्रयरूपाश्च हेतव एतेन शरीरसत्त्वसंज्ञयो रोगारोग्याश्रयत्ववचनमात्मनश्च निर्व्विकारत्व-वचनम्।०। ततः परं वायुः पित्तमित्यादिना तम एव चेत्यन्तेनैकेन श्लोकेन दोषाश्च व्याधीनां समवायिकारणरूपा दुष्ट्याश्रयाश्च हेतव इत्यन्वयः।०। ततः परं भेषजं संग्रहेण च, सङ्क्षेपेण व्याधीनां भेषजं प्रशाम्यतीत्यादिना समाधिभिरित्यन्तेनैकेन श्लोकेन; रुक्षः शीत इत्यादिविपरीतगुणैर्गुणा इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः शारीरदोषाणां भेषजम्। विपरीतगुणैरित्यादि-व्याधीनामुपदिश्यते इत्यन्तेन सार्द्धश्लोकेन साधारणत्वेन व्याधीनां भेषज-मिति संग्रहेण सार्द्धपञ्चभिः श्लोकैर्भेषजम्।०। ततः परं भूयश्चात इत्यादि-लवणाः कफमित्यन्तैः सार्द्धचतुःश्लोकैः सप्रत्ययद्रव्यरसाः, अभिव्यक्तिकारणाश्रय-भूतकारणैः सहिता रसाः।०। ततश्च किञ्चित् दोषप्रशमनमित्यादिभिरौद्भिदो गण इत्यन्तैः सार्द्धसप्तभिः श्लोकैस्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः; जाङ्गमभौमौद्भिद-भेदेन त्रिविधद्रव्यसंग्रहः।०। ततोऽनन्तरं मूलिन्य इत्यादि-स वेदविदित्यन्तेन

समनुगीयते। तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तिः सा न गृह्यते॥" अत्र च गद्योक्त इति विस्तरो-क्तोपलक्षणं, तेन श्लोकोक्तस्याप्यारग्वधीयाद्यर्थस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविरुद्धं। व्यक्तिः स्पष्टता। व्यवसायोऽवधारणम्। आगम इति दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नित्यादिना। हेतुरित्यायुर्व्वेदागमहेतुः, स च विघ्नभूता यदा रोगा इत्यादिना रोगप्रादुर्भाव उक्तः, किंवा दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन्नित्यादि-

वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्व्वमेतत् समाख्यातं पूर्व्वाध्याये महर्षिणा ॥ ६१ ॥

सार्द्धश्लोकद्वयेन मूलिन्यादीनामुद्देशपूर्व्वकम्, हस्तिदन्तीत्यादि-नामकर्म्मभ्यां मूलिन्य इत्यन्तैः किञ्चिदधिकपादत्रयसहितैस्त्रिभिः श्लोकैर्मूलिन्यः ।०। ततश्च फलिनीः शृण्वित्यादि-फलान्येकोनविंशतिरित्यन्तैः किञ्चिन्न्यूनैकपादेन सह षड्भिः श्लोकैः फलिन्यश्च ।०। ततः सर्पिस्तैलमित्यादि-कफापहा इत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां स्नेहाश्च। सौवर्च्चलमित्यादि-उक्तानि लवणानीत्यन्तैः किञ्चिन्न्यूनैकपादेन सह चतुर्भिः श्लोकैर्लवणानि च ।०। ऊर्द्धं मूत्राण्यष्टावित्यारभ्य यथासामर्थ्ययोगत इत्यन्तैः किञ्चिदधिकपादत्रयेण सह त्रयोदशभिः श्लोकैर्मूत्रम् ।०। अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते इत्यारभ्य वक्ष्याम्यशेषत इत्यन्तैः सार्द्धाष्टभिः श्लोकैः क्षीराणि ।०। अथापरे त्रय इत्यारभ्य अपि विद्याद्विचक्षण-इत्यन्तैः पञ्चभिः श्लोकैर्वृक्षाश्च षड् ये क्षीरत्वगाश्रयाः स्नुह्यादयः। एषां मूलिन्यादीनां क्षीरत्वगाश्रयषड्वृक्षान्तानां पुनर्व्वसुनिदर्शितानां सर्व्वेषां कर्म्माणि वमनविरेचनादीनि। योगायोगगुणागुणाः, यत्र यद्योक्तव्यं यत्र यन्न योज्यं यस्मिन् ये गुणास्तद्भिन्नाश्च तस्यागुणाः प्रत्येकविनिर्णये ज्ञेयानि ।०। इत्युक्ता इत्यारभ्य पयस्त्वच-इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन मूलिन्यादीनामुपसंहारः ।०। तत्परमोषधीनांमरूपाभ्यामित्यारभ्य कश्चिद्वेदितुमर्हतीत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां वैद्यापवादः ।०। ततः परं योगविदित्यारभ्य भिषक्तम इत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां यत्रस्थाः सर्व्वे भिषजां गुणाः ।०। ततश्चकारात् यथा विषमित्यादिभिर्भिषक्तम-मित्यन्तैर्द्वादशभिः श्लोकैर्भिषजामपवादा गुणाश्च मिश्रीकृताः ।०। सर्व्वमेतत् आयुर्व्वेदागमादिकं वैद्यापवादगुणान्तं त्रिंशकं सार्द्धाष्टाविंशत्युत्तरशतश्लोकैः पूर्व्वाध्याये दीर्घञ्जीवितीयाख्येऽध्याये महर्षिणाऽग्निवेशेन समाख्यातम् उक्तमिति। संग्रहश्लोकैश्च पञ्चभिः सह चाथातो दीर्घञ्जीवितीयमित्यादि-भगवानात्रेय इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन सार्द्धचतुस्त्रिंशच्छ्लोकाधिकशतश्लोकीयश्चायमध्यायः ॥ ६१ ॥

श्लोकाऽविशेषेणायुर्व्वेदागमस्य तथायुर्व्वेदागमहेतोश्च पिण्डसूत्ररूपः, ब्रह्मणा हीत्यादिग्रन्थस्त्वायुर्व्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु विघ्नभूता इत्यादि ग्रन्थो यथोक्त एव। आगमस्य

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः।

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयितुं मूलपूर्व्वकं स्वनामपूर्व्वकञ्च निबध्नाति।— अग्नीत्यादि। तन्त्रे आयुर्व्वेदतन्त्रे एकदेशरूपे न तु कृत्स्नायुर्व्वेदरूपे चरकप्रतिसंस्कृते। शब्दान्तरेण तदर्थकथनं प्रतिसंस्कारः। चरकेणाग्निवेशकृततन्त्रः प्रतिसंस्कृतः शब्दान्तरेण स एवार्थो विस्तरेणोक्तस्तस्मिंस्तन्त्रे श्लोकस्थाने दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

इति वैद्यकुलावतंसपरमपण्डित-श्रीलगङ्गाधररायकविरत्नकविराज-विनिर्म्मिते आयुर्व्वेदीयचरकसंहिताजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानाद्यष्टस्थान-जल्पाष्टक-स्कन्धे प्रतिस्थानीयप्रत्यध्यायजल्पप्रतिस्कन्धशाखे तत्प्रतिश्लोकजल्प-प्रशाखे तत्तच्छ्लोकप्रतिपदजल्पपल्लवे परापरविद्याकुसुमे लोक-द्वयशुभफले सूत्रस्थानाख्यप्रथमस्कन्धस्य दीर्घञ्जीविती-याख्यप्रथमाध्यायजल्पो नाम प्रथमशाखा॥ १॥

प्रवर्त्तनमिति इन्द्रादीनां भरद्वाजेन मर्त्त्यलोके प्रवर्त्तनमायुर्व्वेदग्रहणपर्य्यन्तम्। सूत्रणमित्यायुर्व्वेदतन्त्रकरणमग्निवेशादीनाम्। अभ्यनुज्ञानमिति तानि चानुमतानीत्यादि। शेषं सुगमम्॥ ६१॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-व्याख्यायां दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इतिह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

अपामार्गस्य वीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च।
विड़ङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरूणि च॥

गङ्गाधरः—अथ वमनादिपाञ्चकर्म्मिकभेषजानां स्वस्थातुरोभयसाधारणत्वेनोपदेशप्रसङ्गसङ्गत्या वमनादीनामुक्तद्रव्याणां योगे पुनः पञ्चकर्म्मोपयोगितया चापराणि च संशोधनद्रव्याण्युपदेष्टुमपामार्गतण्डुलीयमध्यायमारभते।—अथात इत्यादि। अत्राप्यथात इति पूर्ववद् व्याख्येयम्। अपामार्गतण्डुलीयमिति अध्यायारम्भे प्रथममपामार्गस्य वीजानीति पदं, तेनापामार्गस्य वीजीयमध्यायमिति कर्त्तव्ये यत् तदर्थं गृहीत्वाऽपामार्गतण्डुलीयमिति कृतं तेनैतद् ग्रपितं—तण्डुला वीजान्यपामार्गस्य यानि ग्राह्याणि तानि निस्तुषीकृत्य तण्डुलान् गृह्णीयादिति। अपामार्गे तण्डुल उपयोगितया वाच्यो यत्र तदधिकृत्य कृत इत्यपामार्गतण्डुलीयस्तं तथा। अध्यायमित्यादात्रेय-इत्यन्तं प्राग्वद्व्याख्येयम्॥ १॥

गङ्गाधर—अपामार्गस्य वीजानीति तण्डुलग्रहणयोग्यवीजानि, शिग्रूणि शोभाञ्जनवीजानि, सर्षपानिति अनुक्तौ श्वेतान्। तुम्बुरूणि स्वनाम-

चक्रपाणिः—दीर्घञ्जीवितीये मूलिन्यश्च फलिन्यश्च पञ्चकर्म्माङ्गभूता उक्ताः, अपराण्यपि च पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पञ्चकर्म्मसाधनानि भवन्ति, तथा पञ्चकर्म्मप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्तः, तेनानन्तरं शेषपञ्चकर्म्मोपयोगिद्रव्यपञ्चकर्म्मप्रवृत्तिविषयाभिधायकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते। पूर्व्वोक्तान्यपि चापामार्गादीनि यतः पुनरिहाभिधीयन्ते, तदाचार्य्य एवाध्यायान्ते "पूर्व्वं मूलफल" इत्यादिना श्लोकद्वयेन समाधास्यति। अपामार्गवीजीय इति संज्ञायां प्राप्तायां अपामार्गतण्डुलीय इति संज्ञाकरणं अपामार्गादिवीजादीनां निस्तुषाणामेव ग्रहणार्थम्। अध्यायसंज्ञां तण्डुलेन कृत्वापामार्गस्य वीजानीति यद्वीजशब्दं करोति, तदङ्कुरजननसमर्थवीजभवानामेव तण्डुलानां ग्रहणार्थम्। यद्यपि च इहोत्सर्गतः पञ्चकर्म्मप्रवृत्तिर्वमनपूर्व्विकैव स्यात्, यदुक्तं "साधारणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्भवति" इत्यादि; तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम् "अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्याप्यधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमाच्छादयति" इत्यादि। तथापि क्वचित् प्रबलदोषापेक्षयाऽन्यथापि क्रमो भवति, यथा—शरदुद्रिक्ते पित्ते विरेचनादि, तथा प्रावृषि प्रबलवाते वस्त्यादिरित्यनियमार्थमिह शिरो-

अजाजीश्चाजगन्धाञ्च पीलून्येलां हरेणुकाम्।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकौ ॥
शिरीषवीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम्।
ज्योतिष्मतीं नागरञ्च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धावभेदके।
क्रिमिव्याधावपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ २ ॥

ख्यातानि धन्याकानि वा। अजगन्धा अजमोदा फोकान्दीत्यन्ये। पीलूनि स्वनामख्यातानि कोङ्कणदेशे भूमिजानि आखरोट इति लोके, तस्य फलानि। एलां स्थूलाम्। हरेणुकां स्वनामख्यातां रेणुकामिति। पृथ्वीकां सूक्ष्मैलाम्। सुरसां पर्णासभेदम्। श्वेतां श्वेतापराजिताम्। श्वेतां सुरसामिति श्वेतसुरसा श्वेतशेफालिकेत्यन्ये। कुठेरकः पर्णासभेदः कृष्णतुलसीति ख्यातः। फणिज्झकः प्रस्थपुष्पः स च मधुरजम्बीरः 'मरुर' इति लोके, पर्णासभेद इत्यन्ये। हरिद्रे द्वे। लवणद्वयं सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च। ज्योतिष्मती लतापुटकी कारवेल्लसमपत्रा। एषां मध्ये श्वेताज्योतिष्मत्यो मूलिनीषुक्ते, प्रत्यकपुष्पी फलिनीषु, तेनात्र श्वेताज्योतिष्मत्योर्मूलमपामार्गस्य फलं ग्राह्यम्, इह पुनः पाश्चकर्म्मिकलोपसंहारे प्रोक्तमिति न पुनरुक्तम्। शीर्षविरेचनतया त्वेषां प्रयोगः सर्व्वस्मिन् व्याधावथ किं व्याधिविशेषे इत्यत आह— गौरवे इत्यादि। प्रमोहको मूर्च्छा इन्द्रियापाटवं वा ॥ २ ॥

विरेचनमादावभिहितम्। यदि वा, प्रधानाङ्गशिरःशोधनत्वात् शिरोविरेचनमादौ कृतम्; यदुक्तं "यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते" इति; शालाक्येऽप्युक्तं "अनामये यथा मूले वृक्षः सम्यक् प्रवर्द्धते। अनामये शिरस्येवं देहः सम्यक् प्रवर्द्धते ॥" अपामार्गाभिधानमादौ शिरोविरेचनप्राधान्यात्; यदुक्तं "प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम्।" अजगन्धा अजमोदा, फोकान्धीति केचित्, पीलु औत्तरापथिकं फलं, लवणद्वयं लवणवर्गादिपठितं सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च। अयं वर्गो व्यस्तः समस्तश्च शिरोविरेचने प्रयोज्यो गणत्वात्, यदुक्तं "परिसंख्यातमपि हि यद्द्रव्यमयौगिकं मन्येत तदपहरेत्" इति। अन्यत्राप्युक्तं "समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा" इति। शिरस इति गौरव इत्यनेन शूल इत्यनेन च सम्बध्यते। क्रिमिव्याधिरिह शिरोगत एव बोद्धव्यः, तत्रैव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात्। प्रमोहको मूर्च्छा, इन्द्रियापटुत्वं वा ॥ १।२ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूण्येलां धामार्गवाणि च ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग् देहमदूषयन् ॥ ३ ॥
त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिल्लकं गवाक्षीञ्च क्षीरिणीमुदकीर्य्यकाम् ॥

गङ्गाधरः—वमनद्रव्याण्याह—मदनमित्यादि । मधुकं यष्टीमधु तच्च स्थलजानूपजभेदेन द्विधा वमनादिप्रतिकर्म्मविशेषेण, जीमूतं घोषकभेदः, कृतवेधनं ज्योत्स्निका लतापुटकीति लोके । इक्ष्वाकुस्तिक्तालाबुः । एलां स्थूलैलाम् । धामार्गवो घोषकभेदः । दशैतानि उपस्थितश्लेष्मपित्तादौ देहमदूषयन् शरीरबलाद्यविरोधेन वमनार्थं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । एषां मदनमधुकद्वयजीमूतकृतवेधनकुटजेक्ष्वाकुधामार्गवाणां फलिनीषु पाठात् फलं ग्राह्यम् । पिप्पल्येलयोश्च फलं, निम्बस्य त्वक् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—विरेकद्रव्याण्याह—त्रिवृतामित्यादि । दन्ती नागदन्ती । नीलिनी नीली । सप्तला सातला चर्म्मकषेति ख्याता । कम्पिल्लकं कमलागुड़ीति लोके । गवाक्षी गोडुम्बा । क्षीरिणी स्वनामख्याता । उदकीर्य्या नाटाकरञ्जः । पीलूनीति पीलुफलम् । द्रवन्ती ह्रस्वदन्ती । निचुलानि हिज्जल-

चक्रपाणिः—वमनद्रव्ये आदौ मदनं प्राधान्यात्, उक्तं हि "वमनद्रव्ये मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात् ।" उपस्थित इति आमाशयोर्द्ध्वभागे श्लेष्मणः स्थानं गत्वोत्क्लेशं गतम् इति व्याख्येयम् । श्लेष्मपित्त इति—श्लेष्मपित्ते श्लेष्मणि पित्ते च । पित्तञ्च यद्यपि साक्षान्न वमनविषयं तथापि श्लेष्मस्थानगतत्वेन श्लेष्मसम्बन्धाद्वमनविषयं, यदुक्तं "दोषस्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्" इति । देहमदूषयन्निति यद्यपि वमने प्रोक्तं तथापि विरेचनादिष्वपि बोद्धव्यम्, तत्राप्यतियोगायोगमिथ्यायोगैर्देहदुष्टिशङ्कायाः समानत्वात् । उच्यते च न्यायविद्भिर्यत्—"समानेष्वर्थेषु एकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनुषञ्जनीयः" इति ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—वमनमनु विरेचनाभिधानं शिरःपूर्व्वकदेहशोधनाभिधानानुक्रमेणामाशयोर्द्ध्वभागशोधनानन्तरमामाशयाधोभागस्थितपित्तहरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं वस्त्यभिधानेऽपि वाच्यम् । त्रिवृदादावुच्यते विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात्, उक्तं हि "त्रिवृत् सुखविरेचनानाम्" इति । नीलिका

पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च।
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
पाटलाश्चाग्निमन्थश्च विल्वं श्योणाकमेव च।
काश्मर्य्यं शालपर्णीश्च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥
बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम्।
यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥
पलाशं कत्तृणञ्चैव स्नेहांश्च लवणानि च।
उदावर्त्ते विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥
अत एवौषधगणात् सङ्कल्प्यमनुवासनम्।
मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्म्मिकः ॥ ५ ॥

फलानि। पक्वाशयगतदोषे न त्वन्यत्र। त्रिवृन्नागदन्तीसप्तलागवाक्षीक्षीरिणी-द्रवन्तीनां मूलिनीषु पाठान्मूलं ग्राह्यम्, नीलिन्याश्च मूलं वचायाश्च। शेषाणां फलमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—आस्थापनानुवासनार्थं द्रव्याण्याह—पाटलेत्यादि। दश-मूलं बलैरण्डपुनर्नवायवकुलत्थ-वृहद्बदर-गुडूचीमदनफल-पलाश-गन्धतृणानीति विंशतिर्द्रव्याणि, तथा चत्वारः स्नेहा घृतादयः, पञ्च च लवणानि, इत्येकोन-त्रिंशद् द्रव्याणि उदावर्त्तादिषु यथायोगं सङ्कल्प्यास्थापनेषु युञ्ज्यादिति।

नीलवुह्ना, क्षीरिणी दुग्धिका, द्रवन्ती दन्तीभेदः, निचुलं हिज्जलमिति प्रसिद्धम्। पक्वश्चासौ आशयगतश्चेति पक्वाशयगतः, तेन पित्ताशय एवामाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति न पक्वाशयगतः। दोषशब्देन चेह विरेचननिर्हरणयोग्यत्वात् पित्तं कफपित्तं वा गृह्यते, यदुक्तं "पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत्। स्रंसनं त्रीन् मलान् वस्तिर्हरेत् पक्वाशय-स्थितान्"। यदि वा पक्वाशयसमीपगतत्वेनाधःप्रवृत्तुन्मुखो दोषः पक्वाशयगत इत्युच्यते यथा गङ्गायां घोष इति ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—पाटलामित्यादिनाऽनुवासनात् प्राक् निरूहाभिधानं, निरूहस्य दोषहरणप्रधान-त्वात्। कत्तृणं गन्धतृणम्। स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानः, लवणानि सैन्धवादीनि, रोगभिषग्-जितीये वस्त्यर्थं मुख्यान्युक्तानि गणेन। अत एवेति निरूहोक्तपाटल्यादिगणात्। सङ्कल्प्यमनुवासन-

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
पञ्च कर्म्माणि कुर्व्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ ६ ॥

अनुवासनं मारुतघ्नं स्नेहवस्तिभेषजमत एवास्मादेव पाटलादित औषधगणात् सङ्कल्पत्र स्नेहः साध्य इत्यर्थः। इति एष पाञ्चकर्म्मिकः संग्रहः संक्षेपः प्रोक्तः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एतानि शिरोविरेचन-वमन-विरेचनास्थापनानुवासनानि पञ्च कर्म्माणि न स्नेहस्वेदौ विना कार्य्याणीति ज्ञापयितुमाह—तानीत्यादि। उपस्थितदोषाणां तत्तत्कर्म्मसाध्यदोषोपस्थितौ नृणां स्नेहस्वेदोपपादनै-र्विशिष्टानां मात्राकालौ विचारयन् शरीरबलाद्यपेक्षया मात्रां कालञ्च

मित्यनेन स्नेहसाधनं ब्रूते, अनुवासनं हि स्नेह एव स्यात् अनुवासनार्थं स्नेहसाधनद्रव्यं पृथङ्नोक्तं निरूहार्थोक्तभेषजगणेनैव तत्सिद्धेः। मारुतघ्नमित्यनेनानुवासनवृत्तिविषयं दर्शयति, मारुते हन्तव्ये-ऽनुवासनं प्रकल्प्यमित्यर्थः। यदि वा पाटलादेर्मारुतहरात् गणात् मारुतघ्नमनुवासनं सङ्कल्प्यम्, अन्यत्र तु पित्तहरणाद् गणात् पित्तघ्नम्, तथा श्लेष्महराद्गणात् श्लेष्मघ्नमिति सूचयति। संग्रह इत्यनेन रोगभिषग्जितीये कल्पे सिद्धौ च वक्ष्यमाणपञ्चकर्म्मप्रपञ्चं सूचयति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चकर्म्म यथा कर्त्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति। तानीत्यादि पूर्व्वोक्तानि। स्नेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नानाविधस्नेहस्वेदोपदर्शनार्थम्। उपस्थितदोषाणामिति शाखां त्यक्त्वा कोष्ठगमनेन तथा लीनत्वपरित्यागेन प्रधानावस्थाप्राप्तदोषाणाम्। तत्र पञ्चकर्म्मप्रवृत्ता-वुपस्थितदोषत्वमेव हेतुः, तद् यदि स्नेहस्वेदोपपादनमन्तरापि स्यात्; यथा ज्वरे—"कफ-प्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान्। बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्" इति। तत्र स्नेहस्वेदावन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भवत्येव। स्नेहस्वेदोपपादनन्तु प्रायिकत्वेन तथान्यथोपस्थितदोषेऽपि स्तोकमात्रया पञ्चकर्म्मप्रवृत्तिक्षोभजन्यवातजयार्थं क्रियमाणत्वेनोक्तम्। मात्राकालयोर्विचार्य्यत्वेन ग्रहणं प्राधान्यात्, तेन दोषभेषजादयोऽपि विचार्य्यत्वेनेह बोद्धव्याः। यदि वा पूर्व्ववत् कालग्रहणादेव शेषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः। तानीत्युक्तेऽपि पुनः पञ्चग्रहणं पञ्चानामप्युपस्थितदोषाणां वमनादीनां प्रवृत्त्युपदेशार्थम्। इह वमनादिषु कर्म्मलक्षणं—बहितिकर्त्तव्यतायोगिदोषनिर्हरणशक्तिज्यायस्त्वं, तेन तन्त्रान्तरेण स्नेहस्वेदौ प्रक्षिप्य सप्तकर्म्माणीति यदुच्यते तन्न स्यात्। न हि स्नेहस्वेदौ दोषं बहिर्निःसरणं कुरुतः, दोषसंशमनन्तु कुरुतः; पञ्चकर्म्माङ्गत्वेन व्याप्रियमाणौ स्नेहस्वेदौ दोषोपस्थान एव परं व्याप्रियेते, न हि दोषनिर्हरणे वमनादिसम्पाद्ये। अनुवासनन्तु यद्यपि वमनादिवन्न बहुदोषनिर्हरणकारणं स्यात् तथापि पुरीषस्य पक्वाशयगवातस्य च बहिर्निर्हारकत्वात् कर्म्मलक्षणप्राप्तमेव। निष्ठीवननेलाञ्ज-नादौ तु न स्नेहस्वेदादिवद् बहितिकर्त्तव्यतायोगो न च बहुदोषनिर्हारकत्वं, तेन न तत्कर्म्मशब्द-

मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ ७ ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ ८ ॥

विचारयन् तानि पञ्च कर्म्माणि शिरोविरेचनादीनि कुर्व्वीत भिषगिति शपः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—ननु कथं मात्राकालविचारः कार्य्यः, द्रव्यं प्रयुक्तं स्वभावादेव स्वकार्य्यं कुर्य्यात् इत्यत आह—मात्राकालेत्यादि। युक्तिर्द्रव्याणां योगे तर्क-वितर्कादिर्मात्राकालाश्रया मात्राकालनिवन्धना। शरीरवलवह्निवलवयोव्याधि-वलदोषवलाद्यनुरूपया मात्रया कालविशेषे च प्रयुक्तं द्रव्यं सम्यक् स्वकर्म्म कुर्व्वदारोग्याय भवति। सिद्धियु क्तौ प्रतिष्ठितेति सिद्धिः चिकित्सितक्रियासिद्धिः। सुतरां "तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा" इति वोध्यम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वस्थातुरसाधारणतया पाञ्चकर्म्मिकद्रव्याण्युपदिश्यात ऊर्द्ध्वं पञ्चकर्म्मद्रव्योपदेशात् परमातुराणां व्याधिविशेषनिवृत्त्यर्थमाहाररूप-भेषजत्वेन यवागूराह—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। अत ऊर्द्ध्वं पञ्चकर्म्मद्रव्योपदेशा-दूर्द्ध्वं विविधौषधाः विविधान्यौषधानि साधनतया यासु तास्तथा यवागूः

वाच्यम्। उत्तरवस्तिस्तु स्नेहरूपो निरूहः स्नेहवस्तावेवान्तर्भवति, यदि वेह वमनादिषु पञ्चकर्मसु पङ्कजशब्दवद् योगरूढ यं संज्ञा, तेन न स्नेहस्वेदनिष्ठीवनादिषु वर्त्तते ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—मात्राकालविचारफलमाह—मात्राकालेत्यादि। युक्तिर्योजना, भेषजस्य देह-दोषाद्यपेक्षया युक्तिं स्तौति सिद्धिरित्यादिना। सिद्धिरिह विकारोपशमस्य साध्यस्य निष्पत्तिः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं वमनादीनामयोगान्मन्दीभूतस्य वह्नेः सन्धुक्षणार्थं तथा वमनादिषु अप्रयोगजनितस्य शूलादेः प्रशमनार्थं प्रतिज्ञापूर्व्वकं यवागूरभिधत्ते—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। उक्तं हि 'यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण। महान् स्थिरः सर्व्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः" इति। पिप्पल्यादियवागूनिर्देश उपसाधितेति वचनं भेषज-पानीयतण्डुलादिप्रकृतिद्रव्याणामुचितपरिमाणग्रहणार्थं, साक्षाद् भेषजादीनां प्रमाणमिह नोक्तं मात्राया अग्न्यादिभेदेनावस्थितत्वात्; यदुक्तं 'मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः। व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्" इति। यद्यप्येवं तथापि परिभाषादर्शनात् वृद्धवैद्यव्यवहारदर्शनाच्च यथा कर्त्तव्यं तदुच्यते—यवागूसाधनद्रव्यं

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ६ ॥

प्रवक्ष्यामीत्यस्य कर्म्मेति, विविधौषधा यवागूर्वक्ष्यतीति। किमर्थमित्यत आह—विविधानामित्यादि। तत्साध्यानां विविधौषधयवागूसाध्यानाम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ कोष्ठाग्निसंश्रितत्वादारोग्यस्य सर्व्वेभ्यः कोष्ठाग्नेः प्राधान्यात् वह्निसन्दीपनीयां यवागूमाह—पिप्पलीत्यादि। पिप्पल्यादिभिः पञ्चभिः साधिता यवागूर्दीपनीया वह्निदीपनाय हिता शूलघ्नी च। यवागूस्तु भक्तोचिततण्डुला-चतुर्भागीकृतक्षुद्रतण्डुलान् पिप्पल्यादिभिः साधनद्रव्यैः कल्कीकृतैः कर्ष-परिमितैस्तण्डुलान् षड्गुणादिसलिलैश्च शरावचतुष्टयैः पत्त्वा द्रवसिक्थ-समन्विता यदा भवति तदा यवागूः परिभाष्यते। षड्गुणैस्तु जलैः शराव-चतुष्टयैः पेयाख्या यवागूः। चतुर्द्दशगुणैस्तु मण्डाख्या यवागूश्चतुर्गुणतोय-विलेपी नाम यवागूरिति त्रिधा यवागूः। इति कल्कसाध्या। तथा पिप्पल्या-दीनि साधनद्रव्याणि कर्षमात्राणि क्षोदयित्वोदूखले जलशरावचतुष्टये पत्त्वार्द्ध-शिष्टेन तेन क्वाथेन चतुः-षट्-चतुर्द्दशगुणेन क्रमाद्विलेपी-पेया-मण्डाख्या यवागूः स्यादिति। कषायसाध्येति द्विविधसाधनमिति। त्रिविधा यवागूर्देहाग्निबलाद्य-पेक्षया प्रयोक्तव्येति। यदुक्तं "सिक्थकै रहितो मण्डः पेया सिक्थ-समन्विता। यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा" इति। अत्र यवागूरिति प्रकृतिपदं तेन यवागूः सिक्थकै रहितो मण्ड उच्यते। रहित इति विकृत-लिङ्गत्वात् पुंलिङ्गः। सिक्थसमन्विता यवागूः पेया। बहुसिक्था विरल-द्रवा यवागूर्विलेपी। तथा "अन्नं पञ्चगुणे साध्यं यवागूः षड्गुणेऽम्भसि।

तावद् द्विविधं—वीर्य्यप्रधानमौषधद्रव्यं तथा रसप्रधानमाहारद्रव्यञ्च। तत्राप्यौषधद्रव्यं त्रिविधं वीर्य्यभेदात्। तीक्ष्णवीर्य्यं यथा शुण्ठ्यादि, मध्यवीर्य्यं विल्वाग्निमन्थादि, मृदुवीर्य्यञ्चामलकादि। इत्यत्र तीक्ष्णानां कर्षः, मध्यानामर्द्धपलं, मृदूनां पलमित्युत्सर्गः। यदुक्तमग्निवेशेन "कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलम्। विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम्" इति। अत्र मध्यवीर्य्याणामर्द्धपलमात्रा नोक्ता, सा मध्यप्रमाणग्रहणाद् बोद्धव्या, तथा जीवन्त्यजाजीशटी-पुष्कराह्वैरित्यादिकायां पेयायां नवभिर्द्रव्यैः कोलप्रमाणैर्मिलित्वा पलमदूरान्तरं स्यात्, तच्च मृदुवीर्य्याभिप्रायेणैव। "काथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके। अर्द्धशृते तु तेनाथ यवागूमुपकल्पयेत्" इति। अत्र चतुःपलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव, तेन "सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्बृंहणी मता" इत्यादावियं परिभाषा बोद्धव्या। षडङ्गसाधनपरिभाषायां

दधित्थविल्वचाङ्गेरी-तक्रदाड़िमसाधिता।
पाचनो ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १० ॥

मण्डश्चतुर्द्दशगुणे विलेपी च चतुर्गुणे ॥" इति। अत्र यवागूरिति पारिशेष्यात् पेया यवागूः। "सिकथकै रहितो मण्डः" इत्यादुक्तेः। "कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलम्। विनीय पाचयेद् युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम्" इति। तथा "यदप्सु शृतशीतासु षड़ङ्गादि प्रयुज्यते। कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि॥ अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" इति। तथा "यवागूमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत्।" इत्येका यवागूः॥ ९॥

गङ्गाधरः—दधित्थेत्यादिना द्वितीया। अत्र तक्रं जलस्थाने, दाड़िमं दाड़िमफलवीजम्। सवाते इत्यादिना तृतीया। पाञ्चमूलिकीति वातहरत्वात् वृहत्पञ्चमूलसाधिता। शालपर्ण्यादिपृश्निपर्ण्यन्तेन साधिता चतुर्थी। सा च दाड़िमाम्ला दाड़िमरसेनाम्लरसा। पयसीत्यादिना पञ्चमी। छागे पयसि अर्द्धोदके यावन्मितं छागं दुग्धं तावन्मात्रादर्द्धं जलं तत्रैकीकृते षड़्गुणे शरावचतुष्टये वालकनीलोत्पलशुण्ठीः कर्षमानाः कल्कीकृत्य पेया पाच्या। षष्ठी तु पेया। तथा अर्द्धजले छागे पयसि पृश्निपर्ण्या कल्कीकृतया कर्षमात्रया साधिता रक्तातिसारघ्नीति। केचित्तु "पेयाशब्दोऽत्र प्रकरणात् पेयत्वाच्च यवागूसामान्यवाची, तेन त्रिविधयवागूकल्पना बोध्येति" प्राहुः। तत् न, यवाग्वस्त्रिशा न तु पेयेति। दध्यादित्यादिना सप्तमी। न चात्र पूर्व्वात् पयसीत्यनुवर्त्तते कर्म्मतया निर्द्देशात्। तेन कल्कतया वा कषायतया वाऽतिविषा-

"यदप्सु शृतशीतासु षड़ङ्गादि प्रयुज्यते। कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि। अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" इति, पेयां प्रति कर्षद्रव्याभिधानं मध्यवीर्य्यस्यापि षड़ङ्गस्य मन्दानलपुरुषाभिप्रायेण बोद्धव्यम्। वारिमानन्तु षड़ङ्गादिपरिभाषायां कर्षद्रव्ये वारिप्रस्थोऽभिहितः, तदनुसारेणान्यत्रापि जलोत्कर्षो बोद्धव्यः। कल्कसाध्या तु यवागूर्यत्र स्यात् तत्र सूदशास्त्रोक्तपरिमाणाज्जलं ग्राह्यं, यदुक्तं "अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे। मण्डश्चतुर्द्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि।" एतच्च "पञ्चगुणे" इत्यादि तण्डुलभेषजसमुदायाद् बोद्धव्यम्। यवागूप्रकृतिभूततण्डुलमानन्तु सुश्रुतवचनात् बोद्धव्यम्। यदुक्तं "विलेपीमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां भिषग्" इत्यादि, तथा "यवागूः स्वल्पतण्डुला इति ॥ ८९॥

चक्रपाणिः—पञ्चकोलसाधिता यवागूरादावुच्यते, पञ्चकर्म्मक्षीणाग्निवृद्धिहेतुत्वेन। दधित्थः कपित्थः। तक्रमिह जलार्थकारकं, ग्राहिणीति च्छेदः। सवात इति सवातेऽतिसारे, यदुक्तं शारीरे

शालपर्णीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता।
दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम्॥ ११॥
पयस्यर्द्धोदके च्छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता।
दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम्॥ १२॥
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम्॥ १३॥
विड़ङ्गपिप्पलीमूल-शिग्रुभिर्मरिचेन च।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्च्चिका॥ १४॥
मृद्वीकासारिवालाजा-पिप्पलीमधुनागरैः।
पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजी-विपाचिता॥ १५॥

सहितां नागरसहितामर्थात् षड़्गुणे जले कल्कसाधितां षड़्गुणे कषाये च साधितां पेयां प्रकरणात्। सामे रक्तातिसारे यवागूं दाड़िमादिरसद्वारा कृताम्लामिति साम्लां दद्यात्॥ १०—१२॥

गङ्गाधरः—श्वदंष्ट्रेत्यादिनाऽष्टमी। श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां कल्करूपाभ्यां कषायीकृताभ्यां वा साधितां पेयां सफाणितामनूरूपेण फाणितमर्द्धसम्पद्यमानं गुड़ं तत्र प्रक्षिप्य दद्यादिति पूर्व्वेणान्वयः। कुत्रेत्याह मूत्रकृच्छ्रे॥ १३॥

गङ्गाधरः—विड़ङ्गादिना नवमी। शिग्रुः शोभाञ्जनं, विड़ङ्गादि-मरिचान्तैश्चतुर्भिः कल्कीभूतैस्तक्रसिद्धा ससुवर्च्चिका सौवर्च्चलेनानुरूपेण युक्ता यवागूः पेया प्रकरणान्न तु त्रिधा यवागूः। क्रिमिघ्नी स्यात्। अत्र तक्रं जलस्थाने बोध्यम्॥ १४॥

गङ्गाधरः—मृद्वीकेत्यादिना दशमी। अत्र तण्डुलस्थाने लाजाः। मृद्वीकाऽनन्तमूलपिप्पलीनागरैः कल्कीभूतैः कषायीकृतैर्वा यथोक्तजलेन लाजान् पक्त्वा प्रकरणात् पेया स्यात् न तु पेयाविलेपीमण्डान्यतमा। पेयाख्यां यवागूं

जतूकर्णे "ध्रुवाद्यैर्वाय्वतीसारे' इति, ध्रुवादिः विदारिगन्धादिः, पृश्निपर्णी वर्त्तुलपत्रा सिंहपुच्छी। दाड़िमाम्लेति वचनेन यावता दाड़िमेनाम्लत्वं स्यात् तावन्मानं दाड़िमं दर्शयति॥ १०।११॥

चक्रपाणिः—पयस्यर्द्धोदक इत्यादि—नागरं मुस्तं, यदुक्तं जतूकर्णे "रक्तातिसारेऽजाक्षीरकीष्टीघनजलोत्पलैः" इति। पृश्निपर्ण्या चेति रक्तातीसारघ्नयवाग्वामेव। साम्लामिति दाड़ि-

सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्बृंहणी मता ।
गवेधुकानां भृष्टानां कर्षणीया समाक्षिका ॥ १६ ॥
सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरूक्षणी ॥ १७ ॥
दशमूलीशृता कास-हिक्काश्वासकफापहा ।
यमके मदिरासिद्धा पक्वाशयरुजापहा ॥ १८ ॥

विधाय शीतीकृत्यानुरूपं मधु प्रक्षिप्य पीता स्यात् पिपासाघ्नी ॥ विषघ्नी-त्यादिना त्वेकादशी। सोमराजी अवल्गुजा तया विपाचिता पेयाख्या यवागू-र्विषघ्नी भक्षितविषदोषं हन्ति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—सिद्धेत्यादिना द्वादशी। वराहनिर्यूहे वराहमांसरसे ॥ गवे-धुकानामित्यादिना त्रयोदशी। गवेधुकानां गवेडूनां वीजानीति 'देधान' इति ख्यातानामिति केचित् भृष्टानां यवागूः समाक्षिका कर्षणीया स्थूलदेहकर्षणाय हिता, अत्र गवेधुकावीजं तण्डुलस्थाने वोध्यम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—सर्पिष्मती बहुतिला लवणान्विता तण्डुलकृता पेया स्नेहनी स्नेहजननी। बहुतिलां यथोक्तविधिना यवागूं विधाय घृतसैन्धवञ्चानुरूपं तत्र प्रक्षिप्य पीता सा स्नेहनी स्यात् ॥ कुशामलकनिर्य्यूहे इत्यादिना चतुर्दशी। कुशमलामलकफलयोः कर्षमात्रयोः शरावचतुष्टयजले शृतयोरर्द्धशिष्टयोः कषाये यथोक्तविधिना श्यामाकतण्डुलान् पक्त्वा कृता पेयाख्या यवागूर्विरूक्षणी रूक्षणकरणी ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—दशमूलीत्यादिना पञ्चदशी। स्पष्टेति, केचिदत्र श्यामाकाना-मित्यनुवर्त्तयन्ति, तत न यौक्तिकम् ॥ यमके इत्यादिना षोड़शी। यमके युतमेवेति युगले घृततैले संभृष्टा द्रवस्थानीयायां मदिरायाञ्च सिद्धा यवागू-रित्यर्थः। अर्द्धं यमकम् अर्द्धं मदिरा ताभ्यां सिद्धा इति यावत् इत्यन्ये। यमके इति मुद्गविदलं शालीनाञ्च तण्डलान् मेलयित्वा मदिरया सिद्धेति परे ॥ १८ ॥

माम्लामिति वोध्यव्यम्। श्वदंष्ट्रेत्यादौ जतूकर्णः "पृश्निगोकण्टकगुडैर्मूत्रार्त्तिवस्तिशूलनुत्।" सुवर्च्चिका सर्ज्जिकाक्षारः, पिपासाघ्नीति च्छेदः। सोमराजी अवल्गुजः, गवेधुको "गुलुञ्च," गवेधुकश्च तण्डुलस्थाने। श्यामाकस्तृणविशेषः, तस्य च वीजतण्डुला ग्राह्याः। यमके घृततैले, मदिरा

शाकैर्मांसैस्तिलैर्माषैः सिद्धा वर्चो निरस्यति ।
जम्ब्वाम्रास्थिदधित्थाम्ल-विल्वैः सांग्राहिकी मता ॥ १९ ॥
क्षारचित्रकहिङ्ग्वम्ल-वेतसैर्भेदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूल-विश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २० ॥
तक्रसिद्धा यवागूः स्याद् घृतव्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता तु तक्रपिण्याकसाधिता ॥ २१ ॥
गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—शाकैरित्यादिना सप्तदशी । समस्तैः शाकादिभिः कल्करूपैः कषायरूपैश्च सिद्धा पेयाख्या यवागूर्वर्चो निरस्यति बहिः सारयति ॥ जम्ब्वाम्रेत्यादिनाष्टदशी । जम्ब्वाम्रयोः फलास्थि, दधित्थाम्लः कपित्थस्य फलशस्यं, विल्वं विल्वशलाटुः ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—क्षारचित्रकेत्यादिनैकोनविंशी । क्षारो यवक्षारः । चित्रकेति चित्रकमूलं, हिङ्गु हिङ्गुनिर्य्यासः । अम्लवेतसश्च अमलतास इति केचित् तन्न यौक्तिकं, थैकर इति तत्त्वम् ॥ अभयेत्यादिना विंशी । विश्वेत्यत्र विल्वेति पाठो न युक्तो ग्राहकत्वेन वातानुलोमकत्वात् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तक्रसिद्धेत्यादिनैकविंशी स्पष्टा ॥ तैलेत्यादिना द्वाविंशी । अत्र पिण्याकस्तिलकल्कस्तेन कल्केन तक्रद्रवेण साधिता यवागूरित्यर्थः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—गव्येत्यादिना त्रयोविंशी । अत्र साम्ला दाड़िमामलकादि-ज्वरहरफलद्रवाम्ला ॥ कण्ठ्येत्यादिना चतुर्व्विंशी । यमके इति घृततैले सम्भृष्टार्थे, यवानां पिप्पल्यामलकैः पिप्पलीकल्कामलककल्कैः कषायैश्च शृता पक्वा यवागूरित्यर्थः । बहुवचनं प्रत्येकमनेकत्वाभिप्रायेण ॥ २२ ॥

द्रवस्थाने, शाकादिभिः समानैर्यवागूर्मन्तव्या । दधित्थाम्लशब्देन कपित्थस्याम्लावस्थायामेव ग्रहणं दर्शयति । क्षार इति, क्षारो यवक्षारः ॥ १२—२० ॥

चक्रपाणिः—तक्रसिद्धेति तक्रकृतोदककार्य्या, पिण्याकस्तिलकल्कः । यमक इत्यनेन यमकेन परिभर्ज्जनं दर्शयति । समाषविदलेत्यादौ तण्डुलेन माषविदलस्य तुल्यमानता, क्षीरञ्च जलस्थाने, घृतञ्च परिभर्ज्जने किंवा माषप्रकृतिकेवेयम् । मदशब्देन विषज-रौधिर-मद्यमदानां त्रयाणामपि

ताम्रचूड़रसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा।
समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ २३ ॥
उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी।
क्षुधं हन्यादपामार्ग-क्षीरगोधारसे श्रृता ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकाः।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्त्तिताः।
पञ्च कर्म्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥

गङ्गाधरः—ताम्रचूड़ेत्यादिना पञ्चविंशी। ताम्रचूड़ः कुक्कुटः॥ समाषविदलेत्यादिना षड़्विंशी। अत्र माषविदलं तण्डुलसमं, क्षीरमत्र जलस्थाने, घृतन्तु यथायोग्यं भृष्टार्थम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—उपोदिकेत्यादिना सप्तविंशी। उपोदिका पुदिनेति लोके, सा च कल्करूपा। दधि तु जलस्थाने, मदविनाशिनी कोद्रवधुस्तूरादिमदनाशिनी॥ क्षुधमित्यादिनाऽष्टाविंशी। अत्रापामागतण्डुलान् क्षीरगोधाभ्यां सरसाभ्यां पक्त्वेत्यर्थः। न त्वत्र तण्डुलजले देये॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—आसां यवागूनां निर्द्देशप्रसङ्गादादावुपसंहारपूर्व्वकापामार्गतण्डुलादीनुपसंहर्त्तुमाह—तत्र श्लोका इति। उपसंहरति। अष्टाविंशतिरित्यादि। अपामार्गतण्डुलादीनुपसंहरति। पञ्च कर्म्माणि चेत्यादि। ननु पूर्व्वाध्याये मूलिनी फलिनी च यावती निर्द्दिष्टा तदन्तर्गतान्यप्यपामार्गतण्डुलीये पुनरुक्तानीति पौनरुक्त्यमित्यत आह—पूर्व्वमित्यादि।

ग्रहणमविशेषाभिधानात्। क्षुधं हन्यादित्यादौ अपामार्गतण्डुलास्तण्डुलस्थाने, क्षीरगोधामांसरसौ तु जलस्थाने ॥ २१—२४ ॥

चक्रपाणिः—प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याऽध्याय-संग्रहं करोति, अष्टाविंशतिरित्यादि।—दीर्घञ्जीवितीये मूलिनीफलिनीगणपठितानामपामार्गजीमूतादीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्व्वमित्यादि।—मूलफलज्ञानहेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः, अस्य फलेन व्यवहार इति ज्ञातुमित्यर्थः। पञ्चकर्म्मणामाश्रयः, आश्रयशब्दश्च भावप्रधानः, तेन पञ्चकर्म्माश्रयत्वे ज्ञानार्थमिति फलति। यद्यपि मूलिन्यश्च फलिन्यश्च दीर्घञ्जीवितीयेऽपि शणपुष्पी बिम्बी चेत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्म्माश्रयत्वेनाप्युक्ताः, तथापीह मुख्यप्रपञ्चेनाभिधीयमानपञ्चकर्म्माश्रयद्रव्यगणेऽभिधानात् पञ्चकर्म्माश्रयत्वेन

पूर्व्वं मूलफलज्ञान-हेतोरुक्तं यदौषधम् ।
पञ्चकर्म्माश्रयज्ञान-हेतोस्तत् कीर्त्तितं पुनः ॥
स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥ २५ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते अपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मूलफलग्रहणज्ञापनहेतोर्यदौषधं मूलिनी-फलिनी-संज्ञया पर्व्वमुक्तं तदौषध पञ्चकर्म्माश्रयत्वमात्रेण निर्द्दिष्टमपि तदौषधं पञ्चकर्म्मसाध्यव्याधिसाधनत्व-ज्ञानहेतोः पुनरत्राध्याये कीर्त्तितमिति पुनरुक्तमपि न पुनरुक्तम् । अत्र हेतुमाह, स्मृतिमानित्यादि । हेतुयुक्तिज्ञो व्याधिसाधनभेषजकल्पनविज्ञः युक्तिज्ञो मात्रावत्तया द्रव्यबलव्याधिबलव्याधितबलाद्यनुसारेण प्रयोगविज्ञ-श्चेत्यर्थः । जितात्मेति जित आत्मा मनो येन स भ्रमप्रमादरहित इत्यर्थः । प्रतिपत्तिमान् यशस्वी । एवम्भूतो भिषगौषधसंयोगैर्द्रव्याणि संयोज्य चिकित्सितुमर्हतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्यायसमाप्तिमाह—अग्निवेशेत्यादि । प्राग्वद् व्याख्यातव्यम् । पञ्चत्रिंशत्-श्लोकी चायमध्यायः ॥ २ ॥

इति श्रीमद् गङ्गाधररायकविरत्नकविराजकृते प्राग्वच्चरकंजल्पकल्पतरौ द्वितीयाध्यायजल्पो नाम द्वितीयशाखा ॥ २ ॥

प्राधान्यं वाऽपामार्गादीनां सङ्केतम्, अत उक्तं "पञ्चकर्म्माश्रयज्ञान-हेतोस्तत् कीर्त्तितं पुनः" इति । एतदध्यायप्रतिपादितायाः पञ्चकर्म्मप्रवृत्तेर्दुर्ज्ञेयत्वेन यथाभूतेन वैद्येन चिकित्सा कर्त्तव्या, तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि ।—प्रतिपत्तिरुत्पन्नायामापदि झटिति यथाकर्त्तव्यताज्ञानं तद्वान् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-व्याख्यायाम् अपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आरग्वधः सैड़गजः करञ्जो वासा गुड़ूची मदनं हरिद्रे ।
श्र्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च निम्बो विड़ङ्गं करवीरकत्वक् ॥

गङ्गाधरः—अथातुरहितविविधौषधयवागूप्रसङ्गसङ्गत्या प्रदेहचूर्णात्मकान्यातुरहितान्यौषधानि वक्तुमारग्वधीयाध्यायमारभते—अथात इत्यादि। अथात इति प्राग्वद् व्याख्येयम् । आरग्वधीयमिति वक्ष्यमाणम्, अध्यायारम्भः, आरग्वध इति पदमधिकृत्य कृत इत्यारग्वधीयस्तं तथा, अध्यायमित्यादि आत्रेयान्तं प्राग्वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—आरग्वध इत्यादि-सर्ज्जा इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैरर्द्धरूपैः षट् चर्णप्रदेहाः चूर्णाश्चैव प्रदेहाश्च भिषजा प्रयोज्याः, इति द्वयं कथंप्रकारेणेह विहिता इत्यत आह—गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टा इति। आरग्वधस्य पत्रम्, एडगजा चाकुन्दा इति लोके तस्य वीजम् । करञ्जस्य च वीजम् । वासापत्रम् ।

चक्रपाणिः—द्विविधं हि भेषजम् ; अन्तःपरिमार्ज्जनं वहिःपरिमार्ज्जनञ्च । तत्रापामार्गतण्डुलीयेन पञ्चकर्म्म यवागूरूपमन्तःपरिमार्ज्जनमभिधायाऽवशिष्टं वहिःपरिमार्ज्जनं प्रलेपाद्यारग्वधीयेनाह-- अथात आरग्वधीयमित्यादि । यद्यपि कुष्ठचिकित्सितं पृथगेव चिकित्सास्थाने भविष्यति, तत्रैव चावसरप्राप्ता एत आरग्वधादयो वक्तुमुचिताः, तथापीह पृथक् कुष्ठरोगाणामभिधानेन कुष्ठस्यानुबन्धित्वेन च महारोगत्वं ख्यापयति । अव्यवहितो ह्यर्थः पुनःपुनरभिधीयते । इयञ्च कुष्ठचिकित्साऽनागतावेक्षणतन्त्रयुक्त्या निदानस्थाने हेतुलक्षणादिभिर्लक्षितं कुष्ठमुद्दिश्योक्ता, तेनालक्षितस्य चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत इति यच्चोच्यते तन्निरस्तं स्यात् । यद्यपि राजयक्ष्मप्रभृतयोऽपि महारोगाः सन्ति, तथापि न ते भूरिवहिःपरिमार्ज्जनविषया यथा कुष्ठमिति कुष्ठविषया एव वहिःपरिमार्ज्जनयोगा अभिधीयन्ते, कुष्ठहरवहिःपरिमार्ज्जनोपघातेन च वातोपघाताः कोलं कुलत्थादयोऽभिधास्यन्ते । किञ्च कुष्ठहरवहिःपरिमार्ज्जनप्रयोगाणामिदं स्वरूपं यच्छोधनानन्तरं प्रयुज्यमानाः सिद्धिभाजो भवन्ति, यदुक्तं "ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् । संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥" तत पूर्व्वाध्याये संशोधनमभिधायेह कुष्ठप्रयोगाऽनवसरप्राप्ताऽनभिदधता आचार्य्येण साधुग्रन्थनिवेशः कृतः। यद्यपि 'खदिरः कुष्ठहराणाम्' इति वचनेन खदिरः कुष्ठहरभेषजेषु प्रधानं, तथापि खदिरं परित्यज्यारग्वधमादावुपदिशन्ति कुष्ठवहिः-

ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे।
फणिज्झको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च।
मनःशिलाले गृहधूम एला काशीसलोध्रार्ज्जुनमुस्तसर्ज्जाः॥
इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षड़ेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः॥

गुड़ूचीनाड़म। मदनस्य फलम्। हरिद्राद्वयम्। गोपित्तेन सप्ताहं भावितानि। यद्यारग्वधादीन्येतानि मिलितानि चर्णीभूतानि सन्ति भवन्ति, तदा गोपित्तमेतैः पीतं स्यादिति. तानि गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाश्चूर्णानां प्रदेहा इत्याख्या भवन्ति। एवं सर्व्वत्र। कथं चूर्णत्वात् प्रदेहरूपेण प्रयोज्या इत्याह परं सर्षपतैलयुक्ता इत्यनेन द्रवरूपत्वात् प्रदेहयोग्यत्वं सूचितम्। कस्मिन् कस्मिन् व्याधावित्याह—कुष्ठानीत्यादि। कृच्छ्राणि कृच्छ्रसाध्यानि। एतान् व्याधीन् हन्युः प्रयुक्ताश्चेत् स्युरेषु व्याधिषु। इत्यस्य चूर्णप्रदेहस्य व्याख्यानवदपरे पञ्च चूर्णप्रदेहा व्याख्येयाः।° तत्र श्रयाह्व इत्यादिनार्द्धेन द्वितीयः। श्रयाह्व इति नवनीतखोटी। सुराह्वो देवदारुः तस्य सारं, खदिरधवयोश्च सारं, निम्बस्य पत्रं, विड़ङ्गस्य तण्डुलाः, करवीरस्य त्वक् इति सप्तभिर्द्वितीयः। ग्रन्थिश्च भौर्ज्ज इत्यादिना कृष्णगन्धे इत्यन्तेन षड़्भिर्द्रव्यैस्तृतीयः। ग्रन्थिश्च भौर्ज्ज इति भूर्ज्जग्रन्थिः। शिरीषस्य त्वक्. लोमशा भिषिः, कृष्णगन्धा शोभाञ्जनः।०। फणिज्झक इत्यादिना सुमनःप्रवाला इत्यन्तेन षड़्भिश्चतुर्थः। फणिज्झकः पर्णासभेदः. वत्सक इन्द्रयवः, पीलूनि काञ्चनदेशीयपर्व्वतजाक्षोड़फलानि, सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः कोमला एव ग्राह्याः।०। वचेत्यादिना गैरिकमञ्जनञ्चेत्यन्तेन पञ्चमः। हरेणुका रेणुकः, निकुम्भो दन्ती, गैरिकं गिरिमृत्। अञ्जनं रसाञ्जनम्।०। मनःशिलेत्यादिना सर्ज्जा इत्यन्तेन नवभिः षष्ठः। आलेति हरितालं,

परिमार्ज्जनभेषजेष्वारग्वधस्यैव प्रधानत्वख्यापनार्थम्। श्रयाह्वो नवनीतखोटिरिति प्रसिद्धः. ग्रन्थिश्च भौर्ज्जं इति भूर्ज्जपत्रग्रन्थिः, सलोमशः काशीशं तमालपत्रं वा, फणिज्झकः पर्णासभेदः, सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः, निकुम्भो दन्ती, आलं हरितालम्, अर्द्धरूपैरित्यर्द्धश्लोकैः, गोपित्तपीता इति पीतगोपित्ता मयूरव्यंसकादित्वात् पूर्व्वनिपातनियमान. यदि वा गोपित्तभावनया

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्रु।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥२॥
कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रुः।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।
तेनास्य कण्डूः पिड़काः सकोठाः
कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ३ ॥

कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरी-
काशीसकम्पिल्लकमुस्तलोध्राः।
सौगन्धिकं सर्ज्जरसो विड़ङ्गं
मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥

गृहधूम आगारधूमः, एला स्थूलैला, काशीसं पुष्पकाशीस, सर्ज्जो धूनक इति। अचिरान्नराणामित्यन्तमेकं वाक्यं षट् च योगाः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—कुष्ठमित्यादि-व्रजन्तीत्यन्तमपरं वाक्यं, योगश्चैष सप्तमः पञ्चदशभिर्द्रव्यैः कुष्ठादितक्रान्तैः। अत्र तुम्बुरु स्वनामख्यातं, तदभावे धान्यकस्य द्विभागः पुनरुक्तत्वात्। वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डां शङ्खपुष्पीं, सर्व्वञ्चान्यत् स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—कुष्ठेत्यादि-शान्तिमित्यन्तमेकं वाक्यं, योगश्चैकः। एषोऽष्टमश्चतुर्द्दशभिः कुष्ठादि-करवीरकत्वगन्तैर्द्रव्यैः। अमृता गुड़ूची, सङ्गस्तुत्थकं,

पीतवर्णा गोपित्तपीताः। परमत्यर्थं सिद्धाः; यद्यपि सर्व्वेऽत्र प्रयोगा महर्षिप्रणीताः स्वविषये सिद्धास्तथापीह बहूनां दुश्चिकित्स्यानां रोगाणामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते। चूर्णानि च प्रदेहाश्च चूर्णप्रदेहाः, यदि वा चूर्णीकृतानां प्रदेहाश्चूर्णप्रदेहाः. प्रदेहो लेपः, प्रदेहताकरणञ्चैषां योगानां कुष्ठहरगोमूत्रगोपित्तादिना बोद्धव्यम्। सुरेशलुप्तमिन्द्रलुप्तं, कुष्ठग्रहणेन लब्धानामपि किटिमदद्रुपामादीनां पुनरभिधानं प्रयोगाणां विशेषेण तदुद्धरणशक्तिख्यापनार्थम् ॥ १।२ ॥

चक्रपाणिः—तुम्बुरु स्वनामप्रसिद्धं, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी, प्रथममिति तैलाक्त-

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुः सकण्डुः किटिभानि पामा
विचर्च्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ४ ॥
मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुत्थं विड़ङ्गं मरिचानि कुष्ठं
लोध्रञ्च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ ५ ॥
रसाञ्जनं सप्रपुन्नाड़बीजं युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।
करञ्जबीजैड़गजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टञ्च परः प्रदेहः ॥ ६ ॥

कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा, काशीसं पुष्पकाशीसं, कम्पिल्लकं कमलागुड़ीति लोके। सौगन्धिकं कह्लारपुष्पं सुन्धीति लोके। सर्व्वं स्पष्टार्थम्। अवचूर्णनं घर्षणं तदर्थमिति तथा ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—मनःशिलाले इत्यादि प्रदेह इत्यन्तमेको योगः। एष नवमो मनःशिलादि आर्कं पय इत्यन्तैः पञ्चद्रव्यैः। तैलमिति सार्षपं कुष्ठहरत्वात्। आर्कं पयः अर्कक्षीरम्। अर्कक्षीरेणैव पेषणालेपने बोध्ये न तु जलेन। ०। तुत्थमित्यादिना समनःशिलं स्यादित्यन्तेनैकं वाक्यम्। अत्र तद्वदिति कुष्ठहरः प्रदेह इत्यर्थः। स्यादिति। नात्र अर्कक्षीरेण पेषणातिदेशः तस्य तत्र यौगिकत्वेनोक्तत्वात्। तेनात्र जलेन पेषणालेपने बोध्ये। एष योगो दशमः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—रसाञ्जनमित्यादिना लेप इत्यन्तेन एकं वाक्यं, योगश्चैक-स्त्रिभिर्द्रव्यैरेकादशः। प्रपुन्नाड़ं चाकुन्दा तद्बीजम्। कपित्थस्य रसेनेति कपित्थपत्रस्वरसेन युक्तो लेप इति योज्यं, तेनात्र न जलं पेषणालेपनार्थं,

मित्यनेन सम्बध्यते। तैलञ्च कुष्ठहरप्रकरणे सार्षपं बोद्धव्यम्, * अमृतासङ्गस्तुत्थकम्, कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा, सौगन्धिकं गन्धतृणं गन्धको वा, आर्कं पयः अर्कक्षीरं, तद्वदिति प्रदेहः कुष्ठहरः,

* अमृता गुड़ूची, सङ्गः तुत्थकमिति केचित्।

उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान्।
त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात्॥ ७॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठः सलोमशः सैड़गजः कराञ्जः।
ग्रन्थिश्च भोर्ज्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन॥
पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्षोद्धृतान्याढ़कसम्मितेन।
दर्व्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठनिसूदनाय॥ ८॥

किन्तु स एव स्वरसः। अत्राधिकारात् कुष्ठहर इति लेप इत्यर्थे विशेषण बोध्यम्। ०। करञ्जबीजेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनाङ्केन द्वादशो योगश्चतुर्भिर्द्रव्यैः करञ्जबीजादिभिर्गोमूत्रान्तैः। अत्र गोमूत्रं पेषणालेपनार्थम्। अत्राधिकारात् कुष्ठहर इति प्रदेह इत्यस्य विशेषणम्॥ ६॥

गङ्गाधरः—उभे इत्यादिना विदध्यादित्यन्तेनैकं वाक्यं. योगश्चायं यथोक्तः। अत्र हरिद्रे इति द्विवचनेन हरिद्राद्वयलाभे उभे इति पदं स्पष्टार्थम्। सुमनःप्रवालानिति जात्याः कोमलाङ्कुरितपल्लवान्। त्वचं समध्यामिति हयमारकस्य इत्यनेनान्वयः। तेन करवीरस्य त्वक् तस्य चास्थि मज्जा च। तिलक्षारेति तिलनालभस्म तेन युतं लेपं हरिद्राद्वयादिकं विदध्यात् कुर्य्यादित्यर्थः। लेपशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वेन तस्य विशेषणानां हरिद्राद्वयादीनां तल्लक्षणत्वेऽपि न स्वलिङ्गत्यागः॥ ७॥

गङ्गाधरः—मनःशिलेत्यादि-कुष्ठनिसूदनायेत्यन्तमेकं वाक्यं योगश्चायं चतुर्दशः, नवभिर्द्रव्यैः। अत्र त्वक् कुटजादिति कुटजवल्कलं, लोमशा गौरी. ग्रन्थिश्च भोर्ज्जो भूर्ज्जग्रन्थिः। एतानि मनःशिलादीनि करवीरमूलान्तानि अष्टौ द्रव्याणि चूर्णानि चूर्णीकृतानि प्रत्येकेन कर्षोद्धृतानि तोलकद्वयमितानि तुषोदकेन सतुषकुट्टितयवकृतसन्धानविशेषेण. जातकाञ्जिकेनाढ़कसम्मितेन इत्यनेनान्वयात् द्विगुण्यात् षोड़शशरावमितेन। पलाशनिर्दाहरसेन चापि आढ़कसम्मितेनेति योजनायां, पलाशवृक्षस्य प्रधानमूलं छित्वा तदधः कुम्भमेकं

प्रपुन्नाड़ एड़गजं, हयमारकः करवीरः तस्य त्वग् ग्राह्या, मध्याच्च प्रधानभावेन ग्राह्यं। तुषोदकं सतुषैर्यवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम्। पलाशनिर्दाहेन गृह्यते यः पलाशनिर्दाहरसः, स च पलाशस्य प्रधानमूले छिन्नेऽधः कृतं कुम्भोपरिस्थितात् यो निर्गच्छति रसः स गृह्यते॥ ३-४॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ९ ॥
कोलं कुलत्थाः सुरदारु रास्ना माषातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥१०॥
आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित् प्रदेहः ॥ ११ ॥

स्थापयित्वोपरि वृक्षदानेन निर्गलितेन रसेन षोड़शशरावमितेन चापि द्रवेन साध्यानि पाच्यानि, दर्व्वीप्रलेपम् आलोड़नदण्डलग्नं यथा स्तात्तथा पाच्यानि सिद्धानि बोध्यानि । एतत् परं कुष्ठनिसूदनाय लेपं प्रवदन्ति । यत्त्वत्र तुषोदकेन चतुर्गुणेन पलाशनिर्दाहरसेन वेति वदन्ति तन्न, द्वात्रिंशद्योगाधिकत्वात् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—पर्णानीत्यादिनाऽश्वहनच्छदैश्चेत्यन्तेनैकः ।—चतुरङ्गुलस्य काकमाच्याश्च पर्णानीति अश्वहनच्छदैश्चेति त्रयं, तक्रेणैवेत्येको योग इति न त्रयो योगास्तक्रं पेषणार्थम् । अत्र पिष्टानि चतुरङ्गुलपर्णादीनीति पञ्चदशः ॥९॥

गङ्गाधरः—कोलमित्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनापरः, कोलादिभिरम्लान्तैर्द्वादशभिर्द्रव्यैः । अत्रातसी मसीना, तैलफलानि तैलयोनिफलानीति तिलफलैरण्डादीनि, अम्लमिति काञ्जिकादिकमम्लमेव द्रव्यं पेषणालेपनार्थम्, उष्णानि वह्निना कृतोष्णानि । प्रदेह एष षोडशः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—आनूपेत्यादिना स्यादित्यन्तेनार्द्धेन पुनरेकवाक्यम्; एष सप्तदशः । अनूपो जलप्रायदेशस्तत्र चरतीत्यानूपो वराहादिः । आनूपश्च मत्स्यश्च तयोरामिषं मांसं, तेन कृता वेशवाराः, तत्र "निरस्थि स्विन्नं पुनःपिष्टं गुड़घृतान्वितं पिप्पलीमरिचचूर्णाभ्यामनुरूपाभ्यां संयुक्तं वेशवाराख्या" भवति । तैरुष्णैः प्रदेहः वहल उपलेपः ॥ ०॥ स्नेहैरित्यादिना प्रदेह

चक्रपाणिः—चतुरङ्गुलः स्वर्णहालिः, अश्वघ्नः करवीरः, चतुरङ्गुलकाकमाच्यश्वहनच्छदैरेकः प्रयोगः । त्रिधे ह्यस्य द्वात्रिंशत्संख्या वक्ष्यमाणा विरुध्यते । तैलयोनिफलान्येरण्डफलतिलादीनि । अम्लमिति काञ्जिकादिसंयोगात् । आनूपानां खड्गादीनां मत्स्यानाञ्चामिषं मांसम् आनूपमत्स्यामिषम्; वेशवारः—"निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड़घृतान्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः" ॥ गन्धद्रव्याणान्यौषधानि गन्धौषधानि तानि चागुर्वादीनि [illegible]

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्त्तिं जठरे निहन्यात्।
कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते॥१२॥
उभे शताह्वे मधुकं मधूकं बलां पियालञ्च कशेरुकञ्च।
घृतं विदारीञ्च सितोपलाञ्च कुर्य्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते॥१३॥
रास्नां गुडूचीं मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्षभकं पयश्च।
घृतञ्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्त्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः॥१४॥

इत्यन्तेनार्द्धेनैकयोग एषोऽष्टादशयोगः। वा शब्दः पूर्व्वलेपापेक्षया, द्वात्रिंशतमिति वक्ष्यमाणत्वान्न तु एकश्चतुर्भिः स्नेहैर्दशमूलमिश्रैरपरस्तु चतुर्भिः स्नेहैर्गन्धौषधमिश्रैरेलादिभिर्युक्तैः; अत्र जलं पेषणार्थमनुक्तत्वात्॥ ११॥

गङ्गाधरः—तक्रेणेत्यादिना निहन्यादित्यन्तेनैकः, एष एकोनविंशः। क्षारं यवक्षारम्। सर्व्वमन्यत् स्पष्टम्।०। कुष्ठमित्यादिना वाते इत्यन्तेनार्द्धेनैकः। एष विंशः। तैलमिह वातहरत्वात् यौगिकत्वाच्च तिलानामेव। अम्लं काञ्जिकाद्यम्लं, द्रवद्रव्यं पेषणार्थम्॥ १२॥

गङ्गाधरः—उभे इत्यादिना सरक्ते इत्यन्तेनैकयोगो दशभिर्द्रव्यैरेष एकविंशः। उभे शताह्वे मौरीशल्फ इत्याख्ये। घृतमनुक्तत्वाद् गव्यं, विदारीं भूमिकुष्माण्डं, सितोपलां सितशर्कराम्। 'भागमनुक्तौ समं मतम्" इति सर्व्वं तुल्यं, जलमत्र पेषणार्थम्। सरक्ते पवन इति वातरक्ते॥ १३॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनैकेन श्लोकेनैको योगो दशभिर्द्रव्यैरेष द्वाविंशः। द्वे बले श्वेतपीतपुष्पभेदात्, अन्ये वला गोरक्षतण्डुला चेति बलाद्वयमाहुः। पयो घृतञ्च गव्यम्। मधुशेषः मधूच्छिष्ट मोम इति लोके। अत्र घृतं साध्यं प्रस्थमितमनुक्तत्वात्। तच्च द्रवद्वैगुण्याच्छरावचतुष्टयम्। ऋषभकान्तं कल्करूपं सप्तद्रव्यं घृतपादिकं, 'कल्कस्तु स्नेहपादिकः' इत्युक्तेः। पयश्च घृताच्चतुर्गुणं, सुतरां द्रवद्वैगुण्यात् षोड़शशरावमितम्; 'द्रवकार्य्येऽप्यनुक्ते तु सर्व्वत्राम्भश्चतुर्गुणम्' इत्युक्तेः, अत्राम्भ इति द्रवमात्रोपलक्षणमिति। आभ्यां

प्रतिपाद्यानि, गन्धौषधैश्च सिद्धैरिति योजनीयं, तेन दशमूलगन्धौषधाभ्यां स्नेहाः साधनीयाः; किंवा गन्धौषधैर्दशमूलसिद्धैः स्नेहप्रकृतैरयं प्रदेहः। उशन्ति कथयन्ति, विदारी विदारीकन्दः, सितोपला सितशर्करा, मधुशेषः सिक्थकं। सिद्धमिति घृतदुग्धयुक्तं यत्किञ्चिदेवाग्नौ साधितम्। नतं तगरपादिका, तदभावे शीउलीच्छोपगुड़को गृह्यते। प्रपौण्डरीकः पुण्डरीकं, लोहमगुरु, एरका

वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।
नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ १५ ॥
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च ।
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १६ ॥
रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वे द्वे देवदारूणि सितोपलाञ्च ।
जीवन्तिमूलं सघृतं सतैलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥१७॥

रास्नादिसप्तद्रव्यकल्कपयोद्रवाभ्यां पाकात् सिद्धम् । 'शब्दे व्युपरमप्राप्ते फेनस्योपरमे तथा । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत्' इति लक्षणलक्षितं वस्त्रपूतमुष्णञ्च तत् मधुशेषयुक्तं प्रक्षेपतया 'प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः' इत्युक्त्या घृतात् पादिकमानेन मधूच्छिष्टमिश्रं यथा स्यात्तथा विशोष्यं किञ्चिदग्नियोगेन । तच्च घृतं प्रदेहश्चेत् तदा रक्तानिलार्त्तिं प्रणुदेत् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—वाते सरक्ते इत्यादिना पयश्चेत्यन्तेनार्द्धेनैक एष त्रयोविंशः । अत्र गोलनोचितं छगलीदुग्धं, घृतमनुरूपमिति बोध्यम् । ० । नतेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनार्द्धेनैकः पञ्चभिर्द्रव्यैः । एष चतुर्व्विंशः । नतं तगरं तदभावे शीतलीछोप्पड़ः । उत्पलं नीलोत्पलं सर्व्वत्र ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—प्रपौण्डरीकमित्यादिना चोरकैश्चेत्यन्तेन श्लोकेनैकयोग एकादशभिर्द्रव्यैः पञ्चविंशः । प्रपौण्डरीकं पुण्डरीयकाष्ठं, कमलोत्पले पद्मकिञ्जल्कनीलोत्पलकिञ्जल्कौ । लोहमगुरु । एरका तृणविशेषः, होगोल इति लोके । पद्मकं पद्मकाष्ठम् । चोरकश्चोरपुष्पी । सर्व्वत्रानुक्त द्रवद्रव्ये पेषणार्थं जलम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादिना कोष्णमित्यन्तेनैकश्लोकेनैकयोगः षड्विंश एकादशभिर्द्रव्यैः । हरिद्रे द्वे हरिद्रे । नलदं जटामांसी । शताह्वे मौरीशलुफाख्ये । पेषणार्थं जल , घृतं तैलञ्च तिलानां समं सर्वं प्रत्येकमिति ॥१७॥

होगलः । अयं प्रपौण्डरीकादिभिश्चोरकैश्चेत्यन्त एकः प्रयोगः, चोरकश्चोरपुष्पिका स्वनामप्रसिद्धः । नलदं मांसी, शताह्वे इति शतपुष्पा-मधुरिके । तुङ्गः पुन्नागः, अमृणालमुशीरं, कालेयकं कालियाकाष्ठम् । लता मञ्जिष्ठा, ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी, नलिनं कमलं, यवासमूलं दुरालभामूलं,

शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्ग प्रपौण्डरीकाण्यमृणाललोध्रम्।
प्रियङ्गुकालेयकचन्दनानि निर्व्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥१८॥
सितालता वेतसपद्मकानि यष्ट्याह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्व्वा।
यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्व्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥१९॥
शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे चण्डा नतं त्वक् सुरदारु रास्ना।
शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥२०॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः।
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—शैवालेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनैकेन श्लोकेनायं योगः सप्तविंशः। जलेन पिष्ट्वा सर्व्वद्रव्यसमं घृतं मिश्रयित्वा लेपः। निर्व्वापणः वह्निदग्धज्वाला-प्रशमनः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—सितालतेत्यादिना जलमेरका चेत्यन्तेनैकेनैकयोगो द्वादशभि-र्द्रव्यैरेषोऽष्टाविंशः। अत्र सितालता श्वेतदूर्व्वा, दूर्व्वा तु प्रचरिता, वेतस-मम्लवेतसम्, ऐन्द्री गोरक्षकर्क्कटी, नलिनानि पद्मकिञ्जल्काः, यवास-मूलं दुरालभामूलं, कुशकाशयोश्च मूलं प्रसङ्गादेकदेशान्वयाद्वा। जलं वाल-कम्, एरका होग्गल इति नाम मञ्जिष्ठा वा तृणविशेषो वा। एतानि जलेन पिष्ट्वा लेपनं निर्व्वापणं स्यात् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—शैलेयमित्यादिना प्रदेह इत्यन्तेन पादत्रयेणैकयोगः, नवभि-र्द्रव्यैरेष एकोनत्रिंशो योगः। शैलेयं शैलजं, चण्डा चोरपुष्पी, नतं तगरं, त्वक् गुड़त्वक्। जलेन पिष्ट्वा लेपः।०। विषमित्यादिनैकपादेनैकयोग एष त्रिंशः। योगस्तु द्वाभ्याम्। निहन्यादित्यनेनान्वयो विषमित्यस्य ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—शिरीषेत्यादिना प्रघर्ष इत्यन्तेनार्द्धेनैकयोगश्चतुर्भिर्द्रव्यैः। लाम-ज्जकमुशीरं, हेम नागकेशरम्। अत्र जलं पेषणार्थम्। एष एकत्रिंशो योगः।०। पत्रेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनार्द्धेनैको द्वात्रिंशो योगः। पत्रं तेजपत्रम्, अम्बु

कुशकाशयोः मूलम्। अयं सितादिरेरका चेत्यन्त एकयोगः। जलं बालं, सिन्धुवारो निर्गुण्डी। विषमित्यादिरपरः प्रयोगः। लामज्जकमुशीरं, हेम नागकेशरम्, अभयमुशीरम् ॥ ९—२१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ २२ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वालकं, लोध्रं प्रसिद्ध लोके, अभयमुशीरं, चन्दनमिह सौगन्ध्यात् श्वेतम् । जलमत्र पेषणार्थम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—उक्तांश्चूर्णप्रदेहानुपसंहर्त्तुमाह—तत्र श्लोक इति । इहात्रिज इत्यादिरेकः श्लोकः । इहारग्वधीयेऽत्रिजः कृष्णात्रिपुत्त्रः पुनर्व्वसुः । सिद्धमहर्षिभिश्च पूज्यः सिद्धत्वात् सिद्धः सन् महर्षिभिः पूज्य इति वा द्वात्रिंशतं योगानुवाचेति संख्यावचनं न्यूनाधिकनिरासार्थम् ॥ २२ ॥

अध्यायं समाप्तुमाह—अग्नीत्यादिना । प्राग्वत् सर्व्वं व्याख्येयम् । अयञ्चाध्यायः सहाथात इत्यादिनैकेनोनत्रिंशत्श्लोकी सह संग्रहश्लोकेन ।

इति श्रीमद्गङ्गाधररायकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानजल्पप्रथमस्कन्धे तृतीयाध्यायजल्पाख्या तृतीयशाखा ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायार्थसंग्रह इहात्रिज इत्यादि ।—चूर्णप्रदेहानिति पूर्व्ववद्व्याख्येयम् । द्वात्रिंशतमिति संख्याकरणं न्यूनाधिकसंख्यादुर्व्वोधनिराकरणार्थम् ॥ २२ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थानव्याख्यायां आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु षड् विरेचनशतानि भवन्ति। षड् विरेचनाश्रयाः। पञ्च कषायशतानि। पञ्च कषाययोनयः। पञ्चविधं कषायकल्पनम्। पञ्चाशन्महाकषाया इति संग्रहः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वस्थातुरोभयपरायणभेषजतया संशोधनार्थपञ्चकर्म्मद्रव्याण्युक्त्वा तथातुरपरायणनानाव्याधिहरयवाग्वादीनुक्त्वा तेषामन्येषाञ्च सर्व्वेषां भेषजानां कल्पनार्थं षड् विरेचनशताश्रितीयमारभते—अथात इत्यादि। अध्यायारम्भे प्रथमं षड्विरेचनशतानीति पदं, तत्र शतशब्दस्य शतत्वसंख्यावत्परत्वेन तदर्थकं षड्विरेचनशताश्रितमिति पदं भवति, तदधिकृत्य कृतोऽध्याय इति षड् विरेचनशताश्रितीयस्तं तथा। शतं शतत्वसंख्यामाश्रयतीति कर्त्तरि क्तः न तु भावे, नानाद्रव्यघटितौषधद्रव्यवाचकत्वात्। अध्यायमित्यादिकं सर्व्वं प्राग्वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि। तन्त्रान्तरे बहूनि द्रव्याणि सन्ति विरेचनयोगौषधानि तद्वारणायाह—इहेति। इह तन्त्रे खलु षड् विरेचनशतानि, न चाधिकानि।

चक्रपाणिः—अपामार्गतण्डुलीयेऽन्तःपरिमार्ज्जनमुक्तम्, आरग्वधीये च वहिःपरिमार्ज्जनमुक्तम्। सम्प्रति पूर्व्वाध्यायद्वयाप्रतिपादितं भेषजचतुष्कमवश्यं वक्तव्यमवशिष्टमुभयपरिमार्ज्जनभेषजमभिधातुं षड्विरेचनशताश्रितीयोऽभिधीयते। आश्रीयते इत्याश्रितीयमाश्रय इत्यर्थः। षट्संख्यावच्छिन्नानि विरेचनशतान्याश्रितानि चाधिकृत्य कृतोऽध्यायः षड् विरेचनशताश्रितीयः। एतेन यदुक्तं—षड् विरेचनशतानि षड् विरेचनाश्रयाः, एतद् द्वयमधिकृत्य संज्ञेयं प्रणीतेति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—यद्यपि चाध्यायादाविह खल्विति पदं श्रूयते, तथापि गुणप्रधानत्वात् नाध्यायसंज्ञाप्रणयने निवेशितम्। इहेत्यग्निवेशतन्त्रेऽनतिसंक्षेपविस्तरे। एतेन वक्ष्यमाणविरेचनषट्शतानां तथा पञ्चाशन्महाकषायाणां तथा पञ्चकषायशतानां विस्तरकल्पनायामधिकत्वमपि भवतीति सूच्यते।

षड् विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषद्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥ तत्र—

कल्पस्थाने वक्ष्यते । "तत्र दोषहरणमूर्द्धभागं वमनसंज्ञकमधोभागं विरेचनसंज्ञकम, उभयं वा शरीरमलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते" इति वक्ष्यमाणत्वादत्र विरिच्यन्ते शरीराभ्यन्तरान्मलदोषा वहिष्क्रियन्ते ऊर्द्धतोऽधस्ताच्च येनेति विरेचनम् ऊर्द्ध्वाधःसंशोधनरूपेण वमनविरेचनोभयत्र योगरूढ़िवृत्त्या वर्त्तते, तेन वस्तिशिरोविरेचने द्वे न विरेचनशब्दं लभेते। विरेचनानां वमनविरेचनकारियोगाणां शतानि इति विरेचनशतानि, तानि त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् किं सप्ताष्ट वेत्याशङ्क्याह—षड़िति। विरेचनयोगानामिह तन्त्रे षट्शतसंख्येया विरेचनयोगा भवन्ति अन्यत्र प्रतिरोगोक्तेभ्यः।

द्रव्याणां कैरङ्गैः प्रयुज्यमानानां विरेचनत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—षड् विरेचनाश्रयाः। विरेचनमत्र भावे ल्युट् तेन वमनं विरेकश्चेति वोध्यं, तदाश्रया जनकतया वोध्याः। संशोधनत्वेनेह तन्त्रे वाच्यान्युक्त्वा तेषामुपयोगीनि संशमनानि चाह—पञ्च कषायशतानीति। कषायेष्वपरिसंख्येयेषु कषायाणां शतानि पञ्च इह तन्त्रे वाच्यानि। ननु कषायः किं द्रव्यं रसविशेषो वेत्याह— पञ्च कषाययोनय इति। कषायाणां योनय उत्पत्तिस्थानानि पञ्च। ननु तथापि कषायः किं द्रव्यं तस्योत्पत्तिस्थानानि पञ्च कस्को देश इत्याकाङ्क्षायामाह—पञ्चविधं कषायकल्पनमिति। ननु पञ्चविधकल्पितकषाया वहुद्रव्यघटितत्वेन वहवो भवन्तीति ते चात्र तन्त्रे कथं पञ्च शतानि वा भवन्ति? इति पञ्चाशन्महाकषायाः इति, तानि पञ्च कषायशतानि पञ्चाशन्महाकषाया भवन्तीति, न त्वन्ये कषायाः सप्तपञ्चशतानि स्युरित्यर्थः। महत्त्वञ्चैषां जीवनीयादित्वादिति। इति संग्रहः सङ्क्षेपेण उद्देशः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेणोदाहर्त्तुं विवृणोति—षड् विरेचनेत्यादि। तदिहेति। इहाध्याये संग्रहेण सङ्क्षेपेण योगपरिसंख्यामात्रेण, विस्तरेणेति अत्रोदाहृतयोग-

अत एव वक्ष्यति कल्पे, "उद्देशमात्रमेतावद् द्रष्टव्यमिह षट्शतम्। स्वबुद्धैवं सहस्राणि कोटीर्वा संप्रकल्पयेत् ॥" इति। तथात्रैव वक्ष्यति 'न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति' इति। खलुशब्दः प्रकाशने। विरेचनशब्देनेह वमनं विरेचनञ्च गृह्यते। यतो वक्ष्यति कल्पे "उभयं वा दोषमल-

परिसंख्यामनतिक्रम्य द्रव्यान्तरसंयोगेन व्याधिविशेषेण कल्पनाविशेषेण। कल्पोपनिषदीति—कल्पस्थाने वक्ष्यमाणे, कल्पस्य उपनिषदि विद्यायाम् आयुर्वेदाङ्गे कल्पविद्यायामित्यर्थः। सद् विशरणगत्यवसादेष्विति सद्धातुना क्विप्-कृदन्तत्वे सिद्धमिदमुपनिषत्पदं, विद्याविद्ययोर्वर्त्तते। विद्या च द्विधा परा चापरा च, तत्र सैव परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमवर्ण्यमिति। अपरा च ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमिति मुण्डकोपनिषदि द्रष्टव्यम्। यया विद्यया तदक्षरमुप अधिगम्यं मुमुक्षूणां पुरुषाणाम् ऋग्यजुःसामाथर्व-शिक्षाकल्पव्याकरणच्छन्दोनिरुक्त-ज्योतिषविद्याया अपराख्याया अविद्यात्मिकायाः संसारप्रवर्त्तनलक्षणाया विशरणाद् विनाशात् निर्निश्चयेन तन्निष्ठया ततक्षरस्य सद् सदनं प्राप्तिरिति सा ब्रह्मविद्या यथोपनिषत्, तथा लोकद्वयश्रेयोऽधिगम्यम् ऋग्वेदादिविद्यया लोकद्वयश्रेयोरूपज्ञानपूर्वमूर्खत्वलक्षणाया लौकिक्या अविद्याया विशरणाद्विनाशात् निश्चयेन तन्निष्ठया तत् सुखस्य सत् सदनं प्राप्तिरिति सा द्विलोकीश्रेयस्करी त्वविद्याख्यापि वेदादिविद्या चोपनिषदुच्यते, तेन न तु केवलं ब्रह्मविद्यायामुपनिषत्पदं वर्त्तते। अत एव गीतासु ब्रह्मविद्यामुपनिषत्स्वित्युक्तं भगवता वेदव्यासेन॥ ३॥

विरेचनाद् विरेचनशब्दं लभते इति। न च वाच्यं, दोषमलविरेचनात् चेद् विरेचनसं[illegible], तेन वस्ति-शिरोविरेचनयोरपि विरेचनसंज्ञाप्रवृत्तिः; यतस्तन्त्रकारसिद्धेयं संज्ञा न पाचकवत् योगमात्रप्रवृत्ता, तन्त्रकारश्च वमन-विरेचनयोरेव योगरूढ़ां संज्ञां विदधाति नान्यत्र, तत् कुतोऽन्यत्र प्रसक्तिः? षड् विरेचनशतानीत्यादि [illegible] व्याख्यास्यति। पञ्च कषायशतानीत्यत्र कषायशब्देन मधुरादीनां लवणवर्ज्जानां रसानां [illegible] परिभाषितानामाश्रयत्वेनौषधद्रव्यमुच्यते। कषाययोनय कषायजातयः। कषायाणां [illegible]द्रव्याणां कल्पनमुपयोगार्थं संस्करणं कषायकल्पनम्। महाकषाया इति दशसंख्यानां [illegible]करणार्थोपात्तस्यौषधगणस्य संज्ञा, यद् वक्ष्यति "दशेमानि जीवनीयानि इत्यादिना। संग्रहेणोद्देशमात्रेण। कल्प एवोपनिषत् कल्पोपनिषत्. उपनिषदित्यत्युपयुक्तरहस्यविद्योपदेशस्थानमुच्यते [illegible], तदिहापि कल्पस्याप्युपयुक्तत्वेन रहस्यवमनविरेचनप्रयोगोपदेशकत्वात कल्प एवोपनिषदित्युच्यते: न च वाच्यं कल्प एव विस्तरेण षड् विरेचनशतान्यभिधास्यन्ते, तेन च तदेवास्तु, अलमनेन संक्षेपाभिधानेन सम्यगवरोधानुपायत्वात्: यतस्तन्त्रधर्म्मोऽयं यत् प्रथमं सूत्रणं स्यात्, तदनु तद्विवरणं प्रपञ्चेन; उच्यते च न्यायविद्भिः—"ते वै विधयश्च सुसंगृहीताः स्युः, येषां समासो व्यासश्च इति॥ २-३॥

त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं
फलेष्वेकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः ।
पञ्चचत्वारिंशदिक्ष्वाकुषु
धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः ॥
कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति
कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तम् ।
श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं
दशापरे चात्र भवन्ति योगाः ॥

गङ्गाधरः—तदिह संग्रहेणोदाहृत्येति यदुक्तं तद्वक्ति, संग्रहेण उदाहर्त्तुमाह—त्रयस्त्रिंशदित्यादि। योगानां शतं योगशतं त्रयस्त्रिंशता सह योगशतं त्रयस्त्रिंशद्योगशतम्; फलेषु मदनफलकल्पेषु त्रयस्त्रिंशदधिकशतयोगाः। एकोनचत्वारिंशद्योगा जीमूतकेषु, घोषकभेदो जीमूतकस्तत्कल्पेषु। पञ्चचत्वारिंशद्योगा इक्ष्वाकुषु इक्ष्वाकुकल्पेषु। धामार्गवः पीतघोषको योगयुक्तः षष्टिधा भवति धामार्गवकल्पे षष्टियोगाः।

कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति कुटजफलकल्पेऽष्टादश योगाः। कृतवेधनं लतापुटकीतिख्यातं योगयुक्तं षष्टिधा भवति, कृतवेधनकल्पे षष्टियोगाः। इति वमनयोगाः पञ्चपञ्चाशदधिकशतत्रयसङ्ख्याकाः कल्पस्थाने षड़ध्याये विस्तरेण व्याख्यास्यन्ते।

अथ विरेचनयोगाः। श्यामात्रिवृतोर्योगानां शतं श्यामात्रिवृद्योगशतं, किंवा श्यामा च त्रिवृच्च तयोः समाहारः श्यामात्रिवृत्, योगशतं योगानां शतं यस्य तत् योगशतं; श्याममूला त्रिवृत् श्यामा, अरुणमूला त्रिवृत् त्रिवृत्, तयोः कल्पे शतयोगाः दश चापरे योगा इति दशोत्तरशतयोगाः श्यामात्रिवृतोरित्यर्थः।

चक्रपाणिः—त्रयस्त्रिंशदधिकं त्रयस्त्रिंशताधिकं, कृतवेधनयोगान्ता योगा वमनस्य, शेषं विरेचनस्य। अत्र श्यामात्रिवृतोरिति श्यामेति श्याममूला त्रिवृत्, त्रिवृदित्यरुणमूला त्रिवृत्, षड़िति षडेव विरेचनाश्रया विरेचनाधिकरणानि। अत्र स्नुहीक्षीरमादौ कृतं तीक्ष्णविरेचनत्वात्, उक्तं—हि 'स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्' इति। त्वगित्यनेन लोध्रत्वग् गृह्यते। पत्रमित्यनेन इक्ष्वाक्वादिपत्रं; यद्वक्ष्यति कल्पे, 'अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसम्मिताम्। क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्रिक्तकफज्वरे॥' इति। यद्यपि चैरण्डतैलताम्रपारदादीनां क्षीराद्यधिकानामपि

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति
लोध्रं विधौ षोड़शयोगयुक्तम्।
महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः,
एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः॥
अष्टाचत्वारिंशद्दन्तीद्रवन्त्योरिति षड् विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

षड् विरेचनाश्रया इति। क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति ॥५॥

पञ्च कषाययोनय इति। मधुरकषायोऽम्लकषायः कटुकषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

चतुरङ्गुलो द्वादशधायोगमेति चतुरङ्गुलकल्प द्वादश योगाः। लोध्रं विधौ विरेचनविधौ षोड़शयोगयुक्तम्। लोध्रकल्पे षोड़श योगाः। महावृक्षः सुधावृक्षः स्नुहीतिनामा विंशतियोगयुक्तो भवति। सुधाकल्पे विंशतिर्योगाः। एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः। अत्रेदमवगन्तव्यं, श्यामात्रिवृतोः प्रत्येकं दशोत्तरशतयोगाः, तुल्यत्वेन गणयित्वा उक्तास्तेन विंशत्युत्तरद्विशतयोगा मिलित्वा। तथा सप्तलाशङ्खिन्योः प्रत्येकमेकोनचत्वारिंशद् योगा मिलित्वा अष्टसप्ततिर्योगाः। एवं दन्तीद्रवन्त्योः प्रत्येकमष्टचत्वारिंशद् योगा मिलित्वा षण्णवतिर्योगा इति विरेचनयोगानां द्वाचत्वारिंशदधिकचतुःशतमिति सप्तनवत्यधिकसप्तशती वमनविरेचनयोगानामिति। सङ्क्षेपेण संख्यामात्रेण षड् विरेचनशतानि उदाहृतानि ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमप्राप्तं षड् विरेचनाश्रया इति विवृणोति—षड् विरेचनाश्रया इतीति। क्षीरञ्च मूलञ्च त्वक् च पत्रञ्च पुष्पञ्च फलञ्च तानि तथा ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशे क्रमप्राप्तं पञ्च कषायशतानीति यत्तद्विवरणद्वयं पञ्च कषाययोनय इति यत्तद्विवृणोति शिष्टसुखबोधनार्थम्—पञ्च कषाययोनय

विरेचनाश्रयत्वं सम्भवति, तथापि तेषामिह तन्त्रे कल्पस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनानवस्थापनादध्यायादिप्रतिपादितेनेहशब्देन योगादिह षड़ाश्रया इत्यविरुद्धमेव ॥ ४—५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्च कषायशतानि महाकषायं व्याख्याय व्याख्यातव्यानि, अतस्तदुल्लङ्घ्य पञ्च कषाययोनयोऽभिधीयन्ते— मधुरश्चासौ कषायश्चेति मधुरकषायः, एवं शेषेष्वपि। तन्त्रे संज्ञेत्यनेन लवणरसं वर्जयित्वा मधुरादयो रसाः कषायसंज्ञया व्यवह्रियन्ते, अयं स्वतन्त्रसमय

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति। तद् यथा—स्वरसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्च कषाय इति ॥ ७ ॥

इतीति। मधुरकषाय इति मधुररसद्रव्यकृतः कषाय इत्यर्थः। एवमपरेऽपि। कषायकषायश्चेति चकारः पूर्व्वापेक्षया समुच्चये एवार्थे वा लवणरसव्यवच्छेदार्थम्। नन्वत्र कषायशब्दः किं रसविशेषवाची ? न नेत्याशङ्क्याह—इति तन्त्रे संज्ञा। कषायशब्दोऽयं न रसविशेषवाची, मधुरादीनां तथात्वाभावात्; किन्त्वस्मिन्नायुर्व्वेदतन्त्रे संज्ञा रूढ़िः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—ननु मधुरादिरसवद् द्रव्यकृतत्वे यदि कषायशब्दो रूढ़स्तदा पञ्चविधत्वं व्याहन्यते लवणकषायस्याधिकत्वापत्तेरित्याशङ्कायामाह—पञ्चविधं कषायकल्पनमितीति। तद्विवृणोति तद् यथेति। तत् पञ्चविधकषायकल्पनं यथा येन प्रकारेण तदाहेत्यर्थाद् बोध्यम्। स्वरस इत्यादि। फाण्टश्चेति चकारात् स्वरस इत्यादिभिः पञ्चभिः सह कषाय इत्यस्यान्वयस्तेन स्वरसः कषायः, कल्कः कषायः, शृतः कषायः, शीतः कषायः, फाण्टश्च कषाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति सूचयति, नात्र परतन्त्रस्य व्यवहार इति। अथ किमर्थं पुनराचार्य्येण कषायसंज्ञा-प्रणयने लवणस्य मधुरादेरिव गुणादिभिरुद्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकगुड़िकादौ "द्वौ क्षारौ लवणानि च" इत्यादिनोद्दिष्टस्य रोगभिषग्जितीये च स्कन्धेनोपदिष्टस्य रसाधिकारेषु च तेषु तेषु मधुरादिवदुपदिष्टस्य परित्यागः क्रियते ? उच्यते—कषायसंज्ञेयं भेषजत्वेन व्याप्रियमाणेषु रसेष्वाचार्य्येण निवेशिता। अत्र च केवलस्य लवणस्य च प्रयोगो नास्ति, मधुरादीनान्तु केवलानामपि प्रयोगोऽस्ति, लवणन्तु द्रव्यान्तरसंयुक्तमेवोपयुज्यते, तथा मधुरादिषु स्वरसकल्कादिलक्षणा कल्पना सम्भवति न लवणे, यतो न तावत् लवणस्य स्वरसोऽस्ति, कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रवेण पेषणात् क्रियते, तच्च न सम्भवति लवणे, लवणं हि पानीययोगात् पानीयमेव भवति ; यद्यपि कल्कस्यैव भेदश्चूर्णं, चूर्णता च लवणस्य सम्भवति, तथापि लवणस्य चूर्णरूपता न तु पूर्व्वस्मादचूर्णरूपात् किञ्चित् शक्तिविशेषमापादयति, शक्तिविशेषकल्पनार्थञ्च कल्पना क्रियत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः, तस्माच्चूर्णत्वमपि लवणस्य कल्पनमकल्पनं वा ; शृतशीतफाण्टकषायास्तु द्रव्यस्य कात्स्न्येनानुपयोगस्य तत्तत्संस्कारवशात् द्रवेषु द्रव्यस्य स्तोकावयवानुप्रवेशार्थमुपदिश्यन्ते, लवणे चैतन्न सम्भवति, लवणं हि द्रवसम्बन्धे सर्व्वात्मनैव द्रवमनुगतं स्यात्, तस्माल्लवणं पृथक्प्रयोगाभावात् कल्पनाऽसम्भवाच्चाचार्य्येण कषाय-संज्ञा-प्रणयने निरस्तमिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्य्यप्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—कल्पनमुपयोगार्थं प्रकल्पनं संस्करणमिति यावत स्वरसादि-वर्गलक्षणं, यथा—"स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः। क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्व्वरीमुषितो मतः। क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते।" अत्र शौनकवचनन्तु "द्रव्यादापोथितात् तोये प्रतप्ते

(यन्त्रप्रपीड़नाद् द्रव्याद् रसः स्वरस उच्यते।
यत् पिण्डं रसपिष्टानां तत् कल्कं परिकीर्त्तितम्॥
वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः॥
द्रव्यादापोथितात् तोये तत् पुनर्निशि संस्थितात्।
कषायो योऽभिनिर्य्याति स शीतः समुदाहृतः॥
क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्त्तितम्॥ ८॥)

गङ्गाधरः—अत्र स्वरसादीनां लक्षणानि केचित् पठन्ति, स्वरसादीन् विवरीतुम्—यन्त्रेत्यादि। द्रव्यं कुट्टयित्वा यन्त्रेण प्रपीड़नात् तस्माद् द्रव्यान्निर्गतो रसः स्वरस उच्यते। एतेन लवणद्रव्यस्य न स्वरसत्वं, किट्टत्यागेन रसाभावात्।०। यत् पिण्डमिति। दृशदि पिष्टानां द्रव्याणां यत् पिण्डं तत् कल्कं, पिण्डपदेन लवणद्रव्यस्य न कल्कत्वं, पिण्डत्वं हि पेषणान्न लवणद्रव्यस्येति कथितम्।०। वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यमिति द्रव्यं कुट्टयित्वा यथाविधिना द्रवं दत्त्वा निष्पक्वं किट्टं विसृज्य निर्गतसारं शृतमाहुरिति। एतेन लवणस्य न शृतत्वं सम्भवति निष्पचनत्वायोग्यत्वात्।०। द्रव्यादापोथितात् कुट्टितात् द्रव्यात् तोये तु निशि संस्थितात् योऽभिनिर्य्याति किट्टं विहाय यो द्रवरूपेण सह सारभागो निर्गच्छति स शीतः कषायः। अत्र तत्पुनरित्यस्य स्थाने प्रतप्ते इति पाठः साधुस्तन्त्रान्तरदर्शनात् तदनुदर्शयिष्ये।०। क्षिप्त्वेत्यादि। द्रव्यादापोथितादिति विभक्तिं विपरिणम्य योज्यम्। तेन द्रव्यमापोथितम् उष्णतोये क्षिप्त्वा मृदितं यत् सारभूतं निर्य्याति किट्टवर्ज्जं तत् फाण्टं कषाय इत्यर्थः। उक्तं चान्यत्र "स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृशदि पेषितः। क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्व्वरीमुषितो मतः। क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितं फाण्टमित्यभिधीयते॥"

निशि संस्थितात्। कषायो योऽभिनिर्य्याति स शीतः समुदाहृतः॥ फाण्टः कषाय इति कषायशब्दोऽयं स्वरसादिभिरपि सम्बध्यते, तेन स्वरसः कषायः, कल्कः कषाय इत्याद्यपि बोद्धव्यम्। तेषां स्वरसादीनां यथापूर्व्वं बलाधिक्यमिति फाण्टाच्छीतो गुरुः शीतात् शृतो गुरुरित्यादि। यतो यथापूर्व्वं गुरुः कषायकल्पना, अत एव व्याध्यातुरबलापेक्षिणा व्याधेरातुरस्य च बलमपेक्षत इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिमाह—न त्वेवमित्यादि। बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभागमयत्वेनात्यर्थं गुरुर्बहुकार्य्यकरः स्वरसो युज्यते, नायमल्पबले पुरुषे रोगे वा योगवान् स्यात्; अल्पभ्रंशभेषजातियोगे दोषकर्त्तृत्वादिति भावः, एवमन्यत्रापि व्याख्येयम्। तथा न सर्व्वाणि स्वरसादीनि सर्व्वत्र पुरुषे

तेषां यथापूर्व्वं बलाधिक्यम्। अतः कषायकल्पना व्याध्या-

इति। एवमन्यत्रापि। "आहृतात् तत्क्षणात् द्रव्यात् क्षुण्णात् कीटादिवर्ज्जितात्। वस्त्रनिष्पीड़ितो यस्तु रसः स्वरसः उच्यते"॥ तथा "शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे। वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम्"॥ इति। एवं "कुड़वं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्त्वा तद् द्विगुणे जले। अहोरात्रोषितात् तस्माद् रसः स्वरस उच्यते॥ द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्। तदेव कल्क आवापः प्रक्षेपः संज्ञयोच्यते॥ द्रव्यमापोथितं पक्त्वा यथा संविधिना जले। प्रायेण पादः शेषव्य एष क्राथविधिः स्मृतः॥ क्षुण्णं द्रव्यपलं तूर्णैः षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम्। निशोषितं हिमः स स्यात् तथा शीतकषायकः॥ षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः। आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम्"॥ इति। एवं च "जले चतुःपलेऽशीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत्। मृत्पात्रे मर्द्दयेत् फाण्टं तस्माच्च द्विपलं भवेत्"॥ इति। शृतकषाये द्रव्यजलमानं चिकित्सिते वक्ष्यमाणे क्राथानुसारेण बोध्यम्। तद् यथा "कर्षादौ तु पलं यावद् दद्यात् षोड़शिकं जलम्। ततस्तु कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्ध्वं प्रस्थादिश्रुतिमानतः"॥ इति। एतेन लवणद्रव्यस्य किट्टाभावेन पञ्चविधकषायकल्पनायामयोग्यत्वेन कषाययोनित्वाभावान्न षट् कषाययोनय, किन्तु पञ्चैवेति। अत एव कषायशब्दोऽयं तन्त्रेऽस्मिन् मधुरादिपञ्चरसयोनिकस्वरसादिपञ्चविधकल्पनाकल्पितेषु संज्ञासंज्ञितो रूढ़ इत्यर्थः॥ ८॥

गङ्गाधरः—एषां पञ्चविधकषायाणां प्रयोगार्थं बलाबलमाह—तेषामित्यादि। तेषां स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टानां कषायाणां यथापूर्व्वं पूर्व्वमनतिक्रम्य बलाधिक्यं पूर्व्वपूर्व्वं बलाधिकमुत्तरोत्तरं बलाल्पमिति। अतः अस्मात् कारणात् कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी स्वरसादिरूपेण कषायं कल्पयितुं व्याधिबलाबलमातुरबलाबलं भिषजाऽवेक्षणीयं भवति।

योग्यानि स्युः;— यतः केचित् स्वरसद्विषः, केचित् स्वरसप्रियाः, केचिदितरकल्पनाद्विषः, एवमादि; न चात्यर्थं द्विष्टभेषजस्य प्रयोग इष्यते, तत्क्षणवमनारुच्यादिदोषकर्त्तृत्वात; तथा कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी चेत्येतदुदाहरणार्थं: तेन द्रव्यापेक्षिणीत्येतदपि बोद्धव्यं, यतो द्रव्यनियमेन कल्पनानियमं वक्ष्यति रसायने, यथा--"मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः, क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम्। रसो गुड़ूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः॥" इति।

तुरबलापेक्षिणी। न त्वेवं खलु सर्व्वाणि सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्ति॥ ६॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। तद् यथा—जीवनीयो बृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः (१)। बल्यो वर्ण्यः

ननु यदि स्वरसादीनां पूर्व्वपूर्व्वं बलाधिक्यं तदा कस्मिन् व्याधौ कस्मिन् वा पुरुषे कः कषायो योज्य इत्यत आह—न त्वेवमित्यादि। एवं सति खलु न तु सर्व्वाणि कषायभेषजानि सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्ति। अत्रेदमवधातव्यं—न हि बलवति व्याधौ वाऽऽतुरे वा मध्यबलमल्पबलं वा भेषजं कर्म्मसमर्थं भवति, न वा मध्यबलेऽधिकबलमल्पबलं वा नाप्यल्पबलेऽधिकबलं मध्यबलं वेति। अथैवं चेत् तदा द्रव्याणां लवणवर्ज्जितानामप्यपरिसङ्ख्येयानां पञ्चविधकषायकल्पनाभिरपरिसंख्येयाः कषाया भवन्ति। कथं पञ्च कषायशतानि भवन्तीत्यत आह—पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तमित्यादि। तदनु इत्यव्यवहितोत्तरम्॥ ९॥

गङ्गाधरः—तद् यथेत्यादि। जीवनीय इति जीवनाय हितः। बृंहणीयो देहबृंहणाय हितः। लेखनीयो देहघर्षणेनेषद्विदारणाय देहघर्षणाय लेखनाय हितः। भेदनीयो भेदनाय शरीरान्मलदोषनिर्हरणाय हितः। सन्धानीयो भग्नसंयोजनाय हितः। दीपनीयो वह्नेरुद्दीपनाय हितः। इति षट्कः, षड्भिर्निष्पन्नः कषायवर्ग इति। कषायवर्गस्य षट्कादित्वेन भेदनिर्देशः पुष्कलाभिधानार्थं छादिमत्ययादिवर्णान्तत्वेन बोध्यः (१)। बल्यो बलाय हितः।

चूर्णं कल्क एवान्तर्भावनीयम्। द्विविधो हि कल्कः सद्रवोऽद्रवश्चेति कृत्वा ; तेन "निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा कल्कीकृता चूर्णमथो भृता या" इत्यादौ पृथक् चूर्णपाठेनाधिककल्पनाप्रसङ्गो नोद्भावनीयः॥ ७—९॥

चक्रपाणिः—महाकषायानुदाहरति—पञ्चाशदित्यादि। जीवने हितो जीवनीयः. एवमन्यत्रापि। षड्भिर्निष्पादितः षट्कः, एवं चतुष्कादिषु च बोद्धव्यम्। अत्र षट्कादिर्महाकषायाणां परिच्छेदः कस्यचिदर्थस्यानुगमेन बोद्धव्यः। यथा—जीवनीयादौ षट्के ईयान्तत्वं, बल्यादौ यप्रत्ययान्तत्वं, तृप्तिघ्नादौ घ्नान्तत्वं, स्तन्यजननादौ स्तन्यशुक्रविषयत्वम् एवमाद्युक्तम्; एतच्च ईयशब्दान्तत्वादिना बहुभेदकथनवैचित्र्येण ग्रन्थस्य पुष्कलाभिधानताकरणार्थम्। एतच्च शास्त्रेऽवश्यं

कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः (२)। तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः (३)। स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः (४)। स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः (५)। छर्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः (६)। पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः

वर्ण्यो वर्णाय हितः। कण्ठ्यः कण्ठस्थस्वराय हितः। हृद्यो हृदयाय मनसे हितः। इति चतुष्कः कषायवर्ग एकः। यत्प्रत्ययान्तसामान्यात् पुष्कलाभिधानम् (२)। तृप्तिघ्नस्तृप्तिः श्लेष्मविकारभेदस्तन्नाशकः। इति षट्क एकः कषायवर्गो घ्नान्तत्वसामान्यात् पुष्कलाभिधानम् (३)। स्तन्यजनन इत्यादि चतुष्कः एकः कषायवर्गः। जननशोधनान्तत्वेन पुष्कलाभिधानम् (४)। स्नेहोपग इति स्नेहविधौ उपगन्तुं पानाहारादिषु शीलं यस्य स तथा, एवं परत्रापि व्याख्यातव्यम् (५)। छर्दिनिग्रहण इति छर्दिं निगृह्णाति स्तम्भयतीति छर्दिनिग्रहणः, व्याधिहरणवचनेन तद्धेतुदोषहरोऽपि। एवं परत्रापि। एष त्रिक एकः कषायवर्गः पुष्कलाभिधानं निग्रहणान्तसामान्यात् (६)। पुरीषसंग्रहणीय इत्यादि पुरीषसंग्रहणं पुरीषस्य स्तम्भनं तस्मै हितः। पुरीषविरजनीय इति दोषसम्बन्धस्य पुरीषस्य दोषसम्बन्धात् विगमेन रजनं रागस्तस्मै हितः पुरीषविरजनीयः। एवं मूत्रस्य च व्याख्येयम्। मूत्र-

कर्त्तव्यं, यदुक्तमिहैव शास्त्रगुणकथने ; यथा—"अनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानम्" इत्यादि। जीवनीयशब्देनेहायुष्यत्वमभिप्रेतम्। यत्र च मधुररसगुणे आयुष्योऽपि जीवनीय इति करिष्यति, तत्र मूर्च्छितस्य संज्ञाजनकत्वे जीवनीयत्वं व्याख्येयम्। तृप्तिः श्लेष्मविकारो, येन तृप्तमिवात्मानं मन्यते तद्घ्नं तृप्तिघ्नम्। स्नेहोपगानीति—स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहनक्रियायां सहायत्वेनोपगच्छन्तीति स्नेहोपगानि, मृद्वीकादिस्नेहोपयुक्तस्य सर्पिरादेः स्नेहने प्रकर्षवती शक्तिर्भवतीत्यर्थः। तथा वमनोपगानीत्यत्र मदनफलादीनां वमनद्रव्याणां मधुमधुकादीनि सहायानि भवन्तीति। एवं स्वेदोपगादौ व्याख्येयम्। शिरोविरेचनोपगे तु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि। पुरीषस्य विरजनं दोषसम्बन्धनिरासं करोतीति पुरीषविरजनीयः। एवं मूत्रविरजनीये वक्तव्यम्।

कषायवर्गः (७)। कासहरः श्वासहरः शोथहरः ज्वरहरः श्रमहरः इति पञ्चकः कषायवर्गः (८)। दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उदर्द-प्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः (९)। शोणितस्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः (१०)। इति पञ्चाशन्महा-कषायाः, महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति॥ १० ॥

विरेचनीय इति मूत्रस्य वर्त्तनाय हित इत्यर्थः। एष पञ्चक एकः कषायवर्गः पुष्कलाभिधानं नीयान्तसामान्यात् (७)। कासहर इत्यादि पञ्चक एकः कषायवर्गः हरान्तसामान्यात् पुष्कलाभिधानम् (८)। एवं दाहादिप्रशमनः पञ्चको व्याख्येयः (९)। शोणितस्थापन इत्यादिरेकः पञ्चकः स्थापनान्त-सामान्यात् (१०)। इति समाप्ताः पञ्चाशन्महाकषायाः, नामत एव व्याख्याताः। महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं लक्षणस्य पञ्चाशन्महाकषाया इति लक्षणस्य महतां कषायाणामुदाहरणार्थमित्यर्थः। न त्ववयवत इति। एषां पञ्चाशतो महत्त्वं स्वप्रभावतो जीवनीयादित्वं स्वस्थातुरोभयपरायणत्वात् दशदशावयवभावाच्च ॥ १० ॥

मूत्रस्य विरेचनं करोतीति मूत्रविरेचनीयः। उदर्दो वरटीदष्टाकारः शोथः, तत्प्रशमन उदर्दप्रशमनः, न पुनरिह महारोगाध्याये पठितो वातविकारो गृह्यते; तिन्दुकादीनामुदर्दप्रशमनानां वातं प्रत्य-ननुकूलत्वात्। शोणितस्य दुष्टस्य दुष्टिमपहृत्य प्रकृतौ शोणितं स्थापयति शोणितस्थापनम्। वेदनायां सम्भूतायां तां निहत्य शरीरं प्रकृतौ स्थापयतीति वेदनास्थापनम्। संज्ञां ज्ञानञ्च स्थापयतीति संज्ञास्थापनम् प्रजोपघातकं दोषं हत्वा प्रजां स्थापयतीति प्रजास्थापनम्। वय-स्तरुणं स्थापयतीति वयःस्थापनम्।

उपसंहरति—इतीत्यादि। महतां कषायाणां पञ्चाशन्महाकषायाः भवन्तीत्यनेनोद्दि-ष्टानां लक्षणं स्वरूपं जीवनीयादीत्यस्योदाहरणं प्रपञ्चेन कथनं, तदर्थं व्याख्याता निर्देशेन कथिता इत्यर्थः। यदि वा महतां कषायाणां यल्लक्षणम् अनेकैः कषायैर्मिलित्वैकार्थंजीवनीयादिसम्पादनं तस्योदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम्। एतेनान्यान्यपि महाकषायाणि वातप्रशमन-पित्तप्रशमनादीन्येक-कार्य्यसम्पादकान्येकद्रव्यमयाणि भवन्तीति सूचयतीति। महताञ्चेति चकार उदाहरणार्थं चेत्यत्र

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दशदशावयविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः। तान्येव पञ्चकषायशतानि भवन्ति। तद् यथा—

जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति (१)।

गङ्गाधरः—ननु संज्ञया पञ्चाशन्महाकषाया एव भवन्तु किं तेषां स्वरूपमित्याह—तेषामित्यादि। तेषां जीवनीयादिसंज्ञकानां पञ्चाशन्महाकषायाणामेकैकस्मिन् प्रत्येके जीवनीयादिसंज्ञके महाकषायत्वं दशदशावयवस्य दशदशावयवो जीवनीयादिसंज्ञमहाकषायस्तस्यायमिति इकः, तान् तथा। अथवा दशदशावयवानयति दशदशावयविकानेकैकरूपान् कषायान् जीवकादिनामकान् अनु अव्यवहितोत्तरं व्याख्यास्याम इति, सुतरां मिलितजीवकादीनि द्रव्याणि पञ्चकषायशतानि भवन्ति इति वचनेन पञ्चकषायशतानीति यदुक्तं तद्व्याख्यानमारभते—तद् यथेति। जीवनीयादीनां पञ्चाशन्महाकषायाणां तद् दशावयविकत्वेन पञ्चशतत्वं यत् तद् यथा येन प्रकारेण स्यात् तदाह इति तात्पर्य्यम्।

तत्र सर्व्वेषां जीवनहितस्यैवातिशयप्रयोजनवत्त्वेनादौ निर्द्देशमारभते—जीवकर्षभकावित्यादि। तत्र माषमुद्गपर्ण्यौ इति पर्णीशब्दो माषमुद्गाभ्यां योज्यस्तेन माषपर्णी मुद्गपर्णी च। जीवन्ती स्वनामख्याता स्वर्णबला। मधुकमिति इति शब्दः समाप्तौ; एवं सर्व्वत्र। इति प्रथमो दशकः

बोद्धव्यः, तेनाल्पबुद्धीनां व्यवहारार्थञ्चेति समुच्चिनोति, एतच्चोत्तरत्र स्फुटं भविष्यति। उत्तरत्र यद्वक्ष्यति—"महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति" इति, तत् "तद्यथेत्यादि ग्रन्थस्यार्थं व्याकर्त्तुं; किंवाऽत्र व्याख्याता इति पदं संज्ञामात्रेण महाकषायकथने वर्त्तते तथा तत्र तु "व्याख्याता" इति पदं प्रतिजीवकादिद्रव्यकथने वर्त्तते, तेन न पौनरुक्त्यम्। अवयवा एवावयविकास्तान्येव पञ्चाशन्महाकषायाणि दशावयवगुणितान्येकैकद्रव्यरूपाणि पञ्चकषायशतानि भवन्तीत्यर्थः॥ १०॥

चक्रपाणिः—जीवनीयमादावुच्यते सर्व्वेषां जीवनहितस्यैवात्यर्थमभिप्रेतत्वात्। मुद्गमाषपर्ण्यन्तं सुगमम्। जीवन्ती स्वनामख्याता सुवर्णवर्णाभा, मधुकं यष्टीमधुकं (१)। क्षीरिणी

क्षीरिणी राजक्षवको बला काकोली क्षीरकाकोली वाट्यायनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति (२)।

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचाऽतिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति (३)।

सुवहार्कोरुवूकाग्निमुखी-चित्रा-चित्रक-चिरविल्व-शङ्खिनी-शकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति (४)।

मधुकमधुपर्णी-पृश्निपर्ण्यम्बष्ठकी-समङ्गा-मोचरसधातकी-

कषायवर्गः (१)। क्षीरिणीत्यादि। क्षीरिणी स्वनामख्याता। राजक्षवको दुग्धिया हाचियेति लोके। बला अतिबला गोरक्षतण्डुला ख्याता। काकोली स्वनामख्याता, तथा क्षीरकाकोली च। वाट्यायनी श्वेतबला। भद्रौदनी पीतबला। भारद्वाजी वनकार्पासी। पयस्या श्वेतविदारिकन्दः। ऋष्यगन्धा वृद्धदारकः। इति समाप्तौ। दशेमानि बृंहणीयानि। बृंहणं शरीरोपचयस्तस्मै हितानि भवन्ति। इति द्वितीयदशकः कषायवर्गः (२)। मुस्तेत्यादिस्तृतीयदशको महाकषायवर्गः। अत्र चिरविल्वो नक्तमालः। हैमवती श्वेतवचा। लेखनीयानि—लेखनम् ईषच्चर्म्मविदरणं घर्षणेन, तस्मै हितानि (३)। सुवहेत्यादिश्चतुर्थदशको महाकषायवर्गः। सुवहा त्रिवृत्। अर्को द्विविधः श्वेतोऽरुणश्च। उरुवूक एरण्डः। अग्निमुखी भल्लातकः। चित्रा दन्ती। चित्रक वह्निनाम, चिता इति लोके। चिरविल्वः करञ्जः। शङ्खिनी चोरपुष्पी। शकुलादनी कटुकी। स्वर्णक्षीरिणी स्वर्णवर्णनिर्यासा क्षीरिणी स्वनामख्याता। इति भेदनीयानि रेचनीयानि (४)। मधुकेत्यादिः पञ्चमो दशको महाकषायवर्गः। मधुकं यष्टीमधु। मधुपर्णी गुडूची। पृश्नीपर्णी पृथक्पर्णी। अम्बष्ठकी पाठा।

क्षीरलता, राजक्षवकः दुग्धिका, वाट्यायनी श्वेतबला, भद्रौदनी पीतबला, भारद्वाजी वनकार्पासी, पयस्या विदारिकन्दः, ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गलकः (२)। कटुका कटुरोहिणी, चिरविल्वः करञ्जः, हैमवती श्वेतवचा (३)। सुवहा त्रिवृत्, अग्निमुखी लाङ्गलिया इति ख्याता, चित्रा दन्ती, शङ्खिनी श्वेतवुह्ना, शकुलादनी कटुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अङ्गुष्ठप्रभा (४)। अम्बष्ठकी अकर्णविद्धा,

लोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति (५)।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति (६) ।

इति षट्कः कषायवर्गः ।

ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धा-स्थिरा-रोहिणी-बलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति (१) ।

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीर-मधुक-मञ्जिष्ठासारिवापयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति (२) ।

समङ्गा वराहक्रान्ता । मोचरसः शाल्मलीवेष्टः । कटफलं स्वनामख्यातवृक्षः । सन्धानीयानीति भग्नसंयोजीनि (५) । पिप्पलीत्यादिः षष्ठो दशको महाकषायवर्गः । अत्र शृङ्गवेरं शुण्ठी, अम्लवेतसः थैकल इति लोके । दीपनीयानि जाठराग्नेरुद्दीपनाय हितानि (६) । इति षट्कः कषायवर्ग इति षट्कत्वेन निर्दिष्टो यः प्रथमो वर्गः स्वस्थातुरोभयहितत्वसामान्यात् दशदशात्रयविकल्पेन प्रत्येकं व्याख्यातं समाप्तम् ।

उद्देशक्रमप्राप्तं बल्यादिचतुष्ककषायवर्गं व्याख्यातुमाह—ऐन्द्रीत्यादिश्चतुष्कस्य प्रथमो दशको महाकषायवर्गः । ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी । ऋषभी शूकशिम्बी । अतिरसा शतावरी । ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी । पयस्या विदारी । अश्वगन्धा स्वनामख्याता । स्थिरा शालपर्णी । रोहिणी कटुकरोहिणी । बला पीतबला । अतिबला श्वेतबला । बल्यानि बलाय हितानि (१) । चन्दनेत्यादिश्चतुष्कस्य द्वितीयदशकः महाकषायवर्गः । चन्दनोऽत्र चन्दने रक्तचन्दनमित्युक्त्या प्रायेण सर्व्वत्र रक्तचन्दनम् । तुङ्गः पुन्नागः, पाठान्तरे पत्तङ्गः कुचन्दनमिह वक्रम इति ख्याते । पद्मकं पद्मकाष्ठम् । पयस्या विदारीकन्दः ।

समङ्गा वराहक्रान्ता, कट्फलं स्वनामप्रसिद्धं ; सन्धानीयः संग्रहणः, सामान्येन पुरीषस्य संग्रहणस्तु भिन्नमलमात्रसंग्रहणः (५) । शृङ्गवेरः शुण्ठी, हिङ्गुनिर्य्यासो हिङ्गु (६) ।

ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी, ऋषभी शुकशिम्बा, अतिरसा शतावरी, ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी, अतिबला पीतबला, पयस्येह विदारिकन्दो क्षीरकाकोली वा (१) । तुङ्गः पुन्नागः, पयस्येह

सारिवेक्षुमूलमधुकर्पिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्य्यहंसपादी-बृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति (३)।

आम्राम्रातकनिकुच-करमर्द्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदर-दाड़िममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति (४)।

इति चतुष्कः कषायवर्गः।

नागरचित्रकचव्यविड़ङ्गमूर्व्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलानी(पाटलानी)ति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति (१)।

कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रा-वचाचव्यानीति दशेमानि अर्शोघ्नानि भवन्ति (२)।

सिता शर्करा, लता मञ्जिष्ठा। वर्ण्यानि वर्णाय हितानि (२)। सारिवेत्यादिश्चतुष्कस्य तृतीयदशकः महाकषायवर्गः। सारिवा अनन्तमूलं, कैटर्य्यं कट्फलं, हंसपादी शुलकुड़ी। कण्ठ्यानि कण्ठाय हितानि (३)। आम्रेत्यादिश्चतुष्कस्य चतुर्थदशकः महाकषायवर्गः। निकुचो डहुः, करमर्दः करञ्जः, वृक्षाम्लं महार्द्रकं, कुवलं वृहद्वदरं, वदरं स्वल्पवदरं, दाड़िममातुलुङ्गौ स्वनामख्यातौ। हृद्यानि हृदयाय हितान्यम्लत्वात् (४)। इति चतुष्कः यकारान्तत्वेन तुल्यश्रवणेन सुश्राव्यत्वात् चतुर्णां वल्यादिकषायवर्गाणामेकपिण्डेन पुष्कलाभिधानात् चतुर्भिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

उद्देशक्रमप्राप्ततृप्तिघ्नादिः षट्क उच्यते। नागरेत्यादिना एकादशदशकः। तत्र नागरं शुण्ठी, चित्रकं वह्निनामकं, चव्यं चवी, सर्व्वं स्पष्टम्। तृप्तिघ्नानि कफजनितां तृप्तिं घ्नन्तीति (१)। कुटजेत्यादिना द्वादशदशकोऽर्शोघ्नः कषायवर्गः। तत्र धन्वयासो दुरालभा, सर्व्वाण्यपराणि स्पष्टानि।

क्षीरकाकोली विदारीकन्दो वा, सिता श्वेतदूर्व्वा लता श्यामदूर्व्वा (२)। सारिवा अनन्तमूलम्, इक्षुमूलं मोरटो वा, विदारी विदारीकन्दः, कैटर्य्यं कट्फलं, हंसपादी स्वनामप्रसिद्धा (३)। आम्रातकः आम्राड़कः, वृक्षाम्लं वृहदम्लम् (४)।

तृप्तिघ्नो व्यक्तः (१)। धन्वयासो दुरालभा (२)। अरुष्करो भल्लातकः (३)।

खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविड़ङ्ग-जातिप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति (३)।

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटज-सर्षपमधुकदारु-हरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (४)।

अक्षीव-मरिचगण्डीरकेबुकविड़ङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रा-वृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति (५)।

हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीष-सिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति (६)।

इति षट्कः कषायवर्गः ।

अर्शोघ्नानि प्रभावात् (२)। खदिरेत्यादिना त्रयोदशदशकः कुष्ठघ्नः कषाय-वर्गः। अत्रारुष्करो भल्लातकः। जातीप्रवाला जात्या नवपल्लवम्। कुष्ठघ्नानि प्रभावात् (३)। चन्दनेत्यादिना चतुर्द्दशदशकः कण्डूघ्नः कषायवर्गः। अत्र चन्दनं रक्तचन्दनमनुक्तत्वात् सर्व्वत्र बोध्यम्। नलदं जटामांसी. कृतमालः शोनालुरिति ख्यातः। नक्तमालः करञ्जः। कण्डूघ्नानि प्रभावात्। (४)। अक्षीवेत्यादिना पञ्चदशदशकः क्रिमिघ्नः कषायवर्गः। अत्राक्षीवः शोभाञ्जनकः, गण्डीरः शमठशाकं शालश्चीति लोके। केबुकः केउ इति लोके। किणिही कटभी, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, आखुपर्णी मूषिकपर्णी दन्ती। वृषपर्णी आखुपर्णीभेदः, फञ्जिपत्रिकेति ख्याता। क्रिमिघ्नानि प्रभावात् (५)। हरिद्रेत्यादिना षोड़शदशको विषघ्नः कषायवर्गः। तत्र सुवहा रास्ना आफरमाली वा, पालिन्दी श्यामालता, कतकः निर्म्मलीति लोके, जलशोधनकरफलम्। श्लेष्मातको बहुवारः। विषघ्नानि प्रभावात् (६)। इति षट्कः घ्नान्त-त्वेन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया तृप्तिघ्नादीनां षण्णां कषायवर्गाणामेकपिण्डेन पुष्कलाभिधानात् षड्भिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

नलदं मांसी, कृतमालः सुवर्णहलिः, नक्तमालः करञ्जः (४)। अक्षीवोऽब्दकः शोभाञ्जनो वा, गण्डीरः शमठशाकं, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, किणिही कटभी, आखुपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्भेदः फञ्जिपत्रिकेति ख्याता (५)। सुवहा रास्ना हाफरमाली वा, पालिन्दी श्यामालता, श्लेष्मातको बहुवारः (६)।

वीरणशालिषष्टिकेक्षुबालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृण-मूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति (१)।

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्व्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्त-कटुरोहिणीसारिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (२)।

जीवकर्षभक-काकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदा-वृद्धरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति (३)।

कुष्ठैलबालुककट्फलसमुद्रफेनकदम्बनिर्य्यासेक्षुकाण्डेक्षि-क्षुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (४)।

इति चतुष्कः कषायवर्गः।

अथोद्दशक्रमप्राप्तस्तन्यजननादिचतुष्ककषायवर्गमाह—वीरणेत्यादि। तत्र वीरणेत्यादिना सप्तदशदशकः स्तन्यजननकषायवर्गः। अत्र वीरणमुशीरम्, शालिहैमन्तिकधान्यम्, षष्टिकं षष्टिदिनभवधान्यम्, इक्षुवालिका खागड़िका, दर्भ उलुया तृणम्। कुशकाशौ स्पष्टौ, गुन्द्रा गुड़ूची, इत्कट इकड़ इति लोके। एषां मूलं, गुडूच्यास्तु नाड़मेव सम्भवात्। "अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूलम्" इति वचनाद्वीरणादीनां मूले लब्धे मूलपदम् इत्कटादीनामङ्गान्तरनिरासार्थम्। स्तन्यजननानि प्रभावात् (१)। पाठेत्यादिना स्तन्यशोधनोऽष्टादशो दशकः कषाय-वर्गः स्पष्टः। स्तन्यशोधनानि प्रभावात्। (२) जीवकेत्यादिना शुक्रजननानि प्रभावात्, एकोनविंशः कषायवर्गः (३)। कुष्ठेत्यादिना विंशो दशकः, शुक्रशोधन-कषायवर्गः। तत्र एलवालुकमैलेयं, तेजवल इति लोके। समुद्रफेनः स्वनाम-ख्यातः। कदम्बो नीपस्तस्य निर्य्यासो वेष्टकः। इक्षुः स्पष्टः। काण्डेक्षुरिति लटा इति लोके। इक्षुरकः कोकिलाक्षः। वसुको वसुहट्टः वकपुष्पमिति लोके। शुक्रशोधनानि प्रभावात् (४)। इति चतुष्कः स्तन्य-शुक्रयोजनन-शोधनान्तत्वेन तुल्यश्रवणेन सुश्राव्यतया चतुर्णां स्तन्यजननादीनां कषायवर्गाणामेकपिण्डेन पुष्कलाभिधानात् चतुर्भिस्तैः कषायवर्गैर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

इक्षुवालिका खागारिका, दर्भ उलुयातृणं, गुन्द्रा गुलुञ्चः (१)। स्तन्यशोधनो व्यक्तः (२)। वृद्धरुहा शतावरी, वृक्षरुहापाठपक्षे वन्दाकः, जटिला उच्चटः, कुलिङ्गो उच्चटभेदः (३)। कदम्बो बहुफलः, इक्षुरकः कोकिलाक्षः, वसुको वसुहट्टकः। अत्र जतूकर्णपठित एलवालुकः कट्फलस्थाने (४)।

मृद्वीका-मधुक-मधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोली-जीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति (१)।

शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थमाषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति (२)।

मधुमधुक-कोविदार-कर्व्वुदारनीपविदुल-बिम्बीशणपुष्पी-सदापुष्पोप्रत्यक्पुष्प्य इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति (३)।

द्राक्षा-काश्मर्य्य-परूषकाभयामलक-बिभीतक-कुवल-बदर-कर्कन्धूपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति (४)।

त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुक-मदनफलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति (५)।

अथोद्देशक्रमप्राप्तस्नेहोपगादिसप्तककषायवर्गमाह—मृद्वीकेत्यादि। तत्र मृद्वीकेत्यादिना एकविंशतितमो दशकः स्नेहोपगः कषायवर्गः। अत्र मृद्वीका द्राक्षा, मधूकं यष्टीमधु, मधुपर्णी गुडूची, शेषाणि स्पष्टानि। स्नेहोपगानि प्रभावात् (१)। शोभाञ्जनकेत्यादिना द्वाविंशो दशकः स्वेदोपगः कषायवर्गः। तत्र वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, पुनर्नवा रक्तपुनर्नवा। स्वेदोपगानि प्रभावात् (२)। मध्वित्यादिना त्रयोविंशो दशको वमनोपगः कषायवर्गः। तत्र मधु माक्षिकं, मधुकं यष्टीमधु, कोविदारो रक्तकाञ्चनः, कर्व्वुदारः श्वेतकाञ्चनः, नीपः कदम्बः, विदुलः अम्लवेतसो वर्षा इति ख्यातः। बिम्बी ओष्ठोपमफलं, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी अर्कः, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः। वमनोपगानि प्रभावात् (३)। द्राक्षेत्यादिना चतुर्विंशो दशको विरेचनोपगः कषायवर्गः। तत्र काश्मर्य्यं गाम्भारीफलं, परूषकं स्वनामख्यातम्, अभया हरीतकी, कुवलं बृहद्बदरं, बदरं स्वल्पबदरं, कर्कन्धूः शृगालकोलीति बदरत्रयम्। विरेचनोपगानि प्रभावात् (४)। त्रिवृदित्यादिना पञ्चविंशो दशक आस्थापनोपगः कषायवर्गः। तत्र वत्सक-

स्नेहोपगो व्यक्तः (१)। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा (२)। कोविदारः स्वनामप्रसिद्धः, कर्व्वुदारः श्वेतकाञ्चनः, विदुलो हिज्जलः, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी अर्कः, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः (३)। बदरीत्रयं (४)। व्यक्तम् (५)। व्यक्तम् (६)। क्षवकः छिक्काकारकः, श्वेताऽपराजिता, महाश्वेता तद्भेदः कटभी वा (७)।

रास्नासुरदारु-विल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योणाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (६)।

ज्योतिष्मतीत्त्वकमरिचपिप्पलीविड़ङ्गशिग्रु-सर्षपापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति (७)।

इति सप्तकः कषायवर्गः।

जम्ब्वाम्रपल्लव-मातुलुङ्गाम्लबदर-दाड़िम-यव-यष्टिकोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि च्छर्दिनिग्रहणानि भवन्ति (१)।

नागर-धन्व-यवासक-मुस्त-पर्प्पटक-चन्दन-किराततिक्तकगुडूचोह्रीवेर-धान्यक-पटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति (२)।

फलमिन्द्रयवम्। आस्थापनोपगानि प्रभावात् (५)। रास्नेत्यादिना षड् विंशो दशकोऽनुवासनोपगः कषायवर्गः। तत्र वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। अनुवासनोपगानि प्रभावात् (६)। ज्योतिष्मतीत्यादिना सप्तविंशो दशकः शिरोविरेचनोपगः कषायवर्गः। तत्र ज्योतिष्मती लतापुटकीति लोके। क्षवकश्छिकाकारकः हाचियेति लोके। अपामार्गस्य तण्डुलः, श्वेता श्वेतापराजिता, महाश्वेता तद्भेदः। शिरोविरेचनोपगानि प्रभावात् (७)। यद्यप्येषां शिरोविरेचनद्रव्यगणे पाठः पूर्व्वाध्याये कृतस्तथाप्येषां शिरोविरेचनेऽप्राधान्यसूचनार्थं शिरोविरेचनोपगत्वेनोक्तिरेषा बोध्या। इति सप्तकः। उपगशब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया सप्तानामेषां स्नेहोपगादीनां कषायवर्गाणामेकपिण्डेन पुष्कलाभिधानात् सप्तभिः स्नेहोपगादिभिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

अथोद्देशानुक्रमप्राप्तं छर्दिनिग्रहणादित्रिकं कषायवर्गमाह—जम्ब्वित्यादि। तत्र जम्ब्वाम्रेत्यादिनाऽष्टाविंशो दशकश्छर्दिनिग्रहणः कषायवर्गः। अत्र जम्ब्वाम्रयोः पल्लवम्। अम्लवदरं न तु मधुरवदरम्। मृदिति सौराष्ट्री मृत्। छर्दिनिग्रहणानि प्रभावात् (१)। नागरेत्यादिना एकोनत्रिंशो दशकस्तृष्णा-

व्यक्तम् (१)। व्यक्तम् (२)। व्यक्तम् (३)। अनन्तोऽनन्तमूलं, कट्वङ्गः श्योनाकः,

शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकाबृहतीवृक्षरुहाभया-पिप्पलीदुरालभाकुलीरश्रृङ्ग्य इति दशेमानि हिक्कानिग्रहणानि भवन्ति (३) ।

इति त्रिकः कषायवर्गः ।

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्प-पद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणानि भवन्ति (१) ।

जम्बूशल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकशाल्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पय-स्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति(२)।

जम्ब्वाम्र-प्लक्ष-वट-कपीतनोडुम्बराश्वत्थ-भल्लातकाश्मन्तक-सोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति (३) ।

निग्रहणः कषायवर्गः। तृष्णानिग्रहणानि प्रभावात् (२)। शटीत्यादिना त्रिंशो दशको हिक्कानिग्रहणः कषायवर्गः। अत्र बदरबीजमित्येकं, वृक्षरुहा बन्दारुः, कुलीरश्रृङ्गी कर्कटश्रृङ्गी। हिक्कानिग्रहणानि प्रभावात् (३)। इति त्रिकः निग्रहणान्तत्वेन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया पुष्कलाभिधानात् त्रिभिश्छर्दिनिग्रहणादिभिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

अथोद्देशानुक्रमप्राप्तं पुरीषसंग्रहणादिपञ्चकं कषायवर्गमाह—प्रियङ्ग्वित्यादि। तत्र प्रियङ्ग्वित्यादिना पुरीषसंग्रहण एकत्रिंशो दशकः कषायवर्गः। तत्रानन्ता अनन्तमूलं, कट्वङ्गः श्योणाकः, मोचरसः शाल्मलीवेष्टः, पद्मा ब्राह्मणयष्टी, पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः। पुरीषसंग्रहणानि भिन्नमलमात्रसंग्रहणानि प्रभावात् (१)। जम्ब्वित्यादिना पुरीषविरजनीयो द्वात्रिंशो दशकः कषायवर्गः। तत्र शल्लकी शिल्हकवृक्षस्तस्यास्त्वक्। कच्छुरा शूकशिम्बी, दुरालभा वा। शाल्मली शाल्मलीवेष्टः। श्रीवेष्टो नवनीतखोटी। भृष्टमृदग्निना भर्ज्जनेन दग्धमृत्तिका। पयस्या विदारीकन्दः। तिलकणाः तिलतण्डुलाः। पुरीषविरजनीयानि प्रभावात् (२)। जम्ब्वाम्रेत्यादिना त्रयस्त्रिंशो दशको मूत्रसंग्रहणः कषायवर्गः। तत्र कपीतनो गन्धभाण्डः, आम्रातकः। अश्मन्तकोऽम्ललोटकः, सोमवल्कः खदिरः, मूत्रसंग्रहणानि प्रभावात् (३)।

मोचरसः शाल्मलीवेष्टः, पद्मा ब्राह्मणयष्टिका (१)। शल्लकी स्वनामप्रसिद्धा, कच्छुरा शूकशिम्बा, शाल्मली शिमलीआठा, श्रीवेष्टको नवनीतखोटी (२)। कपीतनो गन्धमुण्डः, अश्मन्तकोऽम्ललोटः,

पद्मोत्पलनलिन-कुमुद-सौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुक-प्रियङ्गु-धातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (४)।

वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति (५)।

इति पञ्चकः कषायवर्गः।

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाश्रृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीर-पुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति (१)।

शटी-पुष्करमूलाम्लवेतसैला-हिङ्ग्वगुरुसुरसा-तामलकी-जीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति (२)।

पद्मेत्यादिना चतुस्त्रिंशो दशको मूत्रविरजनीयः कषायवर्गः। अत्र पद्म-नलिन-पुण्डरीक-शतपत्राणि चत्वारि पद्मविशेषाणि (४)। वृक्षादनीत्यादिना पञ्चत्रिंशो दशको मूत्रविरेचनीयः कषायवर्गः। तत्र वृक्षादनी वन्दारुः विदारीकन्दो वा, वसुको वसुहट्टः वकपुष्पमिति लोके, वशिरः सूर्य्यावर्त्तः, पाषाणभेदः पाथरचुनीति लोके. दर्भ उलुया। गुन्द्रा गुडूची, इत्कटः इत्कड़, तेषां मूलानि। मूत्रविरेचनीयानि प्रभावात् (५)। इति पञ्चकः पुरीष-मूत्रशब्दोत्तरसंग्रहणविरजनीयविरेचनीयशब्दान्तत्वात् तुल्यश्रवणात् सुश्राव्य-तया एकपिण्डेन पुरीषसंग्रहणादीनां पुष्कलाभिधानात् पञ्चभिः पुरीष-संग्रहणादिभिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

अथोद्देशक्रमप्राप्तकासहरादिपञ्चककषायवर्गमाह—द्राक्षेत्यादि। अत्र द्राक्षे-त्यादिना षट्त्रिंशो दशकः कासहरः कषायवर्गः। अत्र श्रृङ्गी कर्कट-श्रृङ्गी, तामलकी भूम्यामलकी। कासहराणि प्रभावात् (१)। शटीत्यादिना सप्तत्रिंशो दशकः श्वासहरः कषायवर्गः। अम्लवेतसः स्वनामख्यातः सुरसा

सोमवल्कः खदिरः (३)। पद्मभेदाश्चत्वारः, सौगन्धिकः शुन्धी (४)। वृक्षादनी वन्दाको विदारीकन्दो वा, वशिरः सूर्य्यावर्त्तः (५)।

तामलकी भूम्यामलकी (१)। चण्डा चोरहुली (२)। व्यक्तः (३)। व्यक्तः (४)। फलुः काष्ठोडुम्बरकः (५)।

पाटलाग्निमन्थविल्वश्योणाककाश्मर्य्यकण्टकारिकावृहती-शालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि शोथहराणि भवन्ति (३)।

शारिवा-शर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूषकाभयामलक-विभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति (४)।

द्राक्षा-खर्ज्जूर-पियाल-बदरदाड़िमफल्गुपरूषकेक्षुयवषष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति (५)।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

लाजाचन्दनकाश्मर्य्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलोशीरशारिवा-गुडूचीह्रीवेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति (१)।

पर्णासः, तामलकी भूम्यामलकी, चण्डा चोरपुष्पी। श्वासहराणि प्रभावात् (२)। पाटलेत्यादिना अष्टात्रिंशो दशकः श्वयथुहरः कषायवर्गः। दशमूलनामानि। श्वयथुहराणि प्रभावात् (३)। शारिवेत्यादिना एकोनचत्वारिंशो दशको ज्वरहरः कषायवर्गः। तत्र शर्करा सिता। ज्वरहराणि प्रभावात् (४)। द्राक्षेत्यादिना चत्वारिंशो दशकः श्रमहरः कषायवर्गः। तत्र फल्गुः काष्ठोडुम्बरकः। श्रमहराणि प्रभावात् (५)। इति कासहरादिभिः पञ्चभिः कषायवर्गैर्हरशब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया पुष्कलाभिधानात् निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

अथोद्देशक्रमप्राप्तदाहप्रशमनादिपञ्चककषायवर्गमाह—लाजेत्यादि। तत्र लाजेत्यादिना एकचत्वारिंशो दशको दाहप्रशमनः कषायवर्गः। तत्र चन्दन श्वेतचन्दनं रक्तावजयत्वादस्य दाहप्रशमनत्वम्। अत्र गुड़ूचीस्थाने पद्मक जतूकर्णः पठति। यद्यपि "अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानां चौष्ण्यमिष्यते" इति वचनादुष्णत्वेन दाहप्रशमनत्वं न लभ्यते, तथापि तिक्तरसप्रभावात् तल्लभ्यत

लाजादौ जतूकर्णपाठात् गुड़ूचीस्थाने पद्मकः, यदि वा "अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानाञ्चौष्ण्यमिष्यते" इति वचनात् यद्यप्युष्णा गुड़ूची, तथापि तस्या दाहप्रशमकत्वं प्रभावाद्

तगरागुरु--धान्यक--शृङ्गवेर-भूतीक-वचा-कण्टकारिकाग्नि-मन्थश्योणाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (२)।

तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्ज्जुनासना-ऽरिमेदा इति दशेमान्युदर्द्दप्रशमनानि भवन्ति (३)।

विदारीगन्धापृश्निपर्णीवृहतीकण्टकारिकैरण्डकाकोलीचन्दनो-शीरैलामधुकानीति दशेमान्यङ्गमर्द्द-प्रशमनानि भवन्ति (४)।

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्य-चित्रकशृङ्गवेर-मरिचाजमोदा-ऽजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (५)।

इति पञ्चकः कषायवर्गः।

एवेति बोध्यम्। सर्व्वाणि दाहप्रशमनानि प्रभावात् (१)। तगरेत्यादिना द्वाचत्वारिंशो दशकः शीतप्रशमनः कषायवर्गः। तत्र भूतीको यमानी। शीतप्रशमनानि प्रभावात् (२)। तिन्दुकेत्यादिना त्रिचत्वारिंशो दशक उदर्द्दप्रशमनः कषायवर्गः। तत्र तिन्दुकः केन्दुरिति नाम्ना प्रसिद्धः, कदरः खदिरः, सप्तपर्णः सप्तच्छदः, अश्वकर्णः शालः, असनः पीतशालः, अरिमेदो विट्खदिरो 'गुयेवाव्ला' इतिनामख्यातः। उदर्द्दप्रशमनानि प्रभावात् (३)। विदारीगन्धेत्यादिना चतुश्चत्वारिंशो दशकोऽङ्गमर्द्दप्रशमनः कषायवर्गः। तत्र विदारीगन्धा शालपर्णी। अङ्गमर्द्द-प्रशमनानि प्रभावात् (४)। पिप्पलीत्यादिना पञ्चचत्वारिंशो दशकः शूलप्रशमनः कषायवर्गः। तत्राजमोदा यमानी, अजगन्धा फोकान्दि वनयमानीति नाम्नी, गण्डीरः शमठशाकं शालश्चीति लोके। शूलप्रशमनानि प्रभावात् (५)। इति पञ्चकः प्रशमन-शब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया पुष्कलाभिधानात् एतैर्दाहप्रशमनादिभिः पञ्चभिर्महाकषायैर्निष्पादित एक एष कषायवर्गः।

बोद्धव्यम् (१)। भूतीको यमानिका (२)। तिन्दुकः केन्दुरिति प्रसिद्धः, कदरो विट्खदिरः, अरिमेदः खदिरभेदः (३)। व्यक्तः (४)। अजगन्धा फोकान्दी (५)।

मधुमधुकरुधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशर्करा-लाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति (१)।

शालकट्फल-कदम्ब-पद्मक-तुङ्ग-मोचरसशिरीषवञ्जुलैल-वालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति (२)।

हिङ्गुकैटर्य्यारिमेद-वचाचोरक-वयःस्थागोलोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति(३)।

ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्य्या-सहस्रवीर्य्याऽमोघाऽव्यथाशिवारिष्टा-

अथोद्द शक्रमप्राप्तशोणितस्थापनादिपञ्चककषायवर्गमाह—मध्वित्यादि। तत्र मध्वित्यादिना शोणितस्थापनः षट्चत्वारिंशो दशकः कषायवर्गः। तत्र मधु माक्षिकं, रुधिरं कुङ्कुमं, मोचरसः शाल्मलीवेष्टः, मृत्कपालं भृष्टखर्परम्। शोणितस्थापनानि दुष्टशोणितं सम्यक् दुष्टिमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति न वहिर्गमयन्ति वहिर्गच्छच्च शोणितं संगृह्णन्तीति प्रभावात् (१)। शालेत्यादिना सप्तचत्वारिंशो दशको वेदनास्थापनः कषायवर्गः। तत्र वञ्जुलो वेतसः नाशोकस्तस्य पुनः पाठात्, पत्तङ्गमिति पाठ पत्तङ्गं रक्तचन्दनम्। वेदनास्थापनानि वेदनानां यत्र निवृत्तौ व्यापत् स्यात्तत्र वेदनां स्थापयन्ति प्रभावात् (२)। हिङ्ग्वित्यादिनाष्टाचत्वारिंशो दशकः संज्ञास्थापनः कषायवर्गः। तत्र कैटर्य्यः कट्फलम्, अरिमेदः विट्खदिरः, चोरकश्चोरपुष्पी, वयःस्था ब्राह्मीशाकं, गोलोमी भूतकेशी, जटिला जटामांसी, पलङ्कषा गुग्गुलुर्गोक्षुरको वा, अशोकरोहिणी कटुका। संज्ञास्थापनानि संज्ञां ज्ञानं दोषेणान्यथाभूतं यदा भवितुमाशङ्कते तदा आ सम्यक् संज्ञादूषकदोषमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति प्रभावात् (३)। ऐन्द्रीत्यादिना एकोनपञ्चाशो दशकः प्रजास्थापनः कषायवर्गः। तत्र ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी, ब्राह्मी नाम शाकविशेषः, शतवीर्य्या दूर्व्वा, सहस्रवीर्य्या दूर्व्वाविशेषः श्वेतदूर्व्वा, अमोघा पाटला, अव्यथा आमलकी

रुधिरं कुङ्कुमम् (१)। वञ्जुलो वेतसः (२)। कैटर्य्यं पर्व्वतनिम्बः, वयःस्था ब्राह्मी, गोलोमी भूतकेशः, पलङ्कषा गुग्गुलुः जटामांसी वा (३)। शतवीर्य्या-सहस्रवीर्य्ये दूर्व्वे, अमोघा पाटलाऽऽमलकी वा लक्ष्मणा वा, अव्यथा कदली गुडूची वा हरीतकी वा, अरिष्टा

वाट्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (४)।

अमृताभयाधात्री-मुक्ताश्वेता-जीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णी-स्थिरापुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५)।

इति पञ्चकः कषायवर्गः।

इति पञ्च कषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकषायाः महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति।

लक्ष्मणा वा, शिवा हरीतकी, अरिष्टा कटुरोहिणी, वाट्यपुष्पी बला, विष्वक्सेनकान्ता प्रियङ्गुः। प्रजास्थापनानि प्रजां गर्भहेतु शोणितं दुष्टं चेत्तदा तद्दुष्टिहेतुमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति प्रभावात् (४)। अमृतेत्यादिना वयःस्थापनः पञ्चाशो दशकः कषायवर्गः। तत्र मुक्ता रास्ना, मुक्तरसेत्यस्य त्वेकदेशो मुक्ता। श्वेता श्वेताऽपराजिता, श्वेतास्थाने श्रेयसीति केचित् पठन्ति स रास्नाविशेषः। अतिरसा शतावरी। वयःस्थापनानि वयःप्राधान्याद्-यौवनं स्थापयन्ति प्रभावात् (५)। इति पञ्चकः शोणितस्थापनादिभिः पञ्चभिः कषायवर्गैः स्थापनशब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणात् सुश्राव्यतया पुष्कलाभिधानेन निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः।

पञ्चाशन्महाकषायाणामुद्देशसमाप्तौ इति पञ्चाशन्महाकषाया इत्येव ख्यातम्। यथेत्यन्तं यत् पूर्व्वमुक्तं तदुपसंहरति—इति पञ्च कषाय-शतानि इत्यादि। महताञ्च कषायाणां जीवनीयादिसंज्ञकानां पञ्चाशतो लक्षणोदाहरणार्थम् उद्देशसूत्रेऽन्यत्र लक्षणानि जीवनीयो बृंहणीय इत्यादीनि पञ्चाशत् कृतानि यानि तेषां लक्षणानामुदाहरणार्थं चकारात् पञ्च कषायशतानीति यदुद्देशसूत्रं कृतं तस्यापि सूत्रस्योदाहरणार्थम्। किंवा जीव-

कटुरोहिणी, विष्वक्सेनकान्ता प्रियङ्गुः (४)। मुक्ता रास्ना; श्वेतास्थाने श्रेयसीति केचित्, सा रास्नाभेदः (५)।

सम्प्रत्येतान्येव जीवकादीन्युक्तानि प्रत्येकद्रव्यगणनया च पञ्च कषायशतानि स्युः, दशकगणनया च पञ्चाशत् महाकषायाः श्लक्ष्णाह्निकयोक्ता भवन्तीति दर्शयन्नुपसंहरति—इतीत्यादि। अभिसमस्येति दशकसंख्ययैकवर्गीकृत्य, लक्षणस्योदाहरणं लक्षणोदाहरणं पूर्व्वं जीव-नीयादिसंज्ञालक्षणमभिप्रेत्योक्तम्। लक्षणोदाहरणार्थमिति सम्प्रति जीवकर्षभकादीनि लक्षणं

न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति न चाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्पते कर्म्मसु । तस्मादनतिसंक्षेपेणानति-

नीयो बृंहणीय इत्याद्युद्देशैरुक्तानां महतां कषायाणां चकारात् पञ्चकषायशतानाञ्च लक्षणार्थमुपदेशार्थमुदाहरणार्थञ्च इत्युभयार्थमेव जीवकर्षभकावित्यादिकानि कषायार्थकानि पञ्चशतानि द्रव्याणि अभि दशशो जीवनीयादिसंज्ञकतया समस्य संक्षिप्य पञ्चाशन्महाकषाया इति उक्तरूपेण व्याख्याता भवन्तीति प्राधान्यात् महाकषाया इत्यस्य लिङ्गग्राहिव्याख्याता इति पदं प्रयुक्तं, न तु कषायशतानीति पदस्येति । अत्रायं भावः—पञ्चाशद्दशकैः पञ्चशतानि भवन्तीति पञ्चाशन्महाकषायघटकानि पञ्च शतानि द्रव्याणि प्रत्येकं कषायार्थानि बोध्यानि, न तु जीवनीयादिसंज्ञकपञ्चाशन्महाकषायकृतसंज्ञान्तरतया पञ्च कषायशतानि सन्ति इति । ननु कथं पञ्च कषायशतानीत्युद्देशः कृतः, पञ्चाशन्महाकषायैरेव पञ्चशतानां कषायद्रव्याणां लाभात् इति ? उच्यते, महाकषायत्वस्य कषायाणां दशकरूपेणैवास्मिंस्तन्त्रे उपदिश्यते न तु न्यूनाधिकसंख्यत्वेनेति द्रष्टव्यमस्मिंस्तन्त्रे, इति ज्ञापनार्थं पञ्च कषायशतानीत्युद्देश उपसंहरणतया आचार्य्येण कृत इति ।

ननु पञ्चकषायशतानां दशशो द्रव्यैः पञ्चाशन्महाकषायैर्न साकल्येन चिकित्सोपपद्यते, तस्मात् कार्त्स्न्येन कषायाणां वचनमुचितमित्याकाङ्क्षायामाह—न हीत्यादि । प्रमाण प्रकर्षेणेयत्तया मानं सङ्ख्या, विस्तरस्य कषायद्रव्याणां हि नास्ति, तर्हि चातोऽल्पान्युच्यन्तामित्यत आह—न चेत्यादि । यस्माच्चातिसङ्क्षेपोऽपि कषायद्रव्याणामल्पबुद्धीनां सामर्थ्याय चिकित्सितुं शक्तये नोप-

जीवकादिभिर्दशभिर्लक्ष्यते ज्ञायते जीवनीयादिमहाकषायः । महताञ्चेति चकारः पञ्चकषायशतानाञ्च लक्षणस्योदाहरणार्थमिति समुच्चिनोति, तत्र जीवकादयः प्रत्येकं पञ्चकषायशतानामेकैकद्रव्यरूपाणां लक्षणस्वरूपा भवन्तीति । यदि वा लक्षणार्थमुदाहरणार्थञ्चेति, तत्र मन्दबुद्धीनां लक्षणार्थं पञ्चकषायशत-पञ्चाशन्महाकषायज्ञानार्थमित्यर्थः, बुद्धिमतान्तु उदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थमतिसङ्क्षेपार्थमित्यर्थः ।

ननु कषायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधीयन्तां, दृष्टान्तार्थं द्वित्राणि वा ; तत् किमर्थमयं "नातिविस्तरो नातिसङ्क्षेपः" इत्यत आह—न हीत्यादि । न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति इयत्तापरिच्छेदोऽस्ति, न तेन विस्तरोऽभिधीयत इत्यर्थः । अतिसंक्षेपोऽपि द्वित्रिलक्षणाभिधानरूपो नाल्पबुद्धीनामनुमानाकुशलानां सामर्थ्याय चिकित्साव्यवहारायोपकल्पते,

विस्तरेण चोद्दिष्टाः। एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमताञ्च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥ ११ ॥

कल्पते। तस्मादनतिसङ्क्षेपेणानतिविस्तरेण पञ्च कषायशतान्यभि समस्य पञ्चाशन्महाकषाया उद्दिष्टा न त्वतिविस्तरेण न वातिसङ्क्षेपेण। अत्र चशब्दः समुच्चयपूर्व्वकावधारणे। तद्यं वञ्चेत् कथमल्पबुद्धिभिश्चिकित्सितव्यं कथं वा महाधीभिरखिलेन ज्ञातुमिच्छद्भिः कषायद्रव्याणि गुरुतः श्रूयन्ते? इत्यतस्तत्र हेतुमाह—एतावन्तो हीत्यादि। हि यस्मात् एतावन्तो निरुक्ता एते ये पञ्च कषायशतान्यभि समस्य पञ्चाशन्महाकषायास्ते एवाल्पबुद्धीनां मन्दबुद्धिभिर्भैषज्यव्यवहाराय चिकित्सायां व्यवहर्त्तुं हेतवो भवन्ति। न ह्यल्पबुद्धयोऽखिलं व्याधिं चिकित्सितुं शक्नुवन्ति, यावद्रोगं चिकित्सन्ति तच्च एतावद्भिरेवोपपद्यते इति भावः। कथं महाधीभिरपि गुरुभिः श्रावयितुं शक्यते तदाह—बुद्धिमताञ्चेति। च पुनर्बुद्धिमतां महासूक्ष्मधियां स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामिति। जीवकादीनां दशशो द्रव्याणां पञ्चशतानां कषायद्रव्याणां स्वालक्षण्येन स्निग्धशीतवृष्यमधुरत्वादिना च स्वेन स्वेन लक्षणेन गुणकर्म्मरूपेण लोकानां जीवनादिहेतुत्वमित्यनुमानं युक्तिकुशलानां भूयो दर्शनेन तत्तद् गुणकर्म्मवतां द्राक्षादीनामपि जीवनीयत्वादि इति युक्तौ च कुशलानां दक्षाणां भिषजाम् अनुक्तार्थज्ञानाय अनुक्तानां द्रव्याणां जीवनीयत्वादतिरिक्तार्थानां कर्म्मणां ज्ञानाय हेतवो भवन्ति, एतावन्तो महाकषायाः पञ्चाशद् येऽत्रोक्ता इति। एतेनैतदुक्तं भवति, जीवनबृंहणादिपञ्चाशत्प्रयोजनातिरिक्तं यदेतच्छास्त्रेऽस्ति तदनेन भविष्यतीति नातो न्यूनता, यस्य तु कषायद्रव्यस्यातिरिक्तमेव गुणकर्म्मास्ति तद्विशेषेणैवोपदेश्यमिति ॥ ११ ॥

एतावन्तो यथोक्ताः, अलं समर्थाः, व्यवहारायेति चिकित्साव्यवहाराय। स्वलक्षणस्य भावः स्वालक्षण्यं, तेनानुमानं तत्र कुशला अभिज्ञा इत्यर्थः। बुद्धिमन्तो हि, जीवकादयो हि स्निग्धशीतमधुरवृष्यादिगुणयुक्ताः सन्तो जीवनं कुर्व्वन्तीति भूयोदर्शनादुपधार्य्य तद् गुणयुक्तेऽन्यत्रापि द्राक्षापयोविदार्य्यादौ तज्जातीयत्वेन जीवनान्यनुमिमते तथा जीवकादीनामेकजीवनकार्य्यकर्त्तृत्वेन महाकषायत्वं, तद्वत् पाठासमङ्गादिप्रभृतीनामप्यतीसारहराणामतीसारहरमहाकषायत्वम्; अनुमानेन कृत्स्नमेव कषायं प्रतिपद्यन्त इति भावः ॥ ११ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। नैतानि भगवन् पञ्च कषायशतानि पूर्य्यन्ते। तानि तानि ह्येवाङ्गानि संप्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति॥ १२॥

तमुवाच भगवानात्रेयः। नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश, एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्य्यान्तराणि कुर्व्वन्। तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्म्मणां करणे समर्थो भवति। स यद्

गङ्गाधरः—अत्र पूर्व्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि। पञ्च कषायशतानि न पूर्य्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—तानि तानि हीत्यादि। हि यस्मात् जीवनीयादिषु तेषु तेषु महाकषायेषु पञ्चाशदन्यतमेषु तानि तानि जीवकादीन्यङ्गानि दशान्यतमैकानेकान्यतमानि संप्लवन्ते एकस्य महाकषायस्याङ्गमेकमनेकं वान्यस्मिन महाकषायेऽवगाहते पुनः पठ्यते इति, तस्मात् पञ्च कषायशतानि न पूर्य्यन्ते न्यूनाश्च भवन्ति, इति पूर्व्वपक्ष सिद्धान्तं दर्शयति—तमुवाचेत्यादि। तमित्यग्निवेशम्। आत्रेय इति पुनर्व्वसुः। किं सिद्धान्तमुवाचात्रेय इत्यतस्तदुक्तसिद्धान्तवचनमाह—नैतदित्यादि। एतदिति यदुक्तम् "अग्निवेश भवता तदेतद् एवंप्रकारेण बुद्धिमता सुधिया न दृष्टव्यम्" इति प्रतिज्ञा। कस्मादित्यतस्तत्र हेतुमाह—एकोऽपि हीत्यादि। हि यस्मात् एकोऽपि एकः स्वरूपोऽपि ; अपिशब्दादनेकस्तु सुतरां कार्य्यान्तराणि कुर्व्वन्ननेकां संज्ञां लभते इति हेतुः। तस्माज्जीवनीयान्तर्गतजीवकादिक्षीरकाकोल्यादिरेकोऽपि जीवनहितः सन्नपि वृंहणं कुर्व्वन् वृंहणीयोऽपि भवतीति, तस्मात् जीवनीयः काकोल्यादिर्वृंहणीय एवेति प्रकारं बुद्धिमता द्रष्टव्यमित्यर्थः। ननु कथमेकः कार्य्यान्तरं कुर्व्वन्ननेकां संज्ञां लभते इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि। पुरुष इत्येकः पुरुषो देवदत्तादिः कर्म्मणां क्रियाणां फलरूपाणां बहूनां कुम्भादुत्पत्तिस्तण्डुलविक्लित्तिरुत्तरदेशसंयोग इत्यादीनां करणे जनकव्यापारे

चक्रपाणिः—पूर्व्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि। तानि तानीति जीवकक्षीरकाकोलीप्रभृतीनि, तेषु तेषु जीवनीयवृंहणीयशुक्रजननादिषु, उपप्लवन्ते पुनःपुनस्तान्येव पठ्यन्ते, एकं द्रव्यमनेकेषु पठ्यमानमेकमेव ; ततश्च न संख्या पूर्य्यते ; इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति—नैतदेवमित्यादि। एकस्यानेकत्वेनाभिधाने दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि। एकः पुरुषः कर्म्मणां व्यापाराणाम् ओदनपचनकुम्भकरणखनित्रकरणभूमिखननानां करणे समर्थो भवति, य इत्यध्याहार्य्यं, स इत्युक्तगुणं पुरुषं प्रत्यव-

यत् कर्म्म करोति तस्य तस्य कर्म्मणः कर्त्तृकरणकार्य्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति। तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम्। यदि चैकमेव किञ्चिद् द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत् सर्व्वकर्म्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति॥ १३॥

समर्थो योग्यतावान् भवति, स इति पुरुषः यद् यत् कर्म्म फलरूपां क्रियां कुम्भादुत्पत्त्यादिकां करोति, तस्य तस्य कुम्भादुत्पत्तितण्डुलविक्लित्युत्तरदेशसंयोगादेः फलरूपस्य कर्म्मणः क्रियायाः कर्त्तृकरणकार्य्यसम्प्रयुक्तं कर्त्तृकरणकार्य्यादिभिः सम्यग् युक्तं निष्पादितं तत्तद् गौणं नामविशेषं कुम्भकारादिकं कर्त्तृप्रयुक्तं यानादिगौणं नामविशेषं करणप्रयुक्तं भृत्यादिनामविशेषं कार्य्यप्रयुक्तमेक एव पुरुषो लभते; एवमप्येकं द्रव्यं जीवनीयबृंहणीयादिकं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति इत्यर्थः। अत्र निगमनं सुतरां लभ्यते। प्रतिज्ञावाक्यस्य पुनरुक्तस्य निगमनवाक्यत्वात्। तेन तस्मात् नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश, इति निगमनवाक्यं बोध्यम्।

नन्वेवं चेत् तदा कथं पञ्च कषायशतान्युपदिश्यन्ते, यत एक एव क्षीरकाकोल्यादिर्जीवनहितत्वात् जीवनीयो बृंहणहितत्वाद् बृंहणीय इत्येवं स्यात् इत्यत आह—यदि चेत्यादि। यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत् सर्व्वकर्म्मणां करणे समर्थं स्यात्, यदेकं द्रव्यं यैर्गुणैः सर्व्वेषां जीवनबृंहणादीनां कर्म्मणां करणे जनने समर्थं शक्तं स्यात्, तथागुणयुक्तं तदेकमेव

लभते, यद्यत् कर्म्मेति ओदनपाकादिग्रहः, यद्यत् कर्म्म करोति तस्य तस्य कर्म्मणः कर्त्तृसम्प्रयुक्तं पाचक इति, करणसम्प्रयुक्तं खानित्रिक इति, कार्य्यसम्प्रयुक्तं कुम्भकार इति नामविशेषं, गुणयोगप्रवृत्तं गौणं; गुणयोगश्च—पाचक इत्यत्र पचिक्रियायां कर्त्तृत्वं, खानित्रिक इत्यत्र खनित्रकरणयुक्तं खननं प्रति कर्त्तृत्वं, कुम्भकार इत्यत्र कार्य्यकुम्भोपहितं कर्त्तृत्वमित्येभिस्त्रिभिर्गुणैरभिन्नो भिन्नोऽप्यभिधीयते व्यवह्रियते चेति भावः; तद्वत् तत्र पुरुषवदौषधद्रव्यमपि, एकमपि क्षीरकाकोलीद्रव्यं जीवनबृंहणशुक्रजननलक्षणनानागुणयोगान्नानाजीवनीयादिशब्देनाभिधीयते व्यवह्रियते चेत्यर्थः।

अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात् तत्र तत्र पठ्यते? सन्ति तावद्बहूनि द्रव्याण्येकैकजीवनीयादिगुणानि स्वरूपतो भिन्नानि, तान्येव पृथक् कस्मान्न पठ्यन्त इत्याह—यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत् सर्व्वकर्म्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततो-

तत्र श्लोकाः।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट्।
उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां षडाश्रयाः ॥

द्रव्यमासादयामः प्राप्नुमस्तदा कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्यः ? को जनस्ततस्तथागुणयुक्तात् सर्व्वकर्म्मकरणसमर्थादेकस्माद् द्रव्यादन्यत् भिन्नमनेककर्म्मकरणसमर्थमनेकद्रव्यं शिष्येभ्यो बहु कर्म्म कर्त्तुमिच्छत्युपधारयितुम् अभ्यासयितुम् उपदेष्टुं वा इच्छति। एतेन सर्व्वकर्म्मकरणसमर्थमेकं द्रव्य नास्ति, परन्तु बहूनि द्रव्याणि जीवनादेरकैककर्म्मकरणसमर्थानि जीवनवृंहणादरनेककर्म्मकरणसमर्थानि चान्यानि बहूनि द्रव्याणि बहुकर्म्मकरणसमर्थञ्चैकमपि द्रव्यं भवतीति सूचितम्। तेनैवैतदप्युक्तं भवति, य एते पञ्चाशन्महाकषाया उपदिष्टास्तेषां दशदशावयविकत्वे घटकानां जीवकादीनां कषायत्वं जीवनीयादित्वञ्च समुदायस्य महाकषायत्वं जीवनीयादित्वञ्च। न त्वेकशः पृथक्त्वदशायां गुड़शर्करादीनां कषायत्वं लवणस्य कषाययोनित्वाभावेन यथा कषायत्वाभाव इत्यभिप्रेत्य पञ्चाशन्महाकषायाः पञ्च कषायशतानीत्युक्तमिति बोध्यम् ॥ १२।१३ ॥

अध्यायार्थमुपसंहर्त्तुमाह—तत्र श्लोका इत्यादि। षड्विरेचनशतानीत्यादुद्देशानां षण्णामुपसंहारस्य तेषां निर्द्देशेनैव ज्ञापनाल्लभ्यते न ह्युद्देशं विना निर्द्देशोपदेशज्ञानमिति, न पृथगुद्देशोपसंहारवचनमाचार्य्येण निबद्धमिति। अथात इत्यादिनैकेन श्लोकेनाध्यायारम्भः। ततो द्वाभ्यां षडुद्देशाः। ततः एकेनाद्योद्देशविवरणप्रतिज्ञा। तदनन्तरं यतो यस्माद् यस्माद्विरेचनद्रव्यमदनफलादिकात्

ऽन्यदिच्छेदुपदेष्टुमुपधारयितुं वा शिष्येभ्य इति। यत्र बहुद्रव्याण्येकैकजीवनीयादिकार्य्यकरणसमर्थानि भवन्ति तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्य्यकरणसमर्थमस्ति, तत्रैकमेव द्रव्यं बहुकार्य्यकर्त्तृ शिष्येभ्य उपदेष्टुम् उपधारयितुञ्च युज्यतेऽल्पप्रयत्नबोध्यत्वादल्पप्रयत्नधार्य्यत्वाच्च, न बहून्येककार्य्यनियतानि बहुप्रयासोपपाद्यत्वाद् बहुप्रयासबोध्यत्वाद् बहुप्रयासधार्य्यत्वाच्च ; कार्य्यञ्च जीवनवृंहणाद्युभयोरपि पक्षयोरविशिष्टमिति वाक्यार्थः। तथागुणयुक्तमनेकजीवनीयादिकार्य्यसमर्थम्। तथागुणयुक्तत्वमेव विवृणोति—यत् सर्व्वकर्म्मणां जीवनीयादीनां करणे समर्थं स्यात्, ततो बहुकार्य्यकारकादेकस्मादन्यद् बहु प्रतिनियतकर्म्मकारकं क इच्छेत् ? न कोऽपीच्छेदित्यर्थः। उपधारयितुमावर्त्तनेन स्मृत्यारूढं कर्त्तुम्। कस्तत इत्यस्यादौ तत इत्यध्याहार्य्यम् ॥ १२।१३ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायार्थसंग्रहमाह—यत इति। यतो मदनफलादेः। यावन्ति त्रयस्त्रिंशद्योगशतमित्यादीनि। यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षड़िति—तैरेव मदनफलादिभिर्मिलितैः यदुक्तमिति

रसा लवणवर्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः।
महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्त्तिताः॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः।
लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते॥
न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः॥

यावन्ति विरेचनानि त्रयस्त्रिंशद्योगशतमित्यादिना यैर्द्रव्यैर्मिलितैर्मदनफल-त्रिवृतादिभिः षड् विरेचनशतानि चतुर्भिः श्लोकैरुक्तानि इत्यर्थः। तथैवैषां षड़ाश्रया इति षड् विरेचनाश्रयाः क्षीरादिफलानीत्यन्तेन।

रसा इति। पञ्चानां मधुरादीनां रसानां कषायसंज्ञा। मधुरकषाय इत्यारभ्य तन्त्रे संज्ञेत्यन्तेन तस्माल्लवणवर्ज्जरसात् पञ्चधा कषायाणां योनिः सुतरामुदाहृता। तथा कल्पनमेषामिति पञ्चविधं कषायकल्पनमित्यारभ्य सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्तीत्यन्तेन निर्देशोपदेशाभ्याम्। पञ्चाशन्महाकषाया इत्यारभ्य लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्त्तिता निर्देशेन प्रोक्ताः। तेषामित्यारभ्य व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन महतां कषायाणां पञ्चाशतो विभागशो दशदशावयविकतया विभागेन पञ्च कषायाणां शतानि चापि उक्तानीति। न हीत्यारभ्यास्तीत्यन्तेन लक्षणार्थं विस्तरस्य प्रमाणं न विद्यते इत्युक्तं, न चेत्यारभ्य चोद्दिष्टा इत्यन्तेनातिसंक्षेपः सामर्थ्याय नालं न समर्थः कल्पते इत्युक्तम्। एतावन्त इत्यारभ्य शिष्येभ्य इत्यन्तेन नातिसंक्षेपविस्तरः पञ्चाशत्कोऽयं कषायाणां महाकषायाणां वर्गः

विरेचनशतानि षड़िति। लक्षणार्थमित्यादिग्रन्थोऽनतिसंक्षेपाविस्तरेणोक्तपञ्चाशन्महाकषायोपपत्ति-संग्राहकः। अलमतिसमर्थः, अल्पबुद्धेरयमिति पदमतिसंक्षेप इत्यनेन सम्बध्यते। यद्यपि चेहातिसंक्षेपो नास्ति तथापि बुद्धिस्थिरीकृतः प्रत्यवमृष्यते। पञ्चाशत्को ह्ययमित्यत्रायमिति पदं

तेषां कर्म्मसु वाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च।
संयोगञ्च प्रयोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः॥ १४॥

इति भेषजचतुष्कः।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड़्विरेचन-
शताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

मन्दानामल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिमतां बुद्धिवृद्धयेऽनुक्तार्थज्ञानायायं पञ्चाशन्महाकषायावधारणहेतुवादसहित उदाहृतः। हि शब्द एवार्थे।

पञ्चाशन्महाकषायोपदेशप्रयोजनमाह—तेषामित्यादि। तेषां पञ्चाशतो महाकषायाणां यथायोग्यं स्वस्थपुरुषे वातुरपुरुषे वा वाह्येषु कर्म्मसु प्रलेपावगाहादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनादिषु कर्म्मसु च विषयेषु कर्त्तव्येषु संयोगं परस्परमुचितानां मेलकमयौगिकानां पृथक्करणं प्रयोगञ्च कालदेशप्रकृत्याद्यपेक्षया योजनाञ्च यो वेद वेत्ति स भिषग्वर इति॥ १४॥

अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि। प्राग्वत् सर्व्वं व्याख्येयम्। इति भेषजचतुष्क इति स्वस्थातुरपरायणभेषजोपदेशैश्चतुर्भिरध्यायैर्निष्पन्न एकः परिच्छेदः समाप्तः।

इति श्रीगङ्गाधररायकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानजल्पे
प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्यायजल्पाख्या चतुर्थी शाखा॥ ४॥

दुर्घटमेव। वाह्येषु प्रलेपादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनादिषु, संयोगं द्रव्याणामुचितं मेलनं, प्रयोगं कालप्रकृत्यपेक्षया योजनाम्॥ १४॥

इति भेषजचतुष्कः।

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां षड़्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ।

गङ्गाधरः—अथेदानीं स्वस्थातुरसाधारणतया भेषजचतुष्कमभिधाय स्वस्थातुरयोः प्रत्येकप्रतिनियतहेतुलिङ्गौषधज्ञानसूत्राणां वक्तव्यत्वे स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानसूत्राणामातुरपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानसूत्रापेक्षयाल्याल्पत्वेन सूचीकटाहन्यायेन स्वस्थविधेरातुर्य्येऽप्यप्रतिषिद्धत्वेनातुरपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानसूत्रोक्तेः पूर्व्वं स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गौषधज्ञानसूत्राणि वक्तुमारभते । तथाप्यग्निसाम्यस्य स्वास्थ्यं प्रति साक्षात् प्रधानकारणत्वादग्निरक्षणकारणं मात्रावदशनमुपदेष्टुं मात्राशितीयोऽध्यायोऽभिधीयते—अथात इत्यादि । अथात इति प्राग्वद् व्याख्येयम् । मात्राशितीयमिति—अत्राध्यायादौ मात्राशीतिपदं यद्यपि श्रूयते तेनाध्यायस्य संज्ञाप्रणयने कष्टोच्चारणश्रवणभयादत्र तदर्थपरमात्राशितपदमधिकृत्य कृतोऽध्यायोऽयमिति । सर्व्वमन्यत् प्राग्वद् व्याखेयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—मात्राशी स्यादिति ।—मात्रां मात्रावदशनञ्चाशितुमर्थात् द्रव्याणि शीलं यस्य स मात्राशी । स्यादिति कर्त्तव्यतोपदेशो विधिः । अत्रायमशधातुः

चक्रपाणिः—द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणञ्च, यदाह—"स्वस्थातुरपरायणम्" इति, तेनोत्पन्नव्याधिप्रतिकारद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कमभिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः, तत्रापि स्वास्थ्यपरिपालनहेतुषु मात्रावदन्नं प्रधानं, यदाह "प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च" तच्चेह "मात्रावदन्नं विधीयते" इत्यादौ मात्राशितीय एवाभिधीयते ; मात्राशितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्राशितीयः । यद्यपि "मात्राशी" इति पदमनुश्रूयते तथापि "मात्राशितीयः" इति सम्प्रणयने कष्टोच्चारणभयादर्थपरपर्य्यायशब्देनेयं संज्ञा कृता, यथा—"न वेगान् धारणीयाः" इत्यादिका संज्ञा ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—मात्रां मात्रावदन्नमशितुं भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्राशी, यदि वा मात्रया अशितुं शीलं यस्य स तथोक्तः, तत्रेह मात्राऽन्नप्रायि परिमाणम् । अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्राश्यलेह्यपेयानामभ्यवहारे वर्त्तते, तेन "मात्राशी स्याद्" इत्युक्तम् । खाद्यलेह्यपेयानां मात्राभ्यवहरणं नोक्तमिति यच्चोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टश्चायमशिः खाद्याद्यभ्यवहारे यथा—दशमूल-

पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या अशन-खादन-लेह-पानभेदेन चतुर्व्विधाहारे वर्त्तते। मात्राविवरणे ह्यत ऊर्द्ध माहारमात्रा पुनरिति वक्ष्यते। अशनवाचिनां द्रव्याणां गलाधोगमनजनकव्यापारोऽशनं, खादनं पुनः कठिनद्रव्याणां, लेहस्तु नातिकठिननातिद्रवद्रव्याणां जिह्वयाकर्षणपूर्व्वकः, पानन्त्वतिद्रवद्रव्याणामिति। यत् तु 'खाद्यलेह्यपेयद्रव्याणां मात्रयाऽभ्यवहारो नोक्तः' इति व्याख्यायते, तदनेनापास्तम्। यद् वा कठिननातिद्रवातिद्रवान्यतमैकद्रव्यस्य सतताभ्यवहारे तु न समाग्निरक्षणं स्यादिति ज्ञापनार्थमोदनादिप्रधानाशनीयद्रव्यस्याशनप्रयोगात् खाद्यलेह्यपेयानामुपकरणतया प्राधान्याभावेनाशनप्रयोगाभावात् मात्राशी स्यादित्युक्तमाचार्य्येण। यथा व्यञ्जनेनान्नमश्नाति, घनावर्त्तितपयसाऽन्नमश्नाति, पयसान्नमश्नातीत्यादौ व्यञ्जनघनावर्त्तितपयःपयसां खाद्यलेह्यपेयानामन्नाशनेनाभ्यवहारे सिद्धेऽप्यन्नस्यैवाशनप्रयोगो न तेषां खादनलेहपानप्रयोग इति।

मात्राशनशीलेन वृत्तत्वं पुरुषस्येष्टसाधनमित्यतो मात्रयैवाश्नीयादिति कर्त्तव्यतयाचार्य्येणोपदेशः कृतः। तत्र मात्राशनशीलेन वृत्तत्वस्य पुरुषेष्टसाधनत्वसिद्धौ तर्कार्थं युक्तिमुपदर्शयितुं प्रथमं का मात्रा इति शिष्यप्रश्नमाशङ्क्याह—आहारमात्रा पुनरित्यादि। अत्र मात्रा पुनरिति नोक्त्वा यदाहारमात्रेत्युक्तं तद्भेषजादीनां व्याध्यातुरबलापेक्षिण्या व्यायामादीनाञ्च मात्राया निरासार्थम्, अशिधात्वर्थविवरणार्थञ्च न पुनःशब्दः शिष्य-

हरीतक्याम् "एकान्ततः प्राश्य ततश्च लेहात् शुक्तिर्निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम्'; तथा "क्षीराशी तं प्रयोजयेद्" इति; इतश्चावगन्तव्यम्, अशिरयं सर्व्वाभ्यवहारे वर्त्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव कृतमाहारमात्रा पुनरिति न पुनरशितमात्रा पुनरिति।

मात्रां व्याकरोति—आहारेत्यादि। अग्नेर्बलमुत्कृष्टं मध्यमल्पं वाऽपेक्ष्योत्कृष्टा मध्याऽल्पा वा मात्रा स्यादित्यग्निबलापेक्षिणी। पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां व्यायाममात्राञ्च व्यावर्त्तयितुं, तेन न सर्व्वमात्राऽग्निबलापेक्षिणी; यतो भेषजमात्रा व्याध्यातुरबलापेक्षिणी वक्तव्या, व्यायामस्य तु दोषक्षयाग्निवृद्ध्याद्युत्पादश्रमाद्यनुत्पादापेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या। यदि वा पुनःशब्दः पौनःपुन्ये, तेनाहारमात्रा पुनःपुनरग्निबलमपेक्षत एतदुक्तं स्यात्; यत एकस्मिन् पुरुषे एकदा याऽग्निबलेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्व्वकालं स्यात्, यत ऋतुभेदेन वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विवृद्धो भवति यथा—हेमन्ते यौवने च, कदाचिन्मन्दो भवति यथा—वर्षासु वार्द्धक्ये च, तेनाग्निबलभेदात् मात्राप्येकरूपा न स्यात्, किन्तु तत्कालभवमाग्निबलमपेक्ष्य पुनःपुनर्मात्रापि भिद्यत इति।

यावद्धि अस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ३ ॥

प्रश्नाशङ्काभिप्रायेण तुशब्दार्थकत्वात्। नवत्वं स्वभावजयौवनादवस्थास्वभावजाग्निभेदार्थं पुनःशब्दः पौनःपुन्ये यदा यावदग्निबलं तदा तावदग्निबलापेक्षिणीलाभात्। आह्रियन्ते गलाधो नीयन्ते प्राणोदानाभ्यां यानि द्रव्याणि नातिकठिनकठिननातिद्रवद्रवाणि तान्याहाराणीति तेषां मात्रा मीयन्तेऽनया संख्यया मानमिति यावदित्याहारमात्रा, करणे त्रन् न तु भावे, परिमितेर्लाभादलाभाच्च परिमितिसंख्याया इति।

अग्निबलापेक्षिणीति—आहारमात्रेत्यस्य पक्षनिर्देशस्य साध्यनिर्देशस्तेन पक्ष आहारमात्रा अग्निबलापेक्षितावत्त्वेन साध्या यावदित्यादुक्तार्थो हेतुः। अग्निः कोष्ठाग्निराहारप्रकरणात् तस्य बलं वरावरमध्यान्यतममपेक्षितुं स्वप्रयोजनसाधनाविनाभावयितुं शीलं यस्याः साऽग्निबलापेक्षिणी। जठराग्नेस्त्रिधा पुरुषापेक्षित्वेनोत्तममध्यमावरभेदेन मात्रापि, प्रवराग्निबलापेक्षिणी उत्तमा, मध्यमाग्निबलापेक्षिणी मध्यमा, अल्पाग्निबलापेक्षिणी अल्पा। आहारमात्राया अग्निबलापेक्षित्वे हेतुमाह—यावदित्यादि। हि यस्मादस्य भोक्तुः पुरुषस्य यावत् यत्परिमाणेन विशिष्टमशनं यदन्नादिकं सर्व्वग्रहपरिग्रहाभ्यां परिज्ञातं प्रकृत्यादष्टाहारविधिविशेषैश्च परिगृहीतं भक्ष्यखादलेह्यपेयात्मकं भक्ष्यप्रधानखाद्याद्यन्यतमसहितं वा अशितमभ्यवहृतं सत् अनुपहत्य प्रकृतिं वातादीनां रसादीनां मलादीनां तथान्येषाञ्च शारीराणामविकृतानां स्थानासनशयन-

अग्निबलापेक्षित्वमेव विवृणोति—यावद्धीत्यादि। यावदिति यावत्परिमाणम्। हिशब्दो हेतौ। अस्येति भोक्तुः। अशनं चतुर्व्विधमपि भोज्यम्। अशितं भुक्तम्। प्रकृतिं वातादीनां रसादीनाञ्च साम्यावस्थाम्। अनुपहत्य विकारमकृत्वेत्यर्थः। यथाकालमिति निशाशेषे। तावत् इति पूर्व्वप्रमाणावच्छिन्नमशनं प्रत्यवमृषति। द्वितीयम् "अस्य" इति ग्रहणमन्यत्र प्रतिषेधार्थं; तेन यस्यैव यावती मात्रा निर्व्विकारा, तस्यैव सा मन्तव्या, नान्येषां; प्रतिपुरुषमग्निबलस्य भिन्नत्वात्। यद्यपि चैकस्मिन्नपि पुरुषे कालादिभेदेनाग्निबलभेदो भवति, तथाप्येकपुरुष एकमात्रामवधार्य्य कियन्तमपि कालं तयैव मात्रया अग्निबलभेदहेत्वभावे सति व्यवहारो भवत्येव। मात्राप्रमाणं मात्रेयत्ता, मात्राप्रमाणशब्देन चेह मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम्, अन्यथा तावच्छब्देनावच्छिन्नाशनवाचिना मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरण्यं न स्यात्। ननु प्रकृतिमनुपहत्येति न कर्त्तव्यं विशेषणं, न ह्याहारो यो यथाकालं जरां

गमनोच्छ्वाससंकथासु सुखानुवृत्त्यादिस्वस्वक्रियावत्ता प्रकृतिस्तामनुपहत्य क्षीणां वा वृद्धां न कृत्वेति यथाकालं निशान्ते जरां जीर्णतां गच्छतीति जीर्णं भवति तस्य पुरुषस्य तावत् तत्परिमितिमदशनमन्नादिकमस्याशनस्यान्नादेर्मात्रा-प्रमाणं परिमितिकरणसंख्यायाः प्रमाणं प्रतीतिकरणं वेदितव्यं भवति बुद्धिमतेति शेषः। अनुपहत्य प्रकृतिमित्यनेन तीक्ष्णाग्निविषमाग्नीनां मात्रातिमात्राशनस्य यथाकालं प्रकृतिमुपहन्तुर्जरयातिमात्रायामतिव्याप्तिर्वारिता सर्व्वग्रहपरिग्रहाभ्यां प्रकृत्याद्यष्टभिश्चाहारविधिविशेषायतनैरपरिग्रहेणाशितमपि यदशनं यथाकालं जरां गच्छति तदशनमपि मात्रावदेव न समात्रं, तावदशनमुपयुञ्जानो हि प्रकृत्यादिविपर्य्ययेणोपयोगजमशुभं प्राप्नुवन्नपि नामात्रावदाहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति। न च मात्रया केवलमन्नस्याभ्यवहारादेव कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवं हि लभते। तस्मादत्र मात्राहारप्रशंसाप्रकरणात् प्रकृत्यादिविपर्य्ययेणोपयोगा-दशुभं न मात्राजदोषाय भवति। एतेन तन्निरस्तं येरुच्यते प्रकरणादेव लब्धस्येति पदमशनमिति पदञ्चाशितमिति पदञ्चापि यत् पुनरुक्तं तद्विशेष-ज्ञापनार्थम्।

अस्येति पदेन परीक्षको भोक्ता अशनमित्यनेन प्रकृत्याद्यष्टकाविरुद्धमशन-मशितमित्यनेन यथाविधि भोजनं बोध्यमिति मात्राशनाधिकारे तथाविधत्वस्य अनावश्यकत्वात्। मात्राप्रमाणं शब्देनेह तावच्छब्दवाच्याशनद्रव्यस्य सामानाधि-करण्यानुरोधेन मात्राप्रमितिकरणमुक्तं, तेनाहारमात्राऽग्निबलापेक्षिणी प्रकृत्य-नुपहननपूर्व्वकयथाकालजराप्राप्ताशनविशेषत्वादित्यर्थः।

तत्र प्रकृत्यनुपहननमाहारेण कुक्षेरप्रपीड़नेन हृदयस्यानवरोधेन पार्श्वयोरवि-पाटनेन उदरस्यानतिगौरवेण इन्द्रियाप्रीत्यभावेन क्षुत्पिपासाप्रशमनेन स्थाना-

याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति, करोति तु द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात्, यथा—मन्दक-लकुचादयो यथाकालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव; न तावतापि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्षीये 'न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्या-दीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां भिन्नफलत्वात्' इति, नैवं, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने वक्तव्या—सर्व्वग्रहरूपा परिग्रहरूपा च, तत्र समुदितस्याहारस्य परिमाणं सर्व्वग्रहः, मधुराम्ला-दीनामाहारावयवानां प्रत्येकं मात्रया ग्रहणं परिग्रहः। तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणमुचितमेव गृह्यते, आहारावयवानान्तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्ययथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयव-मात्रावैषम्याद् धातुवैषम्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनञ्च स्यात्, तदुक्तं प्रकृतिमनुपहत्येति विशेषणम्। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति "अस्य" इति, "अशनम्" इति, "अशितम्" इति च पदत्रयं

तत्र शालिषष्टिक-मुद्गलाव-कपिञ्जलैणशश-शरभशम्बरा-दीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति।

सनशयनगमनोच्छ्वाससंकथासु सुखानुवृत्त्या च बोध्यम्। यथाकाले जरणन्तु सायं प्रातश्च सुखेन परिणामेन जीर्णाहारलक्षणैर्बोध्यमिति।

यद्यप्येकस्मिन्नेव पुरुषे हेमन्तादि-यौवनादिकालभेदेनाग्निबलभेदो भवति, तथापि कियन्तमपि कालमेकमात्रावधार्य्यतयैव मात्रयाऽग्निभेदहेत्वभावे सति व्यवहारो भवतीति कश्चित्। वस्तुतो यदा यथाग्निबलं तदा तथैव प्रकृत्यनुप-हननयथाकालजरणयोग्यया मात्रयाऽश्नीयादिति बोध्यम्॥ २॥

गङ्गाधरः—ननु शालिषष्टिकादिकं प्रकृतिलघु द्रव्यं यत्परिमाणेनाभ्यवहृतं यावत्कालेन यस्यानुपहत्य प्रकृतिं जरां याति न तावत् कालेन तन्मितं पिष्टेक्षुक्षीरविकारादिकं प्रकृतिगुरु द्रव्यमशितमित्यतो गुरुलाघवापेक्षिण्यपि मात्रा भवति न केवलमग्निबलापेक्षिणी स्यादिति प्रतिपक्षस्य प्रतिष्ठापना-माशङ्क्याह - तत्रेत्यादि। तत्राभ्यवहारेऽभ्यवहार्य्येषु सर्व्वेषु मध्ये शालिर्हैम-न्तिकशूकधान्यं, षष्टिकं षष्टिदिनभवं वार्षिकं शूकधान्यं, लावः पक्षिविशेषः, कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एणः कृष्णसारः, शशः शशकः, शरभो महाशृङ्गो हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः। इत्यादीनि प्रकृतिलघून्यप्याहारद्रव्याणि अपिना संस्कारलघूनि लाजादीनि च मात्रापेक्षीणि भवन्तीति। पेयादि-विकारीभूतानां लघूनामाहारद्रव्याणां कुक्षिप्रपीड़नादिजनकपरिमाणेनाभ्यव-हारेण यथाकालं जराप्राप्त्यभावात्। आदिशब्देनैवंप्रकाराण्यान्यान्यपीति बोध्यम्।

प्रकरणादेव लभ्यते, तत् पुनः क्रियते विशेषप्रतिपादनार्थं; तेन "अस्य" इत्यनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते, "अशनम्" इत्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालाविरुद्धमुच्यते, "अशितम्" इत्यनेन च यथाविधि भोजनमुच्यते; तदेवं सर्व्वगुणसम्पन्न आहारो मात्रा-वानुच्यते॥ २॥

चक्रपाणिः—मात्रालक्षणमुपदिश्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यभेदेन मात्राभेदं दर्शयति—तत्र शालीत्यादि। अत्र लघुवर्ग एव प्रथमं पठ्यते पथ्यतमत्वात्; तत्राप्यादौ रक्तशालिराहारद्रव्य-प्राधान्यात्। कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एणः कृष्णसारः, शरभो महाशृङ्गी हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः। अन्नपानविधौ "शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुः" इति षष्टिकगुणकथने "अगुरुः" इत्यकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः, तेनेह षष्टिकस्य लघुत्वप्रतिपादनं न विरुध्यते। अपि समुच्चये, तेन प्रकृतिलघूनि करणलघूनि च लाजादीनि मात्रापेक्षीणि भवन्तीति लक्ष्यते। एवं प्रकृतिगुरूणि, अत्रापि संस्कार-

तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतिमाषानूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरूण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ३ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत। लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति, पृथिवीसोमगुणबहुला-

तथा पिष्टेत्यादीनि प्रकृतिगुरूणि अपिना संस्कारगुरूणि च मात्रामेवापेक्षन्ते न त्वग्निबलापेक्षिणी मात्रा गुरुलाघवं द्रव्याणामपेक्षते। पिष्टकादिविकाराणामेषामाहारद्रव्याणां कुक्षिप्रपीड़नादिजनकरूपेण परिमाणेनाभ्यवहृतानां यथाकालं जीर्णत्वाभावात्। पिष्टं पिष्टविकृतिः भक्ष्यं, इक्षुविकृतिर्गुड़ादिः, क्षीरविकृतिर्दध्यादिः। विकृतिशब्दस्य त्रिभिः पिष्टाद्यैरन्वयात्। आनूपौदकयोः पिशितम्। आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची, तेनैवंप्रकाराण्यपराणि शाल्यादिगणातिरिक्तानि ॥ ३ ॥

ननु शालिषष्टिकादीनि प्रकृतिलघूनि अमात्रयाऽभ्यवहृतान्यहितानि स्युः प्रकृतिगुरूणि च पिष्टेक्षुक्षीरविकारादीनि मात्रया हितानि स्युस्तानि यदि मात्रामपेक्षन्ते तदा गुरुलाघवप्रतिसंज्ञानं द्रव्याणामकारणं स्यादित्यत आह—न चैवमित्यादि। एवमुक्ते प्रकृतिलघुगुरुद्रव्याणां मात्रापेक्षित्वे उक्ते गुरुलाघवं द्रव्याणां गुरुत्वं लघुत्वञ्च न चाकारणं कारणमेव। गुरुश्च लघुश्च गुरुलघू तयोर्भाव इति। सुपश्चालादित्वादुत्तरपदादचो वृद्धौ गुरुलाघवमिति। द्रव्याणां गुरुलाघवस्याभ्यवहारविधावकारणत्वाभावे हेतुमाह—लघूनि हीत्यादि। वाय्वग्निगुणबहुलानि लघूनि द्रव्याणि भवन्ति। आकाशगुणबहुलानि च द्रव्याणि लघूनि भवन्त्यपि वह्निसन्धुक्षणाय न भवन्ति गगनस्याग्निसाधर्म्याभावादत उक्तं वाय्वग्निगुणबहुलानीति। इतराणि

गुडशक्तुपिण्डादिग्रहणं वाच्यम्। आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची शालिषष्टिकादिगणाभावात्। विकृतिशब्दः पिष्टेक्षुक्षीरैः सम्बध्यते। क्षीरविकृतिः क्षीरकृता भक्ष्याः, पिशितमानूपौदकाभ्यां सम्बध्यते ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—ननु यदि लघु हितमपि स्वगुणकरणमेव, मात्रामपेक्षते; गुरु चाहितमपि मात्रापरिगृहीतं हितमेव स्यात् तत् किं गौरवलाघवोपदेशेनेत्याशङ्क्याह—न चैवमित्यादि। लघूनि यद्यप्याकाशवाय्वग्निगुणबहुलानि स्युः, तथाप्याकाशस्याग्निदीपनं प्रति तथाविधसामर्थ्याभावाद् वाय्वग्न्योस्त्वग्निदीपकत्वात् वाय्वग्निगुणबहुलानीत्युक्तं, तस्मात् कारणात् लघूनि मात्रया तावत् अग्निं दीपयन्ति, स्वगुणादपि वाय्वग्निगुणबाहुल्यादग्निसन्धुक्षणस्वभावानि स्युः।

नीतराणि। तस्मात् स्वगुणादपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि सौहित्योपयुक्तानि। गुरूणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि अन्यत्र व्यायामाग्निबलात्। सैषा भवत्यग्नि-

गुरूणि पृथिवीसोमगुणबहुलानि भवन्ति इति सर्व्वमतसिद्धः सिद्धान्तः। तस्मात् लघूनां द्रव्याणां वाय्वग्निगुणबहुलत्वात् गुरूणां द्रव्याणां पृथ्वीसोमगुणबहुलत्वात्। स्वगुणात् रौक्ष्यलाघवसौक्ष्म्यचलत्ववैशद्यखरत्वात् अपिशब्दान्मात्रयाऽभ्यवहृतानि लघूनि द्रव्याणि अग्निसन्धुक्षणस्वभावानि अग्नेः रुक्षस्य च खरस्य च सूक्ष्मस्य च लघोश्च चलस्य च विशदस्य च सामान्यात्। सन्धुक्ष्यतेऽनेनेति सन्धुक्षणः उद्दीपनकरणः स्वभावो रौक्ष्यादिगुणो धर्म्मो येषां तानि तथा। वह्निसन्धुक्षणस्वभावत्वात् तु सुतरामपि सौहित्योपयुक्तानि आ तृप्ति उपयोगे मात्राव्यतिक्रमेऽप्यल्पदोषाणि चोच्यन्ते न त्वतिदोषवन्ति। एवार्थे चकारः। अग्निसन्धुक्षण हि तत्रापि भवत्येवेति भावः।

गुरूणि पुनरिति।—पुनःशब्दो भिन्नक्रमे, तेन तस्मात् पृथ्वीसोमगुणबहुलत्वात्। स्वगुणादपि स्निग्धत्वाच्च गुरुत्वाच्च स्थूलत्वाच्च स्थिरत्वाच्च विशदपैच्छिल्याच्च मात्राशनाच्चापि वह्नेः रौक्ष्यादिगुणस्यासामान्यात् न सन्धुक्षणः स्वभावो येषां तानि तथा। असामान्यादिति विरोधार्थे नञ्। अतः सामान्यविरहेणापि सन्धुक्षणस्वभावत्वाभावाच्च मात्राशनानि दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि चा तृप्तितो भोजनेन मात्राव्यतिक्रमादग्निसन्धुक्षणस्वभावाभावाच्चातिमात्रं दोषवन्ति भवन्ति। ननु मल्लादिपुरुषाणां सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याभ्यवहारेऽपि न दोषा दृश्यन्ते कथम्? उच्यते, अतिमात्रं दोषवन्तीत्यत आह—अन्यत्रेत्यादि। व्यायामादग्निबलमिति व्यायामाग्निबलम्। व्यायामजनिताग्निबलस्याप्रतिघात्यत्वेन

मात्राव्यतिक्रमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययोर्लघुगुरुद्रव्यस्य विशेषं दर्शयति—अल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि. सौहित्यं मात्राव्यतिक्रमेण तृप्तिः। गुरूणीत्यादौ पुनःशब्दो व्यावृत्त्यर्थः। असामान्यादिति विरोधार्थे नञ्, तेनासामान्यादित्यग्निविरुद्धपृथ्वीसोमगुणबाहुल्यादित्यर्थः। अन्यसामान्यादिति पाठपक्षेऽप्यन्यशब्दो विरुद्धवचन एव, तेन तत्रापि स एवार्थः। अतश्चेत्यादिना मात्राव्यतिक्रमे गुरौ गरीयांसं दोषं दर्शयति। ननु दृश्यन्ते केचन आरिकादयः पुरुषाः सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याहारेऽपि निर्द्दोषाः, तत् किमुच्यतेऽतिमात्रं दोषवन्तीत्याशङ्क्याह—अन्यत्रेत्यादि। व्यायामकृतमग्निबलं व्यायामाग्निबलम्; यद्यपि कालाहितबलोऽग्निर्मात्राऽधिकगुरु-

बलापेक्षिणी मात्रा । न च नापेक्षते द्रव्यम् । द्रव्याणामपेक्षया* च त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते । लघूनामपि च नातिसौहित्यमग्नेर्युक्त्यर्थम् ।

हेमन्तादिकालाहिताग्निबलस्य मात्राद्रव्यगुरुक्षमत्वेऽपि न प्राधान्यं कालान्तरे तदभावे प्रतिघात्यत्वात् । व्यायामं निषेवमाणस्य पुरुषस्य चिरमेवाग्निबलस्थानात् । व्यायामादग्निबलाद्वान्यत्रेति यद् व्याख्यानयन्ति तन्न द्विवचनापत्तेर्व्यायामापेक्षितापत्तेश्च मात्राया इति तेन प्रतिज्ञाहानिश्च स्यादिति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रतिपक्षस्य प्रतिष्ठापनां निरस्य निगमनार्थमाह—सैषेत्यादि । साऽग्निबलापेक्षिणीति प्रतिज्ञाता मात्रा, एषा प्रतिपक्षप्रतिष्ठापनया न निराकृता हेतुयुक्तिभ्याश्चास्माभिः स्थापिता भवत्यग्निबलापेक्षिण्येव मात्रा न तु गुरुलाघवापेक्षिणीत्यर्थः ।

ननु भवत्वग्निबलापेक्षिणी मात्रा द्रव्यापेक्षिणी भवति । अग्नियुक्त्यर्थं हि गुरुद्रव्याणामर्द्धसौहित्यं लघूनामपि नातिसौहित्यमुपदिश्यते इति प्रतिपक्षान्यतरप्रतिष्ठापनानिरासायाह—न चेत्यादि । न चेति चकारेण मात्रा उपस्थाप्यते प्रकरणात् । मात्रा न द्रव्यमपेक्षते इति न चाद्रव्यमेव ह्यपेक्षते । कस्मान्मात्रा न द्रव्यमपेक्षते इत्यत आह—द्रव्याणामित्यादि । चकारोऽवधारणे । मात्रापेक्षयैव द्रव्याणां गुरूणामप्रकृष्टगौरवाणां द्रव्याणां त्रिभागसौहित्यं गुरूणां द्रव्याणां यावत्परिमाणेनाभ्यवहारे कुक्षेरप्रपीड़नादिकं स्यात् तावत्परिमाणेनाभ्यवहारः सौहित्यं, तदपि त्रिभागेण । न खलु परिमाणेन उपदिश्यते प्रकृष्टगौरवाणामर्द्धं न खलु परिमाणेन उपदिश्यते अग्नेर्युक्त्यर्थं समानस्थित्यर्थम् । लघूनामपि च चकारः पुनरर्थेऽपि

द्रव्यक्षमो भवति, यदुक्तं—"पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः" इति, तथापि व्यायामाहितबलो वह्निर्नितरां बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानपरिग्रहादुक्तः । ये तु व्यायामादिति चाग्निबलादिति हेतुद्वयं वर्णयन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिण्यशनमात्रा स्यादिति प्रकरणविरुद्धोऽर्थः स्यात् । प्रतिज्ञातमर्थं न्यायसम्पादितमुपसंहरति—सैषेत्यादि । सेत्यग्निबलापेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति न्यायेनाग्न्यपेक्षत्वेन निर्व्वाहिता ।

ननु यद्यप्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा, तत् कस्मादेकरूप एवाग्नौ लघूनां द्रव्याणां भूयसी मात्रा स्यात्; ततस्त्रिभागोचिता अर्द्धा वेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थः । त्रिभागसौहित्यं मनाग् गुरुभिः । एवं गुरु गौरवप्रकर्षापकर्षादन्यदपि कल्पनीयम् । लघूनामपि

* द्रव्यापेक्षयेति वा पाठः ।

मात्रावद्ध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ४ ॥

चार्थे च पुनर्लघूनाञ्च द्रव्याणां मात्रापेक्षयैव नातिसौहित्यमुपदिश्यते इत्यनन्वयः। यावत्परिमाणेनाभ्यवहारे कुक्षेरप्रपीड़नादिकं स्यात् तावत्परिमाणातिशयेन सौहित्यं नोपदिश्यते अग्नेर्युक्त्यर्थं, लघूनामग्निसन्धुक्षणस्वभावत्वेऽपि मात्रातिशयेनाभ्यवहाराद्वायोरसञ्चारादग्नेः सन्धुक्षणाभावेन सामान्यस्याप्यभावापत्तेः, यथा प्रज्वलितोऽप्यग्निस्तृणराशिप्लावितो नश्यति, यथा चक्षुस्तैजसं तेजोऽतियोगादितो विपद्यते, यथापि च प्रस्तरशिलायोगात् शस्त्रं तीक्ष्णं भवति तदतियोगाद् व्यापद्यते इति। तस्मान्मात्रामेवापेक्षन्ते द्रव्याणि न तु द्रव्याण्यपेक्षते मात्रा।

ननु समाग्निरक्षणार्थं मात्राशनं किं प्रयोजनमित्याह—मात्रावदित्यादि। हि यस्मात मात्रावदशनमशितं सत् प्रकृतिं स्वास्थ्यमनुपहत्य बलादिभिर्योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति बलवर्णादीनां प्रकृत्यादिकारणसमूहेष्वेकमेवैतत् मात्रावदशनं कारणं भवति प्रधानमित्यवश्यंपदेन ज्ञापितम्। तैः कारणान्तरैः सहकारेणायं नियम इति। तस्मान्मात्राशी स्यादिति निगमनं बोध्यम् ॥४॥

नातिसौहित्यमित्यत्र सौहित्यशब्दस्तृप्तिमात्रे वर्त्तते, तेन लघूनि तृप्त्यतिक्रमेण न भोक्तव्यानि, एवं हि तेषां मात्रातिक्रमो न स्यात्। अग्नेर्युक्तिः स्वमानावस्थितिः, तदर्थम्। ननु गुरूणां तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपालनार्थं निषिध्यतां, येन गुरूण्यग्न्यसमानानि ; लघूनि पुनरग्निना समानानि तत्र तेषां कथमतिमात्रोपयोगो वह्निमान्द्यमावहतीति ? ब्रूमः—लघूनां द्रव्याणां सामान्यमभिभूयातिमात्रत्वमेवाग्निमान्द्यं करोति। यथा—चक्षुस्तैजसं तेजःसहकृतञ्च पश्यति, तदेव तेजोऽतियोगादुपहन्यते, तथा शस्त्रमश्मसम्भवम्, अश्मयोगाच्च तीक्ष्णं सम्पद्यते, अश्मन्येव च मिथ्यायोगात् प्रतिहतं स्यात्, तदुक्तं शालाक्ये "यत् तेजो ज्योतिषां दीप्तं शारीरं प्राणिनाञ्च यत्। संयुक्तं तेजसा तेजः तद्विरूपाणि पश्यति ॥ तदेव चक्षुस्तान्येव ज्योतींष्यति तु पश्यतः। विकारं भजतेऽत्यर्थमथवापि विनश्यति ॥ शस्त्रस्याश्मा यथा योनिर्निशितञ्च तदश्मनि। तीक्ष्णं भवत्यतियोगात् तत्रैव प्रतिहन्यते ॥ एवं तावद् व्युत्पादिताऽग्निबलद्रव्यापेक्षिणी मात्रा, मात्राऽन्वितञ्च भोज्यं भोक्तव्यमित्युक्तम्।

मात्राशितत्वे को गुण इत्याह - मात्रावद्धीत्यादि।—इहावश्यमिति नियमो विरोधिकारणान्तराभावे सति बोद्धव्यः ; यतः—यद्यपि पूर्व्ववदशनाशितोपयोक्तृपदैः प्रशस्तभोजनादिवाचिभिः प्रकृतिकरणादिगुणसम्पन्नमन्नं लभ्यते, तथापि कालविपर्य्ययप्रज्ञापराधासात्म्यशब्दरूपरसस्पर्शगन्धाः सन्त्येवाहारजन्यबलादिविरोधकाः। यदाह 'सन्ति ह्याहारादन्या

भवन्ति चात्र ।

गुरु पिष्टमयं तस्मात् तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥
वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि बिसानि च ।
नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥

गङ्गाधरः—आचार्य्याणामयमाशयः—पूर्व्वव्याख्यातार्थोपसंहरणार्थं "तत्र श्लोकः" इति करोति, प्रमाणार्थमधिकार्थञ्च "भवति चात्र" इति करोति, इति व्याख्यातार्थातिरिक्तं वक्तुमाह—भवन्ति चात्रेति। अत्राधिकार्थाः श्लोका भवन्ति सन्ति। के ते इत्याह—गुरु पिष्टेत्यादि। पिष्टमयं पिष्टविकारः, गुरु गौरवशालि, जातु कदाचित्, न खादेत् भुक्तवान् मात्रां खादेत् बुभुक्षितोऽतिमात्रया न खादेदित्यर्थः। तस्मात् गुरुत्वात् तण्डुलान् जातु कदाचिदपि न खादेत्; भुक्तवान् मात्रामपि न खादेत् बुभुक्षितोऽतिमात्रां न खादेदित्यर्थः। पृथुकानपि चिपीट इति लोके प्रसिद्धान्, तस्मादपि गुरुत्वात् न जातु खादेत् कदापि न खादेत्; भुक्तवान् मात्रया न खादेत्, बुभुक्षितोऽतिमात्रया न खादेदित्यर्थः। नन्वेवञ्चेत् तदा कदापि कोऽपि किं पिष्टमयादिकं न खादेदित्याशङ्क्याह—बुभुक्षित इति। बुभुक्षितः पुरुषः मात्रामनपायिपरिमाणसंख्यां कुक्षेरप्रपीड़नादिलक्ष्यां खादेत् पिष्टमयादीनां गुरुद्रव्याणां बोध्यम्।

न केवलं पिष्टमयादिकं न जातु खादेत्, वल्लूरादिकं नाभ्यसेत्, तदाह—वल्लूरमित्यादि। वल्लूरं शुष्कमांसं नाभ्यसेत् निरन्तरं नोपयुञ्ज्यात्; कस्मादित्याह—गौरवादिति। शुष्कशाकान्यपि गुरुत्वात्, शालूकानि

अपि रोगप्रकृतयः" इति। तेन मात्रापरिगृहीताः शुभा अपि प्रकृत्यादयः प्रायोबलादिहेतवो भवन्तीति मात्रावदाहारस्तुत्यर्थम् 'अवश्यम्' इति कृतम्। सुखयुक्तमायुः सुखायुः, यदि वा सुखञ्चायुश्चेति मन्तव्यं, स्वरूपेणापि चायुर्मार्ग्यमिति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ३४ ॥

भवति चात्रेति। तन्त्रकारस्य समयोऽयं, यत्—पूर्व्वव्याख्यातार्थसंग्रहार्थं यदा श्लोकेन वक्तुमारभते तदा 'भवति चात्र' इति करोति। पिष्टमयं पिष्टविकारः, तस्मादिति गुरुत्वात्, पृथुकाश्चिपिटा इति लोकप्रसिद्धाः। न जातु कदाचित्, मात्रां खादेदित्यनपायिपरिमाणवन्तं खादेत्। वल्लूरं शुष्कमांसं, नाभ्यसेत् न निरन्तरमुपयुञ्ज्यात्। अनभ्यासहेतुमाह—गौरवादिति।

कूर्च्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमामिषम् * ।
मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ५ ॥
षष्टिकान् शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।
आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥

कुमुदादीनां कन्दाः बिसानि मृत्तिकाधःस्थितक्षुद्रावरोहवन्मृणालानि गुरुत्वात् नाभ्यसेत्। मांसं कृशं व्याध्यादिभिरपुष्टानां मृगादीनां कृशानां मांसं कृशं मांसं कृशसम्बन्धित्वमेवानुपयोगे मांसस्य हेतुरुन्नेयः। कूर्च्चिकादींश्च न शीलयेत् न सततमुपयुञ्जीत। गौरवादेवेत्यर्थः। कूर्च्चिकान् इति तक्रसहितं पक्वं क्षीरं कूर्च्चिकः; तस्य पिण्डाकारः। किलाट आतृप्तक्षीरस्य घनो भागः क्षीरश इत्याख्यः। शौकरमामिषं शूकरमांसं तत्साहचर्य्यात् गव्यमपि आमिषमित्यन्वयः। आमिषशब्दो मांसे वर्तते। यवकः शूकधान्यविशेषोऽतिशयमपथ्यतमत्वेन स्वयं वाच्यः न तु यवः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—सतताभ्यास्यानाह—षष्टिकानित्यादि। इहादौ षष्टिकः पठ्यते रक्तशालिमपेक्ष्याप्राधान्येनान्यापेक्षया प्राधान्यख्यापनार्थम्। सैन्धवस्य सततमभ्यासवचनमेतत् भोज्यव्यञ्जनादिसंस्कारकतया बोध्यमन्यथा त्रीणि द्रव्याणि नोपयुञ्जीत "पिप्पल्यो लवणं क्षारः" वक्ष्यमाणविशेषविरोधः स्यात्। यवानिति यवः प्रसिद्धः न तु यवकः। आन्तरीक्षं जलमिति शेषः। पयः क्षीरं, सर्पिर्घृतं, जाङ्गलं जङ्गलदेशभवा मृगादयो जाङ्गलास्तेषां मांसं जाङ्गलम्। मधु माक्षिकम्। अभ्यसेत्। असु च दीप्तिग्रहणगतिष्विति धातो रूपम्।

मांसं कृशमपुष्टं रोगादुपरतमृगादिसम्भवमित्यर्थः, एतच्चाप्यवृष्यत्वादेव निषिद्धं, न गौरवादिति ब्रुवते। कूर्च्चिकः क्षीरेण समं दधि तक्रं वा पक्वकिलाटः, कूर्च्चिकापिण्डो नष्टक्षीरस्य घनो भाग इत्यन्ये। शौकरमिति शूकरमांसं, शूकरसाहचर्य्यात् गव्यमहिषे अपि मांसे एव बोद्धव्ये, यवकः शूकधान्यविशेषः, वक्ष्यति हि "यवकः शूकधान्यानाम् अपथ्यतमत्वेनाप्रकृष्टतमो भवति" इति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अभ्यस्यान् दर्शयति षष्टिकानित्यादि।—इह षष्टिरादौ पठ्यते रक्तशालिमनु प्रधानत्वख्यापनार्थम्। आन्तरीक्षमिति आन्तरीक्षं पानीयं, पयः क्षीरं, जाङ्गलमिति जाङ्गलदेशभवं मृगादिमांसम्। इह सैन्धवाभ्यासोऽन्नसंस्कारत्वेन आचार्य्याऽभिमतः, तेन "त्रीणि

* गव्यमाहिषे इति क्वचित् पाठः।

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत्॥ ६॥

मात्राशनस्य स्वास्थ्यहेतुत्वेन वह्निसाम्यरक्षणादिकरत्वेन स्वास्थ्यपालनोपायोपदेश आरब्धः, स चातिबाहुल्यो वाच्यश्चेत् तदातिगौरव ग्रन्थोऽयमावहतीति अनुक्तं स्वास्थ्यरक्षणार्थमुपायं सूत्रयितुमाह—तच्चेत्यादि। स्वास्थ्यमिति स्वः स्वीयोऽविकृतो धर्म्मस्तस्मिंस्तिष्ठतीति स्वस्थस्तस्य भावः स्वास्थ्यं स्वाभाविकबलादिकं धातुसाम्यमिति यावत्। येनाहारेण विशुद्धेन क्षीयमाणशरीरपोषणकरेण च स्वास्थ्यमनुवर्त्तते तच्च सर्व्वमुपयुञ्जात्। यथा प्रदीपस्नेहवर्त्तिक्षयोन्मुखे प्रदीपक्षयभिया स्नेहवर्त्तिदानात् प्रदीपोऽनुवर्त्तते, एवं वातादिप्रत्यवायहेतुपरिहारेण स्वास्थ्यमनुवर्त्तते। तथा अजातानां विकाराणामुत्पत्तिकराः प्रज्ञापराधपरिणामासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगास्तेभ्योऽन्यद् यच्च तच्च सर्व्वं प्रयुञ्जीत, प्रज्ञापराधादिभिरव्यवहारपरिहारं कुर्य्यात् तेन स्वास्थ्यमनुवर्त्तते इति। अत एव कालस्वभावजदोषसञ्चयादिनिर्हरणादिकं वक्ष्यति, नैतेन संगृहीतमिति॥ ६॥

द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्पल्यो लवणं क्षारः" इति यद्वक्ष्यति, तेन समं विरोधो न भवति तत्र लवणातियोगस्य प्रतिषिद्धत्वात्।

मात्राशीत्यादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते। अतिबहु च स्वस्थपरिपालनं तन्त्रे वक्तव्यं, तच्चेहाभिधीयमानं ग्रन्थगौरवमावहति, अनभिधीयमानञ्च ग्रन्थस्य न्यूनतामापादयति; अतस्तत् सूत्रमात्रेणोद्देष्टुमाह—तच्चेत्यादि। सुष्ठु निर्व्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थः तस्य भावः स्वास्थ्यमुद्वेजकधातुवैषम्यविरहितधातुसाम्यमित्यर्थः, तच्च स्वास्थ्यमुभयथा परिपाल्यते—विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन प्रत्यवायहेतुपरिहारेण च, यथा दीपपरिपालनं स्नेहवर्त्तिदानात् पोषणेन क्रियते तथा शलभवातादिनिर्व्वापकहेतुपरिहारेण च। शरीरप्रत्यवायहेतुश्च द्विविधः—बुद्धिदोषाद्विषमशरीरन्यासादिर्वातादिकारकः, दुष्परिहरश्च कालविशेषः स्वभावादिह हेमन्तादिः कफचयादिकारकः; तत् श्लोकपूर्व्वार्द्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुमाह, उत्तरार्द्धेन तु अजातानामित्यादिना स्वास्थ्यविघातकहेतुपरिहारमाह। यद्यपि चाजातानां विकाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत एव, विद्यमानायाञ्च करोत्यर्थो मुख्यो नास्ति, तथापीदमेवाजातविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत् तद्विकारहेतुपरिहरणं तथा पूर्व्वापरकालविशेषजनितदोषहरणञ्च। यथा वक्ष्यति, "माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः। सहस्यप्रथमे चैव वाहयेद् दोषसञ्चयम्॥" तथा हेत्वन्तरनिरपेक्षात् पच्यमानचक्षुःश्लेष्महरणार्थमञ्जनम्। एवमादि॥ ६॥

अत ऊर्द्ध्वं शरीरस्य कार्य्यमभ्यञ्जनादिकम्।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते॥
सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत्।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थे रसाञ्जनम्॥ ७॥

गङ्गाधरः—अथ स्वास्थ्यपालनार्थमाहारविधिमुपदिश्य शारीरकार्य्यमुपदिशति—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि। अतो मात्राशनविध्युपदेशात् ऊर्द्ध्वमनन्तर शरीरस्य चक्षुरादेः सम्बन्धे यदवश्यं कार्य्यमञ्जनादिकमपि तत् स्वास्थ्यवृत्तं नातिस्फुटधातुवैषम्येऽपि नातिबाधाभाववृत्तं न तु व्याधितवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः कर्म्मणा प्रवक्ष्यते तेनास्मिन् यदञ्जनादिकं व्याधिविशेषहरत्वेनापि प्रशंसितव्यं तन्न विरुध्यते व्याधितवृत्ततयाऽभिप्रेतत्वाभावादिति, गुणतः कर्म्मतः संप्रवक्ष्यमाणत्वेन प्रतिज्ञातत्वाच्च। अत्र चक्षुषोऽङ्गेषु सर्व्वेषु प्राधान्यात् तत्कार्य्यमञ्जनं प्रथममुपदिश्यत इति सौवीरमित्यादि। सुवीरा नदी तस्यां जातमञ्जन नित्यं प्रत्यहमक्ष्णोरक्षिगोलकयोः प्रयोजयेत्। कस्मादित्याह—हितमर्थादेवाक्ष्णोः, हितमिति वचनेन चक्षुस्तेजोरक्षणं न तु चक्षुर्गतदोषनिर्हरणमिति बोध्यम्। चक्षुर्दोषनिर्हरणार्थमाह—पञ्चेत्यादि। अक्ष्णोः स्रावणार्थे पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा रसाञ्जनं प्रयोजयेत्। पञ्चाष्टविकल्पस्तु चक्षुर्दोषबलाबलापेक्षया स्रावणार्थे रसाञ्जनाञ्जनप्रयोगे पञ्चाष्टान्यतररात्रादूर्द्ध्वमधश्च कालनियमदर्शनार्थम्। पञ्चदिनेऽष्टदिने वेति न कृत्वा रात्रान्तत्वेन निर्देशात् स्रावणार्थाञ्जनस्य रात्रावेव प्रयोग इति ज्ञापितम्॥ ७॥

चक्रपाणिः—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि।—अतः स्वास्थ्यानुवृत्तिकारणकथनाद् ऊर्द्ध्वं, कार्य्यमवश्यं कार्य्यं स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य, स्वस्थवृत्तानुष्ठानेऽक्ष्यञ्जनाद्यवश्यं कार्य्यमित्यर्थः; अञ्जनशब्दोऽभ्यञ्जनेऽपि वर्त्तते, तदर्थमभ्यञ्जनामत्युक्तम्। अञ्जनमेवादावुपहितं प्रधानावयवचक्षुःपरिपालकत्वात्; उक्तञ्च—"चक्षुः प्रधानं सर्व्वेषामिन्द्रियाणां विदुर्बुधाः। घननीहारयुक्तानां ज्योतिषामिव भास्करः॥" यदि वा स्वस्थवृत्तमधिकृत्य यदञ्जनादि, तदुच्यते; रोगेषु तु यदञ्जनादि, तत् तच्चिकित्सासु वक्तव्यं; यद्यपि चैतदञ्जनादि रोगहरमपि वक्तव्यं, तथापि प्रायः स्वस्थवृत्तमतमेतदिति स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्येत्युक्तम्। सौवीरेत्यादि।—सुवीरानदीभवं सौवीरं, नित्यं प्रत्यहम्, अक्ष्णोरिति द्विवचनमक्षिगोलकद्वयेऽप्यञ्जनविधानार्थम्। पञ्चरात्राष्टरात्रग्रहणं दूरान्तरकाले नियमदर्शनार्थं, तेन दोषकालमपेक्ष्यार्व्वाक् मध्ये ऊर्द्ध्वञ्च कर्त्तव्यं स्रावणमञ्जनमिति भवति॥ ७॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ।
दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥
विरेकदुर्ब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
तस्मात् स्राव्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ॥
ततः श्लेष्महरं कर्म्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तत्र दिनप्रयोगे दोषं दर्शयति—चक्षुरित्यादि। चक्षुरिन्द्रियं तजोमयं तेजोविकारभूतं तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य तेजोमयस्य शारीरस्य शारीरदोषवातपित्तकफेभ्यो भयं भवति, तत्रापि विशेषेण वातपित्तापेक्षया चक्षुषस्तैजसस्य विरोधिगुणादाप्यत्वेन श्लेष्मतो भयमपि विशेषेणाधिकत्वेन भवति। तस्य च श्लेष्मणो जयार्थं संशोधनं प्रधानं, तदिह स्रावणार्थे रसाञ्जनं तीक्ष्णमञ्जनं दिवा दिनकरकिरणाधिकरणे काले नेत्रयोर्न प्रयोक्तव्यम्।

ननु दिनं तैजसं चक्षुश्च तैजसं तयोः सामान्याद्रसाञ्जनस्य च तीक्ष्णत्वेन तयोः सामान्यात् श्लेष्मतो विपर्य्ययत्वेन विशेषात् 'श्लेष्मजये दिन एव रसाञ्जनस्य तीक्ष्णस्याञ्जनप्रयोगः प्रशस्यते; कथं निषिध्यते इत्यत आह—विरेकदुर्ब्बलेत्यादि। दिनरसाञ्जननेत्राणां सामान्येऽपि श्लेष्मतो विशेषेण विरोधित्वेऽपि दिने नेत्रयोस्तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दोषविरेचनात दुर्बला भवति दृष्टिरिन्द्रियं तदाऽपरतीक्ष्णमादित्यं न सहते यदि च प्राप्नोति सूर्य्यकिरणसंयोगेन युक्ता स्यात् तदा तदिन्द्रियार्थतीक्ष्णातियोगात् सीदति। तस्मात् विरेकदुर्व्वलदृष्ट्यादित्यकरप्राप्त्यवसाददोषात् स्राव्यं विरेचनयोग्यं श्लेष्मतो भयमाशङ्क्य तैजसं चक्षुर्निशायां ध्रुवमवश्यं स्राव्यं स्रावयेत्। तु पुनरञ्जनं स्रावणाञ्जनं निशायामिष्यते इति कश्चित्। वस्तुतस्तस्मादुक्तदोषात् स्राव्यं स्रावाय

चक्रपाणिः—स्रावणाञ्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुरित्यादि। चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसस्य श्लेष्मत आप्यात् तैजसविरुद्धत्वेन हेतुना, विशेषादिति वातपित्तभयादधिकत्वेन भयं भवति; श्लेष्मजये च स्रावणं प्रधानं तस्मात् स्राव्यमित्यर्थः। स्रावणाञ्जनकालं नियमयति—निशायामित्यादि। ध्रुवमवश्यं निशायामेव, अञ्जनं प्रत्यासन्नत्वात् स्रावणाञ्जनम्। जतूकर्णेनापि स्रावणरसाञ्जनं निशायामेव विहितं, यदुक्तं "सप्ताहाद्रसाञ्जनं नक्तम्" इति; शालाक्येऽप्युक्तं "विरेकदुर्ब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति। रात्रौ सुप्तगुणाच्चाक्षि पुष्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥" सौवीराञ्जनञ्च विरेचनं न भवति, चक्षुःप्रसादमात्रं करोति; तेनैतद्दिवा क्रियमाणं न विरोधि।

यथा हि कनकादीनां मलिनां * विविधात्मनाम्।
धौतानां निर्म्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः॥
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः।
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्म्मले नभसीन्दुवत्॥ ६॥

यदञ्जनं तत् स्राव्यमञ्जनं निशायान्तु रात्रावेव सौम्यत्वेन ध्रुवमिष्यते निरपायमिष्यते स्रावणानन्तरदुर्ब्बलत्वेऽपि दृष्टेस्तेजोमय्यास्तीक्ष्णाञ्जनयोगेन जातोपतापविरोधिगुणत्वान्निशायाः सौम्याया इत्यर्थः। अन्ये तु ध्रुवमञ्जनं नित्यप्रयोक्तव्यमञ्जनं सौवीरमञ्जनम् इष्यते। यस्मात्तेजोमयं चक्षुस्तत्तस्मात् दिवा नेत्रयोश्चक्षुर्गोलकयोस्तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोक्तव्यं, यस्मात् चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् यत् श्लेष्मतो भयं भवति तत् विरेकदुर्ब्बला दृष्टिविरेकेण श्लेष्मणो निर्हरणेन दुर्ब्बलो दोषः श्लेष्मा यत्र सा, आदित्यं तेजोमयमादित्यकिरणं श्लेष्मविरोधिनं प्राप्य सीदति शेषमवजयति। तस्मादादित्ये दिनकरकिरणे चक्षुःस्राव्यं वमनवत् पूर्व्वाह्णे निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते। श्लेष्मनिर्हरणानन्तरं श्लेष्महरं दृष्टिप्रसादनं प्रसन्नताकरं कर्म्म हितमिष्यते इत्यर्थः॥ ८॥

गङ्गाधरः—ननु कस्मान्नित्याञ्जनस्रावणार्थाञ्जने उपदिशतीत्याशङ्कायां दृष्टान्तपूर्व्वकमुक्तनित्यहिताञ्जनस्रावणार्थाञ्जनयोः कर्म्माह—यथा हीत्यादि। हि यस्मात् मलिनामागन्तुधूल्यादिमलवतां विविधात्मनां कनकादीनां तेजोमयानां तैलचेलकचादिभिर्धौतानां निर्म्मला शुद्धिस्तादृशमलाभावात् शुद्धिः स्वाभाविकी तैजसता यथा भाति एवम्, तथा नेत्रेषु अञ्जनाश्च्योतनादिभिः। अञ्जनं नित्यहिताञ्जनं, स्रावणार्थाञ्जनं शलाकाञ्जनादि, आश्च्योतनं नेत्रविरेकार्थं द्रवौषधप्रयोगः। आदिना पुटपाकादिः। तैर्निराकुला निर्म्मला वातादि-

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—ध्रुवं नित्यकर्त्तव्यं सौवीराञ्जनं यत् तन्निशि कर्त्तव्यं, स्रावणाञ्जनन्तु श्लेष्मोद्रेकविषये वमनवत् पूर्व्वाह्ण एव कर्त्तव्यम्॥ ८॥

चक्रपाणिः—अञ्जनगुणमाह—यथा हीत्यादि। शुद्धिः स्वाभाविकी साऽऽगन्तुधूल्याद्यपनयने निर्म्मला सती भाति। आश्च्योतनं नित्यविरेकार्थं द्रवौषधदानं, तच्चेहानभिहितमपि फलैक्यादभिहितम्। आदिशब्देन पुटपाकादीनां ग्रहणम्॥ ९॥

* मणानामिति क्वचित् पाठः।

हरेणुकां प्रियङ्गुञ्च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ॥
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ।
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-प्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ॥
वन्यं सर्ज्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
श्रीवेष्टकं शल्लकीञ्च शुकबर्हमथापि च ॥
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् ।
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्य्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥

दोषदुष्ट्यभावात दृष्टिर्भाति । दृष्टान्तान्तरमाह—नभसीत्यादि । अनेन दृष्टान्तेन दृष्टेस्तेजोमयत्वेऽपि मण्डलस्य सौम्यत्वमपि ख्यापितं चन्द्रमण्डलवत् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथाञ्जनप्रयोगानन्तरं दृष्टेः प्रसादनं श्लेष्महरं कर्म्म हितमिति यदुक्तं तत् तु शालाक्येऽप्युक्तम्—"तीक्ष्णाञ्जनेनाञ्जितलोचनस्य यः सम्प्रदुष्टो न निरेति नेत्रात् । श्लेष्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रे धूमे प्रशान्तिं लभते क्षणेन ॥" इति ; स्वयमपि वक्ष्यति—"नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत" इति । तेनाञ्जनानन्तरं धूममाह—हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुकेति ख्याता, प्रियङ्गुः स्वनामख्याता, पृथ्वीका कृष्णजीरकं, केशरं नागकेशरं, नखं नखी, ह्रीवेरं बालकं, चन्दनमत्र श्वेतं, पत्रं तेजपत्रं, त्वक् गुड़त्वक, एला स्थूला, उशीरं वीरणमूलं, पद्मकं पद्मकाष्ठं, ध्यामकं गन्धतृणं, मधुकं यष्टीमधु, मांसी जटामांसी, गुग्गुलुः पुरः, अगुरुः कृष्णागुरुः, शर्करा सिता, समाहारद्वन्द्वत्वात् क्लीवमेकवचनञ्च । न्यग्रोधादीनां लोध्रान्तानां पञ्चानां शुभा भद्रास्त्वचः वल्कलानि । वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, सर्ज्जरसं धूनकः, मुस्तं भद्रमुस्तकं, शैलेयं शैलजं, कमलोत्पले पद्मकुमुदे तयोः किञ्जल्कः, श्रीवेष्टकं नवनीतखोटी । शल्लकी शिलारस इति लोके, शुकबर्हं ग्रन्थिपर्णम् । एतानि सर्व्वाणि जलेनानुक्तत्वात् पिष्ट्वा

चक्रपाणिः—इहैवाञ्जनान्ते धूमपानं विधास्यति "नावनाञ्जननिद्रान्ते" इत्यादिना ; अतोऽञ्जनानन्तरं धूमोऽभिधीयते, उक्तञ्च शालाक्ये—"तीक्ष्णाञ्जनेनाञ्जितलोचनस्य यः सम्प्रदुष्टो न निरेति नेत्रात् । श्लेष्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रे धूमे प्रशान्तिं लभते क्षणेन ॥" हरेणुकामित्यादि । -हरेणुका रेणुका, पृथ्वीका कृष्णजीरकं, केशरं नागकेशरं, पद्मकं पद्मकाष्ठं, ध्यामकं गन्धतृणं, न्यग्रोधादीनां लोध्रान्तानां त्वचां विशेषणं शुभा इति, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, शुकबर्हं

शुष्कां विगर्भां तां वर्त्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः।
स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ॥ १० ॥
वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः।
वर्त्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नैहिकीं धूममाचरेत् ॥ ११ ॥

शरेषिकां शरपुष्पस्य नाली शरिकेति प्रसिद्धा तां लिम्पेत् वक्ष्यमाणां वर्त्तिं यवसन्निभामित्याद्यनुवादात् जलपिष्टैस्तैर्हरेणुकादिभिर्भेषजैर्यवाकारा मध्यस्थूला प्रान्तद्वयसूक्ष्मा तथाङ्गुष्ठाङ्गुलिवत् स्थूला अष्टाङ्गुलदीर्घा वर्त्तिर्यथा भवति तथा लिम्पेत्। तां वर्त्तिं यवाकारादिरूपां शुष्कां शुष्कीकृत्य शरेषिकामाकृष्य विगर्भां कृत्वा स्नेहेनाक्तामभ्यज्य वक्ष्यमाणधूमनेत्रे धूमपानलिकायां षट्त्रिंशदङ्गुलिमितायां त्रिकोषाफलितायाम् अर्पितां तच्छिद्रे प्रविष्टमेकमग्रं यस्यास्ताम् अग्निसंप्लुष्टामन्यस्मिन्नग्रेऽग्निना दह्यमानां सुखां सुखजनिकां प्रायोगिकीं पिबेत्। एतेन प्रायोगिकोऽयं धूमः प्रयोगः प्रतिदिनमभ्यासस्तस्यैव पेयधूमस्य संज्ञा प्रायोगिक इति तद्धूमाय वर्त्तिः प्रायोगिकीति संज्ञा ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—धूमप्रसङ्गात् रुक्षस्य स्वस्थस्य स्नैहिकधूमवर्त्तिमाह—वसेत्यादि। वसा जन्तुस्नेहः, घृतं सर्पिः, मधूच्छिष्टं सिक्थकं, तैर्युक्तितो युक्तैर्भिषजा युक्त्या यथायोग्यं वर्त्तिकरणोचितैः प्रयोजितैरिह वरौषधैरुत्तमौषधैर्मधुरकैर्जीवनीयगणद्रव्यैः पिष्टैः कृतां वर्त्तिं स्नैहिकीं रुक्षस्य स्नेहनकारिणीम्। धूममाचरेत्। प्राग्वत् स्वनलिकार्पितामग्निसंप्लुष्टामित्यनुवर्त्तते। एष धूमः स्नैहिको रुक्षस्य स्वस्थस्य स्नेहनविधानार्थं न तु सतताभ्यासार्थम् ॥ ११ ॥

ग्रन्थिपर्णकं, शरेषीका शरपुष्पस्य नाला शरिकेति प्रसिद्धा। अत्र विधानं—पिष्टैर्भेषजैः शरिका तथा वेष्टयितव्या यथाऽष्टाङ्गुलायताऽङ्गुष्ठपरिणाहा च वर्त्तिः स्यात्, ताञ्च शुष्कां सतीं वर्त्तिं शरेषीकामाकृष्य स्नेहेनाभ्यज्याग्निनैकस्मिन्नग्रेऽवदह्यमानां वक्ष्यमाणधूमपाननलिकायां मूलरन्ध्रे निवेश्यातो धूमः पेयः। प्रायौगिकी च नित्यपेयवर्त्तिसंज्ञा। सुखामित्यनेनाकटुकदमनत्ययत्वञ्च दर्शयति ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—स्नैहिकधूमवर्त्तिमाह—वसेत्यादि। मधूच्छिष्टं सिक्थकं, वरौषधैरिति मधुरकविशेषणं, मधुरकाणि जीवनीयानि जीवकर्षभकादीनि। युक्तियुक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं कर्त्तव्यं यथा वर्त्तिः कर्त्तुं पार्य्यत इति दर्शयति। वर्त्तिकरणञ्च पूर्ववत्। स्नैहिकी स्नेहनकारिका ॥ ११ ॥

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥ १२ ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥

गङ्गाधरः—मूर्द्धि बद्धकफस्य स्वस्थस्य शिरोविरेचनार्थं वैरेचनिकधूमपानवर्त्तिं दर्शयति—श्वेतेत्यादि। श्वेता श्वेतापराजिता, ज्योतिष्मती लताफुटकी, हरितालं द्विधा तत्र सपत्रमुत्तमम्, मनःशिला कुनटी, गन्धाश्चागुरुपत्राद्या ज्वरचिकित्सिते अगुर्व्वादितैलद्रव्याणि अगुरुकुष्ठतगरपत्रेत्यादिनोक्तानि यानि तानि अगुरुसहितपत्रादीनि कुष्ठतगरवर्ज्जितानि जलेन पिष्ट्वा उक्तरूपा वर्त्तिः कृता मूर्द्धविरेचनधूमो भवतीति वैरेचनिकी वर्त्तिरियं शिरोविरेचनधूमार्थी इति तां वर्त्तिं यवसन्निभामित्यादि अग्निप्लुष्टामित्यन्तमत्राप्यनुवर्त्तते। अत्र कुष्ठतगरवर्ज्जनं मस्तुलुङ्गस्रावभयात्। वक्ष्यति च "धूमवर्त्तिं पिबेद् गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा" इति। शालाक्येऽपि "नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते। मस्तुलुङ्गं विशेषेण ते तस्मान्नैव योजयेत्।" सुश्रुतेऽप्युक्तम् "एलादिना तगरकुष्ठवर्ज्जम" इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—धूमवर्त्तित्रयपाने धूमगुणान आह—गौरवमित्यादि। गौरवं नातिस्फुटवातादिवैषम्ये धातुसाम्यवद् व्यवहारात् नातिबाधाभावाच्च यच्छिरसो गौरवशूलादयस्ते सर्व्वे धूमपानात् प्रशाम्यन्ति। एतेन धातुवैषम्ये व्याधितत्वदशायामपि सुतरां शिरोगौरवादयः प्रशाम्यन्तीति लभ्यते। एवं सर्व्वत्र

चक्रपाणिः—वैरेचनिकधूमपानवर्त्तिं दर्शयति—श्वेतेत्यादि। श्वेताऽपराजिता, गन्धाः सुगन्धद्रव्याणि. तेषां विशेषणमगुरुपत्राद्याः, अगुरु च पत्राद्याश्च अगुरुपत्राद्याः : अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे वक्ष्यमाणाः 'अगुरुकुष्ठतगरपत्र' इत्यादिगणा मन्तव्याः। अगुर्व्वाद्या इति न कृतं, कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्रावभयात् परिहारार्थं : वक्ष्यति च त्रिमर्म्मीये- 'धूमवर्त्तिं पिबेद् गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा"। शालाक्येऽप्युक्त "नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते। मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात् ते नैव योजयेत्।" सुश्रुतेऽप्युक्तम् "एलादिना तगरकुष्ठवर्ज्जेन" इति ॥१२॥

चक्रपाणिः—धूमपाने गुणान् दर्शयति—गौरवमित्यादि। शिरोरुहाः केशाः ; कपालाश्च शिरस

दन्तदौर्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः * ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥
न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
धूमवक्त्रकपानस्य † व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥१३॥

स्वास्थ्यातुर्य्यव्याधिहरणकर्म्मप्रशंसायां बोध्यम्। आस्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषज इति योज्यम्। स्रोतो मुखस्रोतो नव प्रधानरन्ध्राणि वा तत्रापि घ्राणाक्षीति विशेषेण नासानयनदोषजस्रावप्रशमनबोधार्थम्। घ्राणास्ययोर्गन्धः, स च पूतिः। केशानां पिञ्जरत्वं खर्व्वत्वेनातिकुञ्चितत्वं तथा पतनम्। बुद्धेर्मोहो मनोमोहः बुद्धिस्थानत्वेन मनसो बुद्धिशब्दवाच्यत्वात्। शिरोरुहाः केशाः, शिरसश्च कपालानि, तेषाम् इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां स्वरस्य चाधिकं बलं भवतीति योज्यम्। बलिनोऽपीति बलवत्कारणजाता अपि वातकफात्मानो व्याधय ऊर्द्ध्वजत्रुजा जत्रूर्द्ध्वदेशकण्ठास्यकर्णनासाक्षिशिरोभवास्तत्रापि विशेषेण शिरोगता न च स्युर्न त्वन्याङ्गजा न स्युरिति। धूमवक्त्रकपानस्य धूमस्य वक्त्रकपानं वक्त्रकेण पानं यस्य तस्य तथा। मुखेन धूमं पीतवतो नासया वमनादिति भावः॥ १३ ॥

एव, बलिनोऽपीति बलवत्कारणा इत्यर्थः। ऊर्द्ध्वं जत्रुजत्वेनैव शिरोगता अपि कथ्यासे पुनरभिधीयन्ते विशेषविधानार्थम्॥ १३ ॥

---

* श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः इति वा पाठः।

† धूमरक्तकपाकस्येति क्वचित् पाठान्तरम्

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः ।
वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥
स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान् विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥

गङ्गाधरः—नन्वियांस्त्रीन धूमान स्वाभीप्सतः किं पिवेत् किं कालविशषेण इत्याह—प्रयोगपान इत्यादि। प्रयोगपाने प्रायौगिकधूमपाने तस्य धूमवक्त्क-पानस्याष्टौ कालाः प्रकीर्त्तिता ब्रह्मादिभिरिति शेषः। कस्मादष्टौ काला इत्याह—वातेत्यादि। हि यस्मादेष्वष्टसु वक्ष्यमाणस्नानानन्तरादिषु काले-ष्वेव वातश्लेष्मसमुत्क्लेशो लक्ष्यते न त्वन्यस्मिन काले, तस्मात् स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य वमित्वा क्षुत्वा क्षवथुं कृत्वा दन्तान विघृष्य च, नावनाञ्जन-निद्रान्ते नावनान्तेऽञ्जनान्ते निद्रान्ते च आत्मवान साधु मनस्वी धूमपो यथा भवेत्। इति प्रायौगिकधूमपाने काला आचार्य्येण मुक्तकण्ठेनोक्ताः। स्नैहिकवैरेचनिकधूमपानकालस्तु क इत्यत आह—तथेत्यादि। तथा तेन प्रकारेणान्यस्य धूमस्येति ऊर्द्ध जत्रुजा वातकफात्मानो वातात्मानः कफा-त्मानश्च रोगा न भवन्ति। तस्येत्यनेन पूर्व्वेण पेयाः स्युरित्यादिना परेण चान्वयो वोध्यः। एतेन चैतदुक्तं भवति, शैत्येन गुणेन वायुः कुप्यति चेत तदा वातात्मानो रोगा भवन्तीति, तदैव स्नैहिकधूमो विधेयो यदा पुरुषो रुक्षः स्यात् रौक्ष्ये भवति सति तदैव रौक्ष्यहरस्नैहिकधूमपो भवेत् तस्मात् "अस्नात्वा चाप्यभुक्त्वा च नोल्लेख्य न क्षवोद्भवे। निशि जागरणान्ते च रतान्ते स्नैहिकं पिवेत्॥" इति वोध्यम्। तेन रौक्ष्यगुणकुपितवातात्मानो रोगा न भव-न्तीति, द्वयोः कोपे त्वष्टौ कालाः। कफात्मानश्च रोगास्तदा भवन्ति यदा पुरुषो-ऽरूक्षः स्यात तदैव कफवृद्धिकाले कफहरमूर्द्धवैरेचनिकधूमपो भवेत्। तस्मात् स्नात्वा भुक्तवेत्याद्यष्ट काला वोध्याः। एतेन तदपास्तं यत् परैः "प्रायौगिकधूम एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारिको न तु स्नैहिकवैरेचनिकावित्यत आचार्य्येण

चक्रपाणिः—धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेत्यादि। प्रयोगपाने प्रायोगिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः; स्नैहिकपाने तु वातवृद्ध्युपलक्षितः कालो, वैरेचनिकपाने तु श्लेष्मवृद्ध्युपलक्षितो मन्तव्यः। प्रायोगिक एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारे, तेन तत्काल एव कण्ठरवेणाभिधीयते; यदि वा प्रयोगपाने सततपाने स्वस्थाधिकार इति यावत; तेन धूमत्रयस्याप्येते काला भवन्ति।

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः॥

मुक्तकण्ठेन प्रायोगिकधूमपानकालोऽभिहितो न त्वितरधूमपानयो" इति व्याख्यायते। यदपि च "प्रयोगपाने सततपाने स्वस्थाधिकारीयधूमपाने इति यावत् तेन धूमत्रयस्याप्यष्टौ काला भवन्त्युक्ता। अत एव तथा वातकफा इत्यादि ग्रन्थो न पुनरुक्तः स्यात्। वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्चोर्द्ध्वजत्रुजा रोगाः क्रमात् स्नैहिकधूमपस्य मूद्धवैरेचनिकधूमपस्य प्रायोगिकधूमपस्य न भवन्ति इति व्याख्यानेन सङ्गतश्च स्यादिति" व्याख्यायते तदपि न मनोरमं स्यात् अत्र हि स्नानाद्यनन्तरं न केवलं तत्कालः तत्र च स्नैहिकधूमपानं न विधीयते तस्माद्वातकफात्मानो वातश्लैष्मिका एव न तु वातात्मानः कफात्मानश्चेति उक्ताष्टकाले हि वातकफोत्क्लेशवचनात् रूक्षस्य धूमनिषेधाच्च।

नन्वस्य त्रिविधधूमं पिबतो यथाक्रमं धूमस्य पानमोक्षौ भवतो न वेत्यत आह तस्य तु पेया इत्यादि। तस्य स्नात्वा भुक्त्वा इत्याद्यष्टानां कालानामेकस्मिन्नेकस्मिन् काले त्रिविधान्यतमधूमपस्य पुरुषस्य त्रिस्त्रिवारीभूतास्त्रयः कालाः पेयास्त्रिवारीभूतास्त्रयः कालाः आपानाश्च पानसीमाश्च स्युः स्नानाद्यनन्तरैककालस्य धूमाकर्षणैककालत्वेन नवसंख्यायाः पानव्याप्त्यधिकरणत्वेन कर्म्मसंज्ञायां तत्राद्ये क्षणे कृताः पेया इति पदम्। धूमः पीयतेऽस्मिन् काले इति पानः पानकालः पानादौ सीमा इत्यापानाः पानकालसीमाः। त्रयस्त्रय इति वीप्सायां द्विर्भावस्तेनैवाष्टसु कालेष्वेकैकस्मिन् काले इत्यर्थो लभ्यते। तथा च स्नानाद्यनन्तरमेकैकस्मिन् काले त्रिविधान्यतम एको धूमस्त्रिवारीभूतास्त्रयो नव वाराः सन्तः पेया आपानाश्च स्युरित्यर्थः। उभयथैव स्नानाद्यनन्तराष्टकालानामेकैकस्मिन् काले नव वारान् धूमस्य पानं मोक्षश्च इत्यष्टादश पानमोक्षा मोक्षव्यवहितपानानि नव पानव्यवधायकमोक्षाश्च नवेति फलितार्थः।

वातकफात्मशब्देन वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च गृह्यन्ते। पेयाः स्युरित्यादावापाना [illegible] व्यवहारमोक्षाः, एकैकस्मिन् [illegible] धूमपानकाले, त्रिरिति आवृत्तित्रयं कर्त्तव्याः; ते [illegible] त्रिधा त्रिधा कर्त्तव्याः; एकैकस्मिन् धूमपानकाले नव धूमाभ्यवहारमोक्षाः कर्त्तव्याः [illegible] कृत्वा [illegible] कर्त्तव्य इत्यर्थः।

परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिश्चतुः पिबेत् ॥ १४ ॥

ननु स्नानाद्यनन्तराष्टकालेष्वेवय पिबेन्न वेत्यत आह—परमित्यादि । त्रिविधान्यतमकस्य धूमस्य नवधा पानं नवधा मोक्षश्च नाह्नः कालेष्वष्टसु, परन्तु बुद्धिमान् स्वशरीरदोषोद्रेकं बुद्ध्वा प्रयोगे प्रायौगिकधूमे पेये अह्नः कालेषु स्नानाद्यनन्तरादि निद्रान्तान्तेष्वष्टसु दिवाकालेषु मध्ये द्विकालपायी स्यात्, तथा च स्वशरीरवातकफोत्क्लेशातिशयं बुद्ध्वा स्नात्वा भुक्त्वा च वा, स्नात्वा समुल्लेख्य च वा, स्नात्वा क्षुत्त्वा च वा, स्नात्वा दन्तान् विघृष्य च वा, स्नात्वा नावनान्ते च वा, स्नात्वाञ्जनान्ते च वा, स्नात्वा निद्रान्ते च वा। भुक्त्वा समुल्लेख्य च वा, भुक्त्वा क्षुत्त्वा च वा, भुक्त्वा दन्तान् विघृष्य च वा, भुक्त्वा नावनान्ते च वा, भुक्त्वा अञ्जनान्ते च वा, भुक्त्वा निद्रान्ते च वा । समुल्लेख्य क्षुत्त्वा च वा, समुल्लेख्य दन्तान् विघृष्य च वा, समुल्लेख्य नावनान्ते च वा, समुल्लेख्याञ्जनान्ते च वा, समुल्लेख्य निद्रान्ते च वा। क्षुत्त्वा दन्तान् विघृष्य च वा, क्षुत्त्वा नावनान्ते च वा, क्षुत्त्वाञ्जनान्ते च वा, क्षुत्त्वा निद्रान्ते च वा। दन्तान् विघृष्य नावनान्ते च वा, दन्तान् विघृष्याञ्जनान्ते च वा, दन्तान् विघृष्य निद्रान्ते च वा। नावनान्तेऽञ्जनान्ते च वा, नावनान्ते निद्रान्ते च वा। अञ्जनान्ते निद्रान्ते च वेति प्रायौगिकधूमं पिबेत्; दिवसे एव न तु रात्रौ, रात्रेस्तत्तत्काले दोषोद्रेकाभावात्। रात्रेः कफकालत्व-स्वभावेन तु दोषविशेषकोपः स्यादेव स च स्वाभाविक एव न धूमेन प्रशाम्यति इत्यर्थः। स्नैहिके त्वेकमिति—स्नैहिकधूमम् एकमेवार्थात् तत्कालं व्याप्य पिबेत्। स्नैहिकधूमपानकाला हि स्नानादिकास्तेषामेककालमित्यर्थः। वैरेच्यं त्रिश्चतुरिति—त्रयश्च चत्वारो वा वारा इति त्रिश्चतुरिति, न त्रींश्चतुरो वारान्। विरेच्यदोषबलापेक्षया वैरेच्यं वैरेचनिकधूमं पिबेत्। वैरेचनीयधूमस्याप्यष्टौ स्नानाद्युत्तरकालास्तेषां मध्ये त्वेककालमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अस्तु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् धूमे यावान् यावान् पानकाल-नियमस्तं दर्शयति—परमित्यादि। कालेषु स्नानादिकालेषु। प्रयोगे प्रायोगिकधूमे। स्नैहिके त्वेक-मिति—स्नैहिकधूम एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिबेदिति योज्यम्। त्रिचतुरिति—वैरेच्ये दोष-

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥
बाधिर्य्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम्।
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान् ॥
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम्।
स्नैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि।
शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ॥ १६ ॥
परन्त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः।
न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्म्मणि ॥

गङ्गाधरः अथैतद्धूमत्रयस्य सम्यगतियोगलक्षणमाह—हृत्कण्ठेत्यादि। संशुद्धिः श्लेष्मरहितत्वं, शिरसो लाघवं, यथेरितानां दोषाणां यथा प्रवर्त्तमानानां वातादीनां शमः शान्तिः। सम्यक्पीतस्य लक्षणमेतत् विपरीतमसम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणमिति बोध्यमर्थात्। अतिपीताकालपीतयोर्लक्षणमाह—बाधिर्य्यमित्यादि। शिरोभ्रमः शिरोघूर्णत्वम्। अकाले पीतो धूमोऽतिपीतो वा धूमः कुर्य्यात् उपद्रवान उक्तबाधिर्य्यादिरूपान परान् वा। तयोः प्रतिकारमाह तत्रेत्यादि। तत्र धूमजे दोषे प्रकरणादकालपीतातिपीतान्यतरधूमकृतप्रकोपे दोषे सति यदि पित्तानुगो वायुः पित्तानुबन्धवान भवति तदा सर्पिषः पानं स्नैहिकं नावनाञ्जनतर्पणं स्नेहद्रव्यघटितं कार्य्यम्। शीतन्तु शीतस्पर्शवीर्य्यवद्द्रव्यघटितं नावनाञ्जनतर्पणं, रक्तपित्ते रक्ते पित्ते रक्तयुक्तपित्ते च स्यात्। श्लेष्मपित्ते श्लेष्मप्रधानपित्ते विरूक्षणं रौक्ष्यगुणवद्द्रव्यघटितं नावनाञ्जनतर्पणं स्यात ॥ १५।१६ ॥

गङ्गाधरः ननु सर्व्व एव पुरुषः किं धूमपानाधिकारी न वेत्यत आह—परन्त्वित्यादि। वस्तिकर्म्मणीति त्रिविधे. रक्ती रक्तदोषवान. नामं न

बलापेक्षो विकल्पः। तत्रेत्यादि धूमज इत्यधिकप्रयुक्त धूमकृते यदि वायुः पित्तानुगो वृद्धस्तदा नावनाञ्जनतर्पणं स्नैहिकं स्नेहकृतं कर्त्तव्यं. शीतं शीतकृतं कर्त्तव्यं नावनाद्येव, विरूक्षणमपि नावनादेव ॥ १४ १६ ॥

न रक्ती न विरेकार्त्तो न शोची न च गर्भिणी।
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे॥
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते।
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम्॥
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये॥
एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात्॥ १७॥

चामाजीर्णे, न जागरे इति प्रायोगिकवैरेचनिकधूमविषये प्रतिषेधः स्नैहिके तु विधिः, क्षीणे धातुक्षये क्षीणे सति, क्षते उरःक्षते। न मद्यदुग्धे पीत्वा न स्नेहं पीत्वा न माक्षिकञ्च पीत्वा धूमं पिबेदिति पूर्व्वेणान्वयः। पीत्वेति वचनात् केवलमद्यादिपानानन्तरं धूमप्रतिषेधः तेनान्नं भुक्त्वा तु न प्रतिषिध्यः पातुं धूमः। न भुक्त्वा दध्ना चेति—दध्ना भुक्तवतोऽन्नं धूमपानं प्रतिषिध्यं न तु दधि पीत्वा प्रतिषेधः। चकारस्त्वत्र न चेत्यन्वितः। अत्र पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतोऽधिकत्वेन धूमप्रतिषेधार्थम्। न रूक्ष इति स्नैहिकातिरिक्तधूमविषये निषेधः। एवं क्रुद्धोऽपि। एवशब्दोऽत्रावधारणे, चकारः पुनस्तस्य समुच्चये। रोहिणीअग्निरोहिणी। एषु धूमपानदोषमाह—एष्वित्यादि। एषु विरिक्तादिषु मध्ये यो नरो मोहाद्धूमं पिबति। अकालेष्विति धूमपानानर्हवयस्त्वत्र अकालः, स चार्व्वाग् द्वादशवत्सरात्; तन्त्रान्तरे हि "न चोनद्वादशे धूमः" इत्युक्तम्। न तु स्नात्वा भुक्त्वेत्याद्युक्तकालातिरिक्तकालेषु तेषु पूर्व्वमेव "अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान्" इति वचनेन प्रतिषेधात्। तथा चाकालेषु अर्व्वाक् द्वादशवर्षवयसो यो नरो मोहाद्धूमं पिबति तस्य धूमविभ्रमात् धूमपानकुपितवातात् रोगाः प्रवर्द्धन्ते। यस्मिन् यस्मिन् रोगेऽरोगे वा धूमेन विरेकादिः क्रियते, तस्मिंस्तस्मिन् रोगे तेन धूमेन स च रोगो वर्द्धतेऽन्ये च रोगा जायन्ते इति तात्पर्य्यम्॥ १७॥

चक्रपाणिः—न विरिक्त इत्यादौ प्रतिनिर्दिष्टं नकारकरणं निषेधगौरवदर्शनार्थम्। धूमं न भुक्त्वेति पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतो विशेषप्रतिषेधार्थम्॥ १७॥

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये।
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत्॥
आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्वमेत्।
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी॥
ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्य्ययम्।
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान्॥ १८॥

गङ्गाधरः—ननु धूमं केन प्रकारेण कः पिबेदित्यत आह—धूमयोग्य इत्यादि। घ्राणेनेत्यन्तेन च्छेदः। धूमयोग्य इति विरिक्तादिभिन्नो द्वादश-वर्षादिवयाः पुरुषः स्नानाद्यनन्तरकाले शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये दोषे घ्राणेन पिबेत् प्रकरणात् धूममित्यर्थः। आस्येन कण्ठस्थे दोषे इत्यनेनान्वयादत्र कण्ठशब्देन सामीप्यादुरोऽपि लक्ष्यते, "उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिबेत्" इत्युक्तेः।

ननु घ्राणेन पीत्वा मुखेन वापि पीत्वा घ्राणेन मुखेन वा किं धूमं मुञ्चेत् इत्यत आह—मुखेन घ्राणपो वमेत। आस्येन पिबन् घ्राणेन न वमेत अपि त्वास्येनैव; नञोऽत्र पर्य्युदासत्वात्। आस्यपस्य घ्राणवमन-निषेधे हेतुमाह—प्रतिलोममित्यादि। हि यस्मात् आस्येन पीतो धूमो घ्राणेन वमितुं प्रतिलोमं विमार्गं गतः स्यात्। ननु भवतु प्रतिलोमं गतः का तत्र हानिरित्यत आह—हिंस्याद्धि चक्षुषी इति। हि यस्मादाशु चक्षुषी हिंस्यात्, प्रतिलोमं गतो धूम इत्यर्थः। ननु धूमं केन प्रकारेण पिबेदित्यत आह—ऋज्वित्यादि। ऋजूनि अकुटिलानि अङ्गचक्षूंषि यस्य स तथा, अङ्गपदेन प्रायो हस्तपादादि लभ्यते, तद्वारणाय विशेषेण चक्षुरुपादत्तम्। तच्चेताः धूमपाने चेतो मनो यस्य स तथा, एतेनान्यमनस्कत्वं तदानीं निषिध्यते। सूपविष्टः सुष्ठूप-वेशनशाली त्रिपर्य्ययं त्रिसङ्ख्यस्य त्रिरावृत्तिपर्य्यन्तं नव वारान् नववार-

चक्रपाणिः—धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति च्छेदः। प्रतिलोमं गत आस्यपीतो घ्राणं गत इत्यर्थः। हिशब्दद्वयञ्च हेतौ; तेनायमर्थः—यस्मात् प्रतिलोमं विमार्गं गतो धूमस्तस्माच्चक्षुषी हिंस्यात्; यस्मात् हिंस्यात् तस्मात् घ्राणेन नोद्वमेदिति।

सम्यगुपविष्टः सूपविष्टः, त्रिपर्य्ययमिति तु यद्यपि पूर्व्वमेवोक्तम् आपानाश्च इत्यनेन, तथापि त्रिपर्य्ययमिति धूमपानपर्य्यन्तम् ऋज्वङ्गचक्षुरादि कर्त्तव्यं नोपक्रममात्र एवेति

चतुर्व्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलैः स्याद् विरेचने।
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्द्धमिष्यते॥
ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम्।
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते॥

मोक्षव्यवहितान् तथाभूत एव नासया तदेकं छिद्रं पिधायात्मवान् धूमं पिवेत्। न तु धूमपानोपक्रमे ऋज्वङ्गचक्षुरादिर्भूत्वा पानकालेऽन्यथाङ्गादिः स्यादिति ज्ञापनार्थं त्रिपर्य्ययमिति पुनरुक्तमन्यथा पूर्व्वमेव त्रिस्त्रयस्त्रय इत्युक्तं किमर्थमत्र पुनरुच्यते। आस्यपाने तु सुतरां छिद्रं पिधायैकं नासयेति विशेषोक्तं विना क्रमो बोध्यः॥ १८॥

गङ्गाधरः—अथैवंप्रकारेण धूमवर्त्तिमेवोक्तरूपेणाग्निप्लुष्टां कृत्वा नेत्रार्पितां च कृत्वा पिवेत्। तन्नेत्रं किम्भूतं भवति कामतो वा निर्म्मितं स्यादित्यत आह—चतुर्व्विंशतिकमित्यादि। नेत्रं नीयते धूमोऽनेनेति नेत्रं नलिका। विरेचने मूर्द्ध-विरेचनीयधूमपाने स्वैः पातुकामपुरुषस्य स्वीयैरङ्गुलैश्चतुर्व्विंशतिकं चतुर्व्विंशत्यङ्गुलं पूर्णहस्तमितं नेत्रमित्यर्थः। स्नेहे स्नैहिकधूमपाने द्वात्रिंशदङ्गुलं नेत्रम्। प्रयोगेऽध्यर्द्धं चतुर्व्विंशतिकं प्रथमनिर्द्देशेन तदधिकारादनुवर्त्तनात्। अधि-शब्दोऽधिकार्थेऽधिकमर्द्धं यत्र चतुर्व्विंशतिके तदध्यर्द्धचतुर्व्विंशतिकं द्वत्रिंश-दङ्गुलं नेत्रं प्रायोगिके धूमपाने बोध्यमिति। उक्तञ्च जतूकर्णे "सार्द्धस्त्र्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु। नेत्रे कासहरे त्र्यंशहीनः शेषे दशाङ्गुलम्॥" इति। तत्र "प्रायोगिकः स्नैहिकश्च वैरेचनिक एव च। कासहरो वामनश्च धूमः पञ्चविधो मतः॥" इति। अत्र तु स्वस्थवृत्तत्वेन प्रायोगिकादि-प्रथमत्रयमुक्तम्। कासहर-वामनधूमयोरातुरवृत्तत्वेनात्र पुनर्नोपदेशः। कासादि-व्याधिषु पुनस्तौ वक्तव्यौ इति न न्यूनता। नन्वेवमस्तु नेत्रमेतावन्मितं किमृजु किं वानृजु केन च द्रव्येण कार्य्यमित्यत आह—ऋजु त्रिकोषेत्यादि।

पुनरभिधानेन दर्शयति; नासिकयापि रन्ध्रैकच्छिद्रं पिधाय पिबेत् न पुनर्नासिकयैव पिबेदिति नियमः॥ १८॥

चक्रपाणिः—नेत्रं नलिका चतुर्व्विंशतिकं चतुर्व्विंशत्यङ्गुलम्, अध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः। इह वैरेचानकनेत्रमेव चतुर्व्विंशत्यङ्गुलं सार्द्धं सत् षटत्रिंशदङ्गुलप्रमाणं, प्रायोगिकधूमपाने तत् तु जतूकर्णप्रत्ययाद्बोद्धव्यं, यदाह—"सार्द्धस्त्र्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु" इति। त्रिकोषा-फलितमिति पर्व्वभिभिन्नैः समन्वितम्।

दूराद्विनिर्गतः पर्व्वच्छिन्नो नाड़ीतनूकृतः।
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ १९ ॥
यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत्।
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ २० ॥
अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत्।
स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ॥ २१ ॥
तालु मूर्द्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते।
तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तञ्च स्रवतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते।
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ २२ ॥

कोषः पर्व्व ऋजुभिस्त्रिभि कोषैराफलितम् आ सम्यक् सन्धिस्थानेऽनृजुरूपेणोत्तरमुखेण सन्धानेन निष्पादितं त्रिभङ्गमित्यर्थः। त्रिकोषस्य ऋजुत्वेन समुदायस्य त्रिवक्रत्वमायातम्। कोलास्थ्यग्रप्रमाणितं कोलास्थिप्रवेशार्हच्छिद्रयुक्तस्थूलम्। वस्तिनेत्रसमद्रव्यं वस्तेर्नेत्रस्य यद्द्रव्यं तदेव द्रव्यं घटककारणीभूतसमवायिकारणं यस्य। तच्च द्रव्यं वक्ष्यते सिद्धिस्थाने "सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-कांस्यास्थिलौहद्रुमवेणुदण्डैः। नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्य्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥" इति। यथोक्तनेत्रेण धूमपानगुणं दर्शयति—दूरादित्यादि। दूराद्विनिर्गत इत्यनेन चतुर्व्विंशत्यङ्गुलादिदीर्घत्वप्रयोजनम्। पर्व्वच्छिन्न इत्यनेनात्र त्रिकोषाफलनप्रयोजनम् नाड़ीतनूकृत इत्यनेन कोलास्थ्यग्रप्रमाणितमित्यस्य प्रयोजनं दर्शितम्। एतत्त्रयान्यतमं विना इन्द्रियबाधकत्वं बोध्यम्। अत्र केचित् यदेत्यादिनैकश्लोकेन धूमस्य सम्यग् योगलक्षणमाहुः। अविशुद्ध इत्यादिनैकेन श्लोकेनायोगलक्षणं, तालिवत्यादिभ्यां श्लोकाभ्यामतियोगलक्षणमाहुस्तन्न। पूर्व्वमेव हृत्कण्ठेत्यादिना सम्यगयोगातियोगलक्षणानामुक्तत्वेनात्र पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ १९—२२ ॥

यथाभिहितनलिकया पाने गुणं दर्शयति—दूरादित्यादि। केचिद् धूमसम्यक्पानादिलक्षणं ग्रन्थं पठन्ति; तत्र चोरश्चेत्यादि सम्यग्धूमपानलक्षणम्; अविशुद्ध इत्याद्ययोगलक्षणं; तालिवत्याद्यतियोगलक्षणम्। धूममिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया; यदि वा धूमस्येति पाठः ॥ १९—२२ ॥

वर्त्मवर्षेऽणुतैलञ्च कालेषु त्रिषु नाचरेत्।
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥
नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः।
न च केशाः प्रलुच्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः।
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥
शिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः।
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥

गङ्गाधरः—अथ धूमनस्ययोर्नासाच्छिद्रप्रयोगसामान्यात् नेत्रहितत्वेन नयनकार्य्यमञ्जनमनु सर्व्वदेहहितत्वेनास्यनासाकार्य्यं धूममुक्त्वा नासामात्रकार्य्यं नस्यमाह—वर्त्मवर्षे इत्यादि। वर्त्मवर्षे वर्त्मना चक्षुषो वर्त्मना ऊर्द्ध्वजत्रुवर्त्मभिर्वा वर्षे स्रावेऽणुतैलम् अणूनां स्रोतसां हितं तैलमित्यणुतैलं वक्ष्यमाणं कालेषु त्रिषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु नभस्तले गतमेघेऽतीतमेघे नभस उपरि भूस्थलोकात् ना पुरुष आचरेत् नस्यविधयेति शेषः। नस्यकर्म्म गुणत आह—नस्यकर्म्मेत्यादि। वक्ष्यति हि सिद्धिस्थाने—"नावनश्चावपीड़श्च च्यवनं धूम एव च। प्रतिमर्षश्च विज्ञेयो नस्तः कर्म्म च पञ्चधा ॥" इत्यादिना। तत्र यन्नस्यं स्नेहनावनं तत्कर्म्म वक्ष्यमाणं यो निषेवते तस्य न चक्षुरुपहन्यते न घ्राणं न श्रोत्रञ्चेति। अत्र कालजरया कालदोषेण चेति कर्त्तृपदमूह्यम्। कपिलो वर्णभेदः। श्मश्रूणि वेति वाशब्दः समुच्चये। तेनार्थाल्लिङ्गविपरिणामेन श्वेतानि कपिलानि इत्येवं पठित्वान्वेतव्यम्। पुनःशब्दः पुनरर्थान्तरारम्भे। न प्रलुच्यन्ते न पतन्ति। मन्यास्तम्भ इत्यादिकश्च शाम्यति। शिराः धमन्यः। शिरःकपालानि त्रीणि। सन्धयोऽर्थात् शिरस एव। स्नायवः सूक्ष्मशिराः। कण्डराः अस्थिवत्स्थूलशिराः। एते नावनप्रीणिताश्चकाराद् यस्य नावनं

चक्रपाणिः—धूमनस्ययोर्नासाद्वारसामान्यात् धूममनु नस्यं ब्रूते—वर्ष इत्यादि। अणूनां स्रोतसां हितं तैलमित्यणुतैलं, तच्चाग्रे वक्ष्यमाणम्। शिरःकपालानामेव शिराः सन्धयः स्नायुकण्ड-

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान्।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम्॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम्॥ २३॥
चन्दनागुरुणी पत्रं दार्व्वीत्वक् मधुकं बलाम्।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विड़ङ्गं विल्वमुत्पलम्॥
ह्रीवेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं सारिवां स्थिराम्।
सुराह्वं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीञ्च शतावरीम्॥
हरेणुं वृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम्।
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि॥
तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत्।
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत्॥

सेवमानस्याभ्यधिकं बलं लभन्ते अस्य च मुखं प्रसन्नोपचितं प्रसन्नश्चोपचितं चेति। सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं भवति, बलञ्चाधिकं भवति। जीर्य्यतश्चास्य नस्यं सेवमानस्य उत्तमाङ्गे मूर्द्ध्नि जरा वलिपलितरूपा बलं न लभते॥२३॥

गङ्गाधरः—इति गुणतो नस्यकर्म्मोक्त्वा नस्यार्थञ्च विहितमणुतैलविधानं वक्तुमुपक्रमते—चन्दनेत्यादि। दार्व्यास्त्वक दार्व्वीत्वक्, प्रपौण्डरीकं पुण्डरीयकाष्ठं, विल्वं विल्वमूलम्, अभयं वीरणमूलं, वन्यं कैवर्त्त-मुस्तकं, त्वक् गुड़त्वक्, मुस्तं भद्रमुस्तं, सारिवा अनन्तमूलं, सुराह्वं देवदारु, सुरभिः शूकशिम्बा, पद्मस्य केशरं किञ्जल्कः। माहेन्द्रे विमले-ऽम्भसीत्यान्तरीक्षजले तैलाच्छतगुणे विपाचयेत्, ततस्तैलादेव दशगुणं शेषं कषायमित्यन्वयः। तेन प्रतिवारं तैलाद्दशगुणे कषाये तैलं दशकृत्वो यथा

राश्च। उत्तमाङ्गेष्विति बहुवचनं शिरसोऽभ्यर्हितत्वात्। यदि वा जरा वलिपलितादिलक्षणा या सा उत्तमा प्रकर्षप्राप्ताऽङ्गेषु मस्तकादिषु निषिध्यते॥ २३॥

चक्रपाणिः—चन्दनेत्यादौ दार्व्व्यास्त्वक् दार्व्वीत्वक्, जीवन्ती सुवर्णनाला स्वनामप्रसिद्धा, सुरभी शूकशिम्बा, पद्मस्य केशरं पद्मकेशरं, माहेन्द्र आन्तरीक्षे; शतगुणे तैलादिति योज्यं;

अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ।
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥
तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्द्धपलोन्मिताम् ।
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ॥
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म्म समाचरेत् ।
निवातोष्णसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥

स्यात् तथा पाचयेत । अथ दश वारान् पक्त्वेतिलाभे दशमे पाके इति विशेषवचनात नव वारान् पक्त्वा दशमवारपाके काथेन सह तैलसमांशं छागलं पयो दुग्धं दद्यात्; "क्षीरं स्नेहसमं मतम्" इति वचनात। अत्रेयं व्यवस्था। "काथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात, स्नेहसमं क्षीरं, कल्कस्तु स्नेहपादिकः॥ चतुर्गुणन्त्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। अनुक्ते स्नेहमाने तु प्रस्थ एको विधीयते॥ अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे॥" इत्येताभिः परिभाषाभिश्चन्दनादीनि द्रव्याणि तावन्मितानि काथ्यत्वेन ग्राह्याणि भवन्ति, तिलतैलप्रस्थे द्वात्रिंशत्पले पाच्ये चतुःशतशरावमितं जलमष्टगुणं यावद्भवो द्रव्येभ्यो भवति, तेन चन्दनादीनां द्रव्याणां पञ्चाशच्छरावम्। उदूखले कुट्टयित्वा चतुःशतशरावे जले पक्त्वा चत्वारिंशच्छरावमितकाथमवताय्यांकल्कमिदं तिलतैलस्य चतुःशरावं पचेदित्येकः पाकः। एवं दशधा पाचयेत्। तत्र शेषे दशमे पाके च्छागदुग्धं शरावचतुष्टय दत्वा पचेत, निर्द्रवे सति अवतारयेत्; एषोऽणुतैलस्य संविधिः। तैलमिदं किमभ्यङ्गादिषु योज्यं न वेत्याह—नावनीयस्येति। तस्येत्युक्तस्याणुनाम्नस्तैलस्यार्द्धपलोन्मितां मात्राम् अशीतिरक्तिकमिततोलकचतुष्टयीं नावनैस्त्रिभिरिति वारत्रयेणार्द्धपलं तलं पिचुना तूलकवर्त्तिकया नासापुटे प्रयुञ्जीत नावनविधिना सिद्धिस्थाने वक्ष्यमाणेन। त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमिति। प्रथमस्नेहनावनदानदिनं त्र्यहात्

दशगुणमित्येतदपि तैलादिति योजनीयम्। अत्र तु काथ्यभेषज तावन्मात्रं ग्राह्यं यावत् काथार्थोपपत्तिं पानीयं भेषजचतुर्गुणं भवति। "काथ्याच्चतुर्गुणं वारि" इत्यस्या अवाधितत्वात्। न तु भेषजात् शतगुणेऽम्भसीत्येवं व्याख्येयं, यदाह जतूकर्णः—पक्त्वाथाम्बुशतप्रस्थे दशभागस्थितेन तु। तैलप्रस्थं पचेत् तेन काथांशेण संयुतम्॥ इति। यदि वा तैलप्रमाणानुमानेनैव "स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यम् इति परिभाषया काथ्यद्रव्यपरिमाणं व्यवस्थापनीयम्। पिचुनेति

तैलमेतत् त्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम्।
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ॥ २४ ॥
आपोथिताग्रं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम्।
भक्षयेद् दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
निहन्ति गन्धवैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम्।
निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ २५ ॥

त्रीणि दिनानि हित्वा परदिनं त्रिभिर्नावनैरर्द्धपलं तैलं पिचुना स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्रयुञ्जीत, तद्दिनमारभ्य पञ्चमदिनं पुनर्दानदिनं भवति। यतः पुनस्त्र्यहाच्च त्रीणि दिनानि हित्वा परं दिनं तथैव प्रयुञ्जीत। एवं सप्ताहमेव अर्थान्मासि मासि नावनकर्म्म समाचरेत। एतेन दिनत्रयं न दत्त्वा नावनमपरदिने दद्यादित्यर्थः। अस्य प्रणिहिततैलस्योपचारमाह—निवातेत्यादि। यथोक्तान् यथा प्रोक्तान्, न त्वव्ययीभावः।

अथ प्रत्यासत्त्योर्द्ध्वजत्रुकार्य्यत्वेन च दन्तकाष्ठं गुणत आचार्य्येणोक्तं, किन्त्वसंगत्या प्रातःकृत्यं नोक्तं तदत्र वोध्यम्। तद्यथा—"ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः। शरीरचिन्तां निर्व्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः॥" इति। "उदयात् पूर्व्वमुहूर्त्तौ ब्राह्मरौद्रौ क्रमाद्विदुः" इति॥ २४॥

<u>गङ्गाधरः</u>—आपोथिताग्रमित्यादि। पुथ हिंसे इत्यस्याङ्पूर्व्वकत्वेनापोथितं कुट्टितमित्यर्थः। द्वौ कालाविति प्रातः सायञ्च। अत्र केचित "प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रम्" इति पठन्ति, तन्न, भुक्त्वेत्यनेन सायमित्यर्थलाभात्। भक्षयेदिति चौरादिकभक्षिः। भक्षणं चर्व्वणमात्रमिह विवक्षितं गलाधःकरणजनकचर्व्वणादिव्यापारस्य भक्षार्थत्वेऽप्यत्र तु गलाधःकरणे विवक्षाभावात्। दन्तपवनं पूयन्ते दन्ता अनेनेति दन्तकाष्ठम्। दन्तमांसानीति दन्तवेष्टनमांसानि। अबाधयन्नघर्षन्। गुणमस्याह—निहन्तीत्यादि। दन्तविशोधनं कर्त्तृ मलं निष्कृष्येति सम्बन्धः। सद्यो रुचिमाधत्ते इत्यर्थः॥ २५॥

तूलकपिण्डिकया, नावनैस्त्रिभिर्वारत्रयेणेत्यर्थः। त्र्यहं तु त्र्यहादिति एकैकं दिनमन्तरीकृत्य, सप्ताहमित्यन्तरितदिनानि वर्ज्जयित्वा तेनैकैकस्मिन् ऋतौ त्रयोदशाहं नस्यप्रयोगः समाप्यते ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—स्थानप्रत्यासत्त्या दन्तकाष्ठगुणान् दर्शयति—आपोथितेत्यादि। द्विकालं सायं प्रातरिति। दन्तान् पुनातीति दन्तपवनं दन्तकाष्ठं; निष्कृष्य मलमिति सम्बन्धः। ककुभो-

करञ्जकरवीरार्क-मालतीककुभासनाः ।
शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ २६ ॥
धार्य्याण्यास्येन वैशद्य-रुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

गङ्गाधरः—दन्तपवनार्थं द्रुमानाह—करञ्जेत्यादि । ककुभोऽर्ज्जुनः, असनः पीतशालः । एवंविधा एवंरसा इत्यर्थः । अत्र दन्तकाष्ठानर्हा उक्ता अन्यत्र तद्यथा—

"नाद्यादजीर्णवमथु-श्वासकासज्वरार्द्दितः ।
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्र-शिरःकर्णामयी च तत् ॥" इति ।

अत्र तदिति दन्तपवनमिति । अथात्र मुखकार्य्यत्वसामान्याज्जिह्वानिलेखनं गुणतो वक्तुमुचितमपि ग्रन्थवाहुल्यभयान्नोक्तं, तदपि बोध्यमन्यत्रोक्त, तद्यथा—

"सुवर्णरौप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ।
जिह्वानिर्लेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च ॥
जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।
सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत ॥"
"जिह्वानिर्लेखनं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥" इति ।

सुवर्णेत्यादि । त्रपु सीसकं, रीतिः पित्तलम्, अतीक्ष्णानि धाररहितानि, अनृजूनि वक्राणि । अन्यत्रोक्तकर्म्मोपदर्शनपूर्व्वकतद्विधिमाह—जिह्वेत्यादि । यद्-यस्मात मलं जिह्वामूलगतमुच्छ्वासरोधि च भवति तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत । तेन सौगन्ध्यं भजते मुखमिति शेषः । यद्वा तेनेति वक्ष्यमाणजिह्वाविनिलखनेनेत्यभिप्रायेण यच्चेति मलमित्यनेन योगः । चः पुनरर्थे ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—मुखकार्य्यत्वसामान्यात् ताम्बूलभक्षणरूपेण मुखे धार्य्याण्याह—धार्य्याणीत्यादि । जातीत्यादीनां फलानीत्यनेनान्वयः । जात्याः फलं जातिफलाख्यं, कटुकस्य लताकस्तूर्य्याः फलानि, पूगस्य गुवाकस्य फलानि, लवङ्गस्य यद्यपि पुष्पवृन्तं लवङ्गमाहुस्तथापि तत्पुष्पवृन्तरूपेण यत दृश्यते तदेव

ऽर्ज्जुनः, एवंविधा एवंरसा इत्यर्थः । कटुकं लताकस्तूरी, यद्यपि लवङ्गस्य वृन्तमभिप्रेतं तथापि बहूनां फलस्य प्राधान्यात् छत्त्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् ॥ २५– २७ ॥

कक्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा।
तथा कर्पूरनिर्य्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ २७ ॥
हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः।
स्यात् परञ्च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुत्तमा ॥
न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढ़मूला भवन्ति च ॥
न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च।
परानपि खरान् भक्ष्यान् तैलगण्डूषधारणात् ॥ २८ ॥
नित्यं स्नेहार्द्र शिरसः शिरःशूलं न जायते।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥

लवङ्गस्य फलं नान्यत फलमस्तीति बोध्यम्, पत्रं ताम्बूलस्य पर्णाख्यस्य तस्य विशेषणं शुभमिति। कर्पूरनिर्य्यासः कर्पूरात्मको निर्य्यासः इति। अत्रान्यत्रोक्तप्रतिषेधो बोध्यस्तद्यथा—"ताम्बूलं क्षतपित्ताम्लरूक्षोत्कुपितचक्षुषाम्। विषमूर्च्छामदार्त्तानामपथ्यं शोषिणामपि। शस्तं सुप्तोत्थिते भुक्ते त्याज्यं दन्तास्यरोगिणा ॥" इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—मुखकार्य्यत्वसामान्यात् स्नेहगण्डूषं गुणत आह—हन्वोरित्यादि। स्नेहगण्डूषधारणात् हन्वोर्बलमित्यादि स्यात्। न चास्य कण्ठशोष इत्यादि स्यात्। न च दन्ताः क्षयं यान्ति चापि तु दृढ़मूला भवन्ति च पुनर्न शूल्यन्ते शूल रुजायामिति भौवादिकोऽकर्म्मको यः शूलधातुस्तस्य नञा द्योत्यते रुजामात्रोऽर्थः, दोषेणेति शेषः. कर्म्मणि तिङ्। न चाम्लेन हृष्यन्ते इत्यत्रापि कर्म्मणि तिङ्। परानुत्कृष्टानपि खरान् कठिनान् भक्ष्यान् भक्षयन्ति चर्व्वयन्ति। दोषापेक्षया तैलाद्यन्यतमो बोध्यः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—तैलप्रसङ्गात् शिरोऽभ्यङ्गार्थं स्नेहं गुणत आह—नित्यमित्यादि-तैलनिषेवणादित्यन्तेन। नित्यं सततं, स्नेहार्द्र शिरो यस्य तस्य तथाविधात्।

चक्रपाणिः—हन्वोरित्यादि स्नेहगण्डूषगुणः। नित्यमित्यादि निषेवणादित्यन्तं शिरस्तैलगुणः। मूर्द्ध्नि तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि स्नेहार्द्रशिरस इति यत् करोति, तेन, यावता तैलेनार्द्रं शिरः स्यात

बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम् ।
निद्रालाभः सुखञ्च स्यान्मूर्द्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ २९ ॥
न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।
नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्य्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ३० ॥
स्नेहाभ्यङ्गाद् यथा कुम्भश्चर्म्म स्नेहविमर्द्दनात् ।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥

मूर्द्धनि तैलनिषेवणात् शिरःशूलं न जायते इत्यादि। बलं शिरःकपालानां, शिरसस्त्रीणि कपालानि तेषां विशेषेण बलं स्यात् दृढ़त्वात्। सुत्वक्, अमलं मलस्याभावः स्यादिति भवेदित्यस्याः क्रियायाः अपादानं तैलनिषेवणादिति, अस्य विशेषणं स्नेहार्द्रशिरस इति. पुनश्च मूर्द्धनीतिपदं गात्रेऽभ्यङ्गतैलसेवन-मात्रस्य वारणार्थं न ह्यत्र गात्रमात्राऽभ्यङ्गो विधीयते। कश्चित्तु स्नेहार्द्रशिरसः पुरुषस्येति षष्ठ्यन्तं व्याख्याय मूर्द्धनि तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि पुनर्यत् स्नेहार्द्र-शिरस इत्युक्तं तेनैवं ज्ञापितं यावता तैलेन शिरसः आर्द्रत्वं भवति तावन्मितं तैलस्य मूर्द्धनि निषेव्यत्वमिति। तन्न, तैलार्द्रशिरस इति करणेनैव तदर्थलाभे मूर्द्धनि तैलनिषेवणादित्यस्यातिरिक्तत्वापत्तेः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—शिरःप्रत्यासत्त्या तैलप्रसङ्गाच्च कर्णस्य तैलतर्पणं गुणत आह—न कर्णरोगा इत्यादि। नित्यं सततं कर्णतर्पणात् प्रकरणात् तैलेन कर्णस्य पूरणेन तर्पणात् तृप्तित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—पुरा शरीराभ्यङ्गस्य प्रसङ्गात् गुणतो विधिमाह—तत्र दृष्टान्त-पूर्व्वकं कर्म्मोपदिशति स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि। कुम्भो घटः चर्म्म च यथा उपाङ्गात् स्नेहदानात् अक्षो रथादेश्चक्रयोजनकाष्ठञ्च यथा दृढः क्लेशसहश्च,

तावन्मूर्द्धि तैलं सेव्यमिति दर्शयति। स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि उपाङ्गस्नेहदानम्, अक्षो रथस्य चक्रनिबन्धनकाष्ठम्। बहुदृष्टान्तकरणन्तु कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यति ; न हि सर्व्वं सर्व्वत्र प्रसिद्धमित्यभिप्रायेण ; यदि वा स्नेहस्य नानाकार्य्यकरत्वोपदर्शनार्थम्। स्पर्शनेन्द्रिये

तथा शरीरमभ्यङ्गाद्द दृढ़ं सुत्वक् प्रजायते ।
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥
स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनञ्च त्वगाश्रितम् ।
त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात् तं शीलयेन्नरः ॥
न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थं वलकर्म्मणि वा क्वचित् ॥
सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ३१ ॥

लिङ्गविपरिणामेन चर्म्मण्यपि योजनीयम्—तथा शरीरमभ्यङ्गात् दृढ़ सुत्वक् सुष्ठुचर्म्म स्यात्। वहुदृष्टान्तोपदर्शनं शरीराभ्यङ्गस्यावश्यकत्वज्ञापनार्थं स्नेहस्य वहुकर्म्मसाधनत्वज्ञापनार्थञ्च। येन वहूनां कर्म्मणां सौष्ठवं दृश्यते तदवश्यं लोको निषेवते इति।

प्रशान्तो मारुतस्य आ सम्यक् वाधो यत्र तत्। क्लेशव्यायामौ सं सम्यक् सहते यत्तत्। स्पर्शने इत्यादिना हेतूपदर्शनेन तैलाभ्यङ्गाभ्यासं विधातुमाह—स्पर्शने स्पर्शनेन्द्रिये च पुनर्वायुरधिक इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि स्वार्थाधिकत्वात् स्पर्शनेन्द्रियस्य वाताधिकत्वेन वातस्थानत्वात् स्पर्शनञ्च स्पर्शनेन्द्रियं पुनस्त्वगाश्रितं चर्म्मनिष्ठं त्वच्यश्च त्वचो हितः परमः पुनरभ्यङ्गो यस्मात् तस्मात् तमभ्यङ्गं शीलयेत्। शील अभ्यासे चौरादिकः, एतेनाधारस्य त्वचो हितत्वेनाभ्यङ्गस्य त्वगाश्रितस्पर्शनेन्द्रियाय हितत्वं स्पर्शनेन्द्रियाश्रितवातायापि हितत्वमुक्तं भवति। पुनरस्याभ्यङ्गस्य कर्म्मान्तरमाह—न चेत्यादि। अभ्यङ्गसेविनः पुरुषस्य गात्रमभिघाताभिहतमपि न चात्यर्थं विकारं भजते शान्तवातत्वात्। वलकर्म्मणि वा वलेन निष्पादनीयकर्म्मणि च नात्यर्थं विकारं भजते अभ्यङ्गनित्यत्वात् सतताभ्यस्ताभ्यङ्गत्वात्। अङ्गमभि कृत उपचार इत्यभ्यङ्गः। अभि सर्व्वतोऽज्यते म्रक्ष्यते इत्यञ्जधातोर्वा रूपं भावकृता घञा ॥३१॥

वायुरधिकः, वैद्यकदर्शने पाञ्चभौतिकत्वादिन्द्रियस्येत्यर्थः। त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्ग इति चकारात् वातहितश्च त्वच्यश्च, एतेनाश्रितवाताधिकस्पर्शनेन्द्रियस्य आश्रयस्य च त्वचो हित इत्युक्तं भवति। बलेन सम्पाद्यं कर्म्म बलकर्म्म गुरुभारहरणादि ॥ २८—३१ ॥

खरत्वं शुष्कता* रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥
जायते सौकुमार्य्यञ्च बलं स्थैर्य्यञ्च पादयोः ।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥
न च स्याद् † गृध्रसीवातः पादयोः स्फुटनं न च ।
न शिरास्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ३२ ॥
दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अभ्यङ्गप्रसङ्गात् परिशिष्टाभ्यङ्गत्वाच्च पादाभ्यङ्गं गुणत आह—खरत्वमित्यादि। खरत्वादिकाः पादयोः सद्यः प्रशाम्यन्तीति बोधार्थं पादद्वयादन्याङ्गव्यवच्छेदार्थञ्च प्रथमं पादयोरिति पदम्। एवं द्वितीयं पादयोरिति पदं कालान्तरेण पादयोः सौकुमार्य्यादिज्ञापनार्थं पादातिरिक्तशरीरसौकुमार्य्यादिव्यवच्छेदार्थम्। दृष्टिः प्रसादं लभते इत्यत्र तन्त्रान्तरे हेतुरुच्यते—"चक्षुषि प्रतिबद्धे द्वे शिरे पादगते नृणाम्। अतश्चक्षुःप्रसादार्थी पादाभ्यङ्गं समाचरेत् ॥" इति। वातश्चोपशाम्यति पादयोरेव स्फुटनञ्च न स्यादिति। तृतीयं पादयोरिति पदमङ्गान्तरव्यवच्छेदार्थम्। चतुर्थन्तु पादयोरिति पदमङ्गान्तरशिरास्नायुसङ्कोचप्रतिषेधव्यवच्छेदार्थम्। पुनः पादाभ्यङ्गेनेतिपदं सततपादाभ्यङ्गबोधार्थं विरामव्यवच्छेदार्थञ्च ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अभ्यङ्गानन्तरं गात्रोद्वर्त्तनविधानार्थमुद्वर्त्तनमभ्यङ्गादनूपदर्शयति—दौर्गन्ध्यमित्यादि। दौर्गन्ध्यं गात्रस्य तथा गौरवञ्च गात्रस्य कण्डूमलेऽपि स्वेदबीभत्सताञ्च स्वेदेन बीभत्सतां कुत्सिततां शरीरपरिमार्ज्जनमुद्वर्त्तनम् ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—खरत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणः ; प्रथमं पादयोरिति पदं खरत्वादिविशेषणार्थं ; द्वितीयन्तु बलादेः कालान्तरोत्पादसूचनार्थं ; तृतीयन्तु स्फुटनविशेषणार्थं ; चतुर्थन्तु शिरास्नायुविशेषणार्थं ; शिष्टन्तु पादाभ्यङ्गेनेति पदं दूरान्तरितस्य पादाभ्यङ्गस्य स्मरणार्थम् ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—अभ्यङ्गपूर्व्वकत्वादुद्वर्त्तनस्य तमनु परिमार्ज्जनमुद्वर्त्तनं ब्रूते—दौर्गन्ध्यमित्यादि। स्वेदेन बीभत्सता स्वेदबीभत्सता। शरीरस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीत्यर्थः ॥ ३३।३४ ॥

---

* स्तब्धतेति वा पाठः। † "न तस्य" इति क्वचित् पठ्यते।

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम्॥ ३४ ॥*
काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम्।
श्रीमत् पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बरधारणम्॥ ३५ ॥
वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम्।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम्॥ ३६ ॥
धन्यं माङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम्।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम्॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—उद्वर्त्तनानन्तरं स्नातव्यमिति शरीरपरिमार्ज्जनादनु स्नानं गुणत आह—पवित्रमित्यादि। पूयतेऽनेनेति पवित्रं वृष्यमित्यादिकं प्रभावात्। शरीरबलसन्धानं शरीरं बलेन सन्दधातीत्यर्थः। ओजस्करं परमिति ओजोधातुकरं श्रेष्ठम्। अत्र "स्नानमर्द्दितनेत्रास्य-कर्णरोगातिसारिषु। आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्" इति बोध्यम्॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—स्नात्वा वासोऽपिदध्यादिति स्नानानन्तरं वस्त्रधारणं गुणत आह—काम्यमित्यादि। काम्यं कमनीयतया कामाय हितं, यशस्यादिकं प्रभावात्, श्रीमत् शोभाजननं, पारिषदं परिषद इदं पारिषदं शस्तम्। अथवा श्रीमतां राज्ञां राजमात्राणाञ्च पारिषदो येन तत्, निर्म्मलपदं समलस्य व्यवच्छेदार्थमेतद्विपर्य्ययगुणज्ञापनार्थञ्च॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—वस्त्रं विधार्य्य गन्धमाल्ये धार्य्ये, अतस्तयोः कर्म्माह—वृष्यमित्यादि। सौगन्ध्यं सुगन्धिजननं, सौमनस्यं सुष्ठु मनः क्रियतेऽनेन तत्, सुमनसे हितं वा। अलक्ष्मीः दुःखजनकादृष्टकारिणी॥ ३६ ॥

गङ्गाधर—गन्धमाल्यधारणानन्तरं रत्नं विभृयादिति ततोऽनन्तरं रत्नाभरणधारणं कर्म्मत आह—धन्यमित्यादि। धन्यं धनित्वसूचकं, माङ्गल्यं

चक्रपाणिः—श्रीमदिति शोभायुक्तं, परिषदि शस्तं पारिषदं, शस्तं माङ्गल्यम्। व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिघातः, रत्नवदाभरणानि, रत्नन्तु विशुद्धमाणिक्यहीरकमुक्ताफलसुवर्णादि। शौचा-

* पवित्रं वृष्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम्।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं स्नानमोजस्करं परम्॥ इति पाठान्तरम्।

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् * ।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ३८ ॥
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।
केशश्मश्रु नखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ३९ ॥
चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ४० ॥

मङ्गलाय हितम् । श्रीमत् शोभाकरं जनकत्वेनास्त्यस्येति मतुप् । व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिहननं, मूढ आश्रवण-हननयोश्चौरादिकः ; हर्षयतीति हर्षणम्, काम्यं प्रागुक्तम्, ओजोहितमोजस्यं, रत्नघटितमाभरणं, रत्नानि मणिमाणिक्यम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—अथायुष्यादिसाधर्म्यात् शौचाधानं कर्म्मत आह—मेध्यमित्यादि । मेध्यं मेधायाः हितं मनोज्ञमित्यर्थस्तस्य मेधास्थानत्वात् । मलमार्गाणि द्वे अधः सप्त शिरसीत्यादिना वाच्यानि । शौचं शुचित्वं तस्य मृज्जलाभ्यां जलेन चाधानमभीक्ष्णशः पुनःपुनर्विधानम् ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—आयुष्यादिसामान्यात् केशादीनां छेदनप्रसाधने गुणत आह—पौष्टिकमित्यादि । शुचि शुचिजनकं, रूपविराजनमिति रूपविराजनं, कल्पनं छेदनं, संप्रसाधनं यथायोग्यं केशस्य नैर्म्मल्यादिसाधनं श्मश्रुणश्च विरलत्वादिसाधनमिति । आदिना नासारोमच्छेदनादि, स्त्रीणाञ्च पादयोरलक्तकादिदानमित्यादिकम् ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—वृष्यत्वादिसाधर्म्यात् पादत्रधारणं गुणत आह—चक्षुष्यमित्यादि । पादयोर्व्यसनं पादगताभिघातादिक्लेशः, पराक्रमाय सुखं, पादत्रमुपानत् ॥ ४० ॥

धानं पानीयेन मृदा च, अभीक्ष्णशः पुनःपुन, शौचमिति शुचिताकारकं, कल्पनं छेदनं, सम्प्रसाधनं मण्डनम्, एतच्च यथायोग्यतया योजनीयम् । केशानां प्रसाधनं सम्यग्बन्धनादि, श्मश्रूणां कल्पनमेव, नखस्य तु कल्पनमलक्तकादिदानेन प्रसाधनञ्च ; आदिग्रहणेन नासारोमकल्पनादि गृह्यते । पादयोरिति स्पर्शनहितमित्यनेन च सम्बध्यते, पादत्रं पादत्रीं पादुकामिति यावत् ; अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावात्, यदि वा पादसम्बद्धनेत्रपोपिकानाड़ीप्रत्ययवायहरणा-

---

* "अलक्ष्मीकविनाशनम् इति पाठस्तु न साधीयान् समासान्त-क-विधानस्य असम्भवात् ।

ईतेर्विधमनं * बल्यं गुप्त्यावरणशंकरम्।
घर्म्मानिलरजोऽम्बुघ्नं छत्त्रधारणमुच्यते ॥ ४१ ॥
स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निसूदनम्।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ४२ ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—धार्य्यत्वसामान्याच्छत्त्रधारणं गुणत आह—ईतेरित्यादि। ईति-भाविदुःखं तस्या विधमनं नाशनं, गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षणं, ताञ्चावरणञ्च शञ्च करोतीति तत्, घर्म्म आतपः, रजो धूलिः ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—धार्य्यत्वसामान्याद्दण्डधारणमाह—स्खलत इत्यादि। स्खलतः शक्तिविरहेण निमित्ततो वा पततः पुरुषस्य संप्रतिष्ठानं सम्यक् प्रति स्खलन-विपर्य्ययेण स्थानं येन तत् तथा। शत्रूणाञ्च स्वानिष्टमापातत आचरताम्। अवष्टम्भनं बलाधानकरं, भयघ्नं श्वसर्पादिभ्यः ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथानुक्तस्वस्थविध्युपदेशार्थमुक्तविधिषु प्रमादनिषेधार्थञ्चाह—नगरीत्यादि। नगरमधिकृततयाऽस्यास्तीति नगराधिकारी राजा यथा नगरस्य स्वान्तर्निवसतः नगरोच्छेदहेतुदुष्टजनस्य सम्बाधां वारयितुं सदा राजन्यकृत्ये-ष्ववहितः स्यात् तथा मेधावी सत्कृत्यस्मरणशाली पुरुषः स्वशरीरस्य स्वान्त-र्निवसतः स्वशरीरोच्छेदहेतोर्दुष्टवातादेः सम्बाधां वारयितुं कृत्येष्वनुक्तेषूक्तेषु चावहितोऽप्रमादशाली भवेत्। रथी च यथा रथस्य भङ्गे वाह्यहेतुं विषम-स्थानगमनपतनादिकं वारयितुं सदा तदुपाङ्गकृत्येष्ववहितो भवेत् तथा च मेधावी स्वशरीरस्य वाह्यानामुच्छेदकराणामभिघातादीनां सम्बाधां वारयितुं कृत्येष्वनुक्तेषूक्ते चावहितो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

च्चक्षुष्यम्। ईती रोगादिदुर्दैवं, गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षा, शंकरं कल्याणकरम्, अवष्टम्भनं बलप्रदम्। भयघ्नं सर्पादिभ्यः ॥ ३५—४२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यनुक्तस्वस्थविध्युपसंहारार्थं तथोपदिष्टस्यावधानेन करणार्थमाह—नगरीत्यादि।—कृत्येषु करणीयेषु उक्तेष्वनुक्तेषु च नगरदृष्टान्तेनान्तरप्रत्यवायहेतुविघातकारिणि कृत्येऽवधानं दर्शयति; रथदृष्टान्तेन च वाह्यस्पर्शादिपरिहारके कृत्येऽवधानं दर्शयति। नगरोच्छेदे ह्यान्तरो दुष्टजनसम्बन्ध एव हेतुः प्रायो भवति, रथभङ्गे तु वाह्यश्वभ्रविषमपतनादिश्च ॥ ४३ ॥

---

* नियमनमिति चक्रपाणिधृतः पाठः।

भवति चात्र ।

वृत्त्युपायान् निषेवेत ये स्युर्धर्म्माविरोधिनः ।
शममध्ययनञ्चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्राञ्च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषाञ्च शस्यते ॥
अञ्जनं धूमवर्त्तिश्च त्रिविधा वर्त्तिकल्पना ।
धूमपानगुणाः कालाः पाने मानञ्च यस्य यत् ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रायेण प्रधानभूततया शरीरप्रत्यवेक्षणमुक्त्वा स्वस्थेन यत् कर्त्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि। वृत्तिर्वर्त्तनं कतिकालावस्थानं तस्योपायान् प्राणैषणानन्तरं धनैषणोपायान् कृषिपाशुपाल्यादीन तिस्रैषणीये वाच्यान् धर्म्माविरोधिनस्तानेव निषेवेत। शमं शान्तिमध्ययनञ्चैव। चकारादन्यान्यपि धर्म्मकर्म्माणि मोक्षोपायान निषेवेत। एवं सत्कृत्यसेवनेन स्वास्थ्ये सति स्वस्थपुरुषण वृत्त्युपायाः सेवितुं शक्यन्ते ; अतः सुतरामर्थलाभोऽर्थे सति अनिर्वृत्यभावात् शमं वेदाध्ययनं चकाराद्धर्म्मक्रिया मोक्षोपायाश्च सेवितुं शक्यन्ते ; निश्चिन्तत्वात्। सुतरामतो धर्म्मः स्यात् ; एवं सति सुखं समश्नुते स्वर्गापवर्गान्यतरं प्राप्नोतीत्यर्थः। इति चतुर्व्वर्गानुष्ठानं दर्शितम् ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहर्त्तुमाह—तत्र श्लोका इत्यादि। मात्रेत्यादि। मात्राशी स्यादित्यारभ्य वर्द्धितव्यं भवतीत्यन्तेन मात्रा, तत्र शालीत्यारभ्य मात्रामेवापेक्षन्ते इत्यन्तेन मात्रां संश्रित्य द्रव्याणि च, न चैवमित्यारभ्यावश्यमित्यन्तेन मात्राञ्च संश्रित्य गुरुलाघवम्, भवन्ति चात्रेत्यारभ्य न शीलयेदित्यन्तेन द्रव्याणां विगर्हितोऽभ्यासः, षष्टिकेत्यारभ्य अनुत्पत्तिकरञ्च यदित्यनेन येषाञ्च द्रव्याणामभ्यासः शस्यते। अत ऊर्द्ध्वमित्यारभ्येन्दुवदित्यन्तेनाञ्जनं,

चक्रपाणिः—प्रधानभूतां शरीरप्रत्यवेक्षां कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यच्च कर्त्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि। वृत्तिर्वर्त्तनं तस्योपायाः कृष्यादयो धनैषणायां तिस्रैषणीये वाच्याः। शमः शान्तिः, अध्ययनं वेदाध्ययनं निषेवेतेति सम्बन्धः। एवं सति सुखं समश्नुते प्राप्नोति। एतेन कृष्यादिभ्योऽर्थः, शान्त्यध्ययनाभ्यां धर्म्मः, अर्थधर्म्माभ्याञ्च सुखलक्षणः काम इति त्रिवर्गानुष्ठानं दर्शितं भवति ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—मात्रेत्यादि। अध्यायार्थसंग्रहः, मात्रोक्ता 'यावद्ध्यस्याशनम्' इत्यादिना ; तथा द्रव्याणि "तत्र शालि" इत्यादिना ; मात्राञ्चाश्रित्य गुरुलाघवमिति 'प्रकृतिलघून्यपि मात्रा-

व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः।
पेयो यथा यन्मयञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधम्॥
नस्तःकर्म्मगुणा नस्तःकार्य्यं यच्च यथा यदा।
भक्षयेत् दन्तपवनं यथा यद्‌ यद्‌गुणञ्च यत्॥
यदर्थं यानि चास्येन धार्य्याणि कवड़ग्रहे।
तैलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये॥

हरेणुकेत्यारभ्य मूर्द्धविरेचन इत्यन्तेन त्रिविधा वर्त्तिकल्पना, यत्र सा धूमस्य वर्त्तिः स्वस्वकल्पनासहिता त्रिविधा धूमवर्त्तिरित्यर्थः, गौरवमित्यारभ्य शिरोगता इत्यन्तेन धूमपानगुणाः, अयोगपाने तस्येत्यारभ्य रोगा इत्यन्तेन काला धमपानकालाः, तस्य तु पेया इत्यारभ्य त्रिश्चतुः पिबेदित्यन्तेन यस्य प्रायोगिकादेर्धूमस्य यत्पानमानं चकारात् मोक्षमानञ्च, हृत्कण्ठेत्यारभ्य कुर्य्यादुपद्रवानित्यन्तेन व्यापत्तिचिह्नं सम्यक्चिह्नपूर्व्वकं भावाभावयोरेकतरग्रहणेनोभयस्य ग्रहणात्, तत्रेष्टमित्यारभ्य विलक्षणमित्यन्तेन धूमव्यापत्तेर्भेषज्यं, परन्तत इत्यारभ्य धूमविभ्रमादित्यन्तेन धूमो येषां विगर्हितः, धूमयोग्य इत्यारभ्य आत्मवान् इत्यन्तेन धूमः, पेयो यथा। (ऋज्वङ्गेत्यादिना) चतुर्व्विंशतिकमित्यारभ्य प्रशस्यते इत्यन्तेन यस्य धूमस्य यद्विधं नेत्रं यन्मयञ्च यद्‌द्रव्यघटितं तत्तद्‌ द्रव्यं चकारात् नेत्रप्रकारप्रयोजनं, दूरादित्यादिनैकश्लोकेन. वर्षेवर्षे इत्यारभ्य नभस्तले इत्यन्तेन नस्यकर्म्म, नस्यकर्म्मेत्यारभ्य न लभते बलमित्यनेन गुणा अर्थात् नस्यकर्म्मणः, चन्दनेत्यारभ्य संविधिरित्यन्तेन नस्तःकार्य्यञ्च यत् अणुतैलमित्यर्थः, तस्य मात्रामित्यारभ्य नावनैस्त्रिभिरित्यन्तेन यथा नस्तःकार्य्यं, त्र्यहादित्यारभ्य समाचरेदित्यन्तेन यदा नस्तःकार्य्य स कालः चकारात्, निवातेत्यादिना गुणानित्यन्तेनाणुतैलसेवनगुणः; आपोथितेत्यारभ्यैवंविधाः द्रुमाः इत्यन्तेन यथा यद्दन्तपवनं भक्षयेत् तत्तत्प्रकारः तत्कषायादिरसद्रव्यम्। निहन्तीत्यादिना विशोधनमित्यन्तेन यद्‌गुणं ते गुणाः यद्‌द्रव्यं दन्तपवनं तद्‌द्रव्यन्तु करञ्जेत्यादिनैकश्लोकेन, धार्य्याणीत्यारभ्य सूक्ष्मैलायाः फलानि चेत्यन्तेन यदर्थं यानि चास्ये धार्य्याणि तदर्थं तानि च द्रव्याणि, हन्वोरित्यारभ्य गण्डूषधारणादित्यन्तेन

मेवापेक्षन्ते' इत्येवंप्रकारेणोक्तम्; पानस्य मानं पानमानम् 'आपानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः' इत्यादि;

कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्ज्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥
शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।
गुणा मात्राशितीयेऽस्मिन् यथोक्ता दण्डधारणे ॥ ४५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तैलस्य कवड़ग्रहे ये गुणास्ते, नित्यमित्यारभ्य मूर्द्धि, तैलनिषेवणादित्यन्तेन शिरस्तैलगुणाः, न कर्णेत्यारभ्य कर्णतर्पणादित्यन्तेन कर्णतैले ये गुणाः, स्नेहाभ्यङ्गादित्यारभ्याल्पजर एव चेत्यन्तेनाभ्यङ्गे ये गुणास्तथा खरत्वमित्यारभ्य पादाभ्यङ्गेन पादयोरित्यन्तेन पादाभ्यङ्गे ये गुणाः, दौर्गन्ध्यमित्यारभ्य मार्ज्जनमित्यन्तेन गात्रमार्ज्जने ये गुणाः, पवित्रमित्यादिनैकश्लोकेन स्नाने ये गुणाः, काम्यमित्यारभ्यैकेन वाससि वस्त्रे शुद्धे निर्म्मले ये गुणाः, वृष्यमित्यादिनैकेन सौगन्ध्यान्विते गन्धमाल्ये ये गुणाः, धन्यमित्यारभ्यैकेन रत्नधारणे ये गुणाः, मेध्यमित्यादिनैकेन शौचे ये गुणाः, पौष्टिकमित्यारभ्यैकेन संहरणे लोम्नां केशादीनां छेदने संप्रसाधने च ये गुणाः, चक्षुष्यमित्यादिनैकेन पादत्रधारणे ये गुणाः, ईतेरित्यादिनैकेन च्छत्रधारणे ये गुणाः, स्खलत इत्यादिनैकेन दण्डधारणे ये गुणाः, यथा प्राणैषणानन्तरं वर्त्तितव्यं तच्च नगरीत्यादिभ्यां मात्राशितीयेऽस्मिन्नुक्ता आत्रेयणेति शेषः ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति, अग्नीत्यादि । प्राग्वत् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थाने
प्रथमस्कन्धे स्वस्थचतुष्कीयप्रथमा पञ्चममात्राशितीयाध्याय-
जल्पाख्या पञ्चमी शाखा ॥ ५ ॥

नस्तः कार्य्यं यदिति "अणुतैलं" ; यथेति "पिचुना" इत्यादि ; यदेति "प्रावृट्शरद्" इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ४५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तस्याशिताद्यादाहाराद्बलं वर्णश्च वर्द्धते ।
तस्यर्त्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ २ ॥

ननु मात्रावद्धि अशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति यत् प्रतिज्ञातं, तद् व्याहन्यते हेमन्तशिशिरादिष्वभिमताहाराद्व्याध्युत्पत्तिदर्शनादिति । तत्प्रतिज्ञास्थापनार्थं तस्याशितीयमध्यायमारभते । अथात इत्यादि । प्राग्वद्व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तस्याशिताद्यादित्यादि ।—तस्य मात्राशिनः पुरुषस्याशिताद्यादशितात् खादितात् पीतात् लीढ़ाच्चाहाराद् बलं, वर्णः, चकारात् सुखायुश्च अवश्यं वर्द्धते । तस्य मात्राशिपुरुषाशिताद्याहारस्य तु सात्म्यं विदितं विख्यातं लोके। ऋतौ सात्म्यम् ऋतुगुणविपरीतगुणवत्तया । सात्म्यमुपशयः सुखजनन उपयोगः । तच्च यस्मात् चेष्टाहारव्यपाश्रयम् । चेष्टा व्यायामव्यवायाभ्यङ्गादयः, आहारा अशितादयः, ताभ्यां चेष्टाहाराभ्यां विशेषेण अप विपर्य्ययेण हमन्ताद्यृतुगुणविपरीतगुणवत्तया आश्रयते यत् सात्म्यं सुखजनक उपयोगः, तत् चेष्टाहारव्यपाश्रयं ; चेष्टाव्यपाश्रयमाहारव्यपाश्रयमिति द्विधा। एतेनैतदुक्तं भवति—मात्राशिनो यदशितं खादितं पीतं लीढ़ं वा आहारजातं तत् यद्धेमन्ताद्यृतुगुणविपर्य्ययेण चेदभ्यवहार्य्यते तदा तदृतुसात्म्यं तस्याहारस्यैत्यकमाहारजनितमृतुसात्म्यं वा ; चेष्टा व्यायामादिः, सा चेद्धेमन्तादिगुणविपरीतगुणा स्यात् तदा तदृतुसात्म्यं तस्याश्चेष्टाया इत्यपरमेकं चेष्टाजनितमृतुसात्म्यम् । इत्थमेव तु

चक्रपाणिः—मात्राशितीये मात्रावदाहारस्य बलादिहेतुत्वं प्रतिपादितं, तच्च ऋतुसात्म्यापेक्षकृतस्याहारस्य भवति ; तेन ऋतुप्रविभागपूर्व्वकमृतुसात्म्याभिधायकं तस्याशितीयं ब्रूते । अशिताद्यादिति अशितपीतलीढ़जग्धात् । वर्णश्चेति चकारेण पूर्व्वाध्यायोक्तसुखायुषी अपि गृह्येते ; यदि वा बलवर्णाभ्यामेव नान्तरीयं कृत्स्नं धातुसाम्यकार्य्यं सुखादि गृह्यते । विदितमित्यनेन सम्यग्ज्ञानपूर्व्वकमृतुसात्म्यानुष्ठानं दर्शयति, चेष्टाग्रहणेन व्यवायव्यायामाभ्याङ्गादीनां ग्रहणं ; चेष्टाहारव्यपाश्रयं चेष्टाहारगोचरम् ॥ १।२ ॥

इह खलु संवत्सरं षड़ङ्गमृतुविभागेन विद्यात्। तत्र आदित्यस्योदगयनमादानञ्च त्रीनृतून् शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्; वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गञ्च ॥ ३ ॥

सात्म्येन मात्राशी चेत् स्यात् तदा तस्याशिताद्यादाहाराद्बलं वर्णः सुखमायुश्च वर्द्धते इति। आहारद्रव्येण तदृतुविपरीतगुणेन तस्मिन्नेतर्त्तौ पुरुषे सुखजनक उपयोग आश्रीयते; एवं चेष्टयेति न प्रतिज्ञाहानिदोष इति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवमस्तु। ऋतुः पुनः कः, कीदृशो वा? इत्याह—इहेत्यादि। इह खलु संसारे संवत्सरं महाकालं षड़ङ्गं विद्यात्। केन केनाङ्गेनेत्याह—ऋतुविभागेन ऋतुभेदेन। नन्वेवमस्तु। ऋतुसात्म्यज्ञाने हेतुमृतुं वक्तुं कथं संवत्सर उच्यते इति चेत्? न। संवत्सरातिरिक्तकालस्याभावेन संवत्सरस्यैवाङ्गानि षड़ृतव एव सन्ति न त्वधिकाः, इति ज्ञापनार्थं संवत्सरस्योक्तिः। न हि षड़ृतुधर्म्मशीतोष्णवर्षातिरिक्तः कश्चित् काललिङ्गं धर्म्मोऽस्ति। वक्ष्यति हि "शीतोष्णवर्षलक्षण कालः" इति ॥

तस्याङ्गस्यैव हि युगादयो व्यवह्रियन्ते। कृतादीनान्तु यद्यत् स्वलक्षणं सत्यधर्म्मादिकं तत्तत्र कालस्य लिङ्गमिति; सुश्रुते चोक्तं "कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनः। अत्र रससम्पद्व्यापत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणा-

चक्रपाणिः—ऋतुज्ञानमन्तरेणतु सात्म्यज्ञानं न सम्भवतीत्यृतूनामुपयुक्तस्वरूपज्ञानार्थमाह—इहेत्यादि। ऋतुप्रतिपादनप्रस्तावे संवत्सरं विद्यादिति संवत्सरप्रतिपादनमृतूनामेव मिलितानां संवत्सरप्रतिपादनार्थं; मेलकश्च बुद्ध्या व्यवह्रियते न तु परमार्थत ऋतूनां मेलकोऽस्ति; ऋतूनां संवत्सरात्मकत्वं पुनःपुनस्त एवर्त्तवः परावर्त्तन्त इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम्। इहेतीह प्रकरणे, षड़ङ्गं विद्यादित्यत्र तु रोगभिषग्जितीयादौ तत्तत्कार्य्यवशादन्यथापि; उक्तञ्च—"शीतोष्णवर्षलक्षणः कालः" इति। षड़ङ्गमिति समाहारे द्विगुः, ऋतुव्यतिरेकेण संवत्सरस्याविद्यमानत्वात्; यदि वा समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इत्याश्रित्य बहुव्रीहिः कार्य्यः। तत्रेति ऋतुविभागकथने। उदक् उत्तरां दिशं प्रति अयनं गमनम्; आददाति क्षपयति पृथिव्याः सौम्यांशं प्राणिनाञ्च बलमित्यादानम्। त्रीन् शिशिरादीनित्यनेनैव लब्धेऽपि ग्रीष्मान्तत्वे ग्रीष्मान्तानिति शिशिरस्यादिरिति विग्रहस्य तथादिशब्दस्य प्रकारवाचितायाः प्रतिषेधार्थम्। एवं हेमन्तान्तानिति व्याख्येयम्। दक्षिणां दिशं प्रति अयनं दक्षिणायनं, विसृजति जनयत्याप्यमंशं प्राणिनाञ्च बलमिति विसर्गः। संज्ञाप्रणयनञ्च व्यवहारार्थं, निरुक्तिप्रतीयमानार्थप्रतिपादनार्थञ्च ॥ ३ ॥

मायत्ते। स सूक्ष्मामपि कलां न लीयते इति कालः, संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः। तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति।" तन्त्रान्तरेऽपि "महदादिगुणान् यः परिणामयति स कालो महदादिगुणपरिणामस्वभावः स्वतो निर्व्विशेष आद्यन्तशून्योऽयमुपादायात्मानं पुरुषो विश्वरूपेण ससर्ज्ज। येन चाव्यक्तमूर्त्तिना ब्रह्मतन्मात्रं विश्वमिदं पृथक् प्रकाशयाम्बभूव। स पुनरग्रे यथाऽऽसीत् तथैवाऽद्यना वर्त्तते वर्त्तिष्यति चोत्तरमीदृगेव। तेन च यावताऽयं भगवानादित्यः पर्य्यटन्नतिक्रामति परमाणुमात्रं देशं तावानुच्यते परमाणुः कालः, परमाणू द्वावणुः, षट् परमाणवस्त्रसरेणुः स त्रयोऽणवः। त्रयस्त्रसरेणवस्त्रुटिः, शतत्रुटिर्वेधः, त्रयो वेधा लवः, त्रयो लवा निमेषः, त्रयो निमेषाः क्षणः, पञ्च क्षणाः काष्ठा, पञ्चदश काष्ठा लघु, पञ्चदश लघूनि नाड़िका, द्वे नाड़िके मुहूर्त्तः, त्रिंशन्मुहूर्त्ता अहोरात्रः, पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः शुक्लः कृष्णश्चेति, द्वौ पक्षौ मासः, मासौ द्वावृतुः, त्रय ऋतवोऽयनं तच्च दक्षिणमुत्तरं, ते च संवत्सरः। इत्येवं परमाण्वादिना संवत्सरान्तेन कालेन भगवानादित्यो ग्रहनक्षत्रादिसमवेतं कालचक्रमधिष्ठितः पर्य्यटति ; एवमेतज्जगत्। पुनरथ परिसंवत्सरान्ते तथैव पर्य्येति इत्यादि।

तत्र खलु परमाणुदेशस्त्वणुदेशस्यार्द्धम्। अणुस्तु त्रसरेणोस्तृतीयांशो देशः। त्रसरेणु पुनर्गगनोपरि वायुना विनापि यद्रजो निसर्गादुड्डीयमानपतनशीलं भूस्थानादवलोक्यते लोकैः स उच्यते। उक्तं हि "अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्॥" इति। कालोन्मानं पुनः पञ्चगुञ्जकमाषेण तुलितषट्-पलताम्रनिर्म्मितं पात्रं प्रस्थमितजलभाजनं चतुर्माषकताम्रनिर्म्मितचतुरङ्गुलशलाकया कृतच्छिद्रं कालेन यावता जले निमज्जति तावान् कालो नाड़िकेति बोध्यम्। "पाञ्चगौञ्जिकमाषेण षट्पलं ताम्रभाजनम्। जलप्रस्थावकाशाढ्यं चतुर्भिस्ताम्रमापकैः। चतुरङ्गुलया च्छिद्रीकृतं तच्च शलाकया। मज्जत्यम्भसि कालेन यावता सैव नाड़िका"॥ इति।

ननु परमाण्वादिभेदेनानन्ताङ्गं विद्यात् इति नोच्यते कथमिति नाशङ्क्यम्, ऋतुभेदेनोक्ता ऋतूनां प्रत्येकमाहाराचारविशेषोऽत्र वक्तव्य इति प्रयोजनं प्राधान्येन लभ्यते, दिनादीनान्तु प्रतिदिनमाहाराचारनिबन्धनसात्म्यविभिन्नतानियमाभावेन प्रयोजनाभावात् प्रातःकृत्यादिविभिन्नता हि प्रयोजनवती सर्व्वदिनमेकरूपा विना नैमित्तिकीं क्रियां तच्च चेष्टाहारव्यपाश्रयदिनसात्म्यमेव।

तद् यथा—निमित्तानुरूपेण कश्चित् प्रहरादूर्द्धं भुङ्क्ते ; कश्चित् प्रहरद्वयादित्यादि। नित्यन्तु सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे दिने। रात्रौ प्रहराद्वर्गागति। तदपि स्वस्थवृत्तं भवदपि नात्र दिनादिभेदेन वत्सरस्याङ्गमुक्तम् ऋतुसात्म्यज्ञाने हेतुभूतत्तुज्ञानार्थमृतुभिर्वत्सरस्याङ्गभेद उपदिष्ट इति।

ननु संवत्सरकालो यथैवर्त्तुभेदेन भिद्यते दिवसश्च तथा। महाकालः शीतोष्णवर्षलक्षणैरनुमीयते ; तदावृत्त्यैव पक्षमासर्त्वयनवत्सरयुगादय उच्यन्ते। यथा संवत्सरावृत्त्या युगादिद्विपरार्द्धान्तः काल उच्यते भवद्भिः। उक्तं हि सुश्रुते—"तत्र पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमनैर्जानीयात्" इति। अत्रोच्यते—सवत्सर इव शीतोष्णवर्षलक्षणोऽपि दिवसो न महाकालतयोपलभ्यते। ग्रीष्मर्त्तुकदिवसस्य यथा शीतोष्णवर्षलक्षणत्वं, न तथा हेमन्तर्त्तुकदिवसस्य। तत्र हि शीतमधिकमुष्णत्वमल्पमनल्पञ्च वर्षं नीहारस्येति। ग्रैष्मिकदिवसातिरिक्तत्वं हैमन्तिकदिवस्येति। संवत्सरो महाकालो न दिवसः। न चैवं हेमन्तादीनां स्वलक्षणादतिशयशीतोष्णादिलक्षणत्वे तस्य संवत्सरस्यातिरिक्तत्ववारणाथ कालातियोगो भवद्भिर्वक्तव्य इवास्माभिर्हैमन्तिकदिवसस्य दिवसस्वलक्षणातिशयलक्षणत्वेन दिवसातियोगो वाच्यः, स एव कालातियोग इति वाच्यमस्माकम्। कालातियोगे हि ऋतुव्यापत्तिजा भावव्यापत्तयो भवन्ति यथा, तथा युष्माकमपि स्वलक्षणयोगे भवन्तु ऋतुव्यापत्तिजा भावव्यापत्तय इत्यापत्तिः स्यात्। ननु ग्रैष्मिकदिवसस्य प्राह्णादीनां यथा कफादिजनकत्वं न तथा हैमन्तिकदिवसस्येति। युष्माकमिवास्माकं ते एव कालातियोगलक्षणर्त्तुव्यापत्तिजा व्याधयो भवन्त्येवेत्ति चेत् न, उक्त हि "स्वलक्षणयोगे ऋतुस्वभावजे भावानां सम्पद्व्यापत्ती।" तद्यथा —"भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ प्रावृडिति। तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्याः, आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायाः। ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्ते. विदाहाच्च पित्तसञ्चयमापादयन्ति. स सञ्चय शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति. आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं

गुण्यः, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपष्टम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति। स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति ; ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्ति आपश्च, ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थ-जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति। एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपे हेतुरुक्त इति।"

भवतान्तु कालस्य दिनस्य विनिगमनाभावेन मिथ्याहीनातिलक्षणजे भवतो भावानामेते व्यापत्सम्पत्ती स्वभावजे तु न स्त इति।

यदि च समरात्रिन्दिवेऽहोरात्र एव समशीतोष्णस्वभावे भवतो ये भावानां सम्पद्व्यापत्ती ते कालस्वभावजे इत्युच्यते—तदाऽस्माकमिवानियताः काल-योगातियोगमिथ्यायोगा न भवन्ति, भवन्ति च नियताः, भवन्त्विति चेत्—तर्हि दिनरात्र्योर्वृद्धिह्रासाभ्यां ग्रीष्मादौ कालातियोगायोगावन्यथाभावेन मिथ्या-योगश्च युगपदेव स्युः। तत्फलञ्च पित्ताद्यतिवृद्ध्यादिकं सममेवावयोरिति चेत्, तथापि दिनरात्र्योर्मानवृद्धिह्रासलक्षणावतियोगायोगावधिकौ स्वलक्षणा-तिशयन्यूनताभ्यां स्वीक्रीयेतां भवद्भिरिति, क्रियतां च नियतानियत-कालातियोगादीनां फलव्याध्याद्युपदेशः। किञ्च यदि समरात्रिन्दिवकालो महाकालः, तस्य रात्रिदिनयोर्ह्रासवृद्धिः कारणमर्कः अथवा चन्द्र उच्यते, तदा चन्द्रार्कयोर्गतिभेदे कोऽपरो हेतुः? तौ च चन्द्रार्कौ महाकालचक्रस्थितौ महाकालस्य चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन मार्गे परिगृहीतौ दक्षिणोत्तरमये ते। सम-रात्रिन्दिव एवाहोरात्रात्मकस्तु महाकालो न स्वान्तर्गतदिनरात्रिवृद्धिह्रासकर-कालविशेषस्वभावमार्गप्रतिपन्नौ चन्द्रार्कौ करोति। करोति चेत्, सर्व्वदैव दिनरात्र्योर्वृद्धिह्रासौ स्याताम्। न ग्रीष्मादौ ग्रीष्मादिलक्षणककालभावेन ग्रीष्मादावपि समरात्रिन्दिवाहोरात्रात्मककालस्वभावमार्गानुवृत्त्या वृद्धिह्रासा-सम्भवात्, सम्भवाच्च साम्यस्येति। तस्मात् समरात्रिन्दिवोऽहोरात्रो न न महाकाल इति। इत्थञ्च संवत्सररूपस्य महाकालस्य चक्रवद्भ्रमण-स्वभावात् चन्द्रार्कवातवारिदानां बलाबलगमनागमनाविर्भावतिरोभावादयो भवन्ति। तत्र विरोधिधर्म्माणामेकस्य बलेऽपरस्याबलत्वमिति शीतोष्णकरयोर्मिथो हीनाधिकसमबलैर्हीनाधिकसमलक्षणानि स्युरिति। एतेनार्कगमनादेव पर-

माण्वादिरौपाधिकः काल इत्युच्यते यत् तन्निरस्तम्। गमनस्य परमाण्वादिमानाभावाच्च। न हि गमनं परमाण्वादिदेशसंयोगमात्रं ; तादृशपरमाण्वादिसंयोगध्वंसस्तु कियता कालेनेति ? यावता कालेन स्यात्तावत् कालनिबन्धनमानसम्भवात्। सूर्य्यगमनस्य परमाण्वादिः काल एव च लभ्यते। तस्मान्नार्कागमनं कालः। अयं स्वस्वभावजचन्द्रार्कमेघवातवलाबलादिप्रयोज्यशीतोष्णवर्षान्यतमभावात्। अयं संवत्सरो महाकालः ; तथाविधशीतोष्णवर्षान्यतमलक्षणावयवात्। संवत्सरातिरिक्तो न महाकालः ; तथाविधशीतोष्णवर्षान्यतमलक्षणावयवातिरिक्तावयवाभावात्। स्वस्वभावजेत्यनेन जगतां न कालत्वम्। अयञ्च कालो नित्यः ; प्रत्यभिज्ञासिद्धनाशोत्पत्त्यभावात्। सोऽयं वैशाखीयः परमाण्वादिरिति ; स एवायं संवत्सर इत्यादिप्रत्यभिज्ञानस्य त्वयं संवत्सरो न स यस्मिन् भवान् काशीमगच्छदित्यादिभेदप्रतीत्या बाधितत्वाभावात् क्रियोपाधिभिर्व्यवच्छेदेऽपि तस्य नातिरिक्तत्वात्। यथायं युवा न स यस्य बालकस्य भवान् प्रिय आसीदित्यादिभेदप्रत्ययेन देवदत्तादेर्बालकस्य युवत्वेन प्रत्यभिज्ञानं न बाध्यते। स एव बालोऽयं युवेत्यभेदप्रत्ययात्। तथा स एव भवदीयकाशीगमनसंवत्सरोऽयं संवत्सरः ; भवान यस्मिन् संवत्सरे काशीं यस्मिन् माघेऽगच्छत् सोऽयं माघः पुनरागत इत्यादिप्रत्ययादिति। इत्थं व्यवस्थितं संवत्सरमृतुभेदेन षड़ङ्गं विद्यात्। त ऋतवः के, कथं वा स्युः ?—इत्याह तदिति। यः संवत्सरस्तस्येदमवयवरूपमिति। तदादित्यस्योदगयनमुत्तरायणमादानञ्चेत्यनर्थान्तरम्, शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् त्रीन्॥ दक्षिणायनं विसर्गश्च इत्यनर्थान्तरम्। वर्षादीन् हेमन्तान्तान् त्रीनृतूनिति द्वयं विद्यात्। तदित्युदगयनलिङ्गभाजित्वान्नपुंसकम्, उदगयनमादानञ्चेति चकारो विकल्पे समुच्चये वा।

ननूदगयनं कति दिनानि, दक्षिणायनञ्च कति दिनानीति ? अत आह—त्रीनित्यादि। बहुवचनान्तत्वेन प्रत्येकमन्वयादुदगयने चादाने चोद्देश्यविधेयभावेन मिलितमिति शिशिरवसन्तग्रीष्मा उदगयनमादानञ्च भवन्ति न त्वेको वा द्वौ वोदगयनं, द्वौ वैको वा ऋतुरादानमित्यर्थः। इत्थञ्च यस्मिन् दिने यस्मिन्नेव परमाणुकाले भगवानादित्य उत्तरां दिशमयते तत्कालावधि यावदुत्तरदिगयनमुदगयनम्। अन्यद्दक्षिणायनम्। एवं वर्षादीनित्यत्र त्रीनिति पदमनुवर्त्तते। बहुवचनेन पूर्व्ववद् व्याख्येयम्। एतेनादित्यस्य मकरादिराशिसंक्रमणेन माघादिद्विद्विमासात्मका ऋतवः शिशिरादयः स्युरिति यैरुच्यते तन्निरस्तम्। उत्तरदक्षिणायनाभ्यामेव शीतोष्णादिकं ... ह्रासप्रत्ययादुत्पत्तेश्च। किन्तूत्तरायन-

विसर्गे पुनर्व्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुनरादाने।

दिनावधि एकषष्टिदिनैः शिशिरः, तत एकषष्टिदिनैर्वसन्तः, ततः एकषष्टिदिनै-र्ग्रीष्मः, ततः किञ्चिन्न्यूनैकषष्टिदिनैर्वर्षाः, ततः किञ्चिन्न्यूनैकषष्टिदिनैः शरत्, ततः किञ्चिन्न्यूनैकषष्टिदिनैर्हेमन्तः, इति पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशतीदिनैः संवत्सरः। इति। शिशिरादींस्त्रीनित्युक्तौ ग्रीष्मान्तानिति लाभे पुनर्वचनं प्रकारार्थकादि-शब्दसन्देहनिरासार्थम्। एवं परत्रापि बोध्यम्। वस्तुतस्तु शिशिरादींस्त्री-नित्युक्तेऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वसन्तग्रीष्मवर्षा इति लाभवारणार्थं पुन-र्ग्रीष्मान्तानित्युक्तं ; वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तांस्त्रीनित्यत्र वर्षादीन् पुनस्त्रीनित्युक्ते-प्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शरद्धेमन्तशिशिरा उत्तरायणमिति लाभात्। एवं त्रीन् ग्रीष्मान्तानित्युक्ते तथालाभे पुनः शिशिरादीनिति पदं तद्गुण-संविज्ञानबहुव्रीहिज्ञापनार्थम्। तेन हिमशिशिरवसन्तान्तांस्त्रीनादानमित्यर्थ-व्यवच्छेदः। वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तांस्त्रीनित्यत्रापि हेमन्तान्तान पुनस्त्रीनित्युक्ते त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ग्रीष्मवर्षाशरदो विसर्ग इति लाभात्। यदि च शिशिरादींस्त्रीनादानं वर्षादीन् हेमन्तान्तांस्त्रीन् विसर्गं विद्यादित्युच्यते, तथा शिशिरस्यादिर्हेमन्तः, तान् शिशिरादीन् हिमशिशिरवसन्तानादानं विद्यात्। (विसर्गं) वर्षाणामादिर्ग्रीष्मस्तान् हेमन्तोऽन्ते येषां तान् ग्रीष्मवर्षाशरदो विसर्गं विद्यादिति लाभः स्यात्। तथा चादानं शिशिरादींस्त्रीन ग्रीष्मान्तान वर्षादीं-स्त्रीन् विसर्गं विद्यादित्युक्तावपि तथैव स्यात्। एवमादानं ग्रीष्मान्तांस्त्रीन् वर्षादीन् हेमन्तान्तांस्त्रीन विसर्गमित्युक्तावपि। एवमादानं शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तांस्त्रीन् विसर्गं हेमन्तान्तांस्त्रीनित्युक्तावपि स्यात् तथेति॥ ३॥

गङ्गाधरः—अथर्त्तुषट्कज्ञानार्थं सामान्यधर्म्ममादानत्वं शिशिरादीनां त्रयाणां विसर्गत्वं वर्षादीनां त्रयाणामुक्त्वा तदादानत्वं किंतावत्, विसर्गत्वञ्च? इत्या-काङ्क्षायां पूर्व्वमुदगयनत्वेन धर्म्मक्रियादौ प्रशस्तत्वेन प्राधान्यादग्रे आदानस्याभि-धाने कर्त्तव्येऽपि अत्र तु प्राधान्याद्विसर्गस्य प्राणबलजनकत्वेनादावेव विसर्गत्व-धर्म्मं दर्शयति—विसर्गे पुनरित्यादि। वायवो नातिरूक्षाः किञ्चिद्रूक्षस्निग्धा

चक्रपाणिः—विसर्गधर्म्मं निर्दिशति—विसर्गे पुनरित्यादि। यद्यपि चादानमादौ पठितं तथापि प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्यादौ विसर्गगुणकथनं, यदि वा प्रथममादानस्योत्तरायणरूपस्य प्रशस्तत्वादग्रेऽभि-धानम्, इह तु विसर्गस्य बलजनकत्वेनाभिप्रेतत्वादग्रेऽभिधानम्। नातिरूक्षा इति सौम्यविसर्ग-कालसम्बन्धे मन्दीकृतरौक्ष्या प्रवान्तीति। इतरे पुनरादान इति—अप्रशान्तातिरूक्षाश्चाग्नेया-

सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयन् जगदाप्याय-
यति शश्वत्, अतो विसर्गः सौम्यः ॥ ४ ॥

आदानं पुनराग्नेयम्। तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभाव-

रुक्षाः भवान्ति, रौक्ष्यस्वभावात्। इतरे पुनरादाने नातिरुक्षभिन्नाः, आदाने तु वायवोऽतिरुक्षाः भवान्तीत्यर्थः। वैसर्गिकवायूनां किञ्चित्स्निग्धरुक्षत्वे हेतुमाह—सोमश्चेत्यादि। विसर्गे सोमश्च यस्मात् अव्याहतबलः बलोपहनन-कालमार्गमेघवातादिभिर्व्याहतबलत्वाभावेन क्रमेणोपचितबलः शिशिराभिः शीताभिर्भाभिर्दीप्तिभिर्जगदाप्याययति पुष्टीकरोति शश्वदिति; अतो हेतोर्विसर्गः सौम्यः सोमगुणबहुलः। सुतरां विसर्गे वायवो नातिरुक्षाः; सौम्यविसर्गस्य शैत्येनाल्पीकृतरुक्षत्वात् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—आदानिकवायूनामतिरुक्षत्वे हेतुमाह—आदानं पुनरित्यादि। पुनस्तुकारार्थे; भिन्नक्रमस्तेन लभ्यते। तथा च यस्मात् सोमश्चादाने बलोप-हननहेतुकालमार्गार्कवातादिसद्भावेनैभिरेव व्याहतबलः क्रमेणोष्णाभिः द्युतिभिः सूर्य्यांशूपतप्यमानं जगन्नाप्याययति कालमार्गवातादिभिः क्रमेणोप-चितबलः सूर्य्य उष्णाभिर्भाभिर्मन्दीकृतसोमबल उपतापयति वा शश्वदिति; अतो हेतोरादानमाग्नेयं तेजोगुणबहुलं; सुतरामादाने वायवोऽतिरुक्षाः, रुक्षादानसम्बन्धेन वर्द्धितरुक्षत्वात्। ननु विसर्गादानयोः स्निग्धरुक्षत्वहेतू सोमसूर्य्यौ किं भवतः स्यातां वा, तयोर्वायोश्च बलाबलहेतुः पुनः को भवतीति? अत आह—तावेतावित्यादि। ताविति प्रसिद्धौ। एताविति विसर्गादानरूपयोः संवत्सरात्मकमहाकालावयवयोर्लिङ्गानामौष्ण्यरौक्ष्यझञ्झा-वातादीनां हेतू अर्कवायू। सोमश्चेति चकारेण स एव इत्यर्थात्। विपरिणामात् स प्रसिद्धः, एष विसर्गादानरूपसंवत्सरात्मकमहाकालावयवयोर्लिङ्गानां शैत्य-

द्रानसम्बन्धाहितरुक्षत्वात्। सोमश्चेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण सम्बध्यते, अव्याहतबल इति काल-मार्गमेघवातादिभिस्तदा सूर्य्यस्य सोमपरिपन्थिनो हतबलत्वात्। शिशिराभिः शीताभिः, शश्वदिति च्छेदः। सौम्य; सोमगुणप्रधानः, आग्नेयमग्निगुणप्रधानमप्रतिहतबलत्वेनेत्यर्थः। नन्वेतावतैवादित्य-चन्द्रवातानां बलवत्त्वमबलवत्त्वञ्च कथं भवतीत्याह—तावेतावित्यादि। कालो देवतारूपः, स च नित्यरूपोऽपि प्राणिनामदृष्टेन नानारूपेण गृहीतः सन् कदाचित् सूर्य्यबलवायुबलसोमबलादीन् करोति। स्वभावः सूर्य्यस्य सौम्यांशक्षयकर्त्तृत्वादिः सोमस्याप्यायनादिः वायोर्विरुक्षणादिः, मार्गो

मार्गपरिगृहीताः कालर्त्तु-रसदोष-देहबलनिर्व्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

स्निग्धत्वादीनां हेतुः सोमश्च। एते त्रयः कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः प्राणिनां नानारूपैरदृष्टैर्गृहीतेन देवरूपेण कालेन परिगृहीताः कालर्त्त्वादीनां निर्व्वृत्ति-प्रत्ययभूता भवन्तीति स्वभावेन सूर्य्यः सौम्यांशक्षयादिकरत्वेन, वायुर्विरूक्षणा-दिना स्वभावेन, सोमः शैत्यस्नेहादिकरत्वस्वभावेन, परिगृहीतः कालर्त्त्वादि-निर्व्वृत्तिप्रत्ययभूता भवन्ति। मार्गेण पथा ; सूर्य्यो दक्षिणेनोत्तरेण च कर्कटा-दिना धनुरन्तेन दक्षिणेन, मकरादिना तूत्तरेण पथा परिगृहीतः कालर्त्त्वादीनां निर्व्वृत्तिप्रत्ययभूतो भवति। वायुस्तु न मार्गपरिगृहीतोऽस्ति मार्गाभावात्। सोमश्च मेषादिमार्गेण परिगृहीतः कालर्त्त्वादीनां निर्व्वृत्तिप्रत्ययभूतो भवति। कालः संवत्सरः, अयने च द्वे। ऋतवः शिशिरादय इत्येके व्याचक्षते, तद-सम्यक् ; कालस्य प्राणिनामदृष्टगृहीतत्वे प्रमाणाभावात्, पुनः कालर्त्त ग्रहणे पौनरुक्त्यदोषात्, वायोश्च मार्गपरिग्रहाभावेन तत्र लक्षणव्यभिचाराच्च ; दक्षिणो-त्तरमार्गौ त्वर्कस्य कर्कटमकरादीनां मध्ये, कर्कटमकरसंक्रमणात् पूर्व्वमर्कस्य दक्षिणोत्तरगमनाच्च। अन्ये तु कालर्त्तु इत्यत्र कालश्चासौ ऋतुश्चेति, ऋतुविशेषणं कालपदं "स्त्रीणामार्त्तवं व्यवच्छिनत्ति" इति वदन्ति। तेषामत्र सन्देहे रसशब्दस्य शृङ्गारादिवाचकत्वव्यवच्छेदार्थं विशेषणस्यावश्यकत्वात् तद्धेयम्। वस्तुतस्तु ता-वेताविति पूर्व्ववद् व्याख्येयम्। तावेतावर्कवायू स एष सोमश्चैते त्रयः कालस्य महाकालस्य संवत्सरस्य चक्रवद् भ्रमणस्वभावेन येन भावानां विशेषे लक्षणान्तर-सम्पद्व्यापज्जीवनमरणफलं स्यात्। तेन चक्रवद् भ्रमणस्वभावेन भ्राम्यमाणाः कालेनैव मार्गेण दक्षिणादिगमनपथेन परिगृहीता नीताः गृहीतस्वस्वमार्गाः सन्तः कालर्त्तु रसदोषदेहबलनिर्व्वृत्तिप्रत्ययभूताः स्युः। कालस्य महाकालस्य अलक्षणस्य शीतोष्णवर्षलक्षणवत्तया निर्व्वृत्तौ तथर्त्तूनां रसानां दोषाणां देहानां बलानाञ्च निर्व्वृत्तौ निष्पत्तौ प्रत्ययभूता यथाक्रमकारणभूताः पूर्व्वप्रसिद्धाः

दक्षिण उत्तरश्च ; तत्र दक्षिणः कर्कटादयो धनुरन्ताः, मकरादिरुत्तरः। एते च कालस्वभावमार्गपरिग्रहा यथासम्भवं बोद्धव्याः ; न हि सोमे मार्गपरिग्रहः कश्चिद्विशेषमावहति ; वायोश्च मार्गपरिग्रह एव नास्ति। परिगृहीताः सम्बद्धाः, कालर्त्त्वादीनां निर्व्वृत्तिप्रत्ययभूता निष्पत्तिकारणभूताः, उप-दिश्यन्ते आचार्य्यैरिति शेषः। कालः संवत्सरोऽयनद्वयञ्च, ऋतवः शिशिरादयः, देहस्य बलं देहबलम्। अन्ये तु ब्रुवते संवत्सरस्यायनद्वयस्य च ऋतुमेलकरूपत्वादृतुग्रहणेनैव ग्रह०

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र-रुक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्य-

समुपदिश्यन्ते सम्यगव्यभिचारेणोपदिश्यन्ते । अभूततद्भावच्विप्रत्ययाभावात् प्रसिद्धा इति ख्यापितम् । अत्रार्कस्य प्रागुपादानात् सर्व्वत्र कारणत्वम् । तथार्क-वायू इति पृथक्पाठाददानेऽर्कवाय्वोः कारणत्वं, तत्रार्कस्य प्राधान्यं, वायोर्मध्य-मत्वं, सोमस्याप्राधान्यम् । विसर्गे पुनः सोमस्य प्राधान्यं, चकारात् सूर्य्य-वाय्वोर्मध्यमत्वादप्राधान्यात् कारणत्वं ख्यापितमिति । केचित् तु सोमस्यैवेत्याहुः, तन्न, वायवो नातिरुक्षाः प्रवान्तीत्युक्तेः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एतल्लक्षणमुदाहरति—तत्रेत्यादि । तत्र कालस्वभावेन मार्गं परिगृह्णन् रविरर्थात् तेनैवोत्तराभिमुखीभूय क्रमेण प्रखरतामापद्यमानः क्रमेण प्रखरत्वमापद्यमानाभिर्भाभिर्जगत्स्नेहं क्रमेणाददानस्तत्र कालस्वभावेन मार्गं सप्तविधं परिगृह्णन्तो वायवः प्रवहादयः सप्त क्रमेण पाश्चात्त्यादिगतिमापद्यमानाः स्वतो रुक्षाः शीताश्च सन्तोऽपि रवेस्तेजोमयस्य रुक्षस्य भाप्रखरत्वनातिशयरुक्षाः पुनः सन्तो जगतः स्नेहं यथाक्रममुपशोषयन्तः, चकारादत्र शशिनि चोपहतबले क्रमेण मन्दीकृतशैत्यादौ चन्द्रे सति, शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं क्रमेण शिशिरत्ववसन्तत्वग्रीष्मत्वस्वरूपेण परिणम्यमानेषु कालेषु यथाक्रममेव रौक्ष्य-मुत्पादयन्तोऽर्थाद्भावानां क्रमेणैव रुक्षान् कालेषु शिशिरादिषु तिक्तकषाय-कटुकान् रसांश्च क्रमेणाभिवर्द्धयन्तो नृणां क्रमेणैव वृद्धतिक्तकषायकटुकरस-वद्देहानां क्रमेणैव तिक्तकषायकटुकरसद्रव्योपसेविनां क्रमेण रुक्षदोषाणां वाता-

लब्धं ; कालग्रहणमृतुविशेषणं ; तेन, कालरूप ऋतुरिति । स्त्रीणामेवार्त्तवदर्शनं यद्दतुस्तद्व्या-वर्त्तयते । प्रत्ययभूता इत्यत्र भूतशब्द उपमाने । केचिद्व्याख्यानयन्ति—अर्कवायू इत्येकतया पठित्वा सोमश्चेति यत् पृथक् पठति, तेनार्कवाय्वोर्मिलितयोरादानं प्रति कारणत्वं, विसर्गं प्रति पृथगेव सोमस्य कारणत्वमिति दर्शयति । एवं बलहरणबलकरणादिष्वपि बोद्धव्यम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—तत्रेत्यादि ।—आददान इत्युच्छोषयन्, जगतः स्थावरजङ्गमस्य, स्नेहं सारं सौम्यभागमित्यर्थः । न केवलं रविः, वायवश्च शोषयन्तः स्नेहमिति सम्बन्धः । तीव्राश्च रुक्षाश्च तीव्ररुक्षाः ; यदि वा तीव्रं रौक्ष्यं येषां ते तीव्ररौक्ष्याः ; एतच्चादाने तीव्रेण रविणा सम्बन्धात् वायोर्भवति योगवाहित्वाद्वायोः । उक्तं हि—“योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्” इत्यादि । यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यम् अल्पं, तिक्तं रसमल्पञ्च दौर्ब्बल्यं ; तथा वसन्ते मध्यं रौक्ष्यं, कषायं रसं, मध्यं दौर्ब्बल्यं ; तथा ग्रीष्मे प्रकृष्टं रौक्ष्यं, कटुकं रसं, महच्च दौर्ब्बल्यं दर्शयति ।

मुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्द्धयन्तो नृणां दौर्ब्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे शशिनि चाव्याहतबले माहेन्द्रसलिलप्रशान्त-

दीनां दुष्टिवृद्धिमतामरूक्षकफादिह्रासवतां क्रमेणैव दौर्ब्बल्यमावहन्ति। यथाक्रममिति क्रमः क्रम इति यथाक्रमं तेन, तथा क्रमस्तु उत्तरोत्तरक्रमार्थ इति। तेनार्कवायुभ्यां सोमाच्च उत्तरोत्तरशीतोष्णवर्षलक्षणतयोत्तरायणस्य कालविशेषस्य शिशिरादीनां त्रयाणामृतूनां तदयनान्तर्गतानां क्रमेण शीतोष्णवर्षलक्षणानां निर्वृत्तिः, तिक्तादिरसानां निर्वृत्तिः, भावानां रूक्षत्वदोषस्य वायोश्चातिरूक्षत्वदोषस्य निर्वृत्तिः. नृणाञ्च देहे वातादिप्रकोपस्य निर्वृत्तिर्देहस्याल्पबलरूपबलनिर्वृत्तिरुदाहृता भवति। तस्मादादानमुच्यते ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—सोमार्कवायुभ्यश्च कालत्त्वांदुदाहरणान्तरमाह—वर्षेत्यादि। तत्रेति पूर्व्वमुक्तमनुवर्त्तते। तत्र कालस्वभावमार्गं परिगृहीता वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु वर्षोष्णशीतलक्षणरूपेण लक्ष्यमाणे काले पुनस्तत्र हेतुभूते दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवातवर्षनिहतप्रतापे, कालेन महाकालेन संवत्सरेण तस्य स्वभावाच्चक्रवद् भ्रमणात् प्रापितमार्गेण दक्षिणादिपथेन तत्कालेन च जनितमेघेन तत्कालेन च जनितवातेन तत्कालेन च जनितवर्षेण निहतप्रतापे,

यद्यपि च कषायो रसो रूक्षतमः, कटुकश्च रूक्षतरः, यदुक्तं 'राक्ष्यात् कषायो रूक्षाणां प्रवरो मध्यमः कटुः" इत्यादि ; रौक्ष्यप्रकर्षश्च ग्रीष्मे, मध्यमबलञ्च रौक्ष्यं वसन्ते ; तथापि वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकस्य वाय्वग्निगुणबहुले ग्रीष्मकाल एवोत्पत्तिः ; पवनपृथिव्युत्कर्षवति तु वसन्ते च पवनपृथिव्युत्कर्षजन्यस्य कषायस्योत्पत्तिः ; यदुक्तं "वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः, पवनपृथिव्यतिरेकात् कषाय:" इति। पृथिव्याद्युत्कर्षश्च कालविशेषप्रभावकृतः कार्यदर्शनादुन्नेयः। अभिवर्द्धयन्त इति वचनाद् यथास्वकाले तिक्तादीनाम् अतिवृद्धिः सूच्यते, तेन, न तदेकरसत्वम्। अत्र च क्रमवद्रौक्ष्योत्पत्तितिक्ताद्युत्पत्ती अपि दौर्ब्बल्योत्पत्तौ कारणं, यत्, रौक्ष्यमुत्पादयन्त इति तिक्तकषायकटुकानभिवर्द्धयन्त इति च हेतुगर्भविशेषणद्वयं कृत्वा दौर्ब्बल्यमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—वर्षेत्यादि।—तुशब्दः पूर्व्वपक्षव्यावृत्तौ, दक्षिणाभिमुखे दक्षिणाशां गन्तुमुद्यत एवार्के, तेन विषुवोभयोपलक्षितमध्यदेशादुत्तरेण वर्त्तमानोऽपि रविर्यदैव दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो भवति तदैव क्षीयमाणबलो भवति. उत्तराशागमनप्रकर्षाहितबलप्रकर्षतया तु स्तोकस्तोकक्रमापचीयमानबलोऽपि तथा दुर्ब्बलो न लक्ष्यते। एवमुत्तरायणेऽपि व्याख्येयम्। कालः पूर्व्वं व्याख्यात. मार्ग इह दक्षिणाभिमुखः, मेघस्य वातो मेघवातः, वर्षणं वर्षः, एतैरभिहतप्रतापेऽर्के

सन्तापे जगत्यरुक्षा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमम् ।
तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

क्रमादल्पाल्पप्रखरकरह्रासे, सुतरां शशिनि चाव्याहतबले क्रमेणोपचितबले सुतरां माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति स्निग्धे सति अरुक्षाम्ललवणमधुर-रसा यथाक्रमं वर्षास्वम्लरसः शरदि लवणरसो हेमन्ते मधुररस एते प्रवर्द्धन्ते। रुक्षाश्च रसास्तिक्तकषायकटुका ह्रसन्ति। तत्र तथाभूते सति क्रमेण बल-मुपचीयते नृणाम् अम्ललवणमधुररसवद्देहानां क्रमेण वृद्धाम्ललवणमधुररसवद्-द्रव्योपसेविनां क्रमेणारुक्षदोषाणां कफादीनां वृद्धिमतां रुक्षदोषवातादीनां दुष्टिह्रासवतामिति। न चाम्लो रसोऽपि सतोयभूम्यग्निगुणबाहुल्याल्लवणः क्षित्यग्निगुणबाहुल्याद्भवन्नप्याग्नेयः सूर्य्यबलस्य किञ्चिन्मान्द्ये सोमस्य किञ्चित्प्राबल्ये वर्षास्वग्निजलगुणबहुलोऽम्लो रुक्षो जायते, शरदि च तयो-र्मध्यबले समे भूम्यग्निगुणबहुलो लवणो भवति। भूमिर्हि जलानुप्रवेशान् किञ्चित्स्निग्धेति लवणोऽप्यरुक्ष इति।

अत्र कालेनार्कवायुसोमा उष्णयोगवाहित्व-शीतरूपेण स्वस्वस्वभावेन च दक्षिणादिमार्गेण च परिगृहीताः कालर्त्त्वादिप्रत्ययभूताः स्युरिति व्याख्याने कालर्त्त्विति कालपदस्य नैरर्थक्यापत्तिः ; कालस्यैवार्कवायुसोमानां कालर्त्त्वादि-निर्वृत्तौ समानरूपेण कारणत्वापत्तिश्च। मुख्यामुख्यकारणत्वाभावे हि कालस्य शैत्यौष्ण्यवर्षान्यतमलिङ्गकस्यवार्कादीनामपि शीतादिलिङ्गकत्वं स्यात्। तथात्वे हि अयं महाकालावयवः शिशिराख्यकालः क्रमेणाल्पाल्पस्वस्वभावजनितार्क-प्रखरकरवातातिरौक्ष्य-तीव्रगतिसोम-स्निग्ध-शैत्यहानि-जनिताल्प-शीतोष्ण वर्ष-वत्त्वादित्येवं यथा तथाऽयं सूर्य्योऽयं वायुरयं सोमो वा शिशिराख्यः कालस्तथा-त्वादिति स्यात्। अर्कस्वभावेनैव स्वकरप्रखरत्व-वातातिरुक्षत्व-तीव्रगति-सोमस्निग्धत्वशैत्यादीनां जनितत्वात्। वायुस्वभावेन च स्वातिरौक्ष्यतीव्र-गतिसूर्य्यप्रखरकरसोमस्निग्धत्वशैत्यादिहानीनामुत्पत्तेः। सोमस्वभावेनैव च स्वशैत्यस्निग्धत्वादिहानिसूर्य्यकरप्रखरतावायुरौक्ष्यतीव्रगतीनामुत्पत्तेश्च। सूर्य्यो हि तैजसस्वभाववान्, वायुर्हि वायव्यस्वभाववान्, सोमोऽप्याप्यस्वभाववान्।

इति सम्बन्धः, वातस्त्विह मेघसम्बन्धाहितशैत्योऽर्कतापपरिपन्थी भवति, शशिनोऽव्याहतबलत्वं सूर्य्यस्य परिपन्थिनोऽभिहतप्रतापत्वादनुगुणमेघवातवर्षणयोगाच्च। जगति स्थावरजङ्गमे। अत्र च पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः सलिलाग्निभूयिष्ठत्वात् लवण इत्युक्तं, तत् कथं सौम्ये विसर्गे

तत्तत्स्वभावसामान्याद् वृद्धिः। तत्तत्स्वभावविशेषाद् ह्रासः। तत्तत्स्वभावाविर्भावतिरोभावे तु कालस्वभावो हेतुरिति चेत्? उच्यते; तदागम्यतां भवद्भिरस्मद्व्याख्यानवर्त्मनि। तर्हि गतौ सूर्य्यादीनां कालकर्त्त्र्वादिनिर्व्वृत्तौ कालेनैव स्वस्वभावमार्गाभ्यां स्वस्वधर्म्मपरिग्रहः कल्प्यः। केवलेनैव महाकालस्वभावेन मार्गपरिग्रहात् तु सूर्य्यादीनां स्वस्वस्वभावौष्ण्यादिप्रजननसिद्धिः। कालेन स्वभावाच्चक्रवद्भ्रमणात् स्वस्वमार्गेण नीताः सूर्य्यवायुसोमा इति वचनेनैव सूर्य्यादीनां स्वस्वमार्गग्रहणोक्तिसिद्धौ यत् कालस्वभावमार्गपरिगृहीता इत्युक्तं तेनैवं ख्यापितम्। कालस्य निर्गुणस्य निष्क्रियस्य स्वजन्यत्वेन शीतोष्णवर्षाणामाश्रयत्वे चक्रवद्भ्रमणमेव स्वस्वभावः, तच्चक्रवद्भ्रमणस्वभावात् तत्कालचक्रस्थानां सूर्य्यादीनां स्वस्वमार्गप्रतिपन्नानां हेतुत्वमिति। कल गतिसङ्ख्यानयोश्चौरादिको धातुः। कलयति भूतानि भ्रामयतीति कालः। चक्ररूपे स्वस्मिन् स्थितराशिचक्रस्थग्रहनक्षत्रादीनां स्वस्वमार्गपरिग्रहादिनिर्व्वर्त्तकभ्रमणशीलः। मार्गश्चार्कस्य दक्षिणोत्तरगमनस्य पन्थाः। सोमस्यार्कसन्निकर्षगमने दक्षिणोत्तरयोः पन्थाः। वायोश्च मार्गाः सप्त प्रवहनादयः। तदुक्तं महाभारते मेघगर्ज्जने शुकवैशम्पायनादिषु वेदव्यासेनाध्ययनान्निवारितेषु शुक उवाच। तद् यथा—

"शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वितः।
अपृच्छत् पितरं ब्रह्मन् कुतो वायुरभूदयम्।
व्याख्यातुमर्हति भवान् वायोः सर्व्वविचेष्टितम्॥

व्यास उवाच—पृथिव्यामन्तरीक्षे च यत्र संवान्ति वायवः।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान् निबोधानुपूर्व्वशः॥
तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाबलाः।
तेषामप्यभवत् पुत्रः समानो नाम दुर्ज्जयः॥
उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत् सुतः।
अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततोऽपरः॥
अनपत्योऽभवत् प्राणो दुर्द्धर्षः शत्रुतापनः।
पृथक् कर्म्माणि तेषान्तु प्रवक्ष्यामि यथातथम्॥
प्राणिनां सर्व्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक्।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते॥

तयोश्चाग्नेययोः उत्पाद इति न वाच्यम्; यतो बलप्रकर्षवतोऽस्य क्षीयमाणबलस्यापि विषुवपर्य्यन्तं बलवत्त्वमस्त्येवेति व्युत्पादितमेव॥ ७॥

प्रवयत्यभ्रसंघातान् धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ।
अन्तरे स्नेहमभ्येत्य तडिद्भ्यश्चोत्तमदुग्रतिः ॥ १ ॥
आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ।
उदयं ज्योतिषां शश्वत् सोमादीनां करोति यः ।
अन्तर्देहेषु चोदानं संवदन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥
यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् ।
उद्धृत्य ददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥
योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान् पर्ज्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम वंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥ ३ ॥
संमुह्यमाना वहुधा येन नीताः पृथग्घनाः ।
वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घना घनाः ॥
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय सम्भूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥
योऽसौ भरति भूतानां विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्द्दनः ॥ ४ ॥
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेण रुजता नगाः ।
वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति वलाहकाः ॥
दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ५ ॥
यस्मिन् परिप्लवा दिव्या वहन्त्यापो विहायसा ।
पुण्यश्चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥
दूरात् प्रतिहतो यस्मिन् नैकरश्मिर्दिवाकरः ।
योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुन्धरा ॥
यस्मादाप्यायते सोमः क्षीणः सम्पूर्णमण्डलः ।
षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जपतां वरः ॥ ६ ॥
सर्व्वप्राणभृतां प्राणान् योऽन्तकाले निरस्यति ।
यस्य वर्त्मानुवर्त्तते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥
परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

भवति चात्र।

आदावन्ते च दौर्ब्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम्।
मध्ये मध्यबलन्त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्द्दिशेत्॥ ८॥

विष्णोर्निश्वासतो वातो यदा वेगसमीरितः॥
सहसोदीर्य्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा॥"

इति सप्त मार्गाः सप्त बहिश्चरा वायवः। समानादयः पञ्च शरीरचराः। इह तु बहिश्चराः सप्त वायवो ज्ञेयाः। कालत्र्वादिनिर्वृत्तिहेतुत्वात्॥ ७॥

गङ्गाधरः—अथायमर्थो येन श्लोकेनाभ्यनूक्तस्तं वक्तुमाह—भवति चात्रेति। श्लोकमाह—आदावित्यादि। यथाक्रमं विसर्गादानयोर्दक्षिणायनोत्तरायणयोरादावन्ते च नृणां दौर्ब्बल्यं भवति कालकृतम्। विसर्गस्यादौ वर्षाकाले तथा आदानस्यान्ते ग्रीष्मे नृणां दौर्ब्बल्यमिति तुल्यत्वेऽपि यद्विसर्गे बलमुपचीयते नृणामित्युक्तं तद्वर्षासु ग्रीष्मापचितबलस्योपचयारम्भः। ततः शरद्धेमन्तापेक्षया दौर्ब्बल्यं ग्रीष्मापेक्षयोपचितबलत्वमित्यवधेयम्। एवं विसर्गादानयोर्मध्ये मध्यबलं विसर्गस्य दक्षिणायनस्य मध्यऋतौ शरदि मध्यबलं बलस्योपचयारम्भात् क्रमेण बलस्योपचयो मध्यमः, ततो मध्यबलमेव भवति। एवमादानस्य उत्तरायणस्य मध्यऋतौ वसन्ते मध्यबल शिशिरे बलापचयारम्भात् क्रमेण वसन्ते बलस्य मध्यमापचय इति मध्यबलं भवति। एवं विसर्गादानयोर्यथाक्रममन्तेऽग्रे च श्रेष्ठं बलं निर्द्दिशेत्। विसर्गस्य दक्षिणायनस्यान्ते हेमन्ते क्रमेण बलोपचयसम्पूरणप्रायात् श्रेष्ठं बलं निर्द्दिशेत्। आदानस्योत्तरायणस्याग्रे शिशिरे हेमन्तोपचितसम्पूर्णबलस्याऽऽदानेऽपचयारम्भेऽपि क्रमेण नृणां श्रेष्ठमेव बलं वर्त्तते। वृद्धिह्रासौ हि क्रमेण भवतः, नैकदा सर्व्वथा वृद्धिह्रासौ भवत इति। इत्येवमृतुनिबन्धनं बलस्याल्पत्वमध्यत्वश्रेष्ठत्वभेदेऽपि वर्षादिषु त्रिषु प्रतिदिनं बलोपचयः, शिशिरादिषु त्रिषु प्रतिदिनं बलापचय इति। तत उक्तं—नृणामादाने दौर्ब्बल्यं विसर्गे बलोपचय इति। तथा चादिदिने ग्रीष्मावसाने चरमपरमाणुक्षणे च निःशेषेणापचयाद्दौर्ब्बल्यस्य सीमा भवति।

चक्रपाणिः—सम्प्रति शिशिरादौ बलह्रासः प्रतिपादितो वर्षादौ च बलोत्कर्षः ; तत्र शिशिरे दुर्ब्बलाः, वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भवन्तीत्यादिदुर्ग्रहं निषेद्धमाह -आदावन्ते चेत्यादि। विसर्गस्यादौ वर्षासु, आदानस्यान्ते ग्रीष्मे दौर्ब्बल्यं प्रकर्षं प्राप्तं विनिर्द्दिशेदिति सम्बन्धः ; तथा मध्ये विसर्गस्य शरदि, आदानस्य मध्ये वसन्ते मध्यं नातिक्षीणं नातिवृद्धं बलं विनिर्द्दिशेदिति योज्यम्.

शीते शीतानिलस्पर्श-संरुद्धो बलिनां बली ।
पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥

एवं मध्ये शरदि वसन्ते च मध्यबलं मध्यमभावात् । अन्तेऽग्रे च विसर्गस्यान्ते हेमन्ते श्रेष्ठबलमादानस्याग्रे शिशिरे च श्रेष्ठबलं क्रमेण हेमन्तावसान चरम-परमाणुक्षणे शारीरसौम्यभावानां कालस्वभावमार्गप्रतिपन्नार्कवायुसोमेभ्यो निःशेषणोपचयसीमा भवति । वर्षासु निःशेषेणापचयादुपचयात्यल्पारम्भ इति । अथैवं षट्स्वृतुषु शिशिरादिषु नृणां बलापचयापचययामात्राशनस्य केवलस्य न हेतुत्वमनात्मयाहारविहाराभ्यामामयसम्भवेन बलवर्णवृद्ध्यसम्भवात् । तस्याशिताद्यादाहाराद् बलं वर्णश्च वर्द्धते इति प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तस्मात् प्रत्यृतु आहारविहारोपसेविना मात्राशिनाऽशिताद्यादाहाराद् बलवर्णवृद्धिरेकान्ततनैव भवतीति । अत ऋतुविशेषेष्वाहारविहारविशेषाणां विधिरुपदेश्य एव भवति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तत्राहाराचारविधौ वक्तव्ये हेमन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन शिशिरस्य प्रायेण तुल्यविधित्वाच्च शिशिरादतिविप्रकृष्टोत्तरत्वाच्च हेमन्तस्य विधिः प्राक् शिशिरविधेरुपदिश्यते—शीत इत्यादि । हेमन्ते संवत्सरात्मकमहाकालावयव-विशेषे केन ज्ञेय इत्यत आह—शीते इति । सर्व्वर्त्तुषु शीतोष्णवर्षाणि सन्त्यपि कालस्वभावात् स्वस्वमार्गप्रतिपन्नत्वेऽर्कस्यातिक्षीणबलवायुसोमातिबलजानता-त्यौष्ण्यातिस्निग्धवातातिशीतगुणो भवति हेमन्ते । सुतरां तेनातिशीतेन ज्ञेयो हेमन्तो भवति । हेमन्त इति वचनेन शीतवतीति सिद्धौ पुनः शीते इति

तथान्ते विसर्गस्य हेमन्तेऽथ च प्रथमे आदानस्य शिशिरे श्रेष्ठं बलं विनिर्द्दिशेदिति योजना । एवं मन्यते—विसर्गप्रकर्षाहितबलप्रकर्षः पुरुष आदानस्यादौ शिशिरे स्तोकक्षीयमाणबलोऽपि बलवान् भवति, यथा—पौषमासान्ताहितवृद्धिप्रकर्षा निशा माघफाल्गुनयोः क्षीयमाणापि दिवसान्याहत्येव भवति ; अनेन न्यायेन वर्षासु दौर्ब्बल्यं, वसन्तशरदोश्च मध्यमं बलं बोद्धव्यम् । एवं कालस्तु रसदेहबलकारणत्वसर्कादीनां व्यवस्थापितम् ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—दोषकारणत्वन्त्वग्रे ऋतुविधाननिर्द्देशेऽभिधास्यते, वर्द्धमानबलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्य अभिप्रेतत्वात् तत्सात्म्यमेवाग्रे प्राह—शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि चानुक्ते शीत इति विशेषणे हेमन्तः शीत एव लभ्यते, तथापि न पूर्व्वं क्वचिद्धेमन्ते शीतत्वं प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते ; यदि वा यदैव हेमन्ते शीतं महद्भवति तदैव विशेषेण वह्निर्बली भवति नोपक्रममात्रेणापि, ऋत्वव्यापत्तौ शीतातियोग इति च शीत इति पदेन लभ्यते । हिम-

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा।
रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥

लक्षणनिर्देशः, हेमन्त इति लक्ष्यनिर्देशः। तत्र बाह्यो वायुः स्वतः शीतोऽपि कालस्वभावात् प्रायेणोत्तरमार्गप्रपन्नः शीतदेशसम्बन्धात् तथा शीतर्त्तुशैत्य-सम्बन्धादतिशीतो भवतीति शीतानिल इत्युक्तम्। तस्य स्पर्शः शीतानिलस्पर्शः। किंवा तादृशोऽनिलस्तु हेमन्ते शीते इत्युक्त्यैव हैमन्तिकत्वाद् योगवाहित्वाच्च लभ्यते। तेन शीतमतिशीतहेमन्तस्वभावजं, शीतं शैत्यं, हैमन्तिकातिशीता-निलश्च, तयोः स्पर्शेन जाठरोऽग्निर्मन्दः स्यादित्यत आह—संरुद्धेति। अतिशीतहेमन्तातिशैत्यातिशीतानिलयोः स्पर्शेन देहसम्बन्धेन वहिरनिर्गच्छ-च्छारीरोष्मणः संरोधात् कुम्भकारपयनाहितपङ्कलेपेन यथान्तर्गतवह्निवृद्धि-र्भवति तथा पक्ताऽन्तर्जठराग्निर्बली भवति बलिनां हेमन्ते। कालस्वभावात् स्वस्वमार्गप्रतिपन्नार्कादिभिर्हेमन्तस्वभावात् निर्वृत्तशारीरस्निग्धरसधात्वादि-योगेन निर्वृत्तबलानां नृणामिति। तस्मात् स बली पक्ता जाठराग्निर्हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ; मात्रया द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुर्व्वन्नं नवधान्यादिकं तयोर्मात्रागुरुद्रव्यगुर्वोः पाके क्षमः शक्त इत्यर्थः। इति ऋतुस्वभावजशारीर-दोषाग्निवृद्धिनिर्वृत्तिमुपदिश्य तत्परिहारोऽप्युपदिष्टो मात्राद्रव्यगुरुक्षम इत्यनेन।

जाठराग्निवृद्धिरूपदोषपरिहाराकरणे सत्यातुर्य्यहेतुदोषमाह—स इत्यादि। स हैमन्तिकोऽतिबली पक्ता जाठराग्निरिन्धनमन्नरूपं युक्तमग्निबलानुरूपं यदा न लभते तदा देहजं रसं शारीरं सौम्यांशं हिनस्ति क्षयं नयति।

सम्बन्धाद्विशेषेण शीतोऽनिलः शीतानिलः, विशेषेण शीतत्वं वायोर्योगवाहित्वात्, शीतकाल-सम्बन्धादेव लब्धं पुनरभिधीयतेऽग्निसंरोधे हेतुत्वात् ; वायुर्हि हिमसम्बन्धादेव वहिर्निर्गच्छ-च्छरीरोष्मणो रोधं कृत्वा कुम्भकारपयनाहितपङ्कलेप इवान्तरस्य वह्नेर्वृद्धिमावहति ; एतेन यदुच्यतेऽसमानात् शीतवातात् कथमग्निवृद्धिरित्येतदपास्तम् ; न ह्यत्र शीतो वातोऽग्नित्वेन परिणमति, किं तर्हि निर्गच्छत्तेजःप्रतीपीकृतः ; शीतानिलस्य स्पर्शः शरीरसम्बन्ध इत्यर्थः। बलिनां प्राणिनां, हेमन्तस्वभावाद्बली भवति ; अनेन प्राणिबलवत्त्वमग्निबलवत्त्वे हेतुरिति दर्शयति ; उक्तञ्च हस्तिवैद्यके बालगजानां नीरोगत्वप्रतिपादने, यथा—"अव्याहतादभिप्रायात् प्रीतिः प्रीतेर्बलं बलात्। अग्निरग्नेश्च धातूनां बलं * नाशस्ततो रुजाम्" इति। मात्रया यद् गुर्व्वतिमात्रमित्यर्थः, द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद् गुरु नवधान्यादि, तत्क्षमः ; एवम्भूतो बली वह्निर्यदा युक्तं गुरुभूतञ्चान्नं न लभते, तदा देहजं रसं हिनस्ति क्षयं नयति,

* बलमित्यत्र साम्यमिति क्वचित् पठ्यते।

तस्मात् तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान्।
औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत्॥
बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च।
भक्षयेन्मदिरां सीधुं मधु चानुपिबेन्नरः॥
गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम्।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णञ्चायुर्न हीयते॥

युक्तेन्धनात्मकान्नलाभाभावे सति देहरसक्षयात्। शरीररौक्ष्ये जाते रुक्षो वायुः शीतश्च शीतगुणश्च शीते हेमन्ते कुप्यति। देहजरसाभावे देहरुक्षत्वे रौक्ष्यगुणवृद्ध्या काले शैत्येन शैत्यगुणवृद्ध्या वायोर्वृद्धिरिति कुपितो वायुः रोगाय भवति।

तस्माद् युक्ताहारयोगाभावेन रसक्षयभयात् प्रकरणात् तुषारसमये इति लब्धे पुनर्यदुक्तं तद् विशेषेण तुषारपाते मेध्यानां मेदुराणामौदकानूपमांसानां रसान् स्वाभाविकस्निग्धादीन संस्कारतश्च स्निग्धादीनुपयोजयेत्। वातप्रकोपाय भाविरसक्षयवारणार्थम्। तेनौदकादयो हैमन्तिककफचयकरा अपि भाविमहात्ययवातविकारनिवृत्त्यर्थं विहिता इति। औदकाः कूर्म्मादयः, आनूपा महिषादयः। न त्वमेध्यानामौदकानूपमांसानाम्। बिलेशया भूगर्त्ते शायिनो गोधादयः। प्रसहा गोगर्दभादयः। एषां मांसानि भृतानि च शूलपक्वानि च भक्षयेत्। मांसभक्षणानन्तरं मदिरादिकमनुपिबेत्। गोरसान् दुग्धानि। इक्षुविकृतीर्गुड़ादीन्। हेमन्तेऽभ्यस्यत इति

देहजं देहजातं धातुरूपं रसमित्यर्थः। अत इन्धनाभावे सति रसधातुक्षयात् वायुः प्रकुप्यति। हेमन्ते हेत्वन्तरमाह—वातकोपे, शीतः शीत इति; यस्मादयं शीतगुणो वायुः, तस्मात् शीतकाले हेमन्तलक्षणे समानं कारणमासाद्य कुप्यतीत्यर्थः; अतो वृद्धो वायुः मेदस्विनो यथाऽग्निवृद्धिं करोति, न तु वैषम्यमनतिवृद्धत्वात्, तथाग्निवृद्धिमेव करोति, यदुक्तं—"मेदसावृतमार्गत्वाद् वायुः कोष्ठे विशेषतः। चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि" इत्यादिनाऽष्टौनिन्दितीये। तस्मादिति देहजरसक्षयभयात्। प्रकरणलब्धोऽपि तुषारसमय इति यत् पुनः करोति, तद्विशेषेण तुषारपाते विशेषेण स्निग्धादीनां भोजनार्थम्। मेध्यानां मेदुराणाम्; औदकानूपमांसादयश्च हैमन्तकालकफचयसंवर्द्धका अपि महात्ययवातविकारप्रतिपक्षत्वेन व्यवायादिकफचयप्रतिपक्षयुक्तिद्वाराऽभिप्रेताः। औदकाः कूर्म्मादयोऽन्नपाने वक्ष्यमाणाः, आनूपाः शूकरखड्गादयः, बिलेशया गोधाप्रभृतयः, प्रसहा गोखरादयः, भृतं भर्ज्जितमिति

पुनर्हेमन्तग्रहणं गोरसादीनामुष्णतोयान्तानां हेमन्तं व्याप्य अभ्यासज्ञापनार्थम्। न हीयते इति तु ओं हाक त्यागे जुहोत्यादिको धातुर्विश्लेषजनकव्यापारार्थकः सकर्म्मकोऽत्र कर्म्मकर्त्तृकस्तेन हेमन्ते गोरसादीनुष्णञ्च तोयमभ्यस्यतो नरादायुस्तस्य तदभ्यासं कुर्व्वतो न हीयते इत्यर्थे कर्म्मकर्त्तरि कर्म्मवद्भावः। हेमन्ते गोरसाद्यनभ्यस्यतस्तु पुरुषादायुर्हीयते इति प्रसज्यप्रतिषेधार्थे नञ्। अत्र च गोरसाद्यनभ्यस्यन् पुरुष आयुर्जहाति इति न प्रसज्यते। किन्तु गोरसाद्यनभ्यासादायुर्नरात् हीयते विश्लिष्यते इति प्रसज्यते। गोरसाद्यभ्यासात् तु गोरसाद्यभ्यस्यतः पुरुषादायुर्विश्लेषो निषिध्यते इति विश्लेषजनकपुरुषव्यापाराभावेन। गोरसाद्यभ्यासेन बलवद्धेतुनाऽऽयुः पुरुषयोर्विश्लेषाभावो ऽपरयाऽभ्यस्यत इत्यस्यावधित्वादपादानत्वं, न तु कर्त्तृत्वम्। विश्लेषजनकयोग्यता धात्वर्थस्तदाश्रयत्वादायुषः कर्म्मत्वमिति कर्म्मतुल्यक्रियत्वात् कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः। यत्र धात्वर्थयोः फलव्यापारयोर्व्यापारस्य जनकाभावेन न सद्भावः स्वशक्त्यादिहेतुबलेनैव फलमुत्पद्यते तत्र तत्फलाश्रयकर्म्मैव तच्छक्त्यादिमत्त्वात् कर्त्ता भवति, कर्म्म च न भवत्येव; हेतुस्वातन्त्र्यात् तु कर्त्ता। स्वतन्त्रो हि कर्त्ता। स्वातन्त्र्यन्तु कारकान्तरव्यापाराप्रयोज्यव्यापारवत्त्वम्। हेतुश्च तत्प्रयोजक इति पूर्व्वं हेतुसंज्ञया बाधितत्वात्। तस्मात् कर्म्मकर्त्तरि कर्म्मवत्तिङादिः।

एष चाहारविधिर्हेमन्ते भाविदेहजरसशोषाऽऽशङ्काविशेषे बोध्यः। न तु युक्तमन्नं भुक्तवतोऽग्निर्देहजं रसं हिनस्ति। न वा वायुः प्रकुप्यति रौक्ष्येणापि। शीतगुणेन हैमन्तिकातिशैत्यात् कुप्यति। तेन च रसशोषाभावेऽप्येष विधिर्बोध्यः। एतेनोदकमांसादीनां हेमन्तकालस्वभावजकफचयकरत्वेऽपि व्यवायादिना कफचयाभावेऽस्य विधिरित्युक्तम्। प्रत्युक्तः सुश्रुते हि ऋतुचर्य्याध्याये—"ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्व्यः। ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपष्टम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहात् शैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति" इत्युक्त्वा पुनः तत्र "वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम्" इत्युक्तम्। पुनश्च तत्रैवोक्तं "तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्ति आपश्च प्रसन्नाः। ता

प्रसिद्धम्। हेमन्तेऽभ्यस्यत इति पुनर्हेमन्तग्रहणं, हेमन्तं व्याप्यैवोष्णोदकसेवोपदर्शनार्थम्। जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः। गर्भगृहं गृहकोष्ठकम्। हेमन्त इत्यनेनार्थे लब्धेऽपि

उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्य्यौजस्कर्य्यो भवन्ति। तेषां पुनर्व्यापदोऽदृष्टकारिताः। शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यापश्च, तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेत्" इति। तेन वर्षासूत्पन्नानामोषधीनां हेमन्ते कालपरिणामात् परिणतवीर्य्याणां बलवतीनाञ्च तथा प्रसन्नानामतिस्निग्धानामत्यर्थं गुर्व्वीणाञ्च अपामुपयोगमकुर्वतां श्लेष्मणः सञ्चयाभावे त्वेष विधिः। सञ्चये वोपयोगं कुर्व्वतां, श्लेष्मणो निर्हरणे नैष च विधिर्बोध्य इति।

एवं हि सुश्रुतेऽप्युक्तमुत्तरस्थाने स्वस्थवृत्ताध्याये—"यस्मिन् यस्मिन ऋतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्। तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते त विजानता ॥" इति चोक्त्वा पुनस्तत्रैवोक्तम्—"हेमन्तः शीतलो रुक्षो मन्दसूर्य्योऽनिलाकुलः। ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति ॥ कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डीकृतोऽनलः। रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम् ॥ हेमन्ते लवणक्षार-तिक्ताम्लकटुकोत्कटम्। ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते ॥ तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः। तैलाभ्यक्तः सुखोष्णे च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् ॥ साङ्गारयाने * महति कौषेयास्तरणास्तृते। शयीत शयने तैस्तैर्वृतो गर्भगृहोदरे ॥ स्त्रीः श्लिष्टाऽगुरुधूपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः। प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः ॥ मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च। अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च ॥ तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि। प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादबिलशायिनाम्। औदकानां प्लवानाञ्च पादिनाञ्चोपयोजयेत् ॥ मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद् बलप्रदम्। कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥" इत्युक्तम्। चरकाचार्य्येण तु यत् कटुकतिक्तादयो नोक्तास्तद्वायुनिवारणाभिप्रायेण, सुश्रुतेन तु वायुकफोभयनिवृत्त्यभिप्रायेण सर्व्वाण्युक्तानि, न प्रतिषिद्धानि बोध्यानि। अत्र स्निग्धशब्देन मधुरस्य, लवणशब्देन क्षारस्य, मेध्यानामिति पदेन क्रव्यादपादिनामवरोधः कार्य्यः। नवौदनपदेन वर्षासूद्भूतानामोषधीनां कालपरिणामेन बलवतीनां परिणतवीर्य्याणां श्लेष्मसञ्चयकरीणामुपयोगो निषिध्यते। तोयमुष्णञ्चेति पदेनान्यथागुरुस्निग्धजलस्योष्णीकरणेन गुरुत्वस्निग्धत्वे प्रतिषिध्येते। इति कफोपचयवान-

* ज्वलदङ्गाराधारवति गर्भगृहोदरे इत्यर्थः।

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम्।
भजेद् भूमिगृहञ्चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥
शीते सुसंवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम्।
प्रावाराजिनकौषेय-प्रवेणीकुत्थकास्तृतम् ॥
गुरूष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा।
शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥

निवृत्त्यर्थं सर्व्वः स्निग्धाम्लादिविधिरविरुद्धो भवतीति बोध्यम्। उष्णञ्चेति चकारेण यवगोधूमादयोऽपि बोध्याः।

हैमन्तिकाहारविधिमुक्त्वाऽऽचारविधिमाह—अभ्यङ्गेत्यादि। उत्सादनं हरिद्रादिकल्कम्रक्षणम्। जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः स्वेदाध्याये। आतपं रौद्रम्। भूमिगृहमिष्टकाममृन्निर्म्मितगृहम्। गर्भगृहं तदिष्टकाममृदन्यतरनिर्म्मितगृहान्तर्व्वर्त्तिकोष्ठकगृहम्। शीते इति तु—हैमन्तिकप्रकरणाल्लब्धेऽपि—पुनर्यदुक्तं तत् प्रावृषि मेघवातवर्षजे शीतेऽपि प्रतिविधानार्थम्। इदं स्मृत्वा तत्रापि शीते निषेव्यमिति बोध्यम्। अत एव सामान्यतः कालजशैत्यनिवारणविधिरेष इति ज्ञापितमित्यर्थः। सुसंवृतं सम्यगावृतमिति गृहविशेषणं स्थानमिति वा शेषः। यानं हयादिकम्। शयनं शय्या। आसनमुपवेशनस्थानं, तद्विशेषणं प्रावारेत्यादि। प्रावारो गुरु प्रावरणं कम्बलादि। अजिनं व्याघ्रादिचर्म्म। कौषेयं कोषकारकीटकृततन्तुनिर्म्मितं वस्त्रादि। प्रवेणी वेणीति प्रसिद्धा। कुत्थकश्चित्रकम्बलम्। एषामिष्टतमेनास्तृतमास्तरणीकृतम्। अत्राऽजिनपदेन लोम्नां, कौषेयपदेन तूलकानामवबोधः।

गुरूष्णवासाः पुरुषः। वाससो गुरुत्वोष्णत्वे बहुलकौषेयत्वेन बोध्ये। गुरुणा घनीकृतलेपेनाऽगुरुणा घृष्टेन दिग्धाङ्गो भूत्वा सदा नित्यं प्रायेण वा। शयने इति उक्ते प्रावाराद्यास्तृते। पीनां निविडाऽकृशाङ्गीं प्रमदां मदनमदोत्पत्तिप्रारम्भवतीं यौवनाढ्यामित्यर्थः। सा च विशालो आयामेन उप-

शीतेष्विति पदं वर्षाकालादावपि शीतप्राप्तौ संवृतयानादिसेवोपदर्शनार्थम्। प्रावारो गुरु प्रावरणं कम्बलादि, अजिनं व्याघ्रादिचर्म्म, कौषेयं कोषकारकीटतन्तुमयं, प्रवेणी गोणीति प्रसिद्धा, कुत्थकश्चित्रकम्बलं; गुरुणागुरुणेत्यगुरुघनप्रलेपेनेत्यर्थः। विशालावायामेन, उपचितौ परिणाहेन,

आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ।
प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
वर्ज्जयेदन्नपानानि लघूनि वातलानि च ।
प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ ६।१० ॥
हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥

चितौ परिणाहेन स्तनौ यस्यास्तामिति यौवनाढ्यत्वप्रदर्शनार्थं बोध्यम्। तेनाल्पस्तनीं यौवनाढ्यामपीति बोध्यम्। अगुरुदिग्धाङ्गीमिति प्रमदाविशेषणम्। समदमन्मथ इति पुरुषविशेषणम्। मदमन्मथाभ्यां सह वर्त्तमानः सुप्यात् ; न केवलं सुप्यात्, प्रकामञ्च यथेच्छया मैथुनं निषेवेत। एष च मैथुनोपदेशः प्राणिनां हैमन्तिकशीतस्वभावेनोपचीयमानकफविरोधार्थः श्रेष्ठबलवत्त्वाच्च। अभ्यङ्गादिसेवनोपदेशस्तु वातनिवृत्त्यर्थः कफसञ्चयवारणार्थश्च बोध्यः। पुनः शिशिरागमपदं हेमन्तान्तावयवार्थबोधार्थं, शिशिरारम्भे चास्यानुवृत्तिबोधनार्थञ्च।

वर्ज्जनीयमाह—प्रवातं प्राग्वातम्। प्रमिताहारमल्पाहारम्। उदमन्थं द्रवेणालोड़िताः शक्तवो मन्थः। स चोदकमात्रेणेति। दुग्धादिना तु न प्रतिषिध्यते ॥ ९।१० ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—हेमन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन तुल्यविधित्वेन च शिशिरस्य विधिमाह—हेमन्तेत्यादि। तुल्ये इति सर्व्वात्मना तुल्यत्वव्यवच्छेदार्थमाह, शिशिरेऽल्पं विशेषणं, विशेषो भेद इति यावत्। विशेषं दर्शयति—रौक्ष्यमित्यादि। आदानजम् आदानारम्भकर्त्तृत्वेनार्केण जगतः स्नेहादानाज्जायमानं रौक्ष्यं शिशिरे। हेमन्ते तु विसर्गान्त्यत्वेन सोमेन स्निग्धीभाव इति भेदः। तथा भेदान्तरमाह

मैथुनसेवोपदेशश्चेह प्राणिनां बलवत्त्वेन शीतप्रतिकारकत्वेन चीयमानकफविरुद्धत्वेन च। सुश्रुतेन च हेमन्ते मैथुनसेवोक्ता ; यदुक्तं—"तत्रापनीतहाराश्च प्रिया नार्य्यः स्वलंकृताः। रमयेयुर्यथाकामं बलादपि मदोत्कटाः" इति ॥ ९-१० ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—शिशिरविधिमाह—हेमन्तेत्यादि। विशेषणं विशेषः। शिशिरस्यादानारम्भकत्वेन रौक्ष्यं, तथा मेघमारुतवर्षाः शिशिरेऽधिका भवन्ति, तच्च शीतमधिकं हेमन्तादस्तीत्यर्थः,

तस्माद्धैमन्तिकः सर्व्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
निवातमुष्णन्त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ ११ ॥ *
हेमन्ते † निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥

शीतमित्यादि—शिशिरे मेघमारुतवर्षाण्यधिकानि भवन्ति तेभ्यो जायमानञ्च शीतं शैत्यं स्वाभाविकञ्च शैत्यमस्तीत्यधिकं शीतं न हेमन्ते इति भेदः । एतल्लिङ्गः शिशिरः । तस्मादिति हैमन्तिकधर्म्मवत्त्वात् तदधिकशीतरौक्ष्यवत्त्वाच्च तद्धैमन्तिकः सर्व्वो विधिः शिशिरे इष्यते न प्रतिषिध्यते । ननु हेमन्ताद् विशेषोपदेशे शिशिरस्य किं प्रयोजनमिति ? अतो विशेषविधिमुपदिशति—निवातमित्यादि । निवातमिति निशब्दो निषेधे । अव्यक्तचलद्वातरहितं गृहम् । अधिकमुष्णन्त्वे तु हेमन्तोक्तोष्णादधिकमुष्णम् । एतेनातिशीतस्य मेघादिजस्य वारणमुक्तम् । आदानजरौक्ष्यवारणार्थन्तु नान्यत् किञ्चिदुक्तम्, हैमन्तिकस्नेहमांसादुग्रप्रयोगातिशयेनैव तद्वारणलाभात् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् एष एव विधिः कार्य्यः शिशिरे समुदाहृतः” इति । अत्र केचिच्छिशिरासेव्यार्थक-मेकं वचनं पठन्ति । तन्नार्षमिति । शिशिराख्योऽयमृतुः किञ्चिद्रूक्षप्रचण्ड-वायु-किञ्चिदुत्पद्यमानखरकरवदर्क-किञ्चिदपचीयमानसौम्यसोमानियताल्पमेघ-वर्षावत्त्वात् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथाव्यवहितोत्तरत्वेन वसन्तस्य शिशिरविध्युपदेशानन्तरं विधिमुपदिशति—हेमन्ते इत्यादि । हेमन्ते वर्षास्तूत्पन्नानामोषधीनामुप-योगात् हैमन्तिकातिगुरुस्निग्धशीतजलोपयोगात् हैमन्तिकातिशैत्य-

तस्मादिति हेमन्ततुल्यत्वाद् विशिष्टरौक्ष्यशीतयुक्तत्वाद्धैमन्तिको विधिः । निवातमुष्णन्त्विति तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहार्थः । हेमन्तोक्तनिवातोष्णगृहाच्छिशिरे रूक्षातिशीतेऽधिकमुष्णं गृहमाश्रये-दित्यभिप्रायः । केचिदत्रापि वसन्तविधिप्रतिपादकं ग्रन्थं पठन्ति स त्वनार्षः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—वसन्ते इत्यादिना वसन्तर्त्तुविधिमाह । निचितः सञ्चितो वसन्तपूर्व्वकाले, ईरितो

---

* इतः परं क्वचिन्न आदर्शपुस्तके कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च । वर्ज्जयेदन्न-पानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ अयं श्लोको दृश्यते । स तु अनार्षतया तत्रभवद्भ्यां टीका-कृद्भ्यां व्याख्यानात्परं विवर्जितः । अतोऽस्माभिरपि विनिवेशितः पादटीकायाम् ।

† “हेमन्ते” इत्यत्र “वसन्ते” इति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

तस्माद्वसन्ते कर्म्माणि वमनादीनि कारयेत्।
गुर्व्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत्॥
व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं कवडग्रहमञ्जनम्।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे॥

स्पर्शात् हैमन्तिकविधिम् असेवमानस्य शैशिरातिशैत्याच्च सञ्चित-क्रमेणाधिकत्वमितो घृतवद्घनीभूतः श्लेष्मा तदाप्यनिर्हृतश्चेत् तथा शिशिरेऽपि शैशिरविधिमसेवमानस्य शैशिरातिशैत्याच्च सञ्चितः श्लेष्मा तदाप्यनिर्हृतश्चेत् तर्हि स श्लेष्मा वसन्ते शिशिरात्यये दिनकृद्भाभिः सूर्य्यस्य प्रवर्त्तमानाल्पमध्यमप्रखरकरैरीरितो घृतवत् प्रविलायितः सन् द्रवीभावेण कायाग्निं कोष्ठाग्निमेव—न तु धात्वग्नि, वाधते। ततः कायाग्निं बाधित्वा स दिनकृद्भाभिरीरितः सञ्चितः श्लेष्मा बहून् श्लैष्मिकान व्याधीन् प्रकुरुते। अत्र हेमन्तशब्देन दक्षिणायनस्यान्तिमैकमास उत्तरायणस्यादिमैकमास इति मासद्वयं ज्ञापितम्। कफस्य शिशिरमुल्लङ्घ्य वसन्तेऽर्करश्मिभिरीरितत्व-वचनात्। सुश्रुते हि स एव कालः कफसञ्चयस्योक्तः, तद् यथा—"इह खलु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षड़् तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपप्रशमनिमित्तम्। ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः। तद् यथा—भाद्रपदाश्विनौ वर्षाः। कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्। पौषमाघौ हेमन्तः। फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः। वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः। आषाढ़श्रावणौ प्रावृट्" इत्या-रभ्य "यावत् एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः" इत्यन्तमुक्त्वा ततः परं "तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम्" इत्युक्तम् इति।

तस्मादिति। निरुक्तहेमन्ते सञ्चितस्य श्लेष्मणः सूर्य्यरश्मिभिरीरितत्वदशायां कायाग्निबाधकत्वतदुत्तरबहुव्याधिकरणशीलत्वात् वसन्ते हेमन्तान्तशिशिरो त्तरकालागमनावधि एव प्राक्सञ्चिततात्कालिकस्वभावजश्लेष्मनिर्हरणार्थं

विलायितो वसन्ते, कायाग्निमिति कायनिर्व्वर्त्तकमग्निं जाठरं, न तु धात्वग्निविशेषमात्रम्। तत इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्द्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन, ततोऽग्निबधाच्चेत्यर्थः; यदि वा ततोऽग्निबधानन्तरं वमनादीनि वमनप्रधानानि, तेन, आदानमध्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपस्तथाविधो भवति तदा विरेचनास्थापनानुवासनानामपि प्रवृत्तिर्भवति; शिरोविरेचनन्तु कफजयार्थं कर्त्तव्यमेव। वसन्त-

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः।
शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम्॥

वमनादीनि वमनं शिरोविरेचनञ्च कारयेत्। आदिना आदानमध्यत्वेनाकस्य मध्यमतया प्रवर्त्तमानप्रखरकरैरुपचिते पित्ते विरेचनं तत्र चाल्पसञ्चितवायौ चानुवासनास्थापने कारयेदित्यर्थः। तत्र श्लेष्मकरं गुर्व्वम्लादिकञ्च वर्ज्जयेत्। अत्रापि वमनादीनां विधानात् वसन्त इति पदं तद्योग्यकालत्वेन वक्ष्यमाणन्तु क्रमेणोत्तरायणावधिमासमेकं व्यवधाय मासद्वय फाल्गुनचैत्रावभिदधाति। तत्रापि माधवप्रथमे मासीत्यस्य वक्ष्यमाणत्वन वमनाद्यर्हतया चैत्रमेवाभिदधाति। तथा गुर्व्वादिवर्ज्जनं तथा व्यायामादिविधौ प्रकरणप्रस्तुतत्त्वबोधनार्थमुत्तरश्लोके वक्ष्यति कुसुमागम इति। इतिपदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या व्याख्यायते केनचित्। वस्तुतोऽत्रोक्त ऋतुः प्रस्तुतो यो हेमन्तः स एव शिशिरोपलक्षितः सन्ततज्वरवत्। तत्र यावत् सम्भवात् दोषसञ्चयः स्यादेवं वसन्तपदमपि प्रस्तुतत्तु चैत्रवैशाखात्मनि वर्त्तते। तत्र स्वकाले वमनादीनि कारयेदिति प्रकृते का हानिरिति।

सुखाम्बुना ईषदुष्णेन सुखजननेनाम्बुना। शौचं मलमार्गादिशौचस्नानादिविधानं, न तु पानविधिम्। पुनः कुसुमागमे इति उक्तपरमतव्याख्यानिरासार्थं पुनरुक्तं फाल्गुने कुसुमागमाभावात्। शारभमष्टपदमृगविशेषमांसं, लावकपिञ्जलयोर्मांसमिति तद्धितान्तं मांसविशेषणम्। निगदमिति च्छेदः, निगदमगदम्। वसन्ते इति पुनरुक्तं श्लोकद्वयेनान्वयार्थम्। यौवनमिति स्त्रीणां काननानाञ्च। तदनुभवस्तु आलापविहरणाभ्यां कार्य्यः। कफक्षयार्थमल्पञ्च मैथुनं युक्तमिति बोध्यम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम्। औष्ण्याद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान बहून्॥ ततोऽम्लमधुरस्निग्ध-लवणानि गुरूणि च। वर्ज्जयेद् वमनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत्॥ षष्टिकान्नं यवान् शीतान् मुद्गान् नीवारकोद्रवान्। लावादिविष्किररसैर्दद्याद् यूषैश्च युक्तितः॥ पटोलनिम्ब-

शब्देन वसन्तं प्रति चैत्रो बोद्धव्यः, येन, दोषचयार्थं पञ्चकर्म्मप्रवृत्त्यर्थञ्चाभिधातव्यप्रावृडादृतुक्रमेण फाल्गुनचैत्रौ वसन्तो भवति, न वैशाखः, अनेनैवाऽभिप्रायेण पूर्व्वश्लोकेऽपि सामान्येन निचित इति कृतं, न तु हेमन्ते निचित इति ; हेमन्त इत्युक्तं हि रसोत्पत्तिक्रमाभिहितमार्गशीर्षपौषात्मके हेमन्ते प्राकृतत्वात् दोषचयो बुध्यते, स च नाभिप्रेतः ; उक्तस्तु दोषचयादिक्रमात्-

भक्षयेन्निगदं शीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥ १२ ॥
मयूखैर्जगतः सारं* ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥

वार्त्ताकु-तिक्तकैश्च हिमात्यये । सेवेन्मध्वासवारिष्टान् शीधु माध्वीकमाधवान ॥ व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवड़ग्रहम् । सुखाम्बुना च सर्व्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे ॥ तीक्ष्णरूक्षकटुक्षार-कषायं कोष्णमद्रवम् । यवमुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् ॥ व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्व-शिलानिर्घातजो हितः । उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च ॥ सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकवमन-निरूहकवड़ादिभिः ॥ वर्ज्जयेन्मधुरस्निग्ध-दिवास्वप्नगुरुद्रवान ॥" इति । इत्थञ्चायं कालो वसन्तः सूर्य्याचन्द्रमससमकरवत्त्वेऽपि रौक्ष्यादतिचलद्वाताच्चेति दिनकृद्भाभिरितिपदेन ज्ञापितम् । हेमन्तशिशिरयोर्भानुकरालपत्वेन श्लेष्मप्रविलयनासामर्थ्यादिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः अथ वसन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन वसन्तानन्तरं ग्रीष्मविधिमाह—मयूखैरित्यादि । जगतः सारं स्नेहमित्यर्थः । पेपीयतेऽतिशयेन पिबति शोषयति इत्यतिशयमयूखप्रखरत्वात् कालोऽयं ग्रीष्म इत्यनुमीयते । तदा तस्मिन्नत्यर्थप्रखरकरकिरणकातिपीतजगत्स्नेहाकवति ग्रीष्मे स्नेहजनकत्वात् शैत्यकरत्वाच्च स्वाद्वादिकमन्नपानं हितम् । मन्थ इति—"शक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिप्लुता । नात्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥"

गौणमाघात्मके हेमन्ते श्लेष्मचयः । सुखाम्बुना सुखोष्णाम्बुना, लावकपिञ्जलं मांसमिति सम्बन्धः, भक्षयेदिति च्छेदः । अनुभवेदिति भाषया श्लेष्मक्षयार्थं स्तोकमैथुनमनुजानाति ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—मयूखैरित्यादिना ग्रैष्मविधिमाह—मयूखैस्तेजोभिः, स्नेहः सार इत्यर्थः, पेपीयतेऽत्यर्थं पिबति, मन्थः—"शक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नात्यच्छा नाति-

* "सारम्" इत्यत्र "स्नेहम्" इति क्वाचित्कः पाठः ।

मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामश्चात्र वर्ज्जयेत्॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्म्यमस्तके॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥

इति। तस्य विशेषणं शीतं सशर्करम्। मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसात्म्येनेति बोध्यं, नात्यर्थमद्यसात्म्येन तु पुंसा न वा पेयम्। स्वभावतः पाकतश्चाम्लस्य तीक्ष्णस्य च मद्यस्य ग्रीष्मतुल्यगुणत्वात् सात्म्यमद्यत्यागादुद्वेगे तु अथवा सुबहूदकं मद्यं पेयं, सुबहूदकसम्बन्धेन मद्यस्याम्लोष्णतीक्ष्णत्वाल्पीभावात्। एवं लवणादीनपि आग्नेयत्वेन तुल्यत्वाद् ग्रीष्मस्य वर्ज्जयेत; व्यायामन्तु दुर्ब्बलभावात्।

दिवेति। दिवाऽतिदैर्घ्यान्न विरुध्यते निद्रा, शैत्याच्च युज्यत एव। चन्द्रांशुशीतले इति गृहविशेषणं, चन्द्रांशुपदमत्र शिशिरोपलक्षितं, तेनोर्द्ध्वमनावृतगृहे इत्यर्थः। प्रवाते प्रकर्षेण वातो यत्र तस्मिंस्तथा, एतच्च गृहहर्म्म्यमस्तकाभ्यामन्वेतव्यम्।

पाणिसंस्पर्शैरिति दासदास्यादीनां चन्दनोदकशीतलैरिति व्यजनपाणिस्पर्शाभ्यामन्वेतव्यम्। आस्यामुपवेशनासनम्। एतद्वचनन्तु मध्याह्नातिप्रचण्डकरोदये विध्यभिप्रायेण बोध्यम्। सर्व्वोत्तरं मैथुनविरतिविधानाद्दिवाविध्यभावान्निशि च मैथुनविरतिर्बोध्या। सुश्रुते चोक्तम्—'व्यायाममुष्णमायासं मैथुनश्चातिशोपि च। रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्ज्जयेत्॥ सरांसि सरितो वापीर्वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्घ्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः॥ तालवृन्तानिलान् हारांस्तथा शीतगृहाणि च। घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च॥ शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि

सान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते"। मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसात्म्येन, न वेति मद्यस्य स्वभावपाकाभ्यामम्लस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन, सुबहूदकमिति मद्यसात्म्यस्यैव, मद्यस्योष्णाम्लत्वाद्यपवादार्थं बहुतरपानीयं प्रक्षिप्य पातव्यमिति दर्शयति; तेनैतत् फलति, यद्—मद्यं ग्रीष्मे न पातव्यमेव तावत्, मद्यसात्म्यानां मद्यत्यागे सात्म्यत्यागजा रोगा भवन्ति; तेन तस्याल्पं वा सुबहूदकं वा

कानननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ १३ ॥
आदानदुर्ब्बले देहे पक्ता भवति दुर्ब्बलः।
स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥
भूवाष्पान्मेघनिष्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥

हिमानि च। पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान्॥ भोजनञ्च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम्। शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च॥ प्रत्यग्र-कुसुमाकीर्णे शयने हर्म्म्यसंस्थिते। शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानानिलैः सुखैः॥ तापात्यये हितास्तस्य रसा ये गुरवस्त्रयः॥ पयो मांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च॥ बृंहणञ्चापि यत् किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च"॥ इति॥ १३॥

गङ्गाधरः—अव्यवहितोत्तरत्वेन ग्रीष्मानन्तरं वर्षाविधिमाह—आदानेत्यादि। आदानदुर्ब्बलदेहत्वादादाने देहवह्निः पक्ता दुर्ब्बलः पुनः स दुर्ब्बलो जाठराग्नि-र्वर्षास्वनिलादीनां वातपित्तकफानां त्रयाणां दूषणैर्दुष्टिभिर्बाध्यते दूष्यते।

कुतोऽनिलादीनां दोषः स्यादित्याह—भूवाष्पादित्यादि। भूवाष्पात् ग्रीष्मे प्रचण्डकरार्कतापितभूमेर्वर्षासु मेघवर्षणजलस्पर्शनोत्थापितवाष्पात् सोष्मभावात् तत्प्रभावात् त्रयो वातादयः कुप्यन्ति। मेघनिष्यन्दाद्वातकफौ कुप्यतः, तथा वर्षास्वभावाज्जायमानाज्जलस्याम्लपाकात् पित्तम्। इत्यनिलादयस्त्रयः। तथा अग्निबले उक्तरूपेण हीने त्वादानदुर्ब्बलदेहीयत्वेनाग्निबलहानिः स्वभावात् त्रिमलकोपं जनयति। त्रयो मलाश्चाग्निं दूषयन्तीति परस्परं दूष्यदूषकत्व-मित्यतो वर्षास्वनिलादयः कुप्यन्ति।

वेयमित्यर्थः। मुक्तैव मणिर्मुक्तामणिः, ग्रीष्मकाले चण्डातपे मध्याह्ने इत्यर्थः। मैथुनोपरतिस्तु दिवानिशं बोद्धव्या॥ १३॥

चक्रपाणिः—वर्षाविधिमाह—आदानेत्यादि। देहस्य दुर्ब्बलत्वे पक्तापि दुर्ब्बलो भवति, देहबलानुविधायित्वाद्वह्नेः, एतच्च बलिनां बली भवतीति व्युत्पादितं; स इति दुर्ब्बलो वह्निः, अनि-लादीनामित्यनिलप्रधानानाम्। वर्षासु वातादयो कुतः कुप्यन्तीत्याह—भूवाष्पादित्यादि। भूवाष्पः प्रभावादेव त्रिदोषकोपनः, मेघनिष्यन्दो वातश्लेष्मकारकः, अम्लपाकता जलस्य वर्षास्वभावकृता

तस्मात् साधारणः सर्व्वो विधिर्वर्षासु शस्यते।
उदमन्थं दिवा स्वप्नमवश्यायं नदीजलम्॥
व्यायाममातपञ्चैव व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत्।
पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत्॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि।
विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये॥

वर्षादोषमुपदिश्य तत्प्रतिषेधमुपदिशति—तस्मादित्यादि। तस्माद्वातपित्तकफदूषणात्। तेन पुनश्चाग्निदूषणादादानदुर्ब्बलदेहपुरुषीयत्वेनाग्निबलहानेश्च। तेषां विपरीतत्वात् साधारणो विधिर्वर्षासु कार्य्यः। साधारणस्तु विधिः सर्व्वरसद्रव्योपयोगस्त्रिदोषघ्नोऽग्निदीपनश्चाहाराचाररूपश्चेति बोध्यः। वर्ज्ज्यमाह—उदमन्थमित्यादि। उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः। व्यवायं मैथुनम्। अत्र वर्षासु। तत्र वातवर्षानतिव्याप्तदिनविधिमाह—पानेत्यादि। पानमुदकादि, भोजनमन्नादि। संस्कारस्तयोः करणम्। प्रायः क्षौद्रेणान्वितानल्पक्षौद्रप्रतिनियतयोगेन वार्षिकक्लेदप्रशमनार्थं कल्पितान।

तत्र वातवर्षातिव्याप्तत्वेनार्तिशीतेऽहनि वातशान्त्यर्थं वर्षाजक्लेदशमनार्थञ्चाह—व्यक्ताम्लेत्यादि। तत्र यद्दिन[illegible]वातवर्षातिशयेनातिशीतं भवति तद्दिने महात्ययकारी वायुरनिवातेनातिवर्षेण सामान्याच्छीतगुणेन कुप्यति। महात्ययकरस्य तस्यापातततः प्रशमनमवश्यकर्त्तव्यमिति. अतस्तत्कालोपचितपित्तानुगुणत्वेऽपि वातातिहरत्वेनाम्ललवणावत्र व्यक्तत्वेन योज्याविति बोध्यम्। व्यक्ता अम्ललवणस्नेहा यत्रान्ने तत्। संस्कृतैर्घृतपत्रादिभिः संस्कारात् तथाविधयूषो वातादिघ्नो भवति। क्षौद्रान्वितत्वे माध्वीकस्य पित्तहरत्वं स्यात्, तथाऽरिष्टस्यापि ; एवशब्देन मद्यान्तरव्यवच्छेदः। वाशब्देन मद्यातिसात्म्यस्य

पित्तश्लेष्मकरी। अग्निबले क्षीण इत्यनेनाऽऽदानाहितमग्निमान्द्यमपि दोषप्रकोपकमिति दर्शयति, अग्निमान्द्यञ्चापाकविपाकाभ्यां कफपित्तकारि धातुपोषकरसानुत्पादाच्च धातुक्षयेण वातकारि। एतेन वर्षासु वह्निमान्द्येन वातादिकोपः, वातादिकोपेन च वह्निमान्द्यमिति दर्शितं ; यदुक्तं वाभटे—"भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा। वह्निनैव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु"। साधारणो विधिः कार्य्यस्त्रिदोषघ्नोऽग्निसन्दीपनश्च। उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः। पानमुदकादि, भोजनं रक्तशाल्यादि, तयोः संस्कारः संस्कारवन्त्यन्नपानानीत्यर्थः। क्षौद्रञ्च यद्यपि वातप्रकोपि

अग्निं संरक्षणावता यवगोधूमशालयः ।
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितञ्चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥
प्रघर्षोद्वर्त्तनस्नान-गन्धमाल्यपरो भवेत् ।
लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ १४ ॥

एवाल्पमाध्वीकारिष्टपानं नान्यस्येति ज्ञापितम् । स्नानं स्नानकरणजलम् । अक्लेदि वार्षिकं स्थानं भजेदिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं "व्यायामश्च दिवास्वप्नं व्यवायश्चात्र वर्ज्जयेत् ॥ यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा । हर्म्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम् ॥ सविषप्राणिविण्मूत्र-लालानिष्ठीवनादिभिः । समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम् ॥ वायुना विषदुष्टेन प्रावृषेण्येन दूषितम् । तद्धि सर्व्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विवर्ज्जयेत् ॥ निरूहैर्वस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुतग्रहैः । कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिम् ॥" इति प्रावृड्विधिः । तत्र वार्षिकविधिस्तु तथोक्तः । "प्रक्लिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संहर्षान्मारुतादयः ॥ तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च । कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथाद्रवम् ॥ नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च । देयमन्नं नृपतये यज्जलञ्चोक्तमादितः ॥ तप्तावरतमम्भो वा पिबेन्मधुसमायुतम् । अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थशीताम्बुसङ्कुले ॥ तरुणत्वाद्विदाहञ्च गच्छन्त्योषधयस्तदा । मतिमांस्तन्निमित्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥ अत्यम्बुपानावश्याय-ग्राम्यधर्म्मातपांस्तथा । भूवाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥ शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे । यायान्नागवधूभिश्च प्रशस्तागुरुधूपितः ॥ दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्ज्जयेत् तत्र यत्नतः ॥" इति भाद्राश्विनयोर्विधिः ॥ १४ ॥

तथापि वार्षिकक्लेदह्रासनार्थं स्वल्पमात्रया क्षौद्रान्वितपदेन विहितम् । विशेषात् शीत इति हेतुगर्भविशेषणम्; तेनात्यर्थशीते दिवसे यस्मान्महात्ययस्य वातस्य कोपो भवति, ततस्तज्जयार्थं वर्षाकालप्रभावक्रियमाणपित्तचयानुगुणयोरप्यम्ललवणयोरुपयोगः कर्त्तव्य इति दर्शितं भवति ॥ १४ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः।
तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥
तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम्।
पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥

गङ्गाधरः—वर्षाव्यवहितोत्तरत्वेन वर्षाविध्युपदेशानन्तरं शरद्विधिमुपदिशति—वर्षाशीतेत्यादि। "उच समवाये" तस्य क्तान्तपदमुचितेति। वर्षासु कालस्वभावजशीतेनागत्याभ्यासेन समवेतान्यङ्गानि येषां तेषां शरदि सहसा मेघात्ययेन प्रखरकरतयाऽऽदित्यस्योदये तस्य रश्मिभिः सहसैव तप्तानां तापानुचितानां तेषां नृणामाचितं वर्षासु सञ्चितं पित्तं प्रायः कुप्यति। न तु वर्षासु पित्तसञ्चयहरविधिमाचरितवतामनाचितं पित्तमिति। प्रायःशब्देन वातकफयोरप्यनुबन्धरूपेण कोपो भवति। सूर्य्यरश्मेरतिरौक्ष्येण वातस्य सामान्यात् वर्षाशीतसञ्चितकफस्य शरदि सहसाऽर्करश्मिभिः प्रविलयनाच्चेति दर्शितमित्यसम्यक् शरदि वातप्रशमनात्, परन्तूक्तरीत्या कफस्यानुबन्धरूपेण कोपः स्यात्। वातस्य तु वर्षाशीतोचिताङ्गानां शैत्येन कुपितस्य शरदि मेघात्ययात् सहसा प्रखरकरैः शैत्यापगमेन प्रशमनमिति बोध्यम्। पित्तन्तु शरदि तस्य चानुबलः कफ इति चोक्तम्।

तयोः प्रशमनार्थं विधिमाह—तत्रेत्यादि। तत्र शरदि कुपितपित्ते तदनुबन्धरूपेण कुपितकफे च पित्तजयार्थं मधुरं शीतञ्चान्नपानं कफजयार्थं लघुतिक्तकमित्येवमुन्नेयम्। अत्र पित्तप्रकोपे द्रवांशेन पित्ताप्लवनादग्निमान्द्यमुन्नेयम्। तदुद्दीपनार्थञ्च लघु तिक्तकं बोध्यम्। पित्तप्रशमनमिति प्रायः प्रधानप्रशमादप्रधानस्य प्रशम इत्यभिप्रायेणोक्तम्। मात्रयेति प्रस्तुतत्वेन लब्धेऽपि यत् पुनरुक्तं तदत्राग्निमान्द्यज्ञापनार्थं मात्राव्यतिक्रमप्रतिषेधार्थञ्च। सुप्रकाङ्क्षितैरिति सुबुभुक्षायामाहारविध्युपदेशः। वातप्रशमने पित्तकफयोर्द्रवधातुत्वेनाग्निमान्द्यकरत्वात्। उरभ्रो मेषः। शरभोऽष्टपदः। शालीन् हैमन्तिकधान्यानि।

चक्रपाणिः—शरद्विधिमाह—वर्षेत्यादि। उचितम् अभ्यस्तम्, उच समवाये इत्यस्माद्धातोः, शीतमुचितान्यङ्गानि शीतोचितानि। सहसैवेति पदेनाक्रमेण शरदि तीव्रातपसम्बन्धादनभ्यस्तात् पित्तप्रकोपो न्याय्य इति दर्शयति। आचितमिति वर्षासु। प्राय इत्यनेनैव वर्षासु तु पित्तचयप्रतिकूलं विधिं प्रयत्नेनाचरतो न भवति पित्तचयः, शरदि तु प्रकोपो न भवतीति दर्शयति। एतच

लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्रान् शरभान् शशान् ।
शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्घनात्यये ॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
धाराधरात्यये कार्य्यमातपस्य च वर्ज्जनम् ॥
वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥

घनात्यये इति शरदि। मेघापगमेन शीताभावप्रदर्शनार्थं प्रायेण प्रतिश्लोक वाक्यसमाप्त्यर्थञ्च शरदारम्भे चैतत् सर्व्वस्य कर्त्तव्यताज्ञापनार्थम् ।

मध्यमशरद्विधिमाह—तिक्तस्येत्यादि। धाराधरात्यये मेघानामेकान्ततोऽदर्शने मध्यशरदि प्रथमं तिक्तस्य सर्पिषः पञ्चतिक्तादिघृतस्य वक्ष्यमाणस्य पानम्। तेनाप्रशमे पित्तस्य विरेको विरेचनेन निर्हरणम्। तेन चाप्रशान्ते पित्ते रक्ते च दुष्टे रक्तमोक्षणमित्यभिप्रायेणेदं वचनं बोध्यम्। आतपस्य वर्ज्जनं सर्व्वदैव। रक्तस्य दुष्टिरत्र कालस्वभावादेव स्यात्। यदाह—"शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदुष्यति" इति। वसादिकञ्च वर्ज्जयेत् पित्तकफप्रकोपित्वात्। दिवास्वप्नन्तु कफवृद्धिवह्निमान्द्यकरत्वात्। क्षारञ्च पित्तकरत्वात्।

सामान्यन्यायेन श्लेष्मणो वातस्य च चयप्रकोपयोर्बोद्धव्यम्; यदि वा प्रायः पित्तं प्रकुप्यति श्लेष्मा चानुबलत्वेनेत्यर्थः; यदुक्तं "तस्य चानुबलः कफः" इति। लघ्वित्यग्निसन्धुक्षणार्थम्, अत्र वह्नेः समानेनापि पित्तेन द्रवांशसम्भवेनाग्निमान्द्यं क्रियते च, यदुक्तं ग्रहण्यध्याये—"आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम्।" उत्सर्गसिद्ध एव भोजनस्य मात्रावत्त्वे मात्रयेति वचनं मात्रातिक्रमेणेह विशेषतो भूरिदोषत्वदर्शनार्थम्। सुप्रकाङ्क्षितैः सुबुभुक्षितैः। उरभ्रो मेषः। घनात्यय इति पुनर्वचनं शरत्प्रवेश एव एतदुक्तविधिकरणं ग्रन्थाधिक्यात् सूचयन्तीति व्याख्यानयन्ति; पश्यामः—पर्य्यायशब्दानां पुनःपुनः करणे यत् तु तात्पर्य्यं शास्त्रे प्रतीयते तत्र तदेव वाच्यं, यत्र तात्पर्य्यान्तरं न प्रतीयते तत्र वाक्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति। धाराधराणां मेघानामत्ययोऽदर्शनम्; तेन, प्रव्यक्तायां शरदि तिक्तसर्पिःपानं विरेकादि च कार्य्यं; क्रमश्चात्राचार्य्याभिप्रेतः, तेन प्रथमं सर्पिःपानं, तेन पित्ताप्रशान्तौ विरेकः, तेनाप्यशान्तौ शोणितदुष्टौ च सत्यां रक्तमोक्षणं, रक्तञ्चात्र कालस्वभावात् दुष्यत्येव प्रायः; यदाह—"शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं

दिवा सूर्य्यांशुसन्तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
कालेन पक्वं निर्द्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम्॥
हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि।

शरदि जलप्रयोगविधानार्थं प्रशंसनमाह—दिवेत्यादि। दिवापदेन सूर्य्यांशुतापे लब्धे पुनः सूर्य्यांशुपदं मेघाच्छन्नत्वाभावप्रदर्शनार्थम्। मेघाच्छन्ने तु दिने तथासंस्काराभावात्। सूर्य्यांशुपदेन दिवालाभे पुनर्दिवापदं सकलदिनं व्याप्य सूर्य्यांशुतप्तत्वज्ञापनार्थम्। सूर्य्यसन्तप्तमित्युक्त्या तथात्वसिद्धौ यदंशुपदं तदत्यन्ताव्याहतांशुज्ञापनार्थम्। निशि चन्द्रांशुशीतलमित्यप्येवं व्याख्येयम्। वस्तुतस्तु शारदजलस्य निर्द्दोषत्वज्ञापनार्थं दिवानिशयोः संस्कारोपनिदर्शनार्थमुक्तम्। सर्व्वत्रैवर्त्तौ दिवार्कांशुतप्तत्वं निशि च चन्द्रांशुशीतलत्वं वैषम्येण वर्त्तत एव। अत्र तु तुल्यत्वेन सूर्य्याचन्द्रमसोस्तुल्यबलत्वात्। वसन्ते तु तुल्यबलत्वेऽपि सूर्य्यस्य रौक्ष्याधिक्यमिति जलस्य शोषणेनाल्पत्वेनाल्पवीर्य्यत्वम्। कालेन पक्वमिति वर्षासु वर्षजन्यत्वेनाभिनवत्वं तत् पुनश्चिरेण शरदि कालस्वभावात् पच्यते। अत एव निर्द्दोषं सततवर्षजनितक्लिन्नभूमिसम्बन्धेन जातपैच्छिल्यगुरुत्वाम्लपाकत्वादिदोषरहितम्।

ननु वर्षासु मेघसहितचञ्चूर्य्यमाणकीटलूतादिविषजुष्टत्वदोषो वर्त्तत एवेति चेत् कुत इति आह—अगस्त्येनाविषीकृतमिति। अगस्त्योदयात् प्रभावेण मेघसहितभुजगलूतादिसविषप्राणिसंसर्गजत्वेन सविषत्वाद्यपायात्। हंसोदकमिति—चन्द्रार्कावभिधीयेते हंसपदेन निर्म्मलत्वात्। ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदकमिति संज्ञा। एवंविधजलस्य हंसोदकत्वं प्रतिपादयति। विमलं शुचीति। विमलं मलं गुरुत्वपैच्छिल्यकर्द्दमादि, तद्रहितम्। सुतरां शुचि विशदम्। यद्वा हंसपेयत्वाद् हंसोदकम्, हंसा हि विशुद्धतोयं भजन्त इति।

सम्प्रदुष्यति। दिवेत्यादि। सूर्य्यांशुतापादेव दिवेति लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्त्यर्थम्; सूर्य्यतप्तमिति वक्तव्येऽंशुग्रहणं मेघावरणरहितांशुसूर्य्यग्रहणार्थं, सन्तप्तमित्यत्र संशब्दः परितस्तापोपदर्शनार्थः। एवं निशीत्यादि च व्याख्येयं; चन्द्रांशुग्रहणेन च निशि सौम्यांशुसम्बन्धं लक्षयति। कालेनेति प्रभावेण, पक्वमिति वर्षास्वभिनवभूमिसम्बन्धजनितपैच्छिल्यन्यम्लत्वादिदोषरहितं, यतः पक्वं ततो निर्द्दोषं दोषाजनकमित्यर्थः। अगस्त्येनाविषीकृतमित्यगस्त्योदयेन प्रभावात् वर्षासु मेघसम्बन्धोरगलूतादिसम्बन्धात् सविषमविषं भवतीति वाच्यम्। हंसोदकमित्येवंभूतोदकस्य संज्ञा, हंसशब्देन सूर्य्याचन्द्रमसावभिधीयेते, ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदकं; यदि

स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद् यथाऽमृतम् ॥
शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च।
शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ १५ ॥

तद्विधिमाह—स्नानेत्यादि। अमृतमिति—आरोग्यजनकत्वादाह्लादजनकत्वाच्च। आहार्य्याण्युक्त्वाऽऽचर्य्याण्याह—शारदानीत्यादि। शारदानीति शरत्कालोद्भवपुष्परचितानि न त्वनार्त्तवपुष्पकृतानि। पुनः शरत्काल इति पदं श्लोकस्य वाक्याकाङ्क्षाव्यवच्छेदार्थम्। प्रदोषे चेति रात्रिप्रवर्त्तनमात्रे, न तूर्द्ध्वं यामार्द्धं शिशिरातिशययोगभयात्। अत्र षट्सु ऋतुषु पूर्व्वर्त्तुसात्म्यपरित्यागे क्रमोऽयमुपदिश्यते। ऋत्ववसानेऽवशिष्टे सप्ताहे क्रमेण तदृतुविधिपरिहारोऽनागतर्त्तुविधिसेवा चेति तन्त्रान्तरदर्शनात्। यदुक्तं तेन—"ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः। तत्र पूर्व्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परः क्रमात् ॥" इति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"सेव्याः शरदि यत्नेन कषायकटुतिक्तकाः। क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्र-शालिमुद्गादिजाङ्गलाः ॥ सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्व्वमेव तदा हितम्। सरःस्वाप्लवनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु ॥ प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम्। तिक्तस्य सर्पिषः पानैरस्रकस्रावैश्च युक्तितः ॥ वर्षास्वुपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः। नोपेयात् तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपम् ॥ रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्ज्जयेत्। स्वादु शीतजलं मद्यं शुचि स्फटिकनिर्म्मलम् ॥ शरच्चन्द्रांशुनिर्धौतमगस्त्योदयनिर्विषम्। प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्व्वमेव तदा हितम् ॥ सचन्दनं वा कर्पूरं वासश्चापि सुनिर्मलं लघु। भजेच्च शारदं माल्यं सीधोः पानञ्च युक्तितः। पित्तप्रशमनं यच्च तत् सर्व्वं समाचरेत्" इति ॥ यद्यपि वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृडिति क्रमेण षड्तुविधिः सुश्रुतेनोक्तः, चरकाचार्य्येण तु हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदिति क्रमेणोक्तस्तथापि युक्तिकुशलेन संशोधनसंशमनादिभेदेन विविच्य वक्ष्यमाणसंशोधनादिकालानुसारेणोपयोजयेदित्यवधातव्यमिति ॥ १५ ॥

वा हंससेवायोग्यमुदकं, हंसाः किल विशुद्धमेवोदकं भजन्ते। अवगाहश्चिरं जलावस्थानम्। शारदानीति माल्यविशेषणमनार्त्तवकुसुमनिषेधार्थम्। प्रदोष इति निशाप्रवेश एव परं चन्द्ररश्मिसेवा; नोपरि, शिशिरभयात्। अत्र पूर्व्वर्त्तुसात्म्यपरित्यागो भविष्यदृतुसात्म्याभ्यासश्च पूर्व्वर्त्त्वन्त-सप्ताहागाम्यृत्वादिसप्ताहयोः कर्त्तव्यः, यदुक्तं वाभटे—"ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः। तत्र पूर्व्वो विधिस्त्याज्यः, सेवनीयः परः क्रमात्" इति ॥ १५ ॥

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम्।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते॥
देशानामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितञ्चाद्यमेव च॥ १६॥

गङ्गाधरः—तस्यर्त्तु सात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयमित्यस्योपसंहारार्थमाह—इतीत्यादि। नन्वेतावतैवर्त्तु विधिना मात्राशिनः किं बलं वर्णः सुखमायुश्च वर्द्धते? न तावद्वर्द्धते। यः पुरुषः स्वभावतः क्षीणदेहः क्षीणबलो वा क्षीणकफो वा तस्य चापरस्यान्यथात्मकस्य विभिन्नप्रकारस्यैकविधोपयोगे सात्म्यत्वाभावादित्यत आह—उपशेत इत्यादि। इत्येवंप्रकारेण यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयरूपमृतुं प्रति सुखजनकतयोपयोगविधानमुक्तं तत्र यदाहाराचारविधानं यस्य पुरुषस्यौचित्यात् स्वप्रकृत्यनुसारेण विपरीततया सहात्मना शरीरेण समवेतत्वादुपशेते सुखयति तदोकादौचित्यात् सात्म्यमित्योकसात्म्यमुच्यते।

नन्वेवमस्तु कथमानूपदेशभवानां वानूपदेशवासिनां वा जाङ्गलदेशभवानां जाङ्गलदेशवासिनाञ्च एकमेवर्त्तु सात्म्यं भवति? भवति चेदभ्यासाद्भवतु। सात्म्यन्तु कीदृशमित्यत आह—देशानामित्यादि। देशानामानपजाङ्गलसाधारणानां रौक्ष्यलाघवादिभिर्गौरवस्निग्धत्वादिभिः स्निग्धरुक्षगुरुलाघवादुभयमिश्रैर्विपरीताः स्निग्धगौरवादयो रौक्ष्यलाघवादयो रुक्षस्निग्धलघुगौरवादुभयमिश्रा गुणा यत्र गुणवीर्य्यविपाकप्रभावा यत्र तत् खाद्य चतुर्व्विधं यच्चेष्टितं चैव यत् स्वप्नतैलाभ्यङ्गादिकं तत् सात्म्यं देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्व्वेदविदः

चक्रपाणिः—उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि। ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनाभ्याससात्म्यं दर्शयति—उपशेते इत्यादि। उपशेते सुखयति, अपथ्यमपि सद्विकारं न जनयति; कुतः इत्याह—औचित्यादभ्यासादित्यर्थः। अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासाद्विषमिवाशीविषस्य नोपघातकं भवतीति भावः। देशसात्म्यं रोगसात्म्यञ्च दर्शयति—देशानामित्यादि। देशानामानूपादीनां गुणैः स्नेहगौरवादिभिः सह विपरीतगुणं स्नेहगौरवविपरीतगुणरौक्ष्यलाघवयुक्तं धन्वजाङ्गलमांसमध्वादि; अदनीयम् आद्यं, चेष्टितञ्च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्व्वेदविद इत्यर्थः। एवमामयानाञ्च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्येयम्। गुणशब्दश्चेह धर्म्ममात्रवचनः, यथोच्यते—"द्रव्यगुणः" द्रव्यधर्म्म इत्यर्थः; तेन विपरीतप्रभावादीनामपि ग्रहणं भवति। आमयशब्देन

तत्र श्लोकः ।

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमत् सात्म्यमेव च ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सात्म्यज्ञा इत्यर्थः । एवमामयानाञ्च । आमया अत्र धातुवैषम्यात्मका विकारा विषमवाय्वादयः, तदारब्धा ज्वरादयश्च । तेषां गुणैर्गुणवीर्य्यप्रभावैर्विपरीतगुणं यत् खाद्यं चेष्टितञ्चैव नान्यत् तत् सात्म्यमामयसात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञा इति । तथा सति सुखयति । न त्वन्यथा ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहर्त्तुमाह—तत्र श्लोक इति । ऋतावृताविति प्रत्यृतु । ननु प्रत्यृतु सेव्यमसेव्यं नोक्तं कथमिति नाशङ्क्यं विधिना प्रतिषेधो हि लभ्यते । हेतुमदित्युपपत्तिसहितम् औचित्यादिरूपेणेति ॥ १७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि । प्राग्वद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ श्लोकस्थाने तस्याशितीयाध्यायजल्पो नाम षष्ठशाखा ॥ ६ ॥

चामयहेतुरपि ग्रहीतव्यः, ततः आमयविपरीतानाम् आमयहेतुविपरीतानाञ्च तथा प्रभाववैपरीत्यात् तद्विपरीतार्थकारिणाञ्च ग्रहणं भवति, तदुदाहरणमिह यथावसरं निदाने करिष्यामः । आद्यग्रहणेनौषधाहारयोर्ग्रहणं, चेष्टितशब्देन स्वप्नाभ्यङ्गादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—उक्तमध्यायार्थमुपसंहरति—ऋतावित्यादि । अत्र हेमन्तेऽसेव्यं कण्ठरवेण यद्यपि न प्रतिपादितं तथापि स यदा नेन्धनं युक्तं लभत इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त एव भवति ; तेन, ऋतावृताविति वीप्सा कृताऽर्थवती भवति ; यदि वा च्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायात् वीप्सोक्ता । हेमन्तपरिहारविधिवच्च शिशिरपरिहारविधिर्व्याख्येयः । हेतुमदित्युपपत्तिमदौचित्यादिहेतुनिर्द्देशोपपन्नमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थानव्याख्यायां तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो न-वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

न वेगान् धारयेद्धीमान् जातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न वम्याः क्षवथोर्न च ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।
न वाष्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमेण च ॥

गङ्गाधरः नतु मात्राशितादानस्येत्तु साम्यत्वेन स्वस्थहितत्ववत् तत्परिणामे मलमूत्रविसर्गस्यापि हितत्वमिति मलमूत्रवेगधारणप्रतिषेधे वक्तव्ये वेगविधारण-प्रतिषेधप्रसङ्गात् स्वस्थहितवेगविधारणप्रतिषेधमुपदेष्टुं न-वेगान-धारणीयमारभते —अथात इत्यादि। अध्यायारम्भे तु न वेगान् धारयेदिति वाक्यस्यार्थं न-वेगान-धारणमिति पदमधिकृत्य कृतसंज्ञोऽध्यायोऽयमिति सर्व्वं प्राग्वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—न वेगान् धारयेदित्यादि। वेगोऽत्र प्रवृत्त्युन्मुखता। जाता-नित्युत्पन्नमात्रान। अत्रादौ मूत्रपदनिर्देशः पुरीषादत्रपेक्षया मुहुरुपस्थितत्वात्। मूत्रपुरीषयोः क्षुत्पिपासयोरिति समासकरणात् प्रायेणानयोः समान-प्रवृत्त्युन्मुखत्वं बोध्यम्। न वातस्येत्यपानवातस्य गुदेन प्रवृत्त्युन्मुखस्य प्रति-षेधस्यात्यावश्यकत्वेन प्राधान्योपदर्शनार्थम्। न वाष्पस्येति वाष्पो हर्षशोको-त्पन्नोष्मसहिताश्रु। निश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमजनितश्वासवेगविधारण-प्रतिषेधो न त्वन्यस्य। प्राणायामादिना हि योगेनायुर्वर्द्धते।

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहारः प्राधान्येनोक्तः, तस्याहारस्य स्वस्थहितत्वम् आहारपाकजमूत्रपुरीषाणामविधारितवेगानां वहिर्गमने सति भवतीति मूत्रादिवेगाविधारणोपदेशकं नवेगान्धारणीयमाह। इहापि नवेगधारणशब्दस्याभावात् मात्राशितीयवत् पर्य्यायशब्देन संज्ञा बोद्धव्या। जातानिति जातमात्रान्, वेगः प्रवृत्त्युन्मुखत्वं मूत्रपुरीषादीनाम्। मूत्रग्रहण-मादौ मूत्रस्य पुरीषाद्यपेक्षया बहुवेगत्वात्। मूत्रपुरीषयोरिति क्षुत्पिपासयोरिति च समासकरणं

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये।
पृथक् पृथक् चिकित्सार्थं तन्मे निगदतः शृणु॥ २॥
वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे॥
स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीड़कम्।
मूत्रे प्रतिहते कुर्य्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म्म च॥ ३॥

प्रतिषेधविधिमेतं सेवमानस्य प्रत्यवायान सोपायानाह—एतानित्यादि। तत्रादौ मूत्रवेगविधारणदोषं सचिकित्सितमाह—वस्तीत्यादि। विनामो मूत्रवेगेणाकृष्यमाणत्वेन नतगात्रत्वम्। वङ्क्षणानाहः वङ्क्षणस्य बन्धः। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः। न वेगान धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः॥ वातविण्मूत्रजृम्भाश्रु-क्षवोद्गार-वमीन्द्रिय—क्षुत्तृष्णाऽश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात्। व्याहन्यमानै-रुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते॥ तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम्॥ त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः। अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः॥" इत्युक्त्वा—उक्तक्रमेण लक्षणमुक्तम्। तदत्रोक्तवानेन क्रमेण लिख्यते—"मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम्। मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्ध्नि॥ आनद्धवस्तेश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः॥" इति।

अत्रैवास्य मूत्रवेगविधारणजस्य रोगस्य चिकित्सितं भिन्नाधिकारत्वात् तत्सूत्ररूपेणोपदिशति—स्वेदेत्यादि। त्रिविधं वस्तिकर्म्मेति अनुवासननिरूहो-त्तरवस्तिरूपम्। सुश्रुते त्वस्य प्रविशेषो यथा "सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः। वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये॥ सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे। सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते

प्रायशोऽनयोः सहोत्पाददर्शनार्थं, प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषिद्धगौरवोपदर्शनार्थम्। निश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमोत्थस्य निश्वासस्याविधार्य्यत्वं दर्शयति; यतोऽनन्तरं वक्ष्यति "श्रमनिश्वास-धारणात्" इति। सुश्रुतेऽप्युक्तं "श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमूर्च्छाप्यथवापि गुल्मः" इति॥ १२॥

चक्रपाणिः—यद्वेगविधारणे ये रोगास्तेषां यच्चिकित्सितं तदल्पवक्तव्यत्वात् प्रकरणागत-त्वाच्च ब्रूते—वस्तिमेहनेत्यादि। मेहनं शिश्नः, विनमनं विनामः शरीरस्य, अवपीड़को बहुमात्रा-

पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्च्चोनिरोधनम्।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद् विधारिते ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्त्तयो वस्तिकर्म्म च।
हितं प्रतिहते वर्च्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ४ ॥

पिबेत्॥ एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः। धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वा पिबेत् त्र्यहम्॥ रसमश्वपुरीषस्य गर्द्दभस्याथवा पिबेत्। मांसोपदंशं मधु वा पिबेद्वा सीधु गौड़िकम्॥ भद्रदारु घनं मूर्व्वां हरिद्रां मधुकं तथा। कोलप्रमाणानि पिबेदान्तरीक्षेण वारिणा॥ दुःस्पर्शस्वरसं वापि कषायं कुब्जकस्य च। एर्व्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वाऽलवणीकृतम्॥ पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा। योगांश्च वितरेत् तत्र पूर्व्वोक्तानश्मरीभिदः॥ मूत्रकृच्छ्रक्रमं वापि कुर्य्यान्निरविशेषतः। भूयो वक्ष्यामि योगांश्च मूत्राघातोपशान्तये॥" इति॥ २।३॥

गङ्गाधरः—क्रमिकपुरीषवेगविधारणजरोगं सचिकित्सितमाह—पक्वाशय इत्यादि। पिण्डिकोद्वेष्टनं जानुजङ्घामध्यस्थमांसवर्त्तयः पिण्डिकाः। तदुद्वेष्टनं दण्डादिनेव ताड़नम्। सुश्रुते तु—"आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध वातः। पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य॥" इति।

चिकित्सितमस्याह—स्वेदेत्यादि। वर्त्तयोऽत्र भिन्नाधिकारत्वान्नोक्तास्तन्त्रान्तरेणानाहोक्ताश्चानुसर्त्तव्याः। वस्तिकर्म्म त्रिविधम्। अन्नपानं प्रमाथि च वातानुलोमनं भेषजञ्च प्रमाथि तेन वैरेचनिकद्रव्यैः सर्पिस्तैलसाधनं चूर्णक्वाथकल्कादिकल्पनया कल्पितं भेषजं बोध्यम्। सुश्रुते चोक्तम्—"पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत्॥" इति। एवं तन्त्रान्तरोक्तानि च—"त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः। गुड़िका गुड़तुल्यास्ता विड्विबन्धगदापहाः॥ हरीतकीयवक्षार-पीलूनि त्रिवृता तथा। घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तरुजापहम्॥ हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्ज्जि विड़ञ्चेति द्विरुत्तरम्। पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तहरं परम्॥ खण्डपलं त्रिवृतासममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम्। प्राग्भोजने च मधुना बिड़ालपदकं लिहेत् प्राज्ञः॥ एतद्गाढपुरीषे

प्रयोगः, मात्राधिकत्वेन हि भेषजं दोषान् पीड़यतीति कृत्वा, अन्यत्राप्युक्तम् "अवपीड़कसर्पिर्भिः कोष्णैर्घृततैलकैस्तथाभ्यङ्गैः" इति। त्रिविधमिति निरूहानुवासनोत्तरवस्त्यात्मकम्। पिण्डिका जानुजङ्घामध्यमांसपिण्डिका, वर्त्तयो वक्ष्यन्ते॥ ३।४॥

मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
भवेत् प्रतिहते शुक्रे विबद्धं मूत्रमेव च ॥
तत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
शालिः पयो निरूहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ५ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥
स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्त्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ६ ॥

पित्ते च कफे च विनियोज्यम् । स्वादुर्न पयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥" (नाराचचूर्णम् ।) हिङ्गुमाक्षिकसिद्धार्थैः पक्त्वा वर्त्तिं सुवर्त्तिताम् । घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः । गुड़क्षारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ अगारधूमसिन्धूत्थ-तैलयुक्ताम्ल-मूलकम् । क्षुण्णं निर्गुण्डीपत्रं वा स्विन्नं पायौ क्षिपेद् बुधः ॥ इति ॥४॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं रेतोवेगविधारणजरोगमाह—मेढ्रे इत्यादि । स्पष्टम् । सुश्रुते तु—"मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥" इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । चरणायुधाः कुक्कुटाः । सुश्रुते तु—"वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः । आ वारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः । रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥" इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वातनिरोधजरोगमाह—वातेत्यादि । जठरे रोगाः स्युर्वातजाः । अन्ये उक्तातिरिक्ता इत्यर्थः । वातनिग्रहादिति गुदतः प्रवर्त्तमानवायुनिग्रहात् । सुश्रुते तु—"आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् । कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् । कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥" इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—स्नेहेत्यादि । वर्त्तयः फलवर्त्तय उक्ताः । भोजनानि पानानि वस्तयश्चैवेति त्रयं वातानुलोमनं शस्तमित्यर्थः । सुश्रुते तु—

चक्रपाणिः – प्रमाध्यनुलोमनं, चरणायुधः कुक्कुटः, रुजा जठर इति सम्बन्धः । 'भोज-

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग-शोथपाण्ड्वामयज्वराः।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्द्दिनिग्रहजा गदाः॥
भुक्त्वा प्रच्छर्द्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम्।
रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते॥ ७॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्द्दितार्द्धावभेदकौ।
इन्द्रियाणाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवथोः स्याद्द विधारणात्॥
तत्रोर्द्ध्वं जत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः।
हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चौत्तरभक्तिकम्॥ ८॥

"आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्नस्य शस्यते।" इत्युक्तेर्वस्तयोऽत्रास्थापनानि क्षारवर्त्तरणादीनि त्रिवृद्वं वा आस्थापनानुवासनोत्तरवस्तिभेदात्॥ ६॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वमिवेगविधारणजरोगमाह—कण्डूकोठेत्यादि। कोठो वरटीदष्टसंस्थानाकारः। व्यङ्गो मुखे श्यामवर्णमण्डलः। हृल्लास उत्क्लेशः। सुश्रुते तु—"छर्द्दिर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्नम्।" इति।

अस्य चिकित्सितमाह—भुक्त्वेत्यादि। व्यायामोऽत्र प्रवाहणादिरूपः। "छर्द्द्याघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत्॥ इति॥ ७॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षवथुवेगविधारणजरोगमाह—मन्यास्तम्भ इत्यादि। स्पष्टम्। सुश्रुते तु "भवन्ति गाढ़ं क्षवथोर्विघाताच्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः॥" इति।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि। वातघ्नमाद्यं वातहरं भोज्यम्। चकारात् स्वेदादयश्च वातहराः। सुश्रुते तु—"तीक्ष्णाञ्जननावनाभ्यां तीक्ष्ण-गन्धोपसिङ्घनैः। वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवजे तं प्रवर्त्तयेत्। तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः॥" इति॥ ८॥

नानि', 'पानानि' 'वमनञ्च' इति त्रयं वातानुलोमनं शस्तमिति योज्यं; कोठो वरटीदष्टाकारः शोथः, व्यङ्गश्च श्यामवर्णो मण्डलः, हृल्लास उत्क्लेशः। अर्द्धावभेदोऽर्द्धमस्तकवेदना। आद्यं खाद्यं भोजनमित्यर्थः, चकारात् स्वेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति। यद्यपि सुश्रुते मूत्रादीनां

हिक्का कासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात् तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ ९ ॥
विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
जृम्भाया निग्रहात् तत्र सर्व्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १० ॥
कार्श्यदौर्ब्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्द्दोऽरुचिर्भ्रमः ।
क्षुद्वेगनिग्रहात् तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तमुद्गारविघातजरोगमाह—हिक्केत्यादि । सुश्रुते तु—"कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥" इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र हिकाया इत्यादि । सुश्रुते तु—"उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् । सुरां सौवर्च्चलवतीं वीजपूररसान्विताम् ॥" इति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं जृम्भावेगविधारणजरोगमाह—विनामेत्यादि । आक्षेपो मुहुर्म्मुहुरङ्गानां क्षेपः । सङ्कोच पर्व्वणामाकुञ्चनम् । सुप्तिः स्पर्शानभिज्ञानम् । सुश्रुते तु—"मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः । तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥" इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—सर्व्वं वातघ्नमौषधम् । सुश्रुते तु—"स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत्" इति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षुद्वेगविघातजरोगमाह—कार्श्येत्यादि । भ्रमश्चक्रस्थवद्भ्रमणमिति । सुश्रुते तु—"तन्द्राङ्गमर्द्दावरुचिर्भ्रमश्च क्षुधो विघातात् कृशता च दृष्टेः ॥" इति ।

अस्य चिकिसितमाह—तत्र स्निग्धोष्णेत्यादि । सुश्रुतेऽपि—"क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णञ्च लघु भोजनम् ॥" इति ॥ ११ ॥

त्रयोदशानां विधारणात् त्रयोदशोदावर्त्ता अभिधीयन्ते तथापीहाष्टोदरीये मूत्रपुरीषवातशुक्रवमिक्षवथुविघातजा एव परं षडुदावर्त्ता अभिधातव्याः, उद्गारादिनिरोधजानां वातनिरोधज एवोदावर्त्ते अन्तर्भावाभिप्रायात्; यदि वा, मूत्रादिविघातज एव विकारे चरकाचार्य्यस्य उदावर्त्तसंज्ञाभिप्रेता नान्यत्रेति न विरोधः । मुहुर्म्मुहुरङ्गानामाक्षेपणमाक्षेपः, पर्व्वणामाकुञ्चनं

* "कासः" इत्यत्र "श्वासः" इति चक्रपाणिः ।

कण्ठास्यशोषो बाधिर्य्यं श्रमः सादो * हृदि व्यथा।
पिपासानिग्रहात् तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १२ ॥
प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः।
वाष्पनिग्रहणात् तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १३ ॥
जृम्भाऽङ्गमर्द्दस्तन्द्रा च शिरोरोगाक्षिगौरवम्।
निद्राविधारणात् तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ १४ ॥
गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमनिश्वासधारणात्।
जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं तृष्णाविघातजरोगमाह—कण्ठास्यशोष इत्यादि। सादोऽङ्गावसादः। सुश्रुते तु—"कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद् हृदये व्यथा च॥" इति।

तस्य चिकित्सितमाह—तत्र शीतमित्यादि। तपणं तर्पयतीति। सुश्रुतेऽपि—"तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम्॥" इति॥ १२॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वाष्पनिग्रहजरोगमाह—प्रतिश्याय इत्यादि। सुश्रुते तु—"आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि। शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन॥" इति।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्वप्न इत्यादि। सुश्रुतेऽप्येवम्॥ १३॥

गङ्गाधर—क्रमप्राप्तं निद्रावेगनिग्रहजरोगमाह—जृम्भेत्यादि। सुश्रुते तु "जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽक्षिजाड्यं निद्राविघातादथ वापि तन्द्रा॥" इति।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्वप्न इत्यादि। संवाहनं पादादिप्रदेशे सुखयितुं मुहुः पाणिना वाहनं मर्द्दनमभिहननञ्च। सुश्रुते तु—"निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सुप्याच्चेष्टकथारतः॥" इति॥ १४॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं श्रमजनितश्वासविधारणजरोगमाह—गुल्मेत्यादि। स्पष्टम्। सुश्रुते तु—"श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथ वापि गुल्मः॥" इति।

सङ्कोचः, सुप्तिः स्पर्शाज्ञानं, भ्रमणं भ्रमो येन चक्रास्थितमिवात्मानं मन्यते। सादोऽङ्गावसादः, तपयतीति तर्पणं, संवाहनं पाणिना पादादिप्रदेशे सुखमभिहननमुन्मर्द्दनञ्च॥ ९-१६॥

* श्वास इति क्वचित् पठ्यते।

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान् न धारयेत् ॥ १६ ॥

चिकित्सितमस्याह—तत्र विश्राम इत्यादि । वातघ्नश्च क्रियाः स्नेहादिकाः । सुश्रुते तु—"भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥" इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—ननु सुश्रुते लेते त्रयोदश वेगविघातजास्तथा चापथ्यभोजनादेक इति चतुर्द्दशोदावर्त्ता उक्ताः । तद् यथा—"त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथाऽपरः ॥" इति । लक्षणमप्युक्तम् —"वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः । भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥ वातमूत्रपुरीषासृक्-कफमेदोवहानि वै । स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥ ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो गौरवा-रुचिपीड़ितः । वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ श्वास-कासप्रतिश्याय-दाहमोहवमिज्वरान् । तृष्णाहिक्काशिरोरोग-मनःश्रवणविभ्र-मान् । लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ॥" इति । चिकित्सितमप्युक्तम्—"तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत् । दोषतो भिन्नवर्च्चस्कं भुक्तश्चाप्यनुवासयेत् । न चेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः । अथैनं बहुशः स्विन्नं युक्त्या स्नेहविरेचनैः । पाययेत् त्रिवृता-पीलु-यमानीरम्लपानकैः । देवदार्व्वग्निकं कुष्ठं वचां पथ्यां पलङ्कषाम् । पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकैः पचेत् । पादावशिष्टं तत् पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति । मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् । आरेवतफलञ्चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् । तत् पीयमानं शमयेदुदावर्तमशेषतः ॥ वचामतिविषां कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीम् । कृष्णां निदहनीञ्चापि पिवेदुष्णेन वारिणा । इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचाम् । कुष्ठं किण्वाग्निकौ चापि पिवेत् तुल्यानि पूर्व्ववत् । मूत्रेण देवदार्व्वग्नि-त्रिफलाबृहतीः पिवेत् । यवप्रस्थं फलैः सार्द्धं कण्टकार्य्या जलाढके । पक्त्वार्द्धप्रस्थशेषन्तु पिवेद्धिङ्गसमन्वितम् ॥ मदनालाबुवीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम् । संचूर्ण्य प्रथमेन्नाड्या विशत्येतद् यथा गुदम् ॥ चूर्णं निकुम्भकम्पिल्ल-श्यामेक्ष्वाकग्निकोद्भवम् । कृत-वेधनमागध्योर्लवणानाञ्च साधयेत् । गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत् तु गुदा-नुगाः । सद्यः शर्म्मकरावेतौ योगावमृतसम्भवौ ॥" इति । विरुध्यते चर-काचार्य्येणाष्टोदरीये वक्ष्यमाणैः षड्भिर्मूत्रपुरीषवातरेतोवमिक्षवजैः । अपरे च

इमांस्तु धारयेद् वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्म्मणाम् ॥
लोभशोकभयक्रोध-द्वेषमानजुगुप्सित—
नैर्लज्ज्येर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥

सप्तोद्गारादिजा इहोक्ताः किं नोदवर्ता भवन्तीति ? उच्यते—उद्गारादिसप्तजाश्चरकाचार्य्येण नोदावर्त्तत्वेनाभिप्रेताः। किन्तु घृतादिव्यापत्तिवद्वेगधारणव्यापद एवेति बोध्यम्। तथाऽपथ्यभोजनजस्त्वनुक्त एव दोषलिङ्गैरुन्नेय इति परमतमप्रतिषिद्धं ह्यनुमतं भवति न हि सर्व्वः सर्व्वं वक्तीति ॥ निगमनमाह इच्छन्नित्यादि ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—ननु मूत्रादीनामिव साहसलोभादीनामप्यविधार्य्यत्वेनोक्तत्वेन संशयः किं धार्य्या न वा साहसलोभादिवेगाः ? इत्यत आह—इमांस्त्वादि। को धारयेत् ? हितेत्यादि। प्रेत्य मृत्वा परलोके इह च जन्मनि हितैषी। कान् वेगानित्यत आह—साहसानामिति। साहसानि कर्म्मण्युत्साहाः। तानि सत्त्वसात्म्यशक्तिमविविच्य यानि क्रियन्ते तान्यप्रशस्तानि तेषां वेगान् प्रवृत्त्युन्मुखभावान् धारयेत्। सत्त्वसात्म्यशक्तिमालोच्य कर्म्मण्युत्साहं कुर्य्यादित्यर्थः। केषामित्यत आह—मनोवाक्कायकर्म्मणामिति। अप्रशस्तानि मनसः कर्म्माणि दर्शयति—लोभेत्यादि। लोभोऽनुचितविषये मनःप्रवृत्तिः, शोको धनबान्धवाद्यभावजन्यदुःखे मनःप्रवृत्तिः, भयमपकारकार्थानुसन्धाने मनःप्रवृत्तिः, क्रोधो येनात्मानं प्रदीप्तमिव मन्यते तत्, द्वेषो वैरं परापकारे मनःप्रवृत्तिः मनःप्रवृत्त्यनुकूलभावप्रयुक्तमनोनिवृत्तिर्वा, मानः सदसद्गुणाध्यारोपेणात्मन्युत्कर्षप्रत्ययः, जुगुप्सितं परनिन्दा, लज्जा मनःसङ्कोचस्तदभावो नैर्लज्ज्यम्। ईर्ष्या

चक्रपाणिः—वेगानामविधार्य्यत्वेनोक्तत्वाल्लोभादीनामपि वेगा अविधार्य्याः स्युरित्याह—इमांस्त्वित्यादि। प्रेत्य जन्मान्तरे, इहेतीह जन्मनि। सहसा आत्मशक्तिमनालोच्य क्रियत इति साहसं, तत् तु गजाभिमुखधावनादि। अशस्तानां निष्फलानामिति यावत्। मनोवाक्कायकर्म्मणामित्यत्र कर्म्मशब्दो व्यापारवचनः। अप्रशस्तं मनसः कर्म्म दर्शयति—लोभेत्यादि। लोभो विषयेऽनुचितप्रार्थना, शोकः पुत्रादिविनाशजं दैन्यं, भयमपकारकानुसन्धानजं दैन्यम्, क्रोधः प्रद्वेषो यैः प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते, मानः सदसद्गुणाध्यारोपेणात्मन्युत्कर्षप्रत्ययः, जुगुप्सितं गोपनेच्छा, लज्जा, तदभावो नैर्लज्ज्यं; समाने द्रव्ये परसम्बन्धप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या, अतिराग उचित एव विषये पुनःपुनः प्रवर्त्तनेच्छा। अभिध्यामतिमात्रेहारम्भणं, यदि वा परद्रव्यविषये स्पृहा।

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च।
वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद् वेगमुत्थितम्॥
देहप्रवृत्तिर्या काचिद् वर्त्तते परपीड़या।
स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान् विधारयेत्॥ १७॥
पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्म्मणाम्।
धर्म्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च॥ १८॥

गुणवति भावे दोषारोपणेच्छा, अतिराग उचित एव विषये पुनःपुनर्मनः-प्रवृत्तिः। एतेषां मनःकर्म्मणामशस्तानां वेगान् धारयेत्। अभिध्यायाश्च परस्वविषयकस्पृहायाश्च वेगानित्यन्वयः॥

अशस्तानि वाक्कर्म्माणि दर्शयति—परुषस्येत्यादि। परुषस्य परोद्वेजकस्य कर्कशात्मकस्य वाक्यस्य। अतिमात्रस्य सूचकस्यातिशयेन परेषामनिष्टजनकाभिधायकस्य वाक्यस्य। अनृतस्य मिथ्यात्मकस्य च वाक्यस्य। अकालयुक्तस्य अप्रास्ताविकत्वेनायुक्तस्य वाक्यस्य। उत्थितं वेगं धारयेत्। एवंविधं वाक्यमुपस्थितमागतं न वदेत्। कायकर्म्माणि दर्शयति—देहेत्यादि। परपीडया परपीड़ाहेतवे। स्त्रीभोगस्तेयहिंसा चादिर्येषां ते स्त्रीभोगस्तेयहिंसादयः। आदिना प्रधर्षणादिः। गुर्व्वाद्यभिमुखपादप्रसारणादिः परपीड़या यद्यपि न भवति तथापि प्रज्ञापराधात् तद्वर्ज्जनं बोध्यम्। ते जायन्ते यया चेष्टया तस्याः॥ १७॥

गङ्गाधरः—इत्येवमशस्तानां मनोवाक्कायकर्म्मणां वेगविधारणात् किं फलमुत्पद्यते इत्यत आह—पुण्यशब्द इत्यादि। पुण्यः पावनः शब्दो वाचकत्वेन यस्यासौ पुण्यशब्दः। पुण्य इति लोके प्रख्यायमानः पुरुषः मनोवाक्काय-

अशस्तं वचनकर्म्माह—परुषस्येत्यादि। परुषं परोद्वेजकं वचनम्, अतिमात्रं बहु, सूचकं परारत्यभिधायकम्, अनृतमपार्थकम्, अकालयुक्तमप्रस्तावागतम्।

अशस्तं देहकर्म्माह—देहेत्यादि। परपीड़या परपीड़ानिमित्तमित्यर्थः। स्त्रीभोगः परस्त्रीभोगः, स्तेयं परद्रव्यग्रहणं, हिंसा विधिरहिता प्राणिपीड़ा, आदिग्रहणात् गुर्व्वाद्यभिमुखपादप्रसारणादि गृह्यते॥ १७॥

चक्रपाणिः—एवं कृते यद्भवति तद्दर्शयति—पुण्येत्यादि। पुण्यः पावनः शब्दो यस्यासौ

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्य्यार्था बलवर्द्धनी।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत्॥

कर्म्मणां विपापत्वात् पापजनकत्वाभावात् सुखी सन् धर्म्मार्थकामान् भुङ्क्त उत्पन्नान्। अत्रात्मनेपदमपालने भोजनवदुपभोगार्थे बोध्यम्। चिनोति च लोकाविरोधेन फलोपयोगेन जायते च; चकारात् कालान्तरेण प्रतिनियत-कारणान्तरे सति मोक्षञ्च चिनोति इत्यर्थः॥ १८॥

गङ्गाधरः—अथ कायकर्म्मविशेषत्वेन व्यायामस्य स्वशरीरहिंसापोषणकरत्व-मस्तीति तद्विधिमाह—शरीरचेष्टेत्यादि। या च शरीरचेष्टा इष्टा मनोऽभीष्टा स्थैर्य्यात्मा स्थिरताधर्म्मरूपा न तु न्यूनातिरिक्तरूपा ततोऽनन्तरमेव बलवर्द्धनी-त्युक्तं सा देहव्यायामसङ्ख्याता देहव्यायामसंज्ञा। देहपदेन मनोवाग्व्यवच्छेदः। मात्रया तां समाचरेत्। यया मात्रया लाघवादयः स्युर्न च भ्रमादयः स्युस्तया मात्रयेत्यर्थः। ननु तर्हि कथं स्थैर्य्यात्मा बलवर्द्धनीत्युच्यते? प्रतिदिनमनेक-रूपेण परिमाणेनानपायेन बलवर्द्धनत्वाभावख्यापनार्थं तथा कृतम्। एकरूपयैव मात्रयाऽनपायया समाचरणे बलवर्द्धनी क्रमेण बलानुरूपेण वर्द्धते मात्रया या सा बलं वर्द्धयतीति बलवर्द्धनीति। "यत् तु चंक्रमणं नाति-देहपीडाकरं भवेत्। तदायुर्बलमेधाग्नि-प्रदमिन्द्रियबोधनम्॥" इति सुश्रुतेनाप्युक्तम्। मात्रा खल्वार्द्ध-शक्तिकी तन्त्रान्तरेणोक्तात्र युक्त्या लभ्यमानानुसर्त्तव्या। "सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि मर्त्त्यैरात्महितार्थिभिः। शक्त्यर्द्धेनैव कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा। कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रजायते। शक्त्यर्द्धं तं विजानीयादायतोच्छ्वास एव

पुण्यशब्दः, भुङ्क्ते चिनोति चेति उत्पन्नानविरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते, चिनोति चोत्पादयति चापरानित्यर्थः॥ १८॥

चक्रपाणिः—अविधार्य्यप्रवृत्तीन् मूत्रादीन् विधार्य्यप्रवृत्तीन् साहसादीन् दर्शयित्वा विधार्य्या-विधार्य्यप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरेत्यादि। देहस्य व्यायामो देहव्यायामः, देहग्रहणात् मनोव्यायामं चिन्तनादि निराकरोति, संख्याता संज्ञिता, या चेष्टाऽभिप्रेतात्र, तेन, भारहरणाद्या-ऽनिष्टापि कार्य्यवशात् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यते, चंक्रमणरूपा तु क्रिया प्राप्यते, स्थैर्य्य स्थिरता शरीरस्य तदर्था, मात्रयाऽनपायिपरिमाणेन; एतावती चेयं शरीरचेष्टा मात्रावति; यावत्या लाघवादयो वक्ष्यमाणा भवन्ति; चेष्टातियोगात् वक्ष्यमाणाश्च श्रमभ्रमादयो न भवन्ति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"यत् तु चक्रमणं नाति देहपीडाकरं भवेत्। तदायुर्बलमेधाग्नि-प्रद-

लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेश-*-सहिष्णुता ।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ १९ ॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते ॥ २० ॥
व्यायामहास्यभाष्याध्व-ग्राम्यधर्म्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥

च। व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥" इति ।

यथोक्तव्यायामफलमाह—लाघवमित्यादि । लाघवं शरीरस्य, कर्म्मसु सामर्थ्यं शक्तिमत्त्वम्, स्थैर्य्यं शरीरस्य यौवनानुवृत्त्यावस्थानं, सहिष्णुता क्लेशे समुपस्थिते तत्सहनशक्तिः, दोषक्षयो वातादीनां वृद्धिहानिक्षयः । ननु व्यायामात् श्लेष्मक्षयो वातपित्तयोस्तु वृद्धिः कथं दोषक्षय उपजायते ? इत्यत आह—अग्निवृद्धिरिति । च यस्मात् । "व्यायामं कुर्व्वतो नित्य विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ।" इति । एवं वह्निवल-मुपजायते । "चयप्रकोपौ दोषाणां सर्व्वेषामग्निसंश्रितौ ।" इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—अतिमात्रया कृतव्यायामदोषमाह—श्रम इत्यादि । श्रमः शरीरग्लानिः, क्लमो मनइन्द्रियग्लानिः, क्षयो धातुक्षयः, रक्तपित्तं व्याधि-विशेषः, प्रतामकः प्रतमकश्वासः, अतिव्यायामतः कायवाङ्मानसव्यायामा-तियोगात् । शेषं स्पष्टम् । यस्मात् श्रमादिरतिव्यायामतो जायते तस्माद् व्यायामहास्यादिकाननुचितान् अपिकारादनुचितानपि, अभ्यस्ताननभ्यस्तांश्च अतिमात्रया न सेवेतेति । व्यायाम उक्तदेहव्यायामो, हास्यं न वाकचेष्टा मुखचेष्टाविशेषत्वादिति । भाष्यं वाक्चेष्टाविशेषः, अध्वाऽध्वगमनम्, ग्राम्य-

मिन्द्रियबोधनम्" । यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमित्यादि । दोषक्षयोऽत्र श्लेष्मक्षयोऽभिप्रेतः, यदि वाग्निकर्त्तृत्वेन त्रिदोषक्षयोऽपि ; उक्तं हि—"शमप्रकोपौ दोषाणां सर्व्वेषामग्निसंश्रितौ" । व्यायामातिप्रवृत्तिदोषमाह—श्रम इत्यादि । क्लम इह मनइन्द्रियग्लानिः, क्षयो धातुक्षयः, प्रतमक एव प्रतामकः श्वासविशेषः ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—इदानीं व्यायामतुल्यत्वेनान्यानप्यतिमात्रत्वेन निषेद्धुमाह—व्यायामेत्यादि ।

---

* दुःख इत्यपि पाठः ।

एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते।
गजः सिंह*मिवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ २१ ॥
उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥

धर्म्मो मैथुनम् इत्येते देहव्यायामाः। प्रजागरो मनोव्यायामः, मनोमेध्या-संयोगो हि निद्रा, तत्प्रतिकूलव्यापारो जागर इति।

व्यायामानन्तरमेषाञ्च दोषान्तरमुपदेष्टुमाह—एतानित्यादि। एवंविधान् साहसान् कायवाङ्मानसव्यायामानन्यान् भारहरणदर्पशिलोत्क्षेपणगानवाक्-कलहशास्त्राशास्त्रचिन्तादीन् योऽतिमात्रं निषेवते स गज इवातिमात्रं सिंह-माकर्षन् सहसा विनश्यति ॥ २०।२१ ॥

गङ्गाधरः—परिशिष्टानामहितानां वर्ज्जनं हितानाञ्च सेवनविधिमुप-दिशति; तत्र उचितमहितं परिहर्त्तुं दुःशक्यते इति किं तन्न परिहार्य्यं स्यादित्यतस्तत्परिहारमुपदिशति—उचितादित्यादि। उचिताद् विधिनिषेधौ अजानता स्वेनाभ्यस्तादहितात् क्रमशो बुद्धिमान् नरो विरमेत् निवर्त्तेत न तु हठात्। क्रमेण हितमनभ्यस्तं सेवेताभ्यस्येत्।

यद्यप्यतिव्यायामो निषिद्धस्तथापीह पुनरभिधीयते अतिभाष्यादिष्वपि तद्दोषश्रमक्लमादि-प्राप्त्यर्थम्। यदि वा पूर्व्वमनभ्यस्तव्यायामातिसेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि निषेधः; यदाह नोचितानपि, उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः, अपिशब्दादनभ्यस्तानां निषेधो लभ्यते; भाषणं भाष्यम्, अध्वशब्देनाध्वगमनं, ग्राम्यधर्म्मो मैथुनम्, एवंशब्देन गुरुभारहरणदर्पशिलाचालनादि गृह्यते। सिंहः किल स्वल्पप्रमाणः स्वबलोद्रेकात् गजं कर्षन् पाटयन् स्वदेहानुचित-व्यायामात् पश्चात् वातक्षोभेण विपद्यते तेनायं दृष्टान्तः सङ्गतार्थः; यदि वा सिंहोऽष्टा-पदोऽभिप्रेतः, स च किल गजं व्यापाद्य पृष्ठे क्षिपति, ततस्तत् कोथाद्विपद्यते; तेन दृष्टान्तो व्याख्येयः ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—हितस्य सेवनमहितस्य परित्यागः कर्त्तव्य इति पूर्व्वमुक्तं तच्च हितसेवनमहित-दग्विवर्ज्जनञ्च क्रियमाणमक्रममक्रमाचरितव्यायामादिवत् प्रत्यवायकरं परं भवति; अतस्तत्-क्रममाह—उचितादित्यादि। उचितादभ्यस्तात्, क्रमशो वक्ष्यमाणेन क्रमेण, हितमनभ्यस्त-

* गजं सिंह इवाकर्षन् इति चक्रपाणिधृतः पाठः।

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्द्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥

ननु कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चात्रेत्यादि। प्रक्षेपापचये ताभ्याम् अभ्यवहार्य्ये खल्वहितेऽभ्यस्ते द्रव्ये क्वचिद् व्यञ्जनादौ हितस्य प्रक्षेपोऽहितस्य अभ्यस्तस्यापचयः कर्त्तव्यस्तस्मिन् ताभ्यामनभ्यस्ताभ्यस्ताभ्यां हिताहिताभ्याम् अनभ्यस्ताद्धितादभ्यस्तादहिताच्च पादांशिकः क्रमो भवेत्। पादश्चतुर्थोऽंश एवांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः, किंवा पादस्य चतुर्थांशस्यांशश्चतुर्थो भागः षोड़शांश इति यावत्। तेन कृतः क्रम इत्यर्थः। प्रथमपादाभ्यासे एकान्तरम् एकाहमन्तरीकृत्य भवेत्। ततश्चोर्द्ध्वं प्रथमं हितस्योपादानतया प्रक्षेपोऽहितस्य त्यागोऽपचयस्तयोरभ्यासादूर्द्ध्वं द्वितीये हितपादद्वयप्रक्षेपाहितपादद्वयप्रक्षेपाहितपादद्वयापचये द्व्यन्तरं द्व्यहमन्तरीकृत्य भवेत्। ततश्चोर्द्ध्वं हितद्विपादप्रक्षेपाहितद्विपादापचयाभ्यासादूर्द्ध्वं तृतीये हितपादत्रयप्रक्षेपाहितपाद-

हितम्। कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चेत्यादि। प्रक्षेपो हितस्यापचयोऽहितस्य, ताभ्यां हिताहिताभ्याम्, पादश्चतुर्थो भागः, तद्रूपोऽंशः पादांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः। अन्ये तु पादस्यांशः पादांश इति षोड़शं भागं वर्णयन्ति, स च हिताहितयोर्युगपत् प्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममेकान्तरमेकाहमन्तरा कृत्वेत्यथः, ततः प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपादापचयाभ्यासादूर्द्ध्वं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये द्व्यन्तरं द्व्यहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्; तथा द्वितीयपादाभ्यासादूर्द्ध्वं तृतीयपादप्रक्षेपापचये त्र्यहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्; चतुर्थपादप्रक्षेपापचये चतुरहमन्तरीकृत्य बोद्धव्यमत ऊर्द्ध्वं प्रक्षेपापचयाभावात् चतुष्पादसम्पूर्णस्य पथ्यस्यानवधिसेव्यत्वादयं पिण्डार्थः। अपथ्या यवकादयोऽभ्यस्तास्ते त्याज्याः रक्तशाल्यादयः पथ्या अनभ्यस्तास्ते सेव्याः, तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रयं रक्तशालीनामेकपादयोगवद् भोजनं, द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य; एवं तृतीये; एवं द्वितीयपादाभ्यासो द्व्यन्तरो भवति; चतुर्थे त्रयः पादाः पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य, एवं पञ्चमे षष्ठे च; एवं तृतीयपादाभ्यासस्त्र्यन्तरो भवति; सप्तदिनप्रभृति चतुष्पादपथ्याभ्यासः; यदि वाऽन्तरशब्दो व्यवधिवचनः, तथाशब्दात् चतुरन्तरमिति च लभ्यते; तेनायमर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैकः पादः, द्वितीये सर्व्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एवं चतुर्थे, पञ्चमे तु दिने पथ्यस्य भाग एकस्त्रयोऽपथ्यस्य, एवं द्व्यन्तरीकृतौ भवतः, षष्ठे पथ्यभागत्रयमपथ्यभाग एकः, एवं सप्तमेऽष्टमे च; ततो नवमे भागद्वयं पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एवं त्रीण्यहान्यन्तरीकृतानि भवन्ति; ततो दशमे सर्व्वं पथ्यम्; एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च; चतुर्द्दशे तु पथ्यभागत्रयम् एकोऽपथ्यभागः; एवं चतुरन्तरता तथाशब्दसूचिता भवति, पञ्चदशाहात् प्रभृति सम्पूर्णपथ्य-

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः।
सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ २२ ॥

त्रयापचयं क्रमस्त्वन्तरं त्र्यहमन्तरीकृत्य भवेत्। ततश्चोर्द्धं हितपादत्रयप्रक्षेपाहितपादत्रयापचयाभ्यासादूर्द्ध्वं चतुर्थे हितपादचतुष्टयप्रक्षेपाहितपादचतुष्टयापचये तथा चतुरहमन्तरीकृत्य भवेदित्यर्थः। तथा सति—अभ्यस्तानां यवकादीनामहितानां प्रस्थादीनां यावतां पादभागं त्यक्त्वा त्रिपादभागं गृहीत्वा हितानाञ्च अनभ्यस्तानां रक्तशाल्यादीनां तद्रूपेण पादभागं दत्त्वा पक्त्वा भोक्तव्यम्। एवं तद्दिनस्य परदिनमपीति तदभ्यासो भवति। ततस्तृतीयदिनेऽहितानामर्द्धमानं हितानाञ्चार्द्धमानं पक्त्वा भोक्तव्यमेवं तद्दिनस्य परमपि दिनद्वयमिति तदभ्यासो भवति, ततः षष्ठे दिनेऽहितानां पादत्रयं त्यक्त्वाऽर्थादेकपादं गृहीत्वा हितानाञ्च पादत्रयं दत्त्वा पक्त्वा भोक्तव्यमेवं तद्दिनस्य परं दिनत्रयमपीति तदभ्यासो भवति। ततः परं दशमे चतुष्पादं त्यजेदहितानां हितानाञ्च चतुष्पादं गृह्णीयादिति सुतरां लभ्यते। षोड़शिकक्रमवादे तु प्रत्यंशापचयप्रक्षेपादिनैकैकवृद्ध्यान्तरता बोध्या। तत् तु नाचार्य्याभिप्रेतम्। षोड़शपादापचयप्रक्षेपे पक्षदिनान्तरत्वेन तदंशाभ्याससत्त्वादयौक्तिकत्वाच्च। यत् त्वन्तरशब्दस्य व्यवधानार्थत्वेन प्रथमदिने पथ्यपादापथ्यत्रिपादमानेन भोजनं ततः परमेकदिनं न तथा भोक्तव्यं; किन्त्वपथ्यमभ्यस्तं यत् तदेव भोक्तव्यम्, यत् तदेकदिनं व्यवधाय तृतीयदिने पथ्यपादद्वयापथ्यपादद्वयं भोक्तव्यम्। तदुत्तरं दिनद्वयं न तथा भुक्त्वा किन्त्वभ्यस्तमपथ्यमेव भोक्तव्यम्। तद्दिनद्वयं व्यवधाय षष्ठे दिने पथ्यपादत्रयापथ्यैकपादमानेन भोज्यं, तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भोक्तव्यम्। किन्त्वपथ्यमात्रमेवेति। तद्दिनत्रयं व्यवधाय दशमे दिने पथ्यचतुष्पादभोजनमपथ्यपादचतुष्टयत्यागः सुतरामिति व्याख्यायते। षोड़शांशिकक्रमवादेऽप्येवञ्च बोध्यमिति, तदसम्यक् अहितस्याभ्यासानुवृत्तेः।

नन्वेवमहितत्यागहिताभ्यासेन किं भवतीत्याह—क्रमेणेत्यादि। दोषा दुष्टिकरा अभ्यस्ताहितास्ते क्रमेणापचिताः क्षयिताः सन्तस्तथा क्रमेण गुणा अनभ्यस्ता हिता गुणाः सन्तश्चापुनर्भावं यान्ति। सहसा सात्म्य-

तैव। एवं कृते किं स्यादित्याह—क्रमेणेत्यादि। क्रमेणेति क्रमेणैव, दोषा इति दोषजनकान्यभ्यस्तान्यपथ्यानि, गुणा इति गुणजनकानि पथ्यानि, अपुनर्भावं यान्ति दोषा इति सम्बन्धः। अक्रमेण तु सहसाऽपथ्यत्यागे दोषा भवन्त्येव; यदुक्तम्—'असात्म्यजा हि

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।
दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥

त्यागजदोषाय न भवन्ति । असात्म्यजा हि न रोगाः स्युः सहसा त्यागादित्युक्तेः, न च भवन्ति तथा गुणाः । अनभ्यस्ता अपि हिताः क्रमेणोपचिता वर्द्धिताः सन्तोऽपुनर्भावं यान्ति असात्म्यसेवनजदोषाय न भवन्ति अप्रकम्प्या अप्रचाल्याश्च भवन्ति चिरस्थिता इत्यर्थः । हितमपि हि सहसोपयुज्यमान-मग्निवधारुच्यादीन् करोति तस्माद्धितस्यापि क्रमेणोपचयेन अभ्यासः कर्त्तव्य इति दर्शितम् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथैतत् सर्व्वमभ्यस्यमानत्वे प्रकृतिज्ञानमपेक्षते, न हि सर्व्वं सर्व्वपुरुषस्य हितमहितं वा, कस्यचिद्धि किञ्चिद्धितमहितञ्च कस्यचित् यत्तत् कस्यचिदहितं हितञ्चेति प्रकृतिभेदेन पुरुषभेदमाह—समपित्तेत्यादि । अनिलश्च पित्तञ्च कफश्चेति द्वन्द्वे पित्तस्य पूर्व्वनिपातः ; बहुपद-द्वन्द्वे पूर्व्वनिपातनियमाभावात् । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्ता-निलकफा येषां ते तथा । ते समपित्तानिलकफा मानवाः केचित् गर्भादि यावद् गर्भं गर्भमारभ्य दृश्यन्ते । केचिद् गर्भादि गर्भाधानात् प्रभृति वातलाः वाताधिकाः, केचित् पित्तलाः पित्ताधिकाः, केचित् श्लेष्मलाः श्लेष्माधिकाः ; तथा दृश्यन्ते केचित् वातपित्तलाः, केचित् वातश्लेष्मलाः, केचित् पित्तश्लेष्मला इति कश्चिद् व्याख्यातवान् । वस्तुतस्त्वत्र समत्वं पित्तानिल-

रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् । अप्रकम्प्या अप्रचाल्या भवन्ति गुणा इति सम्बन्धः पथ्यमपि ह्यनभ्यस्तं सहसोपयुज्यमानमरुच्यग्निवधादीन् जनयति ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—इह स्वस्थहितं सामान्येनैव रक्तशाल्यादि प्रतिपादितं, स्वस्थश्च प्रकृतिभेदेन नानाप्रकारः, अतस्तेषां हितानामपि नानाप्रकारत्वमुच्यते ; तेन तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतिभेदमेव तावदाह—समपित्तानिलेत्यादि । समा अवैकारिकमानव्यवस्थिताः पित्तानिलकफा यस्य स तथा ; गर्भादि गर्भाधानादि शुक्रशोणितजीवसंमूर्च्छनादिनि यावत् । वातला वातप्रधानाः, एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्च ; सर्व्वत्र गर्भादीनि योज्यम् । अत्र पित्तग्रहणमादौ छन्दोऽनुरोधात् ; यद्वा पित्तसमानस्य वह्नेर्गौरवप्रदर्शनार्थम् ; यदि वा प्रकृत्यारम्भे वातस्याप्राधान्यख्यापनार्थं ; वातप्रकृतिर्हि सर्व्वत्र प्रत्यवरो भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिग्रहणेनैव द्वन्द्वप्रकृतिरपि ग्राह्या संयोगस्य संयोगिनामान्तरीयकत्वात्, निदान इव वातादिज्वराभिधानेन द्वन्द्वजज्वराभिधानं, तेन रोगभिषग्जितीयोक्ता द्वन्द्वजा अपि तिस्रः प्रकृतयो गृहीता भवन्ति । अन्ये तु द्वितीय-

तेषामनातुराः पूर्व्वं वातलाद्याः सदातुराः।
दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥

कफानां किं परस्परमवैकारिकमानत्वं किं शारीरभावाणामवैकारिकमानत्वम्? उच्यते आद्यं न समत्रिदोषजन्यायो परस्परमवैकारिकमानत्वेन तस्य समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतित्वं स्यात्। अन्ये तु मानं किं तुला? तत् किमणुह्रस्वादि? तुला तु गुरुत्वगुणनिबन्धना सा च वायोर्नास्ति। अण्वादि चेत्, तदा विकारो धातुवैषम्यं धातुवैषम्यस्याभावः साम्यमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति चेत् न। विकारो दुःखं तज्जनकमानं धातुवैषम्यं सुखजनकमानञ्च साम्यमिति। वस्तुतस्तु साम्यं तुल्यत्वं, तच्च न गुणतो वातस्य रूक्षस्य पित्तस्येषत्स्नेहस्य साम्याभावात् कफस्य च शीतादिगुणस्य पित्तेनोष्णेन साम्याभावाच्च. वातेन च साम्यासाम्याच्च ; अत एव न कर्म्मतः किन्तु शारीरसुखमात्रहेतुमानतः। पवनो येन मानेन येन च मानेन पित्तं येनापि मानेन कफः शारीरसुखमेव जनयति न तु मानससुखासुखे न वा शरीरदुःखम्। तन्मानेन पुनर्वातपित्त-श्लेष्माणः परस्परं समास्तच्च मानं तेषां साम्यं. तथाभूताश्च ते नोपघातकरा न च धातूपघातकाः समाग्निकरास्तु भवन्ति।

ननु ते किं समत्रिदोषवातादयः सर्व्वे स्वस्था इत्यत आह-- तेषामित्यादि। तेषां समपित्तानिलकफादीनां मध्ये पूर्व्वे प्रथमोक्ताः समपित्तानिलकफा अनातुराः शारीरव्याधिहीनाः स्वस्था न तु व्याधिमात्र-हीना मानसव्याधिमत्त्वात् ; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते।" इति। नन्वत्र कथं समाग्निताचिह्नं नोक्तमिति सुश्रुतेन विरोधोऽस्तु इति चेत् न। सुश्रुतेन समदोषत्वलिङ्गत्वे समाग्निरुक्तः, एवं समाग्निलिङ्गत्वेन समधात्वादिरुक्तः, समधात्वादिलिङ्गत्वेन प्रसन्नात्मादिरुक्तः इति ; समदोष इत्येवं तत्र स्वस्थ-लक्षणमित्यविरोधः। एतेनात्रोक्तवातलाद्याः सदातुरा इत्युक्तमप्यविरुद्धं भवति समदोषातिरिक्तानामस्वस्थत्वात्। ननु समवातादयः पुरुषाश्चेद्रजोगुणतमो-गुणबाहुल्यात् कामक्रोधादिमन्तो भवन्ति. तर्हि कथमनातुरा व्यपदिश्यन्ते

'केचिद्'ग्रहणात् ग्रन्थाधिक्येन तद्ग्रहणं वर्णयन्ति। तेषामिति। समवातपित्तश्लेष्मप्रकृत्यादीनाञ्च मध्ये 'पूर्व्वं' इति समप्रकृतयः। सदातुरा इति स्वस्थव्यवहारभाजोऽपि स्फुटिताङ्गत्व-विषमाग्नित्वादियुक्ता इत्यर्थः ; स्वस्था अप्येते कस्मादातुरा इत्याह—दोषानुशयितेत्यादि।

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्व्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ २३ ॥

वुधैरिति चेत् ? सत्यं, सत्त्वरजस्तमोगुणानां मनःप्रकृतित्वेन मानसदोषज-व्याधीनां विना मोक्षं विनाशाभावेनात्र समपित्तानिलकफा अनातुराः शारीरस्वास्थ्यमापन्ना न तु व्याधिमात्रहीनाः। व्याधिसामान्याभावेन अनातुरत्वस्यानभिप्रायात् शारीरव्याध्यभावेन तु स्वास्थ्याभिप्रायात्। न हि समवातादित्वेन समसत्त्वादिप्रकृतिकत्वमपि पुरुषाणामनुमेयं स्यात्। समवातादिकपुरुषस्यापि कामक्रोधादिदर्शनादिति। वातलाद्या इति मत्वर्थे लच। गर्भादिवातला गर्भादिपित्तला गर्भधारणात् प्रभृति श्लेष्मलाः सदातुरा अविच्छेदेनातुराः। गर्भाधाने शुक्रशोणितजीवसंयोगकाले यादृशरूपेण वातादयोऽनुवध्नन्ति तादृशस्वरूपेणैव तेषां समत्वे समवातादिप्रकृतिर्वातादेरेकैकादिवहुलत्वे तु वातलादित्वमिति। नन्वेते वातलादयस्तु चेन्न स्वस्थास्तर्हि किमेषां वातादितः प्रकृतिर्नास्तीत्यत आह दोषानुशयितेत्यादि। हि यस्मादेषां वातलादीनां दोषानुशयितादिर्वैपम्यलक्षणदुष्टिजनिष्यमाणशरीरदूषिका च दुष्टिस्तदाश्रयत्वेनानुशयिता गर्भाधानावधि यावन्मरणमनुवर्त्तनशीलता देहप्रकृतिरारोग्यं न तु साम्यलक्षणप्रकृतिरा गर्भाधानात्; तस्मात् ते सदा आ जन्मतो यावज्जातोत्तरजीवनकालमानुग अविच्छेदेनैव कदापि प्रकृतेः क्षयादिर्न भवति। "प्रकोपो वान्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते। प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषि।" इति सुश्रुते फलदर्शनात्। ननु तत् किं सा दोषानुशयिता ज्वरादिव्याध्यारम्भकाले विकृतिवत् विकृतिरेव न वा ? इत्यत आह—देहप्रकृतिरुच्यते। तेषां वातलादीनां वातादिदोषानुशयितैव देहप्रकृतिः। अस्वस्थतारूपा स्वस्थता उच्यते, गर्भादिवाताद्यधिकत्वात्। देहपदं मनोव्यवच्छेदार्थम्। प्रकरणाद् वातादीनां दोषस्य दुष्टेरनुशयो गर्भात् प्रभृति अनुवृत्तिर्विद्यते यस्य स दोषानुशयी, तस्य भावो दोषानुशयितेत्यर्थः। एतेनैषां

दोषानुशयितोल्वणवातादिभाविताऽव्यभिचारिणीति यावत्; देहप्रकृतिर्देहस्वास्थ्यमिति यावत्; एतेनैतेषां वातलादीनां मुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किं तर्हि ? उपचारस्वस्था एत इति दर्शयति। ननु गर्भादीत्यनेन शुक्रशोणितजीवानां संसर्गे यथाभूता वातादयः समा विकृता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्यावज्जीवमनुवर्त्तते रिष्टं विना, यदुक्तं सुश्रुते- "प्रकोपो वान्यभावो वा क्षयो वा नोपजायते। प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषि ॥

मुख्यस्वस्थता नास्ति गर्भात् प्रभृति वातादिदोषानुशयित्वादेवौपचारिकी स्वस्थतास्त्वेवेति ख्यापितम्। स्वास्थ्यवृत्त्यनुष्ठानार्थमिति। ननु समपित्तानिलकफस्य यदा स्वकारणात् वातादेरकतमस्य वृद्धिर्वा हानिर्वा भवति तदैव वातिकादिव्याधिर्भवति। वृद्धिलक्षणो हीनलक्षणश्चेत्येवं वातलादीनामपि, तत् कथं प्रकृतेः प्रकोपक्षयान्यथाभावा न स्युरिति चेन्न। वातादिजव्याध्युत्पत्तौ हि पुंसां समाग्नित्वादिजागरूकत्वादिस्वभावजनको यः स्वभावो वातादीनां स च न क्षयवृद्ध्यन्यथाभावानामन्यतममापद्यते। तस्मात् समाग्नित्वादिजागरूकत्वादिस्वभावोऽपि पुंसां क्षयवृद्ध्यन्यथाभावान्नापद्यते। किन्तु वातादीनां तत्तज्ज्वरादिव्याधिजनकस्वभावो यः स एव मिथ्याहारादिभिः क्षयवृद्ध्यन्यथाभावान्न आपद्यते इत्येके। कश्चित् तु न हि प्रकृतिभूतवातादेः वृद्ध्यादयो भवन्ति, किन्तु कारणान्तरजनितकोपस्य वातादेस्तत्तद्विकारकर्तृत्वम्। प्रकृतिभूतदोषस्तु तत्रोपदर्शकः स्यात्। उक्तं हि "कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम्। निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः॥" इति। वातादिप्रकृतीनां पित्तादिरोगोत्पत्तौ पित्तादिलिङ्गैः स्फुटितकरचरणादिकं प्रकृतिभूतवातादीनां लिङ्गं न बाध्यते किन्त्वनुवर्त्तत एवेति। न हि क्षीणावस्था वातादिः प्रकृतिक्रियाहीनलक्षणः शुक्रशोणितजीवसम्बन्धकाले बीजभूतस्य प्रकृतिभूतवातादेः क्षयमापादयति; तस्मात् प्रकृतिभूतवातादेः क्षयादयो न भवन्त्येव। सुतरां वातप्रकृतिर्न पित्तप्रकृतिर्भवत्येवं शेषं बोध्यमिति वदति।

तत्र यदा समप्रकृतेर्वातप्रकृतेर्वा आक्षेपकादिर्वातविकारो भवति, तदा वातस्य प्रकृतिभूतस्याधिक्यं भवत्येव, यदा च वातप्रकृतेः पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृतेरन्यथाभावः पित्तप्रकृतित्वं भवति, यदा तु समप्रकृतेरन्यतरदोषक्षयो भवति प्राकृतस्वकर्म्महानिलक्षणस्तदासौ प्रकृतिक्षयो भवति, यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे—"कर्म्मणः प्रकृतेर्हानिर्वृद्धिर्वापि विरोधिनाम्" इति। अत्रोच्यते—प्रकृतिसमानरोगोत्पत्तौ न प्रकृतिभूतस्य वृद्धिः, किं तर्हि? हेत्वन्तरजनितस्य वातादेस्तत्र विकारित्वं, प्रकृतिभूतस्तु दोषस्तत्रोपदर्शको भवति, यदुक्तं—"कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम्। निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्माज् ज्ञेयः सुदुःसहः"। वातप्रकृतेस्तु पित्तविकारोत्पत्तौ वातः प्रकृतिभूतस्तथैव करचरणस्फुटनादिकं कुर्व्वन्नास्ते, न तत्रागन्तुना पित्तविकारेण किञ्चित् क्रियते, वातादीनान्तु स्वमानात् क्षयः प्राकृतकर्म्महानिलक्षणो न शुक्रशोणितसंसर्गकालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमावहतीति न प्रकृतिभूतदोषक्षयः यदि वा, प्रकृतेः प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतित्वेनेति ब्रूमः, तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्न भवति. वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्न भवति समप्रकृतिर्वा; विकारावस्था तु

अत्र विमतिपदग्रामहे। प्रकृतिभूतवातपित्तश्लेष्मातिरिक्ताः किं व्याध्यारम्भका वातादयः सन्ति, न च प्राणादिपञ्चात्मकत्वेन सन्तीति वक्तुञ्च शक्यते। ते हि पञ्च पञ्च वातादयः प्रकृतयस्तेषामङ्गप्रभृतिषु पञ्चात्मकपञ्चात्मकवातादीनां वृद्ध्यादीनां दर्शनात्। गर्भारम्भकशुक्रादिस्था वातादयो वै प्रकृतयस्तदारब्धाः प्राणादयः पञ्च व्याधिकरा इति चेन्न। तदा पित्तकफसंज्ञदोषाभावात्। किञ्च धातुवैषम्यं विकारः साम्यं प्रकृतिरिति यद्वक्ष्यति, तत्र धातुः किं प्रकृतिभूतशुक्रादिस्थवातादिः? किं तद्वातादिभूतजनितवातादिः? तत्र शुक्रादिस्थवातादिभिर्भूतैरारब्धाः प्राणादयो धातुसंज्ञा धारणाच्छरीरस्येति चेत्तदा शुक्रादिस्था वातादयो न प्रकृतयः स्युः। प्राणादिभ्योऽतिरिक्ता न वातादयः सन्ति। ते च चेत् प्रकृतयस्तदा तेषां वैषम्यं विकारः साम्यमारोग्यमिति।

अथ शुक्रादिस्था वायुतेजोजलधातव एव प्रकृतयो वातपित्तकफा इति चेदुच्यते? तर्हि, तेषां वृद्ध्यापत्तिः। शुक्रशोणितसंयोगं गर्भाशयगतमवक्रान्ते खल्वात्मनि गर्भवत्या आहारजरसैः क्रमेण गर्भवृद्धेः। तत्र चेदुच्यते—पितृजानि पञ्च महाभूतानि शुक्रस्थानि मातृजान्यार्त्तवस्थानि आत्मजानि तथा मातुराहारजरसजानि गर्भारम्भकाणि तत्र वाततेजोजलानि प्रकृतिभूतानि भवन्त्येव वातपित्तकफाख्यानि आ गर्भसम्पूर्णभावात्। तत्र मातुराहारजरसस्थानि पुनर्वाय्वग्निजलानि शारीराणि वातपित्तकफत्वेन क्षीणानि वा वृद्धानि वा भूत्वा व्याधिकराणि भवन्तीति। तत्र ब्रूमः—आत्मजशुक्रशोणितवातादिवत् रसजवातादिरपि तात्कालिकप्रकृतिरेवान्यथा पोषणाभावेन गर्भतादवस्थ्यप्रसङ्गः स्यात्। तत्र रसवातानलजलपरिणामजरसादिधातुवद्वातपित्तकफा अपि मातुराहारजरसगतवातानलजलान्यनुप्रविश्यात्मजशुक्रजशोणितगतान्यनिलानलजलानि परिणम्यमानानि क्रमेण भवन्ति। यावद् गर्भं सर्व्वाङ्गसम्पूर्णभावं तावत् प्रकृतिसंज्ञास्ते वातपित्तकफा गर्भारम्भकत्वात् तेषां प्रकोपादयो न स्युः। प्रसूते गर्भे सति बालः स्वयं यदभ्यवहरति तत्परिणामजास्तु वातादयः स्वाहाररसगवाय्वनलजलविकारा न प्रकृतयो गर्भानारम्भकत्वादपि तु दोषसंज्ञास्ते व्याधिकरा भवन्ति, हेत्वन्तरतो वृद्धाः क्षीणा वेति, अन्यथा समतेजोऽनिलजला इति न कृत्वा समपित्तानिलकफा इति वचनं कथं कृतमिति समपञ्चभूतप्रकृतिरेव वा भवति। भवति च

हीनाधिकवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थः। न च वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां दूषणात्मकानां कथं न शरीरबाधकत्वं, सहजातत्वेन तथाविधविनाशकविकाराकर्त्तृत्वात्; यदुक्तं सुश्रुते—

वातलादिवन्नापार्थिवप्रकृतिद्वयमधिकमिति। उक्तं हि सुश्रुते—"प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः, पवनदहनतोयैः कीर्त्तितास्ताश्च तिस्रः। स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्, शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः॥" इति। तत्कथं समत्रिदोषप्रकृतिर्वातलादयश्च भवन्तीति। तस्मादत्र ब्रूवन्ति। सुश्रुतेन ह्युक्तम्—"सप्त प्रकृतयो भवन्ति दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च। शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते तेन तस्यात्मलक्षणं शृणु॥" इति। पुरुषाणां जागरूकादिस्वभावरूपसप्तप्रकृतिवादिनोक्ता प्रकृतिः पुरुषाणां शीलादिस्वभावः शुक्रशोणितसंयोगकाले जायमानेन उत्कटदोषेणोत्पद्यते न तु गर्भारम्भकभूतैरिति। तत्र वातोत्कटप्रकृतिकादिलक्षणद्वयमेलनेन वातपित्तादिद्विदोषप्रकृतिको लक्षणत्रयेण त्रिदोषप्रकृतिकश्चोक्तः। स च त्रिदोषसमत्वेन स्वस्थः। उत्कटत्वे तु तत्र वातादीनां सोऽप्यस्वस्थः। तस्यापि दोषानुशयिता देहे प्रकृतयः सप्तैवापरेऽस्वस्थाश्चोपचारिकतया स्वस्था उपदिश्यन्ते। सुश्रुते वस्तुतः समदोषः समाग्निश्चेत्यनेनोक्तस्तत्रैव स्वस्थः। स च समपित्तानिलकफत्वेन गर्भात् प्रभृति दृश्यते तदा स्वस्थ इत्युच्यते न त्वन्यथा। तेन ज्वरादौ समत्रिदोषजे यत् समपित्तानिलकफत्वं दृश्यते तद्व्यवच्छिद्यते गर्भादीत्यनेन। इत्थञ्च गर्भादिसमपित्तानिलकफा अनातुरास्तेषामदुष्टवाताद्यनुशयिता हि प्रकृतिरारोग्यमुच्यते। अनुशयिता त्वनुवर्त्तिता वातादीनां गर्भाधानावधि यावन्मरणं सोऽनुशयस्तद्वत्ता मानवानां देहे प्रकृतिरारोग्यम्। सा च गर्भाधानकाले जीवशुक्रशोणितसंयोगे मातुस्तात्कालिकाहारजरससम्बन्धेन चेतनाधिष्ठितं तं गर्भसंज्ञं महदादिप्रकृतिविकृतित्रयोविंशत्या च सम्मूर्च्छितं शुक्रशोणितं तत्तदात्मशुक्रशोणिताहारजरसगतानां चतुर्व्विधवाय्वादिचतुर्भूताकाशान वायुर्विभजते, तेज एनान् पचति, क्लेदयन्त्यापः, पृथिवी संहन्त्याकाशो विवर्द्धयतीत्येवं मारुताध्मापन्नाहारजरसाभ्यां विवर्द्धमाने गर्भे यथाभूतैरेव भूतैश्चतुर्व्विधचतुर्भूतवाय्वाद्याकाशेभ्यो भूतेभ्यः पञ्चभूतात्मकत्वेन वायुप्रधानो वायुस्तेजःप्रधानतया पित्तं जलप्रधानत्वेन कफश्चेति त्रयः परस्परं समत्वेनासमत्वेन च संजायमाना यावन्मरणमनुशेरते, इति व्युत्पत्त्या वातपित्तकफानां समत्वेन जायमानानामनुवृत्तिकरणीभूतानि तादृशानि चतुर्व्विधभूतवाय्वादिगगनञ्चेति पञ्च भूतानि

'विषजातो यथा कीटो विषेण न विपद्यते। तद्वत् प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वात् न बाध्यते'। नातिबाध्यत इति बोद्धव्यं, वातादिप्रकृतेर्नित्यवातादिविकारगृहीतत्वात्। तदुक्तमिह "वातलाद्याः

धात्वनुशयितानि देहोत्पत्तावुपादानाख्या प्रकृतिरपि न समाग्नित्वादिलक्षणा देहप्रकृतिः। प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभावार्थो न तूपादानार्थः। देहे प्रकृतिविकृतिभूतानां मातापित्रोरदुष्टदुष्टशोणितशुक्रगतभूतानामारोग्यसहजव्याधिजनकतया वातादिदुष्टादुष्टत्वानुवृत्तेरिति। तेभ्यः प्रकृतिभूतपञ्चभूतरूपेभ्यो देहे जायमाने जातानां समासमानां पित्तानिलकफानां प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्ति। प्रसूतानाञ्चाहारजवातादीनाञ्च भवन्तीति निष्कर्षः। इत्थञ्च समपित्तानिलकफपुरुषाणां वातपित्तकफानां समत्वदशायां न दोषत्वं दुष्ट्यभावात्। किन्तु धातुत्वं शरीरधारणपोषणाभ्यां जातबालस्याहारजवातादीनां दोषत्वं दुष्टिमत्त्वात्। धातुत्वञ्च धारणपोषणाभ्यामिति। यदा त्वेते दुष्टिमापद्यन्ते तदा दुष्ट्याश्रयत्वात् दोषत्वं शरीरदूषकत्वाच्चेति बोध्यम्। किञ्च प्रसन्नात्मेन्द्रियमनस्वित्वादयं समधातुमलक्रियः, समधातुमलक्रियत्वादयं समाग्निः, समाग्नित्वादयं समवातपित्तकफः, समवातपित्तकफत्वादयं प्रकृतिमान, स्वस्थ इत्यर्थः। इति कार्य्येणानुमीयते कारणमिति। एवमयं वातलत्वाद्वातप्रकृतिमानित्यादि बोध्यम्। वातलादीनान्तु दोषानुशयितायाः प्रकृतित्वोपदेशस्तु,न दोषप्रकृतिर्भवेदित्यादौ कृच्छ्रसाध्यत्वविज्ञानोपदेशार्थमौपचारिकत्वेनैव प्रकृतिपदस्य तत्र व्यवहारात्। समवातादिकस्य तत्र प्रकृतित्वेनाभिप्रेतत्वाभावात् सर्व्वरोगस्य कृच्छ्रसाध्यत्वापत्तेः। वस्तुतः समपित्तानिलकफस्यैव पुंसः प्रकृतिमत्ता न त्वन्येषां विमानस्थाने वक्ष्यमाणत्वादिति। अपि च शुक्रशोणितसंयोगकाले रससम्बन्धेन। गर्भातिवृद्धौ यदि शुक्रादिगतभूतानां व्यापत्तिर्वर्त्तते तदा व्यापन्नत्वेन जायमाना वातादयः प्रबलदुष्टिमापद्य जायन्ते तदा गर्भं घ्नन्ति हीनदुष्टिन्तु प्राप्य गर्भस्य विकृतिं जनयन्तीति विषमवातादीनां यथाबलं शरीरबाधकत्वं गर्भारम्भकाले बोध्यं न तु जातोत्तरकालं सततमत्यन्तबाधकत्वं, सहजत्वात् विषजकीटवत्। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते। तद्वत् प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वान्न बाध्यते॥" इति। न बाध्यते इति नातिबाध्यते इत्यर्थः।

अत्र शारीराधिकारात् मानसप्रकृतिर्नोक्ता। नन्वेषां दोषानुशयिता यदि देहप्रकृतिः स्यात् तदा किमेषां स्वस्थवृत्तता नास्त्येवेत्यत आह—

सदाऽऽतुराः" इति। उक्तञ्चान्यत्रैवैद्यके—"सर्व्वान् प्राणभृतो हन्ति नूनन्तु कायगं विषम्। अस्मिंश्चापि समुत्पन्ना दृश्यन्ते क्रिमयो यथा। तथा हि विषमो दोषः प्रकृतीर्नाति बाधते"। न च वातादयो वृद्धास्तथा शुक्रशोणितसंसर्गे दुष्टत्वाद् वातविकारवन्तं गर्भं कुर्व्वन्ति; तथा गर्भजनकत्वमेव शुक्रशोणितयोः कस्मान्न निघ्नन्ति इति वाच्यं; वातादिप्रकोपाणामेव हीनमध्योत्तमानां

द्वे अधः सप्त शिरसि, खानि स्वेदमुखानि च।
मलायमानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥

विपरीतगुण इत्यादि। तेषां वातलादीनां स्फुटितकरचरणादिमतां करचरणस्फोटनादीनां तद्धेतूनाञ्च विकारभूतप्रकृतीनां वातादीनां रौक्ष्यशैत्यादिगुणविपरीतो गुणो यत्र स विधेयः। स्वस्थस्य दोषानुशयितावतो वृत्तेर्वर्त्तनस्य हितविधिर्विधेय इत्यर्थः। ननु समपित्तानिलकफानां पुनः को विधिरित्यत आह—समसर्व्वेत्यादि। समाः सर्व्वे रसा मधुरादयः षट् रसा यत्र तत् तथा, तच्च सात्म्यं प्रशस्यतेऽभ्यस्यत्वेन विधीयते। समत्वमिह रसानां कर्म्मणा बोध्यं न तु मानतः। न हि यावल्लवणः कटुको वा स्वस्थानां भोजने युज्यते तावन्नाम्लो मधुरस्तिक्तो वेति, एष समसर्व्वरसाभ्यासविधिस्तु ऋतुविशेषविध्यविरोधेन बोध्यस्तेन हेमन्ते स्निग्धाम्ललवणानित्यादिवचनं तत्तद्रसप्राधान्ये सर्व्वरसाभ्यासविधायकमिति बोध्यम्। उक्तं हि—"नित्यं सर्व्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ" इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वास्थ्यकारणरक्षणं उक्त्वा स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसञ्चयनिर्हरणमुपदेष्टुं दोषसञ्चयलक्षणानि वक्तुमाह, किंवा वातादीनां साम्यवैषम्यविज्ञानलिङ्गमाह—द्वे अध इत्यादि। द्वे अधः खे च्छिद्रे गुदोपस्थ, सप्त शिरसि खानि च्छिद्राणि—द्वे नयने, द्वे नासिके, द्वे श्रोत्रे, मुखमेकम्; इत नव

नानाशक्तित्वात् प्रबला वातादयो विनाशयन्ति, हीनास्तु विकृतिमात्रं जनयन्ति। तेषामिति सदातुराणां वातलादीनां, विपरीतगुणो वातादिगतरौक्ष्यादिविपरीतस्नेहादिकर्म्मप्रयुक्त इत्यथः। समाः सर्व्वे रसा यत्र तत् तथा; समत्वञ्चेहानुरूपत्वमभिप्रेतं न तु तुल्यमानत्वं, न हि स्वस्थभोजने यावान् मधुर उपयुज्यते, तावन्मानाः कट्वादयोऽपीति; यद्वा समशब्दोऽविरुद्धवचनः, तेनोपोदिकामत्स्यादिप्रतिपादनीयविरुद्धरसवर्ज्जितं सर्व्वरसमित्यर्थः। अयञ्च प्रकृत्यपेक्षः समधातुं प्रति सर्व्वरसोपयोग ऋतुविहितेन "तस्मात् तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान्" इत्यादिना विशेषविधानेन युक्तः सन् सर्व्वमेवाम्ललवणरसातिरिक्तं भोजनं हेमन्ते फलति; वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकषायवर्ज्जितं प्रभूतमधुराम्ललवणभोजनं हेमन्ते; एवमन्यत्रापि देहप्रकृतिऋतुस्वभावपर्य्यालोचनयाऽनुगुणं तर्कणीयं; यदुक्तं वाभटेन—"नित्यं सर्व्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ" ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—स्वास्थ्योत्पत्तिकारणमभिधाय स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसञ्चयनिर्हरणम् अभिधातुं दोषसञ्चयस्य लक्षणान्येव तावद्वक्तुमाह—द्वे अध इत्यादि। द्वे गुदलिङ्गे; खानि च्छिद्राणि;

मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवान्मलसंक्षयम् ।
मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥
तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ २४ ॥

खानि। स्वेदमुखानि स्वेदपथा लोमकूपानि इत्येतानि मलायनानि मलस्य वर्त्मानि, दुष्टैर्विषमैर्मलैर्बाध्यन्ते। ननु हीनैः किमधिकैरित्यत आह—मात्राधिकैरिति। गोवलीवर्दन्यायेनेति कश्चित्।

ननु मलायनबाधनेन मलाधिक्यं बुध्यतां मलक्षयस्तु केन ज्ञायते इत्यत आह—मलवृद्धिमित्यादि। मलाधिक्यं मलायनबाधनेन मलायनानां गुरुत्वेन च बुध्येत। मलायनानां लाघवादतिलघुत्वात् मलक्षयं, मलानां वातादीनां प्रकृतिमानाद्धीनतां बुध्येतेति। न केवलमेतेनान्येन च तत् किमित्याह—सङ्गोत्सर्गादिति। मलानामतीव सङ्गादप्रवर्त्तनात् मलक्षयमतीवोत्सर्गात् प्रवर्त्तनात् वृद्धिं बुध्येतेति। अत एव मलाधिक्यक्षयाभावात् मलसाम्यं बुध्येतेति चकारेण ज्ञापितम्। मलशब्देनेह वातादयो मूत्रादयश्च बोध्याः।

मलानां वृद्धौ क्षये वा सति किमाचरणीयमित्याह—तानित्यादि। तान् मलानां वृद्धिक्षयान्यतरदुष्टिमत्तया वातादीन् दोषलिङ्गैर्दुष्टिमद्वातादिलिङ्गैरादिश्य बुद्ध्या विविच्य तज्जान् साध्यान् व्याधीन् व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्गुणतो वीर्य्यतो विपाकतः प्रभावतो वा व्याधिविपरीतैर्हेतुविपरीतैस्तदुभयविपरीतैर्वा भेषजाहाराचारैरुपाचरेत् चिकित्सेत्। व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वत्वविज्ञानहेतुमाह—मात्राकालाविति। दोषभेषजाहाराचाराणां मात्रां दोषव्याधिप्रकोपर्त्तुदिनांशरात्र्यंशभुक्तांशकालं विचारयन् वैद्य इति शेषः॥ २४ ॥

सप्त शिरसीति—द्वे श्रोत्रे, द्वौ नासापुटौ, द्वे अक्षिणी, मुखञ्च; स्वेदमुखानीति लोमकूपानीति मलस्यायनानि। दुष्टैरिति गोवलीवर्दन्यायेन क्षीणैः; मात्राधिकैरिति वृद्धैः; येनोत्तरत्र क्षयवृद्ध्योरपि लक्षणं वेदयति; मलवृद्धिं गुरुतया मलायनगुरुतयेत्यर्थः, लाघवान्मलायनानां सङ्क्षयं मलस्य स्वमानादपि क्षयमित्यर्थः। यद्वा दुष्टैरिति मात्राधिकैरित्यस्य विशेषणम्, एवं सति लाघवान्मलसङ्क्षयमिति प्रकृतिस्थाल्लाघवात् मलक्षयमित्यधिकस्य मलस्य क्षयं प्रकृतिस्थत्वमित्यर्थो व्याख्येयः। सङ्गोत्सर्गादतीव चेति अतीवसङ्गादप्रवृत्तेर्मलसङ्क्षयम् अतीवोत्सर्गान्मलवृद्धिं जानीयादित्यर्थः। तानिति।—मलवृद्धिक्षयात्मकान् मलवृद्धिक्षयजनितानिति यावत्। दोषाणां वाता-

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे।
जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ २५ ॥
माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः।
सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्द दोषसञ्चयम् ॥

गङ्गाधरः—तेनेदन्तु यदातुर्य्यवृत्तमुक्तं मात्राशितीयादिना यच्च स्वस्थवृत्तमुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तद्‌वृत्तिसेवने फलमाह—विषमेत्यादि। विषमस्य विषमधातोरातुरस्येति यावत्, स्वस्थस्य समधातोश्च, वृत्तानि हितानि सन्ति येषां ते विषमस्वस्थवृत्तास्तेषाम्, एते शारीरधातुवैषम्यनिमित्ता रोगा न जायन्ते। तथाऽपरे मानसागन्तुजाश्च न जायन्ते। तस्मादातुरः प्रागातुर्य्यात् सति चातुर्य्ये स्वस्थवृत्तपरो भवेत्। तन्न तत्त्वम्। तत्त्वं हि—विषमं वैषम्येणाचरितं स्वस्थवृत्तं येषां तेषां विषमस्वस्थवृत्तानां पुरुषाणामेते मलवृद्धिक्षयजास्तथाऽपरे आगन्तुजाश्च रोगा जायन्ते। तस्मादनातुरः पुरुषः स्वस्थवृत्ते परस्तत्परभाववान् भवेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—स्वस्थवृत्तपरतायां किमिमे रोगा न भवेयुः ? कथं न स्युरित्याह—माधवेत्यादि। माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः। नभस्यो भाद्रपदस्तस्य

दीनां लिङ्गैः क्षयवृद्धिसम्बन्धैरादिश्य बुद्ध्वा ये साध्यास्तानुपाचरेत्। व्याधिप्रतिद्वन्द्वैः व्याधिप्रत्यनीकैः, हेतुप्रतिद्वन्द्वैः हेतुप्रत्यनीकैः; प्रतिद्वन्द्वशब्देन च विपरीतार्थकारिणामपि ग्रहणम्। मात्राकालग्रहणञ्च प्राधान्यात्; तेन, दोषभेषजादीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यम्, यदि वा कालग्रहण एव दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः। अनातुरशब्देनातुर्य्यात् प्रागेवानागताबाधेन स्वस्थपरेण भवितव्यमिति शिक्षयति ॥ २४ । २५ ॥

चक्रपाणिः—माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः, एवं नभस्यस्य भाद्रस्य प्रथमः श्रावणः, तथा सहस्यस्य पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षः। एते च मासाश्चैत्रश्रावणमार्गशीर्षा रोगभिषग्जितीये विमाने शोधनार्थं वक्ष्यमाणप्रावृडादिऋतुक्रमेण वसन्तप्रावृट्शरदन्तर्गता भवन्ति। दृढ़बलसंस्कारेऽपि पठ्यते—"प्रावृट् शुक्रनभौ ज्ञेयौ शरदूर्ज्जसहौ पुनः। तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति।" सुश्रुतेऽपि ऋतुचर्य्याध्याये दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तमीदृश एव ऋतुक्रमः पठितः। तेन, शोधनमभिधीयमानं शोधनार्थोक्तर्त्तुक्रमेणैव व्याख्येयम्। वसन्तादीनामन्तमासेषु तु वमनाद्यभिधानं सम्पूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणोपदेशार्थम्। प्रथमेषु हि मासेषु फाल्गुनाषाढ़कार्त्तिकेषु प्रकोपः प्रकर्षप्राप्तो न भवति, चितस्य ह्यसम्यक् प्रकुपितस्याविलीनस्य सम्यङ्निर्हरणं न भवतीति, अत एव कपिलबलेऽपि पठ्यते—"मधौ सहे नभसि च मासि दोषान् प्रवाहयेत्। वमनैश्च

स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्द्ध्वञ्चाधश्च नित्यशः।
वस्तिकर्म्म ततः कुर्य्यान्नस्तःकर्म्म च बुद्धिमान्॥

प्रथमः श्रावणः। सहस्यः पौषस्तस्य प्रथमोऽग्रहायणः। तस्मिंस्तस्मिन् मासे दोषसञ्चयं हारयेत् निर्हारयेत्। हेमन्ते श्लेष्मसञ्चयं चैत्रे, ग्रीष्मे वायुसञ्चयं श्रावणे, वर्षासु पित्तसञ्चयं मार्गशीर्षे हारयेदित्यर्थः। आषाढ़श्रावणयोः प्रावृट्त्वेन वायोः प्रकोपकालतया वक्ष्यमाणत्वात्, आषाढ़े वायोः सम्पूर्ण-प्रकोपाभावात्। तत्र निर्हरणे पुनः श्रावणे कालस्वभावेन वायोः सञ्चये प्रकोपसम्भवात्। एवं कार्त्तिकाग्रहायणयोः पित्तप्रकोपकालतया वक्ष्यमाणत्वेन कार्त्तिके पित्तनिर्हरणे पुनरग्रहायणे प्रकोपाशङ्का स्यात्। तथा फाल्गुनचैत्रयोः कफकोपकालत्वात् फाल्गुने कफनिर्हरणे चैत्रे पुनः कफकोपसम्भवात्। एतेन तद्व्याख्यानं प्रत्याख्यातं येन यदिदं व्याख्यायते। सहस्येति सहशब्दो मार्ग-शीर्षवाचकोऽकारान्तः। तस्य प्रथमः कार्त्तिक इति। एतदनुसारेणान्येनापीदं यदुक्तं "श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्। ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत्॥" इति तच्चानुभवादेवासङ्गतं बोध्यम्। यत्तु "कार्त्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्। वर्षादिसञ्चितान् दोषान् त्रिमासान्तरि-तान् हरेत्॥" इति केनाप्युक्तमयुक्तम्। श्रावणात् परं द्विमासान्तरितत्वं कार्त्तिकस्य, कार्त्तिकात् परं मासचतुष्टयमन्तरितत्वं स्याच्चैत्रस्येति त्रिमासान्तरितानित्यस्यासङ्गतेः। सहसि श्रावणे चैत्र इति पाठे तु युज्यते।

केषामित्याह—स्निग्धेत्यादि। आदौ स्निग्धं ततः स्विन्नं शरीरं येषां तेषा-मूर्द्ध्वं वमनेनाधो विरेकेण निर्हारयेत्, ततोऽनन्तरं विरेकानन्तरं वस्तिकर्म्म परस्परापेक्ष्यत्वेनास्थापनानुवासनेति द्वयम्। ततश्चानन्तरं नस्तःकर्म्म शिरो-विरेचनं, यथाक्रमं यथायोगतो यस्य यदुज्यते तथायोगेन यथाक्रमं हारयेत् कुर्य्यादित्युभयत्र। तेन चैत्रे ऊर्द्ध्वं, श्रावणेऽधो निर्हरणम्, अग्रहायणे वस्तिकर्म्म

विरेकैश्च निरूहैः सानुवासनैः।" इति। हरिचन्द्रेण तु, सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य सहस्य प्रथमे कार्त्तिके इति व्याख्यातम्; तन्मतानुसारिणा वाभटेन चोक्तं "श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्। ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत्॥" इति। "कार्त्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्। वर्षादिसञ्चितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत्॥" इत्यस्य तु श्लोकस्य केनापि पठितस्याविरुद्धान्वेषणे बुद्धिमतां न व्यापारः। ऊर्द्ध्वञ्चेति वमनेन, अध इति विरेकेण, वस्तिकर्म्मशब्देनास्थापनानुवासने, एतच्च सर्व्वं वमनादि यथायोग्यतया, न

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत्।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित्॥
रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु।
धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्तमुपैति च॥
विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः।
निजानामितरेषान्तु पृथगेवोपदिश्यते॥ २६॥

कुर्य्यादिति नार्थः, किन्तु योग्यतया वमनस्य कफहरेषु श्रेष्ठतमत्वाच्चैत्रे वमनम्। अनुवासनस्य वातहरेषु श्रेष्ठतमत्वेन श्रावणेऽनुवासनं तत्सापेक्ष्यत्वादास्थापनञ्च, विरेचनस्य पित्तहरेषु श्रेष्ठतमत्वेन मार्गशीर्षे विरेक इत्यर्थः। वस्तुतोऽत्रोर्द्ध्वं चाधश्चेति चकारद्वयेन वमनानन्तरं विरेकश्चैत्रे। मार्गशीर्षे तु प्राक् च विरेकात् वमनमिति परस्परापेक्ष्यत्वं ज्ञापितम्। तत इति पदे वमनविरेकानन्तरं चैत्रे मार्गशीर्षे च वस्तिकर्म्म कुर्य्यादिति ख्यापितं, नस्तःकर्म्म चेति चकारेण वस्त्यनन्तरं शीर्षविरेचनं कुर्य्याच्चैत्रे मार्गे च। श्रावणे तु यदि चैत्रे वमनादिकं कृतमिति बुध्यते तदानुवासनास्थापने कुर्य्यात्। न यदि कृतवमनविरेचनमिति जानीते तदा वमनविरेचने अपि कृत्वा वस्तिकर्म्म कुर्य्यात्। ततोऽनन्तरं नस्तःकर्म्म च कुर्य्यादिति। स्नेहनानन्तरं स्वेदः, स्वेदात् परं स्निग्धस्विन्नशरीराणां वमनं, परं स्निग्धस्विन्नशरीराणां विरेकः, विरेकात् परं वस्तिद्वय, वस्तिद्वयात् परं स्निग्धस्विन्नशरीराणां नस्तःकर्म्मेति यथाक्रमं यथायोगं यस्य यद्वमनादीनां योगो युक्तः स्यात् तस्य तद्योगमनतिक्रम्य कुर्य्यात्। न तु चैत्रे वमनं, मार्गशीर्षे विरेकः, श्रावणे वस्तिकर्म्मेति यथायोग्यार्थे यथाक्रमपदमिति। सर्व्वथा सर्व्वशरीरगदोषहरणाभावात्। अत ऊर्द्ध्वं पञ्चकर्म्मभिः संशोधनानन्तरं सिद्धानि रसायनानि प्रयोजयेत्। रसायनानन्तरं वृष्ययोगञ्च कालविद्वैद्यः प्रयोजयेत्। अस्य फलमाह—रोगा इत्यादि। तथेति वृष्यान्तक्रियायां रसायनान्तक्रियायां वा कृतायां सत्यां धातुषु प्रकृतिस्थेषु सत्सु, विकाराः शारीर-

यथासंख्येन ; तेन वमनं मधौ प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेकः, नभस्यप्रथमे वस्तिरिति भवति। यथाक्रमं यथानुपूर्व्वं, यथायोग्यं यद् यस्य युज्यते ; एतच्च पूर्व्वेण वमनादिना, उत्तरेण वा रसायनादि प्रयोजयेदित्यनेन योज्यम्। सिद्धानीति दृष्टफलानि, रोगास्तथा न जायन्त इति वमनादीनाचरतः। धातवश्चाभिवर्द्धन्त इति रसायनवृष्ययोगानुपयुज्यत इति योजनीयम्।

ये भूतविषवाय्वग्नि-संप्रहारादिसम्भवाः ।
नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥
ईर्ष्याशोकभयक्रोध-मानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्व्वे प्रज्ञापराधजाः ॥
त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

दोषजाः। जरा चान्तं नाशम्। निजानामित्यन्तेन च्छेदः। निजानां शारीरदोषजानां परिणामासात्मेन्द्रियार्थसंयोगजानाम्, इतरेषामिति प्रज्ञापराधजानान्तु पृथगुक्तादन्यो विधिरुपदिश्यते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ आगन्तूनां हेतुमुपदिशति—ये इत्यादि। भूता देवग्रहादयः, विषं स्थावरजङ्गमं, वायुर्लौकिको झञ्झादुष्टवातः, आदिना अभिचारादि। तेषु भूतविषादिजेष्वागन्तुषु प्रज्ञा बुद्धिरपराध्यति। मिथ्यात्वेनान्यथात्वेन या बुद्धिर्बोधयति पुरुषं, तस्या बुद्धेः सोऽपराधः।

न केवलमागन्तुष्वेषु रोगेषु प्रज्ञाऽपराध्यति, ईर्ष्यादिष्वपि मानसरोगेष्वित्याह—ईर्ष्येत्यादि। ईर्ष्यादयो मानसकार्य्या न तु वातादिजाः। आदिना लोभमोहादयः। कर्म्मजास्तु व्याधयः प्रज्ञापराधेन जनिता दुष्कर्म्मभ्यो जायमाना धर्म्मस्य कालपरिणामेनापचारात् कुपिता वातादिभ्य आगन्तुकहेतुभ्यो रजस्तमोभ्यश्च जायन्ते। इति शारीरागन्तुषु मानसेषु च यथायोग्यमन्तर्भवन्ति शारीरागन्तुज्वरादिभ्य ईर्ष्यादिभ्यश्चापृथक्त्वात्।

तेषु किं करणीयमित्याह—त्याग इत्यादि। आगन्तुमानसानां प्रज्ञापराधजत्वेन प्रज्ञापराधत्यागादीनां तेषां हेतुः प्रज्ञापराधविपरीतत्वेनागन्तुषु मानसेषु रोगेषु विधिर्निदर्शितः। प्रज्ञापराधानां प्रज्ञया यद्वस्तु यथा सदसद्वा तथात्वेन न जानाति तदज्ञानं, यद्वस्तु यथा सदसद्वा तत्तथा न ज्ञात्वा सदसत् स यया

निजानामिति च्छेदः। इतरेषामित्यागन्तूनाम्। आगन्तवश्चेह भूतविषवातादिजन्यास्तथा मानसा अभिप्रेताः, येनैतद् द्वितयमप्यभिधायाऽऽगन्तूनामनुत्पत्तावित्याद्युपसंहारमागन्तुकत्वेनैव करिष्यति ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—ये भूतेति।—भूताः पिशाचादयः, आदिग्रहणाद्वधबन्धनादीनां ग्रहणं, प्रज्ञा बुद्धिस्तदपराधोऽज्ञानदुर्ज्ञाने ; एतन्मलाश्चैते भूताभिषङ्गादयः ईर्ष्यादयश्च। यद्यपि निजा अपि प्रज्ञापराधमूला एव, यदुक्तं—"प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते" इति, तथापि प्राधान्यात् प्रज्ञापराधजनितवाह्यवातादिरूक्षभोजनादिजन्यत्वेन तथाऽन्तरावातादिजन्यत्वेन प्रपञ्चेनोच्यन्ते।

आगन्तुमूलकारणपरिहारे हेतुमाह—त्याग इत्यादि। इन्द्रियोपशम इन्द्रियाणां

देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्त्तनम्।
आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः॥ २७॥
प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्य्याद्धितं विद्याद्‌ यदात्मनः।
आप्तोपदेशः प्रज्ञानां * प्रतिपत्तिश्च कारणम्।
विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये॥ २८॥

जानाति अतिशयेन वा यद्वस्तु जानाति तस्याः प्रज्ञायाः स सोऽपराधस्तेषां त्यागः। इन्द्रियोपशमः विषयेभ्यो निग्रहः। स्मृतिस्तद्वस्तूनामनुभूताना-मसम्प्रमोषः। एतच्च त्रयं मानसरोगानुत्पत्तौ वर्त्म इति। प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या आगन्तुव्याध्यनुत्पत्तिमार्गं दर्शयति। देशेत्यादि इति कश्चित्। तन्न। आगन्तूनामेवैष मार्गः। प्राज्ञ इत्यादिना मानसव्याध्यनुत्पत्तिमार्गस्य दर्शयि-तव्यत्वात्। देशश्च सन्नसन् वा किमित्यादिकरूपेण देशविज्ञानं, कालो-ऽयमसन् सन् न वा किमित्यादिरूपेण कालविज्ञानं, अहमीदृग्बल ईदृग्विद्य ईदृक्‌सत्त्व ईदृक्‌शक्तिरेवंविधिनात्मविज्ञानं तथाविधदेशविज्ञानात् दुर्ज्जन-व्याघ्रदस्युदैवादुपहतदेशवर्ज्जनेन तज्जन्यागन्तवो न स्युः। निशाष्टम्यादिरूपोऽयं काल इत्यादिना देवग्रहादिकालवर्ज्जनात् तज्जुष्टत्वेन तज्जागन्तवो न स्युः। आत्मशक्त्यादिविज्ञानादभिघातादिजागन्तवो न स्युः। सद्वृत्तमिन्द्रियोपक्रम-णीये वक्ष्यमाणं, तस्यानुवर्त्तनमाचरणं, तस्मादभिचाराभिशापादीनां वर्ज्ज-नात् तज्जागन्तवो न स्युरिति॥ २७॥

गङ्गाधरः—मानसव्याधीनामनुत्पत्तिमार्ग उत्पन्नानाञ्च प्रशान्तिमार्ग उच्यते—प्राज्ञ इत्यादि। प्रागेवेति व्याध्युत्पत्तेः पूर्व्वम्। उत्पन्नस्य च व्याधेः पूर्व्वमेवात्मनो हितं यद्विद्यात् प्रज्ञया विशेषेण जानीयात् तत् कुर्य्यात्। प्राज्ञ इत्यनेनापातमनोज्ञसेवनं निरस्यति। हितं विवृणोति।—आप्तोपदेशः आप्ता

स्वविषयेऽलम्पटत्वं, स्मृतिः पुत्रादीनां विनश्वरस्वभावाद्यनुस्मरणं, यदुक्तं—"स्मृत्वा स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखाद् विमुच्यते"। एतच्च द्वयं मानसरोगप्रतिघातकम्; देशज्ञानात् शून्यगृहा-द्युपसर्गगृहीतदेशवर्ज्जनादि भवति, कालज्ञानात् पौर्णमास्यादिवक्ष्यमाणभूताद्यभिघातकालादि-वर्ज्जनम्, आत्मज्ञानात् स्वशक्तिपर्य्यालोचनया प्रचरतो बलवदभिघातादिपरिवर्ज्जनं व्याख्येयं, सद्वृत्तमिन्द्रियोपक्रमणीये वक्ष्यमाणं, प्रागेवेत्यनुत्पन्नेष्वेव रोगेषु।

अथ किं हितमित्याह—आप्तोपदेश इत्यादि। आप्ता ज्ञानवन्तो रागद्वेषादि-

* आप्तोदेशप्रज्ञानमिति वा पाठः।

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
मर्म्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥
परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।
निर्घृणास्त्यक्तधर्म्माणः परिवर्ज्ज्या नराधमाः ॥ २९ ॥
बुद्धिविद्यावयःशील-धैर्य्यस्मृतिसमाधिभिः ।
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥

रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्ता इत्यादिना वक्ष्यमाणास्तेषामुपदेश एवमिति वचनम् । मज्ञानां प्रमाणसिद्धानां बुद्धीनां कर्त्रीणां प्रतिपत्तिः प्रतीतिः प्रमया बुद्ध्या यत् प्रतिपद्यते सा । इति द्वयं कारणं विकाराणां पारिशेष्यात् मानसरोगाणामनुत्पत्तौ कारणवर्ज्जनात् नोत्पत्तिर्हि स्यात्, उत्पन्नानाञ्च शान्तिश्च स्यात् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—आप्तोपदेशग्रहणार्थमाप्तानाप्तप्रदर्शनायानाप्तान् दर्शयति—पापेत्यादि । पापानि पापजनकत्वेन पापवन्ति वृत्तमाचरितं वचो वचनञ्च सत्त्वं मनः तानि येषां ते तथा । सूचकाः खलाः । मर्म्मोपहासिनः मर्म्म हृदयं मनःस्थानं तदुपहसितुम् उपहासेन पीड़यितुं शीलं येषां ते । परवृद्धिं स्वेतरस्य सुखवृद्धिं द्विषन्ति । शठा धूर्त्ताः । चपलाश्चञ्चलधियः । रिपुसेविनः शत्रूणां दासाः । निर्घृणा निर्दयाः । त्यक्तधर्म्माणो धर्म्महीनाः ॥२९॥

गङ्गाधरः—आप्तान् दर्शयति—बुद्धीत्यादि । ये बुद्ध्याद्यन्यतमेन वृद्धास्ते नाप्ता मूर्खवयोवृद्धानामप्याप्तत्वप्रसङ्गात् । किन्तु बुद्ध्यादिभिः समस्तैर्ये वृद्धास्ते आप्ताः । समाधिमतोऽपि पुरुषस्य क्वचिद् भ्रान्तिर्भवति; कथं तादृशानां वृद्धानां सेव्यत्वमित्याह—वृद्धोपसेविनः आप्तोपसेवनेन सत्यशीलाः । स्वभा-

रहिताः पुरुषाः । यद्वक्ष्यति—"रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्ताः" इत्यादि । प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य सम्यगवबोधः * । एतद् द्वयं कारणं विकाराणामनुत्पत्तौ हेतुवर्ज्जनेनोत्पन्नानाञ्च शान्तये कारणं तच्चिकित्सानुष्ठानेनेत्यर्थः ॥ २७।२८ ॥

चक्रपाणिः—आप्तोपदेशग्रहणार्थम् अनाप्तान् वर्ज्ज्यान् पापवृत्तेत्यादिना, सेव्यांश्चाप्तान् बुद्धीत्यादिना दर्शयति ; वृत्तं चेष्टितं शरीरव्यापारः, सत्त्वं मनः ; एषां पापत्वं पापहेतुत्वात् ;

* सम्यगवरोध इति पाठान्तरम् ।

सुमुखाः सव्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः।
सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः॥ ३०॥
आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद् बुद्धिमान् हितसेवने॥ ३१॥
न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम्।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना॥

वत्ताः सव्ववस्तूनाम। गतव्यथा अतीतशोकादयः। सुमुखाः प्रसन्नवदनाः। प्रशान्ता इन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तचित्ताः। शंसितव्रता ब्रह्मचारिणः। सन्मार्गवक्तारः सत्पथोपदेष्टारः। पुण्यश्रवणदर्शनाः पुण्यश्रुतिं दर्शयितुं शीलवन्तः। एवंभूताः पुरुषा आप्ताः सेव्या गुरुत्वेन शिक्षितुमुपगम्या इत्यर्थः। एतेनैवं ख्यापितम्—एवंविधपुरुषस्य गुरुत्वेन प्राप्त्या तदुपदेशेन मानसव्याधीनां ज्ञानविज्ञानधैर्य्यस्मृतिसमाधिशिक्षया विनाशान्मुक्तः सन् निर्व्याधिर्भवतीति॥ ३०॥

गङ्गाधरः—अस्य निगमनवाक्यं दर्शयति—आहाराचारेत्यादि। यदेवं हितसेवनेन भवति तस्मात् प्रेत्य च मृत्वा च इह च एतज्जन्मनि च सुखार्थी सुखयाचक आहाराचारचेष्टासु मध्ये यद्धिता आहाराचारचेष्टास्तासां सेवने परमुत्कृष्टं प्रयत्नं प्रवर्त्तनमातिष्ठेदाश्रयेदिति निगमनम्। अत्राहारश्चतुर्विधाभ्यवहारः, आचारो वृत्तानुष्ठानं, चेष्टा वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरालापचिन्तागमनादिः। चेष्टान्तर्गतत्वेऽपि आचारस्य यज्ञायज्ञाद्यनुष्ठानस्य धर्म्माधर्म्मजनकत्वेन प्राधान्यात् पृथगुपादानम्॥ ३१॥

गङ्गाधरः—ननु तर्हि किञ्चिदपि नाहार्य्यं नाप्याचर्य्यं नापि च चेष्टनीयं भवति; न हि किञ्चिद्द्रव्यमैकान्त्येन हितमहितं वा, अपि तु हिताहित-

शठाः क्रूराः, निर्घृणा निष्कृपाः। बुद्ध्यादिभिर्वृद्धाः प्रभूतप्रशस्तबुद्ध्या युक्ता इत्यर्थः; गतव्यथा गतशोकादय इत्यर्थः; सुमुखाः प्रसन्नमुखाः, संशितव्रता अवलम्बितनियमाः॥२९।३०॥

चक्रपाणिः—आहाराचारचेष्टास्विति निर्द्धारणे सप्तमी; तेनाहाराचारचेष्टानां मध्ये यद्धितं तस्य सेवने प्रयत्नमातिष्ठेदिति फलति। आचारः शास्त्रविहितानुष्ठानम्॥ ३१॥

चक्रपाणिः—दध्नोऽनेकप्रकारनिषिद्धत्वाद् दिङ्मात्रोदाहरणार्थं दधिभोजनविधिमाह—न नक्तमित्यादि। अत्र च न नक्तमित्यत्र नोष्णमित्यत्र च नकारः क्रियया सम्बध्यते, तेन निषि

* अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वर्ज्जितम् ।
श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधि मारुतसूदनम् ॥
न च संधुक्षयेत् पित्तमाहारश्च विपाचयेत् ।
शर्करासंयुतं दद्यात् तृष्णादाहनिवारणम् ॥
मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद् रक्तानिलापहम् ।
सुरसञ्चाल्पदोषञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद् दधि ॥
उष्णं पित्तास्रकृद्दोषान् धात्रीयुक्तन्तु निर्हरेत् ।

मेवास्तीत्याशङ्कायामाह—यस्मिन् यद्धितं यस्मिंश्चाहितं तत्तदाप्तोपदेशेन विज्ञाय यस्मिन् यदहितं भवति तस्मिन् यथा हितं भवति तथैवाप्तोपदेशेन विज्ञाय तत् सेव्यमिति ज्ञापयितुं दिङ्मात्रमुदाहर्त्तु मनेकविधया अहितस्य दध्नः सेवनं हितं यथा स्यात् तत्तदुपदिशति—न नक्तमित्यादि। अत्र नञां प्रसज्य-प्रतिषेधार्थत्वेन यदि दधि भुञ्जीत तदा रात्रीतरकाले घृतेन भुञ्जीत शर्करया सह भुञ्जीत मुद्गयूषेण भुञ्जीत क्षौद्रेण भुञ्जीत शीतलं भुञ्जीत आमलकैश्च भुञ्जीतेति रागप्राप्ते प्रसज्यप्रतिषिद्धं, न तु पर्य्युदासार्थेन नञा दिवादि-र्विधीयते इति बोध्यम्। नक्तमादिनिषेधबीजमाह—अलक्ष्मीत्यादि। नक्तम् अलक्ष्मीरेव दोषस्तेन युक्तत्वात् योगात् नक्तं दधि वर्ज्जनीयं, तुश्चार्थे। दधि स्वभावतो हि श्लेष्मलं मारुतसूदनं पित्तसन्धुक्षणम्। तच्च ससर्पिष्कं चेत् तदा श्लेष्मलं मारुतसूदनश्च स्यादेव पित्तं न च सन्धुक्षयेत् आहारश्च वह्निबलमादधत् विपाचयेत्। अल्पदोषमल्पकफकरम्। उष्णं दधि पित्तास्र-कृद्भवति। तदितरत् तु न पित्तास्रकृत्। दोषान् सञ्चितान्। एतेन रात्रीतरकाले दिवेति यावत्। घृताद्यन्यतमसहितं दधि भुञ्जानो यथोक्तगुणं लभते। इत्येवंविधयाप्तोपदेशेनाहितमपि कल्पनया हिततया सेवितव्यमिति ख्यापितम्।

उष्णदधि सर्व्वथैव न सेव्यम्; अघृतशर्करमित्यादौ च निषेधो नञा सम्बध्यते, तेनोभय-प्रतिषेधात् सशर्करं भुञ्जीतेत्यादि वाक्यार्थो भवति; तेन घृतादीनां मध्येऽन्यतमसम्बन्धेनापि दध्युपयोज्यं भवति। न नक्तमित्यादिवदिहापि नकारस्य क्रियासम्बन्धे मुद्गसूपसहितस्यापि अशर्करत्वमस्त्येव दध्न इत्यनुपादेयत्वं स्यात्। जतूकर्णेनापि घृतादीनां मिलितानामेवोप-

---

* अलक्ष्मीत्यादि-निर्हरेदित्यन्तः पाठः न सर्व्वसम्मतः।

ज्वरासृक्पित्तवीसर्प-कुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान्।
प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः॥ ३२॥

तत्र श्लोकाः।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषाञ्च भेषजम्।
येषां वेगा विधार्य्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम्॥
उचिते चाहिते वर्ज्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम्॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत्।
वर्ज्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना॥

नन्वविधिना दधिभोजने किं दोषभाक् स्यादित्याह—ज्वरेत्यादि। प्रिय इति प्रीतमानित्यर्थः। प्रीतिक्रियापेक्षया पूर्व्वकालभाजित्वाद् हित्वेति क्त्वाप्रत्ययः॥ ३२॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति। 'न वेगान्' इत्यारभ्य 'श्रमेण च' इत्यन्तेन वेगाः। 'एतान्' इत्यारभ्य 'न धारयेत्' इत्यन्तेन वेगसमुत्थाश्च रोगाः। तेषां रोगाणां भेषजञ्च। 'इमांस्तु' इत्यारभ्य 'चिनोति' इत्यन्तेन येषां वेगा विधार्य्याश्च ते। 'शरीरचेष्टा' इत्यारभ्य 'विनश्यति' इत्यन्तेन यदर्थं यद्धिताहितं तत्। 'उचितात्' इत्यारभ्य 'भवन्ति च' इत्यन्तेन उचिते चाहिते वर्ज्ज्यं सेव्ये चानुचिते क्रमः। 'समपित्तानिलकफा' इत्यारभ्य 'प्रशस्यते' इत्यन्तेन यथाप्रकृति चाहाराः प्रकृतिश्च तदाहारश्च। 'द्वे अध' इत्यारभ्य 'मलैः' इत्यन्तेन मलायनानि। 'मलवृद्धिम्' इत्यारभ्य 'अतीव च' इत्यन्तेन गदा मलवृद्धिहानिरूपाः। 'तान्' इत्यारभ्य 'विचारयन्' इत्यन्तेन औषधानि तेषामित्यर्थात्। 'त्रिषम' इत्यारभ्य 'शान्तये' इत्यन्तैः भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् तत्। 'पापवृत्तम्' इत्यारभ्य 'नराधमा' योगात् दध्यसेव्यमुक्तं, यदुक्तं "नाश्नीयाद् दधि नक्तमुष्णं वा न घृतमधुशर्करामुद्गामलकै-र्विना वा" इति॥ ३२॥

चक्रपाणिः—अध्यायार्थसंग्रहे हिताहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहास्यादि; भविष्यतामनुत्पत्तौ भेषजमिति माधवप्रथमे मासीत्यादिनोत्पन्नानाञ्च शान्तय इत्यन्तेन॥ ३२॥

विधिना दधि सेव्यञ्च येन यस्मात् तदत्रिजः ।
न-वेगान्-धारणेऽध्याये सर्व्वमेवावदन्मुनिः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने न-वेगान्-धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यन्तेन वर्ज्ज्याः पुरुषाः । 'बुद्धिम्' इत्यारभ्य 'दर्शना' इत्यन्तेन सेव्याः पुरुषाः । 'आहाराचार' इत्यारभ्य 'सेवने' इत्यन्तेन धीमतात्मसुखार्थिना च सेव्या ये ते। 'न नक्तम्' इत्यारभ्य 'विना' इत्यन्तेन विधिना दधि सेव्यम् । "अलक्ष्मी" इत्यारभ्य यस्य हेतोर्विधिना दधि सेव्यं तत् । तत् सर्व्वमात्रिज आत्रेयो भगवान् पुनर्व्वसुरिति । अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानप्रथम-स्कन्धस्य स्वास्थ्यचतुष्कीयतृतीयाध्याये न-वेगान्-धारणीय-जल्पाख्या सप्तमी शाखा ॥ ७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-व्याख्यायां न-वेगान्-धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ।

गङ्गाधरः—आहाराचारचेष्टासु यद्धितं तस्य सेवनमुक्तम्। तत्राहारः कीदृश आहार्य्य आचारश्च क आचर्य्यश्चेष्टा च कथं चेष्टनीयाः चेष्टाहारौ च कैः कार्य्यावित्याशङ्कायां चेष्टाहारयोरिन्द्रियाधीनत्वेनेन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायमारभते—अथात इत्यादि। इन्द्रियैरुपक्रमणं व्यवहर्त्तुमारम्भ इन्द्रियोपक्रमणमिन्द्रियारम्भस्तमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तं तथा, सर्व्वं प्राग्वद्व्याख्येयम् ॥१॥

गङ्गाधरः—अथाहाराचारचेष्टासु हितं यत् तस्य सेवने आहारो दधिभोजनवदाप्तोपदेशेन हिततया हर्त्तव्यो भवतीत्याचारचेष्टयोरिन्द्रियाधीनत्वात् तानीन्द्रियाणि कतिधा कतीन्द्रियद्रव्याणि कति चेन्द्रियाधिष्ठानानि कति चेन्द्रियार्थाः

चक्रपाणिः—स्वस्थाधिकारे आहाराचारचेष्टासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं, तत्राहारचेष्टाः काश्चित् पूर्व्वाध्यायत्रयेण प्रतिपादिताः, तेनावशिष्टस्याचारस्याभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामतियोग-मिथ्यायोग-परिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थञ्च इन्द्रियोपक्रमणीयमाह ; तत्रापि वक्ष्यमाणचेष्टाचारयोः प्रायेणेन्द्रियादिविषयत्वेनेन्द्रियादीन्येवादावाह—इन्द्रियस्योपक्रमणं व्याकर्त्तुमारम्भः, तमिन्द्रियोपक्रममिन्द्रिय-व्याकरणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः। इहेतीह प्रकरणे, पञ्चेन्द्रियाणि, तेन प्रकरणान्तरेण दर्शनान्तरपरिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन समं न विरोधः ; यतः सर्व्वपारिपदमिदं शास्त्रं, तेनायुर्व्वेदाविरुद्धवैशेषिकसांख्यादिदर्शनभेदेन विरुद्धार्थोऽभिधीयमानो न पूर्व्वापरविरोधमावहतीत्यर्थः। मनस्तु यद्यपि वैशेषिकमतेऽपीन्द्रियं शास्त्रकारेणापि मधुररसप्रस्तावे "षडिन्द्रियप्रसादनः" इत्यभिधानादनुमतमेव, तथापीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो वक्ष्यमाणाधिकधर्म्मयोगितया नेन्द्रियमितीन्द्रियत्वेन न पठितम्। इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकरिष्यति तत्र चक्षुः" इत्यादिना। इत्येतावदेवोक्तमिन्द्रियाधिकारे पूर्व्वाचार्य्यैरिति शेषः। एतेनान्यशास्त्रेऽपीन्द्रियाधिकार एतावदेवोक्तमिति फलति ॥ १ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके। तदर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम्॥ २॥

कति चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीति शिष्यप्रश्नमाशङ्क्य इन्द्रियादीनि व्याकरोति —इहेत्यादि। इह संसारे खलु निश्चितं पञ्चेन्द्रियाणि प्रकरणात् बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च वाह्यत्वात्, पञ्चैव बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेः प्राधान्यात्, कर्म्मेन्द्रियाणामत्रानभिप्रेतत्वात्। तेन तन्त्रान्तरे प्रकारान्तरेण षड़िन्द्रियाणीत्यादिकं यदुक्तं तन्न प्रतिषिद्धमतो न विरुध्यते। एवं पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि द्रव्यं प्रकृतिभूतकारणं तत् तु गुणकर्म्माश्रयसमवायिकारणम्। पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अधिष्ठानमधिकरणमाधारभूतकारणमिति नार्थः; पञ्चेन्द्रियस्थानानीत्यकरणात् परः कश्चित् यत्र स्थितेनान्यत्र यत्राधिकृत्य स्थीयते तदधिकारस्थानं सूक्ष्मदेहे स्थितैः इन्द्रियैर्जातैः स्थूलदेहे चक्षुर्गोलकादिष्वधिकृत्य स्थीयते। पञ्चेन्द्रियार्था अर्थाः स्वसमानयोनिवस्तूनि। पञ्चेन्द्रियबुद्धय इति वाह्यबुद्ध्यभिप्रायेण प्रमाणीभूतप्रत्यक्षाभिप्रायेण चोक्तं, न तु बुद्धिसाकल्याभिप्रायेण। बुद्धिस्त्वेकैव आत्मगुणः प्रत्यगात्मस्था सा तु षड़िन्द्रियाण्याश्रित्य षड़भिव्यज्यन्ते। प्रत्यगात्मिकी ह्येका मानसी चापरा द्वे आभ्यन्तरबुद्धी। वाह्याः पञ्चेति सप्त। "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" इति गौतमसूत्रम्। इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे इति। इन्द्रियाणामिन्द्रियद्रव्याणामिन्द्रियाधिष्ठानानामिन्द्रियार्थानामिन्द्रियबुद्धीनां पञ्चत्वपञ्चत्वमिन्द्रियाधिकारे तन्त्रान्तरे ब्रह्मादिभिरुक्तमग्निवेशतन्त्रे च तदुक्तं तदिहापि तन्त्रेऽप्रतिषिद्धं सदनुमतमिति बोध्यम्।

ननु चक्षुरादिभिरिव मनसापि ज्ञायते इति मनोऽपीन्द्रियतया तन्त्रान्तरोक्तं कथमिन्द्रियं मनो नोच्यते, इत्याशङ्क्य यस्मिन यस्मिन तन्त्रे पञ्चेन्द्रियाणीत्यादिकं पञ्चपञ्चकमुक्तं मनसश्च नेन्द्रियतयोक्तियेद्धर्म्मेण चेन्द्रियत्वमुक्तं तन्त्रान्तरे, तद्धर्म्मं दर्शयति—अतीन्द्रियं पुनरित्यादि। पुनर्भिन्नक्रमे। अतिक्रान्तमिन्द्रियाणि इत्यतीन्द्रियम्। चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां ज्ञानकारणत्वमतिक्रान्तं, चक्षुरादिग्राह्यत्वेन योग्यत्वाभावादिति, सूक्ष्मत्वात् इति कश्चित् तन्न, चक्षुरादीनामप्यतीन्द्रियत्वात्। वस्तुतोऽतिशयेनेन्द्रियं चक्षुरादिभ्यो

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्म्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रियमित्यादि। अतिक्रान्तमिन्द्रियमतीन्द्रियं; चक्षुरादीनां यदिन्द्रियत्वं वाह्यज्ञानकारणत्वं तदतिक्रान्तमित्यर्थः। यद्यपि मनोऽपि सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथापीन्द्रियचक्षुरादेरधिष्ठायकत्वविशेषादतीन्द्रिय-

यत् तदतीन्द्रियम्। चक्षुरादिभ्योऽतिशयेन्द्रियत्वम्। चक्षुरादीनां दशानां बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणां स्वस्वार्थे चेष्टाहेतुत्वमधिकाथत्वञ्च, तदर्थेत्यादिनात्रैव वक्ष्यति। मन्यतेऽनेनेति मनः, सत्त्वमित्येषा संज्ञा सत्त्वप्राधान्यात् यस्य तत् सत्त्वसंज्ञकम्। चेत इति चेतत्यनेनेति चेतः। स्वरूपलक्षणार्थं सत्त्वसंज्ञकमित्याहङ्कारिकसत्त्वविकारसत्त्वप्रधानत्रिगुणकत्वात् कर्म्मतो लक्षणार्थन्तु मनश्चेतश्चेति द्वयं ज्ञानचैतन्यसाधकतमत्वात् इति। केचित् तु दश बहिरिन्द्रियाणि चत्वार्य्यन्तःकरणानि चित्तमनोबुद्ध्यहङ्कारा इति। तत्र चैतन्यसाधनावस्थं शुद्धसत्त्वात्मको महांश्चेतश्चित्तमुच्यते ; बुद्धिसाधनावस्थं मनो मन एव, बुद्धिः सूक्ष्मदेहस्थाहङ्कारात् स्थूलदेहे जाता मनसि तिष्ठति या खल्वात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षादभिव्यज्यते षड्विधा। तन्मतमिह स्थूलशरीरनिर्णये हित्वा बुद्ध्याश्रयमनोवादिमतमनुमन्याह—इत्याहुरेके इति। अनुमते चेन्द्रियत्वे मनसो यत् षडिन्द्रियाणीति नोक्त्वा पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तेनैवं ज्ञापितं तन्त्रेऽस्मिन् यत्रेन्द्रियपदं प्रयोक्तव्यं तत्र पञ्चानामेवेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं न मनस इति पर्य्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थं स्वरूपतो लक्षणार्थञ्च। इत्याहुरेके इति कणादादयः।

परमतोपदर्शनमित्येतच्चाप्रतिषेधादनुमतं चेन्मनस इन्द्रियत्वं तर्हि कुतो हेतोर्नेन्द्रियत्वेन मनसो ग्रहणमित्यतो मनसोऽतिशयत्वमिन्द्रियेभ्यश्चक्षुरादिभ्यो दर्शयति—तदर्थेत्यादि। तन्मनः खलु तस्य मनसो अर्था भावाश्चिन्तनीयाः, विचार्य्याश्च। आत्मा चेतनाधातुः तयोः सम्पत् तदर्थात्मसम्पत्तदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य तत् तथा। तत्र तदर्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीनामाभिमुख्यञ्चेति कश्चित्। वस्तुतश्चिन्त्यादीनामर्थानामात्मस्पृहणीयत्वाभावार्हेव्यापद्रहितत्वं मनोऽर्थसम्पत्। सुखादयो हि न मनोऽर्था आत्मप्रत्यक्षत्वात्। वक्ष्यते हि "तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः" इति। आत्मसम्पन्मनोऽर्थग्रहणे चैतन्यबुद्धीच्छादिमत्त्वं शारीरत्वादात्मनः सगुणस्य शारीरमानसरोगाद्यनभिभूतत्वञ्च। चेष्टा तु मनसः प्रवृत्तिः। सुखादिज्ञाने चित्तस्य

मित्युक्तं ; यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षुरादिभ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं दुरवबोधात् सत्त्वमित्येषा संज्ञा यस्य तत् तथा। चेत इत्याहुरेक इत्यादि परमतस्याप्रतिषेधात् स्वयमप्यनुमतं, पर्य्यायकथनं शास्त्रव्यवहारार्थम्। तदिति मनः, तस्याऽर्थो मनोऽर्थः, स च सुखादिश्चिन्त्यविचार्य्यादिश्च, आत्मा चेतनप्रतिसन्धाता, अनयोः सम्पत् तदर्थात्मसम्पत्, एतदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य तत् तथा। तत्रार्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीनामाभिमुख्यञ्च, आत्म-

चिन्तनादिकतर्कवितर्कादि तथा चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणञ्च। चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिग्रहणे प्रवृत्तिस्तत्प्रत्ययभूतं कारणमित्यर्थः। एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखादयश्चिन्त्यादयश्च विषया भवन्ति, आत्मा च तत्र बुद्ध्यादिपूर्व्वकप्रयत्नवान् भवति, तदा मनः स्वविषये ग्रहणार्थं प्रवर्त्तते। यदात्मा चेन्द्रियार्थे बुद्ध्यादिपूर्व्वकप्रयत्नवान् स्यात् तदा तेन नियुक्तं मनोऽधितिष्ठति चेन्द्रियाणि। इन्द्रियाणि च तदधिष्ठितानि सन्ति स्वस्वविषये प्रवर्त्तन्ते इति कश्चिदाह। वस्तुतस्तु यथा मनस्त्वर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टं भवति, तथा चक्षुरादिकमपि स्वस्वार्थात्मसम्पदायत्तचेष्टं भवति। इतीन्द्रियसामान्यलक्षणत्वादिन्द्रियत्वं मनसो दर्शितमिन्द्रियेभ्यो दशभ्योऽतिशयत्वन्तु चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणामित्यनेन दर्शितमिति। न चात्मन्यप्रयतमाने स्वार्थे रूपादौ चक्षुरादिकं चेष्टते। न चासत्यां रूपादिसम्पदि प्रयतमानोऽप्यात्मा प्रभवति रूपादीन् ग्रहीतुमित्यर्थात्मसम्पदिति। अर्थात्मसम्पदि सत्यामात्मा प्रयतमानोऽर्थं ग्रहीतुं प्रभवतीति। अतिप्रसङ्गवारणायाह—चेष्टेत्यादि। चक्षुरादेः श्रोत्रादीन्द्रियचेष्टासु प्रयोजकत्वाभावान्न मनःसंज्ञत्वमिति। अत्रेन्द्रियपदं बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियोभयपरम्। आत्मनोऽर्थाः सुखादयः, स्वसम्पदायत्तचेष्टाभावात् तु नातिप्रसङ्गः। समानयोनिकत्वं ह्यर्थत्वम्। प्रत्यगात्मनो योनिरस्ति, दीप्ताग्नितः स्फुलिङ्गव्युच्चारवन्महतो यथा तथात्मानो व्युच्चरन्ति महत एवात्मतः। सुखासुखादीनाञ्चात्मयोनिकत्वमिति, जगतां सत्त्वरजस्तमोयोनित्वेन सत्त्वादियोनिकस्य मनसोऽर्थो जगदिति। सत्त्वादिपरिणामेन ब्रह्मवैवर्त्त्यात् न ब्रह्ममात्रयोनिकत्वं जगतः परन्तु ब्रह्मविवर्त्तकसत्त्वादिगुणयोनिकत्वम्। भावानामाकाशविवर्त्तकवाय्वादिचतुर्भूतयोनिकत्ववत्। तथात्वे पाञ्चभौतिकत्वव्यपदेशवद्ब्रह्माधिष्ठितगुणमयत्वव्यपदेशो गुणविशिष्टब्रह्ममयं जगदिति। न च सत्त्वरजस्तमसां ब्रह्मयोनिकत्वेन ब्रह्मयोनिकस्यात्मनो जगदर्थः। आत्मा हि ब्रह्मणोऽंशोऽविशेष-

सम्पदर्थग्रहणे प्रयत्नशालित्वं; मनश्चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा चिन्त्यचिन्तनादि तथा चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणञ्च; इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योज्यम्। एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखादयश्चिन्त्यादयोऽपि विषया भवन्त्याऽऽत्मा च प्रयत्नवान् भवति, तदा मनः स्वविषये प्रवर्त्तते, इन्द्रियाणि चाधितिष्ठति, इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्येव स्वविषयज्ञाने प्रवर्त्तन्ते ॥ २ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वं रजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च। न चानेकत्वं नाण्वेकं * ब्रह्मैव वह्निस्फुलिङ्गवत्। योनिस्तु रूपान्तरोत्पत्तिस्थानं न हि महतो ब्रह्मणो रूपान्तरत्वमात्मनः परमसूक्ष्मत्वेऽप्यात्मनः समानप्रभावत्वादिति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु मनः किमेकस्मिन् पुरुषे नाना चैकं वेत्यत आह—स्वार्थेत्यादि। एवमुक्तलक्षणं सत्त्वं, स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्चानेकमेकस्मिन पुरुषे। स्वार्थस्य चिन्त्यविचार्य्यादि-व्यभिचरणादनैकान्तिकत्वात् तदनेकावस्थत्वादनेकं सत्त्वमेकस्मिन् पुरुषे भवति। क्वचिच्चिन्त्यते, क्वचिन्न चिन्त्यते, कांचदन्यच्चिन्त्यते, इत्येवं स्वार्थे व्यभिचारादनेकं मनः। यदा चिन्तयति तदा चिन्त्यानुभावकं, यदा विचारयति तदा विचार्य्यानुभावकमित्युपाधिभेदात्। तथेन्द्रियार्थव्यभि-चरणाच्चानेकं मनः। क्वचिद् रूपं नीलं चक्षुर्दर्शयति तदा नीलदर्शकं, क्वचिद्रक्तं दर्शयति तदा रक्तदर्शकमित्येवं श्रोत्राद्यर्थेऽपि व्याख्येयम्। तथा सङ्कल्पानां क्लृप्तीकरणानां प्रतिपन्नानां भावानां सम्यगिदं ममावद्यमिदमनवद्यमित्यादि-कल्पनानां व्यभिचरणाच्चानेकं मनः। क्वचिद्गुणवत्तया कल्पते क्वचिद्दोष-वत्तयेति, गुणसङ्कल्पकः क्वचिद् दोषसङ्कल्पकः क्वचिदिति। तथा रजोगुण-बहुलत्वं यदा तदा कामादिर्भवति, यदा तमोबहुलं तदा मोहभयादिकं स्यात्। यदा शुद्धसत्त्वबहुलं स्यात् तदा धर्म्मज्ञानशौचादि स्यादिति रजस्तमःसत्त्व-गुणयोगाच्चानेकं सत्त्वमिति।

चक्रपाणिः—इदानीं तन्मन एकस्मिन् पुरुषे उपाधिभेदादनेकं परमार्थतस्त्वेकमिति दर्शयति—स्वार्थेत्यादि। सत्त्वं मनः, अनेकमनेकमिव, यतः स्वार्थेन्द्रियसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च तथा रजस्तमः-सत्त्वगुणयोगाच्च, चकारः परस्परसमुच्चये, स्वार्थस्य मनोऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणाच्च एवं चिन्त्यमर्थं परित्यज्यान्यार्थस्य ग्रहणादित्यर्थः। एतेनैतदुक्तं भवति—यत एकमेव मनो यदा धर्म्मं चिन्तयेत् तदा धर्म्मचिन्तकं, यदा धर्म्मं परित्यज्य कामं चिन्तयति तदा कामचिन्तक-मित्येवमादिना धर्म्मभेदेन भिन्नमप्यभिधीयते। एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि ; यदा रूपं गृह्णाति तदा रूपग्राहकं, यदा गन्धं गृह्णाति तदा गन्धग्राहकमित्यादि वाच्यम्। एवं सङ्कल्पव्यभिचरणेऽपि व्याख्येयं ; तत्र सङ्कल्पप्रतिपन्नानां भावानाम् उपकारकं ममेदमपकारकं ममेदमिति वा गुणतो दोषतो वा कल्पनम् ; एतद् व्यभिचरणे च कदाचिद् गुणकल्पनं कदाचिद्दोषकल्पनमिति मनोभेदो व्याख्येयः। तथा एकपुरुष एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा क्रोधादिमद्भवति, यदा बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽज्ञानभयादिमद्भवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा सत्यशौचादियुक्तं

* नाण्वेकमित्यत्र न ह्येकमिति चक्रपाणिः।

ह्येककालमनेकेषु प्रवर्त्तते। तस्मान्नैककाला सर्व्वेन्द्रिय-

नन्वेवं तर्ह्येकस्मिन् पुरुषे नाना चेत् सत्त्वं तदा चाक्षुषश्रोत्रादिका सर्व्वा बुद्धिर्युगपद्भवत्वित्याशङ्क्याह—न चानेकत्वमित्यादि। एवमुक्तं सत्त्वमेकस्मिन् पुरुषेऽनेकमपि न तस्यानेकत्वम्। आवस्थिकानेकस्य तस्य वस्तुतो नानेकत्वम् अपि त्वेकत्वमेव। यथैको देवदत्तः पुरा बालकस्ततो युवा ततश्च वृद्ध इत्यनेकावस्थोऽप्येक एव। कस्मादित्याह—नाप्येकं हीत्यादि। हि यस्मादण्वेकं यदणु चैकञ्च भवति, तदेककालं नानेकेषु प्रवर्त्तते। इदमनेकं चेदभविष्यत् तदा युगपदनेकेषु प्रावर्त्तिष्यत। यथा पञ्च बाणा रथिना क्षिप्ता युगपल्लक्ष्ये प्रवर्त्तन्ते। यथा वा युगपत् पतन्तो जलवृष्टिधाराबिन्दवोऽनेकेषु युगपत् प्रवर्त्तन्ते इति। मनसोऽनेकत्वाभावादणुत्वैकत्वाच्च युगपदनेकेषु प्रवर्त्तनाभावाच्च नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिः। यथा देवदत्तो वाराणसीं गच्छन् न पुरुषोत्तमं याति। नन्वेकत्वेऽप्येकोऽर्कः खल्वनेकान् प्रकाशयतीति चेन्न, स हि महानर्कस्त्वनेकेषु प्रवर्त्तते, मनस्त्वेकमणु च तस्मादनेकेषु युगपत् प्रवृत्त्यभावात् मनसा स्वार्थेन्द्रियार्थसन्निकर्षेऽपि सति नियतमनःप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रवृत्तिकानामिन्द्रियाणां सर्व्वेषां चक्षुरादीनां नैककाला प्रवृत्तिः। अनेकत्वे तु युगपत् सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्त्या पश्यन् शृणोतीत्यादि स्यात्। गौतमेनाप्युक्तं "ज्ञानायौगपद्यादेकं मनो, न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरलातचक्रदर्शनवत् तदुप-

भवति; ततश्चानेकमिव मनो भवति। तदेतत् प्रतिपादितमनेकत्वं परमार्थतो न भवतीत्याह—न चेति। न चानेकत्वं मनस इत्यर्थः, चकारादमहत्त्वञ्च मनस इति समुच्चिनोति। यदुक्तम्—"अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ।" कुतो नानेकत्वमित्याह—अनेकमेककालं प्रवर्त्तते, अनेकं यन्मनः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु दृष्टं, तदेककालं युगपत् अनेकेषु रूपज्ञानशब्दज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्त्तते, एवं दृष्टं—तद् यदि एकपुरुषेऽपि बहूनि मनांसि स्युस्तदा तान्यपि युगपत् एकपुरुष एव रूपादिज्ञानेषु प्रवर्त्तेरन्, न तु प्रवर्त्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे मन इत्यर्थः। दीर्घां शष्कुलीं भक्षयतो युगपत् पञ्च ज्ञानान्युत्पद्यन्त इति तु ज्ञानं युगपदुत्पलपत्रशतव्यक्तिभेदज्ञानवद् भ्रान्तं, परमार्थतो युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ हि सति विषयसन्निकर्षे सर्व्वदैव हि युगपज्ज्ञानानि स्युः; अत एव हि कारणात् महत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानात् ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, न च भवति; तस्मादेकमणु च मन इति। यस्माच्चैकपुरुषे एकं मनोऽणुपरिमाणञ्च, तस्मात् कारणात् नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिर्न युगपदिन्द्रियाणि स्वविषयोपलब्धौ प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः; इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्त्तन्ते, तेन, यदा मनश्चक्षुरधितिष्ठति तदा न घ्राणादीनि; एवं यदा घ्राणमधितिष्ठति तदा न चक्षुरादीनि।

प्रवृत्तिः। यद्गुणश्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्त्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात् * ॥ ३ ॥

लब्धिराशुसञ्चारादिति।" तेन चाक्षुषादीनां ज्ञानानामयौगपद्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते। नास्ति हि प्रत्यक्षोपलब्धौ विप्रतिपत्तिः।

नन्वेवञ्चेत् सत्त्वमेकमेव भवति तस्मात् युगपदनेकेषु प्रवृत्तिरस्तु? स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च। रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्चानेकन्तु कथं भवति? केषाञ्चिद्धि मनो राजसम् आसुरादिभेदात्, केषाञ्चित् तामसं पाशवादिभेदात्, केषाञ्चिद् ब्राह्मादिभेदेन सात्त्विकमित्यत आह—यद्गुणमित्यादि। सत्त्वं मनः यो गुणो यस्य तत्। येन रजःप्रभृतिगुणेन युक्तं सदभीक्ष्णं पुनःपुनः पुरुषमनुवर्त्ततेऽनुबध्नाति तत् तद्गुणमेव सत्वं मन ऋषय उपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात्। मनसस्त्रिगुणात्मकस्य सत्त्वबहुलात् सत्वसंज्ञकस्यैकस्यैव त्रयाणां रजःप्रभृतीनामन्यतमस्य बाहुल्यानुवर्त्तनात्। एतेन रजस्तमःसत्त्वगुणयोगेनापि न सत्त्वस्यैकस्यानेकत्वं, यदस्य राजसं सत्त्वं कोपादिमत्त्वात्, तत् सत्त्वमधुना तामसं मोहादिमत्त्वात्, तदेव सत्त्वं सात्त्विकं शौचधर्म्मादिमत्त्वादित्येकस्वरूपत्वानपायादिति सूचितम्। यद्गुणञ्चेति चकारेण सत्त्वं यत् स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पं सत् पुनःपुनः पुरुषमनुवर्त्तते तत्सत्त्वमेवोपदिशन्त्यृषयः। तद्यथा—यदा यच्चिन्त्यते तच्चिन्तकं सत्त्वम्। यदा तत्सत्त्वं तच्चिन्त्यं स्वार्थं विहाय विचार्य्यमालम्बते तदा विचारकं सत्त्वं भवति। एवं सुखादिबोधकं व्याख्येयम्। एवं यदिन्द्रियार्थग्रहणे यदिन्द्रियं प्रेरयति तदा तत्सत्त्वमेव तदिन्द्रियार्थग्राहकं भवति। इत्येवं यदा सत्त्वं प्रतिपन्ने शत्रौ इमं मे शत्रुं जानामीत्येवं सङ्कल्पते तदा तत्सत्त्वं शत्रुसङ्कल्पकम्। यद्ययं मे बन्धुर्भवतीत्येवं सङ्कल्पते तदा बन्धुसङ्कल्पकं भवतीत्येवमेकमेव मनो भवति। न त्वनेकमिति निष्कर्षः॥ ३॥

ननु यदेकस्मिन्नेव पुरुषे कदाचिद्रजोयुक्तं कदाचित् तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो भवति, तत् कथमयं सात्त्विकोऽयं राजस इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—यद् गुणमित्यादि। येन गुणेन सत्त्वादिना युक्तं यद् गुणम्, अभीक्ष्णं पुनःपुनः, सत्त्वं मनोऽनुवर्त्ततेऽनुबध्नाति, तत् सत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात् भूरिसम्बन्धादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—सत्यपि गुणान्तरान्वये सत्त्वबाहुल्यात् सत्त्वकार्य्याणि सत्यशौचादीनि यस्य भवन्ति स सात्त्विक इति व्यपदिश्यते, एवमपरमपि व्याख्येयम्॥ ३॥

* मुनयो गुणबाहुल्यानुशयात् इति चक्रपाणिधृतः पाठः।

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ।

गङ्गाधरः—नन्वेवमस्त्वनेकावस्थमेकमेव सत्त्वम् । कथं नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिरिति चेत् ? न । चेष्टाप्रत्ययभूतत्वादिन्द्रियाणां सत्त्वस्येति, चेष्टाप्रत्ययभूतत्वं शरीराधिष्ठानेनात्मन इव मनसस्तेनासर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिरेककाला भवितुमर्हतीत्याशङ्कायामाह—मनःपुरःसराणीत्यादि । मनः पुरोऽग्रे सरति येषां तानि । अर्थग्रहणे समर्थानि अर्थग्रहणसमर्थानि भवन्तीति । एतेनैतदुक्तं भवति—यदात्मा बुद्ध्या गुणतो दोषतो वार्थमध्यवस्यन् वाञ्छयेप्सन् ग्रहीतुं प्रयत्नवान् भवन् मनसा संयुज्यते तदा तस्मिन्नर्थे सत्त्वं प्रवर्त्तितुमिच्छति । तदनन्तरं मनस्तदर्थस्येन्द्रियेण संयुज्यते तदा मनःसंयुक्तं तदर्थस्य तदिन्द्रियं ग्रहणे समर्थं शक्तं भवति । इतीन्द्रियाणां चेष्टायां तदिन्द्रियाधिष्ठानेन प्रयोजकव्यापारयुक्तं भवति । मनःप्रेरणमन्तरेण नेन्द्रियमर्थग्रहणाय प्रभवतीति । इत्थञ्च मनसो लिङ्गं युगपज्ज्ञानाज्ञानं बोध्यम् । वक्ष्यति च कतिधापुरुषीये "लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च । सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्त्तते ॥" इति । गौतमेनाप्युक्तम्—"युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गम्" । इति । यदा चक्षुषा पश्यति न तदान्यैरिन्द्रियैरुपलभ्यन्ते शब्दादीनीति ज्ञानस्य चाक्षुषस्य भावः श्रोत्रादिकस्य ज्ञानस्याभावो युगपदेव भवति । इत्येतत् सर्व्वं दशेन्द्रियचेष्टाप्रयोजकव्यापारवत्त्वं, तेन च दशेन्द्रियाणां स्वस्वकर्म्मसु प्रवर्त्तने स्वपुरःसरणेन सामर्थ्यविधायकत्वञ्चाधिकार्थवत्त्वञ्चावस्थिकानेकत्वम् । अतोऽतिशयत्वञ्च मनसो बुद्धीन्द्रियेभ्योऽपि च कर्म्मेन्द्रियेभ्यः पञ्चभ्योऽतिशयेनेन्द्रियत्वं वैधर्म्म्यं दर्शितम् । इन्द्रियत्वन्तु खल्विन्द्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियान्यतरसाधकतमत्वम् । ज्ञानक्रिययोर्ज्ञानक्रियान्तरसाधकतमत्वेऽपि साध्यत्वेन लाभात् तुल्यत्वमर्थगम्यमेवेति नेन्द्रियत्वम् । साधकतमत्वं हि ज्ञेयकार्य्यान्यतरसन्निकर्षेण ज्ञानक्रिययोर्जनकत्वमिति कश्चित् । स्वयं हि तदर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टमिति लक्षणमिन्द्रियत्वाभिप्रायेण मनस उक्तम् । तेन ज्ञानकरणयोर्महदहङ्कारयोश्चेष्टावत्त्वाभावान्नेन्द्रियत्वम् । बोद्धव्यस्तु तयोरर्थः पञ्चभूतानान्तु अहङ्कारयोनिकत्वम् । "परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम्" इति वचने यथाक्रमपदेनाहङ्कारः साक्षादाकाशमुपादत्ते । आकाशः परिणतः सन्

चक्रपाणिः—उक्तं मनश्चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां तद् व्याकरोति । मनःपुरस्सराणि मनोधिष्ठितानि । पञ्चेन्द्रियाणि इत्युक्तं तद्विवृणोति—तत्र चक्षुरित्यादि । चष्टे रूपं रूपवन्तञ्च

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि। पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति। पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥

वायुमुत्तरभूतमुपादत्ते। इत्येवमहङ्कारादाकाशमाकाशान्मरुन्मरुतोऽग्निरग्नेर्जलं जलात् क्षितिरिति विरुध्यते इति भूतानामर्थो नास्ति यथा चात्मन इतीन्द्रियत्वम्। न चेत्यादिना चैकत्वमणुत्वञ्च साधर्म्यं दर्शितम्। नन्वेवंविधस्य मनसो नित्यत्वे नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां सुखादीनां मनस्यपि सम्भवान्मन एवास्तु नास्त्यतिरिक्तो मनस इति चेत्? न; ज्ञाता ह्यात्मा, तस्य ज्ञानसाधनं मन इति प्रतीत्या ज्ञाता ज्ञानसाधनमिति संज्ञाभेदाच्चैतन्यप्रतिसन्धाता चात्मा। मनस्तु तदुपपादकमिति तदर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टमित्यनेनात्माधीनत्ववचनेन ख्यापितम्।

इत्येवं वैधर्म्येण पञ्चेन्द्रियाणि तथा साधर्म्येण षडिन्द्रियाणि व्यवस्थाप्य इत्येवं मतद्वयमनुमत्य बाह्येन्द्रियाभिप्रायेण पञ्चेन्द्रियाणीति यदुक्तं तद् व्याकरोति—तत्रेत्यादि। तत्र पञ्चपञ्चकं सत्त्वञ्च यदुक्तं तेषु मध्ये, चक्षुरिति चष्टे रूपं, प्रकाशयति बुध्यतेऽनेनेति वा चक्षुः, शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्, जिघ्रत्यनेनेति घ्राणम्, रस्यतेऽनेनेति रसनम्, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनञ्चेति। अत्र सर्व्वेन्द्रियेषु बहुविषयकत्वात् प्राधान्याच्च चक्षुषः प्रागुपादानम्। स्पर्शनस्य सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वादन्तेऽभिधानम्। पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति आत्मकृतानि भूतानि पञ्च समस्तानि प्रत्येकमिन्द्रियाणामेकैकप्रधानानि द्रव्याणि। वक्ष्यति चात्र—"पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां सतामिन्द्रियाणाम्" इति। शालाक्येऽप्युक्तम् "इन्द्रियाणि पञ्चैव। यथा श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनैर्नेत्रेणापि समन्वितः" ॥ इति।

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि इति। यद्यपि चाक्षिणी द्वे चक्षुषः, कर्णौ द्वौ श्रोत्रस्य, नासिके द्वे घ्राणस्याधिष्ठानं तथाप्यक्षिगोलकत्वादिसामान्येनैकत्वेनैवोक्तम्। पञ्चेन्द्रियार्थां इति। यद्यपि शब्दादयो बहवो भवन्ति, तथापि

प्रकाशयतीति चक्षुः ; तच्चोभयनयनगोलकाधिष्ठानमेकमेव। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं, रसयत्यनेनेति रसनं, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम्।

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं द्रव्यमिन्द्रियद्रव्यम्। इन्द्रियेषु चक्षुरादौ निर्दिष्टं प्राधान्याद, यदुक्तं शालाक्ये—श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनैः श्रेष्ठैरपि समन्वितः। बलवर्णाद्युपेतोऽपि

शब्दत्वादिसामान्यादेकत्वेनोक्ता इति बोध्यम्। अत्राव्यक्तशब्दादयो नार्थाः। इन्द्रियाणां शब्दतन्मात्राद्याकाशादियोनिकानीन्द्रियाणि। तानतुल्ययोनिकत्वान्न गृह्णन्ति ह्याहङ्कारिकत्वात्, तस्माद्व्यक्ताः कार्य्यभूता भौतिकाः शब्दादयः श्रोत्राद्यर्थाः प्रत्यक्षीभवन्ति। नाकाशो न चाव्यक्तः शब्दः, आहङ्कारिकत्वात् परमाणुत्वाच्च। श्रोत्रादीन्द्रियं हि खल्वाहङ्कारिकेन्द्रियानुप्रविष्टपाञ्चभौतिकत्वेन* ततो महत्। न हि महत् स्वस्मादणून् ग्रहीतुं शक्नोति। एवं परत्रापि व्याख्येयम्। स्पर्शोऽपि व्यक्त एवार्थसंज्ञः, नाव्यक्तः स्पर्शः। स चाहङ्कारिक एव परमाणुरूपो न प्रत्यक्षीभवति, व्यक्तश्च प्रत्यक्षीभवतीति प्राग्वत्। वायुस्तु महाभूतस्पर्शमात्रसहित एवाहङ्कारादुत्पन्नः शब्दमात्रसहिताकाशवत्। स च परमाणुरूपो नोपलभ्यते, व्यक्तश्चोपलभ्यते। रूपमपि व्यक्तमेवार्थो नाम न त्वव्यक्तमाहङ्कारिकत्वात् सूक्ष्मं नोपलभ्यते व्यक्तञ्च प्रत्यक्षं भवति। तेजो महाभूतरूपमात्रसहितमेवाहङ्कारादुत्पन्नं न प्रत्यक्षीभवति। चक्षुरर्थश्च तस्मान्न भवति। रसस्तु खलु व्यक्तः परमाणुरूपोऽव्यक्तो न रसनार्थः; तत्र व्यक्तो रसः प्रत्यक्षीभवति, न त्वव्यक्तः। आपो हि रसमात्रसहिता अहङ्काराज्जाता न प्रत्यक्षीभवन्ति परमाणुरूपत्वात्। गन्धोऽपि व्यक्तो घ्राणार्थः सूक्ष्मो नोपलभ्यते, व्यक्तस्तु प्रत्यक्षीभवति। पृथिवी नाम महाभूतञ्च गन्धमात्रसहितैवाहङ्काराज्जाता सूक्ष्मा तत्प्रधाना पञ्चभूतयोनिका, घ्राणमिन्द्रियमिति नाव्यक्तो गन्धोऽर्थः।

अत्रायमभिसन्धिः—पञ्च तन्मात्राण्यतिसूक्ष्माणि पूर्व्वतरमभवन्। ततः शब्दतन्मात्रं कालदिग्व्याप्यमेकीभूय स्थूलीभूतमप्रतिघातलक्षणमाकाशमभवत्। तेन व्याप्तत्वात् तदन्तर्व्वर्ती स्पर्शतन्मात्रवायुरेकादशैकांशाकाशानुप्रविष्टः स्पर्शशब्दसहित एव वायुरभवत्। तस्मादेष द्व्यात्मके स्पर्शः शीतो वायुयोनिक एव। अतो व्यक्तः स्पर्शो भवति। स्पर्शनेन्द्रियञ्च वायुयोनिकं तं स्पर्शं गृह्णाति, नाव्यक्तं स्पर्शं भिन्नयोनित्वात्। एवमाकाशव्याप्तवायुव्याप्तत्वात् तदन्तरवस्थितं रूपतन्मात्रं महाभूतं तद्वायोरेकादशैकांशानुप्रविष्टं शब्दस्पर्शाभ्यां सहितमेवाभवत्। ज्योतिस्तत्र लोहितमेव व्यक्तं रूपं स्पर्शत्वेनोष्णमभवत्। एवमाकाश-

नरदक् कुड्यसन्निभः॥" इति। इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु खादितत्त्वेन निर्देशः कृतो वक्ष्यमाणेन "महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा" इति ग्रन्थक्रमानुरोधेन। इन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाश्रयः; यद्यपि चाक्षिणी कर्णौ नासापुटे द्वे तथाप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकत्वमेवेति कृत्वा "पञ्च" इत्युक्तम्।

व्याप्तवायुव्याप्ततेजोव्याप्तत्वादभ्यन्तरस्थितं रसतन्मात्रं महाभूतं तज्जत्रोतिप एकादशैकांशानुप्रविष्टं शब्दस्पर्शरूपैः सहितमेवाभवज्जलम्, ततो मिलित-मधुरादिरसतया साधारणरसत्वेनाव्यक्त एव व्यक्तो रसः, न त्वन्योऽस्तीति। अत्र स्पर्शश्च शीतः रूपञ्च शुक्लमभिव्यज्यते द्रवत्वञ्च। एवं खव्याप्तवायुव्याप्त-तेजोव्याप्तजलव्याप्तत्वेन तदन्तर्गतं गन्धतन्मात्रं महाभूतं तज्जलैकादशैकांशानु-प्रविष्टं शब्दस्पर्शरूपरसैः सहितमेवाभवत् पृथ्वी। तत्र साधारणो व्यक्त एवाव्यक्तो गन्ध इति। अत्र स्पर्शश्च खरः रूपं कृष्णः रसश्चाव्यक्तः साधा-रणः दिगाकाशयोगात् स्थूलशब्दगुणविशिष्टस्वरूपमाकाशमिदं स्थूलं शब्दगुण-शीतस्पर्शगुणैर्विशिष्टस्वरूपः पवनः। तथा शब्दोष्णस्पर्शरक्तरूपगुणैर्विशिष्ट-स्वरूपं तेजः। तथा शब्दशीतस्पर्शशुक्लरूपसाधारणरसगुणैर्विशिष्टस्वरूपा आपः। तथा शब्दखरस्पर्शकृष्णरूपसाधारणरसगन्धगुणैर्विशिष्टलक्षणा पृथिवी। इति यथा लोके तथा पुरुषेऽपि, तस्मादित्येषां शब्दादीनां तुल्ययोनिकानि श्रोत्रा-दीनीन्द्रियाणि ग्रहीतॄणि भवन्ति न शब्दमात्रादीनामिति।

इत्येवं तत्त्वमविद्वांस एवानृषय इदं यद्वदन्ति तन्न। तद् यथा—पञ्चानां महाभूतानां खादीनां द्विधा विभक्तीभूतानां प्रत्येकमर्द्धांशमेकं चतुश्चतुरंशीभूतं प्रत्येकमपरार्द्धांशे प्रवेशात् [illegible]त्मकत्वे त्विदमाकाशमयं वायुरयं वह्निरिदं जलं यत् पीयते एषा च पृथ्वी स्थूलरूपा बभूव। एतदर्थे श्लोकः कृतः—"द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा विभजेत् पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयार्द्धे योजना पञ्चपञ्चता॥" इति। अथ पृथिव्यादिष्वेषु पञ्चसु गुरुत्वादयो गुणा अव्यक्ता एव वर्त्तन्ते। ततो नाचार्य्यैरुपदिश्यन्ते। कार्य्ये त्वारभ्यमाणेऽन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्यानु-ग्रहादावर्त्तमानेभ्य एव पृथिव्यादिभ्यस्त एव गुरुत्वादयोऽभिव्यक्ता भवन्तीति। सर्व्वं विशिष्टं यद्यत्किञ्चिद् घटपटादिकं स्थावरं देवनरराक्षसादिकञ्च जङ्गमं तेषु सर्व्वगुणा वर्त्तन्ते। पाञ्चभौतिकानां शब्दादयः पञ्चपञ्चेन्द्रियार्था इव न गुरुत्वादयो घ्राणाद्यर्थाः। पृथिव्यादिष्वव्यक्तत्वेन वर्त्तनेऽपि तद्योनिक-त्वाभावादभिव्यक्तौ गन्धरसादीनां व्यक्तत्वेन गन्धतन्मात्रपृथिव्यादिषु सद्भावान्मधुरादिविशेषाभिव्यक्तौ खादियोगेऽपि चान्ययोनिकत्वाभावाद्रसनादि-ग्राह्यत्वमिति। एतेन द्रव्यप्रत्यक्षे सन्निकर्षविशेषं कल्पयतां वैशेषिकाणां वचनं विस्तरेण पञ्चेन्द्रियबुद्धिव्याख्याने दर्शयितव्यम्।

इन्द्रियार्था इन्द्रियविषयाः। स्पर्शग्रहणेन स्पर्शस्य स्पर्शाश्रयस्य च द्रव्यस्य स्पर्शैकार्थ-समवेतस्य च परिमाणादेः स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम्; एवं रूपादिषु च वाच्यम्।

पञ्चेन्द्रियबुद्धयश्चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः। ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका निश्चयात्मिकाश्च। इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ ४ ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्धय इति। चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः—चक्षुषा सयोनिग्राह्यग्रहणाभ्यां जाता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः। आदिना श्रोत्रबुद्धिः घ्राणबुद्धी रसनबुद्धिः स्पर्शनबुद्धिश्चेति पञ्चेन्द्रियबुद्धय इति। नन्विन्द्रियेभ्यो बुद्धयः कथमुत्पद्यन्त इत्यत आह—ताः पुनरित्यादि। इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि। इन्द्रियार्थाः पञ्च निरुक्ताः शब्दादयः। सत्त्वं मनः। आत्मा पुनश्चेतनाधातुः। तेषां सन्निकर्षः सान्निध्यमतिसन्निकर्षादिराहित्यं, तस्माज्जायन्ते इति तथा। परमते सत्त्वस्येन्द्रियत्वानुमतत्वे स्वमते चेन्द्रियत्वाभावेन इन्द्रियेन्द्रियार्थाभ्यामुत्तरं सत्त्वस्य ग्रहणात् मनःपुरःसराणीत्यादिवचनाच्च चक्षुरादिप्रत्येकेन्द्रियस्य तदर्थसन्निकर्षे सत्त्वात्मनोः सन्निकर्षाधीनत्वं ज्ञापितम्। मानसमात्रबुद्धिरत्र नेष्टा सत्त्वार्थसन्निकर्षावचनात्। स्वमते चेन्द्रियत्वाभावान्नेन्द्रियोपक्रमे निर्दिष्टा मानसी बुद्धिः पृथक् च वक्ष्यते। ततो न प्रतिषिद्धा। तथा च चक्षुश्चक्षुरर्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा चक्षुर्बुद्धिः। श्रोत्रश्रोत्रार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा श्रोत्रबुद्धिः। घ्राणघ्राणार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा घ्राणबुद्धिः। रसनरसनार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा रसनबुद्धिः। स्पर्शनस्पर्शनार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा स्पर्शनबुद्धिरिति। तत्र सन्निकर्षस्तु खलु सन्निधानम्। तच्च तत्तदिन्द्रियतत्तदिन्द्रियार्थयोः प्रभावपरिमाणाभ्यां यावन्तं देशं व्याप्य प्रसराभिव्यक्ती स्यातां तावद्देशाव्यवधानम्। तथा सन्निकर्षे सम्भवति चात्मनस्तदर्थग्रहणे प्रवृत्तिजातमनःसन्निधानं सन्निकर्षः। तेन प्रवर्त्तितसत्त्वस्य तदिन्द्रियाभिधारणं सन्निकर्षः। तेनेन्द्रियं तत्रार्थे ग्रहीतुं चेष्टत इत्येवमात्मप्रवृत्तिनियुज्यमानमनःप्रसारप्रजुष्टयदिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण यज्ज्ञानं जायते सा तदिन्द्रियबुद्धिः।

नन्वेवमुक्त इन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षः कः पदार्थ इति चेत्? तत्र केनचिदुच्यते—इन्द्रियाणि द्रव्याणि पाञ्चभौतिकत्वात्। अर्थास्तु गुणाः। तैः

असाधारणेन कारणेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टा बुद्धय इतीन्द्रियबुद्धयः; चक्षुषाऽसाधारणेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धि; एवं श्रोत्रादिबुद्धिषु वाच्यम्। इह चक्षुर्बुद्धिरादावुपदिश्यते चक्षुर्बुद्धेरेव बहुविषयत्वात्। इन्द्रियबुद्ध्युत्पादसामग्रीमाह—ताः पुनरित्यादि।

सह तेषामसंयोगाख्यपृथगभावभिन्नापृथगभावो योनिरुक्तः समवायः। स एवेन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षः, न तु संयोगः। वक्ष्यते ह्यात्रेयभद्रकाप्यीये—"योगः सहसंयोग उच्यते। द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वैककर्म्मजोऽनित्य एव च॥" इति। तेन द्रव्याणां सहयोगः संयोगः। न ह्यत्रार्थसंज्ञकानि द्रव्याणि शब्दादीनामर्थसंज्ञत्वेन निर्द्देशः। पाञ्चभौतिकस्येन्द्रियप्रतिनियतद्रव्यस्याभावादेकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावाच्च। तद्यथा घटादिकं द्रव्यं पाञ्चभौतिकं शब्दादिगगनगुणवत् स्पर्शादिवायुगुणरूपादितेजोगुणरसादिजलगुणगन्धादिपार्थिवगुणसमुदयात्मकं कथं पश्यति कथं वा जिघ्रति कथं रसयति कथं स्पृशतीति। तस्माद् यदा घटं पश्यतीति प्रयुज्यते तदा घटरूपं पश्यतीत्यर्थः। घटं स्पृशति घटस्पर्शं स्पृशति। रसयति घटरसम्। जिघ्रति घटगन्धम्। शृणोति घटशब्दमित्येवार्थः स्यात्। अतः शब्दादय एवार्था न तु द्रव्याणि। भूतान्यपीमानि पाञ्चभौतिकानीति न तेषां संयोगः सन्निकर्ष इति। न च त्वग्रसनयोः स्पृश्याद्ययोः संयोगे सम्भवति च नयनघ्राणश्रवणानां दृश्यघ्रेयश्राव्यसंयोगः सम्भवति। अपरञ्च सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनस्याधिष्ठानत्वचः संसर्गमन्तरेण शब्दस्यापि प्रत्यक्षं न भवति। शब्दप्रत्यक्षे समवाय एव सन्निकर्षः भवतां मतेऽपि सिध्यति यथा तथा रूपादिप्रत्यक्षेऽपि समवायः सन्निकर्षः स्यात् काप्यनुपपत्तिर्नास्ति। सर्व्वत्र रूपादौ चक्षुरादेः स्वसंयुक्तस्पर्शनेन्द्रियसंयुक्तत्वक्समवायः सन्निकर्षः स्पर्शप्रत्यक्षे तु स्पर्शनेन्द्रियस्य स्वसंयुक्तत्वक्समवायः स्पर्शे इत्येषां स्पर्शकृतो भावविशेषः सन्निकर्षः। त्वक्समवायः शब्दादीनां त्वचः पवनाधिकपाञ्चभौतिकत्वेन स्पर्शग्राहिता। न तु सर्व्वेषां समयोनित्वाभावादाधिक्येन पुनः स्पर्शग्रहणमस्पृश्यस्याप्रतिघातस्याकाशस्य च स्पर्शविपर्य्ययस्य ग्रहणम्। सर्व्वेषामर्थानां विपर्य्यया हि भावास्तदर्थग्राहकेन्द्रियविज्ञेया अनुमानेन, कश्चिदाह प्रत्यक्षेण। कट्वादिरसस्यापि रसनावच्छेदे त्वचो ग्रहणमिति नाशङ्क्यम्। तेषामौष्ण्यादिस्पर्शानां कट्वादिरससहावस्थितानां त्वचा ग्रहणात् एतेनैव सन्निकर्षेण तद्भावस्य तदिन्द्रियेण ग्रहणात् तद्भावविपर्य्ययस्याप्यभावस्वरूपभावस्य तत्रासत्तया ग्रहणं भवत्येव। इत्थञ्च संयोगादीनामपि चक्षुःप्रत्यक्षग्रहणमाश्रयप्रत्यक्षग्रहणपरम्परया साक्षादेव वा तेनैव सन्निकर्षेण स्पर्शनकृतेन तद्ग्रहणं भवति तथास्वभावादिति।

सन्निकर्षः सम्बन्धः, स च क्वचित् संयोगः क्वचित्समवायः; तेन चक्षुर्बुद्ध्यादावात्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन; श्रोत्रबुद्धौ तु श्रोत्रशब्दयोः समवाय इति विशेषः।

द्रव्यस्थानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां श्रोत्रादिसंयुक्तस्पर्शनाश्रयत्वक्समवायेन प्रत्यक्षम् । तथा समवेतसमवायेन चाक्षुषप्रत्यक्षम् । "द्रव्याणां तद्द्रव्यगता गुणकर्म्मजातयस्तु तथा समवेताश्रयसमवायेन प्रत्यक्षेणोपचर्य्यन्ते।" इति। गौतमेनाप्येवमुक्तम् । "गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः" इति। अत्र तदर्था इति घ्राणादीन्द्रियार्था इत्यर्थः। अत एवाधुनिकाः प्रमादिनस्तु "सन्निकर्षाः सहकारिणः। ते च द्विविधा लौकिकालौकिकभेदात्। तत्र लौकिकसन्निकर्षाः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवाय: समवायः समवेतसमवायो विशेषणता चेति षट्। तत्र द्रव्यं संयोगेन शब्देतरगुणः कर्म्म च द्रव्यगता जातिश्च संयुक्तसमवायेन भवति हि घटादिक चक्षुरादिसंयुक्तं तत्र समवेता रूपादिकस्पन्दद्रव्यत्वजातय इति। शब्दान्यगुणकर्म्मगता जातिः संयुक्तसमवेतसमवायेन भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तं घटादिकं तत्र समवेतं रूपादिकर्म्म च। तत्र समवेता रूपत्वादिकर्म्मत्वादिजातयः। शब्दः समवायेन कर्णशष्कुल्यवच्छेदेनाकाशे शब्दस्य समवायात्। शब्दगता जातिः समवेतसमवायेन। श्रोत्रसमवेतशब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। समवायोऽभावस्य विशेषणतया तत्र संयोगसमवाययोरसम्भवात्। सा च द्विधा—इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता च। तत्राद्यया शब्दाभावो गृह्यते श्रवणेन्द्रिये तस्य विशेषणत्वात्। अन्त्यया च भूतलादौ घटाद्यभावः। इन्द्रियसन्निकृष्टभूतले तस्य विशेषणत्वात्। तत्रान्त्या तु बहुधा लौकिकसन्निकर्षस्य बहुविधत्वात्। अत्र लौकिकसन्निकर्षमहत्त्वोद्भूतरूपा आलोकात्ममनइन्द्रियार्थास्तु लौकिकप्रत्यक्षहेतवः। न तु प्रत्यक्षमात्रे ज्ञानलक्षणादिना वस्तुमात्रस्यैव प्रत्यक्षोत्पत्तेः। प्रत्यक्षस्य लौकिकत्वं तु नेन्द्रियसंयोगादिजन्यत्वमात्राश्रयात्। नापि विषयजन्यत्वं ज्ञानलक्षणाद्यजन्यत्वं वा तज्जन्यतावच्छेदकापरिचयात्। किन्तु विषयता विशेषः। जातेरांशिकत्वोपगमे चाक्षुषत्वादिजातिविशेषो वेति। ननु संयोगो न सन्निकर्षः संयुक्तसमवायेन घटादिग्रहसम्भवात्। इन्द्रियसंयुक्ते हि कपालाद्यवयवे घटादीनां समवायादिति चेत्? न। आत्मनि तदसम्भवात्। आत्मनो हि न समवेतत्वमिति।

क्षणिका इत्याशुतरविनाशिन्य:, न तु बौद्धसिद्धान्तवदेकक्षणावस्थायिन्यः; निश्चयात्मिका वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका, क्षणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्वं प्रदीपार्च्चिर्ज्वलनवद् बुद्धीनामविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैतद् द्रव्यस्य मानसज्ञानं प्रति संयोगस्य हेतुत्वेऽपि द्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुःसयोगादेर्हेतुत्वं न स्यात। चक्षुरादिसंयुक्तसमवायादेव द्रव्यचाक्षुषादुत्पपत्तेरिति चेत्? न। चक्षुःसंयुक्तसमवायो हि चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्द्रव्यसमवायः। इतरथा चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवायेन द्रव्यत्वादिग्रहापत्तेः। घटादौ महत्त्वसमानाधिकरणस्यापि तत्र सत्त्वात्। तेन च त्रसरेणुप्रत्यक्षे व्यभिचारात्। द्रव्येतरद्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वमिति। द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगोऽवश्यं सन्निकर्षः। एतेन संयुक्तसमवायो न सन्निकर्षः। संयुक्तसमवेतसमवायादेव घटरूपादीनां ग्रहणसम्भवादिति च निरस्तं, चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतसमवायेन परिमाणत्वादिप्रत्यक्षापत्त्या चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्द्रव्यसमवेतसमवायोऽपि सन्निकर्षो वाच्य इति स च न द्रव्यसमवेतचाक्षुषमात्रे हेतुः, त्रसरेणु-तद्रूपादिग्रहे व्यभिचारात्; किन्तु द्रव्येतरसमवेतचाक्षुष एवेति। अथान्धकारस्थघटादिकं कथं चक्षुषा नोपलभ्यते चक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षसत्त्वात्? उच्यते। चक्षुषा द्रव्यग्रहे महदुद्भूतरूपवदालोकसंयोगः सहकारी हेतुर्न च सोऽस्त्यन्धकारस्थघटे इति। महदुद्भूतरूपयोर्हेतुत्वन्तु परमाणुतेजसि चक्षुःसंयोगव्यवच्छेदार्थमवश्यं स्वीकर्त्तव्यमिति। ननु चक्षुषा तेजःप्रत्यक्षो न स्यात् तत्र तेजःसंयोगाभावात्; प्रदीपे हि तत्प्रभासंयोगोऽस्तीति चेत्? न, मणिप्रभादौ तदभावात्। दृश्यते च महान्धकारे चन्द्रकान्तादिमणिविशेषप्रभा। अथालोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः सहकारीति चेत्? न। महान्धकारे सुवर्णरूप्यतेजःसाक्षात्कारापत्तेः। अत्रोच्यते—द्रव्यचाक्षुषमात्रे आलोकसंयोगो हेतुः। न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसंयोगस्यालोके सत्वात् तस्य तन्निष्ठत्वात्। न चैवमन्धकारे स्वर्णसाक्षात्कारापत्तिः, अनभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्यैव हेतुत्वात्, सुवर्णरूपं ह्यभिभूतम् अन्यथा सौवर्णरूपस्यालोकसंयोगतो द्रव्यान्तरप्रत्यक्षापत्तेरिति। अथ यदि समवायाभावौ न स्तस्तदा विशेषणता न सन्निकर्षः स्यात्। वस्तुतो हि वर्त्ततेऽभावोऽप्यतिरिक्तः समवायश्च सर्व्वमतसिद्ध एवेति। षड़ेव लौकिकसन्निकर्षा भवन्ति। अलौकिकस्तु सन्निकर्षस्त्रिविधः सामान्यलक्षण-ज्ञानलक्षण-योगजभेदात्। तत्र सामान्यं यावद् घटादीनां सन्निकर्ष एकघटादिप्रत्यक्षेण निखिलघटादीनां प्रत्यक्षजनकं हि तद्घटादिस्थघटत्वादिकमिति। ज्ञानं पूर्व्वं यद्दण्डवतस्तस्यैव पुरुषस्य तद्दण्डरहितस्य प्रत्यक्षज्ञानं तद्दण्डज्ञानजनकमिति। वैशिष्ट्यज्ञानं वैशिष्ट्यज्ञाने

सन्निकर्ष इति। योगजस्तु सन्निकर्षो द्विविधः—युक्तो युञ्जानश्च। तत्र स युक्तः सन्निकर्षो येन सर्व्वदैव सर्व्वेषां भावानां याथार्थ्येनाववोधः स्यात्। येन पुनः सन्निकर्षेण ध्यानधारणादिसहकारेण सर्व्वेषां भावानां याथार्थ्येनाववोधः स्यात् स वै युञ्जानः सन्निकर्षः। इति भाषन्ते, तन्न सङ्गतं, प्रागुक्तरीत्या पर्य्यालोचनात्। इन्द्रियस्य स्वार्थे सान्निध्ये सति तदर्थग्रहणे तदर्थप्राप्तिर्हि समवायादिना भवति। तस्मात समवायादिस्तदर्थग्रहणे करणव्यापारो न तु सन्निकर्षः। अर्थप्राप्तिपूर्व्वकं ह्यर्थग्रहणमिन्द्रियाणामिति तद्विस्तरेण तिस्रैषणीये व्याख्यास्यते। गौतमाद्याप्तोक्ततन्त्रविरोधदर्शनाच्च। तत्र हि पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रियाणि, तेषु तत्तदिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षोत्पन्नज्ञानं, तच्चेदव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं स्यात् तदा तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमिति दृश्यते। नापि तदानुभविकम्। अनुभूयते हि नेन्द्रियद्रव्ययोः संयोग इति। चक्षुषाऽग्निं पश्यतीत्यादौ वह्निचक्षुषोः संयोगे सम्भवति चक्षुर्दग्धत्वप्रसङ्गः स्यात्। यदि च वह्न्यादिदर्शनेन शीताल्पतानुभवे यादृशशक्तिमत्तया वह्न्यादेरौष्ण्यं यावद्देशं व्याप्नोति तावद्देशे तादृशशक्तिमत्तया तादृशघनाघनवह्न्यादिसंयोगः स्यात् तत्र यादृशसन्निकर्षः स्यात् तादृशदाहोपलम्भः स्यादिति। तर्हि तथास्तु। द्रव्यसंयोगस्तु न सम्भवति इन्द्रियाणां त्वचा व्यवहितत्वात्। यदि वात्र व्यक्तव्यः संयोगोऽयं तु संयोगजः, संयोगः यथा तरुकुम्भकपालसंयोगेन तरुकुम्भयोः संयोग इति। तर्हि पतज्जलं पश्यति चक्षुषा चक्षुष इत्यादौ चक्षुरवधिकविभागशालिजलचक्षुषोः संयोगः किं सम्भवतीति ? अतः संयोगो न सन्निकर्षः। तत्सन्निकर्षेणापि द्रव्याणां न प्रत्यक्षम्। द्रव्याणामिन्द्रियार्थत्वेन गौतमादिभिः सर्व्वमहर्षिभिरनुक्तत्वादतुल्ययोनिकत्वेनाप्रतिनियतविषयत्वप्रसक्तिदोषात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि ज्ञानं तद्यदव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं तत् प्रत्यक्षमित्युक्तमिति। ततः सुतरां न संयुक्तसमवायोऽपि सन्निकर्षो जातेरिन्द्रियार्थत्वेन गौतमाद्यनुक्तत्वात्। न च जातेः प्रत्यक्षम्। आकृतिर्जातिलिङ्गाख्येति गौतमोक्त्या। द्रव्यनिष्ठा हि जातिराकृत्याऽनुमीयते। अतः सुतरां संयुक्तसमवेतसमवायोऽपि न सन्निकर्षः। कर्म्मत्वगुणत्वजात्योरतुल्ययोनिकत्वात् इन्द्रियार्थत्वाभावात्। तेन सन्निकर्षेणापि न च तयोः प्रत्यक्षम्। परन्तु अर्थापत्त्यादिना गुणत्वकर्म्मत्वयोः ज्ञानादिति। व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रया, मूर्त्तिस्तु द्रव्यम्। तन्निष्ठैवाकृतिर्न च मूर्त्तिः। परन्तु मूर्त्तिसंस्थारूपा द्रव्यनिबन्धना द्रव्यमयव्यक्तेः प्रकाररूपः

स्वरूपविशेषस्तद्द्रव्यगतरूपदर्शनेनैव प्रत्यक्षेणोपचर्य्यते। व्यक्तिश्च तद्रूपादिदर्शनेन प्रत्यक्षतयोपचर्य्यते।

अथ समवायोऽपि न सन्निकर्षः। शब्दादीनां मृदङ्गादितः पुनरभिव्यक्त्यव्यक्तिभ्यां श्रोत्रादिषु शब्दादिसमवायस्यापि पुनःपुनरुत्पत्तिविनाशापत्तेः, तथात्वे चानित्यत्वापत्तेः। नित्यत्वानित्यत्ववादेऽपि हि महान्धकारनिशि स्वदेहदर्शनानर्हायामत्युद्धं नक्षत्रं पश्यति नात्मदेहमिति प्रतीत्या नक्षत्ररूपचक्षुषोर्नैं समवायः सम्भवति। न हि प्रबलान्धकारेणाभिभूतं स्वदेहरूपं तन्नक्षत्रालोकेनापि तदन्धकाराभिभूतत्वान्न द्रष्टुं शक्यते। न च कियद्दूरमूर्द्धं चक्षुस्तः प्रसरज्ज्योतिषा किमधः प्रसरन्नक्षत्ररूपस्य समवायः सम्भवति। यतश्चक्षुर्ज्योतिषा समवायेनैकीभूतं नक्षत्ररूपं सर्व्वम्। कथमन्यः पुमांस्तन्नक्षत्रं पश्यति? कुतो वाल्पचक्षुर्ज्योतिरन्यः पुमांस्तन्नक्षत्रं न पश्यति?—इति वस्तुतत्त्वं पर्य्यालोच्यते। चक्षुर्ज्योतिः किं चक्षुरेव? किं वा चक्षुषो रूपं? न च चक्षुः। दृश्यचक्षुषोरभ्यन्तरं गच्छता कठिनद्रव्येण चक्षुःप्रतिघातापत्तेः। नापि चक्षुषो रूपमेकजातीयगुणसमवायस्य तद्गुणाश्रयद्रव्यद्वयमन्तरेणासम्भवात्। सम्भवो हि कार्य्यारम्भकाणामनेकद्रव्याणां संयोगेन विभिन्नगुणानां सजातीयगुणसमवायेनैव विशिष्टतत्तद्गुणं द्रव्यं तद्बहुगुणमिति। ततः प्रसरणमिन्द्रियगुणानां, किन्तु स्वस्थानस्थमेवेन्द्रियं स्वस्वार्थग्रहणशक्त्यधिकत्वानधिकत्वाभ्यां क्वचित् पुंसि दूरस्थमर्थं गृह्णाति, क्वचिन्न पुंसि न गृह्णातीति निष्कर्षः। अथालोकमहत्त्वोद्भूतत्वानां हेतुत्वकल्पने गौरवमभिभवादिराहित्यं हि सन्निकर्ष इत्येवं व्याख्यानावश्यकत्वात्। न हि अभिभवातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षातिसौक्ष्म्यकरणदौर्ब्बल्यमनोऽनवस्थानावरणसमानाभिहारात् प्रत्यक्षमिति। तमसाऽभिभवाद्रूपस्यालोकाभावे प्रत्यक्षं न स्यात्। सौक्ष्म्यान्महत्त्वाभावे च प्रत्यक्षं न स्यात्। ततोऽनुद्भूतानां न प्रत्यक्षमिति। आलोकादित्रयवचने शेषाणामलाभान्न्यूनत्वमिति। सुतरां समवेतसमवायोऽपि न सन्निकर्षः। विशेषणता तु तदा सन्निकर्षः समवायस्य प्रत्यक्षं स्यात्। प्रकृते हि तस्य तन्नास्तीति। अतो गौतमादिभिः सन्निकर्ष इत्युक्तम्। इन्द्रियार्थत्वाभावेन तत्रेन्द्रियसन्निकर्षेणापि विशेषणत्वेन प्रत्यक्षाभावात्। तस्मादतिसूक्ष्मत्वातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षाविशदद्रव्यावरणकरणदौर्ब्बल्यमनोऽनवस्थानसमानाभिहरणाभिभवानां प्रतिबन्धकानां विरहे सति सन्निधानं सन्निकर्षः, तस्मिन् सति चेतःसमवायिसर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शने-

न्द्रियार्थस्पर्शकृतेन भावविशेषेणार्थ इन्द्रियेण गृह्यते। ततस्तदर्थज्ञानमुत्पद्यते। इत्येवमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमुच्यते ज्ञानम्।

अथालौकिकः सन्निकर्षो नास्ति गौतमाद्यनभिमतत्वात्। न हि सामान्यं घटत्वादिकं निखिलघटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षः। परोक्षविनष्टघटादिकमजानतां परोक्षविनष्टघटादीनामपि प्रत्यक्षापत्तेः। तथा गाङ्गपुष्करादिजलावगाहनफलस्य कूपादिजलस्पर्शनेनापत्तेः, स्वदारोपगमने सर्व्वनार्य्युपगमनापत्तेश्च। नापि विशेषणविशिष्टयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सम्बन्धविशेषेण प्रत्यक्षे सन्निकर्षः। यतः प्राग्दृष्टः खड्गधरो यस्त्यक्तखड्गस्य तस्य दर्शनेन तत्खड्गस्य स्मरणं न तु प्रत्यक्षम्। न वा तत्पुरुषात् त्यक्तखड्गात् पूर्व्वतद्भयादिफलमिति।

न चापि योगजः सन्निकर्षः। सर्व्वभावाणां याथार्थ्येन प्रत्यक्षे तपोबलजातयुक्तयुञ्जानज्ञानं ह्याप्तानामुपदेशप्रामाण्ये हेतुः। तज्ज्ञानवत्त्वादाप्तानां प्रामाण्यात् तस्मादाप्तोपदेशस्य प्रामाण्यमिति—आप्तोपदेशग्रहणेनाप्तस्य संग्रहात्। न हि तेन सन्निकर्षेण चाक्षुषादिप्रत्यक्षं भवति किन्तु दृष्टवन्मानसज्ञानमेव; अतो न तत् प्रमाणान्तरम्। तज्ज्ञानं योगिनां न तु सर्व्वेषां; सर्व्वजनस्य तु मानसज्ञानविशेषाणामनुमानादिसंज्ञकानां प्रमाणान्तरत्वेनोक्तत्वात्। तदतिरिक्तमानसज्ञानन्तु सुखदुःखादिविषयकत्वेऽसार्व्वत्रिकत्वेन व्यभिचारात् प्रमाणत्वेनास्वीकारात् पञ्चेन्द्रियबुद्धेः प्रामाण्येन प्रत्यक्षत्वं स्वीकृतम्, मानसप्रत्यक्षस्य न प्रामाण्यं स्वीकृतम्; किन्तु प्रत्यक्षत्वमस्तीति तत्त्वम्। अव्यभिचारिण्य एवोक्ता एताः पञ्चेन्द्रियबुद्धयः प्रमाणमिति बोध्यम्। वक्ष्यति च तिस्रैषणीये—"आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते। व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते॥" इति। अस्य तु लक्षणस्यानेन लक्षणेन तुल्यार्थो न बोध्यः। तल्लक्षणं परीक्षाख्यप्रत्यक्षस्य यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते। इदं तु प्रमाणाप्रमाणभूतपञ्चेन्द्रियबुद्धिलक्षणमिति। तस्मिन् लक्षणे व्यक्ता इति पदेनाव्यभिचारिणी बुद्धिर्लक्ष्यते। न तु भ्रमसंशयावप्रमाणत्वात्। अत्र तु इन्द्रियबुद्धिमात्रस्यैव लक्ष्यत्वेन व्यक्ता इति नोक्तम्। एवं तदात्वे इति दानप्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानस्मरणानुव्यवसायानां निरासः। अत्र तु प्रत्यक्षानुव्यवसायस्य लक्ष्यत्वे तदात्व इति नोक्तम्। अनुमानस्मरणतदनुव्यवसायानां मानसज्ञानानां निरासस्तु चक्षुर्बुद्ध्यादिका इति निर्देशो लक्षणातिव्याप्तिवारणाय कृत इति। अस्याः पञ्चविधबुद्धेः प्रामाण्याप्रामाण्य-

मनो मनोऽर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च। तत्र द्रव्याश्रितं कर्म्म—यदुच्यते क्रियेति ॥ ५ ॥

ज्ञापनायाह—क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेति। ताः पञ्च चक्षुर्बुद्ध्यादिका इन्द्रियबुद्धयः क्षणिका आशुतरविनाशिन्य। श्रुत्वा हि मृदङ्गवाद्यः वीणावादं श्रृणोति वा पुत्रं पश्यतीति। एतेन तन्निरस्तं—यदुच्यते केनचिदिदं, तद्यथा—ता भ्रमात्मिकाः संशयात्मिकाश्चेति द्विविधाः। भ्रमस्तु तस्मिन् प्रसिद्धे भावेऽतत्त्वेनावगमः। यथा ब्रह्मणि जगद्बुद्धिः, शुक्तौ रजतत्वेनावगमः, रज्ज्वां सर्पज्ञानमिति; मयूरशब्दे विड़ालध्वनित्वेनावगमः, कामिनीस्तनयुगलस्पर्शे चन्द्रकान्तमणिस्पर्शज्ञानम्, मालतीपुष्पगन्धे कुन्दपुष्पगन्धज्ञानम्। सहकारमधुराम्लरसे मधुज्ञानम्। इत्येवमादयः। संशयश्च रोगभिषग्जितीये वक्ष्यते। निश्चयात्मिकाश्चेति प्रत्यक्षप्रमाणसंज्ञका इति। भ्रमसंशयाख्ये द्वे बुद्धी खल्वासां बुद्धीनां भ्रंशादयोगातियोगमिथ्यायोगान्यतमाज्जायेते। ते च बुद्धी अप्यबुद्धी प्रज्ञापराधाखेव भवतः। तयोः खलु भ्रमसंशययोर्निश्चयबुद्धिसमुत्पत्तौ तदैवापायात्। इत्थञ्च पञ्चेन्द्रियबुद्धय इन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा निश्चयात्मिकाः प्रत्यक्षप्रमाणानीति बोध्यमिति। मनसश्चातीन्द्रियत्वेनाभ्यन्तरत्वेन च तेषां पृथगेव ग्रहणात्। तच्च युक्तत्वादप्रतिषिध्यानुमत्य एकेषान्त्वतीन्द्रियत्वेनापि इन्द्रियत्वसामान्यात् मनसो ग्रहणात् षड़िन्द्रियबुद्धय इति मतमनुमतमाह—इत्येतदित्यादि। एतद् इति प्रागुक्तम्। प्रत्येकेन पञ्चसंख्यकैः पञ्चभिर्निष्पादितमिति पञ्चपञ्चकम्। पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चकम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—मन इत्यादि। मनः सत्त्वम्। मनोऽर्थश्चिन्त्यम्। बुद्धिर्मानसी। आप्तोपदेशरूपाऽनुमानरूपोपमानरूपा स्मरणरूपानुव्यवसायरूपा च, युक्ता युञ्जाना चेति। आत्मा चेतनाधातुश्चैतन्यप्रतिसन्धाता। चकारः पूर्व्वोक्तानां समुच्चये। इत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रह इति। इत्येषोऽध्यात्ममात्मानमधिकृत्य

चक्रपाणिः—मनोऽर्थो वक्ष्यमाणो "मनसस्तु चिन्त्यमर्थः" इत्यनेन। बुद्धिरिह मनोबुद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीनां पञ्चपञ्चकेनैव ग्रहणात्। आत्मानमधिकृत्याध्यात्मम्, आत्मानमधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये च गुणाः, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः। तत्र गुणा रूपादिव्यय शेषं द्रव्यम्। एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोपकारकाणां द्रव्यगुणानामयं संग्रहः

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रोत्रे घ्राणे क्षितिरापो रसने स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपदिश्यते ॥

द्रव्याणां गुणानां संग्रहः संक्षेपः। तत्रादिमन्तु त्रिपञ्चकं मनो मनोऽर्थश्चिन्त्यद्रव्यमात्मा चेति द्रव्याणि। अन्त्यं द्विपञ्चकं मनोऽर्थाः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना बुद्धिश्च। इत्येते गुणाः। तेषां संग्रहः संक्षेपः। शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च। पुनर्द्रव्याश्रितं कर्म्म यदुच्यते क्रियेति। शुभस्य लोकद्वये मङ्गलस्य लोकद्वये चाशुभस्य प्रवृत्तेः संसारे पुनःपुनरुत्पत्तिमरणाभ्यां गमनागमनस्य हेतुः। निवृत्तेः संसारान्मोक्षस्य च हेतुः। किंवा शुभं दुःखहानिश्चतुर्व्वर्गः। अशुभं सुखहानिः। तयोः क्रमेण प्रवृत्तिर्धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्रवृत्तिरधर्म्मानर्थाकामामोक्षाणां निवृत्तिः। तयोर्हेतुर्भवतीत्यर्थः। अथवा शुभाशुभयोः प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तयोर्हेतुः। च पुनर्द्रव्याश्रितं कर्म्म शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्भवति। ननु कर्म्म किं वमनादिपञ्चकं गमनाशनस्वप्नादिकं वेति? अत आह—यदुच्यते क्रियेति। शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कर्म्म क्रिया धर्म्माधर्म्मसंस्कारजनकं कर्म्म। जन्मान्तरकृतमस्मिन् जन्मनि च कृतं यत् तत् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु द्रव्याश्रितं कर्म्मैव शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरिति चेत्, तर्हि किमर्थमिन्द्रियादिपञ्चपञ्चकादिरध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रह उपदिष्ट इति? अतो येन प्रकारेण शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कर्म्म भवति तदुपदेष्टुं मनसा पञ्चेन्द्रिया-

इति; योऽयं संग्रहः शुभस्य धर्म्मस्य सुखस्य च प्रवृत्तौ हेतुर्भवति; अशुभस्याधर्म्मस्यासुखस्य च निवृत्तौ च हेतुर्भवति; तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्योगः शुभस्य प्रवृत्तावशुभस्य निवृत्तौ हेतुर्भवति, अयोगातियोगमिथ्यायोगास्तु अशुभस्य प्रवृत्तौ च हेतवः; यदि वा शुभस्य पूर्व्वव्याकृतस्य चाशुभस्य पूर्व्वव्याकृतस्य प्रवृत्तेः संसारस्य निवृत्तेः मोक्षस्य यथोक्तसंग्रहो हेतुरिति व्याख्येयं; तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्वं पूर्व्ववदेव व्याख्येयं; दुर्ज्ञातस्तु संग्रहः संसारस्य हेतुर्भवति तत्त्वतो ज्ञातस्तु मोक्षाय हेतुरिति व्याख्येयम्। अध्यात्मद्रव्यगुणादधिकमनुक्तं हेतुमाह—द्रव्याश्रितञ्चेत्यादि। कर्म्म इत्युच्यमाने वमनादिष्वपि तथाऽऽस्यास्वप्नादिष्वपि कर्म्मशब्दवाच्येषु प्रसक्तिः स्यात्, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं द्रव्याश्रितपदं, तथापि धर्म्माधर्म्मयोः कर्म्मशब्दवाच्ययोः प्रसक्तिः स्यात् इत्युक्तं यदुच्यते क्रियेति; कर्म्मणः पृथक् कृत्वाभिधानं पञ्चकर्म्मादिषु कर्म्मणोऽप्रविष्टत्वात् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति वैद्यकसिद्धान्तेन पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां यथा तैजसत्वादिव्यपदेशो भवतीति तत्राह,—तत्रेत्यादि। अनुमानेन प्रतीयन्त इत्यनुमानगम्यानि, अनुमानञ्च—

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात् तत्तदात्मकमेवार्थमनुधावति ; तत्स्वभावाद्विभुत्वाच्च ॥ ६ ॥

णीति यदुक्तं तत्र किमिन्द्रियं केनेन्द्रियेणान्येन वा गृह्यते ? तेषामिन्द्रियाणां द्रव्याणि पञ्चेति पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीत्यनेनोक्तम्। तेषु कस्येन्द्रियस्य किं द्रव्यम् ? पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानीत्यनेन तेषामिन्द्रियाणां पञ्चाधिष्ठानान्यक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेत्युक्तम् ; तेषु कस्येन्द्रियस्य किमधिष्ठानम् ? पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च यदुक्तं तत्र कस्येन्द्रियस्य कोऽर्थः ? इति शिष्यप्रश्नमभिसन्धायाह— तत्रेत्यादि। तत्र तेष्वध्यात्मद्रव्यगुणेषु मध्ये इन्द्रियाणां पञ्चानामनुमानगम्यानां दर्शनादिकर्म्मणा लिङ्गेनानुमानबुद्ध्यैव विषयतया ग्रहणयोग्यानां न तु प्रत्यक्षबुद्ध्योपमानबुद्ध्या वा अणुत्वादावरणत्वादुपमानाभावाच्च। यतः पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां खादीनां पञ्चानां महाभूतानां विकाराः परिणामविशेषरूपाः, तेषां समुदायः तच्च मेलकसमवायेन मिलितो विशिष्टापूर्व्वः स्वरूप आत्मा येषां तेषां तथा। समुदायपदेन खादेरेकैकभूतविकारात्मकत्वमिन्द्रियाणां निराकृतम्। तथात्वे हि खादिभ्यो विशिष्टापूर्व्वमक्रियस्वरूपत्वं नोपपद्यते। न ह्येकं कालपरिणतमपि भूतान्तरयोगं विना पूर्व्वविशिष्टस्वरूपत्वमापद्यते, स्वरूपञ्च न जहाति ; यथा ब्रह्म। तथा हि वीजधर्म्मिणि सूक्ष्मशरीरे यान्याहङ्कारिकाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादिसंज्ञकानि निष्क्रियाणि नित्यानि सन्ति, तेषां चक्षुरादेरेकैकमिन्द्रियं स्थूलशरीरारम्भे तु शुक्रशोणिते गर्भाशयगते संयुक्ते अव्यापन्ने परलोकादवक्रान्तसूक्ष्मशरीरिणा सूक्ष्मदेहस्थैः पञ्चभिर्म्महाभूतैर्विकार्य्यमाणैः सृष्टानां पञ्चाकाशादीनां महाभूतानामेकैकभूताधिकानि पञ्चैव भूतान्यनुप्रविश्य तत्तदेकैकाधिकपञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वेन जातानां सतां वस्तुरूपाणामिन्द्रियाणां चक्षुषि पाञ्चभौतिके तेजोऽर्थादधिकं वर्त्तते, श्रोत्रे तथैव पाञ्चभौतिके खमाकाशो-

चक्षुर्बुद्ध्यादयः करणकार्य्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ; महाभूतानि खादीनि तेषां विकाराः परिणामविशेषः, समुदायो मेलकः, स आत्मा समवायिकारणं येषां तानि। विशेषेणाधिकत्वेन। एतदुक्तं भवति—पाञ्चभौतिकत्वेऽपि तेजोऽधिकत्वात् चक्षुस्तैजसं व्यपदिश्यते ; एवं घ्राणादिष्वपि पृथिव्याद्यधिकत्वेन पार्थिवत्वादिव्यपदेशः।

अथ कथं चक्षुस्तेजोऽधिकं, घ्राणं पृथिव्यधिकमित्याद्यवधार्य्यत इत्याह,—तत्रेत्यादि। यदिन्द्रियं विशेषात् यदात्मकं, तद्भूतारब्धं तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूतात्मक-

ऽधिकत्वेन वर्त्तते, घ्राणे त्विन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिके क्षितिरधिका वर्त्तते, रसने चेन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिक आपोऽधिकाः, स्पर्शने त्विन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिकेऽनिलोऽधिको वर्त्तते। इत्यभिप्रेत्याह—विशेषेणेति। पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वोपदेशेन चक्षुरादीनां तेजोमात्राद्येकैकभूताधिकपाञ्चभौतिकत्वे विशिष्टस्वरूपहेतुभावोक्तेस्तेजोमात्राद्येकैकात्मकत्वे तत्तदर्थग्रहणायोग्यत्वं वारितमेकैकभूतेभ्यश्च न विशिष्टस्वरूपत्वमिति ख्यापितमिति। सतामितिपदेन स्थूलशरीरविनाशेऽपीन्द्रियाणां नाशाभावस्तदधिष्ठानचक्षुर्गोलकादिनाशश्च ख्यापितः। प्रत्येकमधिष्ठानोपदेशेन एकेन्द्रियवादो निराकृतः, पञ्चसु स्थानेषु एकैकस्य युगपदधिष्ठानानर्हत्वात्। पञ्चधाभूयेति चेत्? न। पञ्चधाभावेऽपि उपादानान्तरापेक्षत्वात्। पञ्चधा स्वरूपेणैव प्रसिद्धेति चेत्? तर्हि पञ्चैव भवन्ति इन्द्रियाणीति। मनोवदेकमेवेन्द्रियं यदधिष्ठानं यदाधितिष्ठति तदा तदर्थं गृह्णातीति चेत्? तदा तदधिष्ठानादपराधिष्ठानगमनेन स्वस्वाधिष्ठाने सततावस्थानाभावः स्यात् तदिष्टत्वे मनोवदाभ्यन्तरेन्द्रियत्वापत्तिर्यदि तत्र बाह्याधिष्ठानाद्बाह्यत्वमुच्यते तदा स्पर्शनस्य दर्शनादियौगपद्यापत्तिः सर्व्वत्रैव स्पर्शनेन्द्रियसत्त्वात्। विशेषणोपदेशेन पञ्चेन्द्रियाणां समपञ्चमहाभूतात्मकत्वं निराकृतम्। तथात्वे हि पञ्चेन्द्रियाणां तुल्यः स्वभावः स्यात्।

ननु पञ्चानामिन्द्रियाणामेकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायीति तिस्रैषणीये वक्ष्यति, तत् कथं पञ्चेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते? तेनैव ह्येकेन स्पर्शनेन्द्रियेण सर्व्वार्थानां ग्रहणं भवतीति चेत्? न, युगपदेव पञ्चानामर्थानां ग्रहणापत्तेः। मनस एकत्वेन यत्रैव स्पर्शनेन्द्रिये योगस्तद्देशावच्छेद एव स्पर्शनेन्द्रियेणार्था गृह्यन्ते। अणुत्वाद्धि मनसो नैकदा सर्व्वस्पृश्यस्पर्शनं स्यादिति चेत्? तदापि तद्देशावच्छेद एव युगपत् सर्व्वार्थग्रहणं स्यात्, स्पर्शनग्राह्या हि सर्व्वार्था इति। करचरणतलादित्वग्विशेषस्य भूतांशविशेषारब्धत्वेन वैशिष्ट्यादितराङ्गावयवत्वचो रोमकूपादिमृदुत्वकाठिन्यादिभिः स्वल्पानल्पस्पर्शास्पर्शग्रहणवद् भूतविशेषारब्धत्वेन चक्षुर्गोलकीयादित्वचां वैशद्यादिगुणविशेषेण विशिष्टस्वरूपाणां स्पर्शनेन्द्रियाधिष्ठानानां रूपाद्यर्थयोगाद् रूपादिग्रहणं स्यादिति न वाच्यम्। इन्द्रियार्थानां पञ्चत्वेन चक्षुरादीनामेकैकेन्द्रियस्यैकैकार्थग्राहकत्वात्। न हि रूपं

मेव अर्थं विषयमनुगृह्णात्यनुधावति, यत् तेजःप्रधानं तत् तेजःप्रधानमेव विषयं गृह्णातीत्यर्थः; एवं पार्थिवादिष्वपि वाच्यम्। तत्र हेतुमाह,—तत्स्वभावात् विभुत्वाच्च, तत्स्वभावादिति ग्राह्याणां रूपादीनां यः स्वभावः तैजसत्वादिः, चक्षुरादीनामपि तत्स्वभावादेवेत्यर्थः, विभुत्वादिति

स्पृशति स्पर्शनमित्येवमादि। यदि च रूपादीनां नीलपीतादिभेदेन चक्षुरादेरेकैकेन्द्रियार्थानां नानात्ववदेकस्यैव स्पर्शनेन्द्रियस्य रूपाद्यर्थानां नानात्वमिति तथापि रूपत्वादिसामान्येन नीलपीतादीनामैक्यवद्रूपस्पर्शादीनामैक्यमर्थत्वादिति यत् तन्न युक्तं भवति मनोविषयस्याप्यर्थत्वादिति। विषयत्वसामान्यात् स्पर्शरूपादीनामैक्यं भवति। रूपत्वादिसामान्येन नीलपीतादीनामिवेति चेत्? न। बुद्धिलक्षणानामर्थानां पञ्चत्वादिन्द्रियाधिष्ठानानां पञ्चत्वाच्च। तत्र पञ्चेन्द्रियाणि सूक्ष्मदेहे हृदये तिष्ठन्ति। तत्र तिष्ठतामेव प्रसारणादि गमनावस्थानादिना चक्षुरादीनामर्थग्रहणाच्च। चक्षुर्हि हृदि तिष्ठत् स्वाधिष्ठानगोलकमधिष्ठाय वर्त्तमानं ज्योतिषः प्रसारणेनार्थं गृह्णाति, स्पर्शनं त्वचमधिष्ठाय वर्त्तमानमेवार्थं गृह्णाति, श्रोत्रं कर्णावधिष्ठाय, घ्राणं नासिकामधिष्ठाय, रसनं जिह्वामधिष्ठाय वर्त्तमानमिति, गोलकाद्याकृतिविशेषेण पञ्चत्वाच्च। तैजसत्वादिजातिपञ्चत्वाच्चेति ख्यापितं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामिति वचनेनेति। अत्रापरे चक्षुर्गोलकाद्यधिष्ठानेषु सत्सु रूपाद्युपलब्धिरनुपलब्धिश्चासत्स्विति। अतो भूतैकैकप्रधानपाञ्चभौतिकाक्षिगोलककर्णत्वग्जिह्वानासिकमेवाधिष्ठानतयोक्तम्। यत एवेन्द्रियाणि भवन्ति, न त्वपराणि सन्ति कानिचिदिति यद्वदन्ति तदपि निरस्तं सतामित्युपदेशेन। न हि तिमिरादिव्याधिश्चक्षुर्गोलकादौ निर्वैकल्ये केनापि द्रष्टुं शक्यते स्प्रष्टुं वेत्यादि।

न च दोषदूषितत्वेनार्थग्रहणमिति चेत्? तर्हि चक्षुरादीनां द्वित्वाद्यापत्तिः स्यात्. द्वित्वे हि सव्येनाक्ष्णा निमीलिते च दक्षिणेऽक्ष्णि यत् तथात्वेन पश्यता परिचीयते तथेतरेणापि। तत् सव्ये निमीलितेऽप्यक्षिगोलके दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यता परिचीयते तदेवेति। अत्र केचिदेकस्मिन् नयनविनाशे तेन दृष्टस्यार्थस्य परेणाक्ष्णा प्रत्यभिज्ञानं मनसा प्राक् परिचितत्वादित्यतो नयनाद्वित्वमेव न त्वेकं नासिकया व्यवहिते द्वित्वेन दृष्टत्वादिति यदाहुः तन्न। नासिकया व्यवधानेन चक्षुषोर्द्वित्वाभिमानादेव न वस्तुतः। न चैकाक्षिनाशे द्वितीयाक्षिनाशाभावान्न कथं नेत्रस्य द्वित्वमिति वाच्यम् एकावयवविनाशेऽप्यवयविनः प्रत्यभिज्ञानात्? सर्व्वावयवानामवयविनो वा नियमेन न नाशः स्यादिति। अतस्त्वेकगोलकविनाशे सति नान्धत्वं स्यादिति। दृष्टान्तविरोध-

शक्तत्वात्, समानजातीयतैजसादिग्रहण एव चक्षुरादीनां शक्तत्वादित्यर्थः। तदनेन ग्रन्थेन एतदनुमानमुपदिश्यते चक्षुस्तैजसं, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् वाह्यालोकवत्;

श्चेत्, उच्यते—गोलकान्तरावस्थितावयवत्वेन चक्षुरो गोलकानां नाना-भावान्नित्यत्वाच्चेति पञ्चेन्द्रियाणीति वचनेनोपदर्शितम्। अत्र पञ्चेति संख्या त्विन्द्रियाधिष्ठानान्येवेन्द्रियाणीति न युज्यते गोलकादीन पुन-र्भौतिकानि दृश्यन्ते। इन्द्रियाणि तु सात्त्विकात् खलु वैकारिकादहङ्कारात् तैजसाहङ्कारसहायादुत्पन्नान्युपदिश्यन्ते, न च भौतिकानि। चक्षुरादिभिर्हि सूक्ष्मत्वेऽपि सूक्ष्मं वा महद्वा वस्तु गृह्यते। सत्त्वगुणस्य प्रकाशलक्षणत्वेन सात्त्विकाहङ्कारजत्वे सात्त्विकत्वेन प्रकाशात्मकत्वात् तच्च प्रकाशात्मकत्वं भौतिकत्वे पुनर्न सम्भवति अणुना महतो व्यापनासम्भवात्। न ह्यव्याप्यार्थग्रहणं सम्भ-वतीति। तत्रोवाचाक्षपादगौतमः—"रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम्" इत्यर्थानामिन्द्रियेणाणुना तैजसरूपेण भूतैकैकप्रधानपाञ्चभौतिकेन रश्मिना सन्निकर्षविशेषादणूनां महताञ्च ग्रहणमुपपद्यते। यथा भौतिकेन प्रदीपादिना-ऽणुना महदणु च वस्तु प्रकाश्यते। अत्र "तदनुपलब्धेरहेतुः" रश्मिस्वरूपेन्द्रिये-न्द्रियार्थसन्निकर्षो न हेतुर्गोलकाद्यतिरिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धेरिति न वाच्यम्। "नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः" इति। अस्यार्थः—अणुरूपादिज्ञानेनानुमीयमानस्य रश्मिस्वरूपचक्षुरादेरनावृतस्यापि प्रत्यक्षतो-ऽनुपलब्धिर्नासद्भावहेतुः। कथं तर्हि नोपलभ्यते ? उच्यते—"द्रव्यगुणधर्म्म-भेदाच्चोपलब्धिनियमः" द्रव्यस्य गुणस्य द्रव्यगुणयोरुद्भूतत्वानुद्भूतत्व-धर्म्मभेदात् तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य परमाण्वादिसाधारणद्रव्यगुणयोरुपलब्धि-नियमः। उद्भूतस्य प्रत्यक्षमनुद्भूतस्याप्रत्यक्षमिति। ननु चक्षुरादेरुद्भूत-रूपमेव न कथं प्रत्यक्षमिति चेत् ? उच्यते—"कर्म्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः" इति। अस्यार्थः—पुरुषार्थोऽदृष्टविशेषः, तत्तन्त्रस्तदधीनेन्द्रि-याणां व्यूहो निर्म्माणविशेषः। कर्म्मकारित इन्द्रियारम्भकाणां कर्म्म-विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोग्यतासाधनतया कारित इति चक्षुरादीनां न प्रत्यक्षयोग्यपरिमाणमस्तीति। "मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत् तदनुप-लब्धिः" इति। यद्वा बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धिरभिभवादनभि-व्यक्तितोऽनुपलब्धिरिति। बाह्यालोकैरनुग्रहाच्चक्षुरादिनार्थो गृह्यते। तस्मादनभिव्यक्ता न चक्षुरादीनामुपलब्धिरिति। अथ सूर्य्यप्रकाशादि-सहकारेणार्थानां ग्रहणाच्चक्षुरादीनामुद्भूतरूपत्वेन बाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात्।

रसनमाप्यं, रूपादीनां मध्ये रसस्यैव प्रकाशकत्वात् दन्तोदकवत्; तथा गन्धः स्वजातीय-गुणोत्कर्षेवन्निन्द्रियग्राह्यो भूतविशेषगुणत्वात रूपवदित्यादि ॥ ८ ॥

तिमिराद्यभिभूतत्वे तु सूर्य्यादिप्रकाशसहकारेणापि प्रत्यक्षजननं न स्यात्। अभिभूतस्य स्वकर्म्मण्यशक्तत्वादिति सर्व्वदाभिभावकद्रव्यान्तरकल्पनया रात्रिचराणां विड़ालादीनां चक्षुषि रश्मिदर्शनेनान्येषामपि पुरुषाणां दिवार्कतेजसा अभिभूतरश्मौ चक्षुषि रश्म्यनुमानं भवतीति। तथा सति काचाद्यन्तरितप्रदीपेनेव रश्मिसत्त्वाच्चक्षुरादिनाऽर्थः प्रकाश्यते। तेनेन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे कुड्यान्तरितार्थानां पुनरनुपलब्धिर्न व्याहन्यते। इन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्याप्रतिघातेनोत्पत्तेः। अप्रतिघातकत्वे हेतुः वैशद्यं भावानां यथादित्यरश्मिना स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्ये दाहः स्यादप्रतिघातत्वात्। ननु काचादिकमपि कुड्यादिवत् सन्निकर्षोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं परस्परं प्रतिघातकत्वधर्म्मादिति चेत्? न। आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्यात् प्रतिबिम्बरूपोपलब्धिवद्धि चक्षुरादीनामर्थे सन्निकर्षोत्पत्तौ काचस्याप्रतिघातकत्वं कुड्यादेः प्रतिघातकत्वमिति। अत्र तु प्रमाणं "दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधौ नोपपद्येते" इत्यक्षपादगौतमवचनमपि तुल्यम्। सुश्रुतेऽपि—"इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः। नियमात् तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः" इति वचनेन श्रोत्रादीनां शब्दादिग्रहणनियम एकैकाधिकपाञ्चभौतिकत्वेन तुल्ययोनित्वाच्छब्दादीनामितरार्थग्रहणप्रसङ्गस्तु सात्त्विकाहङ्कारिकत्वमात्रे भवतीति। चरकाचार्य्योऽपि तज्ज्ञापयितुमाह—तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियमित्यादि। तत्र तेषु पञ्चसु इन्द्रियेषु मध्ये यदिन्द्रियं तेषु पञ्चसु महाभूतेषु मध्ये यदात्मकं यद्भूतप्रधान आत्मा स्वरूपं यस्य तत् यदात्मकं, तत्तदात्मकं तद्भूतप्रधानमेव तदिद्रियं तदात्मकं तद्भूतगुणमर्थं तदेकैकभूताधिकत्वेन विशेषात् प्रायेणानु लक्ष्यीकृत्य धावति ग्रहीतुमिति शेषः।

ननु तैजससहायसात्त्विकाहङ्कारिकत्वेऽप्येवमिन्द्रियाणि स्वार्थमनुधावितुं नार्हन्तु कथं भौतिकत्वे एव चक्षुरिन्द्रियं रूपमिव रूपिणो मूर्त्तान् भावान् गृह्णाति नेतराणीन्द्रियाणि शब्दाद्यर्थवतो गगनादीन् ग्रहीतुमर्हन्तीति? अत आह—तत् स्वाभाव्यादित्यादि। तेषां वाह्यानां रूपादीनां यः स्वभावस्तैजसत्वादिः स एव स्वभावो यस्य तस्य भावः तस्मात्। तथा समानयोनित्वे स्वभावविशेषादित्यर्थः। व्याख्यानमिदं तु समग्रवचनं, तेन तत्स्वभावादिति यद्यदात्मकमिन्द्रियं तस्य विशेषात् तदात्मकार्थग्रहणाहत्वसिद्धावपि स्वभावादेव; विशेषश्चायं चक्षुरिन्द्रिय तैजसमपि तैजसं रूपं विशेषादनुधावति। रूपवद्द्रव्यं तत्तद्द्रव्यमयीमाकृतिञ्च कुत्सिताकुत्सितां पृथिव्याः कृष्णरूप-

प्रभामन्धकारमातपालोकवदनुधावति । आकाशञ्च अप्रतिघातमरूपं तद्वत्त्वेनोप-चर्य्यते । स्निग्धरूक्षविशदपिच्छिलादिकञ्च गृह्णाति न तु शब्दस्पर्शरसगन्धान् । स्पर्शनञ्च वायव्यं स्पर्शं शीतोष्णश्लक्ष्णखरादीनपि गृह्णाति । विशेषेण स्पर्शविपर्य्ययमप्रतिघातमाकाशं चानुधावति न च शब्दरूपरसगन्धान् । श्रोत्रं त्वान्तरीक्षं शब्दं गृह्णाति, न स्पर्शादिकं । न वाऽऽकाशम् । रसनमाप्यं रसं गृह्णाति न शब्दादीन् । घ्राणं पार्थिवं गन्धमनुधावति न रसरूप-स्पर्शशब्दादीन् इति । ननु रूपादयोऽर्थाः कथं चक्षुरादीनीन्द्रियाणि न गृह्णन्ति तुल्ययोनित्वादितत्स्वभावादिति ? अत आह—विभुत्वाच्च । स्वाधिष्ठातृदेवतावत्त्वेनात्मकृतशुद्धभूतमयत्वेन च विभुत्वात् धावनादिक्रिया-वत्त्वादिसामर्थ्यात्, तथा च चक्षुस्तैजसं तैजसं रूपमनुधावति, श्रोत्र-मान्तरीक्षमान्तरीक्षं शब्दमनुधावति, अनुधावति तु स्पर्शनं वायव्यं वायव्यं स्पर्शम् । रसनमाप्यमाप्यं रसमनुधावति, तथानुधावति घ्राणं पार्थिवं पार्थिवं गन्धमिति । न गन्धादयो घ्राणादीनि गृह्णन्ति । विशेषतो ग्रहणं बोध्यम् । गौतमेनाप्युक्तं—"पूर्व्वपूर्व्वगुणोत्कर्षात् तत्प्रधानम्" इति । पृथिव्यादीनामुत्त-रोत्तरभूतेषु गन्धादिपूर्व्वपूर्व्वगुणह्रासेऽपीन्द्रियादीनां पार्थिवादीनां रसादि-ग्रहणापत्तिर्न भवति, पूर्व्वपूर्व्वगन्धादेरेकैकगुणोत्कर्षात् । घ्राणादीन्द्रियं तद्गन्धादिप्रधानम् । तथा च पञ्चभूतगुणवत्त्वेऽपि गन्धप्रधानं घ्राणमिन्द्रियम्, रसप्रधानं रसनं, रूपप्रधानं चक्षुः, स्पर्शप्रधानं स्पर्शनं, शब्दप्रधानं श्रोत्र-मिति । ततो घ्राणेन लवणादयो न गृह्यन्ते, रसनेन रूपादय इत्येवमादि । गन्धादेरेकैकगुणोत्कर्षव्यवस्थानं घ्राणादीनां तत्तदारम्भकपृथिव्यादीनां भूयस्त्वात् । सगुणानां हि पृथिव्यादीनां घ्राणादीन्द्रियरूपेण परिणामादिति । न चाकाशं चक्षुरनुधावति । "परन्तु मूर्त्तिमदद्रव्यविपर्य्ययस्याकाशस्य चक्षुरर्थाभावस्य चक्षुर्ज्ञानाभावेनाभावाख्यप्रमाणेन स्थिरगुरुखरकठिनसान्द्रादि-रूपेण ज्ञातस्य धारणासामर्थ्येन निश्चयात् कूपपतनं गच्छतो न सम्भवतीति । तत्र तत्र तस्य तस्यार्थस्य प्राधान्येन प्रकाशकत्वादभिव्यक्तत्वाच्च" इति कश्चित्; एतेन कपिलोक्तसांख्यसूत्रम् आहङ्कारिकत्वश्रुतेन भौतिकानीति, न विरुद्धम्, अहङ्कारकार्य्यप्रकरणोक्तानि यानि दशेन्द्रियाणि सूक्ष्मदेहस्थानि तानि न भौतिकानि आहङ्कारिकत्वश्रुतेः, सूक्ष्मदेहस्थानि तु आहङ्कारिक-तत्तदिन्द्रियाधिष्ठितात्मकृतभूतैकैकाधिकपाञ्चभौतिकानीन्द्रियाणि । न केवलं तेजोऽपतर्पणात् तैजसं चक्षुर्वृत्तितो दृश्यवस्तुतो रूपरूपवदादितश्च भौतिकत्व-

तदर्थातियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय सम्पद्यते। समयोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति।

सिद्धेः। प्राप्त्यर्थप्रकाशलिङ्गाच्च वृत्तिसिद्धिः। आत्मकृतभूतानामेकैकाधिकभूतस्य न्यूनाधिकाभ्यां भागगुणाभ्यामिन्द्रियाणां निष्पत्त्या तत्त्वान्तरत्वेनाहङ्कारिकेन्द्रियतो विशिष्टत्वेन रूपादिवृत्तिः सिद्धा। तत्त्वा हि तदात्मकृतैकैकभूताधिकपाञ्चभौतिकता। तेन तद्भौतिकमर्थं सम्बद्धं सर्पन्ति चक्षुरादीनीति। न तु वृत्तिग्रहणे द्रव्यनियमः। एकैकभूताधिकमिन्द्रियमेकैकभूताधिकमेव द्रव्यं गृह्णातीति नियमो लभ्यते, पृथिव्यम्बुगुणबहुलद्रव्ये मधुरो रसो रसनेनाम्बुगुणजलबहुलेन न गृह्यतामिति। अतो रसादिमात्रगुणनियम एव तद्गुणयोगात्। इत्येवमादि कपिलवचनं न विरुद्धं ज्ञेयम्॥ ६॥

गङ्गाधरः—इत्थमिन्द्रियेन्द्रियाधिष्ठानेन्द्रिय-द्रव्येन्द्रियार्थेन्द्रिय-बुद्धिमनांसि यथायोग्यं निर्दिश्योपदिश्य च तैरुपक्रमणं दर्शयति—तदर्थेत्यादि। यद्यदात्मकमिन्द्रियं तदिन्द्रियस्यार्थेन सहातियोगात् रूपाद्यतिदर्शनादितः, अयोगात् सर्व्वशो रूपाद्यदर्शनादितः, मिथ्यायोगात् द्विष्टभैरवादिमूर्त्तिदर्शनादितः। समनस्कं तदिन्द्रियमात्रस्य चेष्टाहेतुत्वापन्नेन मनसा सहैव तदिन्द्रिय चक्षुःश्रोत्रादिकं विकृतिं मनस्तदिन्द्रियचेष्टाप्रयोजकताक्रियायां चक्षुरादिकन्तु स्वार्थग्रहणे चेष्टाया वृद्धिन्यूनान्यथाभावान्यतममापद्यमानम्। यथास्वेति—तदिन्द्रियजबुद्ध्युपघाताय सम्पद्यते इति पञ्चेन्द्रियबुद्ध्युपघातेन भवन्तैन्द्रियकाः शारीररोगाः। रसनेन्द्रियार्थमिथ्यायोगात् समनस्करसनबुद्ध्युपघातेन भवन्ति सर्व्वाङ्गावयवगज्वरादयः शारीररोगा इति। इति तु व्याधिहेतुत्वं स्वस्थाधिकारे दर्शितं तत्परिवर्ज्जनार्थम्। सुतरां त्रिविधमिन्द्रियेन्द्रियार्थयोगं विहाय समयोगा-

चक्रपाणिः—शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति, तदर्थेत्यादि।—तदिन्द्रियमर्थस्य रूपादेरतियोगो रूपाद्यतिदर्शनम्, अयोगो हीनमात्ररूपादिदर्शनं सर्व्वशो रूपाद्यदर्शनञ्च, मिथ्यायोगो विकृतबीभत्सरूपादिदर्शनं, समनस्कं मनसा सहितं, विकृतिं विकारमापद्यमानम्। समनस्कमिति विशेषणं कुर्व्वन् चक्षुराद्युपघातात् मनसोऽप्युद्विग्नत्वदुर्दैन्यादिलक्षणो विकारो भवतीति दर्शयति। यथास्वं या यस्यात्मीया बुद्धिः; सामर्थ्ययोगात् समयोगात्, पुनःशब्दः पूर्व्वपक्षाद् व्यावर्त्तयति, प्रकृतिं स्वभावमनुपघीयमानमिन्द्रियमिति शेषः, यथास्वं बुद्धिमाप्याययतीत्यात्मीयां बुद्धिं सातत्येन जनयतीत्यर्थः।

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ७ ॥

दिन्द्रियार्थयोः समयोगात् पुनस्तु समनस्कमिन्द्रियं प्रकृतिं स्वभावमापद्यमानं यथास्वं तदिन्द्रियजां बुद्धिमाप्याययति सातत्येनानुवर्त्तयद वर्द्धयति ।

अथ बाह्यपञ्चेन्द्रियोपक्रमणमुपदिश्य आभ्यन्तरेन्द्रियोपक्रमणमुपदिशति, अत्र मनोऽर्थं प्रागनुक्तमुपदिशति—मनसस्त्वित्यादि । चिन्त्यमिति उक्तपञ्चेन्द्रियबुद्धिभिन्ना बुद्धिश्चिन्तात्रोच्यते, तद्विषयं चिन्त्यं, सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नबुद्ध्यहङ्कारस्मृतिस्मरणीयादिकं (चिन्त्यत्वेन मनोऽर्थः । न तु ग्राह्यत्वेनात्मग्राह्यत्वात् ।) तत्र तस्मिंश्चिन्त्येऽर्थे मनसः समानातिहीनमिथ्यायोगा बुद्धेश्च धीधृतिस्मृतिरूपायास्ततः समनस्कादिन्द्रियाच्च जाताया बुद्धेश्च त एव समयोगादयो योगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्तीति । तत्र चिन्त्ये मनसः समानयोगादिबुद्धेश्च प्रकृतेः स्वभावस्य हेतुर्भवति । तत्र चिन्त्ये मनसोऽतियोगहीनयोगमिथ्यायोगा बुद्धेश्च । बुद्धेर्मनसश्च विकृतेर्वृद्धिहान्यन्यतररूपान्यथाभावरूपाया हेतवो भवन्ति । मनसश्चिन्त्यानामतिचिन्तनादचिन्तनान्मिथ्याचिन्तनाच्च मनोबुद्धेर्विकृतिमापन्नता प्रज्ञापराध उच्यते । तेन मनःकायवाचां कर्म्मणामतियोगायोगमिथ्यायोगेभ्यो भवन्त्यागन्तवः शारीररोगाश्च, भवन्ति च लोभमोहादयो मानसरोगा इति प्रज्ञापराधजाः ।

नन्विन्द्रियेन्द्रियार्थयोर्मनोमनोऽर्थयोश्चातियोगात् कट्वाद्यतियोगाद्रातादेर्वृद्धिरिव भवितुमर्हति । पञ्चेन्द्रियाणां मनसश्च कुतोऽर्थग्रहणेऽन्यथाभावः स्यादिति चेन् ? सत्यं ; स्वस्वार्थानामतियोगोऽयोगश्च द्विविधः । इन्द्रियाणां मनसश्च स्वस्वप्रभावात् अनल्पानतिशयितानामर्थानां सातत्येनोपयोगः । अतिशयितानाञ्च यदृच्छयोपयोगश्चातियोगः । सातत्येनानुपयोगस्त्वनल्पानतिशयितानां यदृच्छया चाल्पानामुपयोगश्चायोगः । अनल्पानतिशयितानां मनोऽननुकूलानां सातत्येनोपयोगः अतिशयमनोऽननुकूलानां यदृच्छयोपयोगश्च

पूर्व्वं मन उक्तं तस्य ग्राह्यं विषयमाह—मनसस्तु चिन्त्यमर्थं इति । इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद् गृह्णाति तच्चिन्त्यं, यदि वा इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत् पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो गृह्णाति तच्चिन्त्यम्, एतच्च प्राधान्यादुक्तं, तेन मनोऽर्थानां सुखादीनामनुपादानं दोषत्वेन नैवोद्भावनीयम् । त एवेति—मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगस्तथातिहीनमिथ्यायोगाश्च, प्रकृतिरविकारः स्वभाव इति यावत्, विकृतिर्विकारः ; तत्र चिन्त्यस्य सम्यग्योगो मनसो मनोबुद्धेश्च प्रकृतिहेतुर्भवति, अतियोगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्तनध्यानादिलक्षणाया

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः। तद् यथा—सात्म्येन्द्रियार्थ-

मिथ्यायोगः। तेभ्यो भवन्तीन्द्रियाणां मनसश्च वृद्धिह्रासान्यथाभावाः। सति च तथात्वे वृद्ध्यापि पुनरिन्द्रियाणां मनसश्च नानुवर्त्तते सम्यगर्थग्रहणशक्तिरर्थेनाभिभूतत्वात्। तथाभूतेनायथास्वावस्थानात्। यथास्वावस्थो हि भावः सम्यग् यथास्वकर्म्म साधयितुमलं भवति वृद्धिश्चक्षुष्यादिना चक्षुरादीनान्तु सम्यगाहारादितः समवायेन भवति, भवति च सम्यगर्थग्रहणशक्त्यावरकदोषापहरणम्। तथा चक्षुषो भास्कराद्यतितेजस्विनामुग्ररूपयोगात् तैजसांशवृद्धौ तर्पकश्लेष्मणः क्षयात् स्वार्थस्य सम्यग्ग्रहणशक्तिः फलं हीयते। एवं श्लेष्मणा अनुतर्पितं हि चक्षुस्तेजोमयं सम्यगर्थं ग्रहीतुमलं भवतीति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—एवं श्रोत्रानुकूलवातादीनामतिशब्दादिभिरभिभवाद् वृद्धावपि श्रोत्रादीनां सम्यक् स्वार्थग्रहणशक्तिर्नानुवर्त्तत इति। तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत आह—तत्रेत्यादि। तत्र समनस्कानामिन्द्रियाणां स्वस्वार्थातियोगादिभिः स्वस्वबुद्ध्युपघातः स्यात्। मनोऽर्थातियोगादितश्च मनसो बुद्धेश्चोपघातः स्यात्। तस्मिन्नुपघाते सति इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां पञ्चानां समनस्कानां मनःसहितानामर्थात् श्रोत्रस्पर्शननयनरसनघ्राणमनसामुपतापः स्यात्। तस्मादनुपतप्तानां षण्णां श्रोत्रादीनां स्वस्वार्थैरतियोगादियोगवर्ज्जनेनानुपतापायानुपतापार्थं भाव्युपघातानुत्पत्तये प्रकृतिभावे स्वभावसत्तायां प्रकृत्यनुवृत्तौ एभिरव्यवहितोत्तरं वक्ष्यमाणैर्हेतुभिरुपायैः प्रयतितव्यं प्रयत्नवता भवितव्यं पुरुषेणेति शेषः। स्वस्वार्थैरतियोगादियुक्तैरुपतप्तानान्तु आतुर्य्याधिकारे वक्ष्यमाणैर्हेतुभिः प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमित्यर्थादेव लभ्यते।

तान् हेतूनाह—तद्यथेत्यादि। सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेनेति, सात्म्यानामिन्द्रियार्थानां सं सम्यग्योगेन हेतुना श्रवणादिपञ्चेन्द्रियाणां स्वस्वार्थाति-

विकृतेर्हेतवो भवन्तीति वाच्यम्, अचिन्तनातिचिन्तनभयानकचिन्तनैर्मनोऽपि विकृतं मनोबुद्धिमपि विकृतां जनयतीति भावः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—तदीदृशे कर्त्तव्यमाह—तत्रेत्यादि। अनुपतापायानुपघाताय, उपघातकहेतुवर्ज्जनेनेत्यभिप्रायः; प्रकृतिभावे निर्व्विकारत्वकरणे भेषजोपयोगेनेत्यभिप्रायः। सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन इति सात्म्येन्द्रियार्थसम्प्रयोगेन, बुद्ध्या सम्यगिदं मम हितम् इदं ममाहितमित्यवेक्ष्यावेक्ष्य कर्म्मणां प्रवृत्तीनां सम्यक् प्रतिपादनेनेत्यहितकर्म्मपरित्यागेन हितकर्म्माचरणेन च, एतेन प्रज्ञापराध-

संयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्म्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपसेवनेन च ॥

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्व्वेण सर्व्वं सर्व्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम्। तद्ध्यनुष्ठानं* युगपत् सम्पादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयञ्च ॥ ८ ॥

योगाद्यनुपतप्तानामनुपतापाय बुद्ध्या युक्त्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य विविच्य प्रकृतिभावे प्रयतितव्यम्। मनसस्तु स्वार्थातियोगाद्यनुपतप्तस्यानुपतापाय प्रकृतिभावे बुद्ध्या युक्तिबुद्ध्या इदं हितमहितमिदमितिरूपेण सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य विविच्य कर्म्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीनामहितानां वर्ज्जनेन प्रयतितव्यम्। देशकालात्मगुणविपरीतानां हितानामुपसेवनेन च हेतुना षण्णामेवेन्द्रियाणामनुपतप्तानामुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यम्। आत्मगुणविपरीतेति प्रकृतिगुणविपरीतेत्यर्थः। एतेनासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगपरिहारेण पञ्चेन्द्रियाणां प्रज्ञापराधपरिहारेण मनसोऽनागतबाधायाः प्रतिषेधः कर्त्तव्य इत्युक्तम्। कालगुणविपरीतोपसेवनेनेति वचनेन परिणामपरिहारेण षण्णामेवानागतव्याधिप्रतिषेधः कर्त्तव्य इत्युक्तम्। देशोऽत्र विशेषेण ज्ञापनार्थं पृथगुक्त इति।

तस्मादिति। पुंसा सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्म्मणां सम्यक्प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपसेवनेन च पञ्चेन्द्रियाणामनुपतप्तानामनुपतप्तस्य मनसश्चानुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयत्नस्य विधातव्यत्वाद्धेतोरात्महितं चिकीर्षता सर्व्वेण पुरुषेण सर्व्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तं सद्भिरिन्द्रियपञ्चकेन मनसा वाचा कायेन वृत्यतेऽस्मिन् कर्म्मणीति तत्, सतामारोग्यवतां वा वृत्तं, साधु वा वृत्तं सद् वृत्तमनुष्ठेयम्। इन्द्रियवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरूपमनुष्ठेयमाचरणीयम्। सन्तः खलु इह चामुष्मिंश्च लोके शान्तिशौचाचारादियोगजनितधर्म्मप्रभावात् त्रिवर्गमव्यतिरिच्य जना वर्त्तन्त इति।

मूलाहितार्थप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्त्युपदेशः कृतो भवति एतेनासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिहाराभ्यामनागताबाधप्रतिषेधरूपचेष्टोक्ता भवति। उत्पन्नविकारप्रतिषेधोपायस्तु देशकालेत्यादिना कथ्यते। गुणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, आत्मशब्देन प्रकृतिविकारयोर्ग्रहणं, तस्मात् कर्म्मणां क्रियारूपाणां शास्त्रविहितत्वेन प्रतिपादितानां सम्यगनुष्ठानमारोग्यहेतुः, तच्च कर्म्म हितं

---

* तद्ध्यनुतिष्ठन् इति चक्रपाणिधृतः पाठः।

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश !

तद्यथा—देव-गो-ब्राह्मण-गुरुवृद्ध-सिद्धाचार्य्यानर्च्चयेत्।

ननु सद् वृत्तं कस्मादनुष्ठेयं न त्वसद् वृत्तमित्याशङ्क्याह—तद्धीत्यादि। किञ्च तत् सद्वृत्तं किंगुणमित्यत आह—तद्धीत्यादि। हि यस्मात् तत् सद् वृत्तस्यानुष्ठानं युगपदर्थद्वयं सम्पादयति यदैवारोग्यं तदैवेन्द्रियजयम्, न तु कदाचिदारोग्यं कदाचिदिन्द्रियजयमिति। अर्थद्वयं विवृणोति आरोग्यमिन्द्रियजयञ्चेति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तत् सद् वृत्तमखिलेन प्रायेण कार्त्स्न्येन वा; यद्वा हि यस्मात् तदनुष्ठानं युगपदारोग्येन्द्रियजयसम्पादकं तत् तस्मात् तत् सद् वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्याम इत्यर्थः।

इत्थञ्चाखिलेन सद् वृत्ते सत्युपदेष्टव्ये मात्राशनादिकमातुराशनाचाराश्च वेगधारणवर्ज्जनादयश्च ये सद् वृत्तरूपा उक्तास्तेभ्योऽवशिष्टं सार्व्वत्रिकं सद्-वृत्तमुपदिशति—तद् यथेत्यादि। तत्रादौ पूज्यत्वादाह देवेत्यादि। गुरु-शब्देनात्र वर्णतोऽसवर्णानां शूद्रान्तानां पूर्व्वपूर्व्ववर्णो गुरुः। सवर्णतः पुनर्ज्ञानतो ब्राह्मणानां, शौर्य्यतः क्षत्रियाणां, धनतो वैश्यानां, वयसा शूद्राणामधिका ये ते गुरवः। सर्व्वेषाञ्च मातापितरौ पितृव्यादयश्च सम्पर्काः। असम्पर्कास्तु सवर्णा उत्तमवर्णाश्चेति विशेषेण वर्णतो गुरुः, कनिष्ठापेक्षया गरिष्ठत्वज्ञापनार्थम्। सर्व्वेषां मर्त्यानां देवा गुरवः। गावश्च मर्त्यानां ब्राह्मणादीनां नृणां गुरवः। ब्राह्मणाश्च वर्णानां गुरवः। गुरवश्च वृद्धादीनां गुरवः। वृद्धाश्च सिद्धादीनां गुरवः। सिद्धास्तापसाः। ते पुनराचार्य्याणां गुरवः। इत्युत्तरोत्तराणां पूर्व्व-पूर्व्वार्च्चकत्वख्यापनार्थं तथैवानुपूर्व्या निर्देशः कृतः। आचार्य्यो ब्रह्मादौ गुरुः। एतच्चानुष्ठानं धर्म्मद्वारेणारोग्येन्द्रियजयसम्पादकम्।

सद्वृत्तानुष्ठानरूपं, तस्मात् कारणात् आत्महितं कर्त्तुमिच्छता स्मृतिमास्थायावधानेन सद्वृत्तोपदेशं स्मृत्वेत्यर्थः; सतां वृत्तमनुष्ठानं देहवाङ्मनःप्रवृत्तिरूपं सद् वृत्तमनुष्ठेयम्। इह जन्मनि जन्मान्तरे च शान्तिशौचाचारादियोगजनितधर्म्मप्रभावात् त्रिवर्गमव्याकुलमुपयुञ्जानास्तिष्ठन्तीति सन्त इत्युच्यन्ते, अधार्म्मिकास्तु विद्यमाना अप्यप्रशस्तावधानत्वेनासन्त इत्युच्यन्ते। सद्वृत्तानुष्ठानं दर्शयति—तद्धीत्यादि। सद्वृत्तानुष्ठाने नान्यश्रियमभिलषेदित्याद्यनुष्ठानेनेन्द्रियं यन्त्र्यते, यन्त्रणाभ्यासात् तदिन्द्रियं जीयते इत्युक्तमिन्द्रियविजयञ्चेति ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—यस्मादेवंगुणं सद्वृत्तानुष्ठानं तत् तस्मात् सद्वृत्तमुपदेक्ष्यामः, अखिलेन

अग्निमनुचरेत्। ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्। द्वौ कालावुपस्पृशेत्। मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्। त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत्। नित्यमनुपहतवासाः सुमनः-सुगन्धिः स्यात्। साधुवेशः, प्रसाधितकेशो, मूर्द्धस्रोतोऽभ्यङ्ग-*

अग्निमनुचरेदिति—अग्निं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुप्रातरनुसायं सायमनु पुनः प्रातश्च तदाचरेदित्यर्थः। ओषधीरिति—वनजाः प्रशस्ताः। यस्मिन् यस्मिन् त्रिगुणग्रहादौ याः शास्त्रान्तरे चायुर्व्वेदे चोक्तास्ता इत्यर्थः। एतच्चापि युगपदुभयार्थसम्पादकं प्रभावात्। द्वौ कालाविति—सायं प्रातरुपस्पृशेत् स्नायात्। सन्ध्यां वोपासीत। मध्याह्नसन्ध्योपासनायां तथा कालनियमाभावात्, कालात्यये प्रायश्चित्ताभावाच्च। मलायनेष्वित्यादि—"मेध्यं पवित्रम्" इत्यादिना मात्राशितीये स्वयमुक्तम्। तथागुणत्वादत्र विधीयते सद्वृत्तत्वेन। त्रिः पक्षस्येति—मासि पञ्च दिनानि तु षट् षड् दिनानि मध्ये विहायाष्टमे दिने श्मश्र्वादिसंहारे भवन्तीति व्यवस्थायाः पक्षस्य त्रिः संहारयेदित्युपदिष्टम्। द्वितीयपक्षे तु प्रथमदिनसहितमेव गणनीयम्, चातुर्थकादिज्वरदिनवत्। एतच्च मात्राशितीये "पौष्टिकं वृष्यम्" इत्यादिगुणत्वेनोक्तत्वादत्र विधीयते सद्वृत्तत्वेन गुणद्वयसम्पादनख्यापनार्थम्। नित्यमनुपहतवासाः मलवच्च छिन्नं वासो न पिदध्यात्। "काम्यं यशस्यम्" इत्यादिगुणत्वान्निर्म्मलाक्षुण्णवासो बिभृयात्। नित्यञ्च सुमनःसुगन्धिः स्यात्। मात्राशितीयोक्त-"वृष्यं सौगन्ध्यम्"-इत्यादिगुणत्वात्। अत्र सुमनसा सुगन्धिपुष्पेण माल्यरूपेण, सुष्ठु गन्धो यस्य स तथा स्यादिति विधीयते। साधुवेशः मात्राशितीयोक्त-"दौर्गन्ध्यं गौरवम्"-इत्यादिगुणत्वात् शरीर-परिमार्ज्जनवान् स्यादित्यत्र विधीयते। प्रसाधितकेशः मात्राशितीयोक्त-"पौष्टिकम्"-इत्यादिगुणत्वात् केशश्मश्रुप्रसाधनवान् स्यादित्यत्र विधीयते।

कार्त्स्न्येन, द्वौ कालौ सायं प्रातः, उपस्पृशेत् स्नायात्, यदि वा उपस्पृशेत् सन्ध्यामुपासीत ; त्रिः पक्षस्येति पञ्चभिः पञ्चभिर्द्दिनैः, यदि वा क्षारपाणेर्वचनप्रामाण्यात् पक्षशब्दोऽयं मासे वर्त्तते, "पतति पञ्चदशाभ्यां मासः" इति, पञ्चदशाहः पक्षोऽभिधीयते ; एवं "पतति ऋतुर्मासाभ्यां पक्षरूपाभ्याम्" इति मासोऽपि पक्षाभिधेयः ; उक्तञ्च क्षारपाणौ "त्रिर्मासस्य रोमनखान् संहारयेत्" इति। अनुपहतवासा अम्लानवासाः, प्रसिद्धकेशः प्रसाधितकेशः, इह केशप्रसाधनाभिधानात पूर्व्वं

* मूर्द्धश्रोत्रघ्राण इति चक्रपाणिः।

पादतैलनित्यो, धूमपः, पूर्व्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्गेष्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कर्त्ता, बलीनामुपहर्त्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृणां पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वश्यात्मा, धर्म्मात्मा, हेतावीर्ष्युः, फले नेर्ष्युः, निश्चिन्तो,

मूर्द्धस्रोतोऽभ्यङ्गपादतैलनित्यः मात्राशितीये प्रोक्त-"नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः"-इत्यादिनोपदिष्टगुणत्वात् मूर्द्धतैलनित्यः स्यात्। तथा तत्रोक्त-"न कर्णरोगाः"-इत्यादिगुणत्वात् कर्णतैलनित्यः स्यात्, तथाणुतैलनस्यनित्यः स्यात्। कर्णादिच्छिद्रमिह स्रोतः। अभ्यङ्गतैलनित्यः स्यात् मात्राशितीयोक्त-"स्नेहाभ्यङ्गात्"-इत्यादिगुणत्वात् तथा तत्रोक्त-"खरत्वम्"-इत्यादिगुणत्वात् पादतैलनित्यः स्यात्; इत्येतेऽत्र विधीयन्ते। धूमप इति मात्राशितीयोक्तगुणत्वात् तत्रोक्तत्रिविधधूमपः स्यादित्यत्र विधीयते। पूर्व्वाभिभाषीति अभ्यागतं वा मान्यपूज्यशीलादिकं सुहृदं वा प्रथमतो दृष्ट्वा पूर्व्वमेवाभिभाषितुं कुशलप्रश्नादिवाचा आलपितुं शीलवान् स्यात्। सुमुखः पराङ्मुखतारहितः स्यात् पराङ्मुखे हि स्वभ्यागताद्यभिशापात्।

दुर्गेष्वभ्युपपत्ता दुर्गातिपतितानामभिमुखीभूयोपपत्ता स्यात्। दुर्गोद्धृतो हि दुर्गोद्धारकमाशीर्भिरभिनन्दयति। होता बलिवैश्वादिभिर्होमकारकः स्यात्। यष्टा देवयजनकारकः स्यात्। तयोर्हि ग्रहा देवाश्च प्रसीदन्ति। ते च ब्रह्मणाऽध्यस्ताः, तेषां प्रसादेन ब्रह्मप्रसादो लक्ष्यते। दाता दीनेभ्योऽदीनेभ्यश्च ब्राह्मणादिभ्यः सज्जनेभ्यः। चतुष्पथानां नमस्कर्त्ता स्यात्, तादृशपथेऽपि नानापुण्यपुरुषगमनागमनलभ्यबहुपुण्यत्वात्। बलीनामुपहर्त्ता पूजोपहाराणामुपहरणेन देवताप्रसादात्; अथवा बलिजीविका तदुपहर्त्ता स्यात्। अतिथीनां पूजकः स्यात् बहुधर्म्महेतुत्वात्। पितृणां पिण्डदः स्यात् पितृलोकतृप्त्या विष्णुप्रीतेः। काले यथाकालानतीते हितं मितञ्च मधुरं मनोज्ञमर्थवन्तं प्रयोजनवन्तं वदितुं शीलवान् स्यात्; तथात्वे हि लोकानुरक्तो भवति। वश्यात्मा वश्येन्द्रियमनाः स्यात्। आत्मशब्देनात्र मन उच्यते, तद्वशेन

केशसंहरणे वचनं तीर्थादिप्राप्तिनिमित्तेन कृतमुण्डनस्नातकादिविषयम्। पूर्व्वाभिभाषी प्रथमसम्भाषणशीलः। दुर्गेष्वभ्युपपत्ता दुर्गतिपतितानां रक्षिता, यष्टा यज्ञकारकः, वश्यात्मा वश्येन्द्रियः आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः, हेतावीर्ष्युरित्यनेन येन हेतुनायं धनवान् विद्यावान् वा जातः स हेतुर्मे कथं भवेदिति प्रयत्नवता भवितव्यमिति दर्शयति फले नेर्ष्युरित्यनेन, परस्य न धनादि-

निर्भीको, धीमान्, ह्रीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्म्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्य्याणामुपासिता, छत्री, दण्डी, मौनी, सोपानत्को, युगमात्रदृक् विचरेत् । मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थि-कण्टकामेध्य-

चक्षुरादीनामपि वश्यत्वं स्यात्; तथात्वे हि लोभादयो न स्युरिति। एवं धर्म्मात्मा धर्म्मे मनो यस्य स तथा। हेतावीर्ष्युरिति विद्याधनधर्म्मादिसदुपार्ज्जनहेतौ ईर्ष्याशीलवान् स्यात्। न तु तत्पुरुषाय न वा तद्धेतवे, येनायं विद्वानभूत् तेनाहं विद्वान् स्यामेवत्यादिरूपेर्ष्यावान् स्यात्; न तु अयं विद्वानभूत् कदा मरिष्यतीत्येवम्। अयं येन विद्वानभूत् नाहं तेन विद्वान् स्याम् अन्येन पुनः स्यामित्येवञ्च ईर्ष्यावान् न स्यात्। फले नेर्ष्युः फले विद्याधनधर्म्मादौ परेषां फले ईर्ष्युर्न स्यात्।

निश्चिन्तो दुश्चिन्तात्यागी स्यात्। निर्भीक इति समुपस्थिते दुष्परिहार्य्यभयहेतौ भयं मा कुर्य्यात्, परिहाराय शक्ये तु भये भयं परिहरेत्। धीमान् मनोविवेचनाव्यापारेण बुद्धिं कुर्य्यात्। ह्रीमान् व्यवहाराहाराभ्यामन्यत्र लज्जाशीलः स्यात्। महोत्साहः कर्म्मसु कर्त्तव्येषु मनसो महौत्सुक्यवान् स्यात्। दक्षः कर्म्मसु कुशलः स्यात्। क्षमावान् भूतेषु। धार्म्मिक इति धर्म्मात्मेति पदेन लब्धं धर्म्माचित्तत्वमत्र तु तच्चित्तः सन् धर्म्ममाचरितवानुच्यते। आस्तिकस्तिस्रैषणीये वक्तव्यनास्तिकतारहितः।

विनयेत्यादि। विनयेन वा बुद्ध्या वा विद्यया वाभिजनेन विस्रब्धकुलतया वा वयसा वा वृद्धा ये तेषाम्, सिद्धानां तपोभिः आचार्य्याणां सावित्रोदायकानां गुरूणामुपासिता परिचर्य्यया उपासनां कुर्य्यात्। छत्रीति मात्राशितीयोक्तेनातपवर्षमरुद्धिमनिवारणगुणत्वात् छत्री सन्नहः। तत्रोक्तस्खलतः संप्रतिष्ठानामिति गुणत्वाद्यात्रा दण्डी स्यात्। मौनी अवचनः सन्, सोपानत्कस्तत्रोक्तचक्षुष्यं स्पर्शनहितमित्यादिगुणत्वात् पादत्रधारणवान सन्, युगमात्रदृक् युगा हस्तचतुष्टयं तन्मात्रमितस्ततो दर्शनशीलः सन् विचरेत् गच्छेत्। मङ्गलाचारशीलः स्यात्, मङ्गलजनकक्रियाशीलः स्यात्। कुचेलं कुत्सितवसनम्; अनुपहतवासा इत्यनेनापहतवाससः प्रतिषेधः, इह मलिनादि-

फलसम्बन्धानिवारणेच्छा कर्त्तव्येति दर्शयति। निर्भीक इति उपस्थितेऽपरिहार्य्ये भयहेतौ बोद्धव्यम्, शक्यपरिहारेषु इत्यादि प्रत्यवायहेतुषु तु भेतव्यमेव; अभिजनो विशुद्धकुलम्;

केशतुषोत्कर-भस्मकपाल-स्नानबलिभूमीनां परिहर्त्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्ज्जी स्यात्। सर्व्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्। क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसन्धः, सामप्रधानः*, परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता ॥

नानृतं ब्रूयात्। नान्यस्वमाददीत। नान्यस्त्रियमभिलषेत्

कुत्सितवसनप्रतिषेधः। अस्थि प्राणिनाम्, कण्टकं वृक्षस्य, अमेध्यमनीप्सनीयम्। केशः प्राणिमात्रस्य, लोमान्यत्राजिनादि मेध्यात्, तुषं धान्यादेः, उत्करः शर्करा कङ्कर इति लोके, भस्म भसितं काष्ठादेः, कपालं घटादीनां खर्परं नरशिरः कपालञ्च, स्नानबल्योर्भूमिः, स्नानस्थानमन्यत्र जलाशयात्, बलीभूमिः पूजोपहारत्यागस्थानम्, एतेषां परिहर्त्ता परित्यक्ता स्यात्। प्राक् श्रमादर्द्धशक्तितः, अर्द्धशक्तिपर्य्यन्तं व्यायामं कुर्य्यात् ततः श्रमे जायमाने व्यायामं त्यजेत्। सर्व्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्। क्रुद्धानामापाततोऽनुनेता विनयी स्यात्। भीतानामाश्वासयिता आश्वासवचनेन निर्भयत्वं कुर्य्यात्। दीनानामभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्त्ता। सत्यसन्धः सत्यसन्धीकृत् सत्यप्रतिज्ञः। सामप्रधानः। परपरुषवचनसहिष्णुः परेषां शत्रूणामितरेषां वा परुषस्य निष्ठुरस्य वचनस्य सहिष्णुः स्यात्। अमर्षमक्षमां हन्तीति अमर्षघ्नः क्रुद्धानां क्रोधशान्तिकृत्। प्रशमगुणदर्शी प्रशमः शान्तिस्तद्गुणेन द्रष्टुं शीलं यस्य स तथा स्यात्। रागद्वेषहेतूनां धनादिविभागाधिकाराद्यर्थकलहादीनां हन्ता स्यात्।

नानृतं ब्रूयात् असत्यं न ब्रूयादिति तु धर्म्माविरोधिमिथ्यावाक्यादन्यत्र; तेन राजयक्ष्मिणां काकादिमांसानि तैत्तिरिकादिमांसान्यभि-

सर्व्वप्राणिषु बन्धुभूत इति तु यद्यपि राजद्विट्पतितादीनामधर्म्मभयात् चिकित्सां न करोतीति तथापि तेष्वपि करुणार्द्रहृदयत्वेन मन्तव्यम्। अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्त्ता, सत्यसन्धः प्रतिज्ञातार्थनिर्व्वाहकः, अमर्षोऽक्षमा तां हन्तीति अमर्षघ्नः, प्रशमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं यस्य स प्रशमगुणदर्शी।

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयक्ष्मणि "काकांस्तित्तिरिशब्देन" इत्याद्ययथार्थभाषणोपदेशेन विरोधो न वाच्यः; यतः—परापकारफलकमसत्यभाषणमनृतव्याहारदोषेण स्पृश्यते

* शमप्रधान इति चक्रपाणिधृतः पाठः।

नान्यश्रियम् । न वैरं रोचयेत् । न कुर्य्यात् पापम् । न पापेऽपि पापी स्यात् । नान्यदोषान् ब्रूयात् । नान्यरहस्यमागमयेत् ॥

नाधार्म्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत; नोन्मत्तैः, न पतितैः, न भ्रूणहन्तृभिः, न क्षुद्रैः, न दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जानुसमं कठिनमासनमध्यासीत, नाऽनास्तीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनु-

धायाशनार्थं मिथ्यावचनं न विरुध्यते; परापकारार्थमनृतभाषणप्रतिषेधात् । उक्तश्चान्यत्र—"स्त्रीनर्म्मसुद्वाहविधौ तथैव सर्व्वेषु चैव व्यसनेषु नृणाम् । प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥" इति वचनम् । नान्यस्व माददीतेति स्पष्टम् । नान्यस्त्रियमभिलषेत् रन्तुमिति शेष; एतेनेन्द्रियजयसम्पत्तिः स्यात् । नान्यश्रियमित्यत्राभिलषेदित्यनेनान्वयः । स्वश्रीतयान्यश्रियं नाभिलषेदित्यर्थः । न वैरं रोचयेत्, न कुर्य्यात् पापमिति द्वयं सुगमम् । न पापेऽपि पापी स्यात् । पापेऽपि समुपस्थिते न च वारयितुमापाततः शक्येऽपि न पापी स्यात्; तत् पापं न कुर्य्यात् । नान्यदोषान् ब्रूयादिति सुगमम् । नान्यरहस्यमागमयेत् अन्येषां गुह्यतमं नोपदेशयेदन्यत्र ।

नाधार्म्मिकैः सहासीतेति परेणान्वयः, संसर्गादिपापं भवति तत्परिहारार्थम् । न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत नरेन्द्रकोपसम्भवात् । एव नोन्मत्तैः सहासीत, न पतितैः सहासीत, न भ्रूणहन्तृभिर्गर्भघातकैः सहासीत, न क्षुद्रैर्नीचैः, न दुष्टैः खलचौरादिभिः सहासीत; सर्व्वत्रान्वीयते सहासीतेति पदम् । न दुष्टयानं दुरभ्यस्ताश्वादिम् । न जानुसमं कठिनमासनमध्यासीत पतनभयात् । नानास्तीर्णमित्यादिकं शयनविशेषणम् । अनुपहितं शिरसोऽधो न्यस्तमुपधानं विना, अविशालमवहलम्, असममुच्चनीचम् । न गिरिविषममस्तकेष्वारोहेदिति गिरिषु विषममस्तकेषु

न तु परस्य जीवनार्थमन्यथाभाषणम्; उक्तञ्च—"प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि" । आगमयेद् बुध्येत; अधार्म्मिकसङ्गनिषेधेनैव पतितादिसङ्गनिषेधे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषप्रतिषेधार्थम् । भ्रूणहा गर्भघातकः । अनुपहितमनुपधानं गण्डुकादिरहितम् ।

चरेत्, न द्रुममारोहेत्, न जलोग्रवेगमवगाहेत, न कुलच्छाया-मुपासीत, नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्, नोच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्, नासंवृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्त्तयेत्, न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, नास्थीन्यभिहन्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न छिन्द्यात् तृणम्, न लोष्टं मृद्नीयात्, न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत, ज्योतींष्यग्नि*ञ्चामेध्यमशस्तञ्च नाभिवीक्षेत, न हूं कुर्य्याच्छवम्, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्, न क्षपास्वमर-

चोच्चावचप्रदेशेषु। न द्रुममारोहेदिति सद्वृत्ताधिकारादसत्फलायेति लभ्यते। तेन करप्रचितिकरसायनपादे आमलकीवृक्षारोहणं न विरुध्यते। न जलोग्रेति स्पष्टम्। कुलच्छायां सत्कुलोत्पन्नानां स्ववंशोत्पन्नानां वा च्छायां नोपासीत पङ्क्तामिति शेषः। नाग्न्युत्पातमुल्कापातमभितश्चतुःपार्श्वे कृत्वा न चरेत्।

नोच्चैर्हसेदिति स्पष्टम्। शब्दवन्तं मारुतमधोवायुं शब्देन न मुञ्चेत्। नासंवृतेत्यादि संवृतमुखेन जृम्भां क्षवथुं हास्यम् प्रवर्त्तयेत्। तेन हठान्मुखकुटिलत्वं भवति। न नासिकां कुष्णीयाद्विघट्टयेत्। न दन्तानित्यादौ न किञ्चिद् दृष्टफलं दृश्यते किन्त्वदृष्टफलजनकत्वादिह सद्वृत्तोपदेशो बोध्यः। नास्थीन्यभिहन्यात्। न भूमिं लिखेत् व्यर्थं भूमिलिखनं न कुर्य्यात्। न च्छिन्द्यात् तृणं व्यर्थं नखेन। न लोष्टं मृद्नीयाद्व्यर्थं पदेन। न विगुणमङ्गैर्विगुणं यथा स्यात् तथा नाङ्गैश्चेष्टेत। ज्योतींषि तेजस्वतां सूर्य्यादीनाम्। तत्राग्निं चामेध्यमशस्तं चिताङ्गारास्थ्यादिकम्। न हूं कुर्य्याच्छवमिति "यः शवं हूं करोति तेन सोमो वहिर्निरस्तो भवतीत्यागमः" इति। न चैत्यध्वजादिच्छाया-माक्रामेदुल्लङ्घयेत्। चैत्यो ग्रामदेवकुलसदृशगृहम् ध्वजस्य विशेषणम्। न

न द्रुममारोहेदिति सामान्यो विधिरस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणामलकीवृक्षारोहणोपदेशेन महाफलेन च बाधा भवत्येव; कुष्णीयाद् विघट्टयेत्; इह सद्वृत्तोपदेशे यत्र न नखान् वादयेदित्यादौ साक्षात् दृष्टमदृष्टं वा फलं न दृश्यते तत्राप्यदृष्टफलं वचनप्रामाण्यादेव बोद्धव्यम्। न शवं हूं कुर्य्यादित्यत्रागमः,—"यः शवं हूं कुर्य्यात् तेन सोमो वहिर्निरस्तो भवति" इति। चैत्यो

---

* अग्निं इति पाठः।

सदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतना*न्यासेवेत । नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत्, नोत्तमैर्विरुध्येत, नावरानुपासीत, न जिह्मं रोचयेत्, नाऽनार्य्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसातिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत, नोर्द्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न व्यालानुपसर्पेत् न दंष्ट्रिणो न विषाणिनः, पुरोवातातपावश्यायातिप्रवातान् जह्यात्, कलिं नारभेत, नानिभृतोऽग्निमुपासीत, नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगत-

क्षपास्विति रात्रिषु, अमरसदनं, चैत्यं ग्रामस्यात्युच्चस्थानं, चत्वरमङ्गनम्, आयतनं वधस्थानम् । नैक इत्यादि स्पष्टम् । न पापवृत्तान् स्त्रीप्रभृतीन् भजेत् । नोत्तमैर्विरुध्येत् । नावरानिति नीचान् नोपासीत । न जिह्मं न कुटिलं रोचयेत् । नानार्य्यमाश्रयेदिति शूद्रं नाश्रयेत्; आरात दूरात् पापेभ्यो गच्छतीत्यार्य्यः, तद्भिन्नोऽनार्य्यः, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्ययोनिद्विजभिन्नः शूद्रः ।

न भयमुत्पादयेत् कस्यापीति शेषः । न साहसेत्यादि । अत्रातिशब्दस्य स्वप्नादिभिः प्रत्येकमन्वयात साहसं नासेवेत न चातिस्वप्नं न चातिप्रजागरं न चातिस्नानं न चातिपानं न चात्यशनम् आ.सेवेतेत्यन्वयः । साहसस्य न वेगान्धारणीये वर्ज्जनविधिः, अत्र सद्वृत्ततयोपदेशार्थमुक्तेर्न पुनरुक्तिः । नोर्द्ध्वजानुर्दण्डायमानः सन् । न व्याडानुपसर्पेत । न दंष्ट्रिणः सर्पशूकरगजादिग्रहदन्तान नोपसर्पेत् समीपं न गच्छेत् । विषाणिनः शृङ्गिणः । पुरोवातः पूर्व्वदिश आगतवातः । अतिप्रवातः अतिशयप्रकृष्टवातः । कलिं

ग्रामप्रधानतरुः; आघातनं बधस्थानम्; अवरा नीचा; जिह्मं कुटिलम्; आरात् दूरात् पापेभ्यो यात आर्य्यः, तद्विपरीतोऽनार्य्यः; अतिशब्दः स्वप्नादिभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते । इह च प्रकरणे साहस-नक्तंदधिभोजनादीनां येषां प्रकरणान्तर एव निषेधः कृतः, तानि पुनर्निषिध्यन्ते प्रकरणवशादेव, प्रकरणप्राप्तो ह्यर्थः प्रागुक्तोऽपि पुनरभिधीयमानः प्रकृतग्रन्थस्य न्यूनतामुदस्यति, पुनरभिधीयमानार्थं गौरवञ्च दर्शयति न पुनरुक्तदोषमावहति; यदुक्तम्—"अधिकरणवशाद् दार्ढ्याद् गुणदोषप्राप्तितोऽर्थसम्बन्धात् । स्तुत्यर्थं संशयतः शिष्यधियाञ्चाभिवृद्ध्यर्थम् । तन्त्रेऽस्मिन् पुनरुक्तं पुनरुक्तं नेष्यते तद्धि ।" इति । ऊर्द्ध्वजानुर्दण्डायमानः, व्यालाः सर्पाः, असुनिभृतोऽसमा-

* आघातनेति चक्रः ।

क्लमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गम्, न केशाग्राण्यभिहन्यात्, नोपस्पृश्य ते एव वाससी बिभृयात्, नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत, न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेत्, नेतराण्यनुदक्षिणम्।

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो

पापसूचककर्म्म। नानिभृतोऽसमाहितः अगोपने इति वा। अग्निं वैतानिकं वैवाहिकञ्च। नोच्छिष्टो भोजनावशिष्टयुक्तः सन्नग्निं लौकिकाग्निं "सामान्यशब्दस्य व्याख्यानतोऽर्थविशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम्" इति महाभाष्यात। न प्रतापयेत नाधः कृत्वा पादाधः कृत्वाग्निमित्यन्वयः। नाविगतक्लमः श्रान्तः। न अनाप्लुतवदनः मुखं जलेनाप्लुतं यस्य स आप्लुतवदनः तद्भिन्नोऽनाप्लुतवदनः। न नग्नः दिगम्बरः सन उपस्पृशेत् स्नायात्। न स्नानशाट्या स्नातः परिहितवसनेनोत्तमाङ्गं शिरः स्पृशेत्। केशाग्राणि नाभिहन्यात् नोपस्पृश्येति उपस्पृश्य स्नात्वा ते एव स्नानवाससी यद्वसनद्वयं परिधाय स्नायात तद्वसनद्वयं केशशरीरादिमार्ज्जनानन्तरं निष्पीड्य वारिणार्द्रं वा न बिभृयात् परिदध्यात्। नास्पृष्ट्वेत्यादि। अस्पृष्ट्वा रत्नानि मणिमुक्तादीनि, आज्यानि घृतानि, पूज्यानि शालग्रामादीनि, मङ्गलानि यान्यन्यानि, सुमनसः पुष्पाणि अस्पृष्ट्वा न निष्क्रामेत् स्वभवनात् कुत्रचिन्न गच्छेत्। गृहात् कुत्रचिद्गमन एतानि स्पृष्ट्वा गच्छेदिति भावः। न पूज्येत्यादि। पूज्यानि मङ्गलानि च शवशिवापूर्णकुम्भजलाहरणार्थगच्छद् गृहीतापूर्णकुम्भव्यतिरिक्तानि अपसव्ययानं न गच्छेत् वामे कृत्वा न गच्छेदित्यर्थः; शवादीनि वामे कृत्वा गच्छेत। एतानि विना इतराणि पूज्यमङ्गलेभ्योऽन्यानि अनुदक्षिणं न गच्छेत् दक्षिणे कृत्वा न गच्छेदित्यर्थः।

नारत्नपाणिरित्यादि नाददीतेत्यन्तमेकवाक्यम्। द्विजः पुरुषो नारत्नपाणिः रत्नयुक्तहस्तं विना नान्नमाददीत न भुञ्जीत। न चास्नातः, न चोपहतवासः परिहितवान्, न चाप्यहुत्वा देवताभ्यो नित्यहोममकृत्वा,

हितः, नाधः कृत्वा अग्निमिति सम्बन्धः। ते एव वाससी स्नानवाससी इत्यर्थः यदि वा स्नानकालात् पूर्व्वं धृते; अपसव्यं वामम्।

नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपाद-वदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचि-क्षुधितपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादत्त्वाग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न

नाजपित्वा गायत्र्यादिकमजपित्वा न भुञ्जीत। नानिरुप्येति पितृभ्यः श्राद्ध-निर्व्वपणं न कृत्वा न भुञ्जीत। श्राद्धान्नदानपर्य्यन्तकर्म्मतर्पणान्यतमनिर्व्वपणं कृत्वा भुञ्जीत। नादत्त्वा गुरुभ्यो यथाशक्ति किञ्चिद्भोज्यम्। न चातिथिभ्यो-ऽदत्त्वा नाप्युपाश्रितेभ्यो निकटस्थाश्रितेभ्योऽदत्त्वा भुञ्जीत। नापुण्यगन्धो-ऽमाङ्गल्यगन्धवान् न तु भुञ्जीत, नामाली पुष्पमाल्याभाववान् न भुञ्जीत, न चाप्रक्षालितपाणिपादवदनः "आर्द्रपादस्तु भुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति" इति चोक्तम्, नाशुद्धमुखः अनाचम्य, नोदङ्मुखः उत्तराभि-मुखो न भुञ्जीत, लोकद्वयहितत्वाभावात्। "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः॥" इति महाभारतवचने। ऋतं यद्द्रव्यमाहरति तद्द्रव्यगुणमात्रलाभे सत्य-मित्यर्थः। प्राङ्मुखादिभोजने त्वायुष्यत्वाद्यधिकगुणत्वात् सद्वृत्तसेवने-ऽभिधानमिति। मनुवचनेनाप्युदङ्मुखभोजनस्यान्नगुणातिशयगुणाभावात् उदङ्मुखान्यमुखभोजनस्य आयुष्यत्वादिगुणानुवृत्त्यादिविशेषगुणस्यापि लाभा-दुदङ्मुखभोजनं निषिध्यते। धन्यमित्यत्र श्रियमिति पाठे इच्छन्निति शेषः। इति कश्चित्। सर्व्वमायुष्यमित्यादिकं क्रियाविशेषणम्। न विमना अन्यमना न भुञ्जीत। नाभक्तेत्यादि। अभक्तपरिचरः भक्तिहीनपरिचरः, अशिष्टपरि-चरः अशुचिपरिचरः, क्षुधितपरिचरः सन् न भुञ्जीत। न पात्रीष्वमेध्यासु अमनोज्ञाशुचिपात्रीषु न भुञ्जीत। नादेशे अप्रशस्तदेशे न भुञ्जीत। नाकाले कालो ह्यात्महितोऽभ्यासीकृतः सार्द्धप्रहरद्वयादूर्द्ध्वं दिवा रात्रौ प्रहरादूर्द्ध्वं न भुञ्जीत। नाकीर्णे अकीर्णे संकीर्णदेशे न भुञ्जीत, न आकीर्णे बहुजन-व्याप्ते इति वा। नादत्त्वाग्रमग्नये अग्नये भोज्यस्याग्रं न दत्त्वा न भुञ्जीत। नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्वेदोक्तविधिना प्रोक्षितभिन्नमन्नं न भुञ्जीत। न मन्त्रैर्वेदोक्तमन्त्रैरभिमन्त्रितं न कृत्वा न भुञ्जीत। वेदे तु प्रोक्षणाभिहननाभिमन्त्रा

अनिरूप्यानिवेद्य, आकीर्णे बहुजनाकीर्णे; अन्नस्य प्रोक्षणाभिमन्त्रणानि वेदे बोद्धव्यानि;

कुत्सन् न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत न पर्य्युषितमन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाककफलभक्ष्येभ्यः ॥

नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिर्भ्यः। न नक्तंदधि भुञ्जीत। न सक्तूनेकानश्नीयात्। न निशि न भुक्त्वा न बहून् न द्विर्नोदकान्तरितान् न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत्। नानृजुः

ज्ञातव्याः। न कुत्सन साधु वाप्यसाधु वा भवतु चान्नं किन्तु न निन्दयित्वान्नं भुञ्जीत। तत्र यदि कुत्सितं भवति तदापि किं न निन्दितव्यमित्याह—न कुत्सितम् कुत्सितमन्नं नाददीत, न प्रतिकूलैः प्राणिभिरुपहितं समीपगतम्। अन्नमिति भोक्तव्यं तावत्। तत्र निषिध्यमाह—न पर्य्युषितमिति। तत्रापि निषेध्यान्याह अन्यत्रेत्यादि। हरितमार्द्रकादिकं शुष्कशाकं शुष्कपत्रादि। शुष्काशुष्कफलं भक्ष्यं घृतपूरपिष्टमोदकादयः एभ्योऽन्यत्र पर्य्युषितं नान्नमाददीत। अन्यत्रेति भिन्नमित्यर्थः।

कथमन्नादानमित्याह—नाशेषभुक् स्यादिति। पात्रावशेषं रक्षयित्वा भुञ्जीतेत्यर्थः। निःशेषेण न भुञ्जीतेति यावत्। अन्यत्र दध्यादिभ्यः। दध्यादिभिन्नमन्नं न निःशेषेण भुञ्जीत। दध्यादिकन्तु निःशेषेणैवेत्यर्थः। न नक्तं दधीत्यादि। "अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वर्ज्जितम्" इत्युक्तदोषत्वेनात्र दधिभोजनं रात्रौ निषिध्यते। आगमान्तरमपि—"दिवा कपित्थे वसति रात्रौ दध्नि च सक्तुषु। अलक्ष्मीः कलहाधारा कोविदारे कृतालया"॥ इति। अत एवाह न सक्तूनिति। एकान केवलान् शर्कराघृतरहितान् सक्तून् दिवा नाश्नीयात्, न चाश्नीयान्निशि सक्तून, नापि भुक्त्वाश्नीयात् सक्तून्, न वा बहून् सक्तून्, न च द्विर्द्विर्वारं सक्तून् नाश्नीयात्। नोदकान्तरितानिति उदकान्तर्गतान् सक्तून् नाश्नीयात्। न छित्वेति। द्विजैर्दन्तैश्छित्वा न भक्षयेत्। चर्व्वयित्वा भक्षेत्। नानृजुः न कुटिलः सन् क्षुयात्, नानृजुरद्यात्, नानृजुः

कुत्सितं स्वरूपत एव कदर्य्यत्वेन निन्दितम्; हरितकमार्द्रकादि; शुष्कशाकं शुष्कपत्रादि; भक्ष्या मोदकादयः, नाशेषभुक् स्यात् निःशेषभोजी न स्यादित्यर्थः; नक्तं दधिभोजननिषेधे आगमः—"दिवा कपित्थे वसति रात्रौ दध्नि च सक्तुषु। अलक्ष्मीः कलहाधारा कोविदारे कृतालया॥" एकानिति घृतशर्करारहितान्; नोदकान्तरितान् नोदकं पृथक् पीत्वेत्यर्थः।

नुयान्नाद्यान्न शयीत। न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यात्। न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्च्चो-मूत्राण्युत्सृजेत्। न पन्थानमवमूत्रयेत् न जनवति नान्नकाले न जपहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मशिङ्घाणकं मुञ्चेत्।

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्, नाधिं कुर्य्यात्। न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्ट-रूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवन-

शयीतेति बोध्यम्। न वेगित: इति स्पष्टम्। न वाय्वादिप्रतिमुखं सम्मुखं निष्ठी-विकां मुखेन स्वल्पकासादिकफोद्गिरणम्। न पन्थानमवमूत्रयेत पथि न मूत्र-येत, न जनवति। नान्नकाले, न जप्यादिक्रियासु च श्लेष्मसिङ्घाणकं कफं नासिकातो मुञ्चेत्।

न स्त्रियमवजानीतेति स्पष्टम्। तथा स्त्रियं नातिविश्रम्भयेत अतिविश्रम्भणं न कुर्य्यात्। एवं न गुह्यमनुश्रावयेत्, स्त्रियमित्यन्वयः। तथा नाधिं कुर्य्यात् अधिकारिणीं स्त्रियं न कुर्य्यात्। न रजस्वलामित्यादिभिर्व्यवायं गच्छेदित्य-नेनान्वयः। स्त्रियमित्यनुवर्त्तते सर्व्वत्र। नामेध्यामस्पृश्यां न व्यवायं गच्छेत्। नाशस्तां कुष्ठादिरोगेण स्वभावतो वाऽप्रशस्ताम्। नानिष्टरूपोपचारा-मभिमतरूपरहितामभिमतोपचाररहिताञ्च न गच्छेत्। नादक्षिणामननुकूलां वामामित्यर्थः। नाकामां स्वं न या कामयते तां न गच्छेत्। नान्यकामामन्य-पुरुषे कामवतीं न गच्छेत्। नान्यस्त्रियमन्यपुरुषेण विवाहितां स्वेनाविवाहिता-मेव। नान्ययोनिमसजातीयां न गच्छेत्। योनिग्रहणेन देवनरराक्षसादि-समानप्रकाराणां परिग्रहात् मनुष्यादीनां राक्षसादियोनिव्यवच्छेदः। नायोना-विति योनिं विहाय अन्यत्र पायौ स्त्रियं न गच्छेत। न चैत्यादिषु स्थानेषु स्त्रियं व्यवायं गच्छेत; चैत्यं ग्रामस्य साधारणदेवस्थानं प्रधानवृक्षो वा,

नाद्यादनृजुः, न शयीतानृजुरिति योज्यम्; नातिविश्रम्भयेत् नातिप्रश्रयवर्त्तीं कुर्य्यात्; नाधिकुर्य्यात् न सर्व्वत्राधिकृतां कुर्य्यात्; अशस्तां कुष्ठादिसम्बन्धेन; नान्ययोनि-

श्मशानायतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोः नाति न निषिद्धतिथिषु नाशुचिः नाजग्धभेषजः नाप्रणीतसङ्कल्पः नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान् नात्यशितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीड़ितो न श्रमव्यायामोपवासक्लमाभिहतो नाऽरहसि व्यवायं गच्छेत्।

न सतो न गुरून् परिवदेत्। नाशुचिरभिचारकर्म्म-चैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्व्वर्त्तयेत्। न विद्युत्स्वनार्त्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे

चत्वरमङ्गनम्, श्मशानं स्पष्टम्, आयतनं प्राणिवधस्थानम्। सलिले ओषध्या-द्यालयेषु न स्त्रियं गच्छेत्। न सन्ध्ययोः प्रातःसायंसन्ध्ययोः। नाति स्त्रियमतिव्यवायं न गच्छेत्। निषिद्धतिथिषु व्यवायं न गच्छेत्; पूर्णि-माष्टमीचतुर्दशीकुहूषु संक्रान्तिषु च नित्यश्राद्धदिनवर्ज्जं श्राद्धदिनादिषु। नाशुचिरशुचिः सन्। अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तवाजीकरणौषधः। नाप्रणीत-सङ्कल्पः येन प्रकर्षेण न नीतः प्रापितो मनसि सङ्कल्पो मैथुनेच्छाकर्म्म सोऽप्रणीतसङ्कल्पः। अनुपस्थितप्रहर्षः अजातमेहनोच्छ्रायः। न अभुक्तवान् भुक्तवानेव। नात्यशितः अतिभुक्तवान्। न विषमस्थः विषमस्थानस्थितः। न मूत्रोच्चारपीडित इति स्पष्टम्। नाऽरहसि अनिर्ज्जने स्थाने व्यवायं न गच्छेत्। व्यवायं मैथुनम्। स्त्रियं गच्छेदिति गमयेत् इति कश्चित्। व्याप्त्यर्थे गम्ये भावप्रत्ययान्तस्य व्यवायस्य कर्म्मेति भ्रमः। वस्तुतो नायोनावित्यन्तेषु स्त्रियं न गच्छेदित्यन्वयः। न चैत्येत्यादिषु व्यवायं न गच्छेदित्यन्वयः।

न सतो न गुरून् परिवदेत्। न मिथ्यावादं वदेत्। नाशुचिः सन्नभिचार-कर्म्म चैत्यस्य ग्राम्यसाधारणदेवस्य पूज्यस्य च पूजामध्ययनं वेदादीनामभि-निर्व्वर्त्तयेत्। न विद्युत्स्वित्यादिनाध्ययनमभ्यस्येदित्यनेनान्वयः। अनार्त्तवीषु भिन्नर्त्तुकाले विद्युत्सु जातासु तद्दिने। अभ्युदितासु दिग्दाहवतीषु दिक्षु। अग्निसंप्लवे ग्रामनगरादौ वह्निना दग्धे। भूमिकम्पे इति स्पष्टम्। महोत्सवे

मित्यस्यान्ते अभिगच्छेदिति शेषः; अन्ययोनिरसवर्णा; ओषध्यादिभिरालयशब्दः सम्बध्यते; नातिथिष्विति न निषिद्धासु मैथुनं प्रतिपत्पूर्णिमाप्रभृतिषु; अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तवृष्यभेषजः; अनुपस्थितप्रहर्षोऽजातध्वजोच्छ्रायः; अरहसि अविजने; अभ्युदितासु दिक्षु दाहवतीषु दिक्षु;

नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्नामुखाद्गुरोः नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीवं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत्।

नातिसमयं जह्यात्। न नियमं भिन्द्यात्। न नक्तं नादेशे चरेत्। न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात्। न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीवैः सह सख्यं कुर्य्यात्। न मद्यद्यूत-

स्वसम्पर्के दुर्गोत्सवविवाहादौ। नोल्कापाते इति स्पष्टम्। महाग्रहोपगमनं चन्द्रसूर्य्यग्रहणं शनिगुरुराहुकेतुसञ्चारे च। न नष्टचन्द्रायामिति कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्याममावस्यायां शुक्लायां प्रतिपदि च। न सन्ध्ययोरिति च स्पष्टम्। नामुखाद्गुरोर्गुरोर्मुखादेव गृहीतमध्ययनं न तु स्वयं व्याख्यातमध्ययनं वैधं सद्वृत्ताचरणफलदम्। न अवपतितं वर्णहीनं, नातिमात्रमतिशयेन न, न तान्तं रूक्षं, न विस्वरमुदात्तादिस्वररहितम्, अनवस्थितपदं पदावस्थानरहितं, न अतिद्रुतं, न अतिविलम्बितं, न अतिक्लीवम् अतिमात्रेण बलहीनस्येवातिविलम्बो-च्चारणं, नात्युच्चैरुदात्तादिस्वरैरेवात्युच्चैर्न, नातिनीचैरनुदात्तादिस्वरैरेव नाति-नीचैरिति। अध्ययनमधीतग्रन्थमभ्यस्येत् पुनःपुनरावर्त्तयेत्। एषोऽध्ययनप्रका-रस्तु गृहाश्रमे ज्ञेयो न तु ब्रह्मचर्य्याश्रमे। तत्र ब्रह्मचर्य्यविधानमेव सद्वृत्तमिति।

नातिसमयम्। अतिनिमित्ते सति बहुभिः कृतविधारणं नियमः। न नक्तं चरेत् नादेशे च चरेदित्युभयत्रान्वयः। न सन्ध्यास्वित्यादि। यद्यपि सन्ध्ययोरभ्यवहाराध्ययनस्त्रीसेवनं पूर्व्वं निषिद्धं तथापि तत् स्त्रीसेवना-ध्ययनादिनिषेधवचनं सन्ध्याकालस्य क्रियायां निषिद्धं तदुपसंहृत्येह शेषसंग्रहार्थं तदुक्तमिति न पुनरुक्तम्। न बालेत्यादि स्पष्टम्। अत्र क्लिष्टो

महाग्रहोपगमनं चन्द्रसूर्य्यग्रहणम्, अवपतितं हीनवर्णं; तान्तं रूक्षस्वरम्; अतिक्लीवमतिविल-म्बितोच्चारणम्।

अतिसमयो मिलित्वा बहुभिः कृतो नियमः। न सन्ध्यास्वित्यादौ पुनः स्त्रीनिषेधः सन्ध्यासु यावदकर्त्तव्यस्य न्यूनतापरिहारार्थमुक्तः; पूर्व्वन्तु स्त्री यथा न सेव्या तन्निखिलेनोपदिशता न सन्ध्ययोरित्युक्तम् इति प्रकरणभेदार्थं न पौनरुक्त्यम्। क्लीवो हीनसत्त्वः, क्लिष्टो निन्दितो रोगादिना, गणान् मिलितान्। कृच्छ्रद्वितीय आपदि सहायः, वहिः कुर्य्यादवजानीयात्।

वेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्। न गुह्यं विवृणुयात्। न कश्चिदवजानीयात्। नाहंमानी स्यात्। नादक्षो नादक्षिणो नासूयको न दक्षिणान् * परिवदेत्। न गवां दण्डमुद्यच्छेत्। न वृद्धान् न गुरून् न गणान् न नृपान् वाधिक्षिपेत्। न चातिब्रूयात्। न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञान् बहिः कुर्य्यात्।

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्। नाभृतभृत्यो नाविश्रब्धस्वजनो नैकः सुखी न दुःखशीलाचारोपचारः न सर्व्वविश्रम्भी न सर्व्वाभिशङ्की न सर्व्वकालविचारी च।

रोगादिना, क्लीवः क्लीववदल्पसत्त्वः कर्म्मस्वनुत्साही। न मद्येत्यादि। मद्यादीनां प्रसङ्गे रुचिर्यस्य स तथा। विवृणुयात् व्यक्तीकुर्य्यात्। न कञ्चित् जनमवजानीयात्। अहम्मानी गर्व्ववान्। अदक्षः कर्म्मण्यपटुः। अदक्षिणः अननुकूलः। नासूयको गुणेषु दोषारोपणकारी न स्यादित्यन्वयः। न दक्षिणान् अनुकूलान् परिवदेत्। न गवामित्यादि स्पष्टम्। न वृद्धादीन् अधिक्षिपेत् निन्दया स्तुतिवादं कुर्य्यात्। न अतिब्रूयात् न अतिशयेन जल्पेत्। न वान्धवेत्यादि। वान्धवान् न वहिः कुर्य्यात् स्वानुगतभावात्। न चानुरक्तान्, न कृच्छ्रद्वितीयान् आपदि सहायपुरुषान्, न चापि गुह्यज्ञान्।

नाधीरो न वात्युच्छ्रितसत्त्वः, अबुधो न स्यात् अत्युद्धतमनाश्च न स्यात्। नाभृतभृत्यः भृताः पोषिता भृत्याः पोष्या येन स भृतभृत्य एव स्यात्। नाविश्रब्धस्वजनः स्यात् स्वजनेष्वविश्वासं न कुर्य्यात्। नैकः सुखी स्यात् मधुरादिद्रव्याभ्यवहारव्यवहारोपभोगादिनैक एव सुखी न स्यात्। विभज्यापरेभ्यो दत्त्वाऽभ्यवहरेत्। एवमन्यत्र। न दुःखेत्यादि। शीलं स्वाभाविकवर्त्तनम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपव्यवहारः, उपचारः परिच्छदः। एषु दुःखिजनवन्न स्यात्। न सर्व्वविश्रम्भी न सर्व्वान् जनान् विश्वस्यात्।

नैकः सुखी स्यात् सुखहेतून्याम्रफलादीन्येक एवाविभज्योपयुञ्ज्यादित्यर्थः। शीलं स्वाभाविकं वृत्तम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपो व्यवहारः, उपचारः परिच्छदः, एतेषाञ्च दुःखत्वं दुःखहेतुत्वात्; सर्व्वविश्रम्भी सर्व्वेषु विश्वासी।

---

* ब्राह्मणानिति वा पाठः।

न कार्य्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिविशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनो भ्रामयेत्। न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्, न शोकमनुवशेत्, न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेन्नासिद्धौ दैन्यम्। प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत्। हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् हेत्वारम्भनित्यश्च। न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्य्यं जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत्।

न सर्व्वाभिशङ्की स्यात्। न सर्व्वेषामेव सन्देहकारी स्यात्। न सर्व्वकालविचारी स्यात्। स्पष्टम्।

न कार्य्यकालमतिपातयेत् अतीतं कुर्य्यात्। नापरीक्षितमज्ञातं स्थानादिकं नाभिनिवेशं गच्छेत्। नेन्द्रियवशगः स्यात् इन्द्रियाणां वशगो न स्यात्। न चञ्चलमिति मनोविशेषणम्। हेत्वन्तरेण चञ्चलं मनो न भ्रामयेन्न पुनश्चञ्चलं कुर्य्यात्। न बुद्धीत्यादि। बुद्धेरिन्द्रियाणामतिभावमतिप्रवृत्तिम्। दीर्घसूत्री चिरक्रियः। न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्। यादृशः क्रोधस्तादृशमुग्रकर्म्म न कुर्य्यात्, एवं यादृशहर्षस्तादृशकार्य्यं न कुर्य्यात्। न शोकमनुवशेत् शोकवशगो न स्यात्। औत्सुक्यमतिहर्षं सिद्धौ जयादिक्रियासिद्धौ अभिमतकर्म्मणश्चासिद्धौ न दैन्यमत्यहर्षं गच्छेत्। प्रकृतिं स्वस्यापरस्य स्वभावं जन्मकारणादिगुणकर्म्मद्रव्याणि स्मरेत्; तां हि स्मरन्न रागादिभिरभिभूतः स्यात्। हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात्; शुभाशुभहेतूनां शुभाशुभफलजनकताप्रभावादेवेदृशफलं स्यात् इत्येवं निश्चितबुद्धिः स्यात्। हेत्वारम्भनित्यश्च स्यात शुभहेतुयोगेनारम्भतत्परः स्यादित्यर्थः। न कृतमित्याश्वसेदिति कृतमिति बुद्ध्या आश्वासवान् न स्यात्। छान्दसत्वात् विकरणलोपव्यत्यये ललुक् शप्। न वीर्य्यं जह्यात् पराक्रमं न जह्यात्। नापवादमनुस्मरेत् स्पष्टम्।

चञ्चलमिति क्रियाविशेषणं, यदि वा मनोविशेषणम्। बुद्धेरिन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणाम्; अतिदीर्घसूत्री शतैकनिपाताशङ्की, किं वा दीर्घसूत्री चिरक्रियः। न शोकमनुवशेदिति न चिरं शोकवशगः स्यात्, उत्सेकमतिगर्व्वम् * प्रकृतिमुत्पत्तिकारणं स्मरेत्, प्रकृतिं पञ्चभूतलक्षणामनित्यां स्मरन् न

---

* "उत्सेकम्" इत्यत्र "औत्सुक्यम्" इति क्वचित्; तदर्थस्तु अतिहर्षम्।

नाशुचिरुत्तमाज्याच्छततिलकुशसर्षपैरग्निं जुहुयात्। आत्मानमाशीर्भिराशसानः, अग्निर्मे मापगच्छेच्छरीरात्, वायुर्मे प्राणानादधातु, विष्णुर्मे बलमादधातु, इन्द्रो मे वीर्य्यं शिवा मां प्रविशन्त्वापः, आपो हि ष्ठेत्यपः स्पृशेत्। द्विः परिमृज्यौष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि खानि चोपस्पृशेत्, अद्भिरात्मानं हृदयं शिरश्च।

नाशुचिरित्यादि। उत्तमाज्यं गोघृतं, शुचिरेवैतैर्जुहुयादित्यर्थः। आत्मानमाशासान इत्यादि अपः स्पृशेदित्यन्तो विच्छेदः। अग्निर्मे मापेत्यादिना आपो हि ष्ठेत्यन्तैर्मन्त्रैरपः स्पृशेत् स्नायात। आपो हिष्ठारभीष्टये पुरुषार्थसाधिनीर्धीमहीत्यादि। अपः स्पृशेत् स्नायादिति कश्चित, तन्न, द्वौ कालावपस्पृशेदित्यनेन स्नानस्य पूर्व्वमुक्तत्वात; तस्यैव स्नानस्यायं मन्त्र इत्यन्यस्तच्च न; द्विः परिमृज्येत्यादि दर्शनात्। उक्तं मनुना "उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः। भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत्॥" अस्यार्थस्तु द्विजो ब्राह्मणक्षत्रियादिर्नित्यं ब्रह्मचर्य्यकाले तदनन्तरमपि उपस्पृश्य त्रिरपः पीत्वा समाहितोऽनन्यमना अन्नमद्यात्। भुक्त्वा च सम्यगद्भिरुपस्पृशेत, आचम्य त्रिरपः पिबेत् ततश्चौष्ठौ प्रमृज्य यत् कर्त्तव्यं तदाह—खानि चेति। संस्पृशेदद्भिः शीर्षण्यानि षडिन्द्रियाधिष्ठानानि इत्यर्थः। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन॥ अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः॥ त्रिराचामेदपः पूर्व्वं त्रिः प्रमृज्यात् ततो मुखम्। खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च॥ अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित। शौचेप्सुः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः। हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः। वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः॥" इति मनुवचनात्। अग्निर्मेत्यादिनापो हि ष्ठेत्याद्यन्तेन मन्त्रेण ब्राह्मणो हृद्गम्ययोग्यमात्रा अपः

रागद्वेषादिभिरभिभूयेत। हेतुप्रभावनिश्चित इति अस्ति शुभाशुभहेतूनां शुभाशुभफलसम्बन्ध इति निश्चयमुपेयात् नात्र कथन्तावान् स्यादित्यर्थः; हेत्वारम्भनित्यः शुभहेतुयोगाद्यारम्भपरः।

अत्र उत्तमाज्यं गोसर्पिः; आशीर्भिराशसान इति च्छेदः। 'अग्निर्मे' इत्यादिना "आपो हि ष्ठा"

क्षत्रियः कण्ठगम्ययोग्यमात्रा वैश्यः पानयोग्यमात्राः स्वाङ्गुष्ठमूलस्याधोभागेन ब्राह्मतीर्थेन कनिष्ठाद्यङ्गुलिमूलेन प्राजापत्यतीर्थेन वा चतुरङ्गुल्यग्रभागेण दैवतीर्थेन वा न तु तयोः कायदैवतीर्थयोरधोभागेन द्विविधेन पितृतीर्थेनापः पिबेत। क्षत्रियवन्मूर्द्धाभिषिक्तः, वैश्यवदम्बष्ठो माहिष्यश्च; षण्णामेषां ब्राह्मण-मूर्द्धाभिषिक्त-क्षत्रियाम्बष्ठ-माहिष्य-वैश्यानां द्विजधर्म्मित्वात्। उक्तं हि याज्ञवल्क्येन—"विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्। जातोऽम्बष्ठोऽथ शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि वा॥" इति। मनुनाप्युक्त दशमाध्याये—"ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते। स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान सुतान। सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्। सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः। शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः। पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्। ताननन्तरनाम्नस्त मातृदोषात् प्रचक्षते॥" इति। मनोर्हायमभिप्रायः—ब्राह्मणस्य चतस्रो विवाहिता भार्य्याः; एका ब्राह्मणकन्या, द्वितीया क्षत्रियकन्या, तृतीया वैश्यकन्या, चतर्थी शूद्रकन्या। तत्र आद्यायां जातः पुत्रो मातापित्रोरेकवर्णत्वात ब्राह्मण एव उच्यते; द्वितीयायां जातो यः पुत्रः स मातुः पितृतो हीनवर्णत्वात् पितृतो न्यूनो मातृतोऽधिक एव ब्राह्मणसदृशो मूर्द्धाभिषिक्तोऽभिधीयते, स च मातृवर्णनामा क्षत्रियवदुच्यते; तृतीयायां वैश्यकन्यायां जातो यः पुत्रः सोऽपि पितृतो हीनवर्णत्वदोषान्मातुः वैश्यवर्णमातुरुत्तमपितृतो ब्राह्मणवर्णात् न्यूनरूपेण ब्राह्मणसदृशोऽम्बष्ठः वैश्यवर्णनाम्नोच्यते, इत्यनन्तरनाम्नाभिधानं मनुनोक्तम; विष्णुनाप्युक्तं—"समानवर्णासु जाताः पुत्राः समानवर्णा भवन्ति, अनुलोमासु मातृवर्णाः पितृलोमासु आर्य्यविगर्हिताः इति मातृवर्णनामानोऽप्येते पितृसदृशत्वात् पितृवत् संस्कारादिक्रियाः कुर्य्युः।" व्यासेनोक्तं—"विप्रवद्

इत्यन्तः स्नानमन्त्रः; मैत्री सर्व्वभूतेष्वात्मनीवाप्रतिकूला प्रवृत्तिः। ननु मैत्रीपरः स्यादिति विरुद्धमेतत्, येन, शास्त्रकार एवायं "दिग्धविद्धस्वयंमृतादिमांसपरित्यागेन वयःस्थत्वादिगुणयुक्तानां मृगादीनां सद्यस्कं मांसं सेव्यत्वेनोपदिशन् साक्षात् मैत्रीविरुद्धां हिंसामेवाह; नैवं, रागत एव प्राणिनां हिंसापूर्व्वकमांसभक्षणे प्राप्ते अयम् आयुर्व्वेदोपदेष्टा मांसस्य क्वचिद्रोगे कस्यचित् हितत्वं क्वचिच्चाहितत्वम् उपदिशति, न तु मांसभक्षणं हिंसात्मकं वा विदधाति; न ह्ययं मदिराया अपि स्वस्थवृत्तेरोगिवृत्ते वाहितत्वमुपदिशन् मदिरापानं प्रत्युपदेष्टा भवति; एवञ्च रोगाधिकारे राज-

ब्रह्मचर्य्य-ज्ञानदान-मैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यात् इति ॥ ६ ॥

विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत्। जातः कर्म्माणि कुर्व्वीत वैश्यविन्नासु वैश्यवत्। वैश्यक्षत्रियविप्रेभ्यो जातः शूद्रासु शूद्रवत्।" इति। न चैते वर्णसङ्कराः आनुलोम्यजातत्वात; उक्तं हि नारदेन—"आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः। प्रातिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसङ्करः॥" एतेन तदयुक्तं यत् क्षत्रियतुल्यो वैश्यकन्याजत्वात् वैश्यवत् संस्कार्य्यो-ऽम्बष्ठश्चिकित्सितकर्म्मा द्विज उच्यते। चतुर्थ्यान्तु जातः पुत्रः शूद्र एव न द्विजधर्म्मा। एवं क्षत्रियस्य तिस्रो विवाहिता भार्य्याः; क्षत्रियकन्या एका, द्वितीया वैश्यकन्या, तृतीया शूद्रकन्या। तत्राद्यायां जातः क्षत्रिय एव मातापित्रोस्तुल्यवर्णत्वात, द्वितीयायान्तु जातो माहिष्यो वैश्यवत् संस्कार्य्यो द्विज उच्यते, क्षत्रियान्नग्रनरूपेण क्षत्रियसदृशः; शूद्रायान्तु जातः पुत्रः शूद्रवत् संस्कार्य्यत्वेन न द्विज उच्यते। वैश्यस्य द्वे भार्य्ये, तत्राद्या वैश्य-कन्या, द्वितीया शूद्रकन्या, वैश्यायान्तु जातः पुत्रो वैश्य एव तुल्य-त्वान्मातापित्रोः, शूद्रायायान्तु जातः शूद्रवत्संस्कार्य्यत्वान्न द्विज इति निष्कर्षः। केचित् तु ब्राह्मणो ब्राह्मतीर्थेन क्षत्रियः कायतीर्थेन वैश्यो दैवतीर्थेनापस्त्रिः पिवेदिति व्याख्यानयन्ति, तन्न, मनुना विशेषेणानुक्तत्वात्। इत्थं त्रिर्जलं पीत्वा मुखं द्विः परिमृज्याद्भिः पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि खानि च षट् नासारन्ध्रे, द्वे, द्वे नेत्रे द्वे च श्रोत्रे चाद्भिरुपस्पृशेत्। स्पृष्ट्वात्मानं हृदयं शिरश्चाद्भिरेव क्रमेणोपस्पृशेदित्यर्थः। केचिन्नाभिमंसौ च स्पृशेदित्याहुस्तच्चात्र मनौ चादृष्ट-त्वान्नावश्यकम्। केचित् तु खादिस्पर्शनमङ्गलिविशेषेणोपदिशन्ति। तच्च नावश्यकत्वेन वोध्यमत्र च मनौ चादर्शनात्।

गृहाश्रमिणां सद्वृत्तमुक्त्वान्येषामाश्रमिणामप्याह—ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्मचर्य्यं कायवाङ्मानसैर्मैथुनवर्ज्जनं प्रथमाश्रम-चरमाश्रमयोः। गृहाश्रमे स्वदारेष्वृतु-

यक्ष्मादौ च मांसोपदेशः तथा शरदृतुचर्य्यादौ "लावान् कपिञ्जलानेणान्" इत्यादिग्रन्थो लावादिमांस-हितत्वोपदेशार्थः न हिंसाविधायकः; तेन रोगिणः स्वस्थाश्च हिंसाफलभाजो भवन्त्येव, यथा—"श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्राभिचारस्य कामत एव प्राप्तत्वात् श्येनस्याभिचारसाधनत्वमात्रमेव विधिः ब्रूते, तेन श्येनेनाभिचारकरणेऽधर्म्मो भवत्येव। अयन्त्वत्र विशेषः—यदि हिंसोपार्जित-

तत्र श्लोकाः।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम्।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च॥ १०॥
स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते॥

कालवर्ज्जं वानप्रस्थे यदृच्छया ऋतुकालं वर्ज्जयित्वा विधवानां सर्व्वदैव इति। ज्ञानं शास्त्रार्थतत्त्वावबोधः। मैत्री सर्व्वभूतेष्वात्मीयतानुकूला प्रवृत्तिः। कारुण्यं सर्व्वभूतेषु दया। हर्षोऽनाह्लादरहितत्वम्। उपेक्षा अप्रतिग्रहः स्वयमुपस्थितधनादौ विवादादौ च। प्रशमः शान्तेन्द्रियत्वचित्तत्वेषु परस्तत्परः स्यात्। तच्च सद्वृत्तं सर्व्वोत्कर्षत्वेनोपदिष्टं बोध्यम्, एषु च ब्रह्मचर्य्ये इतिकर्त्तव्ये यदि व्यवायं विहातुमशक्तः स्यात् तदा गृहस्थाश्रममाश्रित्य विवाह्य न रजस्वलामित्याद्युक्तविधिना व्यवायं गच्छेत्। यदि मांसानि विहातुमशक्तः खादितुमिच्छति तदा पितॄन् देवान् समभ्यर्च्य खादन् मांसमदोषभागिति मन्वाद्युक्तया विधिना पशून् हत्वा खादेत्। उक्तञ्च मनुना—"न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥" इति महाफलाभिप्रायेण ब्रह्मचर्य्यादिपरत्वोपदेशो बोध्य इति॥ ९॥

गङ्गाधरः—उक्तग्रन्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि। पञ्चपञ्चकमिति पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चपञ्चकम्, अतीन्द्रियमित्यादिना मनस्तदर्थश्च। तदर्थातियोगेत्यादिना हेतुचतुष्टयं प्रकृतिहेतुरेकः समयोगः। विकृतिहेतवोऽयोगातियोगमिथ्यायोगाश्च त्रय इति। सद्वृत्तमिति। तस्मादित्यारभ्याध्यायशेषपर्य्यन्तवचनेन। स्वस्थवृत्तानां चतुरध्यायोक्तानां फलरूपम्॥ १०॥

गङ्गाधरः—प्रशंसामाह—स्वस्थवृत्तमित्यादि। समाः शतमिति वर्षशतमेवास्मिन् काले पूर्णमायुः "अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु

मांसोपयोगं विना पुरुषो न जीवति, अतो हिंसां करोति, तदा सर्व्वत्रात्मानं गोपायीत" इति वेदवचनविहितत्वात् तथाविधहिंसा न प्रत्यवायहेतुः, जीवनोपायान्तरसम्भवे तु पुष्ट्यादिप्रयोजनहिंसा प्रत्यवायहेतुरेव। किञ्च भवतु वा आयुर्व्वेदविहिता हिंसा तथापि हिंसा दोषार्थमुच्यते; न हि आयुर्व्वेदविधयो धर्म्मसाधनमेवोपदिशन्ति, किं तर्हि, आरोग्यसाधनं "धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्" इत्युक्तेः॥ ९॥

चक्रपाणिः—संग्रहे हेतुचतुष्टयं समातिहीनमिथ्यायोगाः। समाः शतं वर्षशतं; यद्यपि सद्वृत्तानुष्ठानेऽपि दैवविपर्य्ययेणान्तरा मरणं व्याधयो वा भवन्ति, तथापि प्राधान्यात् दैवकृत-

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः।
धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्म्मा प्रपद्यते।
तस्माद् वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्व्वेण सर्व्वदा॥ ११॥

हेत्रषामायुर्ह्रसति पादशः॥" इति मनुवचनात् कलियुगाभिप्रेतमिदं वचनम्। परे तु शतशब्दो बहुलपर इति वदन्ति। तत् तु न मनोरमं "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः। ईशोपनिषदि च शतवर्षमायुरुक्तम्। कठवल्याञ्च—"शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इत्युक्तम्। तस्मान्मनुवचने—"अरोगाः सर्व्वसिद्धार्था-श्चतुर्व्वर्षशतायुषः" इति युगानुरूपेण सम्पूर्णसर्व्वधर्म्माणां धर्म्मपादक्षयेण चतुः-शतस्य पादशः क्षयस्तच्च युगनियतं पूर्णमायुः कथ्यते। यदि हि पुरुषस्तत्र बहुधर्म्मतपोजप्यरसायनतत्परः स्यात् तदाधिकपुण्यकर्म्मकत्वात् अधिकायुश्च स्यात्। ततो "दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च रामो राज्यमकारयत्" इति चाधिकायुः सङ्गच्छते। वस्तुतः सत्यत्रेताद्वापरकलियुगेषु स्वभावत एव चतुष्पादत्रिपादद्विपादैकपादधर्म्मत्वं संपद्यते लोकानामिति। एवं युग-ह्रासानुरूपेण विभिन्नधर्म्मप्रतिनियमस्वभावात् कृतादीनां "शतायुर्वै पुरुषः" इति उत्सर्गतो वेदोक्तमायुश्चतुर्षु युगेषूक्तं स्वस्थवृत्तानुष्ठानेन सम्पद्यते। तत्र कृतयुगे लोकानां तपस्तत्परत्वेन कस्यचिद्धर्म्मस्य येन केनाप्याचर्य्यमाणस्यैकस्य चतुष्पात्त्वेन सिद्धेश्च चतुर्गुणमायुः स्यादधिकधर्म्माचरणेन पुनरधिकायुश्चाचरित-धर्म्मानुरूपेण स्यात् तद्गणनमनियतम्। एवं त्रेतायां ज्ञानपरत्वाल्लोकानां धर्म्मस्य त्रिपात्त्वेन सिद्धेश्च त्रिगुणमायुश्च स्यादधिकधर्म्माचरणेन पुनरधिकायुस्तथा स्यात्। एवञ्च द्वापरे यज्ञपरत्वाल्लोकानां धर्म्मस्य द्विपात्त्वेन निर्वृत्तेश्च सद्-वृत्तानुष्ठानजायुर्द्विगुणं शतद्वयं वर्षं स्यादधिकधर्म्माचरणेनाधिकमपि तथैव स्यात्। एवं कलियुगेऽपि दानपरत्वाल्लोकानां धर्म्मस्यैकपादत्वेनाभिनिर्वृत्तेश्च स्वस्थ-वृत्तानुष्ठानकृतशतवर्षायुर्न ह्रसति। परन्तु सममेवानुवर्त्तते। धर्म्माधिकाल्पा-चरणेन पुनरधिकाल्पायुः स्यादित्यभिप्रायेण मनुनोक्तं प्रथमाध्याये—"चतुष्पात् सकलो धर्म्मः सत्यञ्चैव कृते युगे। नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते॥

व्याधेः पुरुषापराधाविषयत्वादुक्तं समाः शतमित्यादि; यदुक्तम्—"परिहार्य्याणि यत्नेन सदा परिहरन् नरः। भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः इत्यादि॥ १०।११॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्वस्थवृत्तचतुष्कः ।

इतरेष्वागमाद्धर्म्मः पादशस्त्ववरोपितः । चोरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः ॥ अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्म्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् । अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥" इति धर्म्मार्थावेति प्राप्नोति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अनुक्तसद्वृत्तमनुमन्तुमाह—यच्चान्यदित्यादि । इहायुर्व्वेदोपकरणतया पूजितमनुमतम् । तद्यथा—"ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।" इत्यादिकं "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिकं यावदिति । इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः । चतुर्भिरध्यायैर्निष्पादित एकः परिच्छेदः । अध्यायं समापयति अग्निवेशेत्यादि प्राग्वत् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थाने स्वस्थचतुष्कीय-
चतुर्थाध्यायेन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायजल्पाख्याऽष्टमी शाखा ॥८॥

चक्रपाणिः—अनुक्तसद्वृत्तोपग्रहार्थमाह—यच्चान्यदपीत्यादि । वृत्तमाचारः, इहायुर्व्वेदेऽनुक्तमप्याचारोपदेशकेषु धर्म्मशास्त्रेषु पूजितं यथा—नाकस्माद् विकचो भवेत् न परशस्येषु गां चरन्तीं धावन्तीं वा परस्य ब्रूयात्" इत्यादि सर्व्वमात्रेयानुमतं साक्षादायुर्व्वेदाविषयत्वेनैतद् ग्रन्थविस्तारभयाच्च न प्रत्युक्तमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायाम् इन्द्रियोपक्रमणीय-नामकाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्डाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भिषग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु भेषजचतुष्के स्वस्थातुरोभयविषयास्तावन्त उपदिष्टाः। स्वस्थचतुष्के स्वस्थविषयास्तावन्त उक्ताः। एषां प्रयोगे सिद्धौ के भावा हेतवो भवन्तीत्यतः स्वस्थचतुष्कानन्तरं निर्देशचतुष्क आरभ्यते। विस्तारवचनं हि निर्देशः। निर्दिश्यते विस्तरेणोच्यते प्रयोगसिद्ध्यादिहेतुरस्मिन्नध्याये इति निर्देशः। प्रयोगसिद्धिहेतुविस्तरवचनाधिकरणं तैश्चतुर्भिरध्यायैः कृत एकः परिच्छेद इति निर्देशचतुष्क इत्यर्थः। तत्रापि प्रधानहेतूनां निर्देशं कर्त्तुं खुड्डाकचतुष्पादमध्यायमारभते—अथात इत्यादि। प्राग्वद्व्याख्येयम्। खुड्डाकशब्दोऽल्पार्थः। चतुष्पादशब्दोऽत्रायुर्वेदशास्त्रव्याख्यानाधिकारात् चिकित्सार्थं पादचतुष्टयं बोध्यम्। खुड्डाकं वक्ष्यमाणनिर्देशापेक्षया स्वल्पनिर्देशेन निर्दिष्टं चतुष्पादं यत्राध्याये तं तथाध्यायम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तत्र चतुरः पादानुद्देष्टुं प्राधान्यात् भिषगादिक्रमेण उद्दिशति—भिषगित्यादि। त्रिभ्यो भिषजः प्राधान्यं स्वयं वक्ष्यति। वैद्यस्य व्याधिप्रशमकत्वेन प्राधान्यम्। करणीभूतानां द्रव्यादीनां त्रयाणां मध्ये द्रव्यस्य प्राधान्याद् द्रव्यमनु परिचारकस्याप्यातुरात् प्राधान्यं बोध्यम्। उपस्थाता परि-

चक्रपाणिः—स्वस्थचतुष्कानन्तरं स्वस्थातुरयोरुभयोरपि हितत्वेन निर्देशचतुष्कोऽभिधीयते; स्वस्थातुरहितं वैद्यभेषजादि निर्दिशतीति निर्देशचतुष्कः, तत्रापि स्वस्थातुरहिते तु प्रधानभूतचिकित्साङ्गवैद्यादिपादचतुष्टयाभिधायकत्वेन खुड्डाकचतुष्पादोऽभिधीयते। खुड्डाकशब्दोऽल्पवचनः, यथा—खुड्डिका गर्भावक्रान्तिरल्पेत्यर्थः; वैद्यौषधपरिचारकरोगिणश्चिकित्सायाश्चत्वारः पादाः, चतुष्पादं खुड्डाकमभिधेयतयाधिकृत्य कृतोऽध्यायः खुड्डाकचतुष्पादः। अत्रोत्पन्नस्य तु प्रत्ययस्य "अध्यायानुवाकयोर्लुक् च" इति लुक्. खुड्डाकत्वञ्चास्य वक्ष्यमाणमहाचतुष्पादमपेक्ष्य ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अत्र भिषगादावुक्तः प्रधानत्वात्; वक्ष्यति हि "प्रधानं भिषगत्र तु" इति। तदनु भेषजं, चिकित्सायां प्रधानकारणभूतत्वात्। तदनु परिचारकः, भेषजप्रयोगस्य कल्ककाथादिसाध्यस्य तदधीनत्वात्। यद्यप्यातुराधिकरणमारोग्यं पादैः सम्पाद्यते, स एव च

चारकः। रोगीति त्रिकालार्थे घञ्, तेन त्रैकालिकरोगवान्; भाविरोगी चातीतरोगी च स्वस्थ उत्पन्नरोगवान् आतुर इति। तेन स्वास्थ्यरक्षणेऽप्येते भिषगादयः पादाश्चत्वारो भवन्ति। पादश्चतुर्थोऽंश एषां पादसंज्ञत्वेनोपदेशेन पादभङ्गे यथाङ्गभङ्गे सति न कस्यापि पूर्णता स्यात् तथा वैद्याद्यन्यतमभङ्गे भेषजपूर्णता न स्यादिति ज्ञापितम्। विकारव्युपशान्तये विकाराणामनुत्पन्नानां वि विगमाय अनुत्पत्तये, उत्पन्नानामुपशान्तये, किंवा समविषमधातुः पुरुषो रोगी तत्र समवातादिधातुकस्यापि स्वभावप्रवृत्तक्षुत्पिपासाजरामरणादि-लोभमोहादिरोगवत्त्वेन तत्तद्रोगलक्षणधातुवैषम्यदुःखोभयस्य व्युपशान्तये विशेषेण प्रशमनाय भिषगादिचतुष्टयं कारणम्; न त्वन्यत् किञ्चिदस्ति कारणम्। ननु भिषगादिचतुष्पादमात्रस्यैव किं कारणत्वमित्याह—गुणवदिति। गुणाभावे तु न कारणत्वावधारणमेषाम्। भिषगादिपादचतुष्टये व्याधिव्युपशान्तिकारणं गुणवत्त्वात्। यत्र पादे गुणोऽस्ति तत्र व्याधि-व्युपशान्तिकारणत्वमस्तीत्यैकान्तिको भावो बोध्यः। ननु किं समस्तानां भिषगादीनां कारणत्वमुत व्यस्तानाम्? उच्यते, व्यस्तानां सम-स्तानाञ्च स्वस्वगुणवतां भिषगादीनामेव विकारव्युपशान्तये कारणत्वमेव, न त्वन्येषां नाप्यकारणत्वमिति। महाचतुष्पादे तु यद्वक्ष्यति—"ये ह्यातुराः केवलाद्भेषजादृते समुत्तिष्ठन्त" इत्यादि। तत्रापि किञ्चिदाहारविहाराभ्यां गुणवद्भ्यामेव विकारोपशमो बोध्यः॥ २॥

वैद्यादीनामुपकार्य्यः, उपकार्य्यश्च प्रधानं भवति, तथापीह व्याधिप्रशमे साध्ये यथा वैद्यादि-पादत्रयस्य व्यापारो न तथा आतुरस्येत्यप्राधान्यविवक्षया पश्चादुक्तः। पादश्चतुर्थो भागः, श्लोकादि-पादवद् वैद्यादिषु पादसंज्ञाकरणेनान्यतरवैकल्येनापि चिकित्सा न भवतीति दर्शयति। गुण-वदिति वक्ष्यमाण-"श्रुते पर्य्यवदातत्वा"दिगुणवत्। इह च वैद्यादयो व्याप्रियमाणा एव विकारप्रशमने कारणं भवन्ति; यतः, कारणत्वं कार्य्ये व्यापारवतामेव भवति; तथा हि—देवदत्तः पाचक इत्युक्ते तुषबुषप्रक्षेपादिक्रिययैव पाकं करोतीति गम्यते, एतेन, यदुच्यते—"चतुर्णां भिषगादीनाम्" इत्यादिना श्लोकेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिश्चिकित्सा व्याधिप्रशमहेतुरभि-धातव्या, इह तु वैद्यादय एवेति पूर्व्वापरविरोधस्तन्न भवति, इह वैद्यादिप्रवृत्तेर्वैद्यादिग्रहणेनैव ग्रहणात्। "चतुर्णाम् इत्यादौ श्लोके वैद्यादीनां धर्म्मिणां धर्म्मरूपायाश्च प्रवृत्तेर्भेदं पुरस्कृत्य चिकित्सायाः क्रियारूपायाः कथनम्। एते वैद्यादयो विकारशमने कारणमेवेति नियमः, न पुनरेत एव विकारप्रशमनमिति नियमः। यतः वैद्यादीन् प्रत्याख्यायापि रोगशान्तिर्भवति; वक्ष्यति हि महाचतुष्पादे—"ये ह्यातुराः केवलादभेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते" इत्यादिना॥ २॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु को विकारः का वा प्रकृतिः किं विना क्रियां गुणवत्पादचतुष्टयञ्च कारणमुक्तं, तत्र भिषगादीनां के वा गुणा इत्याशङ्कायामाह—विकार इत्यादि। विक्रियते स्वरूपान्यथात्वमुत्पद्यते येन इति विकृतिर्विकारः। स च द्विविधः स्वरूपानुच्छेदे गुणकर्म्माधानं स्वरूपोच्छेदे गुणरूपाद्याधानञ्च। यथा सुवर्णं कुण्डलं भवति, दुग्धं दधि, काष्ठं भस्म भवतीत्यादि। तदाह धातुवैषम्यमिति। धातुरिति चराचराणां जगतां धातुर्विधानधारणपोषणहेतुरव्यक्तमलक्षणं समत्रिगुणलक्षणं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितम् परममहच्च चैतन्यहेतुः ब्रह्म यथोच्यते तथा प्राणिनामादिधातुरात्मा तद्रूपा च वास्तवप्रकृतिस्तस्य नित्यत्वादवैषम्यात्। तद्यथा। शक्तिरेव स्वप्रभावगुणनिगूढ़ा प्राक्सर्गादेकैवाद्वितीयासीत् महानिर्व्वाणे। तत् परं ब्रह्म मूलप्रकृतिः। सर्गकाले सा स्वप्रभावविशेषेण परिणामकारिणाशेषान् प्रभावान् परिणमय्य प्रथमं लोहितमिव तेजोऽसृजत्। तत् तेजोऽपोऽसृजत् शुक्ला इव। ताः कृष्णमिवान्नमसृजन्तेति तिस्रो देवतास्तेजोऽबन्नाख्या लौकिकतेजोऽप्पृथिवीनामाकरभूता अनुप्रविशन्ती सा शक्तिः प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासा गायत्रीनामदेवता परमसूक्ष्मध्वनिलक्षणा वाग्देवतारूपेण विवर्त्तिता बभूव। सा सर्गकाले परमब्रह्म। सा पुनः स्वयं शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वा परमव्योमरूपः परमात्मा शिवो बभूव। तच्चतुर्व्यूह एव सर्व्वशक्तिमानादिपुरुष आदिभूतत्वादादित्यस्तस्य ज्ञानशक्तिर्यदृच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तिस्रः प्रधानशक्तयः। तस्य ज्योतिर्गायत्री स पुनर्गायत्रीस्थानि तेजोऽबन्नानि ज्ञानशक्त्याध्यवसाय यदृच्छाशक्त्या तथैव नियम्य क्रियाशक्त्या परिणमय्य प्रथमं प्रणवं ततोऽकारादिवर्णात्मिका मातृकाः सृष्ट्वा तद्रूपां विद्यां ससर्ज्ज। तदाश्रयं सदाशिवं ब्रह्मपुरुषं ससर्ज्ज। ततोऽपरां विद्यां सृष्ट्वा तदाश्रयानृग्वेदादींश्चतुरो वेदान् ब्रह्मपुरुषान् ससर्ज्ज। ततस्तान् पञ्च कियदंशेनैकीकृत्य सदिति-नामानं महाविष्णुं कालं ससर्ज्ज। तत् सत् कियदंशेन चिद्बभूव। तच्चितः प्रसादांशः क्षेत्रज्ञः पुरुष आत्मा विष्णुर्बभूवेति। स आनन्दयतीत्यानन्द

चक्रपाणिः—विकारव्युपशान्तय इत्युक्तं, तेन विकारस्वरूपज्ञानार्थमाह—विकारो धातुवैषम्यमित्यादि। धातवो वातादयो रसादयश्च तथा रजःप्रभृतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवह्रियमाण-

इति। आदौ सत् ततश्चित् ततः आनन्द इति स सच्चिदानन्दः। तच्चितोऽप्रसादो गुणांशः प्रधानं नाम ब्रह्मा बभूव।

य एष महाविष्णुः कालः स खलु चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन सर्व्वभावपरिणामकृतस्वभावः प्रधानं चिदगुणांशः स क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितमनुप्रविश्य क्षेत्रज्ञं सञ्चाल्य तद्गुणं सङ्कोच्य विकाश्य च प्रसादभागेन सत्त्वं नाम गुणमप्रसादभागेन तमोगुणं मध्यमभागेन रजोगुणं पृथग्रूपेणाभिव्यञ्जयामास। तदेव कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं समत्रिगुणमिति संहतरूपमव्यक्तं नामात्मा प्रकृतिर्बभूव। ततः कालेन तदव्यक्तं प्रधानं त्रिगुणाधिक्यरूपं वैषम्यमितं महान् बभूव। स द्वितीयो धातुः। स चाप्येकैकगुणाधिक्येन विषमस्त्रिविधोऽहङ्कारो बभूव। स तृतीयो धातुः। स चाहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि विषम एव बभूव। तानि च मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति पञ्च महाभूतानि। शब्दगुणमात्रमप्रतीघातलक्षणमाकाशम्। स्पर्शगुणमात्रश्चलस्वरूपो वायुः। रूपगुणमात्रमुष्णलक्षणं तेजः। रसगुणमात्रा द्रवरूपा आपः। गन्धमात्रगुणा खररूपा भूरिति। पञ्चेति। सप्त विकाररूपाः प्रकृतयो धातवस्तथा प्राणिनां बुद्ध्यहङ्कारौ पञ्च भूतानि चेति सप्त धातवस्तत्रोत्तरोत्तरं सप्त पूर्व्वपूर्व्वधातुवैषम्याविकारा उत्तरोत्तरापेक्षया साम्यात्मकाः पूर्व्वपूर्व्वसप्तधातवः प्रकृतयः। पञ्चार्थानां दशेन्द्रियाणाञ्च सूक्ष्माणां प्रकृतिरहङ्कारः, तत् तदपेक्षया साम्यात्मकत्वात्। अहङ्कारवैषम्यात्मकत्वात् तु पञ्चार्था दशेन्द्रियाणि च विकाराः। इत्येवं महदादिकं सर्व्वं प्रधानत्रिगुणवैषम्यलक्षणं विकार एवेति। यथा लोके ब्रह्मा तथा मनः। यथा चेन्द्रस्तथाहङ्कारः। यथा विराट् तथा महान्। यथाकाशादीनि पञ्च भूतानि तथा चैतानि चतुर्व्विधानि शुक्रशोणितरसात्मसम्भवानि। तेषां विपरिणामेन विकाररूपाश्च धातवः। वातादयो रसादयः पुरीषादयश्च साम्यमिताः शरीरसहजाताः प्रकृतयः। यथा च लोके यथास्वलक्षणा वाय्वर्कसोमा धातवो विधानधारणपोषणैस्तथा शरीरे स्वरूपेण यथास्वलक्षणो वायुस्तैजसं पित्तं सौम्यः श्लेष्मा चैते धातवः। एवं लोके भूमिर्यथा तथा स्थूलशरीरं भौमम्। तत्र मृज्जलवृक्षादिवत् रसरक्तमांसास्थ्यादयो यथास्वलक्षणा धातवः। एवं हिरण्यगर्भवन्मनसो धातवो यथास्वलक्षणाः सत्त्वादयो गुणा इति। प्रकृतिभूता विकारा वास्तवप्रकृतिब्रह्मापेक्षयैवात्मापेक्षया वैषम्यात्मकत्वा-

स्वास्थ्यहेतोः स्वमानात् न्यूनत्वमधिकत्वं वा। साम्यं धातुसाम्यं, प्रकृतिरारोग्यम्। "उच्यते" अह-

दिति। शरीरग्रहणमेव विकारो निर्व्वाणमारोग्यम्। तत्रापि यथास्वलक्षण-शरीरमनोयुक्तत्वेऽपि वातादिधातुसाम्यसम्भवादारोग्यं, शारीरमानसधातु-वैषम्यन्तु विकार इत्यभिप्रायेणोक्तं—"विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते" इति। साम्यमिति प्रकरणात् धातुसाम्यमित्यर्थः।

ननु प्रतिदिनभोजनादिषु प्रातरादिषु च कफादिप्रकोपाद्वातादिप्रशमाच्च नित्यमेव धातुवैषम्यं वर्त्तत एवेति, कथं साम्यं स्यादिति चेत्? न, तस्य प्रकृतिरूपविकारत्वेनेष्टत्वात्। क्षुत्पिपासानिद्राजन्मजरामरणादीनामिव लोभा-दीनां मानसव्याधीनामिव च स्वाभाविकव्याधित्वादिति। ननु धातूनां वैषम्यं गुणतोऽल्पाधिक्यं साम्यमन्यूनानतिरिक्तत्वम्। तच्च परिमाणाख्यो गुणविशेषः स्यात् तत् कथं वक्ष्यमाणं "स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकार-सङ्घा वहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः॥" इति वचनं सङ्गच्छते इति चेत्? न। समवायिकारणद्रव्य-गुणकर्म्मविकारः कार्य्यं तदात्मकमेवेति विषमवातपित्तकफात्मका एव तेषां कार्य्यभूता ज्वरादयो न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथक्। तथा तेजऔष्ण्य-रूपदहनादिसमुदायोऽग्निस्तत्कार्य्यालोकदाहादयो न वह्नितः पृथगिति। एतेन च वातादयोऽपि स्वस्वसमवायिकारणद्रव्यगुणकर्म्मविकारास्तदात्मककार्य्यभूत-द्रव्यगुणकर्म्मसमुदायरूपास्तेषाञ्च वैषम्यं द्रव्यतो गुणतः कर्म्मतो वा हीना वा वृद्धा वा वातादय एव लभ्यन्ते, एतदभिप्रायेण क्वचिद्भावप्रधान-त्वेन द्रव्यप्रधानत्वेनाचार्य्यैर्निर्दिश्यते इति। नन्वस्तु धातोर्वैषम्यं विकारः साम्यन्तु प्रकृतिस्तेन प्राणिनां स्वस्थानां क्षुत्पिपासाजन्ममरणेच्छा-द्वेषादिस्वभावव्याधिमत्त्वे धातुवैषम्यसाम्याभावात् किं स्वास्थ्यमातुर्य्यं वा स्यादित्यत आह—सुखसंज्ञकमित्यादि। सुखसंज्ञकमात्मलिङ्गत्वेन यद्वक्ष्यते तत्। तथा दुःखमात्मलिङ्गत्वेन यद्वक्ष्यते तत्। एवकारेणाभेदो ज्ञापितः। विविध-दुःखजनकतायोगात् दुःखमेव धातुवैषम्यं विकारः, सुखसंज्ञकमेव विविधसुख-जनकत्वयोगात् सुखसंज्ञमेव। धातुसाम्यं प्रकृतिर्न त्वन्यरूपो विकारोऽस्ति प्रकृतिर्वास्ति। एतदभिप्रायेणैव सुश्रुतेनाप्युक्तम्—"तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योप-

णाद्, वैद्यकसिद्धान्ते हीयं प्रकृतिविकारव्यवस्था, अन्यदर्शनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारः षोडशकः, प्रकृतिगुणानां साम्यावस्था भविष्यतीति दर्शयतीति। ननु रात्रिदिनभोजनानां तासु तास्ववस्थासु श्लेष्मप्रकोपादिना नित्यं धातुवैषम्यमस्ति, तत् कुतो धातुसाम्यमित्याह—सुखसंज्ञकमित्यादि। सुखहेतुः सुखम्, एवं दुःखहेतुर्दुःखं ; यतः, न दुःखं व्याधिः, तथा हि सति न ज्वरादीनां व्याधित्वं

करणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । "तद्दुःखसंयोगो व्याधिः" इति । तत्र पुरुषे दुःखसंयोगा व्याधय इत्यर्थः । तथा तेनैवोक्तम्—"प्रागभिहितं तद्दुःखसंयोगो व्याधिरिति । तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति ।" तस्य दुःखस्य संयोगः सम्बन्ध इति । प्राणिषु सम्बद्धं त्रिविधं दुःखं व्याधिरथवा दुःखस्य संयोगो यत्र स व्याधिर्धातुवैषम्यमित्यर्थः, तत्राध्यात्मिकं दुःखं तद्यत् सत्त्वात्मसन्निकर्षेण बुद्ध्या सत्त्वेनोपलभ्यमात्मानमधिकृत्य सत्त्वे वा शरीरे वानुनिपततीति । सुश्रुतेन चोक्तं—"तच्च त्रिविधं दुःखं सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्याधयो यथा—आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः सङ्घातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ताः इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च । जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात् पङ्गुजात्यन्धबधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते । तेऽपि द्विविधा रसकृता दौर्हृदापचारकृताश्च । दोषबलप्रवृत्ता ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च । तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्था पक्वाशयसमुत्थाश्च । पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च । त एते आध्यात्मिकाः । सङ्घातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्ब्बलस्य बलवद्विग्रहात्; तेऽपि द्विविधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । एत आधिभौतिकाः । कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्त्तुकृता अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च । दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशप्तका अथर्व्वकृता उपसर्गकृताश्च ; तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च । पुनश्च द्विविधा संसर्गजा आकस्मिकाश्च । स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः । कालकृता अकालकृताश्च । तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृताः । एत आधिदैविकास्तत्र सर्व्वव्याध्यवरोध

स्यात्, अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं "तच्च दुःखं सप्तविधेऽपि व्याधावुपनिपतति" इति । "संज्ञक"-ग्रहणात्, परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद व्यवह्रियते, तदिह गृह्यते ; इति दर्शयति—येन, दिवारात्रिभोजनावस्थादिजनितधातुवैषम्यं स्वल्पमुद्वेजकं विकाराकर्त्तृत्वेन सुखमिति व्यवह्रियते, तेन, यो ह्यरः, स नास्त्येवेति कृत्वाऽल्पेऽपि धातुवैषम्ये धातुसाम्यो व्यवहारसिद्धो भवति ; तथा "संज्ञक"ग्रहणेन लौकिकसुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति ; ततो वक्ष्यति "सर्व्वं कारणवद दुःखम्" इत्यादि । "एव च" ग्रहणेन दुःखं परमार्थतोऽपि दुःखमेवेति दर्शयति, न सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणेनोपचारात् तत्कार्य्य-ज्वरादयोऽभिधीयन्ते ; यतः, धातुवैषम्यजो हि विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यद वक्ष्यति—"स्व

इति।" एवं तेनैव तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते। "ते चतुर्व्विधाः। आगन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति। तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः। शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः। मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति। स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः। तत्र ते मनःशरीराधिष्ठानाः" इति। एवमेव सुश्रुतोक्तदिशा दुःखवत् सुखमप्युन्नेयम्। तद्यथा—यद्धातुवैषम्यानुपाति यद्दुःखमाध्यात्मिकं तद्धातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाध्यात्मिकं भवति। एवं यद्धातुवैषम्यानुपाति यद्दुःखमाधिभौतिकं तद्धातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाधिभौतिकम्। तथा यद्धातुवैषम्यानपाति यद्दुःखमाधिदैविकं तद्धातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाधिदैविकमिति।

कैवल्यमपि दैववलप्रवृत्तं त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणं सुखरहितमपि क्षेत्रज्ञात्मनि यद्धातुवैषम्यनिवृत्तिरूपं परमव्योमरूपपरमात्मस्वरूपत्वेन धातुसाम्यानुपातिसुखवत् सुखं न तु सुखमिति। सुखसंज्ञकमारोग्यं प्रकृतिरुच्यते। इति संज्ञकेत्युक्तम्। स्वस्थानां क्षुधादिव्याधिस्तु तेषां सुखदुःखयोरुपाधिभेदभिन्नयोरयौगपद्येऽपि प्राधान्यात् तत्सुखदुःस्वरूपेणैवारोग्यरोगयोरयौगपद्यं वोध्यम्। इत्थञ्च धातुवैषम्यसाम्ययोर्दुःखसुखयोश्च नित्यव्यतिहार्य्यत्वेन धातुवैषम्यदुःखयोर्धातुसाम्यसुखयोश्चायुगपद्भावः ख्यापितः। विना हि धातुवैषम्यं न दुःखमुत्पद्यते। न च सुखं विना धातुसाम्यमिति। जन्यजनकभावेऽपि आपाततोऽदृश्यमाने यदैव धातुवैषम्यं जायते तदैव दुःखमुत्पद्यते, यदैव धातुसाम्यं स्यात् तदैव सुखं स्यादित्यनुभूयते। युक्तिसिद्धात् तु अयौगपद्याज्जन्यजनकभावः स्वीक्रियते। नृणां निःशेषेण दुःखाभावे ज्वरादिनिवृत्तौ सुखमारोग्यं तदपि सुखसंज्ञकम्। स्वर्गेऽपि दुःखासम्भिन्ने किमपि दुःखं मानसं देवानामस्तीति तदपि सुखसंज्ञकमिति।

ननु सुखदुःखयोर्मनःशरीराश्रितत्वेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे यत् सुखमुत्पद्यते तत् कमाश्रयति? न हि तदा शरीरं मनो वा वर्त्तते। यद्यात्मानमाश्रयति तदात्माश्रितमधिकं रोगारोग्यं वक्तव्यमिति चेत्? न, युगपत्-

धातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसंघा बहवः शरीरे इत्यादि, तथा "विकृतिमापन्ना नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतपन्ति" इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम् "धातुशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः" इति। अत्र पक्षे धातुवैषम्यनिमित्ता इति; यत्पक्षे धातुवैषम्यजश्चेद् विकारस्तदा तु जनितविकारं धातुवैषम्यं क प्रविशतु;—किं विकारे, उत आरोग्ये? न तावदारोग्ये; यतः "इत्युक्तं कारणं

सुखदुःखविनाशे ब्रह्मरूपप्राप्तौ सुखाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणो यद्रूपत्वं तद्रूपत्व परमव्योमस्वरूपं प्राप्नोतीति। तैत्तिरीये तु यदानन्दो ब्रह्मेत्युक्तं तन्नानन्दथुरानन्दो न वानन्दवानानन्दः परन्त्वानन्दहेतुरेवानन्दः। तत्रैव तैत्तिरीयोपनिषदि—"असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत। तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यते। यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादानन्दो न स्याद्यदेष आकाशः। एष ह्येवानन्दयतीति।" "तद्धेतुव्यपदेशात्" इति तत्र शारीरकसूत्रात्। गौतमन्यायसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन चोक्तम्—"नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते, तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते।" इत्यादि। सांख्ये च—"नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिः" इति कपिलः।

अत्र केचित्; ननु प्रतिदिनभोजनेन प्रातरादिकालेन च श्लेष्मप्रकोपे नित्यं धातुवैषम्यं वर्त्तत एव कथं साम्यं स्यादित्यत आह—सुखसंज्ञकमिति। सुखयतीति सुखं सुखजनकमिति। एवं दुःखहेतुर्दुःखं लौकिकसुखगुणहेतुज्वरादिव्याधिनिवृत्तिः प्रातरादौ श्लेष्मादिप्रकोपे च सुखसंज्ञग्रहणात् परमार्थतोऽसुखमिति ज्ञापितम्। एवं दुःखमिव दुःखमेव विकारो न तु दुःखं सत् दुःखमित्यर्थः। तथा च सुखानुपातिधातुसाम्यं प्रकृतिः, दुःखानुपातिधातुवैषम्यं विकार उच्यते। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"तद्दुःखसंयोगो व्याधिस्तत्र च त्रिविधं दुःखमनुपतति। तच्चाधिदैविकमाधिभौतिकमाध्यात्मिकम्" इति विस्तरेण पूर्व्वव्याख्यानेनोपदर्शितम्। इत्थञ्च प्रातरादिकालस्वभावजधातुवैषम्यं दिवारात्रिभोजनमात्रादिजञ्च धातुवैषम्यमवैकारिकम्। तत्राल्पमुद्रेजकदुःखानुपातात् उत्कटव्याधिजनकत्वाभावात् प्रातिदैनिकत्वाच्चासुखमपि सुखतया व्यवह्रियते। यो ह्यल्पः स नास्तीति कृत्वा अल्पेऽपि धातुसाम्यव्यवहारात्। अत्र धातुवैषम्यशब्देन कारणे कार्य्योपचारात् धातुवैषम्यजज्वरादिरपि विकार उच्यते। वक्ष्यते हि—

कार्य्यं धातुसाम्यमिहोच्यते। धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्॥" इत्यनेन ग्रन्थेनारोग्यं धातुसाम्यम् इत्युक्तं; न च रोगे प्रविशति रोगहेतुत्वेनैव कथितत्वात्। अथ धातुवैषम्यं भवति, विकारो न भवतीत्येषा दशा नास्त्येव; यतः अवश्यं प्रमाणाधिको दोषः स्वलिङ्गाधिको भवति, क्षीणो वा क्षीणस्वलक्षण इति; इह तर्हि धातुवैषम्यमेव विकारोऽस्तु, एवमयं ग्रन्थो सुख्यो

"स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः॥" इति। न हि तत्र धातुवैषम्यमात्रमस्ति इत्याहुः। अपरे त्वत्र विप्रतिपद्यन्ते। स्वधातुवैषम्यजश्चेद्विकारस्तदा खल्वजनितज्वरादिविकारं धातुवैषम्यं किं रोगो किमारोग्यं? न तावदारोग्यम्; "धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्" इति धातुसाम्यस्यैवारोग्यत्वख्यापनात्; नापि रोगो रोगस्य निमित्तत्वेनोक्तत्वात् तस्य धातुवैषम्यस्येति। अत्र समाधत्ते कश्चित्। धातुवैषम्यं तावद्वर्त्तते न च विकारः कश्चिद्भवतीत्येतादृशरूपा दशा न भवत्येव स्वमानाधिको हि दोषोऽवश्यं स्वलिङ्गाधिक्यं दर्शयति, क्षीणोऽपि क्षीणस्वलिङ्गानीति। धातुवैषम्यं विकारः। धातुवैषम्यजा ज्वरादयो हि विकारजन्यत्वात् विशिष्टविकारास्तत्रापि धातुवैषम्यस्यानपायात्। अन्ये तु धातुवैषम्यजो विकारो न तु धातुवैषम्यमिति व्याख्याय अजनिताव्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं रात्रिन्दिवांशभोजनांशादिकृतधातुवैषम्यं चाल्पत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्य एवान्तर्भावयन्ति। तिलकालकमशकादीनां धातुवैषम्यजत्वेनेह रोगत्वमुक्तम्। दुःखत्वञ्च मनोदुःखकर्त्तृत्वादिति कश्चित्। एके तु धातुवैषम्यं विकारो धातुसाम्यं प्रकृतिः। तयोः फलं सुखं दुःखञ्च। यथा गमनं पादाद्यङ्गपरिस्पन्दनं तस्य फलमुत्तरदेशसंयोगस्तस्योत्तरदेशसंयोगजनकस्पन्दनादिव्यापारस्य गमनत्वमिव सुखजनकधातुसाम्यस्य प्रकृतित्वं दुःखजनकधातुवैषम्यस्य विकारत्वम्। यथा चोत्तरदेशसंयोगमन्तरेण गमनं न प्रतिपद्यते तथा च सुखदुःखव्यतिरेकेण प्रकृतिविकारौ न प्रतिपद्येते इति। संयोगो गमनं तज्जनकस्पन्दनादिश्च गमनमितिवत् सुखमारोग्यं सुखजनकधातुसाम्यञ्चारोग्यं प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम्। दुःखं विकारस्तज्जनकधातुवैषम्यञ्च विकार इति। ज्वरादयश्च धातुवैषम्यजा विकारा विषमवातादिदोषदूषितरसादिसमुदायजत्वेन विशिष्टापूर्व्वलक्षणत्वेऽपि वातादिवैषम्यविशेषात्मका उच्यन्ते न ततो भिन्नाः। यथा पाञ्चभौतिकत्वेन विशिष्टापूर्व्वलक्षण-

भवति; धातुवैषम्यजविकारप्रतिपादकस्तु ग्रन्थ आविष्कृततमज्वरादिप्रतिपादकत्वेन व्यवस्थाप्यतां, तेन धातुवैषम्यञ्च धातुवैषम्यजाश्च ज्वरादयो विकारा भवन्ति, धातुवैषम्यजादिष्वपि हि ज्वरादिषु धातुवैषम्यरूपताऽस्त्येव, किञ्च स्वमानक्षीणा दोषाः किञ्चिद्विकारं न जनयन्ति, क्षीणलक्षणं वैषम्यमेव परं यान्ति, वचनं हि "क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म्म कुर्व्वते" इति, नात्र धातुवैषम्यमात्रं विकार इति ब्रुवतामयं पन्थाः, ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति

कनकादीनां तेजोमयत्वादिकं न तेजस्तः पृथक्त्वं व्यवह्रियते। आगन्तवस्तु ज्वरादयो वातादिधातुभ्यो भिन्ना एव। वातादिदुष्टेः पूर्व्वमेव तेषामुत्पत्तेर्न चागन्तुभूतादिहेत्वात्मका भवन्ति तल्लक्षणत्वादिति वाच्यम्। भूताद्यागन्तुहेतूनां निमित्तकारणत्वेन समवायिकारणत्वाभावे च प्रकृतिविकारभावासम्भवात्। नन्वेवं भूतादयस्त्वागन्तुहेतवो ज्वरादिरूपेण परिणमन्तः शरीरमाविशन्तीति मृद्घटादिवत् प्रकृतिविकारभावसम्भवेन समवायिकारणत्वं ज्वरादिषु भूतादीनां कारणानामिति चेत् ? न। धातुवैषम्यवत् दुःखजनकभूतादिरपि विकार इत्युक्तप्रापत्तेरिष्ट्यापत्तौ ह्याचार्य्यस्य न्यूनत्वदोषः स्यात् तत्रापीष्टापत्तौ व्याधेरनन्तकल्पनायां महागौरवं स्यात् तत्रापि यावन्तः सन्ति भावास्तावतां कल्पनं किं गौरवमिति कृत्वा चेष्टापत्तिश्चेत् तदा उच्यते वाह्यहेतुभूताद्यागन्तुवत् शारीरदोषहेतुकट्वादिद्रव्याण्यपि भवन्तु समवायिकारणानीत्यतश्च प्रकृतिविकारभावासम्भवादिति। ननु कट्वादिभिर्हेतुभिर्वातादिवैषम्ये जाते ततो ज्वराद्युत्पत्तिरिव भूतादीनां ज्वराद्युत्पत्तेः पूर्व्वं वातादिजनकत्वाभावात् भूतादिवत् कट्वादीनां समवायिकारणत्वं प्रकृतिविकृतिभावश्च नास्त्येवेति चेत् सत्यमागन्तुहेतूनां भूतादीनामपि शरीरसम्बन्धात् पूर्व्वं न ज्वरत्वादिरूपेण परिणामोऽस्ति परन्तु भूतादीनां देहसम्बन्धमात्रेण तेभ्यो धातुसंक्षोभस्ततस्तत्तद्भूतादिजदुःखञ्च युगपदुत्पद्यते शारीरं मानसं वा न तदा वातादिभिरनुबध्यते। तस्मान्न वाताद्यात्मकाः पश्चात् तु वातादिभिरनुबन्ध्यत्वेन तत्तद्भूताद्यनुरूपवातादिजहास्यरोदनादिविशिष्टलक्षणाः स्युरिति बलवद्धेतुप्रभावात्। फलोत्पत्तौ व्यापारान्तरस्य जनकत्वाभावेन यथा विक्लित्त्यादिमात्रलक्षणः पाकस्तथागन्तुजो विकारो दुःखमात्रलक्षणो दुःखहेतुदेहमनोधातुवैषम्यलक्षणो वा। प्रातरादिदिनरात्र्यंशभोजनांशजधातुवैषम्यन्तु विकार एव न त्वारोग्यं, क्षुत्पिपासानिद्रादीनां स्वाभाविकव्याधित्वेनोक्तत्वात् सुश्रुतादिभिरिति वदन्ति।

सर्व्वत्रैव धातुवैषम्यं त्रिविधान्यतमदुःखञ्चायुगपदुत्पद्यते न तु धातुवैषम्यं विना दुःखं दुःखञ्च विना धातुवैषम्यं वर्त्तत एवं धातुसाम्यं सुखविशेषश्चायुगपदुत्पद्यते। न तु सुखं विना धातुसाम्यं धातुसाम्यं विना न वर्त्तते सुखमिति। धातुवैषम्यं दुःखञ्च विकारपर्य्यायः धातुवैषम्यं वा विकारः दुःखं वा विकारः। धातुसाम्यं वा प्रकृतिः सुखं वा प्रकृतिरारोग्यञ्च तदिति। आगन्तुषु च रसादि-

व्यवस्थिताः, ते स्वजनितव्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं रात्रिदिनावस्थादिकृतधातुवैषम्यवदल्पत्वेन

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते।
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

धातुवैषम्यं पूर्व्वं भूतादितो जायते, पश्चाद्भूतादिसधर्म्मकतया वातादिभिरनुबध्यते। समधर्म्मत्वेन भूतादीनां वातादिधातुवैषम्यकरत्वं ज्वरादिविशिष्टव्याधिजनकत्वञ्चेत्युभयस्य यौगपद्यात्। दोषव्याध्युभयहेतूनान्तु वातादिवैषम्यकरत्वव्याधिजनकत्वयोर्यौगपद्याभावात् पूर्व्वपरभावाच्च भूतजादित्वेन बलवत्कारणजत्वेन व्याधिर्व्यपदिश्यते न वा तत्तत्कारणधर्म्मानुलक्षणं धातुवैषम्यं भवतीति। रात्रिन्दिवादंशजन्तु धातुवैषम्यं विकार एव स्वाभाविकः दिनापाक्यजीर्णवत्। एवं तद्वैषम्यजवैषम्यविशेष एव ज्वरादिर्न त्वन्यः। यथा लिङ्गिलिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमेवानुमितिर्नाम ज्ञानमित्यपरे ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु गुणवत् पादचतुष्टयं विकारव्युपशान्तये कारणं निःसम्बन्धादेव भवति किं सम्बन्धादिति ? अत आह—चतुर्णामित्यादि। भिषगादीनां भिषग्द्रव्योपस्थातृरोगिणां चतुर्णां मिलितानां नियमेन व्यस्तानां यथार्हं न तु नियमतः शस्तानां गुणवत्तया प्रशस्तानां धातुवैकृते समविषमवातादिधातूनां पुरुषाणां स्वाभाविकादिबलप्रवृत्तिजे धातुवैषम्ये दुःखे वा सति साम्यार्था समत्वार्था सुखार्था च या प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं क्रिया चेष्टेति यावत् सा चिकित्साभिधीयते न तु निवृत्तिः। भिषगादीनां हि पादत्वं चिकित्सायामेव न त्वचिकित्सायाम्। भिषजः प्रवृत्तिस्तु तत्रायं व्याधिरेतदात्मकोऽयं व्याधिरस्मिन् व्याधौ तवेदं भक्ष्यमिदं पेयमिदमाचर्य्यमिदं भेषजमस्मिन् काले सेव्यमिदं पथ्यमिदमपथ्यमित्याद्युपदेशादिच्छेदनभेदनादिरूपा। द्रव्यस्य तु प्रवृत्तिरुपयुक्तस्य स्वकार्य्यकरणम्। परिचारकस्य प्रवृत्तिरौषधान्नादिसंस्कारातुरपरिचर्य्यादिरूपा। रोगिणः प्रवृत्तिर्भिषगुक्तमतिनियतानुष्ठानस्वगतज्ञापकत्वादिरूपा ॥ ४ ॥

अव्यपदेश्यतया धातुसाम्य एव प्रक्षिपन्तीति तिलकालकमशकप्रभृतीनां धातुवैषम्यजत्वेनेह चरके रोगत्वं व्यक्तमाह, दुःखहेतुत्वञ्च तेषां ज्ञातानां मनोदुःखकर्त्तृत्वेन ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—विकारलक्षणानन्तरं विकारप्रशमहेतोश्चिकित्साया लक्षणमाह—चतुर्णामित्यादि। चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलितानामेव ग्राहकम्। शस्तानामिति वक्ष्यमाण "श्रुते पर्य्यवदातत्वम्" इत्यादिगुणयोगेन प्रशस्तानाम्। धातुवैकृते रोगे चिकित्साधिकरणभूते। धातुसाम्यार्थाऽऽरोग्यकरणार्था इत्यर्थः। धातुवैकृत इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्था प्रवृत्तिर्धातुसाम्य एव वैद्यादीनां भवति। प्रवृत्तिर्वैद्यस्य—इदं कर्त्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमित्यादिकोपदेशरूपा

श्रुते पर्य्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्म्मता ।
दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ५ ॥
बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
सम्पच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—ननु पादचतुष्टयं गुणवत् कारणमुक्तं, भिषगादीनां पुनः के गुणा इत्याह—श्रुत इत्यादि। क्रमेण गुणानामपकर्षात् पूर्व्वंपूर्व्वंगुणोत्कर्षख्यापनार्थं निर्देशः। श्रुतमधीतशास्त्रं तत्र पर्य्यवदातत्वं सद्गुरूपदेशेन परि सर्व्वतोभावेनावदातत्वं बुद्धेर्वैशद्यभ्रमसंशयान्यथाव्याख्यानादिरहितत्वम्। तथात्वे हि व्याध्युपशान्तये प्रवृत्तिः कुशला भवति। बहुशो दृष्टकर्म्मता चिकित्सकसमूहानां रोगिसमूहानाञ्च चिकित्साकर्म्मदर्शनम्। तथात्वे हि क्रियापटुत्वं भवति। दाक्ष्यं चिकित्साक्रियानेककृतिमत्तया कुशलत्वं कर्म्मसामर्थ्यञ्च। तथात्वे हि चिकित्सायाः प्रवर्त्तने स्फूर्त्तिर्भवति। शौचमिति शुचिभावः। अशुचिर्हि वैद्यो न मनो ज्ञायते मनसा श्रद्धाभावात्। सर्व्वत्रैव हि श्रद्धा सिद्धिमूलमिति। अपरे च वैद्यादीनां जितहस्तत्वादयो गुणा अत्रानावश्यकत्वेन नोपदर्शिता एतावद्भिरेव गुणैश्चिकित्साक्रियासम्पादकत्वात् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—द्रव्यगुणानाह—बहुतेत्यादि। बहुत्वमाधिक्यं द्रव्यस्य गुणः चिकित्सायामुपपादकः। स्वल्पं हि द्रव्यं भेषजाङ्गहानये भवति। तत्र योग्यत्वमिति। तत्र प्रतिकार्य्ये व्याधौ योग्यत्वं यद्व्याधिषु यद्द्रव्यमुपयोज्यं तद्द्रव्य नूतनत्वादिगुणयुक्तं कीटजग्धत्वादिदोषरहितञ्च। अनेकविधकल्पनेति। स्वरसकल्कचूर्णकषायादिनानाकल्पनां कर्त्तुं योग्यं यद्द्रव्यमार्द्रमतिशुष्कञ्चेत्यादिरूपं

द्रव्यस्य तूपयोगे सति स्वकार्य्यारम्भरूपा; परिचारकप्रवृत्तिर्भेषजसंस्करणातुरपरिचर्य्यादिरूपा, आतुरप्रवृत्तिर्वैद्योक्तानुष्ठानव्याधिस्वरूपकथनादिका ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वसूत्रितवैद्यगुणान् दर्शयति—श्रुत इत्यादि। श्रुतमादौ श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात्। एवमन्यत्रापि व्याख्येयम्। पर्य्यवदातत्वं विशुद्धज्ञानवत्त्वं गुरुशास्त्रसेवनादिना, शौचमदृष्टद्वारोपकारकं, जितहस्तादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भावणीयाः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—बहुता भेषजगुणः अल्पं हि भेषजं गुणवदप्यविद्यमानमिवासाधकत्वात्। तत्र प्रतिकर्त्तव्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्र योग्यत्वं। अनेकविधकल्पना नानाप्रकारस्वरसाद्युपयुक्तकल्पनायोग्यत्वमित्यर्थः; यतः, प्राणिनः केचित् स्वरसद्विषः, केचित् कल्कद्विषः एवमादि; एवं व्याधि-

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि।
शौचञ्चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ७ ॥
स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च।
ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ८ ॥

सर्व्वं वर्त्तते तत्। सम्पच्चेति यथर्त्तु सम्भूतत्वेन सम्पूर्णगुणरसवीर्य्यप्रभावादिमत्ता सम्पत्तिः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—उपस्थातुर्गुणानाह—उपचारज्ञतेत्यादि। रसकरसौदनयूषपेयादिकरणशीलता संवाहनस्थापनशायनादिषु विज्ञता। दाक्ष्यं दक्षता तत्तदातुरोपचारक्रियासु कुशलत्वम्। अनुरागश्च भर्त्तरीति आतुरे स्वामिनि अनुरागः। कदा क केन कथं वारोग्यमस्य भवतीत्यादिरूपेण मनसानुरागः श्रद्धा। शौचमिति पूर्व्ववत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—रोगिणो गुणानाह—स्मृतिरित्यादि। स्मृतिः पूर्व्वमाचरितमभ्यवहृतं यावत्तावतां स्मरणं तदाख्यानेन वैद्यस्तावत् कारणं विज्ञाय क्रियामारब्धुं व्याधिं निरूपयितुञ्च शक्नोति। निर्देशकारित्वं वैद्येन शासितस्य कर्म्मणः कर्त्तृत्वम्। अभीरुत्वं व्याधितो वैद्यप्रयोक्तव्यकर्म्मतश्चाभीतिशीलत्वम्। व्याधितो भीरुत्वे व्याधीनां वृद्धिः, उक्तं हि—'विषादो रोगवर्द्धनानाम्' इति कर्म्मभीरुत्वे चिकित्सितकर्म्मासिद्धिः। अथापि चेति शब्देनेह कचिद्भीरुत्वमपि गुणस्तथा चास्मृतिरपि गुणः स्यात्। उन्मादचिकित्सिते—"सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण" इत्यादिना त्रासनमुक्तं, तदा यस्य भयं न स्यात तर्हि तत् विफलं स्यात्। एवं "ज्वरवेगञ्च कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्य्यते तु यः। तस्येष्टैश्च विचित्रैश्च प्रयोगै-

स्वभावादपि काचित् कल्पना हिता भवति, यथा—ज्वरे कषाय इत्यादि ; तेनानेककल्पनायोग्यत्वात् यत् यत्र युज्यते तत् तत्र क्रियते। सम्पदिति क्रिमिसलिलाद्यनुपहतत्वेन रसादिसम्पत्। उपचारज्ञता यूषरसकादिकरणसंवाहनस्वापनादज्ञता ॥ ६।७ ॥

चक्रपाणिः—निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्त्तृत्वम्, अभीरुत्वं गुणः, भीरुत्वस्य रोगकर्त्तृत्वात् ; यदुक्तं—"विषादो रोगवर्द्धनानाम्" इति। "अथापि च" इतिशब्देन कचिद्भीरुत्वमप्यस्मृतिरपि गुणो भवतीति दर्शयति ; यथोन्मादे "सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण" इत्यादिना त्रासनमुक्तं चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यभीरुः स्याद्रोगी तदा चिकित्सा न फलति ; अस्मृतिस्तु ज्वरवेगागमनकालास्मरणेऽभिप्रेता ; यदुक्तं—"ज्वरवेगञ्च कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः। तस्येष्टैश्च विचित्रैश्च प्रयोगैर्नाशयेत् स्मृतिम्" ॥ ८ ॥

कारणं षोड़शगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥
पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥

लोपयेत् स्मृतिम् ॥" इत्युक्त्वा ज्वरवेगकालविस्मरणमुक्तमिति कश्चिदाह, तन्न । पूर्व्वमाचरिताभ्यवहारादीनां स्मरणस्य गुणत्वेनोक्तत्वात् उत्पन्ने तु रोगे चिकित्सार्थं वेगादिविस्मरणस्य गुणत्वाभावात् विहारावभेषजत्वात् तथा उन्मादे त्रासनस्यापि तथात्वाच्च। ज्ञापकत्वमिति पूर्व्वं यदाचरितमभ्यवहृतं तत् तस्य तथातुर्य्यं यदा यथात्वं तस्य च ज्ञापकत्वं गुण इति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—एवं गुणान् पादचतुष्टयस्य प्रोच्य चतुष्पादे प्राधान्यं वैद्यस्य दर्शयितुमाह—कारणमित्यादि। षोड़शगुणं मिलित्वा पादचतुष्टयं, सिद्धौ चिकित्सितक्रियासिद्धौ कारणं भवति। अत्र तु चतुष्पादेषु मध्ये भिषक् प्रधानमिति प्रतिज्ञा। कस्मादित्याह—विज्ञातेत्यादि। अत्र पक्तौ हीति हि-शब्दो हेतौ बोध्यः। तेन हि यस्मात् भिषक् विज्ञाता औषधस्य शासिता पथ्यादिनियमे वक्तेनाय रोगिणः। परिचारकस्य चेदमेवं कुरु नेदं नैवं कुरु इत्यादिरूपेण शासनकर्त्ता नियोगकर्त्ता। योक्ता रोगिण औषधादिप्रयोक्ता। एवं भिषक्परतन्त्राणां द्रव्यादीनां त्रयाणां पादानां प्रवृत्तिरिति, भिषक् पुनः स्वतन्त्र इति बोध्यम्।

इदमेव दृष्टान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तावित्यादि। पक्तौ पाके। यथा पक्तुः पाचकस्य पाके पात्रेन्धनानलाः कारणं पात्रमधिकरणं तथातुरः इन्धनानलौ यथा करणे तथा द्रव्यपरिचारकौ। यथा च विजेतुर्जयक्रियायां भूमिरधिकरणं तथातुरः, चमूः सेना प्रहरणानि चास्त्रशस्त्राणि यथा करणद्वयं तथा द्रव्यपरि-

चक्रपाणिः—एवं वैद्यादीनाञ्चतुर्णामपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्यं दर्शयति—विज्ञातेत्यादि। विज्ञाता औषधस्य ; शासिता परिचारकस्य, एवं कुर्व्वेवं मा कुर्व्विति ; योक्ताऽऽतुरस्य। एतेन वैद्यपराधीना भेषजादीनां प्रवृत्तिः, वैद्यस्तु स्वतन्त्रः, ततश्च वैद्यः प्रधानमिति वाक्यार्थः।

एतदेवाभ्यर्हितत्वात् दृष्टान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तावित्यादि। पक्तौ पाके कर्त्तव्ये ; पात्रस्थानीय आतुरः, परिचारक इन्धनरूपः, अनलो भेषजरूपः ; कारणमित्युपकरणम्, भूमि-र्युद्धानुगुणदेशः। अत्रापि पूर्व्ववदेवातुरादिस्थानीयत्वं भूम्यादीनाम्।

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः।
वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक्॥
मृद्दण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा।
नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा॥ ६॥
गन्धर्व्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः।
यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः॥

चारकौ करणद्वयमिति, एवंरूपेणातुराद्याः प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या आतुर-परिचारक-द्रव्याणीति त्रयः पादा वैद्यस्य चिकित्सायाः सिद्धौ कारणम्। पक्तुः पाके पात्रवत् विजेतुर्विजये भूमिवदातुरोऽधिकरणकारणमिति। तथा वैद्यस्य चिकित्सासिद्धौ इन्धनवच्चमूवच्च परिचारकः करणकारणसंज्ञितः। अनलवत् प्रहरणवच्च करणकारणसंज्ञितं द्रव्यमिति बोध्यम्। निगमयति—अत इत्यादि। अतः प्रधानं कर्त्तृकारणं भिषक् इति पञ्चावयववाक्यम्।

अन्वयेन पादचतुष्टये वैद्यस्य प्राधान्य हेत्वादिभिः स्थापयित्वा व्यतिरेकेण स्थापयति—मृद्दण्डेत्यादि। यथा कुम्भकारादृते कुलालं विना मृद्दण्डचक्र-सूत्राद्याः कुम्भनिर्म्माणे गुणं कुम्भनिर्म्मितिसिद्धिकरं नावहन्ति न कर्त्तुमलं भवन्ति तथा वैद्यादृते वैद्यं विना पादास्त्रयः द्रव्योपचारकरोगिणः गुणं चिकित्सासिद्धिं नावहन्ति, तस्मात् भिषक् प्रधानं पादचतुष्टये॥ ९॥

गङ्गाधरः—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां भिषजः प्राधान्यं स्थापयित्वा एकेनैव दृष्टान्तेनान्वयेन गुणं व्यतिरेकेण दोषं दर्शयितुं गुणवदित्यस्य व्यावृत्तिमाह—गन्धर्व्वेत्यादि। सति पादत्रयेऽपि द्रव्योपस्थातृरोगिषु सत्स्वपि गुणवत्सु उपायप्रतीक्षिणः क्रियासाध्या न त्वसाध्या विज्ञवैद्येनोपक्रान्ताः सुदारुणा अपि विकाराः केचित् यद्यस्मात् आशु नाशं यान्ति गन्धर्व्वपुरवत्। यथा नीहारावृतमर्कटीजालमाशु नाशं यान्ति तत्र कारणं ज्ञो भिषक्। उपाय-

सम्प्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—मृद्दण्डेत्यादिना। न वहन्ति न निष्पादयन्ति ; गुणं साध्यमित्यर्थः॥ ९॥

चक्रपाणिः—अन्वयेन व्यतिरेकेण च पृथक् दृष्टान्तं दर्शयित्वा कौशलेनैकत्रैव दृष्टान्ते गन्धर्व्वपुरेत्यन्वये गुणं व्यतिरेके च दोषं दर्शयति, एकत्र पक्षे नाशमाशु यान्तीति सम्बन्धः, इतरेऽपरेऽनभिज्ञवैद्योपक्रान्ता गन्धर्व्वपुरवदाशु वृद्धिं यान्तीति सम्बन्धः। उपायप्रतीक्षिण

सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजावत्र कारणम्।
वरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्त्तिता ॥
पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्भीतभीतवत्।
नौर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक् चरति कर्म्मसु ॥ १० ॥
यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य्य नियतायुषम्।
भिषङ्मानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ ११ ॥

प्रतीक्षिणश्चैव खलूपायसाध्या एव दारुणेभ्य इतरे सुखसाध्या विकारा यद्वृद्धिं यान्ति, तत्र कारणमज्ञो भिषग् इति। विकारव्युपशान्तौ गुणवति पादत्रये स्मृतिगुणवान् ज्ञो भिषक् कारणं न त्वज्ञो भिषक्। तथा विकाराणामाशु वृद्धौ कारणमज्ञो भिषङ्न तु ज्ञो भिषग् इति। विकारनाशवृद्ध्योः क्रमेण ज्ञाज्ञौ भिषजौ कारणमिति। चिकित्सायामज्ञस्य प्रतिषेधमाह—वरमित्यादि। आत्मा आहुत आहुत आत्मा वरम् आत्माहुतिर्मरणं वरं, न त्वज्ञेन भिषजा चिकित्सा प्रवर्त्तिता। एवं यथा पाणिचारात् हस्तपरामर्शात् अचक्षुरज्ञानात् भीतभीतवद्भवति तथैवाज्ञेन वैद्येन प्रवर्त्तितचिकित्सायामातुरो भीतभीतवद्भवति। अज्ञानात् कदा किं क्रियेतेति कथं भीतभीतवदित्याह—नौर्मारुतेत्यादि। अज्ञो भिषक् मारुतवशा नौरिव कर्म्मसु चिकित्सासु चरति। कर्णधाररहीना नौका यथा जले वायुवशेन चरति तथा गुणचतुष्टयहीनोऽसौ वैद्यो यदृच्छावशगः कर्म्मसु चरतीति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—तथाचारे का हानिरित्याह—यदृच्छयेत्यादि। अज्ञो भिषक् यदृच्छया गुणचतुष्टयं कारणं विना समापन्नं प्राप्तमातुरं स्वगुणान् विना उपक्रान्तं नियतायुषमातुरं तस्य प्राक्तनशुभकर्म्मवशात् उत्तार्य्य व्याधितो मोचयित्वा भिषङ्मानी। अभिषजमात्मानं भिषजं मन्तुं शीलं यस्य सः

इति वृद्धौ शान्तौ च आशु विकारशान्तौ ज्ञो भिषक् कारणम्, आशुवृद्धौ चाज्ञः। अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति, वरमित्यादि। न वरमनुचितैव, प्रवर्त्तितेतिभाषयाऽसर्व्वज्ञवैद्येन बलात् कृतेति दर्शयति, पाणिचारात् हस्तपरामर्शात्, कर्म्मसु चिकित्सासु।

यदृच्छयेति। वैद्यसम्यग्ज्ञान-पूर्व्वकप्रवृत्तिं विना कर्म्मवशादित्यर्थः; समापन्नं सम्यगुपक्रान्तं, नियतायुषमित्यनेनायुर्बलेनैव व्याधितमुत्तीर्य्यमाणमित्यर्थः, आत्मानमभिषजं

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्म्मदर्शने।
भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिषर उच्यते ॥ १२ ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे।
ज्ञानं चतुर्व्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ १३ ॥
शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १४ ॥

तथाभूतः सन्नानियतायुषां पुंसामातुराणां शतानि चिकित्सया उपक्रम्याशु निहन्ति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अतोऽज्ञो भिषक् न कारणमिति निगमयति—तस्मादित्यादि। तस्मात् उक्तदोषाच्छास्त्रादिचतुष्टये युक्तो निष्पादितगुणप्रकर्षो भिषक् प्राणाभिषर उच्यते। निर्द्दिशतो लब्धेऽपि चतुष्टये पुनश्चतुष्टय इति यदुक्तं तन्मिलितार्थं शास्त्रे शास्त्रपाठे युक्तश्चेत् भिषक् तच्छास्त्रार्थविज्ञाता न स्यात् तदा चिकित्सासु मुह्यति। एवं शास्त्रेऽधीते शास्त्रस्य तत्त्वार्थविज्ञाता च सन्नपि यदि प्रवृत्तौ चिकित्साक्रियायां कृती न भवति तदा मुह्यति। तादृशोऽपि भिषक् यदि दृष्टकर्म्मा न स्यात् तदापि न सर्व्वथा कर्म्मकुशलः स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—शास्त्रेऽर्थविज्ञान प्रवृत्तौ कर्म्मदर्शने युक्तस्य वैद्यस्य यद्भवति तदाह—हेतावित्यादि। हेतौ रोगाणामुत्पत्तिहेतौ रोगाणां लिङ्गे रोगाणां प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ज्ञानमिति चतुर्व्विधं ज्ञानं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः। शास्त्रार्थविज्ञानादिचतुष्टययुक्तस्य रोगहेत्वादिचतुष्टयज्ञानवत्त्वेन भिषक्तमत्वं बोध्यं राजार्हत्वञ्च ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—ननु सर्व्वे एव भिषजः प्राणाभिसरा भिषक्तमाश्च भवन्ति। शास्त्राध्ययनेनैव तथात्वसम्भवात् किमर्थमर्थविज्ञानादि पुनरुक्तमिति चेत्? न इत्याह—शस्त्रमित्यादि। शस्त्रं शास्त्रं सलिलमिति त्रीणि गुणदोषप्रवृत्तये पात्रा-

[illegible]त्वेन मन्यत इति भिषज्ञानी। अनियतायुषामिति, यत्रायुःकारणं बलवत् कर्म्म नास्ति, तत्र पुरुषकारापराधेन वैद्यदोषान्मरणं भवतीति दर्शयति। शास्त्रे शास्त्रावधारणे, अर्थविज्ञाने शास्त्रार्थावबोधे, प्रवृत्तौ स्वयं कर्म्मकरणे, युक्त उद्युक्त उद्योगनिष्पादितगुणप्रकर्ष इति यावत्।

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड़् गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्त्तते ॥ १५ ॥
विद्या मतिः कर्म्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥

पेक्षीणि भवन्ति। यथा शस्त्रविद्याविशारदपुरुषे शस्त्रं सद्‌गुणं भवति न तु शस्त्रविद्यायामकुशले, तथा व्याख्यानादिभिः स्वधीतशास्त्रे पुरुषे शास्त्रं वैशद्यादिगुणं भवति, न स्वधीतमात्रं सदुपदेशहीनं शास्त्रं, सलिलञ्च स्वर्णादिसुपात्रे सद्‌गुणं भवति, न तूषरमृत्तिकादौ। तथा शस्त्रविद्यास्वविशारदपुरुषे शस्त्रं सद्‌गुणमपि सदोषं भवति। शास्त्रञ्च कुव्याख्यानेनाधीतपुरुषे विपरीतार्थं भवति। सलिलञ्च सलवणादिपात्रे सलवणादि भवतीति। अतः शास्त्रं सुधियाधीतं सदुपदेशेन चेत्तदा गुणप्रवृत्तये भवतीति निष्कर्षस्तस्माच्चिकित्सार्थं प्रज्ञां वैद्यो विशोधयेत् सद्‌गुरूपासनेन शास्त्रमधीत्य प्रज्ञाविशोधनं कुर्य्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—प्रज्ञाविशोधनज्ञानार्थं लिङ्गान्याह—विद्येत्यादि। प्रज्ञा-विशोधनेन विद्यादयो भवन्ति। इत्यतो विद्याभिरनुमीयते प्रज्ञाविशुद्धिरिति। विद्या तच्छास्त्रे तत्त्वेनाधीते तच्छास्त्रविद्या अत्रायुर्व्वेदविद्या। वितर्कः शास्त्रार्थमूलक ऊहापोहः। विज्ञानं बहुशास्त्रज्ञानेन विज्ञत्वम्। स्मृतिर्यदा यथा यत् कर्त्तव्यं यत्र यदुक्तं तत्सर्व्वस्य स्मरणम्। तत्परता तत्तत्क्रियायां प्रयत्नातिशयः। क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम्। यस्यैते षड़्गुणा इति मिलितार्थज्ञापनार्थं न साध्यमतिवर्त्तते साध्यं व्याधिं नातिवर्त्तते असाध्यो न भवति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—न त्वेवम्भूतो यो न स्यात् स किं न वैद्यः स्यादिति ? इत्यत आह—विद्येत्यादि। विद्यायुर्व्वेदविद्या। मतिः स्वाभाविकविशुद्धबुद्धिः। कर्म्मदृष्टिः दृष्टचिकित्सितकर्म्मत्वम्। अभ्यासश्चिकित्साक्रियायां शस्त्रावचारणादि—क्रियाभ्यासः। सिद्धिः प्रायेणानेकरोगिणो कृतारोग्यत्वम्। आश्रयः सद्‌गुरो-

प्राणान् गच्छतो व्यावर्त्तयतीति प्राणाभिसरः। पात्रापेक्षीणीति गुणवति पात्रे सगुणानि दोषवति पात्रे दोषवन्तीत्यर्थः; विशोधयेत् सद्‌गुरुसच्छास्त्रसेवादिभिरित्यर्थः ॥ १०—१४ ॥

चक्रपाणिः—विद्या वैद्यकशास्त्रज्ञानं, वितर्कः शास्त्रमूलमूहापोहः, विज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं किंवा सहजं विशुद्धं ज्ञानम्, तत्परतेह व्याधिचिकित्सायां प्रयत्नातिशयत्वं, क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम्। मतिः सहजविशुद्धमतिः, अभ्यासः कर्म्माभ्यासः, सिद्धिः प्रायशो व्याधि-

यस्य त्वेते गुणाः सर्व्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः॥ १६॥
शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति॥१७॥

यय इत्यद एकैकं वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तौ प्रकृतवैद्यपदवाच्यत्वेन निष्पत्तौ अल व्यर्थम्। यस्य तु एते सर्व्वे गुणाः शुभा विद्यामत्यादयः सन्ति न तु विद्या वितर्क इत्यादयः षड्‌गुणा इत्यत आह—विद्यादय इति। एते पूर्व्व-श्लोकोक्ताः। न तु पूर्व्वश्लोकात् पूर्व्वश्लोकोक्ताः सान्निध्यात्। स सद्‌भूत-मसद्‌भूतं वैद्यशब्दं सद्वैद्यशब्दमर्हन् योग्यतां प्राप्नुवन प्राणिसुखप्रदः स्यात। एतच्च पृथक् पृथक् वैद्यगुणकथनं धिषग्‌बुभूषोः शास्त्रेऽर्थविज्ञाने इत्यादिषु गुणेषूपार्ज्जने प्रयत्नातिशयकर्त्तव्यताज्ञापनार्थम्, चतुर्षु वैद्यादिषु पादेषु वैद्यस्यैवातिप्राधान्यख्यापनार्थञ्च। तथाविधो हि वैद्य एकः पादत्रयवैगुण्येऽपि कल्पनाशिक्षया मन्त्रणेन सम्पाद्य चिकित्सितुं शक्नोति। न तु गुणवद्वैद्यं विना गुणवन्तोऽपि त्रयः पादाः॥ १६॥

गङ्गाधरः—वैद्यस्य शास्त्राध्ययनावश्यकत्वं दर्शयति—शास्त्रमिति। इह शास्त्रशब्देनायुर्व्वेदः। तत्रानुपतितमपरञ्च ज्योतिषादिकम्। लोके दर्शन-क्रियायां यथा वस्तूनां प्रकाशार्थं ज्योतिरालोकः दर्शनं चक्षुः, तथा चिकित्-सायां शास्त्रं रोगादिप्रकाशार्थम्। दर्शनं बुद्धिरात्मन इति आत्मन एव बुद्धि-दर्शनं चक्षुः नान्यस्येति। बुद्धिरित्युक्तावात्मनो बुद्धिरिति लाभे पुनर्बुद्धि-

प्रशमकत्वम्, आश्रयः सद्‌गुर्व्वाश्रय * इत्यर्थः, वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावित्यनेन पारमार्थिक-वैद्यत्वनिष्पत्ताविति दर्शयति। एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति वचनं पूर्व्वोक्तगुण-व्युदासार्थं, तद्व्युदासश्च विद्यादिष्वेवान्तर्भावणीयः, एतच्च प्रबन्धेन पृथक्पृथग्गुणकथनं वैद्यस्य गुणोत्पादने यत्नातिशयं कारयितुं तथा वैद्यादिभ्यः पादेभ्यो वैद्यस्यैव प्रधानतोपदर्शनार्थं, वैद्यो हि पादत्रयं विगुणमपि कल्पनया शिक्षया मन्त्रणेन च † सम्पाद्य चिकित्सितुं पारयति, न तु गुणवद्वैद्यं विना द्रव्यादयः पादा गुणवन्तोऽपि क्षमाः॥ १५।१६॥

चक्रपाणिः—शास्त्रशब्देन शास्त्राभ्यासकृता मतिः, सा हि वाह्यालोक इव प्रकाशार्थं वस्तूनां ग्रहणयोग्यतां कर्त्तुमित्यर्थः, दर्शनमिव दर्शनं चक्षुरिवेत्यर्थः। यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति तथाप्यात्मन इत्यनेन सहजां बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजां बुद्धिं विना शास्त्रजा बुद्धिर्या

* सर्व्वगुणाश्रयः इति पाठान्तरम्। † यन्त्रणेन चेति क्वचित् पठ्यते।

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद् वैद्यव्यपाश्रयाः।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद् भिषक् स्वगुणसम्पदि ॥ १८ ॥
मैत्री कारुण्यमार्त्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम्।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ १९ ॥

रात्मन इति पदोपादानात् आत्मनः सहजा बुद्धिर्दर्शनं दर्शनमिव चक्षुरिवेति यावत्। सहजां बुद्धिं विना शास्त्राध्ययनादिजा या बुद्धिः सा वैषयिकी न सम्यक् चिकित्सासमर्थेति कश्चित्। वस्तुतस्त्वात्मनो निजस्य बुद्धिर्न तु परकीया बुद्धिर्वस्तूनां दर्शनक्रियायां दर्शनं चक्षुरिवेत्यर्थः। ताभ्यां शास्त्राध्ययनज्योतिर्बुद्धिभ्यां सुयुक्ताभ्यां सुयुक्तिमद्भ्याम्। द्रव्यपरिचारकरोगिणो वैद्यव्यपाश्रयाः वैद्यं विशेषेणापाश्रित्य विकारव्युपशान्तये कारणं यस्मात् तस्मात् भिषक् स्वगुणसम्पदि श्रुते पर्य्यवदातत्वमित्याद्युक्तगुणसम्पदुपार्ज्जने प्रकृष्टयत्नं प्रयत्नमातिष्ठेदाश्रयेत्। वैद्यस्य गुणव्यापदि हि त्रयाणां पादानां विकारस्य प्रशान्त्यामसामर्थ्यं वैद्यव्यपाश्रयत्वादिति ॥ १७।१८ ॥

गङ्गाधरः—अथ वैद्येन यथाभूतया बुद्ध्या व्यवहर्त्तव्यं चिकित्सायां तद्दर्शयति—मैत्रीत्यादि। आर्त्तेषु चिकित्सनीयव्याधितेषु मैत्री मित्रतया वर्त्तनम्। तेषु च कारुण्यं दुःखोपशमेच्छा। शक्ये साध्ये व्याधौ प्रीतिश्चिकित्सितुं ग्रहणम्। उपेक्षणं प्रकृतिस्थेषु। प्रकृतिः स्वभावः। स च स्थूलदेहाधिष्ठानाभावेन सूक्ष्मदेहमात्राधिष्ठानेन यादृशरूपा तादृशरूपा बोध्या। तेन प्रकृतिशब्देनेह मरणमुच्यते। प्रकृतौ मरणसमीपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्था आसन्नमृत्यवः। सामीप्यसप्तम्यास्तत्पुरुषाद्रूपसिद्धेः। तेष्वासन्नमृत्युषु भूतेषु उपेक्षणमुपेक्षा चिकित्साग्रहणमिति। चतुर्विधा वैद्यवृत्तिर्वैद्यानां वर्त्तनमिति। एषा चतुर्विधा बुद्धिर्ब्राह्मी बुद्धिर्बोध्या। वक्ष्यते चात्रैवाध्यायार्थसंग्रहे—"ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा" इति ॥ १९ ॥

वैनायकीत्यभिधीयते, सा न सम्यक् चिकित्सासमर्था भवतीति। ताभ्यामिति सहजविशुद्धबुद्धिशास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिभ्याम् ॥ १७।१८ ॥

चक्रपाणिः—वैद्येन च यादृश्या बुद्ध्या व्यवहर्त्तव्यं, तां दर्शयति, मैत्रीत्यादि।—मैत्री पूर्व्वमेव व्याकृता, आर्त्तेषु आर्त्तियुक्तेषु, कारुण्यं परदुःखप्रहाणेच्छा, शक्ये साधयितुं शक्ये साध्यव्याधिगृहीत इति यावत्; प्रकृतिरिह मरणम्। यदुक्तं—'प्रकृतिरुच्यते स्वभावः

तत्र श्लोकौ।

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः।
भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद् वैद्यस्तु यद्गुणः॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्व्विधा।
सर्व्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके सम्प्रकाशितम्॥ २०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने खुड्डाक-
चतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः॥ ६॥

गङ्गाधरः—अध्यायमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति। चतुष्पादं प्रथम-श्लोकेन भिषग्जितम्। द्वितीयतृतीयाभ्यां पादः पादश्चतुर्गुणः प्रत्येकपाद-चतुर्गुणश्चतुर्थादिभिश्चतुर्भिः। कारणं षोड़शगुणमित्यारभ्य शतान्यनिय-तायुषामित्यन्तैर्भिषक् प्रधानं तत्पादेभ्यः। तस्मादित्यारभ्य स्वगुणसम्पदीत्यन्तै-र्वैद्यो यस्माद्धेतोर्यद्गुणो भवति तानि ज्ञानानीति मैत्रीत्यादिश्लोकेन बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्व्विधा, एतत्सर्व्वं खुड्डाके चतुष्पादेऽध्याये-ऽस्मिन् सम्प्रकाशितमात्रेयेणेति शेषः॥ २०॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि। पूर्व्ववद्व्याख्येयम्॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीयनिर्द्देश-
चतुष्कीयखुड्डाकचतुष्पादाख्यप्रथमाध्यायजल्पाभिधाना
नवमी शाखा॥ ९॥

तथेदमस्मान्मुहूर्त्तात् स्वभावमाप्स्यते" मरणमित्यर्थः, मरणसमीपगतत्वादुच्यते "प्रकृतिस्थे" इति; तस्मिन्नुपेक्षा कर्त्तव्या, न तत्र भेषजदानादि कर्त्तव्यं यशोहान्यादिभयात्। संग्रहे ब्राह्मी बुद्धिश्चतुर्व्विधा मैत्रीकारुण्यादिका॥ १९।२०॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां खुड्डाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चतुष्पादं षोड़शकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्व्वाध्याये षोड़शगुणमिति। तद्भेषजं युक्तियुक्त-मलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयः।

गङ्गाधरः—अथ पादचतुष्टयं गुणवद्विकारव्युपशान्तये कारणमिति यदुक्तं प्रतिज्ञातं तत्सत्प्रतिपक्षतानिरासपूर्व्वकस्थापनार्थं महाचतुष्पादाऽध्याय आर-भ्यते—अथात इत्यादि। पूर्व्ववद्व्याख्यातव्यं सर्व्वम्। महान्तं चतुष्पाद-मध्यायचतुष्पादस्याध्यायस्य महत्त्वं बहुग्रन्थवत्त्वं पूर्व्वपक्षोत्तरप्रत्युत्तरवचनैः सिद्धान्तवचनवत्त्वञ्च बोध्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चतुष्पादं भिषगादिपादचतुष्टयम्। षोड़शकलं पादस्यैकैक-गुणस्य कलात्वाभिप्रायेणोक्तम्। षोड़शगुणत्वेन षोड़शकलमिति। भेषज-मिति भिषग्जितं भिषजो भाषन्ते वदन्ति इत्यनेन तन्त्रान्तरसम्मतमिति दर्शितम्। सुतरां यदुक्तं पूर्व्वाध्याये खुड्डाकचतुष्पादे षोड़शगुणमिति कारणं षोड़शगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयमिति वाक्ये षोड़शगुणमिति यत् तद्भेषजम्। तदेव षोड़शगुणं चतुष्पादं भेषजम्। किन्तु युक्तियुक्तमल-मारोग्यायेति। युनक्ति इति युक्तिः प्रवृत्तिर्वैद्यादीनां पूर्व्वाध्याये प्रोक्ता। तया युक्तं प्रवर्त्तमानं षोड़शगुणं पादचतुष्टयमारोग्यायालं समर्थं भवतीति भगवानात्रेयो भाषते। इति पुनर्व्वसोः प्रतिज्ञा इत्यर्थः।

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्याये वैद्यादयो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहाक्षिप्य व्यवस्थाप्यत इत्यनन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते ; महत्त्वञ्चास्य पूर्व्वाध्यायापेक्षया बहुग्रन्थेन पूर्व्वपक्ष-सिद्धान्तरूपबहुप्रमेयाभिधायकत्वेन च। षोड़शकलं षोड़शगुणं, कलाशब्दो गुणवचनः ; भिषजो भाषन्त इति ब्रुवते। प्रकृतेऽर्थे शास्त्रान्तरसम्मतिं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति। युनक्तीति युक्तिः प्रवृत्तिरुच्यते, युक्तियुक्तं प्रवृत्तिमदित्यर्थः, प्रवृत्तिश्च वैद्यादीनां चिकित्सारूपा पूर्व्वाध्याये व्याकृता ; अलं समर्थम्। इति भगवानात्रेयो ब्रूते इति शेषः।

नेति मैत्रेयः। किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणाः; तस्माद् भेषजमकिञ्चित्करं भवति। तद्यथा—श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्त-

नेति मैत्रेय इति सत्प्रतिपक्षता। प्रतिविपरीतपक्षाश्रयो मैत्रेयः सत्प्रतिपक्षो विपरीतार्थस्थापकत्वात्। तत्र जिज्ञासा षोड़शगुणं चतुष्पादं भेषजं प्रवर्त्तमानमारोग्याय समर्थं न भवतीत्यत्र किं कारणमिति? तत्र हेतुमाह मैत्रेयः—दृश्यन्ते हीत्यादि। हि यस्मात् केचिदातुरा उपकरणवन्तश्च भेषजवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्च आत्मवन्तश्च स्मृतिनिर्देशकारित्वादिगुणवन्तश्च कुशलैश्च श्रुते पर्य्यवदातत्वादिगुणवद्भिर्भिषग्भिरनुष्ठिताः चिकित्सितमुपक्रान्ताः सन्तः समुत्तिष्ठमाना रोगात् आरोग्यमापन्ना दृश्यन्ते। तथायुक्ताश्चापरे तेन प्रकारेण चतुश्चतुर्गुणवत्पादचतुष्टयेन चिकित्सितमुपक्रान्ताश्चापरे केचिदातुरा म्रियमाणा दृश्यन्ते। तस्माद् भेषजं षोड़शगुणं चतुष्पादं भवतु। किन्तु किञ्चित्करं न भवति किञ्चिदपि कर्त्तुं शीलवन्न भवति। आरोग्यायालमेव भवतीति न वाच्यमित्यर्थः। अत्रेदं हृदयं—विनापि भेषजमातुराणामारोग्यात् केषाञ्चित् केषाञ्चिन्मरणाच्च। षोड़शगुणं चतुष्पादं भेषजं नालमारोग्याय। दैवसंज्ञकन्तु कर्म्म भेषजं विनैवारोग्यायालमेवेति मैत्रेयस्य तात्पर्य्यम्।

तत्र दृष्टान्तद्वयमुदाहरति—तद् यथेत्यादि। यथा श्वभ्रे जलमात्रहीने गर्त्ते प्रसिक्तमल्पमुदकं न किञ्चित्करं भवति, तथा दैवसंज्ञकशुभकर्म्महीने आतुरे भेषजं न किञ्चित्करं भवति। भेषज कुरु वा न कुरु शुभकर्म्महीनत्वात् म्रियेतैव। यथा च सरसि जलपूर्णे ह्रदे प्रसिक्तमल्पमुदकं न किञ्चित्करं भवति, तथा शुभ-

उक्तमाक्षिपति नेतीत्यादि। उपकरणं भेषजम्, अनुष्ठिताश्चिकित्सितमुपक्रान्ताः; तथायुक्ताः पूर्व्ववच्चिकित्सितमुपक्रान्ता इत्यर्थः; अकिञ्चित्करमिति भेषजे सत्यपि यदा आरोग्यं न भवति; तेन, यत्रापि सति भेषजे आरोग्यं भवति, तत्रापि भेषजव्यतिरिक्तं कर्म्मैव दैवसंज्ञकं कारणं, भेषजन्तु तद्दैवागतसन्निधानमकारणमेवेत्यर्थः। अत्रैवार्थे दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—तद्यथेत्यादि। श्वभ्रे गर्त्ते यथाल्पं जलमकिञ्चित्करमेवं म्रियमाणेऽपि भेषजम्। यथा च सरसि अन्यत एव पूर्णे स्वल्पमुदकमकिञ्चित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतोः कर्म्मणो

मल्पमुदकं नद्यां स्यन्दमानायां पांशुधाने वा पांशुमुष्टिः प्रकीर्ण इति। तथा परे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्च अकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः; तथायुक्ता म्रियमाणाश्चापरे। अतश्च प्रतिकुर्व्वन् सिध्यति प्रतिकुर्व्वन्

दृवसंज्ञकर्म्मातिशयवत्यातुरे भेषजं न किञ्चित्करं भवति। चिकित्सा क्रियतां वा न क्रियतां दैवातिशयबलेनारोग्यमाप्नुयादेवेत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमुदाहरति शिष्यहितार्थं—नद्यामित्यादि। यथा वा नद्यां स्यन्दमानायां बहुजलतया स्रोतस्वत्यां प्रकीर्णः प्रक्षिप्तः पांशुमुष्टिर्न किञ्चित्करो भवति, तथैवातुरे दुरदृष्टसमूहे षोड़शगुणं चतुष्पादं भेषजं प्रवर्त्तमानं नालमारोग्यायेति। भेषजं कुरु वा न कुरु म्रियेतैव स चातुरः दुरदृष्टातिशयात्। यथा वा पांशुधाने पांशुराशियुक्तस्थले प्रकीर्णः प्रक्षिप्तः पांशुमुष्टिर्न किञ्चित्करो भवति; यथा वा अशुभादृष्टातिशयवत्यातुरे भेषजं प्रवर्त्तमानं नालमारोग्याय। भेषजं कुरु वा न कुरु दैवातिशयबलेनातुरो निर्व्याधिरेव भवति। कश्चिदिमं दृष्टान्तं संशोधनभेषजाभिप्रायेण व्याख्याति, कश्चिदपतर्पणभेषजाभिप्रायेणेति; तद्द्वयं न मनोरमम्; सर्व्वभेषजस्याकिञ्चित्करत्वे दृष्टान्ताभावात्। भेषजस्यान्वयेनाकिञ्चित्करत्वं स्थापयित्वा व्यतिरेकेणापि स्थापयति—तथेत्यादि। तथाशब्दोऽत्र न दृष्टान्तवचनः किन्तु समुच्चयार्थस्तेन तथा परे अपरे चातुराः केचित् अनुपकरणा भेषजद्रव्यहीनाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्च स्मृत्यादिगुणहीनाश्च भिषग्भिश्चाकुशलैरगुणवद्भिरनुष्ठिता उपक्रान्ताः समुत्तिष्ठमाना रोगादारोग्यमापन्ना दृश्यन्ते। तथायुक्ताश्च षोड़शगुणपादचतुष्टयहीनाश्चापरे केचित् म्रियमाणा दृश्यन्ते। अत्रादि दृष्टान्तद्वयं बोध्यम्।

इत्थञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां निगमनं व्यनक्ति—अतश्चेत्यादि। अस्मात् दर्शितकारणात् प्रतिकुर्व्वन् चतुष्पादेन गुणवता भेषजेन प्रतिकुर्व्वन्नातुरः

रोगप्रशमने जायमाने भेषजमकिञ्चित्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति; एवं नद्यां स्यन्दमानायां वहमानायां पांशुमुष्टिरिति निदर्शनं श्वभ्रवत्, पांशुधाने पांशुराशौ पांशुमुष्टिरिति सरोदृष्टान्तवद् व्याख्येयम्। अत्र च तोयदृष्टान्तः संशोधनभेषजाभिप्रायेण, पांशुदृष्टान्तस्तु संशमनभेषजाभिप्रायेण; यदि वा, जलं सन्तर्पणभेषजाभिप्रायेण, पांशुमुष्टिस्त्वपतर्पणाभिप्रायेण बोद्धव्या। भेषजान्वयव्यभिचारं दर्शयित्वा तद्व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपर इति।

म्रियते, अप्रतिकुर्व्वन् सिध्यति अप्रतिकुर्व्वन् म्रियते, ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति।

मैत्रेय! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः। किं कारणं? ये ह्यातुराः षोड़शगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्त इत्युक्तं तत् अनुपपन्नम्। न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति। ये पुनरातुराः केवलाद् भेषजादृते समुत्-

सिध्यति नीरोगो भवति, भेषजेन प्रतिकुर्व्वन्नातुरो म्रियते च। इति भेषजस्यान्वयेन व्यभिचारस्य निगमनम्। व्यतिरेकेण व्यभिचारस्यानिगमनमाह—अप्रतिकुर्व्वन्नित्यादि। अत्रापि अतश्चेत्यास्यानुवृत्तिः। अतश्चाप्रतिकुर्व्वन् आतुरो भेषजैरनुपक्रान्तः स्वयं सिध्यति भेषजैरप्रतिकुर्व्वन्नातुरो म्रियते च। अत्रातुरस्य प्रतिक्रियायां कर्त्तृत्वप्रयोगो न वैद्यस्याप्राधान्येन रोगोपशमकतया, किन्तु स्वस्यारोग्याय प्रतिकारे वैद्यादीनां वृतिकरणे प्राधान्यात्। अथ मैत्रेयमतमुपसंहरति—तत इत्यादि। तस्मात् प्रतिकारेण सिद्धिमरणान्यतरस्मात् अप्रतिकारेण सिद्धिमरणान्यतरस्मात् भेषजमभेषजेनाविशिष्टं विशेषरहितं तुल्यमिति यावत् चिन्त्यते मयेति शेषः। इति मैत्रेय आहेति शेषः।

मैत्रेयप्रतिष्ठापितमिदं दूषयितुमाह—मिथ्या चिन्त्यते। अर्थान्मैत्रेयेण इत्यात्रेय आह। अथात्र प्रश्नः। मैत्रेयेण उक्तरूपं यन्मिथ्या चिन्त्यते तत्र किं कारणमिति जिज्ञासा। मैत्रेयस्य निरुक्तचिन्ताया मिथ्यात्वे हेतुमाह—ये ह्यातुरा इत्यादि। हि यस्मात् ये आतुरा षोड़शगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्ते इत्युक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मात्? इत्यत आह—न हीत्यादि। हि यस्मात् भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं न भवति; ये तु म्रियन्ते भेषजेनोपपन्ना अपि ते खल्वसाध्यव्याधिमत्त्वान्नोत्तिष्ठन्ते इत्यर्थः।

द्वितीयस्योत्तरमाह—ये पुनरातुराः केवलात् सम्पूर्णात् भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते नीरोगा भवन्ति, न तेषामातुराणां सम्पूर्णभेषजोपपादनार्थं तत्तद् व्याधेः

प्रतिकुर्व्वन्नित्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात् प्रतिकारयन्नित्यर्थः; यद्वा आतुर एव वैद्यादीनुपाध्यात्मानं प्रतिकुर्व्वन्निति मन्तव्यम्।

एतेन दैवकर्म्मवशादेव जीवति म्रियते वा रोगी भवत्यरोगो वा, न दृष्टभेषजमन्त्र किञ्चित्करमिति पूर्व्वपक्षार्थं सिद्धान्तयति—मिथ्येति।—केवलात् सम्पूर्णात्, न

तिष्ठन्ते, न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषोऽस्ति। यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत् तद्वत् सम्पूर्णभेषजोपलम्भादातुराः। ये चातुराः केवलाद् भेषजादपि म्रियन्ते न च सर्व्व एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्।

न हि सर्व्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः। न चोपाय-

समुत्थानविशेषो निदानविशेषोऽस्ति। अस्त्येव किञ्चित् भेषजोपपत्तिप्रकर्षापकर्षेणोपशमाहंनिदानविशेष एव। यथा हि यस्मात् पतितं पुरुषमुत्थानाय समर्थमुत्थापयन् पुरुषोऽन्योऽस्य पतितस्य पुरुषस्य बलमादध्यात्, तत पुरुषान्तरेणोपाहितबलः पतितः समुत्थानायाधिकसमर्थः सन् पुरुषः क्षिप्रतरं अपरिक्लिष्ट एवाक्लेशादेवोत्तिष्ठेत् तद्वत् आतुराः सम्पूर्णभेषजादृते समुत्थानाय समर्था एव। तेऽपि सम्पूर्णभेषजोपलम्भात् क्षिप्रतरमक्लेशादुत्तिष्ठेरन्। अत्रायं भावः—यद्यपि सर्व्वत्र दृष्टमेवेष्टसाधने कारणं भवति तथापि तत्र यदि दृष्टं किञ्चिदपरं बलमादध्यात् तदा दृष्टादृष्टोभयबलात् क्षिप्रतरमिष्टसिद्धिर्भवतीति। तथापरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चेत्यादिना व्यतिरेकेण व्यभिचारप्रदर्शनस्योत्तरम्।

दृश्यन्ते ह्यातुरा इत्यादिना सम्पूर्णभेषजप्रयुक्ता म्रियमाणा इति दूषणस्योत्तरमाह ये चातुरा इत्यादि। केवलात् भेषजादपि षोड़शगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना अपि ये चातुरा म्रियन्ते न च सर्व्वे एव ते आतुरा षोड़शगुणसमुदितेन भेषजेनोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्।

ननु सम्पूर्णभेषजोपपन्नाः सन्तः सर्व्वे कस्मान्न समुत्तिष्ठन्ते इत्याह—न हीत्यादि। सर्व्वे व्याधयो न भवन्त्युपायसाध्याः, असाध्याश्च व्याधयः सन्ति, येषां साधने तूपाया न सन्ति यस्मात तस्मात सर्व्वे सम्पूर्णभेषजोपपन्ना अपि नोत्तिष्ठन्ते। न स्वेवं तत् कथमुपायः क्रियते साध्यानामित्यत आह—न

नास्ति, उभयनकारकरणादस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः। तद्वदिति क्षिप्रतरमक्लिष्टा एवोत्तिष्ठन्त इत्यर्थः। एवं मन्यते—यद्यदृश्यमेवोत्थाने कारणमिति, तथापि, यदि दृष्टमपि तत्रानुबलं भवति, तदा दृष्टादृष्टोभयबलात् शीघ्रमेवारोग्यं भवति। सर्व्वे एव साध्यव्याधयोऽसाध्य-

साध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति। न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽस्ति। न ह्यलं ज्ञानवान् भिषङ् मुमूर्षु मातुरमुत्थापयितुम्।

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति। यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्यः इष्वासो धनुरादायेषुमप्यस्यन् नातिविप्रकृष्टे

चेत्यादि। उपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन उपायं विना न च सिद्धिरस्ति यस्मात् तस्मादुपायाः क्रियन्ते।

नन्वेवं चेत् तर्हि उपायेन न कस्मात् सर्व्वे साध्या वाप्यसाध्या वा व्याधयः सिध्यन्ति इत्याह—न चासाध्येत्यादि। असाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो न चास्ति यस्मात् तस्मादसाध्यव्याध्यातुराः सम्पूर्णभेषजोपपन्ना नोत्तिष्ठन्ते। ननु कस्मादसाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो नास्ति, दृश्यते हि गुणवान् वैद्योऽस्ति चास्ति च द्रव्यं गुणवत् गुणवांश्च परिचारकः सर्व्वगुणश्चातुरः ? इति। तत आह—न ह्यलमिति। ज्ञानवान् सर्व्वगुणवानपि भिषक् मुमूर्षु मसाध्य-व्याधितमसाध्यव्याधिभ्य उत्थापयितुमलं समर्थो न भवति यस्मात् तस्मात् असाध्यव्याधीनां भेषजसमुदायोऽन्यत्रास्त्यपि नास्त्येव।

ननु तत् कथं ज्ञानवान् भवति भिषगिति? अत आह—परीक्ष्ये-त्यादि। परीक्ष्य व्याधीन् साध्यासाध्यत्वादिरूपेण साध्यान् व्याधींश्चिकित्-सयारब्धुमसाध्यान् हातुं शीलं येषां ते परीक्ष्यकारिणो वैद्याः हि यस्मात् कुशलाः सिद्धिभाजो भवन्ति। तस्मान्मुमूर्षु व्याधितानामुत्थापनसामर्थ्या-भावेऽपि भिषक् ज्ञानवान भवति। असाध्यव्याध्यसाधने अज्ञानादग्राह्यत्व-वारणाय दृष्टान्तमाह—यथा हीत्यादि। हि यस्मात् इष्वासो धनुष्मान् योगज्ञः

व्याधयश्च; सम्पूर्णभेषजोपपत्तावपि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्त इति भावः। यद्यप्यसाध्यव्याधिं प्रति सम्पूर्णभेषजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं,—"न च असाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति; न ह्यलं ज्ञानवान् भिषङ्मुमूर्षु मातुरमुत्थापयितुम्" इति। तथापीह किञ्चिदसम्पूर्णत्वेऽपि सम्पूर्णभेषजोपपन्ना इति ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव भेषजोपपत्तौ जीवन्तीति; असत्यान्तु भेषजसम्पत्तौ बलवज्जीवनकर्म्माभावे म्रियन्त एवेति दर्शयन्नाह—न चोपायेति। उपायेनैव दृष्टार्थेन साध्या उपायसाध्या; इदमत्राकूतं—यद् द्विविधं कर्म्म बलवदबलवच्च, तत्र बलवन्नियतविपाककालं,—यथेदं कर्म्मास्मिन्नेव काले मारयति; अबलवच्च मारकं कर्म्म मारयत्येव कालानियमेन,—यदा दृष्टसामग्रीमनुगुणामपथ्यसेवारूपाम्

महति काये नापराधवान् भवति सम्पादयति चेष्टकार्य्यम्, तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्म्मारभमाणः साध्यरोगमनपराधः सम्पादयत्येवातुरमारोग्येण। तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ २ ॥

अभ्यासनित्यः सततं लक्ष्यवेधकारी धनुरादाय धृत्वा इषुं वाणमप्यस्यन् क्षिपन् नातिविप्रकृष्टे अनतिदूरे महति काये नातिसूक्ष्मकायवस्तुनि नापराधवान् लक्ष्यवेधासिद्धिभाक् न भवति, सम्पादयति च इष्टकार्य्यं लक्ष्यवेधरूपमिति। तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् भेषजद्रव्यवान् वीक्ष्य साध्यासाध्यत्वादिरूपेण परीक्ष्य कर्म्म चिकित्सितमारभमाणः साध्यरोगमनपराधः सिद्धिभाक् सन्नातुरमारोग्येण सम्पादयत्येव। निगमयति—तस्मात् इत्यादि। तस्मात् सम्पूर्णभेषजं विनोत्थानसमर्थस्यातुरस्य भेषजेन बलोपाधानात् सम्पूर्णभेषजेनापक्रान्तस्य मरणनिवारणोपायभेषजसमुदायाभावाच्च न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं तुल्यं भवतीति ॥ २ ॥

औषधाभावरूपाच्च प्राप्नोति तदा मारयति, यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति, यदुक्तं जनपदोद्ध्वंसनीये—"कर्म्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाकनियतं महत्। किञ्चित् त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥" अस्य त्वर्थं प्रपञ्चेन तत्रैव दर्शयिष्यामः। न च वाच्यम्—अदृष्टमेव सर्व्वत्र कारणं, तच्च नियतकालविपाकमेव, यदुच्यते—"नाकाले जायते कश्चिन्नाकाले म्रियते तथा। जगत् कालवशं सर्व्वं कालः सर्व्वत्र कारणम् ॥" इति ; यतः, यदिहादृष्टं तदेव दृष्टयागादिब्रह्मवधादिजन्यं किञ्चिद् ; यद् दृष्टेनानुत्पन्नं, तत्रादृष्टकल्पना प्रामाणिकी ; यत् तु दाहादि दृष्टेनैवाग्निसम्बन्धेनोपपद्यते, तत्र का कथाऽदृष्टस्य दृष्टकार्य्यान्यथानुपपत्तिपरिकल्पनीयस्य ? तेन, य इमे दुर्ब्बलेन कर्म्मणा दृष्टबलवदपथ्यसेवाजनितदोषबलादारब्धा व्याधयस्ते बलवता चतुष्पादसम्पन्नेन भेषजेन दोषक्षयकेणोपायेन परं साध्यास्तदभावे तु दुर्ब्बलेनापि कर्म्मणा दृष्टदोषबलादारब्धा व्याधयो न निवर्त्तन्त इति ; यदुक्तं—"दैवं पुरुषकारेण दुर्ब्बलं ह्युपहन्यते। दैवेन चेतरत् कर्म्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥" इति। अनुपायेनाऽभेषजेन ; अयं भेषजसमुदायः, समुदायः सर्व्वगुणसम्पन्न इत्यर्थः। असाध्ये व्याधौ चिकित्सां कुर्व्वन् वैद्य एव यथोक्तगुणो न भवतीत्यर्थः। न ह्यलं न समर्थः ; यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्त्तत एव, अथ न जानाति, तदा ज्ञानवानेव न भवतीति भावः। चतुष्पादसम्पदावश्यं व्याधिप्रशमो भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथा हीत्यादि। इष्वासो धानुष्कः, अस्यन् क्षिपन्, नातिविप्रकृष्टे सान्निहिते, ना[illegible]वान् इति लक्ष्यभ्रंशरहितः, इष्टं कार्य्यं लक्ष्यवेधलक्षणम् ॥ १।२ ॥

इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः। क्षाममक्षामेण कृशञ्च दुर्ब्बलमाप्याययामः। स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः। शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः। शीताभिभूतमुष्णेन। न्यूनान् धातून् पूरयामः। व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः। व्याधीन् मूलविपर्य्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः। तेषां नस्तथा कुर्व्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—भेषजस्य रोगप्रशमकत्वे उपपत्त्यन्तरं दर्शयति -इदञ्चेत्यादि। नोऽस्माकं प्रत्यक्षमिति। प्रत्यक्षप्रमाणस्याप्रतिहतत्वादुक्तम्। अनातुरेण आतुर्य्यविपरीतेन भेषजेन चिकित्साम इति यदुक्तं तद्विवृणोति—क्षाममित्यादि। क्षामं क्षीणं कृशं दुर्ब्बलञ्चाक्षामेण पोषणेनाप्याययामः सन्तर्पयामः। स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, अभोजनाद्यपतर्पणम्। उष्णाभिभूतं शीतेनोपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेनोपचराम इत्यनेन सम्बन्धः। न्यूनान् धातून पूरयामः। व्यतिरिक्तान् वृद्धान् ह्रासयामः। व्याधीन् मूलविपर्य्ययेण कारणविपरीतेन गुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावेण उपचरन्तो वयं प्रकृतौ सम्यक् स्थापयामः। तेन विपरीतार्थकारिष्वपि नाव्याप्तिः। तेषां क्षामादीनां तथा कुर्व्वतां नोऽस्माकमयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति। विना हि भेषजसमुदायं केवलं शुभादृष्टमातुराणां व्याधिभ्य उत्थापनाय कान्तमपि न कान्ततमं भवति। हिमान्याद्यभिभूतानां पुरुषाणामग्न्यातपगुरुप्रावरणादिकं शीतविपरीतमन्तरेण केवलातिशुभादृष्टेन शीतार्त्तिवारणाभावात् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—भेषजस्य रोगप्रशमकर्त्तृत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—इदञ्चेत्यादि। अनातुरेणेत्यातुरगुणविपरीतेन ; आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—'क्षाममक्षामेण' इत्यादि। क्षामो निर्द्रवः, कृशञ्च दुर्ब्बलमाप्याययाम इति सन्तर्पयामः, व्यतिरिक्तानित्यतिरिक्तान् इत्यर्थः ; मूलविपर्य्ययेणेति कारणविपर्य्ययेण, तच्च प्रभावादिति बोद्धव्यं, तेन विषविकारस्य विषेणोपचरणम्। एतत् प्रत्यक्षज्ञान्यदुपगृहीतं भवति. कान्ततमो विकारप्रशमकत्वेनाभीष्टतमः, अन्येऽर्थधर्म्मोपायाः कान्ताः कान्ततराश्च, अयञ्च भेषजसमुदायः सर्व्वोच्छेदकरोगहरत्वेन कान्ततमः ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्व्वं चिकित्सकः ।
काले चारभते कर्म्म यत् तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ४ ॥
स्वार्थ*विद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।
प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ५ ॥
सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।
द्विविधञ्चाप्यसाध्यं स्याद् याप्यं यदनुपक्रमम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अत्रोक्तादधिकवचनमस्तीति तद्वक्तुमाह—भवन्ति चात्रेति। साध्येत्यादि। अधिकारात् साध्यासाध्यत्वविभागज्ञो व्याधीनाम्। ज्ञानपूर्व्वमिति व्याधीनां साध्यत्वासाध्यत्वादिज्ञानानन्तरं तदुपयोक्तव्यभेषजादिज्ञानानन्तरञ्च। काले आमपक्वादिकालविशेषे यत् कर्म्म योग्यं तत्र यत् कर्म्म चिकित्सक आरभते तत् कर्म्म ध्रुवं तं व्याधिं साधयति। असाध्यसाधनयोग्यं हि कर्म्म नास्त्येवेत्यसाध्ये कर्म्मारब्धं न साधयतीति न व्यभिचारः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—असाध्यव्याध्युपक्रमे वैद्यानां दोषं दर्शयति—स्वार्थेत्यादि। स्वार्थो धनलाभादिकं स्वप्रयोजनम्, विद्या विद्वत्त्वम्, यशः कीर्त्तिः, एषां या हानिस्ताम्। उपक्रोशं जनापवादम्, असंग्रहं चिकित्सार्थं लोकैरग्राह्यत्वम्। इत्थञ्च साध्ये व्याधौ प्रवृत्तिर्वैद्यानामर्थादिलाभानुपक्रोशोपसंग्रहकरी भवतीत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र साध्यत्वासाध्यत्वज्ञानार्थमुपदिशति—सुखसाध्यमित्यादि। साध्यं द्विविधम्—एकञ्च सुखसाध्यमथापि च द्वितीयञ्च कृच्छ्रसाध्यं मतम्। असाध्यमपि द्विविधम्, चकाराद्द्विविधमित्यस्योभयत्रान्वयः। यदेकं याप्यं स्यात् चकारादपरमनुपक्रमं प्रत्याख्येयमित्यर्थः। भेषजेनात्यल्प-

चक्रपाणिः—ज्ञानपूर्व्वमिति भेषजादिज्ञानपूर्व्वं, यत् कर्म्मारभते तत्कर्म्म चिकित्सितरूपं, साधयति साध्यमिति शेषः। असाध्यव्याधौ न प्रवर्त्तितव्यमिति शिक्षयति—अर्थेत्यादि।—अर्थोऽर्थलाभः, हानिः क्षतिः, उपक्रोशो जनापवादः असंग्रहश्चिकित्सार्थमनुपादानं, यदि वा, असद्ग्रह इति पाठः, तदा चासद्ग्रहो राजदण्डेनासत्पुरुषैश्चाण्डालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिः; तेन साध्यासाध्ययोर्भेदकथनपूर्व्वकं लक्षणं वक्तुमाह—सुखसाध्यमित्यादि।—अकिञ्चित्करत्वेनाऽविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमं,

* "स्वार्थ" इत्यत्र "अर्थ" इति चक्रपाणिसम्मतः पाठः।

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति।
त्रिकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ ७ ॥
हेतवः पूर्व्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै।
न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥

कालेनात्यल्पप्रयत्नेनाशु किञ्चित्कार्य्यत्वं प्रशाम्यत्वं वा सुखसाध्यत्वम्। बहुकालेन बहुप्रयत्नेन पुनः कृच्छ्रसाध्यत्वम्। भेषजेन प्रशाम्यत्वं साध्यत्वम्। भेषजेनानुपशाम्यत्वं न च वर्द्धमानत्वं याप्यत्वम्। भेषजेनाकिञ्चित्कार्य्यत्वमनुपक्रमत्वम्। भेषजेनानुपशाम्यत्वमसाध्यत्वमिति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत्र साध्यानां त्रिविधविकल्पमाह—साध्यानामित्यादि। साध्यानां व्याधीनामल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति त्रिविधश्च विकल्पः कल्पनास्ति, न त्वसाध्यानां नियतानामनुपक्रमाणां कल्पना वर्त्तते। एतेनैवं ज्ञापितं—याप्यानां याप्यत्वेनाल्पमध्यमोत्कृष्टोपायैस्त्रिविधा कल्पनास्ति। साध्यानां व्याधीनामल्पसाध्यत्वं मध्यमसाध्यत्वमुत्कृष्टसाध्यत्वमिति त्रिविधं साध्यस्य कल्पनम। यदा साध्यानामल्पसाध्यत्वं बहूपायसाध्यत्वं मध्यसाध्यत्वं नात्यल्पनात्यधिकोपायसाध्यत्वमुत्कृष्टसाध्यत्वं स्वल्पोपायसाध्यत्वमिति। एतत् त्रिविधोपायसाध्यत्वभेदेन सुखसाध्यं त्रिविधम्, कृच्छ्रसाध्यञ्च त्रिविधम्। याप्यञ्चापि तथाभेदात् त्रिविधमिति ज्ञापितम्। असाध्यानां नियतानां सद्यःप्राणहरत्वकालान्तरप्राणहरणवैकल्यकरत्वादिविकल्पने प्रयोजनाभावेन अनियमाद्यल्पादुपायैरुपशाम्यत्वाभावात् कल्पनाभावः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—सुखसाध्यलक्षणं प्राथमिकत्वादाह—हेतव इत्यादि। हेतवोऽल्पाः। अल्पहेतूपसेवनेन दोषकोपाद् यस्य व्याधेरुत्पत्तिः। ननु यस्याल्पा हेतवस्तस्याल्पा-

याप्यन्त्वनुपक्रमं न भवति, यापनाकर्त्तृत्वेन किञ्चित्करत्वात्। तत्रोपक्रमस्य स्वल्पमध्यमोत्कृष्टता-ऽल्पमध्यमोत्कृष्टयोगादित्यर्थः; तेनाल्पसाध्यमल्पोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यम्, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदत्रयं साध्यानां भवति। असाध्यानान्तु नियतानामिति याप्यव्यतिक्रान्तानामनुपक्रमाणां, विकल्पना विकल्पः, नास्तीत्येवम्भूताऽल्पाऽसाध्यादिरूपा नास्ति; प्राणहरवैकल्यकरसद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिकल्पना त्वसाध्यानामस्त्येव. यदसाध्यं तदल्पेन च मध्येन चोत्कृष्टेन चोपायेनासाध्यमेव याप्यरूपासाध्यानां स्वल्पोपाययाप्यत्वादिभेदोऽस्त्येव ॥ ६।७ ॥

चक्रपाणिः—न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याध्यारम्भको यो दोषः स तत्प्रकृतावुत्कटो न

न च कालगुणास्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः ।
गतिरेका नवत्वञ्च रोगस्योपद्रवो न च ॥
दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्व्वौषधक्षमः ।
चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

न्येव भवन्ति पूर्व्वरूपाणि, कथं पुनरुच्यते ? उच्यते—स्वकारणकुपिता दोषाः सर्व्वेषामेव रोगाणां हेतवो भवन्ति। ते च यदा पौर्व्वदैहिककर्म्मविशेषवशाद् विलक्षणां सामग्रीं तत्तल्लक्षणां सम्प्राप्तिमासादयन्ति तदा तत्तद्व्याधिविशेषं ज्वरादिकमुत्पादयन्ति। तदानीं दूष्यस्थानादिसहकारिकारणविशेषसंसर्गा-संसर्गाभ्यामल्पहेतुकुपिता अपि बहुलक्षणं बहुहेतुकुपिता अप्यल्पलक्षणं व्याधिं जनयन्तीति। अन्यत्राप्युक्तम्—"एकं द्वौ त्रीन् बहून् वापि देहे धात्वादियोगतः। दर्शयन्ति विकारांस्तु कुपिताः पवनादयः॥" इति। किञ्च विकृतिविषमसम-वायेन बहुहेतुकोऽपि व्याधिरल्पलक्षणोऽल्पहेतुकोऽपि बहुरूपो भवतीति तत्त्वम्। तेनैतदेकमेव लक्षणं सुखसाध्यस्य न तु प्रत्येकम्। तथा सति यस्यैकस्य व्याधेर्हेतवः स्वारम्भकदोषदूष्यदूषणहेतवः कट्वादयः स्वहेतवश्च वस्तु-विशेषा दोषा दूष्याश्चाल्पा भवन्ति, पूर्व्वरूपाणि चाल्पानि, रूपाण्यपि चाल्पानि भवन्ति; तस्य च व्याधेस्तुल्यगुणो दूष्यो न भवेत्। तस्य च दोष आरम्भको वातादिर्न प्रकृतिर्भवेत्। गर्भादितो मानवानां विषमवातादिदोषानु-शयिता प्रकृतिर्न भवेत्। न वा समपित्तानिलकफानुशयिता प्रकृतिर्भवेत्। स च व्याधिः कालगुणैः शीतोष्णादिभिस्तुल्यो न स्यात्। व्याधिशब्देन नात्र व्याध्यारम्भकदोषः प्रातरादिकालगुणेन तुल्यः सर्व्वत्रैव कफादिः स्यात्। कालो ह्यत्र ऋतुरूपः प्रातरादिरूपश्च। तस्यैव च व्याधेर्देश उत्पत्ति-देशोऽनूपादिरूपो व्याधितपुरुषीयदेहावयवश्च, स च दुरुपक्रमो दुःखेन क्रिया-रम्भस्थाने जातो न स्यात्। तस्यैव रोगस्य गतिरेका स्यादेकमार्गः स्यात्। तिस्रैषणीये मार्गो वाच्यः। नवत्वञ्च तस्य रोगस्याल्पकालोपपत्तिः स्यात्। न तु कालविप्रकृष्टत्वं स्यात्। तेन पुराणसंज्ञकत्वेऽपि ज्वरादीनां सुखसाध्यत्वं

भवेदित्यर्थः ; देशो भूमिरातुरश्च, देशो दुरुपक्रमो यथा,—वातव्याधौ तुल्यगुणो मरुः, तथा श्लेष्म-व्याधावानूपः ; देहश्च दुरुपक्रमो यथा, —सर्व्वव्याधीनामेव मर्म्मलक्षणो देशः, तथा वातव्याधेः पक्वाशय इत्यादि। गतिरेका एको मार्ग इत्यर्थः, मार्गास्त्रयस्तु तिस्रैषणीये वक्तव्याः—"शाखा मर्म्मास्थिसन्धयः कोष्ठश्च" इति। एतच्चोत्सर्गन्यायेनोक्तं, तेन, क्वचिद्व्याधिप्रभावादन्यथापि

निमित्तपूर्व्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले।
कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च॥
गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीड़ितम्।
शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेहजम्॥

न व्याहन्यते। तस्य च रोगस्योपद्रवो न स्यात्। तस्यैव च रोगस्योत्पत्तौ दोषश्चारम्भक एक एव वाताद्यन्यतमः स्यात्। तेनानन्तरमन्येनानुबन्धे तु नासुखसाध्यत्वम्। तस्य च रोगस्याधिकरणं देहः सर्व्वौषधक्षमो वमनादि-निखिलौषधप्रयोगसहः स्यात्। तस्य च रोगस्य चतुष्पादसम्पत्तिः स्यात्। तदा तस्य सुखसाध्यस्य लक्षणं बोध्यम्। यथा वातप्रकृतिके समवातादि-प्रकृतिके वा सत्कर्म्मणि यनि पुरुषे स्वल्पहेतुकुपितपित्तदोषरसदूष्यजो व्याधिराग्नेयः शीतकालानुपदेशामर्म्मास्थ्यवयवेषु जातः कोष्ठगतोऽल्पदिनसमुत्थो निरुपद्रवः कालान्तरे कफानुबन्धो वा सर्व्वौषधक्षमे चतुष्पादसम्पदाल्प पूर्व्वरूपोऽल्परूपश्च सुखसाध्यः स्यात्। एषामन्यतमकादिविरहे पुन-रुत्तरोत्तरं नात्युपद्रवपीड़ितं तदा मध्यमोत्कृष्टोपायसाध्यत्वं बोध्यम्। एत-च्चोत्सर्गलक्षणं ज्ञेयम्। तेन व्याधिविशेषस्य लक्षणविशेषेऽपि सुखसाध्यत्वं न विरुध्यते। यदुक्त "ज्वरे तुल्यत्तु दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्॥" इति॥ ८॥

गङ्गाधरः—कृच्छ्रसाध्यलक्षणमुपदिशति—निमित्तेत्यादि। मध्यमे बले इति बलवत्त्वं निमित्तादीनां संख्याधिक्येन वीर्य्यवेगयोराधिक्येन च भवति। तेन यस्य व्याधेर्दोषकोपकारणानि नात्यल्पानि नात्यधिकानि न चातिवीर्य्यवन्ति नात्यल्पवीर्य्यवन्ति, पूर्व्वरूपाणि च रूपाणि च तस्यैव नाधिकसंख्यानि नात्यल्प-संख्यानि नातिवेगवन्ति नात्यल्पवेगवन्ति, कालप्रकृतिदूष्याणामन्यतमस्य सामान्ये तेषां व्याधिना सह समानत्वे व्याधीनां दोषात्मकत्वात् तद्व्याध्या-रम्भकदोषेण सहेत्यर्थः। तेषां त्रयाणां सामान्ये तु सुखसाध्यत्वम्। तं व्याधिं नात्युपद्रवपीड़ितं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्। लक्षणान्तरमाह—गर्भिणीत्यादि।

सुखसाध्यत्वादिलक्षणाभिधानेन विरोधो न वक्तव्यः। यदुक्तं—"ज्वरे तुल्यर्त्तु दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्॥" इति॥ ८॥

चक्रपाणिः—कालप्रकृतिदूष्याणामिति निर्द्धारणे षष्ठी, सामान्य इति दोषेण समम्। गुर्व्विणीवृद्धबालानां सर्व्व एव व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो बोद्धव्यः। नात्युपद्रवपीड़ितमिति पूर्व्वेण

विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ ९ ॥
शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकम् ॥

गर्भिणीवृद्धबालानां सर्व्वमेव व्याधिमसाध्येतरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एवं राज्ञो राजमात्रस्य राजसेवकस्य दरिद्रस्य च सर्व्वमेव सुखसाध्यं व्याधिं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्—सुश्रुतवचनात् । लक्षणान्तरमाह—शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानां प्रायेण शस्त्रकृत्यभाजां कृतक्षारकृत्यानां कृताग्निकृत्यानां मध्ये यो व्याधिर्जायते तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । अनवं कालप्रकर्षात् पुराणमतिदीर्घकालातीतं व्याधिं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । कृच्छ्रदेहजं मर्म्मसन्ध्याद्यङ्गावयवजं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । नातिपूर्णचतुष्पदमेकपथमेकमार्गं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्, अतिबहुकालातीतं न चेत् । नातिकालं द्विपथं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । द्विदोषजञ्च नातिकालमपि कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्विधा असाध्यस्य लक्षणोपदेशे याप्यलक्षणमाह—शेषत्वात् इत्यादि । असाध्यं व्याधिं पथ्यसेवयाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकं सदायुषः शेषत्वावशिष्टायुःसत्त्वात् पथ्यसेवया यत् याप्यं विद्यादायुषः क्षयात् तु पथ्यसेवयापि असाध्यमेव । आयुःशेषसत्त्वेऽप्यपथ्यसेवया च साध्यमेवेति बोध्यम् । असाध्यलक्षणमाह—लब्धाल्पसुखमित्यादि । पथ्यसेवया लब्धमल्पं सुखं यस्मिन् तं लब्धाल्पसुखम् । अल्पेन हेतुनाशु शीघ्रं प्रवर्त्तते इत्याशुप्रवर्त्तकं,

न योजनीयं, किन्तु स्वतन्त्रमेव ; शस्त्रक्षाराग्निकृत्याः शस्त्रक्षाराग्निसाध्याः, एषां यो व्याधिः तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यादिति सम्बन्धः ; कृच्छ्रदेशजं मर्म्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं नातिपूर्णचतुष्पदमिति ; द्विपथमित्यस्य विशेषणं नातिकालम् ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—याप्यत्वेनैवासाध्यं, तेन, यदसाध्यमितिपदं तद्याप्ययापनार्थक्रियमाणभेषजतया तत्रासाध्यत्वशङ्कानिरासार्थम् । शेषत्वादायुष इति वचनं, आयुःशेषे विद्यमान एव याप्यव्याधिप्रादुर्भावो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया भेषजसेवया लब्धमल्पसुखं यत् तल्लब्धाल्प-

गम्भीरं वहुधातुस्थं मर्म्मसन्धिसमाश्रितम्।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥
विद्याद्द्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम्।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्व्वमार्गानुसारिणम् ॥
औत्सुक्यारतिसंमोह-करमिन्द्रियनाशनम्।
दुर्ब्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ १०।११ ॥

कर्त्तरि ण्वुल्। गम्भीरं मेदःप्रभृतिगभीरधातगतं, वहुधातुस्थं रसरक्तादि-द्वित्र्यादिधातुस्थं, मर्म्मसन्धिसमाश्रितं, नित्यानुशायिनं सततानुबन्धं, दीर्घ-कालमवस्थितं द्वित्र्यादिवर्षं व्याप्य स्थितम्, एवम्भूतं प्रत्येकं द्विदोषजं रोगं याप्यं विद्यात्। अनुपक्रममसाध्यमुपदिशति—तद्वदित्यादि। तद्वत् त्रिदोषजं गम्भीरं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात्। वहुधातुस्थं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात्। मर्म्मश्रितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात्। सन्धिसमाश्रितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात्। नित्यानुशायिनं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात्। दीर्घ-कालमवस्थितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात्। क्रियापथमतिक्रान्तं रोग प्रत्याख्येयं विद्यात्। सर्व्वमार्गानुसारिणम् ऊर्द्धाधस्तिर्य्यगादिसर्व्वपथगतं रोगं प्रत्याख्येयं विद्यात्। औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः, अरतिरनवस्थितचित्तता, संमोहो मानसमोहः, तान् कर्त्तुं शीलं यस्य तम्। लक्षणमिदमेकम्। इन्द्रियनाशनं रोगं प्रत्याख्येयं विद्यात्। दुर्ब्बलस्य पुंसः सुसंवृद्धमति-शयेन सम्यग्वृद्धं व्याधिं प्रत्याख्येयं विद्यात्। सम्यग्वृद्धस्तु वलवतः क्वचिद् याप्यः स्यात्। दुर्ब्बलस्य तु न सिध्यति। सारिष्टञ्च व्याधिं प्रत्याखेयं विद्यात्। एवकारोऽत्र उक्तान्यव्यवच्छेदार्थम् ॥ १०।११ ॥

सुखम्, अल्पेन हेतुनाऽऽशु शीघ्रं प्रवर्त्तनं यस्य तदाशुप्रवर्त्तकं स्वार्थे अण्। गम्भीरं मेदःप्रभृतिधातुगतं नित्यानुशायी नित्यानुबन्धः। विद्याद्द्विदोषजमित्यन्तेन याप्यलक्षणम्। तद्वदित्यादि तु प्रत्याख्येयलक्षणम्। तद्वदित्यनेन गम्भीरादियाप्यलक्षणयुक्तं सत् त्रिदोषज प्रत्याख्येयमित्यर्थः। औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः, अरतिरनवस्थानलक्षणा, संमोहो मानसो मोहः।

भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात् कार्य्यसमारम्भः कार्य्यः साध्येषु धीमता ॥ १२ ॥
साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक् प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥

गङ्गाधरः—सुखसाध्यादिव्याधीनुपदिश्य प्रतिज्ञां स्थापयितुं निगमयति—भिषजेत्यादि । धीमता भिषजा एवमुक्तरूपेण विकाराणां स्वलक्षणं सुखसाध्य-कृच्छ्रसाध्य-याप्य प्रत्याख्येयरूपं प्राक् परीक्ष्य ज्ञात्वा पश्चात् साध्येषु व्याधिषु कार्य्यसमारम्भश्चिकित्सारम्भः कार्य्य इति । तस्मात् साध्यासाध्यविभागज्ञो यो भिषक् सम्यक् प्रतिपत्तिमान् विकल्पादिबुद्धिमान् स वैद्यो यं व्याधिं प्रति-नियमेन उपक्रमते तं साधयत्येव, असाध्यव्याध्युपक्रमकत्वाभावात् । ततः साध्यं व्याधिं साधयित्वा भेषजस्य व्याधिप्रशमकत्वावधारणद्वारा मैत्रेयतुल्यानां भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति मैत्रेयवादानुवादिनां मिथ्याबुद्धिं भेषजमभेषजेना-विशिष्टमितिरूपां न वर्द्धयेत् नोत्पादयेदित्यर्थः ॥ १२।१३ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोकाविति । इहौषधमिति । इहेति अध्याये महाचतुष्पादे । अनन्तरश्लोकोक्तेनान्वयः । औषधमिति चतुष्पादं षोड़शकलं भेषजमित्यारभ्य यदुक्तं पूर्व्वाध्याये षोड़शगुणमित्यन्ते-नोक्तम् । प्रभावो भेषजाश्रय इति तद्भेषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेत्यनेनोक्तः । आत्रेयमैत्रेयमती द्वे । नेति मैत्रेय इत्यारभ्य भेषजमभेषजेनाविशिष्टमित्यन्तेन

न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्द्धयेदिति, एवंगुणो वैद्यः प्रतिनियमेन यं व्याधि-मुपक्रमेत् तं साधयत्येव परम् । ततो भेषजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति कारणद्वारा * साधने सति भेषजमभेषजेन समानमिति मैत्रेयसदृशानां सर्व्ववादिनां मिथ्याबुद्धेरनुत्पाद इति भावः ॥ १०—१३ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे इहेति इहाध्याये । औषधमिति चतुष्पादं, पादगुणा इति यदुक्तं

* प्रत्ययधानद्वारेति पाठान्तरम् ।

चतुर्व्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येऽत्रायत्तं भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
महाचतुष्पादो नामो दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मैत्रेयमतिः । मिथ्या चिन्त्यत इत्यारभ्य तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवतीत्यन्तेनात्रेयमतिरुक्ता । मतिर्द्वैविध्यनिश्चयस्तु इदञ्चेत्यारभ्य कान्ततमो भवतीत्यन्तेनोक्तः । भवतश्चात्रेत्यारभ्य चतुर्व्विधविकल्पाः सुखसाध्यादि-विकल्पाः स्वस्वलक्षणा उक्ताः ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि । प्राग्वद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्र-स्थानीयमहाचतुष्पादाध्यायजल्पाख्या दशमी शाखा ॥ १० ॥

पूर्व्वाध्याये "षोड़शगुणम्" इति ; प्रभावो भेषजाश्रय इति "तद् भेषजं युक्तियुक्तं सदारोग्याय" इति ॥ १४ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-व्याख्यायां महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

——

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्त्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हितमिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्य्येष्टव्या भवन्ति । तद् यथा—प्राणैषणा धनैषणा परलोकैषणेति ॥२॥

गङ्गाधरः—अथानेन चतुष्पादद्वयेन विकारव्युपशान्तये भेषजनिर्द्देशोपदेशः कुतो भवति ? किमर्थमारोग्यमिच्छेत् ? रोगेण हि मृत्युर्लोकानां क्लेशो वा स्यादारोग्येणापि मृत्युः कालेनावश्यं भविता । न च सुखमात्रशाली स्यादन्यादृशदुःखस्यानिवार्य्यत्वात् ; सुखदुःखमयं हि जगत् । स्वस्थोऽपि मृत्वा पुनर्भविता, आतुरोऽपि प्रेत्य भवितेति चिकित्सया तुल्यैवाचिकित्सेत्याकाङ्क्षायां तिस्रैषणीयमध्यायमाह—अथात इत्यादि । पूर्व्ववत् सर्व्वं व्याख्येयम् । तिस्र एषणा अधिकृत्य कृतोऽध्याय इति तिस्रैषणीयोऽध्यायः । तिस्रैषणा इति अनुकार्य्यानुकरणयोरित्यनेन तिस्र एषणाः पर्य्येष्टव्या इत्यस्यानुकार्य्यस्यानुकरणेन तिस्रैषणा इत्यनेन शब्देन सहाभेदविवक्षया रोः स्थाने कृतयलोपासिद्धौ भवति पुनः संहिता ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । इहेति जगति प्रायेण भोगित्वात् पुरुषाणां मोक्षार्थिनां धनैषणाभावेऽपि परलोकैषणा चास्तीति सर्व्वेषामेव तिस्र एषणा उपदिश्यन्ते, यथायोग्येन बोध्याः । पुरुषेण प्राज्ञेन तिस्र एषणाः वासनाः पर्य्येष्टव्याः

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततः चतुष्पादसम्पत्त्या प्राप्तारोग्येण सता यदनुष्ठेयं प्राणपरिपालनसाधनं तथा धनार्ज्जनसाधनं तथा धर्म्मार्ज्जनसाधनं, तदिहैषणात्रयमभिधीयत इत्यनन्तरं तिस्रैषणीयोऽभिधीयते । तिस्रैषणाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयः ; अत्रानुकार्य्यानुकरणयोर्भेदविवक्षया यलोपासिद्धेरभावात् संहितया तिस्रैषणीय इति संज्ञायते, अध्यायान्ते "तिस्रैषणीये मार्गाश्च" इति श्लोकपादं करिष्यति ; यद्यप्यन्येऽप्यत्र शब्दाः सन्ति तथापि प्रधानत्वेनायं गृह्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारे ; यतः मोक्षार्थिपुरुषं प्रति धनैषणा सर्व्वथैवानुपयुक्ता । पुरुषेणेति पदं कुर्व्वन्, य एव पुरुष एषणात्रयमान्वेष्यति स एव पुरुषो भण्यते नान्यः

भवन्ति। ननु किं सर्व्वेणैव पुरुषेणाथ केनचिदित्यत आह—अनुपहतसत्त्वेत्यादि। सत्त्वं मनः, बुद्धिर्बोधः, पौरुषं दैहिकबलं, पराक्रमो मानसबलम्; ते चानुपहता अव्याहता यस्य तेन तथा। ईदृशेन पुरुषेण तिस्र एषणाः पर्य्येषितमर्हा भवन्ति, न त्वन्येन पुरुषेण। उपहतबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हि सत्त्ववता तासु पर्य्येषणा नार्हन्ति बुद्धिमता उपहतसत्त्वादिना सत्त्वबुद्धिमतोपहतपौरुषपराक्रमेण वा सत्त्वबुद्धिपौरुषवतापि उपहतपराक्रमेण वा पर्य्येषितुमर्हा न स्युः। एतेनैषणात्रयाधिकारी भवत्यनुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमः पुरुष इत्युक्तमाचार्य्येण।

ननु य एव पुरुषोऽनुपहतसत्त्वादिर्भवति तेनैव तिस्र एषणाः पर्येष्टव्याः किमर्थं भवन्तीति अत आह—हितमित्यादि। यः पुरुष इह जन्मनि अमुष्मिंश्च जन्मनि परजन्मनि य इह लोके पुनःपुनर्जायते म्रियते च तस्मिन्निह भूलोकेऽमुष्मिंश्च परलोके यस्मिन् जायते न म्रियते पुनःपुनरिति तस्मिंश्च लोके हितं कुशलं समनुपश्यता आकाङ्क्षिणा न तु तदसमनुपश्यता तथा सति यः पुरुषः सत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमैरहीनः स चेदिह लोके परलोके च हितमाकाङ्क्षति तदा तेनैव पुरुषेण तिस्र एषणाः पर्य्येष्टव्या भवन्ति। स एव पुरुष एषणात्रयेऽधिकारी भवतीत्यर्थः। एषणा इति इष्यतेऽन्विष्यते हितायेच्छा क्रियते इति हितेच्छाक्रिया, अभीष्टभावो यया क्रियया स्यात् सा क्रिया एषणा। त्रिधा पर्य्येष्टव्या अन्वेषणीया। अन्वेषणा अनुसन्धानम्।

नन तिस्र एषणाः का इति? अत आह—तद् यथेत्यादि। प्राणैषणा जीवितैषणा जीवितस्य हितसुखात्मकस्य दीर्घकालानुवन्धैषणा। धनैषणा धनानाम् आधिक्यानुवर्त्तनैषणा। परलोकैषणा—परत्र तस्मात् पुनःपुनर्जन्ममरणोपादानलोकादन्यो लोकः परलोकः, न तु श्रेष्ठो लोकः परलोक इति। सदसत्कर्म्मणोरत्रैव लोके क्रियासाध्यत्वेनान्यलोकस्य तदभावात् एतल्लोकतः श्रेष्ठत्वाभावाल्लोकान्तरस्य। इह लोके हि कृतकर्म्मणा पुरुषेण लोकान्तरे तत्कर्म्मजफलं सुखं वा दुःखं वा भुज्यते। तस्मात् तत्रास्माल्लोकादितरस्मिन् लोके हितैषणा इति परलोकैषणा। सर्व्वत्रैव हिताधिकारात्

पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति। पौरुषं शारीरं बलं, पराक्रमस्तु शौर्य्याख्यं मानसं बलम्। इहेतीह जन्मनि, अमुष्मिन्निति जन्मान्तरे; इष्यतेऽन्विष्यते साध्यतेऽनयेत्येषणा; प्राणो जीवितं, तत् साध्यते दीर्घत्वेन रोगानुपहतत्वेन चानयेति प्राणैषणा; एवं धनैषणा; परलोकोपकारकस्य धर्म्मस्यैषणा परलोकैषणा; कामैषणा तु प्राणैषणाधनैषणयोरन्तर्भावनीया, शरीरसम्पत्तिधन-

आसान्तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत् पूर्व्वतरमापद्येत, कस्मात्? प्राणपरित्यागे हि सर्व्वत्यागः। तस्यानुपालनं स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरातुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः। तदुभय-

प्राणहितैषणा धनहितैषणा परलोकहितैषणा इति व्याख्येयम्। यद्यपि लोकातीतं मोक्षधाम तथाप्यस्माल्लोकादन्यत्वमस्ति। स चापि खल्वनुत्तमतमः स्वर्लोकः परलोकशब्देन मोक्षधामाप्युच्यते। एतेन चतुर्व्वर्गान्वेषणा उक्ता भवति। प्राणैषणाधनैषणाभ्यां हि कामो धनैषणार्थः परलोकैषणया धर्म्ममोक्षौ ॥ २ ॥

ननु प्रथमं कैषणा पर्य्येष्टव्या इति, अत आह—आसामित्यादि। आसां त्रिसृणामैहिकैषणाद्वयपारलौकिकैहिकैषणानां मध्ये ऐहिकयोः पूर्व्वयोर्द्वयो-रेषणयोरापादनपूर्व्वं यत् तत् पूर्व्वतरमित्यापद्येतेति क्रियाविशेषणम्। तत्र शिष्यः पृच्छति—कस्मादिति? उत्तरत्वेन हेतुमाह—प्राणत्यागे हीत्यादि। प्राणो जीवितं, जीवितमायुः। तदायत्ता हि प्राणादयः। प्राणस्य परित्यागे परिहाणौ, सर्व्वपरित्यागः सर्व्वेषामेव सदसतां सुखासुखानां कर्म्मणाञ्च हानिः। एतेन दीर्घकालहितसुखजीवनेनाल्पकालं हितसुखजीवनापेक्षया पारलौकिकमैहिकञ्च सुखाधिक्यम्। अतो रोगारोग्याभ्यां कालाकालेन मृत्यु-पुनर्भवाख्यत्वे तुल्यं नाशङ्क्यमित्युक्तं भवति। तस्यानुपालनं प्राणस्यानुरक्षणम्। प्राणशब्दो हि प्राणादिपञ्चप्राणार्थे बहुवचननियमः। न त्वन्यार्थे। तत्रैकं प्राणानुपालनमाह—स्वस्थस्येत्यादि। स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिः। अपरं प्राणानुपालनमातुरस्य विकारप्रशमने रोगनिवृत्तिक्रियायां चिकित्सायाम्

सम्पत्तिसाध्यत्वात् कामस्य ; यदि वा कामैषणायां स्वत एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति, नोपदेशमपेक्षत इति तदेषणोपदेशो न कृतः ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—प्राणैषणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसान्त्वित्यादि। त्रयाणां मध्ये द्वे पूर्वे भवतस्तृतीयायाः सर्व्वोत्तरत्वेनापूर्व्वत्वात्, तेन, द्वयोस्तर इति न्यायात् पूर्व्वतरं प्राणैषणेति साधुरयं प्रयोगः ; प्राणशब्दो जीवितवचन एकवचनान्तोऽप्यस्ति, यदुक्तं—'त्रीण्ये-वायतनान्याहु प्राणा येषु प्रतिष्ठते इति ; तेन, प्राणप्रत्ययवमर्पकं 'तस्य" इति पदमेकवचनेन प्रयुक्तमेव। विकारान् प्रशमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा, तस्मिन् ; अप्रमादोऽवधानेनानु-

मेतदुक्तं, वक्ष्यते च। तद्व यथोक्तमनुवर्त्तमानः प्राणानुपालनाद्द् दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत। प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्य्येष्टव्यं भवति। न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुप-करणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्य्येष्टुं यतेत।

अप्रमादः अवधानमेव। तदुभयमेतदुक्तं, वक्ष्यते च निखिलेन तन्त्रेणानेनेति शेषः। एते स्वस्थवृत्तिव्याधिनिवृत्त्यवधानरूपे द्वे क्रिये प्राणैषणा। प्राणैषणाफलमाह—तद् यथोक्तमित्यादि। तत् प्राणानुपालनं द्विविधं, यथोक्तं स्वस्थाधिकारे स्वास्थ्यरक्षार्थं येन विधिनोक्तं रोगाधिकारे रोगप्रशमनार्थं येन विधिनोक्तं यद्यत्तदनुवर्त्तमानः पुरुषः प्राणरक्षामिष्ट्वा पश्चात् विधिना तद् विविधं प्राणरक्षाकरणं सेवमानः प्राणानुपालनादायुषो रक्षया दीर्घमायुरवाप्नोति। एतेन प्राणानुपालनायुर्दैर्घ्ययोरर्थान्तराभावेन साध्यसाधनभावो नास्तीति वादो निरस्तः। आयुषो दैर्घ्यं पूर्व्वाध्याये व्याख्यातम्। इति प्रथमैषणा प्राधान्यात् प्राणैषणा व्याख्याता ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथेति प्राणैषणामापाततः परीक्ष्यानन्तरं न तु यावत् प्राणैषणानन्तरं धनैषणा। धनैषणाकालेऽपि प्राणैषणानुवृत्तेः। द्वितीयां धनैषणामिति। धनैषणाया द्वितीयत्वे हेतुमाह—प्राणेभ्य इत्यादि। हि यस्माद्धनैषणा प्राणैषणानन्तरं पर्य्येष्टव्या तस्मात् प्राणैषणां विधाय धनैषणा-मापद्यते। एवकारेण प्राणैषणानन्तरं परलोकैषणा निरस्ता। ननु कस्मात् प्राणैषणानन्तरं धनैषणां हित्वा परलोकैषणा न पर्य्येष्टव्येति? अत आह—न ह्यत इत्यादि। हि यस्मात्। नास्त्युपकरणं सुखारोग्यधर्म्म-भोगसाधनं धनं यस्य तस्यानुपकरणस्य दीर्घमायुर्यत् यादृशं पापं पापकार्य्यं दुःखमतः पापतः पापजदुःखात् निर्द्धनस्य दीर्घायुष्ट्वरूपात् पापीयः पापज-दुःखतमं नास्ति। तस्मादुपकरणानि धनानि पर्य्येष्टुं यतेतेत्यर्थः।

ध्यानम्। वक्ष्यते चेति निखिलेन शास्त्रेण; प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्, तेन, प्राणानुपालनदीर्घायुष्ट्वयोरर्थाभेदात् साध्यसाधनभावो नास्तीति यच्चोच्यते तन्निरस्तं भवति; प्रथमेति प्रधानात् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—अथेति प्राणैषणानन्तरं, द्वितीयामिति हेतुगर्भविशेषणम्। तस्मादियमेव द्वितीया प्राणैषणानन्तरमवश्योपादेयत्वेन, तत इयमेवोच्यते इत्यर्थः। प्राणैषणामनु चास्याः

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः। तद् यथा—कृषि-पाशुपाल्य-वाणिज्य-राजोपसेवादीनि। यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्म्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् तान्यारभेत कर्त्तुम्। तथा कुर्व्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो भवतीति, द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति॥ ४॥

ननु कैरुपायैर्धनान्यन्वेष्टव्यानीति अत आह—तत्रेत्यादि। धनोपायानिति नोक्त्वा यदुपकरणोपायानिति कृतं तेनैतत् ख्यापितं, धनस्य प्राणोपकरणतयोपार्ज्जनं कर्त्तव्यं, न तु कृपणानामिवेति बोध्यम्। ननु के चोपकरणोपाया इति? अत आह—तद्यथेत्यादि। कृषिर्भूमिविलेखनपूर्व्वकशस्यजननं, पाशुपाल्यं गोमहिषादिरक्षणं, येन धनमुपार्ज्ज्यते। वाणिज्यं वणिक्कर्म्म, राजोपसेवा मन्त्रणादिकर्म्मणि नियुक्तः सन् राजानमुपसेवते यत् सा। आदिना लभ्यग्रहणनियमपूर्व्वकोत्तमर्णतादि। अत्रादिना गर्हितादन्यान्यपि कर्म्माणि धनोपार्ज्जने क्रियाचर्य्याणि न वेति, अत आह—यानीत्यादि। अन्यान्यपि सतां साधुकर्म्मणां धार्म्मिकाणां सम्बन्धे न विगर्हितानि कर्म्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात, न केवलं सतामविगर्हितानि विद्यात्। सतामविगर्हितानि ह्यनेकानि वृत्तिपुष्ट्योरनुपार्ज्जनानि सन्ति। वृत्तिर्जीवनेन वर्त्तनं, पुष्टिर्धनसम्पत्तिः। एवम्भूतानि पुनः प्रतिग्रहाध्यापनादीनि भवन्ति। तानि कर्त्तुमारभेत। इत्थं धनैषणाफलमाह—तथा कुर्व्वन्नित्यादि। तथा कुर्व्वन् उक्तविधिना धनैषणां कुर्व्वन् दीर्घजीवितं व्याप्यानवमतः लोकेऽनवज्ञातः अवज्ञया रहितः यावज्जीवं बहुभिर्मानैर्गृहीतः पुरुषो भवतीत्यर्थः। इति इयं द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति॥ ४॥

प्राधान्यं दर्शयति, प्राणेभ्यो हीत्यादि। पापशब्देन पापकार्य्यं दुःखमुच्यते; उपकरणमारोग्यभोगधर्म्मसाधनीभूतो धनप्रपञ्चः, स यस्य नास्त्यसावनुपकरणः; धनोपायानिति वक्तव्ये उपकरणोपायानिति यतः करोति, तेन धनस्य भोगाद् धर्म्मसाधनार्थमेवोत्पादमिच्छन्ति, न पुनः कृपणस्येव विनियोगशून्यस्य सुसंवर्द्धितमात्रकरणार्थम्। अन्यान्यपीति प्रतिग्रहाध्यापनादीनि, वृत्तिर्वर्त्तनं, पुष्टिर्धनसम्पत्तिः; अनवमतोऽनवज्ञातो बहुमानगृहीत इति यावत्; दीर्घं जीवितं जीवति धारयतीत्यर्थः अनेकार्थत्वाद् धातूनां; यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्यात् तथा जीवतीति क्रियाविशेषणेन व्याख्येयम्॥ ४॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत। संशयश्चात्र कथं भविष्याम इतश्च्युताः, न वेति। कुतः पुनः संशयः? इत्यत उच्यते। सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमेण तृतीयामेषणां व्याख्याति—अथेत्यादि। अथ प्राणैषणाधनैषणानन्तरं परलोकस्यैषणा परलोकैषणा। परोऽस्माज्जन्ममरणयोः पुनःपुनरावृत्तिस्थानरूपाल्लोकात् भिन्नो लोकः परलोकः। तमिच्छता यया क्रियया प्राप्यते सा परलोकैषणा। तामापद्येत। अस्यामेषणायां परलोकस्य अप्रत्यक्षस्य पुनर्भवा पुनर्भवभेदेन द्विविधस्य मध्ये खल्वपुनर्भवस्य कादाचित्कत्वेनार्य्याणां सम्मतत्वे तथा पुनर्भवस्य दुर्ज्ञेयत्वेन चार्व्वाकादिनास्तिकानामसम्मतत्वेन अपुनर्भवस्य मोक्षस्य सर्व्वसम्मतत्वेन निर्व्विवादात् मोक्षस्तु विस्तरेण न व्याख्यातः। पुनर्भवस्य चार्व्वाकाद्यसम्मतस्य नास्तित्ववादं निरस्यास्तित्वं प्रमाणेन व्यवस्थापयितुमस्य च निश्चयज्ञानार्थं प्रथमतः संशयमेव परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि। यदि च परलोको निश्चयज्ञानविषयः स्यात् तदा न तस्य संशयः स्यात्, यदि च संशयविषयः स्यात् तदा न निश्चितः स्यात, यदि संशयो न स्यात् तदा निश्चयोऽपि न स्यात्; स स एवेति विरोध्यभावे विरुद्धत्वेन ज्ञानाभावात्। तथा च निश्चयज्ञानं प्रति संशयज्ञानस्य हेतुत्वमिति वोध्यम्। न हि उत्पद्यते प्राक् संशयान्निश्चयज्ञानं, वादप्रवृत्त्यभावात्। जन्ममात्रे हि विनोपदेशं न कस्यचिन्निश्चयबुद्धिः प्रवर्त्तते आ हिरण्यगर्भात्। उपदेशो हि भ्रमसंशयच्छेदार्थः। तस्मान्निश्चयज्ञानं प्रति संशयज्ञानं हेतुर्भवति, इत्यत आह—संशयश्चात्रेति। अत्र परलोकेऽनयोर्मध्ये पुनर्भवे संशयश्चेति, वादी वदति। कथं भविष्याम इतश्च्युताः न वेति, प्रतिवादी। इतोऽस्माल्लोकाच्च्युताः कथं भविष्यामो न वा भविष्याम इतिरूपेण संशयः। यद्वा इतश्च्युता इह लोके मृत्वास्माल्लोकाद् गताः सन्तः पुनरिह भविष्यामो वयं न वेति संशयः। कथमिति संशयहेतुं प्रतिवादी पृच्छति। वादी तत्र पुनर्भवे संशयहेतुं दर्शयति—उच्यते इत्यादि। हि यस्मात् एकेऽन्ये मुनयः

चक्रपाणिः—परलोकैषणां व्याकरोति—अथेत्यादि। अत्र च परलोकस्य दुर्ज्ञेयत्वेन चार्व्वाकादि-नास्तिकासम्मतत्वेन च परलोकं प्रमाणेन व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रवृत्तिविषयं संशयमेव तावत् परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि। इतश्च्युता इह जन्मनि मृताः, भविष्यामो जन्मान्तरे इत्यर्थः; संशयहेतुं पृच्छति—कुतः संशयः पुनरिति; वादिविप्रतिपत्तिं

नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति श्रुतिभेदाच्च ।

मातरं पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।
स्वभावं परनिर्म्माणं यदृच्छाञ्चापरे जनाः ॥

प्रत्यक्षपराः प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं नान्यदस्ति किञ्चित् प्रमाणमिति वादिन आहुः । परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य प्रत्यक्षाविषयत्वात् पुनर्भवस्य प्रेत्यभावस्य जन्मान्तरस्येति यावत्, नास्तिक्यमाश्रिताः प्रत्यक्षाविषयत्वाज्जन्मान्तरं नास्ति । जन्मान्तरं हि कर्म्मफलाद्भवति, तस्मात् कर्म्मफलमपि नास्ति ; तद्धि कर्म्मणा वैधेन जायते तस्मात् कर्म्मापि नास्ति । कर्म्म हि पुरुषाद्देहवतो भवति, तत आत्मापि नास्तीति । नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकः तस्य भावो नास्तिक्यमाश्रिताः सन्ति वर्त्तन्ते ।

नन्वेवं चेत् तदा कुतः संशयः स्यात्, पुनर्भवो नास्त्येवेति निश्चयादिति ; अत आह—सन्ति चेति । अत्रापरे इति पूर्व्वम् इत्यनुवर्त्तते । तेनापरे आगमप्रत्ययादेव उपदेशप्रामाण्यात् पुनर्भवमिच्छन्तीति सन्ति चेति वादिविप्रतिपत्तिरेकः संशयहेतुः । अपरस्त्वाह श्रुतिभेदाच्चेति । श्रुतिः प्रतिवादिवचनम् । तस्माच्च संशयश्चात्रेत्यन्वयः । एके पुनर्भवस्य प्रत्यक्षाभावात् परे च श्रुतिभेदाच्च नास्तिक्यवादिनः, अपरे त्वास्तिक्यवादिनः इति संशयः । मातरपितरावेव जन्मकारणमित्येके मुनयो मन्यन्ते, एके तु मुनयः स्वभावमेव जन्मकारणं मन्यन्ते, एके च परनिर्म्माणं जन्मकारणं मन्यन्ते, परे जनास्तु

संशयहेतुमाह—उच्यत इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षैकप्रमाणाः, परोक्षत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वात्, नास्ति पुनर्भवो नास्ति कर्म्मफलं नास्त्यात्मेति, नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिक्यं ; प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलभ्यते घटपटादि, तदेव परमस्ति ; नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण परलोकः, तस्मान्नास्ति परलोक इति नास्तिकाभिप्रायः । अस्ति पुनर्भव इति येषां मतं, तान् दर्शयति—सन्तीत्यादि । सन्ति चेत्यत्र 'अपरे' इति वाक्यशेषः, आगमप्रत्ययादागमप्रामाण्यात्, आगमश्च पुनर्भवप्रतिपादकं 'दानतपोयज्ञ' इत्यादि दर्शयिष्यत्यग्रे । इच्छन्तीत्यत्र 'ये' इति वाक्यशेषः ; एवंभावत्वादिविप्रतिपत्तिरेका संशयकारणं दर्शिता । संशयहेत्वन्तरमाह—श्रुतिभेदाच्चेत्यादि । श्रूयत इति श्रुतिः ; प्रतिवादिवचनमेवं ग्रन्थनिबद्धम् । एतानि च मातापितरावेव जन्मकारणमित्यादीनि पुनर्भवप्रतिक्षेपकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति

इत्यतः संशयः, किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति। तत्र बुद्धिमान् नास्तिक्यबुद्धिं जह्यात् विचिकित्साञ्च ; कस्मात् ?

यदृच्छामेव जन्मकारणं मन्यन्ते। अतः पुनर्भवस्यास्तिक्यवादे संशयः। कीदृश इति आह—किं नु खल्वित्यादि। किं नु भोः पुनर्भवोऽस्ति वा नास्ति इति मे संशय इत्यर्थः। इत्थञ्च पुनर्भवः संशयविषयः प्रत्यक्षमात्र-प्रमाणादिवादिमुनिभिः प्रत्यक्षाविषयत्वेन प्रमेयत्वाभावान्नास्तित्वेनागमप्रमाण वादिभिर्मुनिभिरागमप्रमाणेन प्रमेयत्वाच्चास्तित्वेन च मन्यमानत्वात्। इति पुनर्भवे संशयस्य स्थापना बोध्या।

अत्र पुनर्भवस्यास्तिक्यपक्षस्य साधुत्वेनाश्रित्योपदिशति—तत्रेत्यादि। तत्र पुनर्भवस्य नास्तिक्यास्तिक्यसंशयबुद्धिषु मध्ये, बुद्धिमान् प्रशस्तबुद्धिमान, नास्ति परलोक इति नास्तिवादेनाचरणीं बुद्धिं जह्यात्। ननु परलोकोऽस्तीति मन्यामहे। संशयश्चास्तीति। अत आह—विचिकित्साञ्च जह्यात् संशयञ्च जह्यात्।

पुनर्भव इति यो ब्रूते, तद्वचनेन समं वादिविप्रपत्तिरूपतयैव संशयकारणं भवतीत्यत उक्त-मुपसंहारे 'अतः संशयः' इति। एके मन्यन्ते जन्मकारणमिति। जन्मकारणमितिपदं मातरं पितरं तथा स्वभावं परनिर्म्माणमितिपदत्रयेण सम्बध्यते ; यदृच्छाञ्चापरे जना इत्यत्र मन्यन्ते जन्मकारणमितिपदं सम्बध्यते ; मातापितरावेवात्मान्तरनिरपेक्षावपत्योत्पादने कारणम् ; तेन, पूर्व्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिग्रहरूप आत्मनः परलोको नास्तीति प्रथमवादिनः पक्षः। परिदृश्यमानपृथिव्यादिभावानामेवायं * स्वभावः यतः, संयोगविशेषान्मिलिताः सन्तश्चेतनं पुरुषादिलक्षणं कार्य्यविशेषमारभन्ते, यथा सुराबीजादीनि प्रत्येकममदकारणान्यपि मदकरं मद्यमारभन्ते ; नात्र कश्चिदात्मा विद्यते, यस्य परलोकः स्यादिति स्वभाववादिनो भावः। पर ऐश्वर्य्यादिगुणयुक्त आत्मविशेषः, तेन संसार्य्यात्मनिरपेक्षिणा निर्म्माणं परनिर्म्माणम्, तत्रापि परस्यैवैश्वर्य्यादिगुणयुक्तस्य आत्मविशेषस्य प्रभावाद् भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरमस्तीति परलोका-ऽभावः। यदृच्छा कारणाप्रतिनियमेनोत्पादः, न कारणप्रतिनियमेन कार्य्योत्पादोऽवधारयितुं शक्यतेऽवधारकप्रमाणानां प्रामाण्यानवधारणात् ; तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न वाच्य-मिति यादृच्छिकस्याभिप्रायः।

पुनर्भवास्तित्वपक्षं गृहीत्वा प्राह—तत्रेत्यादि। बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धियुक्तः, नास्त्येव परलोक इति विपर्य्ययज्ञानं नास्तिक्यबुद्धिस्तां जह्यात् ; परलोकविषयो यथा विपर्य्ययो धर्म्मानुष्ठानं प्रति विरोधकः, तथा स्तोकक्रमेणास्ति परलोको न वेति संशयोऽपि धर्म्मानुष्ठानं प्रति विरोधक इत्याह—विचिकित्साच्चेति। विचिकित्सां जह्यादिति सम्बन्धः, विचिकित्सा

* भूतानामिति पाठान्तरम्।

प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते। यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ।

अत्र वादी आह कस्मादिति। तत्र हेतुमाह—प्रत्यक्षमित्यादि। प्रत्यक्षपरा मुनयो यदि प्रमाणान्तराण्यनुमानादीनि न मन्यमानाः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं मन्यमानाः पुनर्भवो नास्तीति वदन्ति, तज्ज्ञत्वात् तन्न ग्राह्यम्। हि यस्माद् प्रत्यक्षमल्पं ; पञ्चविधं—चाक्षुषं श्रावणं त्वाचं रासनं घ्राणजमिति। अनल्पमपरिसंख्येयमप्रत्यक्षमस्ति वर्त्तते। नन्वप्रत्यक्षं यदनल्पं भवद्भिरुच्यते, तत् अप्रमेयमस्तीति। अत आह—यदित्यादि। आगमानुमानयुक्तिभिः प्रमाणैर्यदुपलभ्यते तदप्रत्यक्षं वस्तु यावदनल्पमागमादिप्रमाणैः प्रमेयमस्ति इति भावः। एतेन यथैवाव्यभिचारिणोऽव्यपदेश्यस्य व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्येन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षोत्पन्नस्य प्रमाजनकत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वं भवति, तथैवाव्यभिचारिप्रमाणकत्वेनागमादीनि प्रमाणान्येव भवन्तीति ज्ञापितम्।

नन्वप्रत्यक्षं यावद्भिरागमादिप्रमाणैः प्रमेयाणि वस्तूनि सन्तीत्युच्यते, तानि न सन्तीति मन्यामह इति ख्यापयितुमाह—यैरित्यादि। यैरेवेन्द्रियैश्चक्षुरादिभिस्तावत् प्रत्यक्षं रूपादिकमुद्भूतमुपलभ्यते ज्ञायते भवद्भिर्यतस्ततस्तान्येव इन्द्रियाणि सन्ति च वर्त्तन्त एव। ननु न सन्तीति वक्तुं शक्यते भवद्भिः प्रत्यक्षाभावात् तानि चाप्रत्यक्षाणि। किन्तु प्रमेयाणि सद्भावात्। तस्माच्चक्षुरादीनां प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थमागमादीनि प्रमाणानन्तराण्यवश्यमन्तव्यानि भवन्ति। ननु प्रत्यक्षं षड्विधं मानसेन सह चाक्षुषादीनि इति सुखदुःखादिवदिन्द्रियादीनि मानसप्रत्यक्षाणि भवन्ति। मनसो हि चिन्त्यमर्थ इति चेत् न। चक्षुरादिप्रमाणानन्तरावगतानामेवानुबोध्यस्य चिन्त्यत्वात् न त्वनवगतस्य। ननु

सन्देहः ; सा चेह प्रकृतत्वात् परलोकविषयैव। अत्रैव हेतुप्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह—कस्मादित्यादि। अप्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवादिमतं दूषयति—प्रत्यक्षमित्यादि। यथा प्रत्यक्षं प्रमाणमव्यभिचारिप्रमाजनकत्वेन, तथा आगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाजनकत्वात् प्रमाणान्येव ; ततश्च प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्तित्वं व्यवस्थाप्यते तन्न युक्तमिति प्रकरणार्थः। पुनर्भवसाधकानि चागमादीन्यग्रे वक्ष्यमाणानि सन्त्येवेति भावः ; आगमादीनि लक्षणतोऽग्रेऽभिधास्यन्ते। प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि यान्यन्यप्रमाणसिद्धानि सन्ति तान्याह—यैरेवेत्यादि। प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षविषयो घटादिः ; सन्तीतीन्द्रियोपक्रमणीयोक्तानुमानगम्यत्वादिति बोद्धव्यम्।

सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षात् आवरणात् करणदौर्ब्बल्यान्मनोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इन्द्रियस्य प्रत्यक्षाः सुखादयश्चात्मप्रत्यक्षा इव प्रत्यक्षाण्येवेन्द्रियाणीति, यतश्चक्षुरादीनि गोलकादिरूपाणि। न हि गोलकादिभ्यो भिन्नानि सन्त्यप्रत्यक्षाणि कानिचिदिन्द्रियाख्यानीति न वाच्यम्, इन्द्रियोपक्रमे तस्य निरस्तत्वात्। वातादिदोषानुपहताधिष्ठानानां वाताद्युपहतेन्द्रियाणां प्रत्यक्षत एव प्रत्यक्षज्ञानाभावाच्च। तस्मादधिष्ठानव्यतिरिक्तानि सन्त्यप्रत्यक्षाणीन्द्रियाणि चक्षुरादीनीति।

तथा सति चाह—सताञ्चेत्यादि। नास्तिकस्य प्रत्यक्षविषयीकृतत्वेन वर्त्तमानानां रूपाणां शब्दादीनामतिसन्निकर्षादतिनैकट्यात् प्रत्यक्षानुपलब्धिः प्रत्यक्षेण न ज्ञानं दीपस्येव चक्षुरादेस्तेजःप्रभृतीनामतिसन्निकृष्टे देशे प्रसारणाभावात्। यथा नयनार्पितकज्जलपक्ष्मादीनामदर्शनं तथातिविप्रकर्षादतिदूरत्वात् चक्षुरादेर्ज्योतिरादेर्गत्यभावात् प्रत्यक्षानुपलब्धिः। यथा अत्यूर्द्ध्वं गतानामुड्डीयमानानां पक्षिणामदर्शनम्। तथा तेषामावरणादाच्छादनाच्चक्षुरादीनां सञ्चाराभावेनालोकनाभावान्न प्रत्यक्षोपलब्धिः। यथा जलदाद्यन्तर्गतानामदर्शनं तथा तेषां करणदौर्ब्बल्याच्चक्षुरादिकरणानां कालेनाल्पशक्त्या प्रागभावात् पूर्व्वं यथाभूतानां रूपादीनां प्रत्यक्षमुपलब्धिस्तथाभूतानां न प्रत्यक्षोपलब्धिः, यथानेन दूरस्थं दृष्टवता वार्द्धक्ये देशहस्तदूरेणापि न दृश्यते वस्तु, तथा मनोऽनवस्थानात् एकेनेन्द्रियेण अर्थान्तराभिनिविष्टस्य मनसोऽन्यत्रार्थेष्वभिनिवेशाभावात् तेषां तदन्यचाक्षुषादीनां रूपादीनां

इतश्च प्रत्यक्षानुलब्धिर्न वस्त्वभावनिश्चयकारिकेत्याह—सतामित्यादि। सतामित्यग्रे वक्ष्यमाणातिसन्निकर्षाद्यभावे प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः; प्रत्यक्षानुपलब्धिरित्यतिसन्निकर्षादिभिः सह प्रत्येकमभिसम्बध्यते; अतिसन्निकर्षादनुपलब्धिर्यथा नयनगतकज्जलादेः, अतिविप्रकर्षाद् यथा दूराकाशगतस्य पक्षिणः, आवरणाद् यथा नद्यादिपिहितस्य घटादेः, करणदौर्ब्बल्याद् यथा कामलाद्युपहतस्य चक्षुषः पटशौक्ल्याद्यप्रतिभानं, मनोऽनवस्थानाद् यथा कान्तामुखनिरीक्षणप्रहितमनसः पार्श्वागतानां वचनानवबोधः, समानाभिहाराद् यथा विल्वराशिप्रविष्टस्य विल्वस्येन्द्रियसम्बन्धस्यापि भेदेनाग्रहणम्, अभिभवाद् यथा मध्यन्दिने उल्कापातस्य; सौक्ष्माद यथा त्रिचतुर्हस्तप्रमाणदेशवर्त्तिनः क्रिमिविशेषलिक्ष्यादेरग्रहणम्।

तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति । श्रुतयश्चैता न कारणं युक्तिविरोधात् ।

प्रत्यक्षानुपलब्धिः, यथा वीणादिवाद्यश्रवणासक्तचित्तस्य पार्श्वस्थानां वाक्यांश्रवणम्, कान्तामुखमीक्षणासक्तचित्तस्य वा पार्श्वस्थपुरुषाणामदर्शनम् । एतेन नास्तिकस्य मनःसन्निकर्षमन्तरेण प्रत्यक्षोपलब्धिवादो निरस्तः । ननु यद्यतिसन्निकृष्टानां ग्रहणयोग्यसन्निकर्षेण प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तदाति-विप्रकृष्टानां ग्रहणार्हसन्निकर्षेण प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तथा चावरणाच्छन्नाना-मावरणोद्घाटेन प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । तथा च चक्षुरादिदौर्बल्ये ग्रहण-योग्यसन्निकर्षेण रूपाणां प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तथा मनोऽनवस्थानदशायाञ्च पार्श्वस्थानां प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । भवतु ! किन्तु कलायादिराशिप्रविष्टानां कलायादीनां रूपाणां ग्रहणार्हसन्निकर्षेण नातिसन्निकर्षेण नातिविप्रकर्षेण अनावरणेन करणादौर्बल्येन मनसोऽनवस्थानाभावेन च समानाभिहारात् समानस्वरूपतया भेदज्ञानाभावादयं कलायो मम नायं ममेति निश्चयप्रत्यक्षोप-लब्धिर्न स्यात् । यदि च समानाभिहृतानामिन्द्रियसन्निकर्षेण प्रत्यक्षमुप-लब्धिरस्ति कलायत्वादिरूपेणैव न मदीयादितत्तत्कलायत्वेन तस्मात् तदप्रत्यक्षं निश्चयत्वाभावात् । किन्तु मध्यन्दिनोदितनक्षत्रादीनां सतां रूपाणां सूर्य्य-करादिनाभिभवान्न प्रत्यक्षोपलब्धिः । यद्यभिभवाभावे प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तदस्तु । किन्त्वतिसूक्ष्माणां लिक्षादिक्रिमीणां द्व्यणुकादिलक्षणानां सतां रूपाणामतिसौक्ष्म्यात् चक्षुर्मानतोऽन्यप्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । दर्पणविशेषेण पुनः प्रत्यक्षत्वेनोपलब्धौ तेषां प्रमेयत्वसत्त्वात् । द्व्यणुकात्मकानां हि दर्पणादि-विशेषेण त्रसरेण्वादिस्वरूपेण प्रत्यक्षोपलब्ध्यां सत्यां परमाण्वात्मकानान्तु द्व्यणुकात्मकत्वेनैव प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् न तु त्रसरेण्वादिरूपेण प्रत्यक्षजनक-दर्पणविशेषोऽस्ति । तेन दर्पणविशेषेणापि परमाणोः परमाणुत्वेन प्रत्यक्षोप-लब्धिर्न सिध्यति ।

अथ निगमयति—तस्मादित्यादि । पञ्चेन्द्रियाणां प्रत्यक्षाभावात् सताञ्च भावानामतिसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षानुपलब्धेश्च प्रत्यक्षमेवास्ति, "नान्यदस्ति प्रमाणम्" इति वचनमपरीक्षितं परीक्षकैरप्रमाणीकृतं भवति । इत्थञ्च

सम्प्रति युक्तिभेदवादिमतं दूषयति—श्रुतयश्चेत्यादि । न कारणमिति न युक्तं कारणमित्यर्थः ;

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि सञ्चरेत्।
द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्व्वो वावयवेन वा॥
सर्व्वश्चेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत्।
निरन्तरं, नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः॥

प्रत्यक्षातिरिक्त प्रमाणमवश्यं स्वीकार्य्यं भवति। आगमप्रत्ययादेव ये पुनर्भव-मिच्छन्ति, तदागमतो भिन्नश्रुतिरप्यस्ति—नाप्रत्यक्ष प्रमाणमिति। ततो नास्ति परलोक इति यद्वदन्ति तद्दूषणायाह—श्रुतयश्चैता इत्यादि। "मातरं पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्" इत्यादयः श्रुतयश्च न कारणं परलोक-नास्तित्वस्थापनायाम्; कस्मात्? युक्तिविरोधात्, बहुकारणोपपत्तितस्तत्त्व-ज्ञानार्थमूहविरोधात्।

युक्तिविरोधं दर्शयितुमाह—आत्मा मातुरित्यादि। "मातरं पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्" इति यां श्रुतिमाश्रित्य ये त्विदमाहुः। "सिद्धैव चेतना बीजपुरुषा अनेके वैको वायमाहुरादित्यमादिभूतत्वात्, स एवार्द्धेन नारी भूत्वा तस्यां विराजमसृजत्" इत्येवं पारम्पर्य्यजाता इमे मातापितृभ्यां जायन्ते संहतरूपा न चैषां सन्त्यात्मानः। जायमानेष्वात्मसञ्चाराच्चैतन्यादयो भव-न्तीति चेत् तदा यदि मातुर्य आत्मा यो वा पितुरात्मा स एवापत्यं सञ्चरेत, तदा द्विविधं यथा तथा किमात्मा सञ्चरेत्? तत्र किं सर्व्व एवात्मा सर्व्वांशेनैव सञ्चरेत्? अथवावयवेन कियदंशेन सञ्चरेत्? चेत् सर्व्वांशे-नात्मापत्यं सञ्चरेत् तदा मातुश्चेदात्मा सर्व्वांशेन सञ्चरेत् ततो मातुर्मरणं भवेत्, यदि पितुरात्मा सर्व्वांशेन सञ्चरेत् तदा पितुर्वा मरणं भवेत् इत्येको युक्तिविरोधः। अपरश्चायं युक्तिविरोधः। यद्यवयवेन कियदंशेन

युक्तिविरोधादुपपत्तिविरोधात्। अपत्यशरीरे मातापित्रोः कारणत्वमनुमतमेव, यतस्तथाविधौ मातापित्रोः कारणत्वे सत्यपि चैतन्यहेतोरात्मनः परलोकादागमने प्रेत्यभावोऽखण्डित एवेति। चैतन्यमपत्यस्य, मातापित्रोरपि चैतन्यहेतुर्य आत्मा तत एव भवतीति यो मन्यते, तं प्रत्याह, आत्मा मातुरित्यादि। द्विविधं द्विप्रकारं, सर्व्व इति मातरं पितरं परित्यज्यापत्यं गच्छेत्; अव-यवेनेति एकोऽवयवो वा आत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत्, अन्यश्चैकदेश आत्मनोऽपत्यं गच्छेत्। प्रथम-पक्षे दूषणमाह—सर्व्वश्चेदित्यादि। निरन्तरमिति च्छेदः, निरन्तरं तत्कालमेव, यदि मातुरात्मा अपत्यं सञ्चरेत्, तदा तत्कालं मातुर्मरणं, यदि तु पितुरात्माऽपत्यं सञ्चरेत्, तदा तत्कालमेव पितुर्मरणं स्यादिति। द्वितीयं पक्षं दूषयति—नावयव इत्यादि। सूक्ष्मस्य

बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
येषाञ्चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥

आत्माऽपत्यं सञ्चरेदित्युच्यते तदा तदसम्भवः; कस्मात? सूक्ष्मस्य च यत आत्मनो निरन्तरमेव कश्चिदवयवो नास्ति। कथमवयवेनात्मापत्यं सञ्चरेदिति? परमाणुसंयोगे हि भवत्यवयवः, स खण्डः, परमाणुस्तु अखण्डः।

यदि चात्मसञ्चारं नोक्त्वा बुद्धिमनसोरन्यतरस्य सञ्चाराच्चैतन्यादयो भवन्तीत्युच्यते, तत्राप्युच्यते—बुद्धिरित्यादि। बुद्धिर्मनश्चेति द्वे यथात्मा सूक्ष्मो निर्णीत आप्तैस्तथैव बुद्धिमनसी सूक्ष्मे निर्णीते। तयोरन्यतर-सञ्चारेऽपि सर्व्वांशेन सञ्चारे निर्ब्बुद्धित्वं निर्मनस्त्वं वा मातुः पितुर्वा स्यात्। अवयवेन सञ्चारस्तु न सम्भवति, सूक्ष्मत्वेनावयवाभावात्। इत्यपरो युक्तिविरोधः। एवमपरश्च युक्तिविरोधोऽयम्—येषामित्यादि। येषामेषा "मातापितरौ जन्मकारणम्" इत्येवं मतिस्तेषां प्राणिजन्मनि चतर्व्विधा योनिर्नास्ति। जराय्वण्डस्वेदोद्भिद्भेदाच्चतुर्व्विधा प्राणिनां मुत्पत्तौ योनिरुक्ता। जरायुजानां देवनरादीनामण्डजानां पक्ष्यादीनाञ्च स्तो मातापितरौ, न तु स्वेदजोद्भिज्जानामित्येवं युक्तिविरोधात् प्राणिजन्मनि मातापितरौ कारणम्। "नात्मास्ति कारणम्" इति श्रुतिः परलोकनास्तित्व-स्थापने कारणं न भवति।

इत्यस्थूलस्य, स्थूलानां पृथिव्यादीनामवयवा भवन्ति, न तु सूक्ष्माणामाकाशकालमनोबुद्धि-प्रभृतीनां; ततश्चावयवाभावादात्मनोऽवयवेन सञ्चरणं दूरमपास्तमित्यर्थः। अथ शङ्क्यते, मा आत्मा मातापित्रोः सञ्चरतु, बुद्धिस्तु तयोर्मनो वापत्यं सञ्चरतु, अत एवापत्यस्य चैतन्यं भविष्यतीत्याह—बुद्धिर्मनश्चेत्यादि। निर्णीते व्यवस्थापिते प्रमाणेन, किम्भूतेने-त्याह, यथैवात्मा निरवयवत्वेनावयवसञ्चरणाक्षमस्तथा तत्कालमेव मातापितृपरित्यागप्रसङ्गेन कार्त्स्न्येनापि सञ्चरितुमक्षमः, तथा ते अपि बुद्धिमनसी निरवयवत्वात् नैकदेशेन सञ्चरेयातां, मातापित्रोस्तत्कालमेवाऽबुद्धिमत्त्वामनस्कत्वप्रसङ्गाच्च न कार्त्स्न्येन सञ्चरेयातामिति भावः। दूषणान्तरमाह—येषामित्यादि। मातापितरावेवापत्ये चैतन्यकारणमित्येवंरूपा; चतुर्व्विधा योनिरिति जरायुजाण्डजसंस्वेदजोद्भिज्जलक्षणा; एवं मन्यते—संस्वेदजानां मशकादीनां तथो-द्भिज्जानां गण्डूपदादीनां चेतनानां मातापितरौ न विद्येते, ततस्तेषामचैतन्यं स्यात्, माता-पित्रोश्चेतनकारणयोरभावादिति।

विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूना यत् स्वलक्षणम्।
संयोगे च विभागे च तेषां कर्म्मैव कारणम्॥

अथापरा श्रुतिरियम्। प्राणिनां जन्मकारणं स्वभाव एव; नात्मास्ति जन्मकारणम्, तस्मान्नास्ति परलोकः। स्वभावादेव हि जायमानेषु प्राणिषु चैतन्यादयो जायन्ते—इति ये वदन्ति, तत्र युक्तिविरोधं दर्शयति, विद्यादित्यादि। प्राणिनामुत्पत्तौ कारणं षड़ेव धातवः—पञ्च महाभूतान्यात्मा चेति। तेषां षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणं तत् स्वाभाविकं स्वभावजं विद्यात्। अनभिव्यक्तशब्दश्लक्ष्णसूक्ष्मलघुमृदुगुणमार्दवशौषिर्य्यलाघवकर्म्मकृल्लक्षणमाकाशं स्वभावसिद्धं न तु चैतन्यादिकर्म्मकृल्लक्षणम्। वायुः पुनरनभिव्यक्त-लघुशीतरुक्ष-खरविशद-सूक्ष्माभिव्यक्तस्पर्शगुणरौक्ष्यग्लानि-विचारवैशद्यलाघव-कृल्लक्षणः स्वभावसिद्धः, न तु चैतन्यादिकृल्लक्षणः। तेजस्त्वनभिव्यक्त-तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदाभिव्यक्तरूपगुणदाह--पाकप्रभाप्रकाशवर्णकृल्लक्षणं स्वाभाविकं न तु चैतन्यादिकृल्लक्षणम्। आपश्चानभिव्यक्त-द्रवस्निग्ध-शीत-मन्द-सर-सान्द्र-मृदु-पिच्छिलाभिव्यक्त-रसगुण-स्नेहोपक्लेश-बन्धविष्यन्द-मार्दवप्रह्लादकृल्लक्षणाः स्वभावसिद्धा न तु चैतन्यादिकृल्लक्षणाः। पृथिवी चानभिव्यक्तगुरुखरकठिनमन्दास्थिरविशदसान्द्रस्थूलाभिव्यक्तगन्धगुणसंघातोप-चयगौरवस्थैर्य्यकृल्लक्षणा स्वभावसिद्धा न तु चैतन्यादिकृल्लक्षणा। आत्मा तु चेतनालक्षणः सत्त्वभूतगुणेन्द्रिययोगाच्चैतन्यादिकृत्स्वभावसिद्धः। तत्रात्मान-मन्तरेण केवलपञ्चभूतारब्धे प्राणिनि कथं चैतन्यादयः स्युरिति? तत्राहुः स्वभावकारणवादिनः—पाञ्चभौतिकशुक्रशोणिताहारजरससंयोगे पञ्चभिरेव भूतैर्जायमाना देवनरादयः खलु देवनरादिस्वभावेन चेतनाः, घटादयस्त्वचेतनाः

स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं दूषयति—विद्यादित्यादि। स्वभावकृतं स्वाभाविकं, षण्णां धातूनामिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां, एषाञ्च धातुत्वं शरीरधारणात् जगद्धारणाच्च; स्वलक्षणमात्मीयमव्यभिचारि लक्षणं, यच्च पृथिव्याः काठिन्यादि, अपां द्रवत्वादि, तेजस उष्णत्वादि, वायोस्तिर्य्यग्गमनादि, आकाशस्याऽप्रतिघातादि, आत्मनो-ज्ञानादि; एतेन, एतदेव परमेषां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदात्मरहितानामेषाञ्चैतन्यमपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति; ततश्च यत् प्रत्येकं भूतानां न सम्भवति तन्मिलितानामपि न सम्भवति चैतन्यं, यतः, भूतानामपि संयोगादपि चैतन्यसम्भवे बहूनि चेतनानि स्युर्बाल्याद्य-वस्थाभेदात्, ततश्च ज्ञातृभेदात् प्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति भावः, आत्मसम्बन्धेन तु चैतन्यं

घटादिस्वभावेन जायन्ते। इति नास्त्यात्मा, ततो नास्ति परलोकः, नास्ति च पुनर्भव इति। तत्राभिधीयते—न स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानामापेक्षिकत्वात्। अपेक्षाकृतमापेक्षिकम्। भावानां स्वेन भावेन जन्मसिद्धिर्न भवति कारणान्तरापेक्षिकत्वात्। स्वो भावो धर्म्मः स्वभावः। कः पुनः स्वो धर्म्मो भावानाम्? यद्‌यत् स्वस्वलक्षणयुक्तमाकाशादीनां तथान्येषाञ्च यद्‌यत् स्वस्वलक्षणं तत्तत् सर्व्वं तस्य स्वभावः। तेषां खल्वाकाशादीनां विनात्मानं चैतन्यकृत-स्वभावाभावाद्देवनरादिषु तैरारब्धेषु चैतन्यादिसम्भवो न स्यात्, अपेक्षते च चैतन्यहेतुमात्मानमेव। तत्राहुः स्वभावकारणवादिनः—भावानां स्वभावः स्वरूपम्। स्वं रूपं देवनरादिरूपं चेतनं तत्स्वरूपेण देवनरादयो जायन्ते विनात्मानं पञ्चभिरेव भूतैरिति स्वभाव एव जन्मकारणं नात्मा। तस्मात् नास्त्यात्मा नास्ति परलोको नास्ति च पुनर्भव इति। तत्राह न स्वभाव-सिद्धिर्भावानामापेक्षिकत्वात्। स्वभावस्तत्र चेतनानां जन्मसिद्धौ किमपेक्षते. इत्यत आह—संयोगे चेत्यादि। चेतनस्यारम्भे विनात्मानं पञ्चभिर्भूतैः अचेतनैस्तेषां पञ्चानां संयोगे च विभागे च पुनःपुनः संयोगविभागाभ्यां देवनरादिस्वरूपस्य निर्म्माणे तेषां कर्म्मैव तत्संयोगविभागे कारणमपेक्षणीयं भवति। सत्यपि भूतानां क्रियावत्त्वे तेषामचेतनत्वात् प्रवृत्त्यसम्भवो विना चैतन्यहेतुमात्मानमिति। तत्र चेदुच्यते—यथाकाशादिष्वनभिव्यक्ताश्लक्ष्णत्वा-दयो गुणास्तथा चैतन्यादयोऽप्यनभिव्यक्ताः सन्ति। कार्य्यारम्भे पञ्चानां संयोगे श्लक्ष्णत्वादिवदभिव्यज्यन्ते। ततः कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्ट इति। नैवम्, अनभिव्यक्तश्लक्ष्णत्वादिगुणवदाकाशादीनां कस्याप्यनभिव्यक्त-चैतन्यगुणानामाप्तैरुपदेशस्याभावात्। तत्रापि चेदुच्यते—पृथिव्यादीना-मुपचयसंघातादिकर्म्मभिरारभ्यमाणे देवनरादौ कार्य्यविरोधित्वात् कर्म्मणः स्वविरुद्धं कर्म्म चैतन्यादिकारम्भकत्वं मदशक्त्यारम्भकत्ववद्गुडा-दीनां मद्यकराणामिति। तत्र चेदमुच्यते—चैतन्यादीनां कर्म्मजत्वेन कर्म्मत्वप्रसङ्गो गुणत्वञ्च न स्यात्। द्रव्यगुणयोर्हि सजातीयारम्भकत्वं द्रव्याणि हि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं, कर्म्मासाध्यं कर्म्म न विद्यते। तस्मात् आत्मनाधिष्ठितानि पञ्च भूतानि चेति तानि स्वस्वकर्म्मभिः कृतसंयोग-

सम्मतमेव, परं; तत्रापि गर्भोत्पत्तौ भूतानामात्मसम्बन्धे तथा मरणे भूतानामात्मनो वियोगे कर्म्मं जन्मान्तरकृतं कारणं, नान्यत्; उक्त तत्तत् तत्संयोगकारणजन्मान्तरकृतकर्म्मस्वीकाराद्

अनादेश्चेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्म्मितिः।
पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्म्मितिः॥

विभागाभ्यां चेतनान् देवनरादीनारभन्ते इति युक्तिविरोधाज्जन्मकारण स्वभावमेवेति श्रुतिर्न कारणं परलोकनास्तित्वस्थापनायामिति।

अथ परनिर्म्माणवादिन आहुः—स्वभावमात्रं जन्मकारणं नास्तु। परनिर्म्माणन्तु जन्मकारणम्। परो ह्येकः कश्चित् पुरुषः प्रसिद्धोऽमितसङ्कल्पोऽस्ति स्रष्टा। स एव खलु मनः शरीरं निर्म्मोति यथा तथा चात्मानमपि निर्म्माय चेतनं सर्व्वं देवनरादिकं निर्म्मोति सङ्कल्पादेव, तस्मान्नित्य आत्मा नास्ति ; य इतः प्रेत्य परलोकं गत्वोषित्वा भोगावसाने पुनरिह भवतीति। तन्नित्यस्यात्मनो नास्तित्वान्नास्ति परलोको नास्ति कर्म्म नास्ति कर्म्मफलं नास्ति प्रेत्यभाव इति। अत्र युक्तिविरोधं दर्शयति—अनादेरित्यादि। अनादिः खलु चेतनाधातुरव्यक्तं नाम सदसदात्मकं नित्यम् ; स आत्मा नित्यस्तस्य परनिर्म्मिति नेष्यते नोपपद्यते। यदि हि पूर्व्वप्रसिद्धः स आत्मा न वर्त्तते परस्तु पुरुषः किमुपादानमात्मानं निर्म्मोति यतश्चैतन्यादीनि जायन्ते न च भूतैरचेतनैश्चेतनं शक्नोति निर्म्मातुं भूतानां चैतन्यादिलक्षणत्वाभावात्। संघाते च मदशक्तिवन्न कार्य्यविरोधिना कर्म्मणा सविरुद्धं कर्म्मपदार्थश्चैतन्यादिगुणत्वात्। स च परः पुरुषः खलु नात्मा कथं चेतनः सम्भवति इत्यत आह—पर आत्मेत्यादि। परशब्देनेह खल्वात्मा स एव निर्म्मातीति हेतुश्चेदिष्टः स्याद् भवतां तदास्माकं मतेऽप्यस्तु परनिर्म्मितिः। तस्मादात्मास्ति नित्यः। स एव काले स्थूलमिदं शरीरं विहायेतः प्रेत्य लोकान्तरं गत्वोषित्वेह कृतकर्म्मणः फलमुपभुज्य तत्र भोग्यभोगावसानेऽत्र भोग्यभोगार्थमिह पुनर्भवतीति सिध्यति। तस्मादस्त्यात्मा नित्यः, कर्म्म चास्ति, कर्म्मफलञ्चास्त्यस्ति च परलोकोऽस्ति च पुनर्भव इति।

प्रेत्यभावः स्वीकृतो भवतीति भावः। परनिर्म्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि। अत्र परनिर्म्माणपक्षे शरीरस्यात्मरहितस्य परेण निर्म्माणं वाभिप्रेतं स्यात्, आत्मनो वापि परेण निर्म्माणमभिप्रेतं स्यात् ; तदात्मनः परनिर्म्माणं दूषयति—अनादेरिति। नित्यस्य चेतनाधातोरित्यात्मनः, नेष्यते नित्यस्योत्पादककारणाभावादिति भावः, नित्यत्वञ्चात्मनः शारीरे प्रतिपादयिष्यति। अथ शरीरमात्रस्य निर्म्माणमभिप्रेतं तदनुमतमेव, परेणात्मना धर्म्माधर्म्मसहायेन तस्य क्रियमाणत्वादित्याह—पर इत्यादि। हेतुरिति शरीरोत्पादे हेतुरिष्ट इत्यर्थः, अस्तु परनिर्म्मितिरीदृशी

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्त्ता कारणं न च ।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म्म कर्म्मफलं न च ॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।
पातकेभ्यः परञ्चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥

इत्येवं परनिर्म्माणवादनिरासे प्राणिनां जन्मकारणं यदृच्छामाहुरपरे ये जनास्तत्रापि युक्तिविरोधं दर्शयति—न परीक्षेत्यादि। अपरे ये जना भाषन्ते प्राणिनां जन्मकारणं यदृच्छेति। या इच्छा यदृच्छा नाम यथा यस्य जन्म तथा तस्य जन्म स्यादकारणं देवनरादीनां स्वस्वलक्षणचैतन्यादिमत्त्वेन जन्म स्यादितरेषामचेतनत्वेन। नास्ति तु तत्र कारणमाकस्मिकमेव जन्म सर्व्वेषामिति। तत्रायं युक्तिविरोधः। यदृच्छोपहतात्मन उपहत आत्मा नास्त्यात्मेति यस्य तस्य नास्तिकस्य न परीक्षास्ति, प्रमाणं नास्तीति चेत् तदा परीक्ष्यमपि नास्ति, परीक्षणीयाभावात् तु मातृपितृदुहितृभगिनीदारगुरुवृद्धसिद्धादिरूपेण परीक्षणाभावे यदृच्छाचरणप्रसङ्गः स्यात्। नास्ति च तस्य कर्म्म यत् कृत्वा शुभाशुभं फलं प्राप्नोति। नास्ति हि तस्य कर्म्मफलं शुभमशुभं वा।

प्रेत्यभावावबोधिनीति भावः; एवं मन्यते, परेणैश्वर्य्यादिगुणयुक्तेनात्मविशेषेणैतच्च शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुभूतानतिरिक्तात्मसम्बन्धमन्तरा चेतनायुक्तं कर्त्तुं न पार्य्येत, घटादिवत् अचेतनत्वप्रसङ्गात्; चेतनाहेतुश्चात्मा नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन जन्मान्तरसम्बन्धिनमात्मानं गृहीत्वा शरीरं चेतनं परः करोतीति स्वीकरणीयम्। एवमपि चेश्वरदरिद्रादिजगद्वैचित्र्यदर्शनात् आत्मनो धर्म्माधर्म्मयोगवैचित्र्यं कल्पनीयम्। तथाच सत्यात्मन एव धर्म्माधर्म्मसहायता अवश्यं स्वीकरणीया, तस्मात् स एव शरीराद्युत्पत्तौ कारणमस्तु, किमपरेणेहात्मविशेषकल्पनेन; यदि वा, एवमात्मन्यनेकजन्मसम्बन्धिनि संसारहेतुधर्म्माधर्म्मगुणशालिनि सिद्धे अस्तु सोऽप्यात्मा विशेषकारणमतो न काचित् क्षतिरिति।

यदृच्छावादिमतं दूषयति—न परीक्षेत्यादि। यदृच्छावादी खल्वेकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणिकत्वात् प्रमाणं विनैव यत् किञ्चिद् ब्रुवतो न श्रद्धेयं वचनं भवति, तस्मादुपेक्षणीयमिति प्रकरणाभिप्रायः; यदृच्छयाऽपरिस्थितपक्षतयोपहत इहलोकपरलोकानुपयुक्त आत्मा यस्य स यदृच्छोपहतात्मा, तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतूनां प्रमाणानामभावादित्यर्थः, परीक्ष्यमपि नास्ति परीक्षकप्रमाणाभावादेव; एवं कर्त्तापि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणास्वीकारादिति भावः। तथा सर्व्वजनसिद्धा देवादयोऽपि न सम्भवन्तीत्यभिधानेन नास्तिकस्य वर्ज्जनीयत्वं दर्शयति; पातकेभ्यो ब्रह्मबधादिभ्यः परं श्रेष्ठं,

तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्व्वं यथातथम्। इति ॥ ५ ॥

द्विविधमेव खलु सर्व्वं सच्चासच्च। तस्य चतुर्व्विधा परीक्षा—

यतस्तस्य कोऽपि कर्त्ता नास्ति यः कर्म्म करोति यत् कर्म्म परत्र शुभाशुभं फलति। यतश्च यदृच्छया सर्व्वं भवति तस्मात् किमपि कारणं नास्ति। कारणाभावाद् यथेष्टाचरणे सुकृतदुरिताभावाद् देवर्षिसिद्धादीनां पूज्यापूज्यानाम् अभावात्। कथं न मातापित्रादिषु सदसत्कर्म्माण्याचरति। तस्य हि नास्तिकस्यात्मैव नास्ति य इतः प्रेत्य परलोकं गत्वा शुभाशुभञ्च फलं प्राप्नुयात्। वदति च नास्ति कर्म्म नास्ति कर्म्मफलमिति कुरुते च मातरि दुहितरि भगिन्यां दारेषु मातृत्वादिव्यवहारं न यथेष्टाचरणमिति, तस्मादेष यो नास्तिकग्रहः। एतत् खलु पातकेभ्यः परमुत्कृष्टं पातकम्। तस्मादेताम् अमार्गप्रसृतां सज्जनगतिपथभिन्नपथप्रगतां नास्तिकस्य मतिं बुधो विमुच्य सतां जनानां बुद्धिप्रदीपेन यथातथं सर्व्वं पश्येदिति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एवं नास्तिकनिरासे सति सतां कीदृशी बुद्धिर्यया प्रदीपभूतया खल्वालोककारिण्यालोके सति यथातथं सर्व्वं पश्येदिति। अतः प्रथमतः परीक्षामाह—द्विविधमित्यादि। सर्व्वमिति प्राङ्महानिर्व्वाणप्रलयाद् यदासीच्छक्तिरेव परं ब्रह्म तदादेरतदन्तं निखिलं द्विविधमेव प्रतीयमानं भवति। कथमिति तदाह—सच्चासच्चेति। अस्तीति सद्वस्तु परीक्ष्यमपरीक्ष्यञ्च। तत्रापरीक्ष्यमलौकिकं वस्तु शक्तिर्ब्रह्म सदेव। ततो जातं लोहितमिव तेजः शुक्ला इवापः कृष्णमिवान्नं, तल्लोहितशुक्लकृष्णवदाभासतेजोऽबन्नोपाहिता सा शक्तिः परमसूक्ष्मधन्न्यवरुद्धा लोहितशुक्ल-

नास्ति परलोक इत्यादिको ग्रहो नास्तिकग्रहः; नास्तिकबुद्ध्या हि उच्छृङ्खलप्रायः पुरुषः सर्व्वमेव पातकं करोतीति भावः। नास्तिकतापरित्यागेन यथाकर्त्तव्यमाह—तस्मादित्यादि। एतामिति नास्तिकबुद्धिम्, अमार्गे अधर्म्मे प्रसृता अमार्गप्रसृता, बुद्धिरेव प्रदीपो बुद्धिप्रदीपः, तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन पश्येदित्यर्थः, यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमाणान्यवतारयति—द्विविधमित्यादि। सर्व्वमिति यत्किञ्चित्प्रमाणप्रतीयमानं, तद् द्विविधम्। तद्द्वैविध्यमाह—सच्चासच्च। सदिति विधिविषय-प्रमाणगम्यं भावरूपम्, असदिति निषेधविषय-प्रमाणगम्यम् अभावरूपं, परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते वस्तुस्वरूपमनयेति परीक्षा, प्रमाणान्याप्तोपदेशादय उत्तरग्रन्थे

आप्तोपदेशः प्रत्यक्षम् अनुमानं युक्तिश्चेति। आप्तास्तावत्—

कृष्णवदाभासा गायत्री भगवती दुर्गा सा पुनर्विद्या शान्तिः प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वैकीभूय परमव्योमरूपः परमात्मा शिवो बभूव। तस्य ज्योतीरूपा सा गायत्री तेजोऽवच्छिन्नांशेन तस्यैव ज्ञान शक्त्याध्यवसितं यदृच्छया शक्त्याभीप्सितं क्रियाशक्त्या परिणमन्ती विद्याविद्या भूत्वा विद्याश्रयं सदाशिवमविद्याश्रयांश्चतुरो वेदान् सूते। ते नियतिर्नाम। तच्छक्त्या-देशतदन्तं सर्व्वमपरीक्ष्यं प्रमाणागम्यत्वात्। ते चैकीभूय सद्बभूव। स च कालो महाविष्णुः सत् पुनः कियदंशेन चिद्बभूव। चिच्च संप्रसादांशेन क्षेत्रज्ञः पुरुषो विष्णुर्बभूव। स आत्मा। चितस्तु खल्वसम्प्रसादो गुणांशो ब्रह्मा नाम बभूव; तत् प्रधानं प्रकृतिश्चेत्यनर्थान्तरम्। त्रय एते खलु नापरीक्ष्या न परीक्ष्याः स्वरूपतो भवन्ति। तेन हि कालेन महाविष्णुनानुप्रविष्टं प्रधानं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सङ्कोचविकाशाभ्यामभिव्यक्तसत्त्वरजस्तमोगुणरूपमव्यक्तं नामात्मा बभूव। तदव्यक्तस्थत्वे कालादयस्ते परीक्ष्याः प्रमाणगोचरत्वादिति। तदव्यक्ताज्जातं यत्किञ्चित् तत्सर्व्वं ब्रह्माण्डस्थं परीक्ष्यं; तच्च सर्व्वं द्विविधमिह विवक्षितं सामान्यविशेषभूतं द्रव्यगुणकर्म्मसमवायाख्यम्। द्विविधमाह—सच्चासच्चेति। अस्तीति सत् वस्तुभावश्चेत्येकोऽर्थः। तेषु सत्सु खलु भावेषु मध्ये पुनरितरेतरभेदाद्भिन्नं सर्व्वं सामान्यविशेषभूतं द्रव्यगुणकर्म्मसमवायाख्यमसच्चाभाव इत्येकोऽर्थः। यथा गौरश्वो मेषो महिष इत्येवमादि सत्। तेषु पुनरितरेतरभेदाद्गौरनश्वोऽश्वात्मना गौर्न भवतीत्यश्वाभावो गौस्तथाऽश्वः सन् भाव एव गवात्मना न भवत्यश्व इत्यगौरश्वो गवाभाव इति। तस्य भावाभावरूपेण सिद्धस्य सर्व्वस्य द्रव्यगुणकर्म्मसमवायाख्यस्य सामान्यविशेषभूतस्य परीक्षा परीक्षणहेतुश्चतुर्द्धा भवति। का केति तां विवृणोति—आप्तोपदेश इत्यादि। आप्तैरुपदिश्यते यदिदमेवमिदं नैवमित्युपदेश आप्तोपदेशः। शब्दः परीक्षा प्रमाण शब्द्यतेऽनेनेति शब्दः। प्रत्यक्षमिति अक्षस्येन्द्रियस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्। वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा यदा हि सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः। यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलमिति। अनुमानमिति मितेन लिङ्गेनानु पश्चादर्थस्य मानमनुमानमिति। युक्तिश्चेति युज्यते यया बुद्ध्या तर्क्यते सा तर्कात्मिका बुद्धिर्युक्तिरिति।

स्फुटी भवन्ति। आप्तोपदेशं दर्शयितुम् आप्तमेव तावदाह—आत्मा इत्यादि।—निःशेषेण मुक्ता

रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये।
येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा॥

उपलब्धिसाधनं ज्ञानं परीक्षाप्रमाणमित्यनर्थान्तरं समाख्यानिवचनसामर्थ्यात्। परीक्ष्यते यया बुद्ध्या सा परीक्षा साधनं परीक्षा। प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानः प्रमाणशब्दः। एषां चतुर्णां परीक्षात्वं प्रमाणत्वमेभिर्यदुपलभ्यते तदुपलब्धिव्यापारः। स चाप्तोपदेशोक्तिराप्तोपदेशत्वम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-जन्यत्वं प्रत्यक्षत्वम्। लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धजन्यत्वमनुमानत्वम्। बहुकारणोप-पत्तिकरण युक्तित्वमिति। न त्वाप्तोपदेशादिचतुष्कान्यतमत्वं प्रमाणत्वं तदन्य-तमत्वस्य तत्तदेकैकवृत्तित्वेन चतुष्कवृत्तित्वाभावात्। अथ न परीक्षाचतुष्क-मैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावानामपि परीक्षात्वात्। नैवमैतिह्यस्याप्तोपदेशेऽर्था-पत्तिसम्भवाभावानामनुमानेऽन्तर्भावात्। एषां प्रामाण्यं दर्शयिष्यते। पूर्व्वं परीक्षैव परीक्ष्यते। आप्तोपदेशादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः। आप्तोप-देशादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः। प्रमेयाणां पूर्व्वकालपरकाल-सहभावकालवृत्तेरनुपपत्तेः। पूर्व्वं प्रमेयात् प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः। गन्धादिविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षं यत् तद् यदि प्रमेयात् पूर्व्वं पश्चाद्गन्धादिप्रमेयसिद्धिस्तदा इदं गन्धविषयज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षान्नोत्-पद्यते, पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः। प्रमेयात् पश्चात् प्रमाणं सिद्धमिति चेत् तदा प्रमाणे खल्वसति केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात्? प्रमाणेन हि प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति सिध्यति। युगपत्सिद्धौ प्रमाणप्रमेययोः प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम्। यदि प्रमाणं प्रमेयमिति द्वं युगपद्भवतः तर्हि च गन्धादिष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रतिविषयनियतानि युगपत् स्युरिति ज्ञानानां प्रतिविषयनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः। या इमा घ्राणजादिबुद्धयः क्रमेणार्थेषु प्रवर्त्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति व्याघाततश्च युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गमिति मनो ह्यणु चैकं न युगपदनेकेष्विन्द्रियेषु प्रवर्त्तते तस्मात् क्रमवृत्तित्वं बुद्धीनां ततो विषयाणां युगपद्भावेन प्रमेयत्वमनुपपन्नमिति; तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवति

निर्म्मुक्ताः, तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोनिर्म्मुक्तौ कारणत्वेन योजनीयं, त्रिकालमिति अतीतानागत-वर्त्तमानविषयम्, अमलमिति यथार्थग्राहित्वेन, अव्याहतमिति क्वचिदपि विषयेऽकुण्ठितशक्तित्वेन;

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मान्नीरजस्तमसो मृषा * ॥ ६ ॥

इति। अत्रोच्यते—उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्व्वपरसहभावाद्यथा दर्शनं विभागवचनम्। क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्व्वं पश्चादुपलब्धिविषयः। यथादित्यस्य प्रकाश उत्पद्यमानानाम्। क्वचित् पूर्व्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुर्यथावस्थितानां प्रदीपः। क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतो द्वौ, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति। उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं नाम परीक्षा प्रमेयन्तूपलब्धिविषयः परीक्ष्यः। एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्व्वपरसहभावे खल्वनियतेऽर्थौ यथा दृश्यते तथा विभज्य वाच्य इति। तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समाख्याहेतोर्हानोपादानोपेक्षाबुद्धिजनकव्यवसायप्रवर्त्तन्या बुद्धेस्त्रैकाल्ययोगात्। तथाभूता समाख्या। यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति। प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं व्यवसायप्रवर्त्तनाधर्मौ निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः। उपलब्धिमकार्षीत्, उपलब्धिं करोति, उपलब्धिं करिष्यति, इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता। प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यत इति प्रमाणम्। प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम्। एवं सति भविष्यति अस्मिन् हेतुत उपलब्धिः प्रमास्यतेऽयमर्थः। प्रमेयमिदमित्येतत् सर्व्वं भवतीति। त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः। यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पक्ष्यति लावकमानय लविष्यति इति नोपपद्यत इति।

अथाप्तोपदेशादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्येन प्रमाणप्रतिषेधे खल्विदं भवान् प्रष्टव्यः। अनेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति ? किं सम्भवः प्रमाणानां निवर्त्तते, अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? यदि तत्सम्भवो निवर्त्यते, सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः। यो हि घटं दृष्ट्वा आह अयं घट इति तत् प्रमाणमेव न त्वघटः स इति तत्प्रतिषेधो निष्फलः। अथ यद्यसम्भवो

आप्त रजस्तमोरूपदोषक्षयः, तद्युक्ता आप्ताः, शासति जगत् कृत्स्नं कार्य्याकार्य्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेनेति शिष्टाः, बोद्धव्यं विशेषेण बुद्धमेतैरिति विबुद्धाः ; आप्ताः शिष्टाः विबुद्धा

* असत्यं नीरजस्तमाः इति क्वाचित्कः पाठः।

ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति। किञ्चातः त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। त्रैकाल्यासिद्धेः प्रमाणप्रतिषेधस्यानुपपत्तिस्त्रैकाल्यासिद्धेः। पूर्व्वं हि प्रतिषेधसिद्धौ खल्वसति प्रतिषेध्येऽनेन किं प्रतिषिध्यते? पश्चात् प्रतिषेधसिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेध्याभावात्। युगपत् प्रतिषेधप्रतिषेध्ययोः सिद्धावभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेधः प्रतिषेध्यप्रमाणस्य सिद्धेः। प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धमाप्तोपदेशादीनां प्रामाण्यमिति। सर्व्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रमाणप्रतिषेधानुपपत्तिः। कथमिति चेत्? तदोच्यते—त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते तदा हेत्वर्थस्य त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यसाधकत्वं दृष्टान्ते भवता दर्शयितव्यमिति। तर्हि दृष्टान्तोपन्यासकरणे प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं न भवति। तद्यथा—प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्व्वप्रमाणैर्व्याहतो हेतुरहेतुः। प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्यत्रदाहरणं भवतोपादीयते तदा हेत्वर्थस्य प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यसाधकत्वं दृष्टान्ते भवता दर्शयितव्यमिति। तर्हि दृष्टान्तोपन्यासे प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं न भवति। दृष्टान्तेन खलूदाहरणप्रदर्शने स एव दृष्टान्तः प्रत्यक्षप्रमाणमन्यद्वा प्रमाणमेव भवति। न हि ऋते प्रमाणादन्यः कोऽपि दृष्टान्तः कर्त्तुं शक्यः स्यात्। यदेत्रमप्रमाणीभूतदृष्टान्तेनोदाहरणमुपादीयते तदा तदुदाहरण प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमर्थं न साधयिष्यति तस्यैवाप्रामाण्यात्। इत्युदाहरणादिभिः सर्व्वैरवयवैः प्रमाणैर्व्याहत एव त्रैकाल्यासिद्धेरिति हेतुरहेतुर्भवति। अयं हि विरुद्धाख्योऽहेतुः। सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी हि विरुद्धः इति वाक्यार्थो ह्यस्य विरुद्धाख्यस्याहेतोर्लक्षणस्य सिद्धान्तः। स च वाक्यार्थः खलु यं सिद्धान्तं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमभ्युपेत्य क्रियते तं सिद्धान्तं विरुणद्धि। यदि पञ्चावयवान्नोपादीयन्ते तदा प्रतिषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति। तत्प्रामाण्ये वा न सर्व्वप्रमाणविप्रतिषेधः। स्ववाक्ये प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यादिप्रतिषेधलक्षणे पञ्चावयवभूतानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्ये सति परवाक्ये खलु प्रत्यक्षादिप्रामाण्यवादिनां वाक्येऽभ्यनुज्ञायमाने प्रत्यक्षादीनामवयवभूतानां प्रामाण्यं प्रसज्यते चाविशेषादिति। एवञ्च

इति संज्ञाद्वयेनाप्तानां लोके प्रसिद्धिं दर्शयति। तेषामाप्तानां वाक्यमसंशयं निश्चितं सत्यं यथार्थमित्यर्थः। तद्वाक्यसत्यत्वे हेतुमाह—वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमा इति। रजस्-

तत्प्रामाण्ये सर्व्वाणि प्रमाणानि न प्रतिषिध्यन्ते इति विप्रतिषेधो न स्यादिति । त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दाद्यातोद्यसिद्धिवत् तत्सिद्धेः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यसाधने त्रैकाल्यस्य प्रतिषेधो न युक्तः । तत्रैकमुदाहरणं दर्शयति—शब्दाद्यातोद्यसिद्धिवदिति । यथा पश्चात्सिद्धेन शब्देन पूर्व्वं सिद्धमातोद्यमनुमीयते । साध्यञ्चातोद्यं साधनं शब्दः । अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽनुमानमातोद्यस्य भवतीति । वीणा वाद्यते वंशी पूर्य्यत इति शब्दविशेषेणातोद्यविशेषः प्रतिपद्यते । तथा पूर्व्वसिद्धं वस्तूपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यते । एवं शेषमुदाहर्त्तव्यमिति । इत्येवमाप्तोपदेशादीनां प्रामाण्ये सिद्धेऽपि प्रमेयत्वं न सिध्यति । यद्धि प्रमाणं न तत् प्रमेयं भवितुमर्हति स्वज्ञानसाधनत्वाभावात् स्वस्येत्यत उच्यते । प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् । गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाप्रमाणं ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं, तुलान्तरं द्रव्यं प्रमेयमिति । एवमेकेन प्रमाणेनापरं प्रमाणं यदा प्रमीयते तदा प्रमेय, यदा तेन किञ्चित् प्रमीयते तदाप्रमाणमिति । तद्यथा प्रमेयेष्वात्मा पठित इच्छादिभिर्लिङ्गैरनुमीयते । स एव घटाद्युपलब्धौ प्रमाता यथा घटं पश्यतीत्येवमादि । एव बुद्धिश्च प्रमेयेषु पठिता । सा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाऽव्यभिचारिण्यव्यपदेश्या व्यवसायात्मिका प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तथा हि प्रमीयते घटादिरिति । उपलब्धिविषयत्वात् तु प्रमेयमुभयाभावात् प्रमितिरित्येकया बुद्ध्या बुद्धिरपरा प्रमीयत इति प्रमाणमपि प्रमेयमिति वात्स्यायनाक्षपादौ ।

अथाप्तोपदेशाधीनत्वात् प्रत्यक्षादीनां प्रथममाप्तोपदेशं निरूपयितुमाप्तं लक्षयति—आप्तास्तावदित्यादि । रजस्तमोभ्यामिति । तपस्तपस्या, ज्ञानं योगसमाधिसिद्धिजातं तत्त्वज्ञानं, तदेव वलमिति । तपोज्ञानबलेन ये रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्ता निःशेषेण मुक्ताः, एवं येषां विनापि तपोज्ञानबलं त्रैकालममलमव्याहतं ज्ञानं सदा वर्त्तते, ते तपोयोगसमाधिसिद्धा महर्षयो ब्रह्मादयश्च आप्ता उच्यन्ते ; शिष्टा विबुद्धाश्चेत्यनर्थान्तरम् । वात्स्यायनश्चाह स्म—"आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्म्मा यथादृष्टमर्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्कारणमर्थस्याप्तिः, तया प्रवर्त्तत इत्याप्तः । ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्व्वेषां लोके व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त

प्रत्ययान्तः शब्दः, तेन, नीरजस्त्वपकर्षेण तमोऽपि व्युदस्तं भवति ; न हि सर्व्वथा नीरजस्के

इति।" शिष्टा इति। स्वशक्तिबलेन कार्य्याकार्य्ये हिताहिते नित्यानित्ये प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशस्य चिकीर्षया, प्रयुक्ता यथार्थशासनमर्थस्य शिष्टिः, तया प्रवर्त्तन्ते इति शिष्टाः। एवं विबुद्धा इति। विशिष्टा यथार्थभूता बुद्धिस्तया प्रवर्त्तन्ते ये ते विबुद्धा इति। तत्र प्रश्नः—सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादिति। तत्रोत्तरम्—नारजस्तमसो मृषा। तपोज्ञानबलेन सहजत्वेन च रजोस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तत्वादरजस्तमसो जनस्य न मृषा मिथ्यावचनमस्ति। 'नीरजस्तमसोऽमृषा' इति पाठेऽपि स एवार्थः। अमृषा इति बहुवचनान्तपाठे नीरजस्तमसो जनाः। अमृषा नास्ति मृषावचनं येषां ते। 'असत्यं नारजस्तमाः' इति पाठे अरजस्तमाः पुरुषा नासत्यं वक्ष्यन्ति। अतिशयेनारजसः पुरुषा अरजस्तमाः पुरुषा असत्यं न वक्ष्यन्ति। रजसो निवृत्तौ तमोनिवृत्तेर्न हि तमो विना रजो वर्त्तत इति। ननु येषां रजस्तमोमयशरीरत्वेऽपि रजस्तमोनिर्म्मुक्तं सहजं सहजमेव चित्तं तेषां त्रैकालमव्याहतममलं ज्ञानं सत्यवचनञ्च भवतु। ये पुनस्तपोज्ञानबलेन रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्ते कथं सत्यमेव वक्ष्यन्तीति चेत्? न। तपोयोगसमाधिसिद्धौ परमेश्वरसाक्षात्करणेन तदुज्ज्वलितचित्तत्वात्। सांख्ये कपिलेनाप्युक्तम्—"योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः"। योगिनां योगसमाधौ बाह्यवृत्तिनिरोधेऽप्यबाह्यानामाभ्यन्तराणामर्थानां मनसा प्रत्यक्षत्वान्न प्रत्यक्षलक्षणे न्यूनत्वदोषः। "लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा"। योगिनां योगकाले तत्र तत्र संयमदेशे यत्र लीनं चित्तं भवति तत्तद्वस्तुनि लब्धो योऽतिशयोऽर्थस्तत्सम्बन्धाच्चित्तस्य तदाकारोल्लेखाद्विज्ञानस्य योगजं नाम प्रत्यक्षमुच्यते। तस्माद्वा प्रत्यक्षलक्षणे न न्यूनत्वदोषः। तर्हि योगिनामीश्वरे संयमादीश्वराकारेणाभिनिष्पत्तौ द्रष्टुरभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति चेत्? न। "ईश्वरासिद्धेः" योगिनां समाधौ खल्वीश्वरे संयमात् पृथिव्यादीनां मनसि मनसश्च प्रज्ञाने लये प्रज्ञानस्य तामसस्य महतो राजसे महत्तत्त्वे लये राजसस्य महतः सात्त्विके महति लये सात्त्विको महांश्चित्तमित्यात्मनोऽभिधीयते। तेन प्रज्ञानेन प्राज्ञ एष आत्मा खल्वव्यक्ताख्यः सप्तत्रिगुणलक्षण ईश्वरं रसमेव लब्ध्वानन्दी भवति, न त्वीश्वररूपेणाभिनिष्पद्यते। "मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः"। योगिनामीश्वरे संयमादीश्वरसाक्षात्करणे मुक्तबद्धभावान्यतरा-

पुरुषे तमो भवति; प्रयुक्तं—"नारजस्कं तमः" इति; वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं? न कस्मादपीत्यर्थः; असत्यं मिथ्याज्ञानाद्वाऽभिधीयते, सम्यग्ज्ञानेऽपि रागद्वेषाभ्यां वाभिधीयते; तच्च त्रितयमपि

भावान्न तदीश्वररूपेणाभिनिष्पत्तिसिद्धिः। तदा हि स योगी न मुक्तो देहसद्भावात्, न वा बद्धो बन्धकारणाविवेकाद्यभावात्, नोभयथाप्यसत्कारत्वम्। योगसमाधित ईश्वरसाक्षात्करणे खलु मुक्तत्वाभावे बन्धाभावे चासत्कारत्वं न भवति। यतः, "तत्सन्निधानादधिष्ठितत्वं मणिवत्" जवाकुसुमादिसन्निधानाद् यथा स्फटिकादौ मणौ तत्कुसुमाभाधिष्ठितत्वं भवति तथा योगसमाधित ईश्वरसाक्षात्करणेन तदीश्वरसन्निधानात् तदीश्वरेणाधिष्ठितत्वं तस्य योगिनः स्यात्। "तेन हि विशेषकार्य्यमिति जीवानाम्" सिद्धयोगसमाधीनां जीवतां जीवानां विशेषकार्य्यमिति प्रशंसा। विशेषकार्य्यन्तु तेषां "सिद्धरूपबोद्धृत्वाद् यथार्थोपदेशः"। सिद्धयोगसमाधियोगिनां जीवतामीश्वरसन्निधानादीश्वराधिष्ठितत्वात् सिद्धरूपाणां यद् यद्वस्तु यद्रूपं तत्तद्रूपाणां याथार्थ्येन बोद्धृत्वात् सर्व्वेषां भावानां यथार्थोपदेशः कार्य्यविशेषः सिद्धयोगसमाधेरिति। एवं यथार्थोपदेशशक्तिस्तु सिद्धयोगानाम्। "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवत्" ईश्वराधिष्ठानेन सिद्धयोगानामन्तःकरणस्य खल्वात्मनो मनसो महत्तरवस्य रजस्तमसोरपनयनात् केवलसात्त्विकत्वे तत्सात्त्विकमहताधिष्ठितत्वान्मनसोऽपि रजस्तमसोर्व्यपगतत्वादुज्ज्वलितत्वादत एव रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्ता योगिनो भवन्ति। लोहवत्। स्पर्शमणिस्पर्शनेन यथा लोहस्य मलापहरणेन सुवर्णभावादुज्ज्वलितत्वं तीक्ष्णत्वं वा तथान्तःकरणस्येति कपिलवचनेन स्पष्टं रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तत्वमिति। त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीये च वक्ष्यते। तत्रोपदेशो नामाप्तवचनम्, आप्ता ह्यवितर्कस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनः। तेषामेवंगुणयोगाद् यद्वचनं तत् प्रमाणम्। अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खवक्तृदुष्टादुष्टवचनमिति; आप्तवचनं वेदादिकमिह वक्ष्यते। कपिलेनाक्षपादेन चोक्तम्—"आप्तोपदेशः शब्दः" इति। तत्र शब्द्यते उपदिश्यते योऽर्थः स शब्द इत्यविरोधः। यत् पुनर्वक्ष्यते रोगभिषगजितीये—शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः। स चतुर्व्विधो दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति। तत्र शब्द्यतेऽर्थ उपदिश्यतेऽनेन वर्णसमाम्नायेनेति शब्द इत्यविरोधस्ताभ्यामिति। अथात्र विप्रतिपद्यन्ते—अस्तु दृष्टार्थश्चैव सत्यः शब्द आप्तोपदेशः प्रमाणमर्थस्यावधारणात्। अनृतश्च दृष्टार्थादृष्टार्थः शब्दो यो वेदादिः।

मिथ्याज्ञानरागद्वेषरूपं रजस्तमोनिर्म्मुक्ते सत्त्वगुणोद्रेकादमलविज्ञाने न सम्भवतीत्यर्थः; यदि वा,

'तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तिदोषेभ्यः' पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु। तस्य वेदादेर्न प्रमाणत्वम्। कस्मात् ? अनृतदोषात्। पुत्रकामेष्टौ, पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति। नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते। दृष्टार्थवाक्यस्यानृतत्वाददृष्टार्थमपि वाक्यमनृतमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि। विहितस्य हवने व्याघाताच्च तस्य वेदादेरप्रामाण्यम्। व्याघातश्चायम्। उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्—इति विधाय विहितं व्याहन्ति। श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति। शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति। श्यावशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति। अध्युषिते खलूदितानुदिताधिककाले इति। व्याघाताच्च दृष्टार्थस्याप्यप्रामाण्यम्। चिकित्सिते हि प्रयोगस्यातियोगायोगमिथ्यायोगैः क्रियाया असिद्धिरिति। पुनरुक्तिदोषाच्च वेदादेरप्रामाण्यमभ्यासे। पदावृत्तिरभ्यासः पदावर्त्तने दृश्यमाने खलु वाच्यमाने त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति पुनरुक्तो दोषः। पुनरुक्तं हि प्रमत्तवाक्यमिति। तत्र सिद्धान्त उच्यते—वेदादिशास्त्राणामप्रामाण्यं "न कर्म्मकर्त्तृसाधनवैगुण्यात्।" अनृतदोषो हि न वेदादेः। पुत्रकामेष्टौ हि यत्र कर्म्मकर्त्तृसाधनवैगुण्यं भवति तदा न पुत्रजन्म स्यात्। सम्भोगो दम्पत्योः, कर्म्मकर्त्तारौ दम्पती, इष्टिः करणं साधनम्। त्रयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म, वैगुण्याद्विपर्य्ययः। पुत्रेष्टिकरणेऽपि सम्भोगस्य कर्म्मणो वैगुण्यं—पार्श्वाभ्यां शयानायामनुत्तानायां वा निषेकः समीहा भ्रंशश्च। कर्त्तृवैगुण्यम्—अविद्वान् याजकः कपूयाचरणश्च। साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमित्येवमादि। न च व्याघातः। "अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्।" न हि हवने व्याघातः। योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते। श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोतीत्यादि, तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनम्। न च पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे। "अनुवादोपपत्तेश्च।" अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्त उच्यते। अर्थवांस्तु खल्वभ्यासोऽनुवादः। न पुनरुक्तः, उपपत्तेः। सोऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवादो ह्युपपद्यतेऽर्थवत्त्वात्। इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण अववाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति। पञ्चदश सामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभि-

"नीरजस्तमसो मृषा" इति पाठः सुगमः ; एतच्चाप्तलक्षणं सहजाप्तब्रह्माद्यभिप्रायेण, लौकिकानान्तु

वदति, तदभ्यासमन्तरेण न भवति। त्रिर्वचनेन ह्यस्मिन् मन्त्रे प्रथमोत्तमयोरिति योऽस्मान् द्वेष्टीति प्रथमपुरुषयोगे तिङ्प्रयोगघटितमन्त्रः। तस्यानुवाद उत्तममिति। यश्च वयं द्विष्म इत्युत्तमपुरुषयोगे तिङ्प्रयोगघटितमन्त्रस्त्रिरन्वाह त्रिः पठेदित्यभ्यासे पुनरुक्तिदोषो न भवति अनुवादस्यार्थवत्त्वात्। एवम्। "वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात्" न पुनरुक्तदोषः। यथा लोके प्रमाण शब्दस्तथा ब्राह्मणात्मकवाक्यानां विभागश्च त्रिविधः। तस्यार्थग्रहणान्न पुनरुक्तदोषः। "विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्" वाक्यविभागस्त्रिविधः। ब्राह्मणात्मकवाक्यानि त्रिविधानि विनियुक्तानि—विधिवचनानि अर्थवादवचनानि अनुवादवचनानीति। "विधिर्विधायकः"। यद्वाक्यं विधायकं कर्म्मणश्चोदकं स विधिः। विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा। विधिं ब्रुवन्ति यानि वाक्यानि तानि विधिवचनानि। तैर्विनियोगः क्रियते। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येवमादि। वाक्येष्वेषु नियुज्यः स्वर्गकामः पुरुषस्तस्य प्रवृत्तिजनकव्यापारः प्रवर्त्तना प्रचोदनेत्यनर्थान्तरम्। स एव विधानकर्त्ता। विधायको विधिस्तस्मिन्नर्थे लिङादितिङां विधानात् तत्तत्तिङोऽर्थः स्वर्गकामपुरुषस्य प्रवृत्तिजनकव्यापारः। स्वजन्यत्वेन पुरुषप्रवृत्तौ सोऽन्वेतव्यः प्रवृत्तेर्धात्वर्थक्रियायामन्वेतव्यः। तथा च प्रवृत्तिजनकव्यापारजन्यनियोगजन्या या स्वर्गकामपुरुषाश्रया प्रवृत्तिस्तत्साध्योऽग्निहोत्रकर्म्मको होमः। अत्र नियोक्ता वेदः। यथा लोके खल्विहाद्य भुञ्जीत भवानित्यादौ नियोक्ता वक्ता। स च विध्यर्थतिङा द्योत्य इति। अथार्थवादवचनवाक्ये चतुर्द्धा। "स्तुतिनिन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः।" विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा नामाशीः सा स्तुतिः, सम्प्रत्ययार्था। स्तूयमानमर्थं श्रद्दधीतेति प्रवर्त्तिका च। फलश्रवणाद्धि प्रवर्त्तते। यथा—सर्व्वजितो वै देवाः सर्व्वमजयन् सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्य जित्यै सर्व्वमेवैतेनाप्नोति सर्व्वं जयतीत्येवमादि। अनिष्टफलवादो निन्दा, वर्ज्जनार्थं; निन्दितं न समाचरेदिति। यथा—स वा एष प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत, स गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते वा इत्येवमादि। अन्यकर्त्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्व्वादः परकृतिः। यथा—हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति, अथ पृषदाज्यम्। तदुह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति। अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि।

पुरुषाणामासत्त्वं प्रतिविषयसम्यग्ज्ञानसम्भवेन तद्विषयरागद्वेषासम्भवेन च बोद्धव्यम्: एतेन,

ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्पः। यथा—तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोममस्तौपन्। यो मे यज्ञं प्रतनवामहै इत्येवमादि। कथं परकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति नाशङ्क्यम्। स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद् विध्याश्रयस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवादाविति। "विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः।" विध्यनुवचनञ्च विहितानुवचनञ्च अनुवादः। विध्यनुवचनं शब्दानुवादः। विहितानुवचनमर्थानुवादः। यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि द्विविधः। अधिकारार्थं हि विहितमनूद्यते। विहितमधिकृत्य स्तुतिर्वोच्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधीयते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति। एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम्। लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम्। ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम्। आयुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितमित्यर्थवादवाक्यम्। पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः, क्षिप्रं पच्यतामिति वा। अङ्ग पच्यतामित्यध्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम्। यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं, तथा वेदवाक्येऽपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति। अथ खल्वेवमपि वेदस्य प्रमाणत्वं न स्यात्। यतः—"नानुवादपुनरुक्तयोविशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः।" पुनरुक्तं दोषत्वादसाधु। साधुरनुवादो निर्दोषत्वादित्येष विशेषो नोपपद्यते शब्दाभ्यासोपपत्तेः। उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते। चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासात् उभयमसाधु—इति। "शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः।" अनुवादपुनरुक्तयोरविशेषो न भवति। विशेष एवास्ति, अभ्यासात्। अर्थवदभ्यासस्यानुवादत्वं समानेऽभ्यासे पुनरुक्तत्वमनर्थकं पुनरुक्तमर्थवाननुवाद इत्येवं विशेषः। शीघ्रतरगमनोपदेशवत् शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते। एवमन्योऽप्यभ्यास ऊह्यः। पचति पचतीति क्रियानुपरमः। ग्रामो ग्रामो रमणीय इति वीप्सा। परि परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्ज्जनम्। अध्यधिकुड्यं निषण्णमिति सामीप्यम्। तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः। एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिषु अधिकारार्थता [illegible] चेति। वेदस्यानृतव्याघातपुनरुक्तदोषाभावान्नाप्रामाण्यमिति।

आप्तोपदेशशब्दरूपप्रमाणपक्षे [illegible] भवति। बुद्धिप्रमाणपक्षे तु आप्तोपदेशजनिता बुद्धिः प्रमाणमिति बोद्धव्यम्॥ ६॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते।
व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते॥ ७॥

तत्राह वादी—न खलु प्रतिषेधहेतूद्धारमात्रादेव शब्दस्य प्रमाणत्व सिध्यतीति।

तत्राह सिद्धान्तम्—"मन्त्रायुर्व्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्।" यदायुर्व्वेदेनोपदिश्यते—इदं कृत्वेष्टमाप्नोति वर्ज्जयित्वा चेदमनिष्टं नाप्नोति—तथानुष्ठाने तथैव स्यात् सत्यार्थत्वात्। अतोऽन्यथा विपर्य्ययः स्यात्। मन्त्रपदानाञ्च प्रयोगे सर्पराक्षसस्वादौ तदर्थस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च प्रामाण्यमाप्तवचनप्रामाण्यकृतं। तद्वन्निखिलवेदाद्याप्तवचनस्य प्रामाण्यमाप्तानां प्रामाण्यात्। आप्तप्रामाण्यं समाधिसिद्धिजनितसर्व्वार्थबोद्धृत्वयथार्थोपदेष्टृत्वं तेषां स्वयमेव बुध्यमानानामुपदेशादन्यन्नावरोधकारणमस्ति। तैरुपदिश्यमानं श्रुत्वा प्रतिपन्ना हेयं हास्यन्त्यधिगम्यमेवाधिगमिष्यन्त्युपेक्ष्यमुपेक्षिष्यन्ते चेति त्रिविधेनाप्तोपदेशेन त्रिविधेनैवाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽर्थोऽनुष्ठीयमानोऽर्थसाधको भवतीत्याप्तोपदेशप्रामाण्यादेवाप्ताश्च प्रमाणमेव। नाधिकं तदन्तर्भूतत्वात्। दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेन मन्त्रेणायुर्व्वेदेन चाथर्व्वान्तर्भूतेन वेदभागेनादृष्टार्थोऽपरो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति। दृष्टार्थादृष्टार्थयोरेकस्य वेदस्यैव द्वयोर्भागयोरुपदेष्टुः समानत्वादिति। एवमाप्तोपदेशेऽन्तर्भूतस्य लोकेऽप्युपदेशस्य प्रामाण्यात् तदाश्रयो व्यवहारः। एष खल्वमुष्य पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः एतद्गोत्र एतत्प्रवर इत्येवमादि। प्रत्यक्षमपि च दृश्यमानमनुपदिष्टं न निश्चेतुं शक्नोति। वदति च किमिदं दृश्यत इति तस्मादुपदेशतो ज्ञानमन्तरेण प्रत्यक्षप्रमाणमपि न सिध्यति। तस्माद्वेदानां वेदमितिहासपुराणमपि समानोपदेष्टृत्वात् प्रमाणं मधुब्राह्मणेऽप्युक्तम्—तस्याथर्व्वाङ्गिरसानि मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पमित्यादि॥ ६॥

गङ्गाधरः—इत्याप्तोपदेशाज्ज्ञातमेवार्थम् प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यत आप्तोपदेशानन्तरमुद्दिष्टं प्रत्यक्षं लक्ष्यते—आत्मेत्यादि। आत्मा चेतनाधातुरव्यक्तं नाम क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं कालानुप्रविष्टं प्रधानं सत्त्वरजस्तमोलक्षणं मनसा

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि। सन्निकर्षादिति सम्बन्धात्, स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, तद्विशेषणविशेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः। व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमयथार्थबुद्धिं संशयञ्च निरा-

नित्यानुबन्धं सत्त्वभूतगुणेन्द्रिययोगाच्चैतन्ये कारणमिति। इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि प्रागुक्तानीन्द्रियोपक्रमणीये, बुद्धिहेतुत्वात्। न तु कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च पाय्वादीनि, पाय्वादिसन्निकर्षे ज्ञानानुत्पत्तेश्च। तेषां स्वस्वार्थग्राहित्वं मनःपुरःसरत्वेन प्रागुक्तम्। मन इति सत्त्वसंज्ञकं, तदपि प्रागिन्द्रियोपक्रमणीये व्याख्यातम्। अर्थाश्च तत्रैवोक्ताः पञ्च शब्दादयः। न तु मनोऽर्थश्चिन्त्यादिः प्रमाणाधिकारान्मानसप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यात्। मानसप्रत्यक्षा हि वक्ष्यन्ते—चिन्त्यविचार्य्यादयो मनोऽर्था इति। आत्मप्रत्यक्षास्तु ज्ञानेच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्ना इति। तेषां येन कश्चित् किमपि यादृशं चिन्तयति विचारयत्यपरोऽन्यथा चिन्तयति विचारयति तथा येन कश्चित् सुखमनुभवति शत्रुमरणेन तेन तच्छत्रुबान्धवा दुःखमनुभवन्तीति साधारणविषयत्वाभावात न तन्मानसप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षञ्च प्रमाणम्। योगिनां योगसमाधौ यत् प्रत्यक्ष तदपि तेषामेव न सर्व्वेषां जनानां प्रत्यक्षं सम्भवति। तैरुपदेशश्चाप्तोपदेश इति। तस्मान्मानसप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षं, प्रत्यक्षज्ञानमेव न प्रमाणम्। अतोऽत्रार्थाः पञ्च शब्दादयः। तेषां ग्रहणार्थमिन्द्रियाणि मनः पुरःसरति संयोगाय यदा तदा तैर्मनःसंयुक्तैरात्मनाभीप्सितः शब्दादिरर्थः सन्निकृष्यते, तदा खल्वात्मना स्वाभीष्टार्थमभीप्सता मनो नियुज्यते। तेन नियुक्तश्च मनस्तदर्थग्राहकमिन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियवर्त्मना गच्छति। मनोयुक्तश्च तदिन्द्रियं स्वार्थं सन्निकृष्टमेव गृह्णाति। सन्निकर्षश्चावरणाद्यभावे सान्निध्यं यावन्मात्रव्यवधानेनार्थो ग्रहणमर्हति तावन्मात्रम्। पूर्व्वमुक्तमिन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाश्चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेति। तेन कतिधापुरुषीये वक्ष्यते—"या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते। याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा॥" इति। षड्विधा बुद्धयः। तासु मध्ये या बुद्धिरात्मना नियुज्यमानमनःसंयुक्तश्रोत्राद्यन्यतमेन्द्रियाणां स्वार्थेन सह सन्निकर्षात् तदात्वे तात्कालिकी व्यक्ता खल्वव्यभिचारिण्यव्यपदेश्या व्यवसायात्मिका प्रवर्त्तते सा प्रत्यक्षं नाम परीक्षा प्रमाणं निरुच्यते। स्मृत्यनुमानादीनां तदात्वाभावान्न प्रत्यक्षत्वम्। पूर्व्वानुभूतार्थस्य हि स्मरणं स्मृतिः। प्रत्यक्षपूर्व्वं हि ज्ञानमनुमानमिति। अनेन प्रत्यक्षज्ञानेन जन्यते या ज्ञानोपादानोपेक्षान्यतमा बुद्धिः सा प्रमा। वक्ष्यते च कतिधापुरुषीये—"इन्द्रियाभि-

करोति ; तदात्वे तत्क्षणम्, अनेन च प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानज्ञानं स्मरणञ्च परम्परया

ग्रहः कर्म्म मनसस्तत्वस्य निग्रहः । ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते । कल्प्यते मनसा तूर्द्ध्वं गुणतो दोषतो यथा ॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका । व्यवस्यते तथा वक्तुं कर्त्तुं वा बुद्धिपूर्व्वकम् ॥" इति । इन्द्रियेणाभीप्सितमर्थं जिघृक्षु मनस्तदिन्द्रियमभिमुखीभूय गृह्णातीतीन्द्रियाभिग्रहो मनसः कर्म्म । तदर्थस्य तदिन्द्रियेण ग्रहणानन्तरमस्य तदिन्द्रियस्य तदर्थान्निग्रहो निवृत्तिस्तु मनसः कर्म्म । ततोऽनन्तरं तस्मिन् गृहीतेऽर्थे ऊहस्तर्क इदमेवमेवंगुण इत्येवमादिर्विचारश्च मनसः कर्म्म । ततः परं बुद्धिः प्रवर्त्तते ।

तद् यथा—समनस्केनेन्द्रियेण तदिन्द्रियार्थो गृह्यते । ततः ऊर्द्ध्वं स गृहीतोऽर्थो गुणतो यथा स्यात् दोषतश्च यथा स्यात् तथा मनसा कल्प्यते । तत्र विषयेऽर्थे तथा गुणतो दोषतः कल्पनया खलूहविचाराभ्यां या निश्चयात्मिका बुद्धिर्जायते तया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या बुद्धिपूर्व्वकमूहविचारपूर्व्वकं वक्तुं कर्त्तुं वा व्यवस्यते, इति सा निश्चयात्मिका बुद्धिर्व्यवसायसाधिका व्यवसायात्मिकाऽभिधीयते । तत्र या व्यवसायात्मिका बुद्धिरात्मनाभीप्सितार्थग्रहणाय नियुक्तमनसा युक्तेनेन्द्रियेण सहार्थस्य सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते सा प्रत्यक्षं नाम, प्रमाणं पञ्चविधं—चाक्षुषं श्रावणं त्वाचं रासनं घ्राणजमिति । तैर्हानबुद्धिर्दोषतो विचारेण । गुणतो विचारेणोपादानबुद्धिः । उपेक्षाबुद्धिस्तु गुणदोषोभयाभावतः कल्पनया भवति, सा प्रमा । इन्द्रियोपक्रमणीये सन्निकर्षो व्याख्यातः । इत्थमेवाक्षपादगौतमेनाप्युक्तम् । तद् यथा—"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणम्" इत्युद्दिष्टम् । अथ तल्लक्षणं क्रमेणोक्तं सपरीक्षम् । तद् यथा—"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ।" घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः । व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन—इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षात् उत्पद्यते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । नर्हीदानीमिदं न भवति । आत्मा मनसा सह स्वयमेव संयुज्यते, मनश्च स्वयमेवेन्द्रियेण सह संयुज्यते, तदिन्द्रियं चार्थेन सह स्वयमेव युज्यते इति । नेदं कारणावधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिति । एतावत् प्रत्यक्षकारणमिति । किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत् प्रत्यक्षज्ञानस्य

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षजं व्यवच्छिनत्ति ; आत्मादिचतुष्टयसन्निकर्षाभिधानञ्च प्रत्यक्षकारणाभि-

विशिष्टकारणं तदुच्यते। यत् तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्यत इति। मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः। भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्तः। आत्ममनःसंयोगदिग्देशकालाकाशानि ज्ञानस्य सर्व्वस्यैव सामान्यकारणानि वर्त्तन्त एव। आप्तैर्येन येन वाक्येनोपदिश्यते श्रुत्वा तद्वाक्यमर्थमवगम्य जानाति घट एष पट एष इति श्रावणं ज्ञानं, शाब्दमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षं प्रसज्यते। यावन्तो ह्यर्थास्तावन्त एव नामधेयशब्दा घटाद्यर्था घटादयः शब्दाः, तैर्घटादिशब्दैर्घटाद्योऽर्थाः सम्प्रतीयन्ते; अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्र खल्विन्द्रियार्थसन्निकर्षात उत्पन्नं घटादिवस्तुज्ञानं रूपमिति वा रस इति वा शब्द इति वेत्येवमादि। रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं, तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते इति नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् खलु शाब्दं ज्ञानं प्रसज्यते। तत आह—अव्यपदेश्यमिति। शब्दार्थसम्बन्धे त्वनुपयुक्ते यदिदमर्थज्ञानं न तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते। गृहीते च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति। यदा तु स एव रूपादिरर्थो गृह्यते, तत्र पूर्व्वं रूपमिदं रसोऽयमित्येवमाप्तोपदेशतो यज्ज्ञानं तज्ज्ञानान्न रूपादिदर्शनज्ञानं विशिष्यते। तदाप्तोपदिष्टरूपादिज्ञानं रूपादिदर्शनज्ञानमेव भवति। तस्य त्वर्थज्ञानस्य चाक्षुषादेः समाख्याशब्दो नास्ति येन शब्देन प्रतीयमानोऽर्थो व्यवहाराय कल्पेत। न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः स्यात्। तस्य खल्वज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकर्त्तव्यतायुक्तेन निर्दिश्यते। रूपमिदमिति ज्ञानं रसोऽयमिति ज्ञानमिति न तु व्यपदिश्यते। चक्षुरादिभी रूपादीन् न गृहीत्वा तत्तदर्थज्ञानकाले समाख्याशब्दो न व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियते। तस्मादशाब्दमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमर्थज्ञानं प्रत्यक्षमित्यव्यपदेश्यविशेषणेनोक्तम्। अथाव्यभिचारीति विशेषणेन ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते। तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते। तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो बाध्यते। यदतस्मिंस्तदिति तद् व्यभिचारि। यत् तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि ज्ञानं प्रत्यक्षमिति।

अथ दूराच्चक्षुषायं पुरुषोऽर्थं पश्यन्नावधारयति। धूम इति वा रेणुरिति वा वदेत्। तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानमव्यभिचारि भवदपि

धानपरं, तेन 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रवर्त्तते या' इत्येतावदेव लक्षणं बोद्धव्यम्, एतेन

प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत उक्तं व्यवसायात्मकमिति। व्यवसायो हि गुणतो दोषतः कल्पनया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या भवति। चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन् नावधारयति मनसा हीन्द्रियेणोपलब्धमर्थमुपलभते। एवमिन्द्रियेणानवधारयन् मनसा नावधारयति। यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्व्वकं मनसानवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयो न प्रत्यक्षमिति। सर्व्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेणार्थग्रहणादूर्द्ध्वमूहविचाराभ्यां गुणतो दोषतो वा कल्पनया निश्चयज्ञानाद् व्यवसायः पश्चान्मनसा तदनुव्यवसायः। उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावात्। एवं सति आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम्। तद्धयनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजमिति चेत्? तदोच्यते—सत एव मनस इन्द्रियत्वेऽपीन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्म्मभेदात् कृतो न त्विन्द्रियत्वप्रतिषेधार्थम्। भौतिकानीन्द्रियाणि गन्धादिनियतविषयाणि सगुणानाञ्च घ्राणादीनामिन्द्रियत्वं, गुणाश्च तेषां गन्धादयः। मनस्तु अभौतिकं सर्व्वविषयं न चास्य गन्धादिगुणवत्त्वेनेन्द्रियभावः। सर्व्वेन्द्रियचेष्टाप्रत्ययभूतञ्च मन इति धर्म्मभेदः। सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे मनसः सन्निधिमसन्निधिञ्च युगपज्ज्ञानानुपपत्तिकारणं वक्ष्यते इति।

तर्हि किं मनसश्चेन्द्रियभावान्न लक्षणान्तरं वाच्यमिति? तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति। परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति। तन्त्रयुक्तिरिति चेत्? तदोच्यते——यदिहेन्द्रियपदेन मनो गृह्यते तर्हि चास्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षायां वक्ष्यमाणानाम्। "प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात्।" "नात्ममनसो सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति।" तत्र सिद्धान्तसूत्रम्। "ज्ञानालिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः।" "तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसोऽनवरोधः" इति सूत्रवैयर्थ्यं स्यात्। तस्मादिह प्रमाणाधिकारे प्रमाणीभूतस्य प्रत्यक्षज्ञानस्येदं लक्षणं, न तु प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्य। तस्मात् तन्त्रान्तरसमाचारादात्मादिसुखादिप्रत्यक्षार्थं लक्षणं बोध्यम्। इह प्रमाणाधिकारे मानसप्रत्यक्षलक्षणं न वाच्यमिति। ज्ञानलिङ्ग आत्मा युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गमित्यात्ममनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षज्ञानकारणम्। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्ष इति समानः। प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानः। इत्यसमानत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमिह कृतम्। सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात्। एकदा खल्वयं

सुखादिविषयमपि प्रत्यक्षं गृहीतं भवति, तत्र हि हेतुचतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति, आत्मसन्निकर्षस्तु

सुप्तः प्रबोधकालं प्रणिधाय तत्प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते। यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रणिधानमन्तरेण प्रबोधकारणं भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थ-सन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते। तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति। किन्तु तर्हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति। न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन तदा मनः प्रेरयतीति। एवमेकदा खल्वयं विषयान्तरसंसक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नात् प्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीते। यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो वाह्यविषयोपनिपतनात् ज्ञानमुत्पद्यते, तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम्। न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्यात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणमिह कृतम्। कार्य्यगुणत्वान्नात्ममनसोः सन्नि-कर्षस्येति। एवमिन्द्रियार्थग्रहणस्य प्रयोजनञ्च। तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम्। तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः। घ्राणेन सुगन्धिं जिघ्रतीति सुगन्धिविषयं घ्राणजं ज्ञानम्। तथा चक्षुषा घटं पश्यतीति घटविषयं चाक्षुषं ज्ञानमित्येवं पञ्चेन्द्रियज्ञानानि व्यपदिश्यन्ते इति प्राधान्यमिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षस्येति।

ननु सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिह ग्रहणमित्यत्र स हेतुः; व्याहतत्वादहेतुः। यदि तावत खल्वात्ममनसोः सन्नि-कर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इत्यस्य व्याघातः। तदा मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते। मनःसंयोगानपेक्षया च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः। नैवाव्याघातोऽभूत् सर्व्व-विज्ञानानामात्ममनःसन्निकर्षस्य कारणत्वमिति वचनादेवाव्याघातो न स्यात्। ज्ञानकारणत्वेनात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यमिति चेत्? न, अर्थ-विशेषप्राबल्यात्। नास्ति हि व्याघात आत्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञान-कारणत्वव्यभिचारात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हि प्राधान्यमर्थविशेष-प्राबल्यात्। सुप्तव्यासक्तमनसां हि युगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्भवति। अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः। तस्य प्राबल्यं तीव्रत्व-पटुते। तच्चार्थविशेषप्राबल्य-मिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं, न तु सुप्तव्यासक्तमनसामात्ममनःसन्निकर्ष-

प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनैव लक्षणार्थमुपयुक्तः; इह च प्रत्यक्षफलरूपापि बुद्धिः प्रत्यक्षशब्देनाभि-धीयते तथैव लोकव्यवहारात्, परमार्थतस्तु यतो भवतीन्द्रियादेरीदृशी बुद्धिस्तत् प्रत्यक्षम् ॥ ७ ॥

विषयम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति । असति खल्वात्मनः प्रणिधाने मनसः सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां नृणां यत् प्रबलार्थं तीव्रवज्रादिध्वन्यादिमनोहररूपादिसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं प्रबोधरूपं तत्र प्रबोधत्वमात्मना सह तदैव तदर्थजनितमनःसंयोगो जायमानः कारणमिति । अतो मनः क्रिया च कारणं वक्तव्यमिति युगपत्प्रबलेन्द्रियार्थसन्निकर्षो मनःक्रियात्ममनःसंयोगश्च भवति । यथैव ज्ञातुरिच्छाजनित एवार्थग्रहणायारम्भो मनसः प्रेरको ह्यात्मगुणस्तथात्मनि गुणान्तरञ्च सर्व्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन गुणेनात्मना प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते । तेन गुणेन अप्रेर्य्यमाणे मनसि खल्वात्ममनःसंयोगाभावाज्ज्ञानानुत्पत्तौ सत्यामस्यात्मनः सर्व्वार्थिता निवर्त्तते । तस्मादात्मनि या नित्यैवानद्भूता चेतना वर्त्तते सैवास्य द्रव्यगुणकर्म्मभिरभिव्यज्यते । नित्यानुबन्धो हि मनस आत्मनि यदा सुप्तव्यासक्तमनसां प्रबलार्थेनेन्द्रियसन्निकर्षः स्यात् तदैवात्मनश्चैतन्यं व्यज्यमानं मनश्चेतयति । चेत्यमानमनःक्रियया चात्माप्युपचर्य्यते युगपदिति सक्रियत्वमात्मन एषितव्यं भवति । अन्यथाकाशादि पूर्व्वपूर्व्वभूतानुप्रविष्टानां चतुर्व्विधानां सूक्ष्माणां भूतानां मनसश्च सक्रियत्वात् ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोः असम्भवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नोपपद्यते । यतः, अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । इन्द्रियेणार्थस्याप्राप्यग्रहणं काचाद्यन्तर्गतानां तृणादीनामप्रतिहतं दर्शनं भवति । ततो व्यवहितेनेन्द्रियेणार्थः सन्निकृष्यते । व्यवधानेनार्थस्य प्राप्तिर्व्याहन्यते । यदि नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनात् तद्रश्म्यर्थसन्निकर्षोऽर्थग्रहणहेतुः स्यात् तदा न व्यवहितस्य काचाद्यन्तर्गतस्य सन्निकर्षः स्यात् । ततोऽर्थग्रहणं न स्यात् । अस्ति च काचाद्यन्तरितानां व्यवहितानामुपलब्धिरियन्तु ज्ञापयति । अप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि ततश्चाभौतिकानि । प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म्म इति चेत् ? न । कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः । अप्राप्यकारित्वे यदीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितानामनुपलब्धिन स्यात् तदा प्राप्यकारित्वेऽपि काचाद्यन्तरितानामुपलब्धिनं स्यात् प्राप्त्यभावात् । काचाद्यन्तरितानान्तु प्रत्यक्षे काचादिभिरप्रतिघातात् तत्सन्निकर्षोत्पत्तिः । न हि काचादयो नयनरश्मिं विष्टभ्नन्ति । सोऽप्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यते । अथ भौतिकस्य नाप्रतिघात इति चेत् ? न । आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽविघातात् । आदित्यरश्मेर्भौतिकस्याविघातात्

स्फटिकाद्यन्तरेऽप्यविघाताद् दाहेऽप्यविघातान्न भौतिकस्याप्रतिघातप्रतिषेधः। कुम्भस्थमुदकमादित्यरश्मिस्तापयति. तथान्यच्च गृहान्तरादिकम्। द्रव्यान्तरस्य च वह्न्यादेरुष्णस्पर्शप्राप्तौ शीतस्पर्शाभिभव इति। एवं स्फटिकान्तरेऽपि तृणादौ प्रकाशनीये प्रदीपादिरश्मीनामप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति। तथा भर्ज्जनकपालस्थं द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते। तत्र भौतिकस्याप्रतिघातात् प्राप्तिः, प्राप्तौ हि दाहः स्यात्। न त्वप्राप्यकारि स्यात् तेज इति। अविघातादित्ययमविघातः खल्वव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येणासर्व्वतो द्रव्यस्य विष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति। दृष्टं हि कलस-निषिक्तानामपां बहिःशीतस्पर्शस्य ग्रहणम्। न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः। दृष्टौ च प्रस्यन्दपरिस्रावौ। तत्र काचादिभिर्नयनरश्मेः अप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह सन्निकर्षादुत्पन्नं ग्रहणमिति। अथैवं नेतरधर्म्म-प्रसङ्गात्। काचादिभिरिव कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुड्यादिभिरिव वा काचा-दिभिः प्रतिघात इत्येवमितरधर्म्मप्रसङ्गान्न प्राप्यार्थग्रहणमिति चेत्? तत्र नियमोऽयम्। आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद् रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः। यथा खल्वादर्शोदकयोः प्रसादस्वभावयोर्नैर्म्मल्यस्वधर्म्मयोः पश्चात्स्थितमलिन-द्रव्येण प्रतिहतपश्चात्प्रसादेन परावृत्तस्वमुखप्रतिबिम्बस्य सन्निकर्ष सति प्रतिरूपोपलब्धिरादर्शादेर्विशदरूपानुग्रहात् तन्निमित्तं प्रतिबिम्बग्रहणम्। तद्विशदरूपोपघाते मलाक्ते त्वादर्शादौ तत्प्रतिबिम्बाभावात्। तथा कुड्यादिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति। तथैव काचादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः प्रसाद-स्वाभाव्यात्। कुड्यादिभिस्तु प्रतिघातो मलिनस्वाभाव्यादिति।

अपि च। दृष्टान्तानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः। प्रमाणस्य याथा-र्थ्येनार्थविषयत्वान्न खलु परीक्षमाणेन पुंसा दृष्टा अनुमिता वा निश्चयेन येऽर्थास्ते नियोक्तुं प्रतिषेद्धुं वा न शक्या भवन्ति। यद् यादृशं दृष्टं तत् तादृशं न भवति, भवति चान्यादृशमित्येवं रूपान्तरनियोगो यथार्थरूपप्रतिषेधो वा कर्त्तुं शक्यते। दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्म्माः प्रतिघाताप्रतिघातयोरनुप-लब्ध्युपलब्धी व्यवस्थापिके भवतः। व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः। व्यवहितोपलब्ध्या त्वनुमीयते काचादिभिरप्रतिघात इति। एवमेव सांख्यशास्त्रे कपिलेनापि प्राप्यार्थग्रहणमिन्द्रियाणामुक्तम्। तद्यथा। "नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व्वप्राप्तेर्वा।" काचाद्यन्तर्वर्त्तिनां चक्षुषा प्रत्यक्षेण ग्रहणादिन्द्रियाणामप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं न भवति, अप्राप्तेः।

इन्द्रियेणार्थस्यातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षातिसौक्ष्म्यकरणदौर्ब्बल्याभिभवसमानाभिहारावरणमनोऽनवस्थानैरप्राप्तेः। न वार्थस्येन्द्रियेण सर्व्वप्राप्तेः प्राप्तप्रकाशकत्वम्। किन्तु प्राप्तानामेवार्थानां प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणाम्। काचाद्यन्तर्वर्त्तिनामपि सन्निकर्षे सतीन्द्रियेण स्वज्योतिषा सूक्ष्मगुणेन काचाद्यन्तः प्रविश्य प्रकाशः क्रियते। न सर्व्वाङ्गप्राप्तेरिन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वात्। सूक्ष्मं हि तेजो विशदं समानगुणैरावरणादिभिर्न प्रतिहननीयम्, प्रतिहननीयन्तु विपरीतगुणैः। तथा च काचादिभिः प्रसन्नैरावरणैरप्रतिहतं चक्षुस्तेजः सौक्ष्म्येण काचादिकं विभिद्यान्तः प्रविश्यार्थं काचाद्यन्तर्गतं प्रकाशयति, प्रसादगुणवद्द्रव्यानुग्रहात्। अन्धकारस्थं घटादिकमिव वाह्यालोकानुग्रहात्। अप्रसादगुणवद्भिः कुड्यादिभिश्चक्षुस्तेजोविपरीतगुणैरावरणैः प्रतिहतं चक्षुस्तेजः कुड्यान्तर्गतमर्थं न प्रकाशयति, कुड्यादि विभिद्यान्तःप्रवेशासामर्थ्यात्। इति।

अथैवम्भूतं प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः। वृक्षं पश्यतः खलु वृक्ष एष एवंगुण एवंदोष इत्येवमादि यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षान्निश्चयात्मकमव्यपदेश्यमव्यभिचारि ज्ञानमुत्पद्यते तेनासौ हातुमुपादातुमुपेक्षितुं वा यद्व्यवस्यति तद्व्यवसायात्मकम्। तत् प्रत्यक्षं नाम ज्ञानं, न प्रत्यक्षं नाम प्रमाणान्तरम्। किं तर्हि प्रमाणं न स्यात्? स्यात् प्रमाणमनुमानं नाम। कस्मात्? एकदेशग्रहणाद् वृक्षादेरुपलब्धेः। चक्षुर्हि सूक्ष्मं यावन्मितं तावन्तमेव वृक्षस्यैकदेशमवयवं गृहीत्वा चक्षुषा वृक्षमुपलभते। न च वृक्षैकदेशो वृक्षः। तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तथैकदेशं चक्षुषा गृहीत्वा वृक्षमनुमिनोतीति।

अत्र प्रश्नः—किं नु खलु वृक्षस्यैकदेशाद् गृह्यमाणादपरावयवमनुमेयं मन्यसे? तत्र द्वौ पक्षौ। अवयवसमूह एव वृक्षः। तस्यैकदेशग्रहणादवयवान्तराण्यनुमेयानि भवन्तीत्येकः पक्षः। अपरो द्रव्यान्तरोत्पत्तिरवयवसमूहसंयोगादेकं द्रव्यमुत्पद्यते। तानि चावयावान्तराण्यनुमेयानि तदवयवी चानुमेय इति द्वयमिति। तत्रावयवसमूह एवानुमेय इति चेत्? तदा तदेकदेशग्रहणादनुमाने वृक्षबुद्धिर्न स्यात्। न हि वृक्षोऽगृह्यमाणमेकदेशान्तरं गृह्यमाणैकदेशसहित एवावयवसमूहो वृक्ष इति। अथ चेदुच्यते—एकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः स्यात्? तर्हि सा वृक्षबुद्धिर्नानुमानं भवति। सति चैवं भवितुमर्हतीति। द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे पुनरवयवी नानुमेयः स्यात्। तस्य ह्येकदेशसम्बन्धस्य ग्रहणाभावात्। अस्त्येकदेशसम्बन्धग्रहणमगं वृक्षस्य स्कन्ध एषा शाखा पत्रञ्चैतदित्येवमवयविन एकदेशग्रहणेऽपि तदेक-

दशसमुदायस्याविशेषादनमेयत्वं नावयविनो भवति। तस्माद् वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति। इत्येवमेकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानमानत्वमनपपन्नम्।

तथापि चेत्? उच्यते—वृक्षस्यैकदेशग्रहणादनुमीयते वृक्षस्य सर्व्वावयवसङ्घातः। तेन पुनस्तत्सर्व्वावयववान् वृक्ष इति चानुमीयते इति प्रत्यक्षमनुमानमेवेति चेत्? न। प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात्। यावदेकदेशग्रहणं भवताश्रीयते तावदेकदेशस्यापि प्रत्यक्षेणैवोपलम्भः। तस्मात् प्रत्यक्षं नानुमानमिति। न चैष उपलम्भो निर्विषयो भवति। यावच्चार्थजातमुपलभ्यते तावदेव तदुपलम्भस्य विषयः प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति। किं पुनस्तदन्यदर्थजातमवयवी वा समुदायो वेति। न चैकदेशग्रहणमनुमानतयोपपादयितुं शक्यं हेत्वभावादिति। अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानमानत्वप्रसङ्गः, तत्पूर्व्वकत्वात्। प्रत्यक्षपूर्व्वकं ह्यनुमानं सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमं तत् प्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति। यत्र च सम्बन्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं न लिङ्गिनः प्रत्यक्षं, तत्र तल्लिङ्गग्रहणमन्तरेण नानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति। न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाद् धूमज्ञानस्य। न चानुमेयस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षादनुमानं भवति। एवमेव प्रत्यक्षानमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति।

साङ्ख्ये कपिलेनाप्युक्तम्—"अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेरिति।" अथ तर्हि किं सर्व्वत्रैवैकदेशस्यैव प्रत्यक्षं न समुदायस्येति? "न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात्।" एकदेशोपलब्धिमात्रं न प्रत्यक्षम्। तर्हि किं प्रत्यक्षम्? एकदेशोपलब्धिस्तत्सहितावयविनश्चोपलब्धिरिति द्वयमेव प्रत्यक्षम्। कस्मात्? अवयविसद्भावात्। अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी। तस्यावयवसङ्घातस्योपलब्धिकारणानि गन्धरसरूपस्पर्शादीनि प्राप्तस्य खल्वेकदेशोपलब्धौ सत्यामनुपलब्धिरनपपन्ना भवति। अकृत्स्नग्रहणादनुपपन्नैवेति चेत्? न। प्रत्यक्षकारणगन्धादितः खल्वस्यावयविन एकदेशाभावात। न चावयवाः कृतस्ना गृह्यन्ते। अवयवैर्नैवावयवान्तरव्यवधानात्। नावयवी च कात्स्न्र्येन गृह्यते। नायमवयवेषु गृह्यमाणेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिर्न निवृत्तेति। कृत्स्नमिति हि निःशेषतायां सत्यां भवतीति शेषे सति त्वकृत्स्नमिति भवति। तच्चैतदवयवेषु बहुषु वर्त्तते। अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति। अथ खल्वङ्ग किं गृह्यमाणस्यावयविनस्त्वगृहीतं मन्यते येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति? न ह्यस्य प्रत्यक्षकारणेभ्यो गन्धादिभ्यो

भिन्ना एकदेशाः सम्भवन्तीति तत्रावयवद्वृत्तं प्रत्यक्षं नोपपद्यत इति। इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् ग्रहणमवयवानाम्। तैरवयवैः सहावयवी गृह्यते। येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैरवयवैः स नावयवी गृह्यते। न चैतत्कृतोऽस्ति भेदः। समुदायोऽप्यशेषतावान् समुदायो वृक्षः स्यात्। तत्समाप्तिर्वा उभयथा ग्रहणभावः। मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषतावान् समुदायो वृक्षः स्यात्। समाप्तिर्वा समुदायिनामिति—उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यते। अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते। एवं समाप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते समाप्तिमतामग्रहणात्। सेयमेक-देशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिः द्रव्यान्तरोपपत्तौ कल्प्यते, न समुदायमात्र इति। यदुक्तम्—एकदेशोपलब्धिर्नावयविसद्भावादिति, तत्र साध्यत्वादवय-विनि सन्देहः। अवयविसद्भावादित्ययं हेतुः, समाप्तिमतामहेतुः साध्यत्वात्। साध्यन्तु खलु तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुपपद्यते। एकदेशग्रहणेन गृह्यते चावयवीति साध्यम्, अवयविसद्भावादिति हेतुरपि स एव। अतस्तु हेतोः साध्यत्वात् साध्यसमत्वादहेतुत्वमुपपद्यते। तदेकदेशग्रहणगृहीतोऽवयवी तदेक-देशसमानधर्म्मेण द्रव्यान्तरमुपपद्यते। यस्यैकदेशग्रहणं तन्नोपपादितं स्यादिति। एवं सति विप्रतिपत्तिमात्रं भवति। विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशयः—किं समुदायो वृक्षोऽन्यो वेति।

तत्राह—सर्व्वग्रहणमवयविसिद्धेः। यद्यवयवी नास्ति तदा सर्व्वग्रहणं नोपपद्यते। किं पुनस्तत्सर्व्वं? द्रव्यगुणकर्म्मसमवायसामान्यविशेषाः। कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानं तावद् दर्शनविषयो न भवतीति, अतीन्द्रियत्वादणू-नाम्। द्रव्यान्तरञ्चावयविभूतं दर्शनविषयो नास्तीति। दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते। तेन निरधिष्ठाना न गृह्येरन्। गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दतेऽस्ति मृन्मयश्चेति। सन्ति चेमेऽत्र गुणादयो धर्म्मा इति। तेन सर्व्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति। एवमवयविसिद्धेः सर्व्वग्रहणम्। "धारणाकर्षणोपपत्तेश्च।" धारणाकर्षणे द्वे संग्रहकारिते भवतः। संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम्। यथा ह्यपां स्नेहद्रवत्वपैच्छिल्यकारितं मृदादिद्रव्यान्तरेण संयोगादामे कुम्भे गुणान्तरमग्नि-संयोगात् पक्वे तत्रैव कुम्भे पुनर्गुणान्तरमुष्णतीक्ष्णत्वादिकारितम्। यदि तदामे कुम्भे यद्गुणान्तरं पक्वे च पुनर्यद्गुणान्तरं स एव संग्रहो नाम तत्संग्रह-कारिते चेद्धारणाकर्षणे द्वे नाभविष्यतामथ ते द्वे यद्यवयविकारिते अभविष्यतां

तदा पांशुराशिप्रभृतिष्वपि ते द्वे गुणान्तरे अभविष्यताम्। द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु प्राणिसंगृहीतेष्वपि धारणाकर्षणे नाभविष्यतामिति तस्मात् सर्व्वग्रहणमेव। अथावयविनं प्रत्याचक्षाण आह—मा भूत् प्रत्यक्षलोप इति। अणुसञ्चयं दर्शनविषयमिति प्रतिज्ञातवान् किमनुयोज्य इति? एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धिविषयम्। पर्य्यनुयोज्यस्तु किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया? आहोस्विदनेकार्थविषयेति? अभिन्नार्थविषयेति चेत्, अर्थान्तरानुज्ञानात् अवयविसिद्धिः। नानार्थविषयेति चेत्, भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः। अनेकस्मिन् एक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति।

"सेनावनवद् ग्रहणमिति चेत् नातीन्द्रियत्वार्थत्वादणूनाम्।" यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेषु एकमिदमिति बुद्धिरुपपद्यते, तथा परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमिति बुद्धिरुपपद्यते। दूरात् अगृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनाङ्गानां वनाङ्गानाञ्च यथा च कारणान्तरतो दूरात् पृथक्त्वस्य न ग्रहणम्। तद्यथा। अगृह्यमाणजातीनां धव इति वा खदिर इति वा जातिग्रहणं दूरान्न भवति। एवमगृह्यमाणप्रस्पन्दानां सेनावनाङ्गानां दूरात् प्रस्पन्दनग्रहो न भवति। तथा च गृह्यमाणेऽप्यर्थसमूहे पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनाम्। तथा संघाते गृह्यमाणेऽप्यगृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययो भवति। कस्मात्? अतीन्द्रियत्वादणूनामिति। तथा चाणूनां संघातस्यैवैकप्रत्ययो भवति घट इति पट इति। न त्वणूनां भाक्तोऽपि प्रत्ययो भवति सेनावनाङ्गवत्। अतीन्द्रियत्वादिति गौतमाक्षपादः। साङ्ख्यशास्त्रे कपिलेन विवेकाद् बन्धध्वंसमुपदिश्य तद्विवेकजनकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्। न केवलं प्रमाणभूतप्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्। तेन योगजप्रत्यक्षमिह प्रमाणभूतप्रत्यक्षाधिकारे चरकाक्षपादाभ्यां नोक्तमिति अविरोधः। कपिलेन यत् प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं, तद्यथा—"यत्सम्बन्धं सदयत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्।" व्याख्यातञ्चैतत्—यद्विज्ञानं यत्सम्बन्धं सत्। यत्रार्थे यतो जायमानं जन्यत्वेन सम्बन्धयुक्तं सत्। तदाकारोल्लेखि तत् तद्विषयकत्वतज्जन्यत्वाभ्यां नाम्नोल्लेखयुक्तं भवति तद्विज्ञानं तस्यार्थस्य प्रत्यक्षं भवति। विशेषेण ज्ञायते येन तद्विज्ञानम्। खल्विदमेवं दोषादुपादेयमिदमेवंगुणत्वादुपादेयमिदं पुनर्दोषगुणाभावेन प्रयोजनाभावादुपेक्ष्यमित्येवं निश्चीय व्यवस्यति येन तज्ज्ञानं विज्ञानम्। यथा खल्वयं चक्षुषा घटं पश्यन् मनसा वितर्क्यायं मृन्मय एतल्लक्षण एतत्प्रयोजनाय हेय एतदर्थ-

मुपादेय एतदर्थं तूपेक्ष्य इति निश्चिनोति। तत् खलु तद्धटसम्बन्धं तद्धट सन्निकृष्टचक्षुर्जन्यं घटविषयकं चाक्षुषं ज्ञानमित्येव नाम्नोल्लेखयुक्तं प्रत्यक्षमुच्यते। तन्निश्चयज्ञानं व्यवसायलक्षणम्। तेन हि निश्चित्य व्यवस्यति भो ईदृशं घटमानय नेदृशमित्येवमादिव्यवसायः क्रियते। विषयाणामानन्त्याद् विषयभेदेनानन्तमपि चाक्षुषत्वादिभेदेन षड्विधं तदाकारेणोल्लेखात्। तत्तद्विषयकं चाक्षुषं प्रत्यक्षं तत्तद्विषयकं घ्राणजं ज्ञानं रासनं ज्ञानं त्वाचं ज्ञानं श्रावणं ज्ञानमिति पञ्चधा लौकिकम्। तथा सुखादिविषयकं मानसं ज्ञानञ्च लौकिकमात्मादिविषयकन्तु योगजं मानसमलौकिकमित्युभयं मानसज्ञानं न प्रत्यक्षमपि न प्रमाणं सार्व्वजनीनत्वाभावात निश्चयत्वाभावाच्च। योऽयं धनबान्धवादिभिः सुखमनुभवति तैश्च तस्य शत्रुर्दुःखमनुभवतीति। यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं भवति तर्हि चानुमानादीनां मानसज्ञानत्वेन प्रामाण्ये सिद्धे पृथगवचनानर्थक्यात्। यथा तथा भवत्वनुमानादिकं ज्ञानं मानसज्ञानमेवेति तस्मात् पञ्चविधमैन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं नाप्रमाणम्। न मानसं ज्ञानं प्रत्यक्षं नाम प्रमाणम्। यत् तु मानसज्ञानं प्रमाणं भवति तदनुमानादिनामधेयं भवति। सुखादिकन्तु मानसप्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वेऽपि प्रमेयमनुमानादिविषयत्वात।

अथैवं समाधौ योगिनामवाह्यप्रत्यक्षे तु योगजज्ञानमित्याकारोल्लेखेन तत्तदिन्द्रियमनोभिस्तु तदाकारोल्लेखाभावात् प्रत्यक्षलक्षणस्याव्याप्तिदोषः इति चेत्? तदोच्यते—"योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः"। योगिनां समाधौ चित्तस्य वाह्यवृत्तिनिरोधेऽपि खल्ववाह्यानामर्थानां मनसा प्रत्यक्षत्वान्नाव्याप्तिदोषः। कणादेनाप्युक्तम—"आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम्। तथा द्रव्यान्तरेषु समाहितान्तःकरणानाम्। तत्समवायात् कर्म्मगुणेषु इति।" समाहितान्तःकरणानामात्ममनसोरात्मनि संयोगविशेषादात्मविषयं प्रत्यक्षं भवति। तथा द्रव्यान्तरेष्ववाह्येषु चात्ममनसोः संयोगविशेषात् प्रत्यक्षमिति योगजं मानसं विज्ञानमित्याकारेणोल्लेखान्न दोषः। अस्तु चैवमात्मादिप्रत्यक्षमीश्वरप्रत्यक्षे पुनरव्याप्तिः। योगशासने ह्युक्तं पतञ्जलिना—"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। वृत्तय पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः। प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा। अनुभूतविषया सम्प्रमोषः स्मृतिः। अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिः

प्रत्यक्षपूर्व्वं त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमीयते।
वह्निर्निगूढ़ो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात्॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं वीजात् फलमनागतम्।
दृष्ट्वा वीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः॥ ८॥

अविद्या। दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता। सुखानुशयी रागः। दुःखानुशयी द्वेषः। स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढ़ोऽभिनिवेशः।" इत्येवं पञ्चधा चित्तवृत्तिनिरोधे योगे योगिनामवाह्यार्थस्य मानसप्रत्यक्षासम्भवान्नेदं प्रत्यक्षलक्षणं भवति। तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानात मनसश्च प्रज्ञाने लयादभावादिति दोषः। नायं दोषः। लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा। योगिनां समाधौ तत्तत् संयमदेशविशेषे यत्र लीनं चित्तं भवति तत्तल्लीनवस्तुनि लब्धोऽतिशयो वृत्तिभ्यः पञ्चभ्योऽतिरिक्त एव योऽर्थ ईश्वरपर्यन्तस्ततसम्बन्धाद्वा प्रत्यक्षं भवति। न तत्र लक्षणन्यूनत्वदोषः। तदानीं समाधौ पृथिव्यादीनामहङ्कारान्तानां महति तत्त्वे लयान्महता तत्त्वेन चेतसा त्वव्यक्ताख्य आत्मा पञ्चविंशं षड्विंशं सप्तविंशमष्टाविंशमेकोनत्रिंशं दृष्ट्वा त्रिंशं परमात्मानं शान्तं शिवमद्वैतमव्यवहार्य्यं पश्यति, योगसिद्धश्च भवति; न चेश्वररूपेणाभिनिष्पद्यत इति।

अथ वैशेषिके शास्त्रे कणादेनाप्युक्तम्—"अविद्या आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्। सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि, अरूपिष्वचाक्षुषाणि। अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः। एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्। तत्समवायात्कर्म्मगुणेषु"॥ ७॥

गङ्गाधरः—अथ प्रत्यक्षानन्तर्य्यादुद्दिष्टमनुमानं लक्ष्यते—प्रत्यक्षपूर्व्वमित्यादि। मानसे प्रत्यक्षे ज्ञाने यत् तु मानसं ज्ञानं प्रमाणं तदुपदेष्टुमनुमानमाह—प्रत्यक्षपूर्व्वमिति। प्रत्यक्षं पूर्व्वं यस्य तत् प्रत्यक्षपूर्व्वम्। त्रिविधं कारणं कार्य्यं सामान्यतो दृष्टम्। त्रिकालं भूतं भवद् भविष्यच्च। वस्तु यत् परोक्षं तदनु प्रत्यक्षात् पश्चाद यन्मीयते ज्ञायते तदनुमानम्। प्रत्यक्षपूर्व्वमित्यनेन ख्यापितं

चक्रपाणिः—अनुमानरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि। प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्तिग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन, प्रत्यक्षपूर्व्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणपूर्व्वं। त्रिविधमित्यनुमानत्रैविध्यं दर्शयति, तेन, कार्य्यात् कारणानुमानं यथा—गर्भदर्शनान्मैथुनानुमानं, तथा कारणात् कार्य्यानुमानं यथा—वीजात्

यद् यस्य कारणं यस्य च कार्य्यस्य यत् कारणं यस्य च सामान्यं यत्र तयोस्तयोः सम्बन्धयोर्नियतसम्बन्धस्य प्रत्यक्षेण ज्ञानं लिङ्गज्ञानं तयोः परोक्षस्य लिङ्ग-स्मृतिश्च परोक्षस्य ज्ञाने हेतुरिति ज्ञापयिष्यते त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीये रोगभिषग्जितीये च विमाने। अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्ष इति। युक्तिश्च अत्रातः परं वक्ष्यते—बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान्। युक्ति-स्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ इति। तेनात्र प्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षादि-व्यवसायात्मकज्ञानरूपप्रमाणोपलक्षितम्। अप्रत्यक्षाणामुपलब्धिकारणं लिङ्गं पञ्चविधं हेतुपूर्व्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिभेदेन भवति। तत्पञ्चविधलिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धज्ञानं प्रत्यक्षादिप्रमाणं पूर्व्वं यस्य तस्य तत्पञ्चविधलिङ्गदर्शनादिना तल्लिङ्गकत्वेन तस्य च स्मृतितोऽप्रत्यक्षस्य मनसा यज्ज्ञानमव्यभिचारि व्यव-सायात्मकं तदनुमानम्। तत् खलु बहुकारणयोगेनोपपत्तितो यत् यथा तत् तथा प्रकाशनानन्तरनिश्चयरूपम्। तेन हि गुणतो दोषतो वा निश्चित्य हातुमुपादातुमुपेक्षितुं वा वाङ्मनःशरीरकर्म्मभिर्व्यवस्यति। सम्बन्धश्च लिङ्गलिङ्गिनोः कार्य्यकारणभावः संयोगः समवायश्च। तत् सम्बन्धज्ञानञ्च प्रमाणावयवैः प्रत्यक्षाद्यन्यतमैकानेकैर्भवति। लिङ्गलिङ्गिनोश्चैषः सम्बन्ध उभयोरेकतरस्य वा नियतधर्म्मसाहित्यं व्याप्तिरुच्यते। स चासकृत्प्रत्यक्षादिना निश्चीयते न सकृत्प्रत्यक्षादिना। तथा च कियदुदाहरति—वह्निर्निगूढ़ो धूमेनेत्यादि। अतीतं कार्य्येण कारणमेवं व्यवस्यन्ति। यथा निगूढ़ो वह्नि-र्धूमेनानुमीयते कुत्रचिदग्निः संवृतो वर्त्तत इति। यस्तु खलु पूर्व्वं दृष्टवान् धूमो जायते आर्द्रेन्धनजवह्नित एव नान्यस्मात्। ततो वह्निधूमयोर्नियतं धूमस्य धर्म्मस्य वह्नौ धर्म्मिणि साहित्यं ज्ञायते। जन्यजनकभावः सम्बन्धः। अत्र युक्तिः—न हि धूम आर्द्रेन्धनजवह्निमन्तरेण सम्भवति। यत्र कुत्रचिद् धूमो यदि वर्त्तते तदा तेनैव धूमेन तज्जनको वह्निरनुमीयते। गृहान्तरे य आर्द्रेन्धनजो वह्निस्तस्मादुत्तिष्ठन् धूम आकाशे गृहान्तरे वा यद्वर्त्तते तयोर्वह्निधूमयोर्विभागवतोर्न संयोगः सम्बन्धः। किन्तु तेन धूमेनानु-

सहकारिकारणान्तरयुक्तात् फलानुमानं, तथाऽकार्य्यकारणभूतानाञ्च सामान्यतो दर्शनादनुमानं यथा—धूमाद्वर्त्तमानक्षणसम्बन्धादग्न्यनुमानम्, एतत् त्रिविधमनुमानं गृहीतं भवति; त्रिकाल-मित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति; अनुमीयते इत्यत्र 'येन तदनुमानम्' इति वाक्यशेषः, तेन, व्याप्तिग्रहणादनु अनन्तरं मीयते सम्यक् निश्चीयते परोक्षार्थो येन तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनमित्यर्थः। त्रिविधमिति यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वह्निरित्यादि।

मीयते वर्त्तते खलु कुत्रचिदस्य धूमस्य जनको निगूढ़ो वह्निरिति। इति कार्य्येण कारणस्य वर्त्तमानस्यानुमानम्। एवमेवान्यत् सर्व्वं बोध्यम्। यथा देहेन्द्रियमनःसन्तापेन ज्वरो वर्त्तमानोऽनुमीयते, ज्वरस्य रूपं देहेन्द्रियमनःसन्ताप इत्याप्तोपदेशेन ज्वरस्य धर्म्मिणो धर्म्मस्य तत्सन्तापस्य नियतसाहित्यं येन ज्ञातमसकृत् स यदा देहादिसन्तापं स्पर्शनेन जानाति तदा ज्वरमनुमिनोति। स एव ज्वरो यदि गूढ़लिङ्गो वर्त्तते रोगान्तरतया वा संशीयते तदा ज्वरप्रशमनैरौषधान्नविहारैः प्रयुक्तैस्तस्य व्याधेरुपशयतो ह्रासेन ज्ञातेन ज्वरोऽनुमीयते। अनुपशयतो वृद्ध्याऽनुमीयते रोगान्तरमिति नायं ज्वर इति। रूपेणोपशयेनानुपशयस्वरूपनिदानेन वर्त्तमानव्याधेरनुमानम्। इत्येवं स्वरूपलक्षणेनानुमितस्य व्याधेर्वातादिजत्वेनानुमाने यद् यद् वातादिज-स्वरूपं नामलिङ्गमुक्तं तेषु किञ्चिदव्यभिचारि किञ्चिच्च व्यभिचारि भवदपि तत्तदव्यभिचारिस्वरूप-लिङ्गसहचरित-वातादिजाव्यभिचारि-लिङ्गसहचरितत्वेन वातादिजत्वेनानुमाने लिङ्गं भवत्येव। यदा वातज्वरे कम्पः, कम्परोगे च कम्पः। पित्तज्वरे स्वेदः श्लेष्मज्वरेऽपि स्वेदः। तथा स्वेदादिरोगेऽपि स्वेद इत्येवमादि-लिङ्गमेव तत्तद्व्याधिप्रतिपत्तिसाधनत्वात्। प्रतिपत्तिसाधनं हि लिङ्गमिति। वक्ष्यते च निदानस्थाने- लिङ्गञ्चैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते। बहून्येकस्य च व्याधे-र्बहूनां स्युर्बहूनि च॥ विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः। ज्वर-स्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते। विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते। लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वास-हिक्काद्याः सन्ति चामयाः॥" इति।

इति कार्य्येण वर्त्तमानस्य कारणस्यानुमानमुदाहृत्यातीतस्य कारणस्य कार्य्येणानुमानमुदाहरति—मैथुनं गर्भदर्शनादित्यादि। अतीतं मैथुनं गर्भ-दर्शनादनुमीयते। एवमेतत्प्रकारेणातीतं कारणं कार्य्येणानुमीय बुधा व्यव-स्यन्ति। अत्रेयं युक्तिरपेक्ष्यते। यः खल्वाप्तोपदेशेन ज्ञातवानेवम् अदुष्ट-शुक्रपुरुषेणादुष्टशोणितगर्भाशयया ऋतुस्नातया सह संवसेत्, तस्य पुत्रादि-कारणदिष्टाधिष्ठितशुक्रं तस्या गर्भाशयगतादुष्टार्त्तवेन संसृष्टं पाञ्चभौतिकं परलोकादवक्रामति वीजधर्म्मा जीवात्मा। तदा तत्पञ्चमहाभूतानामात्मनश्च संयोगात् गर्भसम्भवः स्यादिति। स खलु नार्य्या गर्भदर्शनादेवमूहति पञ्च

एतच्च व्याकृतमेव, निगूढ़ोऽदृश्यमानः, एवं व्यवस्यन्त्यतीतमिति व्यवच्छेदः। वीजादिति सहकारिकारणान्तरजलकर्षणादियुक्तादिति बोद्धव्यम्; अनागतं फलं सदृशं व्यवस्यन्तीति सम्बन्धः। 'दृष्ट्वा वीजात् फलं जातम्' इत्यनेन वीजफलयोः कार्य्यकारणलक्षणां व्याप्तिं

महाभूतान्यात्मा चेति षड्धातुसंयोगात् गर्भसम्भवः। षड्धातुसंयोगश्च स्त्रियाः पुंसश्चार्त्तवशुक्रसंयोगमन्तरेण न भवति। तयोः संयोगश्च नत्त मैथुनाद् भवतीति युक्तितः पुंसास्या मैथुनमनुमिनोत्यतीतमिति युक्त्यपेक्षस्तर्कः। इहापि गर्भमैथनयोः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो नियतधर्म्मसाहित्यमुभयोः क्वचित् एकतरस्य च क्वचित्। इत्येवमनूढ़ायाः कुवेरस्य मातुर्गर्भदर्शनात् तस्य पिता तस्या मैथुनमनुमाय विश्वश्रवसः सन्निधौ गत्वोवाच कथमेषानूढ़ा गर्भिणी बभूमात्रागता भगवान् ब्रवीतु इति। स होवाच मद्वचनान्न तु पुंसंयोगादिति त्वाप्तोपदेशेनापि तस्या गर्भो ज्ञात इति मैथुनाद् गर्भानुमानं न व्यभिचरति, तत्पित्रा हि पूर्व्वं तस्या गर्भदर्शनान्मैथनमेवानुमितमिति। गर्भकारणत्वेन मैथुनस्य साधारणतया लोके प्रसिद्धेः। उभयोर्नियतधर्म्मसाहित्यमदुष्टशुक्र-पुंसोऽदुष्टार्त्तवगर्भाशयया सह मैथुनं यत्र तत्र गर्भ एकान्तेन, यत्र गर्भस्तत्र तथा मैथुनञ्चैकान्तेनेत्येवमेकतरस्य वा यत्र धूमस्तत्र वह्निः न तु यत्र वह्निस्तत्र धूमो भज्जनकपालादावभावात्; इतिवत्।

अथ कारणेन भविष्यतः कार्य्यस्यानुमानमुदाहरति—एवमित्यादि। वीजात् फलमनागतमिति। अनागतं भविष्यत् फलं वीजादनुमाय व्यवस्यन्तीति योजना। तत्र युक्तिः—क्षेत्रकर्षणं जलमृतुर्वर्षादिर्वीजञ्चेति-चतुष्कसंयोगात् फलमस्य शस्यं भविष्यति। यदिदं कृष्टायां भूमौ वीजं वपति तद्वर्षणादिजलं चेल्लभेत तदाङ्कुरं जनयिष्यत्यथ बर्द्धिष्यते, न चेज्जलं लभेत शोषमापत्स्यते—इति युक्त्या तर्कयति। यदि शोषं नापत्स्यते जलं लब्ध्वा वर्द्धते तदा शरदादौ काले फलिष्यतीति युक्त्यपेक्षस्तर्कोऽत्रानुमानम्। एवमेव व्याधेस्तस्य तस्य निदानसेवनदर्शनात् स स रोगो भविष्यतीत्यनुमीयते। तथा पूर्व्वरूपदर्शनेन भविष्यद्व्याधिः सम्प्राप्तिदर्शनेन तु जायमानो व्याधिरनुमीयते। यथा गर्भदर्शनेन जायमानो वालोऽनुमीयते, तथोपशयेन च स स एव व्याधिरनुमीयते। यथा वातिकज्वरपूर्व्वरूपे घृतपानेनोपशयाद्वातिकज्वरो भविष्यतीत्यनुमीयते, तथा जायमाने रोगे चोपशयादनुमीयते स स एव रोगो जायत इति। एवं सर्व्वत्र कारणेन भविष्यत्कार्य्यानुमानं स्यात्। तत्रासामान्यतो दृष्टञ्च भूतं भवद भविष्यच्च कार्य्यमनुमीयते तदुदाहरति। दृष्ट्वा वीजात् फलं जातमिहैव

दर्शयति। यद्यपि च कारणं कार्य्यं व्यभिचरति, यतः, नावश्यं वीजसद्भावे फलं भवति, तथापि सहकारिकारणान्तरयुक्तं वीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः, कारणसामग्री च कार्य्यं न व्यभिचरत्येव ॥ ८ ॥

जलकर्षणवीजर्त्तु-संयोगाच्छस्यसम्भवः।
युक्तिः षड़्धातुसंयोगाद् गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥
मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसम्भवः।
युक्तियुक्ता चतुष्पाद-सम्पद्व्याधिनिवर्हणी ॥
बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान्।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ ६ ॥

सदृशं बुधा व्यवस्यन्तीति योजना। आम्रवीजादुप्ताद् यत् फलं जातं तत्तदाम्रवीजसदृशं दृष्ट्वा बुधा व्यवस्यन्ति—यादृशं वीजं तादृशं फल भवति भूत भविष्यति चेत्येवमनुमाय यत् फलमभीप्सति तद्वीजं वपतीत्येवं व्यवस्यन्ति। वीजसदृशं फलं नान्यस्माद्वीजादन्यफलमिति युक्तिः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—न केवलं वीजात् सदृशं फलं भवतीति फलने कारणान्तरं दर्शयन्ननुमाने युक्तिमुदाहरति—जलकर्षणेत्यादि। व्याख्यास्यते युक्ति-व्याख्याने इति। एवमेव गौतमेनाक्षपादेनोक्तम्—"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि"। इत्युद्दिश्य प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्, ततः परम्—अथ तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्व्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च। व्याख्यातञ्चेदं लक्षणं वात्स्यायनेन ; अर्थेति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दतो भावानां ज्ञानानन्तरम्। तैः प्रमाणैस्तेषु भावेषु यस्य येन सह कार्य्यकारणभावः संयोगः समवायो वा तस्य तस्य तादृशरूपेण ज्ञातस्याप्रत्यक्षस्य येन सह सम्बन्धस्तस्य प्रत्यक्षादिपूर्व्वं यस्याव्यपदेश्याव्यभिचारिव्यवसायात्मकज्ञानस्य तत्। अथ तत्पूर्व्वकं व्यवसायात्मकं ज्ञानमनुमानम्। इति। अथ शब्देन पूर्व्वं प्रमाणैर्भावानां ज्ञानं सम्बध्यते। तत्पूर्व्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनञ्चाभि-सम्बध्यते। लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन च लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते।

चक्रपाणिः—युक्तेः प्रमाणस्यान्यशास्त्राप्रसिद्धत्वेनोदाहरणान्येव तावद्दर्शयति ; उदाहरणे ज्ञाते युक्तेर्लक्षणं सुखेन ज्ञायते इत्यभिप्रायेण, जलकर्षणेत्यादि। कर्षणशब्देन कर्षणसंस्कृता भूमिः गृह्यते, जलकर्षणवीजर्त्तुसंयोगात् शस्यस्य सम्भवो भवतीति यज्ज्ञानं तद्युक्तिरिति योजनीयम्।

पूर्व्वज्ञातानां सम्बन्धानां स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते। पूर्व्ववदिति—यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते ; यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति। शेषवत्, तद्—यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते : पूर्व्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते—भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टं तद् यदन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति ; यथा कस्यचिद्व्रज्यापूर्व्वकमन्यत्र दृष्टस्य प्राणिणोऽन्यत्र दर्शनम्। तथा चादित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति। अथवा पूर्व्ववदिति। यत्र यथापूर्व्व प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्य अप्रत्यक्षस्यानुमानम्। यथा धूमेनाग्निरिति। शेषवन्नामपरिशेषः। स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात् शिष्यमाणस्य सम्प्रत्ययः। यथा—सन्नित्यमित्येवम्, आदिना द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्व्विभक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यगुणकर्म्मसंशये न द्रव्यं शब्द एकद्रव्यत्वात्, न कर्म्म शब्दान्तरहेतुत्वात्। यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः। सामान्यतो दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन सामान्यात् अप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते ; यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः। गुणाश्च द्रव्यसंस्थानास्तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति। एवं विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनं—महतो न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यास्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः। तथा चायमित्थम्भूतवाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः। सिद्धान्ते च्छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्र इति। सद्विषयञ्च प्रत्यक्षं। सदसद्विषयञ्चानुमानम्। कस्मात् ? त्रैकाल्यग्रहणात्। त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते। भविष्यतीत्यनुमीयते, भवतीति चाभूदिति च। असच्च खल्वतीतमनागतञ्चेति। अथेदमनुमानं परीक्षितं, तद् यथा—"रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम्।" रोधादिभ्यो व्यभिचारादनुमानं नार्थस्य प्रतिपादकं कदापीत्यप्रमाणम्। रोधादपि नदी पूर्णा गृह्यते। तदा चोपरिष्टाद वृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम्। नीड़ोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति, तदा च भविष्यति वृष्टिरित्यनुमानं मिथ्येति। पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुकरोति, तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भव-

षड्धातुसंयोगात् पञ्चमहाभूतात्मसंयोगात्, "तथा शब्दो युक्तिरित्यतिकर्षति। * मथ्यं मन्थनकाष्ठयन्त्रकं, काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठभ्रामणम् ; किंवा मन्थक इति पाठः, मन्थानं भ्राम्य-

---

* युक्तिरित्याकर्षतीति क्वचित् पाठान्तरम्।

तीति। तत्राह—"नैकदेशत्रासससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात्।" नायमनुमान-व्यभिचारः। अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः। कथं ? नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति। पूर्व्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेन-फलपर्णकाष्ठादिबहुलञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरिष्टाद् वृष्टो देव इत्यनुमिनोति, नोदकवृद्धिमात्रेण। पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते। न त्रासात् कासाञ्चिदिति। नैवं मयूरवासितं तत्-सदृशोऽयं शब्द इति विशेषपरिज्ञातान्मिथ्यानुमानमिति। यस्तु सदृशाद्विशिष्टात् शब्दात् विशिष्टं मयूरवासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गम्। यथा सर्पादीनामिति। सोऽयमनुमातुरपराधः, नानुमानस्य। योऽर्थविशेषेणानु-मेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति। अथ त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादिति यदुक्तं, तत्र च—"वर्त्तमानाभावः पततः पतित-पतितव्यकालोपपत्तेः।" वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्द्धं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः। योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः। नेदानीं तृतीयोऽध्वा वर्त्तते, यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत। तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यत इति। तत्राह—"तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात्।" नाध्वव्यङ्ग्यः कालः, किन्तु क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति। यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः। यदा तु पतिष्यति स पतितव्यकालः। यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते, स वर्त्तमानः कालः। यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति तदा कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते। पतितः काल इति भूता क्रिया। पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया। उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधः पततीति क्रियासम्बद्धम्। सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति।

अथापि—"नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः।" यद्यतीतानागतावित-रेतरापेक्षौ सिध्येतां, प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपनम्। नातीतापेक्षाऽनागत सिद्धिः, नाप्यनागतापेक्षाऽतीतसिद्धिः। कया युक्त्या केन कल्पेन वा कथमतीतानागतयोरिति। तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात्। दृष्टान्तवत्-

माणकाष्ठं, संयोगात् मेलकादिति बोद्धव्यं, यतः मन्थनस्य क्रियारूपस्य संयोगो न सङ्गच्छते, किंवा मन्थनशब्देन मन्थनरज्जुरुच्यते। युज्यते सम्बध्यतेऽनयेति युक्तिः, तया युक्ता युक्तियुक्ता। चतुष्पाद इति वक्तव्ये सम्पद् ग्रहणं गुणवच्चतुष्पादग्रहणार्थम्।

प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिध्येते । एवमतीतानागताविति । नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धेति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यदीकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा ? यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावेऽन्यतरत् न सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः —विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणो विद्यते कर्म्मेति । यस्य चायं नास्ति तस्य "वर्त्तमानाभावे सर्व्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।" प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, न चाविद्यमानं सदिन्द्रियेण सन्निकृष्यते । न चायमविद्यमानं किञ्चित् सदनुजानाति । प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्व्वं नोपपद्यते । प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्व्वकत्वादनुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्व्वप्रमाणविलोपे सर्व्वग्रहणं न भवतीति उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते ; क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः—यथास्ति द्रव्यमिति, क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः—यथा पचति छिनत्तीति । नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति । स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलारोपणमग्न्यभिज्वलनं दर्व्वीघट्टनं मण्डस्रावणमधोऽवतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यासः । उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपातयंश्छिनत्तीत्युच्यते । यच्चेदं पच्यमानं छिद्यमानञ्च तत् क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे—"कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ।" यदा क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितः सोऽनागतः कालः—पक्ष्यतीति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालः—अपाक्षीदिति । आरब्धः क्रियासन्तानो वर्त्तमानः कालः—पचतीति ; तत्र योपरतता सा कृतता, या चिकीर्षितता सा कर्त्तव्यता, या विद्यमानता सा क्रियमाणा । तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः । पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यते । क्रियासन्तानस्यात्राविच्छेदो विधीयते, नारम्भो नोपरम इति । सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते, अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च अतीतानागताभ्याम् स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति । क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः—पचति—छिनत्तीति । अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषूत्प्रेक्षितव्यः । तस्मादस्ति वर्त्तमानः काल इति ।

सम्प्रति युक्तेर्लक्षणमाह—बुद्धिरित्यादि । या बुद्धिर्भावान् पश्यति विषयीकरोति, बहुकारणयोगो बहूपपत्तियोगः, जनिश्चायं ज्ञानार्थे, तेन, बहूपपत्तियोगज्ञायमानानर्थान्

अथ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्युद्देशे—न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्। प्रमाणानां चतुष्ट्वमेवेति न यथार्थम्। ऐतिह्यादीनामपि प्रामाण्यात् न्यूनवचनात्। तत्राह, सत्यमेतान्यपि प्रमाणानि भवन्ति। न तु प्रत्यक्षादिभ्योऽतिरिक्तानि। तस्माच्चत्वार्य्येव प्रमाणानि भवन्ति। कस्मात्? शब्द ऐतिह्यस्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः। आप्तोपदेशः शब्द इति। न च शब्दलक्षणमैतिह्याद् व्यावर्त्तते। सोऽयमभेदः सामान्यात् संगृह्यत इति वेद आप्तोपदेश इव लोक आप्तोपदेश ऐतिह्यमिति। प्रत्यक्षेण अप्रत्यक्षस्य लिङ्गसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम्। तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः संगृह्यन्ते। वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव। वक्ष्यते च रोगभिषगजितीये—"अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेन उक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः। यथा नायं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिः इत्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति। नानेन दिवाभोक्तव्यमित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति।" सुश्रुतेनाप्युक्तम्—"यदकीर्त्तितमर्थात् आपद्यते सार्थापत्तिरिति।" इत्येवं समाख्यायोगादर्थादित्यनेन यदकीर्त्तितं शब्दादापद्यते तच्छब्दद्योत्योऽर्थो व्यावर्त्तते। यथा न गच्छतीति नञा द्योत्यः प्रतिषेधो नार्थादापद्यते। एवं प्रकरोतीत्येवमादिषु प्रकर्षाद्यर्थोऽर्थान्नापद्यते, स च शाब्द एव।

आग्नेये महापुराणे चाग्निना वसिष्ठायोक्तम्—"प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप इत्यपि। तस्या भेदो श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणम्॥" इत्यादिना श्रुतिमुक्त्वाक्षेप उक्तः। "श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति स चेतरः। स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः॥ शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपार्ज्जनम्। प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाविधित्सया॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः। अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः॥ यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः। सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः॥ अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम्। पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते॥ एषामेकत्र सङ्गे च समाख्या ध्वनिरित्यतः॥" इति। व्याख्यायते चेदं सर्व्वम्। प्रकटत्व-

या बुद्धिः पश्यति, ऊहलक्षणा सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता; एवमनेन भवितव्यमित्येवंरूप ऊहोऽत्र युक्तिशब्देनाभिधीयते; सा च परमार्थतोऽप्रमाणभूतापि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहाय-

मित्यादि। शब्दानामर्थस्य प्रकटत्वं प्रकाशकत्वमभिव्यक्तिः। तस्या द्वौ भेदौ—श्रुतिराक्षेप इत्यपि। तत्र मुख्या वृत्तिर्लक्षणा वृत्तिर्गौणी वृत्तिरिति त्रिधा। श्रुतिमुक्त्वाक्षेपं लक्षयति। श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति स चेतरः। स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः॥ इति। श्रुतेर्निरुक्तायास्त्रिविधायाः श्रुतितो न लभ्यमानो यः श्रुत्यर्थादितरोऽर्थः स यतो भाति प्रकाशते स आक्षेपो नाम शब्दस्याभिव्यक्तिः। स एव ध्वनिर्नाम स्याद् यतो ध्वनिना वर्णात्मकशब्दभिन्नशब्देन व्यज्यते ध्वन्यते तस्माद् ध्वनिव्यङ्ग्यो ध्वनिरिति। स चाक्षेपो निर्देशादेव षड्विधः। स्तुतं स्तोत्रं समासोक्तिरपह्नुतिः पर्य्यायोक्तं समाख्या चेति। तत्र स्तुतं लक्षयति। शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपार्ज्जनम्। प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषोऽभिधित्सया॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः। अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः॥ इति। यत्राक्षेपे शब्देन स्वयं मुख्यया श्रुत्याभिहितेनार्थेन द्वाराऽर्थमुपार्ज्जनं कृत्वा इष्टस्याभिमतस्याभिधित्सयाऽभिधानेच्छया प्रतिषेध इव यो विशेषस्तमाक्षेपमत्र स्तुतं नाम्ना ब्रुवन्ति। तद्यथा—"निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तथेयं तनुः। मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीड़ागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥" इति। इह मिथ्यावादिनीति सम्बोधनेन बान्धवजनस्याज्ञातपीड़ागम इत्यनेन च सखेदत्वं बान्धवपदेन व्यञ्जितम्। इष्टस्य स्वसङ्गमाकाङ्क्षया कान्तस्यानयनार्थं दूतीप्रेषणस्य विवक्षया दूत्याः स्वसङ्गमस्य प्रतिषेध इव विशेष उक्तः—वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यनेनेति। मम सङ्गमार्थं कान्तसन्निधाने त्वामहं प्रैरीरम्, त्वया तु स्वयं तेन रमिताऽभूरिति—नोचितमिति प्रतिषेध इव विशेषो व्यज्यते इति स्तुतं नामाथंप्राप्तिः।

इदं पुनर्वक्ष्यमाणं स्तोत्रं नामाक्षेपः। "अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः।" यत्राक्षेपेऽधिकारादपेतस्यान्यस्य वस्तुनो या स्तुतिस्तत्स्तुतिकरणमाक्षेपः। स्तोत्रं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरेव। यथा—"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेषु विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु। नीवीं प्रति प्रणिहितेऽपि करे

त्वेन व्याप्रियमाणत्वात् तथा तथैव ऊहरूपया प्रायो लोकानां व्यवहारादिह प्रमाणत्वेनोक्ता; अत एव प्रदेशान्तरे युक्तिं विना यथोक्तं प्रमाणत्रयं दर्शयिष्यति—"त्रिविधा परीक्षा सहोपदेशेन"

प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदहं स्मरामि ॥" इति। इह सुरतविद्याधिकाराद्‌पेतानामन्यासां नारीणां स्तुतिरियं धन्यासीति। नीवीं प्रति प्रियस्य करप्रणिधाने स्मरणमात्राभाववचनेन सुरतसुखानुभवे नैपुण्यमात्मनोऽर्थादापद्यत इति स्तोत्राक्षेपोऽर्थापत्तिः।

अथ समासोक्तिमाह—"यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽथस्तत्समानविशेषणः। सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः ॥" यथार्थेतूक्ते सति यदि तत्समानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते तदा सङ्क्षेपार्थतया सा समासोक्तिर्बुधैरुदिता। यथा—"क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण। आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः॥" इति। इह कामीवेति वचनेन क्षिप्त इत्यादिसमानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते। स व्यङ्ग्योऽर्थः खल्वर्थापत्तिः समासोक्तिर्नामाक्षेपः॥

अथापह्नुतिं लक्षयति—"अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम्।" यत्राक्षेपे किञ्चिद्वस्तु अपह्नुत्य खल्वपह्नवं कृत्वान्यार्थसूचनं क्रियते स आक्षेपोऽपह्नुतिर्नामार्थापत्तिरुच्यते। तद्‌यथा—"कस्य न वा रोषः स्यात् सव्रणमधरं प्रियायाः समीक्ष्य। सभृङ्गपद्माघ्रायिणि वारितवामेऽधुना सहस्व॥" इति। अत्र नायकान्तरेणाधरं दष्टमपह्नुत्य सभ्रमरपद्माघ्राणे तद्भ्रमरदष्टाधर इत्यर्थादापद्यते इति अपह्नुतिर्नामाक्षेपोऽर्थापत्तिः।

अथ पर्य्यायोक्तं लक्षयति—"पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते।" अन्येन प्रकारेण यदभिधीयते स आक्षेपः पर्य्यायवचनात् पर्य्यायोक्तं विपर्य्ययोक्तं नामार्थापत्तिः। यथा—"कान्ते कत्यपि वासराणि गमय त्वं मीलयित्वा दृशौ स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः। आयाता वयमागमिष्यथ सुहृद्वर्गस्य भाग्योदये सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलिः॥" इति। भर्त्तुः प्रवासगमने मरणं भविष्यतीति प्रकारान्तरेण अभिहितमिति पर्य्यायोक्तं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरिति।

समाख्यानामाक्षेपमाह—"एषामेकत्र सङ्गे च समाख्याध्वनिरित्यतः॥" इति। एषां स्तुतस्तोत्रसमासोक्त्यपह्नुतिपर्य्यायोक्तानामाक्षेपाणामेकत्र सङ्गे मेलने

इति वचनात्। तथा, उपमानं गृहीत्वा रोगभिषग्जितीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्यभिधास्यति। त्रिकाला वर्त्तमानातीतानागतविषया त्रिकालविषया, त्रिकालविषयत्वञ्चास्यास्त्रिकालानुमान-

इत्यतः सम्यगाख्या इत्यस्माद्धेतोः समाख्या नाम ध्वनिराक्षेपोऽर्थापत्तिः स्यात्। तद्यथा—"हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः किं तालवृन्तं तरलीकरोषि। उत्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नतभ्रुवो न व्यजनापनोद्यः ॥" इति। इह वैदेग्रनेष्टस्य कामिन्याः कामजतापजन्मकथनस्य विवक्षया किं तालवृन्तं तरलीकरोषीत्यनेन प्रतिषेध इव विशेषः कृत इति स्तुतं नामाक्षेपः। तथा शान्त्यधिकारादपेतस्य कामोत्कण्ठितचित्तस्य स्तुतिरुत्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुरित्यनेन कृता, तेन स्तोत्रं नामाक्षेपः। न व्यजनापनोद्य इति व्यजनापनोद्यो नायमुत्ताप इत्यर्थे तूक्ते नव्यजनापनोद्य इति समानविशेषेणोऽन्योऽर्थो गम्यते नवयौवनान्वितजनेनापनोद्य इति समासोक्तिराक्षेपः—तथा कामजमनोव्याकुलत्वमपह्नुत्यान्तरदाहजनितो दाहः सूचित इति अपह्नुतिर्नामाक्षेपोऽर्थापत्तिः, प्रकारान्तरेण कामजतापाभिधानात् पर्य्यायोक्तं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरिति। एषां पञ्चानाम् आक्षेपाणामेकत्र सङ्गो भवतीत्यतः समाख्या नाम ध्वनिराक्षेपोऽर्थापत्तिरिति। इत्येवं षड्विध आक्षेपोऽर्थापत्तिः षड्विधैवेति।

इमामर्थापत्तिं परीक्षते गौतमः। "अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात्" व्याख्यातमिदं वात्स्यायनेन—असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवति सत्सु भवति इत्येतदर्थादापद्यते, सत्स्वपि चैकदा न भवति। सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति। अनैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः। "नानर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्। असति कारणे कार्य्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः, सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इत्यर्थोऽर्थादापद्यते। अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति सोऽयं कार्य्योत्पादः। सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति। न खल्वसति कारणे कार्य्यमुत्पद्यते। तस्मान्नानैकान्तिकी। यत् तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यं नोत्पद्यत इति, कारणधर्म्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम्। किं तर्हि अस्याः प्रमेयम्? सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इति। योऽसौ कार्य्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति, एतदस्याः प्रमेयम्। एवञ्च सति, अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति। दृष्टश्च कारणधर्म्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति। "प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात्"। अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनै-

विषयोपदेशकत्वेनैव; त्रिवर्गसाधकत्वञ्च त्रिवर्गसाधनादेव; उक्तैरेव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति; प्रमाणपरिच्छेदेन तु प्रचारो विरल एव। यत् तु बहुकारणजलकर्षणवीजर्त्तु-

कान्तिकत्वादिति प्रतिषेधस्य चाप्रामाण्यमनैकान्तिकत्वात्। अर्थापत्तिर्न प्रमाणमित्यनेनार्थापत्तेः प्रामाण्यप्रतिषेधो भवति, न त्वर्थापत्तेः सद्भावप्रतिषेधः स्यात्। एवं हि स प्रतिषेधोऽनैकान्तिको भवति। अनैकान्तिकेनाप्रमाणेन प्रतिषेधेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिद्धः स्यात्। तत्रापि यदि मन्यसे—नियतविषयेष्वर्थेषु मध्ये स्वविषये व्यभिचारो भवति, न तु विषयान्तरे। तेनार्थापत्तेः प्रामाण्यं प्रतिषेधविषयः, न त्वर्थापत्तेः सद्भावोऽत्र प्रतिषेधविषय इति। तर्हि च—"तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम्"। 'प्रतिषेधप्रामाण्ये वा सति नार्थापत्तेरप्रामाण्यम्। अर्थापत्तेरपि कार्य्योत्पादनेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः; न च कारणधर्म्मो विषयः। असत्सु मेघेषु न वृष्टिर्भवतीत्युक्ते भवत्यर्थापत्तिः सत्सु मेघेषु वृष्टिर्भवति निमित्तप्रतिबन्धाभावे सति। निमित्तप्रतिबन्धात् तु क्वचिच्च न भवतीत्यव्यभिचारः। एवमर्थादापद्यते योऽन्योऽर्थः स चेदर्थापत्तिः प्रमाणं भवति, तर्हि शब्दादापद्यते योऽर्थः स चाप्तोपदेशो नाम। "शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्"। शब्दोऽनुमानं प्रमाणं न तु प्रमाणान्तरम्, शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्। तदनुमेयत्वं तु प्रत्यक्षतोऽर्थस्यानुपलब्धेः। यथाऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चाज्ज्ञायते—इत्यनुमानम्। एवमिह मितेन खलु ज्ञातेन शब्देन पश्चात् मीयतेऽनुपलभ्यमानोऽयमर्थ इत्यनुमानं शब्दः। यथा लोके कश्चिदाह घटमानय पुत्रकेति प्रयुक्तः पुत्रो यादृशं वस्तु घटेति बुद्ध्वानयति तद्वस्तु घटत्वेन ज्ञातं पूर्व्वमभूत्तूपदेशेन। तदुपदेशेन खलु शब्देनायं घट इति विज्ञायतेऽनुमानेन इति उपदेशः शब्दोऽप्यनुमानमिति। न केवलमर्थस्यानुमेयत्वादनुमानं शब्दः। "उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात्"। शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः स्यात्। यथानुमाने त्वेकप्रकारोपलब्धिरन्यप्रकारोपलब्धिः, प्रत्यक्षे शब्दे तु यथोपदेशात् प्रवर्त्तते उपलब्धिरनुमानेऽपि तथा प्रवर्त्तते तस्मादद्विप्रवृत्तित्वादुपलब्धेः" शब्दोऽनुमानमेव। तत्र चेदुच्यते—अनुमाने लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धितो लिङ्गिग्रहणम्। तत आह—"सम्बन्धाच्च"। शब्दार्थयोः सम्बन्धाच्च शब्दोऽनुमानम्। सम्बद्धयोरेव शब्दयोः सम्बन्धप्रतीतौ शब्दोपलब्धितोऽर्थग्रहणमिति शब्दोऽनुमानमिति। तत्राह—"आप्तोपदेश-

संयोगात् भाविशस्यज्ञानं युक्तिरुच्यते, तच्चानुमानं, नार्थान्तरभूतं; तत्रानुमानाद् भेदो दुष्कर इति नाद्रियामहे; किञ्च कारणेभ्यः कार्य्यं प्रतीयमाणं न कदापि वर्त्तमानं प्रतीयते, ततश्च

सामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्रत्ययः ।" स्वर्गोऽप्सरस उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः सप्त समुद्रा लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः । किन्तु आप्तैरयं शब्द उक्त इत्याप्तोपदेशसामर्थ्यादेव स्वर्गादि-शब्दादर्थसम्प्रत्ययः स्यात्—अस्ति स्वर्गादिर्भावः । विपर्य्ययेण संप्रत्ययाभावात् । यद्याप्तः स्वर्गोऽस्तीत्येवमादिकं नाह कस्तर्हि स्वर्ग इत्येवमादिकं सत्यमिति सम्प्रत्ययं गच्छेत् । न त्वेवमनुमाने । तत्रापि लिङ्गलिङ्गिनोराप्तोपदेशेनैव वह्नेर्वह्नित्वेन धूमस्य धूमत्वेन ज्ञानाद्वह्निधूमयोर्नियतधर्म्मसाहित्यं सम्बन्धो ज्ञायत इति । यदुक्तमुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति—तन्न । अयमेव हि शब्दानुमानयोरूपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः । आप्तोपदेशसामर्थ्यादेवास्य शब्द-स्यायमर्थ इति प्रसिद्धिं ज्ञातवता प्रयुक्ताच्छब्दादर्थस्य सम्प्रत्ययः स्यात् अनुमाने च तदुपदेशेन ज्ञातानां यस्य येन कार्य्यकारणभावः संयोगः समवायो वा तथा दर्शनेन तत्स्मृत्या पुनरप्रत्यक्षस्य तस्य लिङ्गिनो लिङ्गदर्शनेनोपलब्धिरिति द्विप्रवृत्तित्वमेवोपलब्धेः । सम्बन्धाच्चेति यदुक्तं तत्रास्ति च शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुमतः प्रतिषिद्धश्च । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थ-विशेषोऽङ्गीकृतो वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः । "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति कात्यायनवार्त्तिकात् । प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । येन सम्बन्धेन सम्बद्धयोर्लिङ्गिलिङ्गयोर्लिङ्गज्ञानेन लिङ्गी गृह्येतेति । स च सम्बन्धो नास्ति । "प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ।" प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिः अतीन्द्रियत्वात् । रूपिद्रव्यस्य रूपोपलब्धेस्तत्समवायात् संयोगप्रत्यक्षम् । अरूप-स्याप्रत्यक्षमिति । यथा येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तदिन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्तोऽर्थो न तेनेन्द्रियेण गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियो विषयभूतोऽप्यर्थः । स च नानेनेन्द्रियेण गृह्यते । प्राप्तिलक्षणे तु सम्बन्धे गृह्यमाणे शब्दार्थयोः किं शब्दस्यान्तिकेऽर्थः स्यात् ? अथवार्थान्तिके शब्दः स्यात् ? अथोभयं वाप्युभयत्र स्यादिति । यद्येषामन्यतमेन प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः शब्दार्थयोरङ्गीक्रियते तदा—"पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ।" स्थानकरणाभावाच्च । शब्दान्तिकेऽर्थ इति चेदनुमानेनोपलभ्यते तदा कण्ठताल्वादिस्थानकरणत उच्चारणे कण्ठादिस्थः शब्दस्तदन्तिके चार्थश्चेद्वर्त्तते तदा अन्नाग्न्यसिशब्दो-

त्रिकालेति पराहतं स्यात् ; अत्र शान्तरक्षित-कमलशीलाभ्यां युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्व्वपक्ष-सिद्धान्तावुक्तौ "यस्मिन् सति भवत्येव न भवत्यसतीति च । तस्मादतो भवत्येतत् युक्तिरेषाभि-

च्चारणे मुखपूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् । न च मुखपूरणादीनि विज्ञायन्ते । अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । अर्थान्तिके शब्द इति चेत् तदा स्वर्गस्तु यत्र न तत्र शब्दः ; उच्चारयितुर्मुखे हि शब्दः । यदि स्वर्गान्तिके स्वर्गशब्दस्तदा कण्ठताल्वादिस्थानकरणाभावादनुच्चारणम् । इत्येवमुभयप्रतिषेधाच्च नोभयमुभयत्रेति । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति । तत्राह— "शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः" । शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयते व्यवस्थाकरणं शब्दार्थसम्बन्धोऽस्तीति । असम्बन्धे हि यत्तच्छब्दप्रयोगाद्यथेष्टार्थ प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्माच्छब्दार्थयोः सम्बन्धप्रतिषेधो न कर्त्तुं शक्यत इति । तत्, "न सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य" । शब्दार्थव्यवस्थानं न सम्बन्धकारितम्, किन्तु समयकारितं तद् ब्रूमः । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽङ्गीकृतः । प्राप्तिलक्षणस्तु सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । समयं तत्रावोचाम । कः पुनरयं समयः ? अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमयोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्य्यये हि शब्दश्रवणेऽपि तदर्थप्रत्ययाभावः । सम्बन्धवादिनोऽपि शब्दार्थयोर्वाचकवाच्यभावसम्बन्धं ब्रूयात् न तु प्राप्तिलक्षणम् । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च लौकिकानां समयोपयोगः । समयपालनार्थञ्च खल्विदं पदलक्षणया वाचाऽन्वाख्यानं व्याकरणं वाक्यलक्षणया वाचात्यर्थे लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवम् अप्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थजुषोऽपि शब्दार्थव्यवस्थानं नानुमाने हेतुर्भवति, प्राप्तिलक्षणस्यानुमानहेतुतयोक्तत्वात् । अस्येदं कारणं कार्य्यं संयोगि समवायि चेति लौकिकमित्युक्तं कणादेन । अस्ति चानुमानमप्राप्तिलक्षणेन सम्बन्धेन । यथा दूरान्नगरे दग्धेऽस्मिन् वा ग्रामान्तरेषूर्द्धं धूमो दृश्यते वह्नेरसम्बन्धस्तेन चानुमीयते क्वापि वह्निर्भूत इति चेत् ? न । तत्र संयोगसमवायाभावेऽप्यस्ति कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः, न त्वप्राप्तिलक्षणः शब्दार्थयोरिव । अर्थास्तु शब्दार्थयोरप्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः । नास्तु तेनानुमानम् । प्रत्ययस्तु शब्दादर्थस्य स्वाभाविक इति चेत् ? न । शब्दार्थप्रत्ययो हि सामयिकः । "जातिविशेषे चानियमात् ।" ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां जातिविशेषे च यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते । नास्ति

धीयते । प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमानमियं यस्माद् दृष्टान्तोऽत्र न विद्यते ॥" एतत् शान्तरक्षितवचनं कमलशीलेन व्याख्यातं—"तद्भावभावित्वेन यत्कार्य्यता-

च तत्र नियमः। यथा ऋषयः संस्कृतं भाषन्ते ब्राह्मणादय आर्य्याः स्वस्वदेशवचनं भाषन्ते म्लेच्छाश्चानार्य्यदेशवचनम्। स्वाभाविकस्तु भावः सर्व्वत्र समानः स्यात्। यथाग्निरुष्णः शीतं जलमित्येवमादि सर्व्वत्र तुल्यं न जातिविशेषे व्यभिचरतीति। शब्दो नानुमानम्, किन्तु प्रमाणान्तरमेव। वैशेषिके कणादेनाप्युक्तम्—"शब्दार्थावसम्बन्धौ। सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः" इति। अथैवमर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भाववत् सम्भवस्यापि प्रामाण्ये प्रमाणान्तरत्वं नास्ति अनुमानेऽनर्थान्तरभावात्। अविनाभाववृत्त्या च सम्बन्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवस्तदप्यनुमानमेव। यथा द्रोणस्य समुदायस्य सद्भावग्रहणेनानुमीयते प्रस्थादिमानं समुदायि। न हि प्रस्थादिकसद्भावमन्तरेण द्रोणः सम्भवति। वक्ष्यते च रोगभिषग्जितीये,—अथ सम्भवः। सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः। यथा षड्धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारोग्यस्येति। न ह्यात्मानं पञ्च च महाभूतानि विना गर्भः सम्भवति। समुदायेन गर्भेणानुमीयन्ते समुदायिनो धातवः षट्। एवमहितं विना व्याधिर्न सम्भवति, समुदायेन व्याधिनाऽनुमीयते, अहितमस्याचरितमिति। तथा हितमाचरितमारोग्येणानुमीयत इति ॥०॥ एवमभावोऽपि प्रमाणं न प्रमाणान्तरमनुमानेऽनर्थान्तरभावात्। कणादेन चोक्तम्—"कार्य्यं कार्य्यान्तरस्य, विरोधि अभूतं भूतस्य, भूतमभूतस्य, भूतो भूतस्य।" इति। तत्राभूतं भूतस्याभावः विरोधित्वात्। तथा च—अस्मिन् सतीदं नोपपद्यते इति विरोधित्वे प्रसिद्धे तत्कार्य्यं नोत्पद्यते। तेनानुमीयते कारणस्य प्रतिबन्धकं किमपि विरोधि वर्त्तत इति। सत्यं प्रमाणचतुष्टयान्तर्भूतान्येतानि प्रमाणानीति। अत्राह वादी——"नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः"। अभावस्य न प्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः। प्रमाणेन प्रमीयते यत् तत् प्रमेयम्। तच्च नाभावस्यास्ति। तस्मान्नाभावः प्रमाणं भवति। तत्रोत्तरमाह—"लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः"। तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम्। लक्षितेषु लक्षणैरलक्षितत्वादलक्षितानाम्। यथा सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः। तथा च गवाभावोऽश्वः एवमश्वाभावो गौरिति परस्पराभावसिद्धेः सर्व्वं भावजातमभाव इति। अतोऽश्वस्य भावस्य भावलक्षणेन लक्षितस्य यल्लक्षणं तेन लक्षणेनालक्षितो गौरभाव इति गोरश्वाभावस्य प्रमेयमश्वः। गवाऽनुमीयतेऽश्वो भावः। एवं नीलं वस्त्रमानयेत्युक्ते

प्रतीतिरियं युक्तिः। इदञ्च सविकल्पत्वान्न प्रत्यक्षं, नाप्यनुमानं दृष्टान्ताभावात्; तथाहि—दृष्टान्तेऽप्यत एव तद्भावभावित्वात् तत्कार्य्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तोऽन्योऽन्वेषणीयः,

यस्मिन् वस्त्रे नीललक्षणं न पश्यति तन्नीललक्षणाभावेनानुमीयते नेदमानेतुमुक्तवानिति। यत्र नीललक्षणं पश्यति तत्रानीललक्षणालक्षितं पश्यन् नेतुं प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिहेतुत्वादभावः प्रमाणं प्रमेयसिद्धेरिति। तत्राह वादी—अभावस्तस्य तत्रोपपद्यते यत्र किञ्चिद् भूत्वा न भवति। तत्र यद् भवति स भावः। स एव यत्र भूत्वा न भवति सोऽभावः। यथाम्रे फले श्यामता भूत्वा पक्वे पुनर्न भवति स श्यामभावोऽभावः, न तु यत् नास्ति सोऽभावः। यथा निम्बे मधुरो नास्तीति। यथा वासःसु खल्वलक्षितेषु लक्षणानि भूत्वा सन्ति तानि तत्रैवालक्षितेषु न भवन्तीत्येवं न दृश्यते। लक्षितलक्षणस्तु नास्तीति दृश्यते तस्मात् तस्मिन्। "असत्यर्थे नाभाव इति चेत् नान्यलक्षणोपपत्तेः"। यथा खल्वयमन्येषु वासःसु नीलवासांस्यानयेत्युक्तस्तन्नीललक्षणानुपपत्तिं पश्यति। नैवं नीललक्षणलक्षितेषु। सोऽयमन्येषु नीलेषु नीललक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यत इति। तत्राह वादी—"तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः"। तेषु लक्षितेषु वासःसु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेष्वभावोऽस्त्यलक्षितलक्षणानाम्। यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभावः इत्यहेतुः। यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति। "न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः।" न वयं ब्रूमः यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति। किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि, अनवस्थितानि च केषुचित्, अवेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते। "प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च" अभावद्वैतं खलु भवति। प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता। उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता च। तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति। अभावस्य प्रमेयसिद्धेः प्रामाण्यं सिद्धमिति।

अथ तर्को न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरम्। प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पत इति वात्स्यायनेनाक्षपादाभिप्रायो व्यञ्जितः। तेन प्रमाणासंगृहीतोऽपि तर्को नाप्रमाणं तत्त्वज्ञानाय क्लृप्तत्वात्। तर्कापेक्षस्तर्को ह्यनुमानम्। तदवान्तरीयत्वेन तर्कस्य सिद्धं प्रामाण्यम्। आप्तोपदेशावान्तरीयत्वेन आप्तस्य प्रामाण्यसिद्धिवत्प्रमाणे संग्रहो न कृतः। अन्यथाप्तस्यापि प्रमाणासंगृहीतत्वादप्रामाण्यं भवतु। तदप्रामाण्ये हीष्टे "मन्त्रायुर्व्वेदप्रामाण्यवच्च

तत्राप्यपर इत्यनवस्था स्यात् तस्मात् प्रमाणान्तरं युक्तिः।" एवं पूर्व्वपक्षमुत्थाप्य दूषितं—यत—"कार्य्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न सङ्गता। तस्मादस्यां न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्यतः।

तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति स्ववचनानुपपत्तिः स्यात्। प्रतिपत्ति-हेतुर्हि प्रमाणमिति चोक्तं वात्स्यायनेन। इत्यभिप्रायेणास्मिंस्तन्त्रे युक्तिः प्रमाणत्वेन पृथगुक्ता तत्त्वज्ञानसाधनत्वादिति, अतो न विरोधश्चरकाक्षपादयो-रिति। अथ वैशेषिके साङ्ख्ये योगशासने च त्रिविधं प्रमाणमुक्तं—प्रत्यक्षमनुमानं शब्दश्च। गोतमेनाक्षपादेन चतुर्विधं सहोपमानेन। अस्मिंस्तु सह युक्त्या ततो विरोध इति चेत्? न। वैशेषिकादिषु शास्त्राभिधेयत्वात् षट्पदार्था-दीनां वादमार्गोपदेश आन्वीक्षिकीशासने वादप्रवृत्तौ न्यायवाक्यस्य पञ्चा-वयवानां पक्षाश्रितयोः स्वस्वपक्षसाधनत्वादुपमानस्य पृथगभिधानमक्षपादेन कृतम्। तत्र प्रतिज्ञा तूपदेशः, हेतुरनुमानम्, दृष्टान्तः प्रत्यक्षम्, उपनय उपमानम्; इति चतुर्भिः प्रमाणैः साधयित्वा तदुपसंहारो निगमनेनेति वादोपयोगित्वादुपमानं पृथगुक्तमक्षपादेन। प्रमेयान्तर्गतत्वेऽपि प्रमाणसंशया-दीनां पञ्चानां पृथगुपादानवदिति। वैशेषिकादौ तु तत्त्वादमार्गोपदेश-शास्त्रं प्रसिद्धं यत् तदेवाक्षपादप्रकाशितं तत्प्रसिद्धवादमार्गोपदेशशास्त्रं कणादकपिलपतञ्जलिचरकादिभिः सर्वैर्महर्षिभिः अङ्गीकृत्य तद्वादमार्ग-मनुसृत्य स्वे स्वे तन्त्रेऽभिहितस्यार्थस्य परीक्षायां तैरेव पञ्चभिरवयवैः परीक्षा कृता दृष्टान्तप्रदर्शनात्। तद् यथा वैशेषिके—"असदिति भूत-प्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत्।" इति सूत्रे विरोधिप्रत्यक्षवदिति दृष्टान्त उक्तः। अत्रोपदेशः प्रतिज्ञा—गवाभावेनाश्वेन गोः प्रतीतिः। असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेरिति हेतुः। विरोधिप्रत्यक्षवदिति दृष्टान्त उपमान-मिति। तथा साङ्ख्येऽपि कपिलेनोक्तः—"स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद् भृत्यवत्" इति सूत्रे। प्रधानस्य स्वभोगस्यानभिसन्धानात् पुरुषार्थं चेष्टित-मित्युपदेशः प्रतिज्ञा। स्वभावादिति हेतुरनुमानम्। भृत्यवदिति दृष्टान्त उपमानमिति। इत्येवं वादे न्यायवाक्यस्य पञ्चावयवानङ्गीकृत्य स्वे स्वे तन्त्रे प्रमाणोपदेशे तूपमानं पृथङ्नोक्तं कणादकपिलादिभिः। एवमस्मिंस्तन्त्रेऽपि चोपमानमिह प्रमाणप्रकरणेऽनुमानेऽन्तर्भूतमिति मत्वा न पृथगुक्तम्। वाद-मार्गोपदेशे तु रोगभिषगजितीये पृथगुपमानं वक्ष्यते—वादोपयोगिन्यायवाक्या-वयवार्थम्। यथा—अथ हेतुः। हेतुर्नामोपलब्धिकारणम्। तत्प्रत्यक्षमनुमान-मैतिह्यमौपम्यमिति। तस्मान्नैषां विरोध इति। साङ्ख्ये वैशेषिकेऽप्याप्तोपदेशे

तद्भावव्यवहारे तु योग्यतायाः प्रसाधने। सङ्केतकालविज्ञातो विद्यतेऽर्थो निदर्शनम्॥" एतद् व्याख्यातं [redacted]—"पुत्रो व [redacted], अत्र तद्भावभाविता हेतुः, कार्यं कारणवा

खल्वैतिह्यस्यान्तर्भावमनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानानामन्तर्भावमनुमाना-वान्तरीयत्वेन तर्कस्य प्रामाण्यमाप्तोपदेशावान्तरीयत्वेनाप्तस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्वे स्वे तन्त्रे प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशास्त्रय एव प्रमाणान्युक्ता इति। तत्र वैशेषिकेऽनुमानमुक्तम्। यथा—"हेतुरपदेशो लिङ्गमनुमानं करणमित्यनर्थान्तरम्। अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात्"। अस्येदं कार्य्यकारणं संयोगि च समवायि चेति लैङ्गिकम्। "अस्येदं कार्य्यकारणं सम्बन्धश्चावयवाद्भवति"। "अभूदित्यपि। सति च कार्य्यदर्शनात्। एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्। एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्म्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः। कारणमिति द्रव्ये कार्य्यं समवायात्। योगाद्वा। कारणे समवायात् कर्म्माणि। तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च। कारणसमवायात् संयोगः। कारणसमवायाच्च तूलकपिण्डावयवे वर्त्तमानः प्रचयाख्यं तूलकपिण्डमहत्त्वमारभते। संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम्। दृष्टानां दृष्टप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः दृष्टमात्रे। तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम्" इति।

व्याख्यातान्येतानि क्रमेण। तद्यथा—हेतुरपदेशो लिङ्गमनुमानं कारणमित्यनर्थान्तरमिति हेत्वादिकं सर्व्वमेकार्थकम्। हेतुरुपलब्धिविशेषस्य कारणं न तूपलब्धिसामान्यस्य। तदभिप्रायव्यञ्जनार्थमुक्तमपदेश इति। अनेन कारणेनैवमित्यपदेश इति सुश्रुतः। ततो लिङ्गं लिङ्ग्यतेऽप्रत्यक्षोऽर्थोऽनेनेति लिङ्गम्। यथा धूमेनाग्निः पूर्व्वं प्रत्यक्षेण दृष्टः पश्चात् परोक्षोऽनुभूयते। अत एवानुमानं पूर्व्वं प्रमाणेनोपलब्धमर्थजातमनु पश्चान्मीयते ज्ञायतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गज्ञानेन लिङ्गिज्ञानमनुमितिः। तत्करणं यद्यपि लिङ्गज्ञानमनुमानं तथापि तज्ज्ञानस्य स्वरूपानुपपत्त्या यद्विषयं तज्ज्ञानं तदपि लिङ्गमनुमानं करणमित्येकोऽर्थः। कस्मात् तेनानुमितिः स्यादिति? अत आह—"अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात्"। अस्येदं कार्य्यकारणं संयोगि समवायि चेति वक्ष्यते। तद्बुद्ध्यपेक्षितत्वाल्लिङ्गेनानुमितिः स्यात्। पूर्व्वं हेत्वपां बुद्धिर्यत्र भवति। वह्निना काष्ठे दह्यमाने धूमो भवति, नाङ्गारे धूम इत्येवं पश्यन् ऊहयति विचारयति च—भवति नाग्निमन्तरेण धूमः, काष्ठमन्तरेण चाङ्गारे धूमाभावात्। तस्मादार्द्रेन्धनाग्निजो धूम इति तर्काद् बुद्धिः, पश्चात् परोक्षे स्थितवह्नेर्धूमदर्शनेन मीयते—अस्ति खल्वार्द्रेन्धनाग्निरमुत्र देशे इति तर्क्यते। इति

च साध्या, न चानयोर्भेद उपलभ्यते पर्य्यायत्वात् गुरुतातवत्। अथ मतं, न कार्य्यकारणता साध्यते किं तर्हि? तद्भावव्यवहार इति, तत्रोक्तं—'तद्भावव्यवहारे' इत्यादि; तस्या हेतुफलताया

तर्कापेक्षस्तर्क एवानुमानमिति। अस्येदमिति बुद्धिं दर्शयति। अस्येदं कार्य्य-कारणं संयोगि समवायि चेति लौकिकमिति। अस्येदं कार्य्यकारणमस्येदं कार्य्यं यथाग्निकार्य्यं धूम इति, लोके तेन धूमेनाग्निरनुमीयते। अस्येदं कारण-मिति फलस्यास्येदं वीजं कारणमिति। वीजेन कारणेन फलमनुमीयते। अस्येदं संयोगीति बुद्ध्या खल्वाकर्षदण्डेन दृश्यमानेनाकर्षणेन परोक्षो वृक्षोऽनु-मीयते। अस्येदं समवायि चेति बुद्ध्या घटावयवदर्शनेन घटानुमानं तत्सम-वायादिति। कुत एवं ज्ञायत इति? अत आह—अस्येदं कार्य्यकारणं सम्बन्धश्चावयवाद् भवति। अस्येदं कार्य्यम्, अस्येदं कारणम्, अस्येदं सम्बन्धश्च संयोगः। समवायश्च ज्ञानानां प्रमाणानामवयवादन्यतमस्माद् भवति। तद्दर्शयति—अभूदित्यपि सति च कार्य्यदर्शनात्। यदभूदवर्त्तमानं वह्न्यादिकं तदपि सति वर्त्तमाने च कार्य्यदर्शनात् कार्य्यकारणज्ञानं स्यात्। धूमदर्शनेनातीतो वह्निर्वर्त्तमानश्च कार्य्यकारणभावज्ञानादनुमीयते। कस्मादिति? अत उक्तम्। "एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्"। एकस्मिन्नर्थे कार्य्ये घटादौ समवायि कारणं भूः। तत्कार्य्यमूर्त्तिदर्शनेन यथा भूरनुमीयते तद्रूपादिकं कृष्णादिकं तथा तद्घटसमवायिकारणजलादिभूतान्तरेषु तत्कार्य्यरूपादीनां दृष्टत्वात् कार्य्य-दर्शनादभूदिति सदिति चानुमीयते। न हि घटोऽयं कृष्णः श्वेतरक्तकृष्ण-मिलितस्तु वर्णविशेषः। तस्मात् तथाविधघटात्मककार्य्यदर्शनात् तद्घटसमवायि-कारणानि पञ्चैव भूतान्यनुमीयन्त इति।

ननु तर्हि कथमेकदेशोऽनुमीयते शिरस्पदादिरिति? अत आह—एकदेश इत्येकस्मिन् शिरःपृष्ठमुदरं मर्म्माणि, तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्य इति। एकस्मिन् नरादौ कार्य्ये तद्विशेषस्तस्यैव नरादेर्विशेषः शिरःपृष्ठादिकमेकदेश इत्यनुमीयते तद्विशेषेभ्यः। मनुष्यस्य शिरःपृष्ठादिविशेषेभ्यो वानरस्य शिरःपृष्ठादिविशेषेभ्य इत्येवमादि शेषं बोध्यम्। शिरःपृष्ठादिकं संयोगीति बुद्ध्या तदनुमानम्। कथं समवायीति बुद्ध्यानुमीयते? तदाह—कारणमिति द्रव्ये कार्य्ये समवायात् घटादौ द्रव्ये कार्य्ये समवायीनि पञ्चभूतानीति कार्य्ये द्रव्ये समवायादनु-मीयन्ते। घटदर्शनेन तत्समवायिपञ्चभूतानि। ननु मृन्मयोऽयं घट आयसो वा सौवर्णो वा सर्व्व एव पार्थिव इत्यनुमीयते। नास्ति विशेष इति। अत आह—योगाद्वा। योगोऽन्वयः। स खल्वनुप्रवेशः। पृथिव्यनुप्रवेशेन मृल्लोहसुवर्णाना-

भावस्तद्भावः, तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिलक्षणमनुष्ठानं, तस्मिन् योग्यता मूढं प्रतिसाध्यते ; ये यद्‌व्यापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावास्ते तत्कार्य्यव्यवहारयोग्याः ;

मुत्पत्तेर्मृदादिकार्य्यविशेषदर्शनेन मृन्मयादिरूपेण ज्ञानान्मृदाद्यनुमानसहचरित-पृथिवीभूतमनुमीयते तद्‌योगात्। एवं द्रव्यानुमानमुक्त्वा कर्म्मानुमानमाह—कारणे समवायात् कर्म्माणि। कार्य्यद्रव्यस्य घटादेः कारणे द्रव्ये मृदादौ समवायान्मृदादिकर्म्माण्यनुमीयन्ते। कथं गुणा अनुमीयन्त इति? अत आह—तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च। तथा रूपे कारणद्रव्याणां रूपादौ गुणे कारणैकार्थसमवायाच्च। मृन्मयादौ घटे ये श्यामरूपादयो गुणास्तेषु मृद्वालुकादिकारणस्यैकस्मिन्नर्थे समवायादनुमीयन्ते। कर्म्माणि यैः कर्म्मभिः मृदादिस्थं रूपादिकं सजातीयरूपाद्यन्तरमारभते। तानि कर्म्माणि मृदादौ कारणे वर्त्तन्ते। मृदादिकारणं रूपादि कारणञ्च द्वयमप्येकस्मिन्नर्थे घटादौ रूपे समवायेन वर्त्तत इति। कारणैकार्थसमवायेन गुणे रूपादौ कर्म्माण्यनुमीयन्ते। एवं मृद्वालुकादीनां संयोगश्च कथमनुमीयत इति? अत आह—कारणसमवायात् संयोगः। घटादिकार्य्ये कारणमृदादिसमवायान्मृद्वालुकादेः संयोगोऽनुमीयते। सोऽयं संयोगः पुनः कारणसमवायाच्च तूलकपिण्डावयवे वर्त्तमानः प्रचयाख्यं तूलकपिण्डमहत्त्वमारभते। तूलकपिण्डावयवे यत् कर्म्म यश्च तत्तूलकपिण्डावयवस्थसंयोगस्तयोः कारणं यद्‌यद्‌द्रव्यं तत् तूलकपिण्डावयवस्य कारणमिति। कारणस्य यस्मिन्नर्थे समवायस्तस्मिन्नर्थे कर्म्मणः संयोगस्य समवाय इति कारणैकार्थसमवायसम्बन्धेन कर्म्मणा तूलकपिण्डावयवे वर्त्तमानस्तूलकपिण्डावयवसंयोगस्तत्तूलपिण्डमहत्त्वं प्रचयाख्यं समवायाच्चारभते। तेन तत्रापि संयोगः कारणसमवायादनुमीयते। संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम्। गन्धकादिद्रव्यविशेषस्याग्निना संयुक्तस्य समवायात् तदग्नेर्वैशेषिकं रूपादीत्यनुमीयते। नीलोऽयमग्निर्गन्धकसंयोगात्। इत्येवं दृष्टानां दृष्टप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः। अयं लौकिकस्यानुमानस्य प्रपञ्चो दृष्टानां प्रत्यक्षाणां भावानां कियतां यः कृतः स खलु निखिलानां दृष्टानामनुमानरीतिप्रतिपादनाय द्रष्टव्य इति। दृष्टाभावे तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति। यो यो भावो न प्रत्यक्षस्तेषां दृष्टलिङ्गाभावे तद्वचनात् तस्य लिङ्गस्य वचनादुपदेशादनुमाने सम्बन्धज्ञाने आम्नायस्य प्रामाण्यं वेदादिशास्त्रं प्रमाणमिति। आम्नाये ह्यागमो दृश्यते। यदिदमस्य कार्य्यं कारणं संयोगि समवायि चेति तद्वचनादनुमीयेत। तद्‌यथा—

तद्‌यथा—सङ्केतकालानुभूताः कुलालादिव्यापारानन्तरोपलम्भस्वभावघटादयः, तथा च ताल्वादिव्यापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावाः शब्दा इति। स्वभावो हेतुः, ततश्च स दृष्टान्त-

प्राकृतप्रलये क्रमेण स्वस्वकारणे कार्य्याणां लयादव्यक्तस्यात्मनश्च पुनः कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानमेकीभूय त्रिगुणलक्षणं संहतरूपं पृथग्भूतं कालः क्षेत्रज्ञः प्रधानञ्चेति त्रयं वर्त्तते। तदा तेषां लिङ्गाभावादनुपातुरभावाच्च नानुमानं स्यात्। ततः प्राकृतप्रलयस्थितिकालात्यये पुनः सर्गारम्भे कालः प्रवर्त्तमानः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं प्रधानमनुप्रविश्य तं क्षेत्रज्ञं चालयित्वा प्रधानं सङ्कोच्य विकाश्य च सत्त्वरजस्तमोगुणानभिव्यज्य चैकीभूतं सर्व्वमव्यक्तं नामात्मा चतुर्व्विंशतत्त्वं बभूव। तस्मान्महान्। महतोऽहङ्कारः। अहङ्कारात् भूतादितः पञ्च शब्दतन्मात्रादीनि सात्त्विकान्मनोऽधिष्ठातृदेवतागणश्चाभूत्। तैजसादहङ्कारात् सात्त्विकसहायादिन्द्रियाणि दश बभूवुः। ततः कालदिग्-योगाच्छब्दमात्रमाकाशं संहतमभूत्। तत्पुनर्वायुं स्पर्शमात्रमनुप्राविशत्। द्विगुणो वायुर्भूत्वा रूपमात्रं तेजोऽनुप्राविशत्। ततस्त्रिगुणं तेजो भूत्वा रसमात्रा आपोऽनुप्राविशत्। ततश्चतुर्गुणा आपो भूत्वा गन्धमात्रां पृथिवीमनुप्राविशन्। पञ्चगुणा पृथिवी बभूव। तेभ्यः पञ्च शब्दादयोऽभिव्यज्यन्त इति। ततश्चैषा पाञ्चभौतिकी पृथिवी कार्य्यरूपा। तया गन्धमात्रामनुमीयेत। अद्भिस्तु रसमात्राम्। तेजसा रूपमात्रं तेजः। वायुना स्पर्शमात्रं वायुम्। स्थूलेनाकाशेन शब्दमात्रमाकाशमिति। तैरिन्द्रियैश्चेन्द्रियाण्यनुमीयेरन्। तन्मात्रैश्च महाभूतैस्तामसमहङ्कारमनुमिनोति। सूक्ष्मैरिन्द्रियै राजसं मनसा देवतागणैः सात्त्विकमिति। अहङ्कारेण महान्तम्। महता चाव्यक्तमिति। तदव्यक्तं संहतम्। तेन पुरुषञ्च क्षेत्रज्ञं तत्रस्थमनुमिनोतीति। नात ऊर्द्ध्वमनुमानगम्यं लिङ्गाभावादिति। एवमुक्तञ्च सांख्ये कपिलेन। तद्यथा—"अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः। स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य। स्थूलपञ्चतन्मात्रस्यानुमानेन बोधः। बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य। बाह्येनेन्द्रियेणानुमितसूक्ष्मेन्द्रियेणाभ्यन्तरेण स्थूलमनोऽनुमितेन सूक्ष्ममनसा तैः पञ्चभिस्तन्मात्रैः आकाशादिभिरहङ्कारस्यानुमानेन बोधः। "तेनान्तःकरणस्य"। तेनाहङ्कारेण महतः खल्वात्मनोऽव्यक्तस्य मनसोऽनुमानेन बोधः। "ततः प्रकृतेः" ततो महतः प्रकृतेरव्यक्तस्यात्मनोऽनुमानेन बोधः—"संहतपरार्थत्वाद् पुरुषस्य।" प्रकृतिः संहतपरार्था कालक्षेत्रज्ञप्रधानानीति समुदायात्मिका। न तु प्रधानमात्रपरार्था। तस्मादव्यक्ताख्यायां संहतरूपायां प्रकृतौ स्थितस्य क्षेत्रज्ञस्य

त्वादनुमानादभेदो युक्तः।" एतौ च पूर्व्वपक्षसिद्धान्तौ एवंभूतयुक्तार्थाकारादेव प्रतिविधेयौ।

पुरुषस्य तन्महत एवानुमानेन बोधः। तत्पुरुषस्य कार्य्यत्वात्। न ह्येकेन गुणरूपेण प्रधानेन कर्त्तुं शक्यते महानात्मा, परन्तु संहतरूपेणाव्यक्तेन। तस्मादुभयं महतानुमीयते। "महदाख्यमाद्यं कार्य्यं तन्मनः।" अव्यक्तस्याद्यं कार्य्यं महदाख्यं तत्तस्याव्यक्तस्यात्मनो मनः। न तु देवनरादिस्थूलपुरुषाणाम्। "चरमोऽहङ्कारः।" अव्यक्तस्यात्मनो महदाख्यमाद्यं कार्य्यम्। तन्महदनुप्रवेशादहमिति मननादहङ्कारो द्वितीयः कार्य्यः। "तत्कार्य्यत्वमन्येषाम्।" पञ्चमहाभूतमनोदशेन्द्रियपञ्चार्थानामहङ्कारकार्य्यत्वम्। तेन तेन कार्य्येणैवमुपदिष्टेन कारणस्य तस्य तस्यानुमानम्। तर्हि कीदृशमनुमानमिति ? अत उक्तम्—"प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्ध्यज्ञानमनुमानम्।" येन प्रतिनियमतो यं बध्नाति स प्रतिबन्धनहेतुः। प्रतिबन्धो लिङ्गम्। यं बध्नाति स प्रतिबन्धो लिङ्गी सम्बन्धीति प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः प्रतिबद्धयोः प्रतिबन्धदर्शिनः प्रतिबन्ध्यस्य सम्बन्धिनो ज्ञानमनुमानं भवति। प्रतिबन्ध्यं पुनस्त्रिविधं—प्रसिद्धं भूतं भवद्भविष्यच्च। तदपि कार्य्यं कारणं सामान्यतो दृष्टञ्च प्रसिद्धमिति तेषां प्रतिबन्ध्यानां, प्रतिबन्धस्य लिङ्गस्य। "न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः।" प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोर्भूयोग्रहणात् सम्बन्धनिश्चयसिद्धिर्भवति, न सकृद्ग्रहणात्, संशयच्छेदाभावात्। भूयो ग्रहणन्तु प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशान्यतमेनैकेनानेकेन वा यदा स्यात् तदा त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः। प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः सम्बन्धज्ञानसिद्धिस्त्रिभिः प्रमाणैः प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशैर्भवति। सम्बन्धस्तु—"नियतधर्म्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः।" प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः सम्बन्धो नामोभयोरेकतरस्य वा नियतधर्म्मसाहित्यं व्याप्तिरुच्यते। धर्म्मेण साहित्यं धर्म्मसाहित्यम्। नियतमेकान्तेन धर्म्मसाहित्यं नियतधर्म्मसाहित्यम। साहित्यं द्विविधं—पृथगपृथक् च। यथा पुत्रेण सहागत इति पृथक्साहित्यम्। वालुकाभिः सह मृत्पिण्डो घटो जात इत्यपृथक्साहित्यम्। तस्य नियतत्वं तत्र तस्यावधारणेन वर्त्तनम। यद्व्यतिरेकेण यस्य वर्त्तनं नास्ति तत्र तस्य तद्व्यतिरिच्य वर्त्तनं व्याप्तिः। तद्व्याप्तिमद्व्याप्यं प्रतिबन्धः। तद्व्याप्तिजनकव्यापारवान् व्यापकः प्रतिबन्ध्यः। तत्रोभयोर्नियतधर्म्मसाहित्यम्। यथा फलवीजयोरुभयमव्यतिरिच्यैवोभयस्य जन्यजनकभावेन धर्म्मेण सह वर्त्तनं साहित्यं पृथग्रूपम्। फलस्य हि वीज-

उपसंहरति—एषेत्यादि।—नास्त्यन्येतिवचनेनार्थापत्त्यसम्भववादीनामन्यतन्त्रमतानां प्रमाणानां निषेधं करोति। प्रस्तुते परीक्षां प्रयोजयति—"तया चास्ति उपलभ्यते च पुनर्भवः" इति ॥ ९ ॥

जन्यत्वधर्म्मेण बीजाव्यतिरेकतो बीजसहितं बीजे व्याप्तिः सम्बन्धः। ततः फलेन कार्य्येण बीजमनुमीयतेऽतीतम्। फलं हि व्याप्यं प्रतिबन्धः। बीजन्तु तद्व्यापकं प्रतिबन्ध्यम्। तद्व्याप्तिजनकव्यापारवत्त्वात् फलं व्याप्नोति बीजमिति बीजस्य कर्तृत्वात्। तथा बीजस्य फलजनकत्वधर्म्मेण फलाव्यतिरेकतः फलसाहित्यं फले व्याप्तिः सम्बन्धः। ततो बीजेन कारणेन भविष्यत् फलमनुमीयते। इह हि बीजं प्रतिबन्धो लिङ्गं व्याप्यम्। फलन्तु प्रतिबन्ध्यं व्यापकं बीजवृत्तिव्याप्तिजनकव्यापारवत्त्वात्। बीजं व्याप्नुवन्ति फलानीति फलानां कर्तृत्वात्। यद्वीजेन न फलस्योत्पत्तिस्तन्न बीजमुच्यते। बीजभावाभावात्। तत् तु षण्डबीजमबीजमुच्यते। तद्व्यावृत्तये धर्म्मस्येति। इत्युभयोर्धर्म्मेण नियतं साहित्यं फलबीजयोः।

एवं काण्डवृक्षयोरपि बीजफलयोरिव व्याप्तिः। धर्म्मेण साहित्यस्य नियतत्वं तद्धर्म्मस्य तदन्यावृत्तिकत्वम्। जन्यजनकभावधर्म्मस्य हि बीजफलाभ्यामन्या वृत्तिः। न ह्याम्रबीजस्य पनसफलजनकत्वम्। पनसफलस्य वा आम्रबीजजन्यत्वम्। न ह्यन्यस्माद्बीजादन्यत् फलमुत्पद्यते, न चाबीजात्। उभयोरित्यनेनाभिहितं कार्य्येण कारणस्य कारणेन कार्य्यस्यानुमानमिति। धूमेन कार्य्येण कारणमार्द्रेन्धनवह्निरनुमीयते, नियतजन्यजनकभावसाहित्यात्। तथार्द्रेन्धनयोगे भविष्यति वह्निना भविष्यद्धूमोऽनुमीयते। न हि केवलो वह्निर्धूमस्य जनकः। आयसगोलके भर्जनकपालेऽङ्गारे चाग्नेर्निर्द्धूमत्वदर्शनात्। तत् केवलवह्निव्यावृत्तये धर्म्मेतिपदम्। एकतरस्य वेति वचनेन सामान्यतो दृष्टमनुमानं ख्यापितमिति। त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमानम्। एकतरस्य यथा—शैत्येनानुमीयते परोक्षं जलम्। वायुसामान्यतो दृष्टेन। अत्र हि जलशैत्ययोरेकतरस्य जलस्य शैत्ये नियतं समवायधर्म्मस्य साहित्यं व्याप्तिः, न तु शैत्यस्य जले व्याप्तिः वायौ शैत्यसद्भावात्। इति सामान्यतो दृष्टेन वर्त्तमानानुमानम्, कार्य्येण वर्त्तमानातीतानुमानम, कारणेन भविष्यदनुमानमिति। वाष्पजधूमेन जलहृदादिषु निगूढतेजोऽनुमेयमेव। जलानुप्रवेशि हि तेजो वाष्पमुद्गिरति, न तु जलमात्रम्। तत्परमाणुचयो वा न धूमरूपेणोच्चरति। पलालादितृणराशितो धूमोत्थानदर्शनात्। परन्तु जलपरमाणुवह्निपरमाणूभयविकारविशेषो धूम इति। अथान्ये त्वाहुः—तत्त्वान्तरं व्याप्तिः। तस्य भावस्तत्त्वं धर्म्मः। यस्य यो धर्म्मस्तत् तस्य तत्त्वं, तस्य तत्त्वान्तरं तत्तद्धर्म्मातिरिक्तो धर्म्मः। तस्य तत्र सा व्याप्तिः। यथा धूमस्य तत्त्वं धूमत्वं

नियतो धर्म्मः। तद्धर्म्मादन्तरं धर्म्मस्तु वह्न्यव्यतिरेकेण वर्त्तनं व्याप्तिः, न तु वह्नेर्धूमे; धूमव्यतिरेकेण वह्नेरयोगोलकादौ वर्त्तनात्। वह्नित्वं तु वह्नेर्नियतो धर्म्म इत्येव तत्त्वान्तरं व्याप्तिरिति। तत्राह—"न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः"। उक्तरूपं तत्त्वान्तरं प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोर्व्याप्तिर्न भवति। कस्मात्? वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः। तत्त्वान्तरन्तु तद्धर्म्मातिरिक्तो धर्म्मः तस्य वस्तुत्वेन कल्पनाप्रसक्तेः। धूमाभावेन वह्न्यभावानुमाने धूमाभावस्य गवाश्वादिनिखिलस्य धूमाभावत्वं धर्म्मः कल्पनीयः। तच्च धूमाभावत्वं गवाश्वादिनिष्ठैकरूपेणासम्भवान्न वस्तु। तत्रावस्तुनि वस्तुत्वेन कल्पना प्रसज्येतेति। तदभावत्वधर्म्मातिरिक्तश्च धर्म्मोऽपि धूमाभावस्य कल्पनीयः। धूमाभावो यद्यवस्तुभूतो विवक्ष्यते तदा तदवस्तुनोऽप्यवस्तुत्वातिरिक्तो धर्म्मः किमपरो वर्त्तते? न च वर्त्तते। अवस्तुनोऽवस्तुत्वं तदतिरिक्तो वा धर्म्मः कश्चिद्वस्तुभूतः। यदि धूमाभावो वस्तुभूतो विवक्ष्यते तदा धूमातिरिक्तः सर्व्वो भावो धूमाभावः। तस्मिन् सर्व्वस्मिन् भावे धूमाभावे यत्त्वं नियतं घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्येवं धूमातिरिक्तं धूमत्वादिकनिखिलं धूमाभावस्तत्र धूमत्वस्य तत्त्वं किं वस्तु? तत्त्वान्तरं वा किं वस्तु तदपि कल्पनीयं भवति। न च धूमत्वस्य धर्म्मः कश्चिच्छक्यते कल्पयितुमिति। तस्मात् तत्त्वान्तरं न व्याप्तिः।

अथ "निजशक्त्युद्भवमित्याचार्य्याः"। प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोरुभयोरेकतरस्य वा निजशक्त्युद्भवं तत्त्वान्तरं व्याप्तिरित्याहुराचार्य्या आनुमानिकशास्त्रस्य। यो यस्य नियतो धर्म्मो वह्नेर्वह्नित्वं धूमस्य धूमत्वमित्येवमादिः, तत्तद्धर्म्माद् अन्तरमन्यो धर्म्मो यो निजशक्त्युद्भवः स खलु तस्यान्यवस्तुनि व्याप्तिः। यथा धूमेन वह्न्यनुमाने। धूमस्य धूमत्वं तत्त्वं धूमत्वधर्म्मादन्तरं धर्म्मन्तु वह्नीतराजन्यत्वं वह्न्यव्यतिरेकेण वर्त्तनञ्च धूमस्य निजशक्त्युद्भवं वह्नौ व्याप्तिः। वह्निव्यतिरेकेणाकाशे वर्त्तनञ्च धूमस्य वायुशक्त्युद्भवं न निजशक्त्युद्भवमिति। धूमाभावेन वह्न्यभावानुमाने। धूमाभावो यद्यवस्तुभूतो विवक्षितः स्यात् तदा तस्यावस्तुनो निजशक्तिरप्रसिद्धा। न चावस्तुना लिङ्गेनावस्तुनो लिङ्गिनोऽनुमानं सम्भवति। तर्हि वस्तुभूतो धूमाभावो वह्न्यभावश्च वस्तुभूतो विवक्षितुं युज्यते। तथाविवक्षायां धूमाभावस्य लिङ्गस्य दर्शनमपेक्षते। यथा घटस्य अदर्शनं दर्शनाभावो दर्शनस्य निवृत्तिर्नाम प्रयत्नो गुणविशेषः, तथा धूमाभावो धूमस्य निवृत्तिर्नाम प्रयत्नविशेषो गुणः। तस्य तत्त्वं निवृत्तित्वं धर्म्मः। तद्धर्म्मादन्तरं धर्म्मन्तु वह्निनिवृत्तिजन्यत्वं धूमनिवृत्तेर्निजशक्त्युद्भवं वह्निनिवृत्तिरूपे

वह्न्यभावे व्याप्तिः सम्बन्धः—इत्याचार्या आहुः। तत्राह कपिलः—"निजशक्तिः" इति। निजस्य शक्तिः सा स्वरूपविशेष एव न त्वतिरिक्ता। तथा सति—"न स्वरूपशक्तिनियमः पुनर्वादप्रसक्तेः"। निजशक्तिः स्वरूपशक्तिरेव। न त्वतिरिक्ता—इत्येवं नियमो न क्रियते। यथा वह्नेर्दाहिका शक्तिर्धूमस्य मालिन्यकारित्वादिशक्तिरित्येवं स्वरूपशक्तिवचने वह्नौ धूमस्य व्याप्तिर्न भवति। मालिन्यकारित्वादिस्वरूपशक्तितो धूमो न वह्निना व्याप्यते। तद्व्याप्तिसिद्ध्यर्थं पुनः शक्त्यन्तरवचनप्रसङ्गः स्यात्। तस्मान्निजशक्तिर्न केवलस्वरूपशक्तिः। यत्र यया शक्त्या धर्म्मान्तरमुद्भवति तत्र सा शक्तिर्निजशक्तिरिष्यत इति। कुतः पुनर्वादप्रसक्तिरिति? अत उक्तम्। "विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः"। स्वरूपशक्तिरेव निजशक्तिरिति वचने पुनर्वादप्रसक्तिर्विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः। निजस्य शक्तिर्निजशक्तिः—इत्यत्र शक्तेर्विशेषणं निजस्येति—तस्यानर्थक्यं प्रसज्यते। स्वरूपशक्त्युद्भवमित्युक्त्या तत्सिद्धेः। स्वरूपेति स्वशब्देन यदुक्तं तदेव निजशब्देनोच्यते। तेन निजस्वरूपशक्त्युद्भवमिति वचने पुनरुक्तिप्रसङ्गः, निजस्य स्वरूपशक्तिरित्यर्थात् न केवलं विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गः। "पल्लवादिष्वनुपपत्तिश्च"। वृक्षादीनां पल्लवादिकमपि स्वरूपं छायादिकर्म्मकृच्छक्तिकम्। पल्लवादिस्वरूपाणां शक्त्युद्भवं छायादि। वृक्षेण कार्य्येणानुमेये तद्बीजे कारणे च्छायादिकरणं पल्लवादेर्व्याप्तिर्भवति। न वृक्षस्येति। ततोऽनुमानस्यानुपपत्तिरिति।

तत्रापि—"आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात्"। यस्याधेयं यत्स्वरूपं तस्याधेयस्य शक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगोऽस्ति, समानन्यायात्। पल्लवाद्याधेयस्य च्छायादिकर्म्मकरणे शक्तिसिद्धौ वृक्षस्य निजस्य च शक्तियोगोऽस्ति। यथा वह्नेर्निजस्य दाहिका शक्तिर्वह्निर्दहतीति। यदुष्णगुणो वह्निः काष्ठादिदाहकर्म्म करोति तत्र वह्नेर्निजस्य दाहिकायाः शक्तेर्योगोऽस्ति। द्रव्यं हि यत्किञ्चित् कर्म्म करोति। तत्र किञ्चित् स्वप्रभावेण किञ्चिद् गुणप्रभावेण किञ्चित् कर्म्मप्रभावाच्च। यद्यपि तत्र गुणप्रभावात् कर्म्मप्रभावाच्च यत्किञ्चित् करोति तत् तु द्रव्यस्य स्वप्रभावयोगश्चास्ति। तथापि द्रव्यप्रभावमन्तरेणापि गुणकर्म्मप्रभावात् तत्तद्भवति शक्तिरूपेण समानन्यायात्।

तस्मादुक्तदोषान्निजस्य स्वरूपशक्त्युद्भवं तत्त्वान्तरं न व्याप्तिरिति साङ्ख्ये कपिल उवाच—तत्रानुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानानामन्तर्भावान्न न्यूनत्वमिति। तत्रोवाचाक्षपादगोतमो न्यायमार्गोपदेश आन्वीक्षिकीशासने—"प्रसिद्ध-

साधर्म्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्।" प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति। यथा गौरेवं गवय इति। किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते? यदा खल्वयं गवा समानधर्म्मं प्रतिपद्यते, तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति। समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं इत्याह—यथा गौरेवं गवय इति उपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्म्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यते। यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी—इत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधिं भैषज्यायाहरति। एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति। परीक्षितं चैतल्लक्षणं तत्रैव। अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्म्यादुपमानासिद्धिः। अत्यन्तसाधर्म्म्यादुपमानं न सिध्यति। न चैवं भवति। यथा गौरेवं गौरिति। प्रायसाधर्म्म्यादुपमानं न सिध्यति। न हि भवति यथानड्वानेवं महिष इति। एकदेशसाधर्म्म्यात् उपमानं न सिध्यति। न हि सर्व्वेण सर्व्वमुपमीयते। एकदेशसाधर्म्म्यं सर्व्वस्य सर्व्वत्रैवास्तीति। तत्रोत्तरम्। "प्रसिद्धसाधर्म्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः।" न साध्यस्य कार्त्स्न्यप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते। किन्तु प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते। यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम्। तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति। अस्तु तर्हि चोपमानमनुमानम्। प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः। यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानम्। एवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति। नेदमनुमानाद्विशिष्यते। तत्र विशिष्यत इत्याह। कया युक्त्या? नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति। यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयं गोसमानमर्थं पश्यति तदायं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते, न चैवमनुमानमिति। परार्थं चोपमानं यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियते। यथा बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति। परार्थमुपमानमिति चेत्? न, स्वयमध्यवसायात्। बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति स्वयमध्यवसीयते, न तूपमा भवति। भवति च भोः स्वयमध्यवसायः। यथा गौरेवं गवय इति। नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते। उपमाने तु तन्न भवति। "प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्।" न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यते। तथापि तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः। तथेति वादे न्यायवाक्ये

पञ्चावयवे य उपनयस्तदुपमानम् । तत्र यथा । पुरुषो नित्यः, अकृतकत्वात् । यथाकाशः । यथाकाशोऽकृतकस्तथा पुरुषोऽकृतक इति । तथेत्यनेन समानधर्म्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति । नानुमानमिति । वादेऽवयवार्थं पृथगुपमानं प्रमाणमिष्यते । इत्ययमनयोर्विशेषः—इति कपिलादिभिरपि चाङ्गीकृत्य स्वस्वतन्त्रे वादानभिधानात् प्रमाणेऽभिधेयेऽनुमानेऽन्तर्भावितमुपमानमिति न विरोधः । इत्यनुमानं व्याख्यातम् ।

अथानुमानं तर्को युक्त्यपेक्ष इति युक्त्यपेक्षत्वादनुमानावान्तरीयत्वेऽपि युक्तेः सिद्धे प्रामाण्ये बहुकारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थं पृथगेवेहोक्ता । तामुदाहरति—जलेत्यादि । जलं यथर्त्तु शिशिरवर्षणसेचनादिना सिक्तम । कर्षण क्षेत्रस्य । वीजं वीजधर्म्मकम्, न तु निर्व्वीजांशयुक्तं वीजं पुलाकादि । ऋतुर्यस्य वीजस्य यः प्ररोहकालादिफलोत्पत्तिपर्य्यन्तः कालः । तेषां चतुर्णां सान्निध्यादेकान्तेन शस्यसम्भवः स्यादित्येका युक्तिर्भविष्यद्दर्शिनी भविष्यन्ती नाम । अपरा तु षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां सम्भव इति । यथा दोषरहितायां भूमौ कृष्टायामदोषं वीजमुप्तं यथार्हजलोपसिक्तं यथर्त्तुकालेऽङ्कुरं जनयति—तथा दोषहीने गर्भाशये क्षेत्रे दोषहीनशुक्रार्त्तवजलसेके वीजधर्म्मा सूक्ष्मदेहिजीवात्मा यदावक्रामति ऋतुकाले तदात्मा शुक्रार्त्तवीयपञ्चमहाभूतानीति षड्धातुसंयोगाद् ध्रुवं गर्भाणां सम्भवः स्यादिति वर्त्तमानदर्शिनी बुद्धिर्युक्तिर्वर्त्तमाना । अपरा तु—मथ्येत्यादि । मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसम्भवः । मथ्यं मन्थनार्थमधःस्थकाष्ठमरणिर्नाम, मन्थनमूर्द्ध्वस्थकाष्ठं येन घृष्यति, मन्थानः कर्त्ता ; एषां संयोगान्मन्थनक्रियया वश्यमग्निसम्भव इति भविष्यन्ती युक्तिः । अपरा तु तेषां संयोगादग्निसम्भवो दृष्ट इत्यतीता । तथा युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पत्—अविगुणभिषग्द्रव्योपस्थातृभेषजानि युक्तियुक्तानि साध्यव्याधिनिवर्हणानि भवन्तीति युक्तिः ।

ननु कासौ युक्तिरिति ? अत आह—बुद्धिरित्यादि । या बुद्धिर्बहुकारणयोगजान् बहुविधकारणोपपत्तितः खल्वविज्ञाततत्त्वान् भावानर्थान् तत्त्वज्ञानार्थं पश्यति सा बुद्धिर्युक्तिर्नाम । सा त्रिकाला त्रिकालमर्थं पश्यतीति विज्ञेया । यया युक्त्या बुद्ध्या त्रिवर्गं धर्म्मश्चार्थश्च कामश्चेति वर्गत्रयं साध्यते इति त्रिवर्गसाधिनी त्रिकाला तत्त्वज्ञानसाधिनी युक्तिस्तर्क इत्यनर्थान्तरम् । तथा चाभिहितस्तर्कोऽक्षपादगौतमेन—"अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" । व्याख्यातं वात्स्यायनेन । तर्को

न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते। तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निवर्त्तते ? आहोस्विदकृतकेन ? अथाकस्मिकमिति ? एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्त्या तत्त्वज्ञानार्थमूहः प्रवर्त्तते। यदि कृतकेन हेतुना निवर्त्तते जन्म तदा हेतूच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मच्छेदः। अथाकृतकेन हेतुना, ततो हेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽस्य जन्मच्छेदः। अथाकस्मिकमित्यकस्मान्निवर्त्तमानं जन्म न पुनर्निर्वर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते। तेन जन्मानुच्छेद इति। एतस्मिंस्तर्कविषये कर्म्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्त्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते। तत्त्वज्ञान-विषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति। सोऽयं तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपलम्भाय वार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयेऽन्तर्भूतो-ऽपीति। अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति। अथ जिज्ञासितव्यस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्म्मौ विभागेन विमृशति। किं स्विदित्थम् ? आहोस्विन्नेत्थमिति ? विमृश्यमानयोर्धर्म्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति। सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति। कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति। तत्र निदर्शनं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तञ्च भो जानीयेति जिज्ञासा। स किमुत्पत्तिधर्म्मकोऽनुत्पत्तिधर्म्मको वेति विमर्शः। विमृश्यमानेऽज्ञाततत्त्वे-ऽर्थे यस्य धर्म्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति। यद्ययमनुत्पत्ति-धर्म्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्म्मणः फलमनुभवति ज्ञाता। दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्व्वस्य पूर्व्वस्य कारणम्। उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा-भावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ। उत्पत्तिधर्म्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्। उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति। नास्येदं स्वकृतस्य कर्म्मणः फलम्। उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतस्य कर्म्मणः फलोपभोगो नास्ति। तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादि-वियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति। यत्र कारणमुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति सोऽयम्। एवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते। कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति ? अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्म्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोत्येवमेवेदमिति। कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति ? तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रहोद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाण-सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थस्तर्कः। सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे तूपदिष्ट इत्यविज्ञात-

तत्राप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः स चाप्तागमः । आप्तागमादुपलभ्यते—दानतपोयज्ञसत्या-

तत्त्वमनुजानातीति । यथा सोऽर्थो भवति तस्य तथाभावस्तत्त्वमविपर्य्ययो याथातथ्यमिति ।

इति चतुर्णामाप्तोपदेशादीनां लक्षणान्युक्त्वा तदुपसंहरति—एषेत्यादि । एषा चतुर्व्विधैव परीक्षा न व्यतिरिक्ता खल्वन्या परीक्षास्ति । यतो यया चतुर्व्विधयैव परीक्षया सर्व्वं परीक्ष्यते । सर्व्वमिति यत् परीक्ष्यते तत् परीक्ष्यं सर्व्वं सदसच्चैव भावोऽभावश्चेति सर्व्वम्, न तु किञ्चिदिति । तस्मात् तया चतुर्विधया परीक्षया पुनर्भवोऽस्त्येवेति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिप्रभृतीन् नास्तिकान निरस्य पुनर्भवस्य अस्तित्वं चतुर्व्विधया परीक्षया स्थापयितुं पूर्व्वमाप्तोपदेशेन स्थापयति—तत्र आप्तागमस्तावदित्यादि । तावद्वेद ऋगयजुःसामाथर्व्ववेदः सेतिहास-पुराणः सषडङ्गश्चाप्तागमः यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः । वेदार्थ-विपरीतस्तु न प्रमाणम् । कथं वेदार्थाविपरीततया ज्ञायते ? शिष्टानुमतः शिष्टैराप्तैः श्रुत्यानुमतो यः शास्त्रवादः परीक्षकैः प्रणीतः । वेदवाक्यार्थ एव वाक्यान्तरेण प्रकाशितः । तत्र लोकानुग्रहधर्म्मकर्म्मादिप्रणयनेन वर्त्तते यः स लोकानुग्रहप्रवृत्तः । स च शास्त्रवाद आप्तागम इति । एतेनैतदुक्तम्—ऋग्यजुः-सामाथर्व्वान्तर्गता ज्योतिर्व्वेदधनुर्व्वेदगान्धर्व्ववेदायुर्व्वेदाः शिक्षाकल्पव्याकरण-च्छन्दोनिरुक्तज्योतिर्व्वेदास्ते पुनर्महर्षिभिः परीक्षकैः प्रणीताः शाखादिसंज्ञा आप्तागमाः प्रमाणानीति । तस्मादागमादुपलभ्यते खलु यत्तदाह—दानेत्यादि । दानादीन्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । आप्तागमे श्रुतं दानादिकर्म्मभिः अभ्युदय इह शुभपारत्रिकस्वर्गपुनर्भवादि शुभं भवति । तथा दानादि-

चक्रपाणिः—तत्र शब्दस्य पुनर्भवप्रतिपादकत्वं दर्शयति—तत्राप्तागम इत्यादि ।—प्रथमं वेदं प्रदर्शयन् वेदस्य निरस्तविभ्रमाशङ्कं प्रामाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपीत्यनेन ग्रन्थेन वेदार्था-ऽविपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यायुर्व्वेदस्मृतिशास्त्रादीनि दर्शयति, शास्त्ररूपो वादः शास्त्रवादः ; आप्तागमादिति वेदात्, यज्ञोऽग्निष्टोमादिः, ब्रह्मचर्य्यमुपस्थसंयमनादि, अभ्युदयः स्वर्गः, निःश्रेयसं मोक्षः ; अत्र यथायोग्यतया स्वर्गस्य मोक्षस्य च कारणं बोद्धव्यम् ।

ऽहिंसाब्रह्मचर्य्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति। न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्म्मद्वारेषूपदिश्यते। धर्म्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः कर्म्मविद्भिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्व्वैः पूर्व्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्ट्वोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येत् * ॥ १० ॥

विशेषैर्निःश्रेयसं भवतीति। दानादिविपरीतकर्म्मभिरभ्युदयनिःश्रेयसविपरीतं चाशुभं भवतीत्यर्थादापद्यते। तेनाशुभेन दुःखभोगपूर्व्वकनरकयातनां परत्र भुक्त्वा पुनरिह दुःखभोगार्हजन्म प्राप्नोति। तर्हि चेद्दानादिधर्म्मद्वारेषु निःश्रेयसं भवतीत्यतः पुनर्भवो नास्तीत्यत आह—न चेत्यादि। अनतिवृत्तसत्त्वदोषाणाम्—अतिवृत्तावुपशान्तौ सत्त्वदोषौ मनोदोषौ रजस्तमोगुणौ येषां तेऽतिवृत्तसत्त्वदोषाः। नातिवृत्तसत्त्वदोषास्तेषाम्। येषां मनोदोषरजस्तमोनिवृत्तिर्नाभूत्तेषामपुनर्भवो निःश्रेयसमदोषैराप्तैर्दानादिषु धर्म्मद्वारेषु कर्म्मसु नोपदिश्यते। तर्हि तेषां दानादिषु धर्म्मद्वारेषु किमुपदिश्यत इति? अत आह—धर्म्मद्वारेत्यादि। धर्म्मद्वारेणावधानवद्भिस्तु व्यपगतभयादिभिर्ब्रह्मपरैर्ब्रह्मविद्भिराप्तैः कर्म्मविद्भिर्येन कर्म्मणा यद्भवति तत् तथा जानद्भिरनपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः सत्त्वस्य बुद्धेश्च प्रचारो येषां नोपहतस्तैः पूर्व्वैः पूर्व्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्योगचक्षुर्भिर्दृष्ट्वा तेषामनतिवृत्तसत्त्वदोषाणां प्राणिनां पुनर्भव उपदिष्ट इत्यस्ति पुनर्भव इत्याप्तागमाद्व्यवस्येत् ॥ १० ॥

एतेन जन्मान्तरभोग्यस्वर्गानेकजन्मलभ्यमोक्षोपदेशेनात्मनः परलोको भवतीति भावः। आगमान्तरमाह—न चेति। अनतिवृत्तावनुपशान्तौ सत्त्वदोषौ मानसौ रजस्तमोरूपौ येषां ते तथा, तेषामपुनर्भवो मोक्षः, धर्म्मद्वारेषु धर्म्मशास्त्रेषु, अदोषैर्महर्षिभिरुपदिश्यते तेनेति सम्बन्धः, तेन पुनर्भव उपदिश्यते इत्यर्थः। आगमान्तरमपि वचनमाह—धर्म्मद्वारेत्यादि। ब्रह्म अध्यात्मज्ञानं तत्परैः, कर्म्मविद्भिरनुष्ठातव्ययागादिकर्म्मविद्भिः, अनुपहतसत्त्वगुणबुद्धेः प्रचारो बोधलक्षणो येषां ते तथा; एतेन विशुद्धबुद्धित्वं दर्शयति; दिव्यमतीन्द्रियार्थदर्शि चक्षुः समाधिरूपं ज्ञानं येषां ते दिव्यचक्षुषस्तैर्दृष्ट्वोपदिष्टः स्वयमनुभूय कथित इत्यर्थः; इतिशब्दो हेतौ, एवमित्यागमेन ॥ १० ॥

---

* एवमिति चक्रपाणिधृतः पाठः।

एवं पुनर्भवः प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते। मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धि-भाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्य्यं, सुखासुखमायुः,

गङ्गाधरः—आप्तोपदेशप्रमाणेन पुनर्भवोऽस्तीति स्थापयन्तं नास्तिक आह—कस्कः खल्विह मृत्वा परलोकं गत्वा पुनरिह भवेत्? शुक्रार्त्तवादिपञ्चभूत-विकारसमुदायो हि पुमान् प्रागभिहित इति नास्त्यात्मा योऽसौ मृत्वा परलोकं गच्छति तत्र भोगं भुक्त्वा पुनरिह भवतीति? अत आह—एवं पुनर्भव इत्यादि। प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते पुनर्भव आत्मनित्यत्वात्। न ह्यात्मानमन्तरेण शुक्रार्त्तवीयादिभिः पञ्चभिर्महाभूतैर्जायते जन्तुः कश्चित्। भूतसंयोगे चैतन्यसम्भवाभावात्। भूतेषु प्रत्येकमदृष्टस्य चैतन्यस्य सङ्घाते तदसम्भवात् कारणगुणपूर्व्वको हि कार्य्यगुणो भवति। कार्य्ये मदशक्तिवन्न चैतन्यं कारणकर्म्मसम्भूतं स्यात्। चैतन्यं हि गुणः। गुण एव गुणान्तरमारभते, न कर्म्म गुणमारभते। इत्यादि विस्तरेण दर्शितं पूर्व्वाध्याये। तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी स एव पुनरिह जायते। प्रत्यक्षेण तदुपलभ्यते कथमिति? अत आह—मातापित्रोरित्यादि। वि-सदृशानीमानि विभिन्नस्वरूपाणि प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते। कानि च सुरूपादीनि। कानि च कुरूपादीनि। तादृशरूपाणि खलु मातापित्रोः शुक्रार्त्तवविशेषेण सम्भवन्तीति? अत आह—तुल्यसम्भवानामित्यादि। तुल्याभ्यां मातापितृभ्यां तयोः पूर्व्ववच्छुक्रार्त्तवाभ्यां सम्भवो येषामपत्यानां वर्णस्वरादि-विशेषाः प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते। या चैकस्यापत्यस्य माता यश्च पिता सा च स चापरस्यापत्यस्येति। कस्मात् तस्य तस्यापत्यस्य कारणात् स्वरवर्णादि-विशेषाः। आत्मजा हि वर्णस्वराकृतिमनोबुद्धिभाग्यानां विशेषाः। न हि तेषु पञ्चभूतसम्भवत्वेऽपि वर्णस्वराकृतीनां विशेषा भाग्यविशेषादृते सम्भवन्ति। भाग्यविशेषश्च सत्त्वबुद्धिविशेषेण पूर्व्वदेहकृतैः कर्म्मभिर्जायते। भाग्यविशेषाच्च सत्त्वबुद्ध्योर्विशेषः स्यात्। एवं भाग्यविशेषादेव प्रवरावरकुले जन्म। कस्य

चक्रपाणिः—प्रत्यक्षञ्च यद्यपि पुनर्भवं न गृह्णाति, तथापि तत् पुनर्भवग्राहकानुमानस्य लिङ्ग-ग्रहणे यथा व्याप्रियते, तथा दर्शयति—प्रत्यक्षमपीत्यादि।—विसदृशानीति कश्चित् कुरूपः कश्चित् सुरूपः, तुल्यसम्भवानां तुल्योत्पादकारणानां, कश्चिद् गौरः कश्चित् कृष्णः; एवं स्वरादावपि विशेषो बोद्धव्यः; दास्यैश्वर्य्यमिति कस्यचिद्दास्यं कस्यचिदैश्वर्य्यम्; एवमपरत्रापि विपर्य्ययः पुरुषभेदेन

आयुषो वैषम्यम्, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानाञ्च रुदित-स्तनपानहासत्रासादीनाञ्च प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्म्म-

च दास्यम्। कस्य चापत्यस्यैश्वर्य्यम्। सुखं चायुः कस्यचित्। कस्यचित् असुखमायुः। तथैवायुषः कस्य च दैर्घ्यम्। केषाञ्चाल्पत्वमिति भाग्यादेव भवति। न चैतानि मनोबुद्धिभ्यां कृतैः कर्म्मभिरात्मानं विना जाताद्भाग्य-विशेषात् सम्भवन्ति। न हि मनो वा बुद्धिर्वा वैशेष्यं स्वयमापद्यते विनात्मानं येन विशेषेण कर्म्मविशेषः क्रियते। यदि च सत्त्वमनुविधीयते शरीरं शरीरं चानुविधीयते सत्त्वमिति शरीरविशेषयोगात् सत्त्वविशेषः स्यात्, ततो बुद्धि-विशेषः, ताभ्यां कर्म्मविशेषः क्रियते, ततो भाग्यविशेषः स्यादित्युच्यते। तत्राह—इहाकृतस्यावाप्तिरित्यादि। यदि पूर्व्वजन्म नास्ति तत् पूर्व्वजन्म-कृतकर्म्मफलेन मनोबुद्धिभाग्यविशेषा न स्युः। तर्हि कथमिह जन्मनि यत् कर्म्म न कृतं तदिहाकृतस्य कर्म्मणः फलावाप्तिः कस्माद् भवति? तस्मादस्त्यात्मा नित्यः सर्व्वस्य कर्त्ता।

य इह पूर्व्वजन्मनि यत्किञ्च कर्म्म चकार शुभं वाशुभं तस्यैतत् फलं यदिहाकृतकर्म्मणो न फलम्। तद्यथा—अशिक्षितानाञ्चेत्यादि। जातमात्रस्य शिशोर्न शिक्षितानि शिक्षाकर्म्मभिर्न कृतानि रुदितादीनि यानि तेषामवाप्ति-रिति। गौतमेनाप्युक्तम्—"पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोक-सम्प्रतिपत्तेः"। व्याख्यातमिदं वात्स्यायनेन—जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकादिहेतुषु हर्षभयशोकादीन् प्रतिपद्यते लिङ्गानु-मेयान्। ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते, नान्यथा। स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्व्वाभ्यासम् अन्तरेण न भवति। पूर्व्वाभ्यासश्च पूर्व्वजन्मनि सति भवति। नान्यथेति। तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी। यः पूर्व्वदेहे कर्म्माणि कृत्वा रुदितादि-हेतून उपलभ्याभ्यस्य परलोकं गत्वा पुनरिह जातमात्रं तान् रुदितादिहेतून् स्मृत्वा रोदिति स्तन्यं पिबति हसति त्रस्यति बिभेति हृष्यति शोचति।

बोद्धव्यः ; सुखासुखमित्यायुषो विशेषणम्। रुदितादयोऽमी अव्युत्पन्नबालगोचरतया बोद्धव्याः, एते च रुदितादयो यथायोगमिष्टानिष्टस्मरणमन्तरा न भवन्ति—स्मरणञ्च पूर्व्वज्ञानं विना न भवतीति पूर्व्वजन्मज्ञानानुमानात् परलोकानुमायका भवन्ति ; पूर्व्वप्रतिपादितञ्च विसदृशत्वादि-वैचित्र्यमुत्तरत्र प्रतिपादनीयञ्च लक्षणोत्पत्त्यादिकारणान्तरं दर्शने सति पूर्व्वजन्मकृतकारणानु-मायकमिति परलोकानुमायकं मन्तव्यम्। लक्षणोत्पत्तिरिति सामुद्रकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्-

इत्येवमेषामशिक्षितानां रुदितादीनां प्रवृत्तिदर्शनादस्ति पुनर्भव इति। तत्राहुर्नास्तिकाः—नास्ति पुनर्भवः। जातमात्रशिशोर्हि "पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः"। यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति स्वभावात्, एवमनित्येषु शिशुषु तत्तदात्मनोऽप्यनित्यस्य भूतमयस्य हर्षभयशोकरुदितस्तनपानहासत्रासादयो विकाराः सम्प्रतिपद्यन्ते। तत्रोच्यते—नेदं युक्तं हेत्वभावात्। अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलन-विकार इतिवदनित्यस्य भूतमयस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति। न ह्यत्रोदाहरणसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनहेतुरस्ति न वा वैधर्म्म्यात् साध्यसाधन-हेतुरस्ति। इति हेत्वभावादसम्बन्धार्थकमपार्थकमुच्यते। दृष्टान्ताच्च हर्षादि-निमित्तस्य न निवृत्तिर्भवति। या च खल्वियमसेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रति-पत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिप्रबोधसम्मीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्तते। यथा चेयं न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति। क्रियाजातौ च पर्णविभागसंयोगौ पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलने उच्येते। क्रियाहेतुश्चानुमेयः। एवं सति दृष्टान्ते किं प्रतिषिध्यते? तत्राह—निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनः विकार इति। तथा शिशोरपि निर्निमित्ता रुदितादयो विकारा इति चेत्? न। उष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्। न निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इव शिशोर्जातमात्रस्य हर्षादयो विकारा निर्निमित्ताः। पञ्चात्मकविकाराणामुष्णादिकालनिमित्तत्वात्। उष्णादिषु सत्सु भावादसत्स्वभावात्तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृ-त्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनविकाराः निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति, न निमित्त-मन्तरेण। न चात्मनो दृष्टान्तादुत्पत्तिनिरोधः कारणानुमानं भवति। न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिर्नोष्णकालादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादी-नाम्। तस्मादयुक्तमेतत्। एवमितश्चास्ति नित्य आत्मा चैतन्यकारणम्। प्रेत्या-हाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषाज्जातमात्रस्य शिशोः प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभि-लाषो गृह्यते। स च नान्तरेणाहाराभ्यासं भवति। कया युक्त्येति चेत्? दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधया पीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धा-दाहाराभिलाषः। न च पूर्व्वशरीरमन्तरेण जातमात्रस्य शिशोरुपपद्यते सः। तेन स्तन्यपानाभिलाषेणानुमीयते भूतपूर्व्वं शरीरं यत्रानेन शिशुनाहारोऽभ्यस्त इति। स खल्वयमात्मा पूर्व्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमिदमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्व्वाभ्यस्तं क्षुन्निवृत्तिकरमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषन् पिबति। तस्मा

सामान्ये * फलविशेषः। मेधा क्वचित् क्वचित् कर्म्मण्यमेधा।

देहभेदान्नात्मा भिद्यते। भवत्येवैष इति ऊर्द्धं देहभेदादिति। तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी चैतन्यहेतुः। तस्मादस्ति प्रेत्यभाव इति। तत्राहुः पुनर्भवो नास्तीति वादिनः "अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्"। यथा खल्वयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति—एवमभ्यासमन्तरेण बालो जातमात्रं स्तन्यमभिलषति। किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तम्, अथ निमित्तादिति ? तत्राह निर्निमित्तं तावदिति चेत् ? न ; अन्यत्र प्रवृत्त्यभावात्। यद्ययसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तं स्यात् तदा लोष्ट्रादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयुः। न जातूपसर्पन्ति। तत्र नियमे कारणमस्तीति। अथ तर्हि निमित्तात् ? तच्च निमित्तं केनोपलभ्यत इति ? तत्रोच्यते—क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः। क्रियाहेतुः कारकषट्कं क्रियालिङ्गं तत्र क्रियाविशेषसाधकतमत्वादिव्यापारनियमलिङ्गः करणकारकादिनियमः। तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः। अयसोऽयस्कान्त एव प्रवृत्तिर्नान्यत्र। बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते। न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादन्यन्निमित्तं दृष्टान्तेनोपपद्यते। न चासति निमित्ते कस्यचिदुत्पत्तिः स्यात्। न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते। तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनं न दृष्टान्त इति। अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति। न जात्वयो लोष्ट्रमुपसर्पति। किं कृतोऽस्यानियम इति। यदि कारणनियमः सर्व्वक्रियानियमलिङ्गः एवं जातमात्रबालकस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितुमर्हति। तच्च कारणमभ्यस्ताहारस्मरणमन्यत्र नि दृष्टेन विशिष्यते। दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति। अक्षपादगौतम उवाच—"तथान्यस्यापि फलस्येहाकृतकर्म्मणोऽवाप्तिर्यथा।"

लक्षणोत्पत्तिः। कस्यचिद् देहे राजचिह्नं कस्यचिद् दारिद्र्यचिह्नं सहैव जायते। न च तत् पूर्व्वदैहिककर्म्मफलमन्तरेण सम्भवति।

अथान्यस्यापीहाकृतकर्म्मणः फलावाप्तिर्दृश्यते ; कर्म्मसामान्ये इत्यादि। द्वाभ्यां बहुभिर्वा पुरुषैः समाने कर्म्मणि कृते क्रियमाणे च फलविशेषो न तुल्यं

पत्तिः, कर्म्मसादृश्ये सेवासादृश्ये, मेधा क्वचित् कर्म्मणि चित्रलेखनास्त्रविद्यादौ, जातेरतीतायाः

* कर्म्मसादृश्ये इति वा पाठः।

जातिस्मरणम्, इहागमनमितश्च्युतानाञ्च भूतानां, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ।

अत एवानुमीयते—यत् तत् स्वकृतमपरिहार्य्यमविनाशि पौर्व्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म्म । तस्यैतत् फलमितश्चान्यद्भविष्यतीति फलाद्बीजमनुमीयते, फलञ्च बीजात् ।

फल भवति । तत्र कारणं पौर्व्वदेहिकं कर्म्म, विशेषः इहाकृतस्य कर्म्मणः फलमन्यच्च दृश्यते । मेधा क्वचित् कर्म्मणि पुंसोऽशुभे वा शुभे वा क्वचिच्च कर्म्मण्यमेधा कस्यचित् सर्व्वस्य न तथा । तत्र हेतुः पौर्व्वदेहिकं कर्म्मत्र । कस्य च पुंसो जातिस्मरणं पूर्व्वजन्मवृत्तान्तस्मृतिर्व्वर्त्तते । भूतानामितश्च्युतानाञ्च पुनरिहागमनं स्वस्यापि पुनरागमनं येन स्मरति तज्जातिस्मरणं कस्यचिद् दृश्यते । तत् तु शुभकर्म्मकृतमनोदोपरजस्तमोनिवृत्तौ सत्यां जायते । तन्न जातमात्रशिशोः सम्भवति । एवं समदर्शने वस्तुनि क्वचिदेकस्य प्रियत्वमन्यत्र अप्रियत्वमन्यस्य तत्राप्रियत्वमन्यत्र प्रियत्वमिति । तत्र कारणमिहाकृतं कर्म्मैव इति । तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी कर्त्ता यः कर्म्म करोति । तस्य च फलमुपभुङ्क्ते । तस्मादस्ति पुनर्भव इति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

अथानुमानेनाप्युपलभ्यते, तदाह—अत एवानुमीयत इत्यादि । मातापित्रोर्वि-सदृशान्यपत्यानीत्यादिभ्यः समदर्शने प्रियाप्रियत्वमित्यन्तेभ्यो लिङ्गेभ्योऽनुमीयते तत् । यत् तत् स्वकृतमपरिहार्य्यं भोगादृते चाविनाशि पौर्व्वदेहिकं पूर्व्वजन्मनि कृतं दैवसंज्ञकं दैवं दिष्टं भाग्यमित्यादिसंज्ञमात्मनि नित्यमानुबन्धिकं कर्म्म । तस्य यस्यैतत् फलं मातापित्रोर्वि-सदृशापत्यादिकं फलमिति फलेन बीजं वर्त्तमानं दैवमात्मानुबन्धमनुमीयते । इतश्चान्यत् फलं पुनर्ज्जन्म

स्मरणं जातिस्मरणं, तदेव स्मरणं दर्शयति—इहागमनमितश्च्युतानामिति, इह कुले जातोऽस्मि, इतश्च कुलादागतोऽस्मीत्येवमाकारं जातिस्मरणमित्यर्थः ; यदि वा, इह जन्मनि च्युतानामिह जन्मनि पुनरागमनम्, अनेन च, भ्रान्त्या यमपुरुषैर्नीतस्य पुनरागमनं दृश्यते । समदर्शने तुल्याकारे क्वचित् पुरुषे प्रियत्वं क्वचित् पुनरप्रियत्वमिति समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । अत्र चावान्तरानुमानभेदो विस्तरभयान्न दर्शितः । एवं प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणं दर्शयित्वानुमानमाह—अत एवेत्यादि । स्वकृतमात्मना कृतम्, अविनाशीत्युपभोगं विनाऽविनाशि, पौर्व्वदेहिकं पूर्व्वकृतं, जन्मान्तराण्यनुगच्छतीत्यानुबन्धिकम्, एतत् फलमिति विसदृशापत्योत्पादादिफलम्, एतच्च

युक्तिश्चैषा षड् धातुसमुदायाद् गर्भजन्म, कर्त्तृकरणसंयोगात् क्रिया, कृतस्य कर्म्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरवीजात्। कर्म्मसदृशं फलं नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ ११।१२ ॥

भविष्यतीति वीजात् फलं भविष्यदप्यनुमीयते। यतः फलञ्च वीजादनुमीयते। इत्यनुमानेनापि पुनर्भवोऽस्तीत्युपलभ्यते। अत्रानुमाने युक्तिश्चैषा—षड्धातुसंयोगाद्गर्भजन्म पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायादेव चेतनस्य जन्म। न तु पञ्चमहाभूतमात्राद्विनात्मानमिति युक्तिः। तर्हि षड्धातुसंयोगः कथं स्यादिति ? अत आह—कर्त्तृकरणसंयोगात् क्रिया भवति। यथा काष्ठाग्निजलादिकर्त्तृसंयोगात् पाकादिक्रिया भवति। तथा कर्त्ता परलोकस्थ आत्मा, करणं तस्य दैवम्, तन्नियमादिह स्त्रीपुरुषवीजसंयोगः क्षेत्रे गर्भाशये, ततस्तदवक्रमणमात्मनः, ततो जन्म। यच्च कर्म्म पूर्व्वदेहे कृतं तस्यैतत् फलम् न त्वकृतस्य कर्म्मणः फलमस्ति। यथा नाङ्कुरोत्पत्तिरवीजात्, वीजादेवाङ्कुरोत्पत्तिः, तथा कृतादेव कर्म्मणः फलं शुभमशुभं वोत्पद्यते। कर्म्मसदृशं फलं यत्फलकं यत् कर्म्म तत् फलं तस्मादेव कर्म्मणः स्यात् न त्वन्यस्मात् कर्म्मणोऽन्यत् फलं स्यात्। यथा नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिः स्यात् न हि जम्बूवीजादाम्रस्योत्पत्तिरिति युक्तिः। तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी कर्त्ता चैतन्यहेतुः, अस्ति च कर्म्म शुभाशुभं यत् फलति, अस्ति कर्म्मफलं येन तस्य फलं भोक्तुं पुनरिह जायते ; तस्मादस्ति पुनर्भव इति ॥ ११।१२ ॥

सङ्क्षेपाद् व्युत्पादितमेव ; इतश्चेतीह जन्मनि कृतात् कर्म्मणः, अन्यदिति भाविजन्मान्तरं भविष्यतीत्यनुमीयत इति सम्बन्धः। कथमनुमीयते इत्याह फलादित्यादि। फलात् फलसदृशापत्यदर्शनात् वीजं पूर्व्वजन्मकृतं कर्म्मादि कारणमनुमीयते, तथा फलञ्च भाविजन्मान्तरसुखदुःखादिवीजादिह जन्मकृतात् कर्म्मणोऽनुमीयते इति योजना।

तर्करूपयुक्तिविषयतां परलोकस्य दर्शयति—युक्तिश्चैषेत्यादि। षड्धातुसमुदायाद्गर्भजन्मेति वदता आत्मसम्बन्धमन्तरा चेतना गर्भस्य नोत्पद्यते, आत्मा च परलोकसम्बन्ध एवेति परलोकसद्भावे युक्तिरुपदर्श्यते। कर्त्तृकरण-संप्रयोगात् क्रियेति आत्मानं कर्त्तारं विना क्रिया परिदृश्यमाना योगादिलक्षणा न भवतीति। आत्मन ऊहं दर्शयति—कृतस्येत्यादिनाऽवीजादित्यन्तेन, परिदृश्यमानदास्यैश्वर्य्यादिफलेन जन्मान्तरकृतस्य कर्म्मणः कारणभावं दर्शयति, कर्म्मसदृशं फलमिति पूर्व्वकृतशुभकर्म्मणः शुभं पुत्रधनादिफलम् ; अत्र दृष्टान्तमाह नान्येत्यादि। नान्यवीजात् शालिवीजादन्यस्य यवाङ्कुरस्योत्पत्ति-

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्म्मद्वारेष्ववधीयेत। तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने ब्रह्मचर्य्यायां दारक्रियायाम् अपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्म्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थ-बुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति। यानि चान्यान्यपि

गङ्गाधरः—इति परलोके चतुर्भिः प्रमाणैः स्थापिते यथा परलोकैषणा कर्त्तव्या, तदाह—एवमित्यादि। एवमित्युक्तप्रकारेण चतुर्भिराप्तोपदेश-प्रत्यक्षानुमान-युक्तिभिः प्रमाणैराप्तपुरुषैरुपदिष्टे पुनर्भवे सति धर्म्मद्वारेष्ववधीयेत। कथं धर्म्मद्वारेष्ववधानं कुर्य्यात्? तदाह—तद्यथेत्यादि। धर्म्मद्वारेष्वित्यस्य विशेषणं प्रत्येकं गुरुशुश्रूषायामित्यादि। प्रथमाश्रमे खलूपनयनानन्तरं गुरुशुश्रूषायां तथा वेदादीनामध्ययने धर्म्मद्वारे ब्रह्मचर्य्यायां धर्म्मद्वारे कायवाङ्मनोभिर्मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्य्या—तदङ्गानि भैक्ष्यचर्य्यादीनि। ततः सर्व्ववेदादिशास्त्राध्ययनानन्तरं समावर्त्त्य गृहाश्रमे कर्त्तव्ये दारक्रियायां विवाहकर्म्मणि धर्म्मद्वारे ततोऽपत्योत्पादने धर्म्मद्वारे जाते ह्यपत्ये ऋणमुक्तिः स्यात्। भृत्यभरणे मातापित्रादीनां भृत्यानां भरणे धर्म्मद्वारे। तथाऽतिथिपूजायामतिथिभोजनादौ। दाने नित्यं किञ्चिद्यथाशक्तिदानक्रियायाम्। अनभिध्यायां परस्ववाञ्छावर्ज्जने। ततो वानप्रस्थाश्रममाश्रित्य तपसि तपस्यायाम्। अनसूयायां परगुणेषु दोषारोपणवर्ज्जने। तथैवाक्लिष्टे देहवाङ्मानसे कर्म्मणि धर्म्मद्वारेऽवधीयेत। ततश्चतुर्थमाश्रममाश्रित्य देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां खलु देहपरीक्षायामिन्द्रियपरीक्षायां मनःपरीक्षायामर्थस्य विषयस्य शब्दादेः परीक्षायां बुद्धिपरीक्षायामात्मपरीक्षायाञ्च धर्म्मद्वारेऽवधीयेत। तथा मनःसमाधौ योगे धर्म्मद्वारेऽवधीयेतेति।

रित्यर्थः। युक्तिमुपसंहरति—इति युक्तिरिति। अत्र बहुवक्तव्ये प्रमेये तथाविधोपयोगाभावात् विस्तरभयाच्च विस्तरो न कृतः॥ ११।१२॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति परलोकं व्युत्पाद्य तदुपयुक्तधर्म्मसाधनान्याह एवमित्यादि।—धर्म्मद्वारेषु धर्म्मसाधनद्वारेषु, इह चातिथिपूजादीनि सद्‌वृत्तोक्तान्यपि प्रकरणप्राप्तत्वेनोदाहरणार्थं पुनरभिधीयन्ते; देहादिपरीक्षायामवधीयेत इति वचनादवधानोपदर्शनेन देहादीनां क्षयित्वादिधर्म्मनिरूपणेनोपजायमानां मतिं विषयानभिषङ्गञ्च जायमानमिच्छन्ति; विषयेषु प्रसक्तिं

एवंविधानि कर्म्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् तान्यारभेत कर्त्तुम्। तथा कुर्व्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गमिति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति॥ १३॥

अथ खलु त्रय उपष्टम्भाः, त्रिविधं बलम्, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति॥ १४॥

अथानुक्तानि कर्म्माण्यनुमन्यते—यानि चान्यानीत्यादि। स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि वृत्तिपुष्टिकराणि तथा काश्यादिवासादीनि शुभानि विद्यात् तान्यप्यारभेत कर्त्तुम्। तस्याशिषमाह—तथा हीत्यादि। इह यशो लभते। प्रेत्य स्वर्गं, चकारान्मनःसमाधिसिद्धौ मोक्षञ्च लभते इति। इति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति॥ १३॥

गङ्गाधरः—इत्येवं तिस्र एषणा व्याख्याय त्रित्वसामान्यादन्यानि त्रिकाणि व्याख्यातुमाह—अथ खल्वित्यादि। त्रय उपष्टम्भा इति। ये शरीरमुपगत्य स्तभ्नन्ति त उपष्टम्भाः शरीरधारणक्रियारम्भास्त्रय इति। त्रिविधं बलं बलाधानं ह्युपष्टम्भाः। यथा गृहरक्षणार्थं स्तम्भादिकं गृहबलाधानं तथा शरीररक्षणार्थमुपष्टम्भत्रयम्। त्रीण्यायतनानि कारणानि। यथा लोके कारणाधीनं बलमबलञ्च तथा शरीरादिबलाबलं युक्तायुक्तकारणत्रयाधीनं तत्रायोगकारणाधीनास्त्रयो रोगाः रोगाणाञ्च त्रयो मार्गाः। तेषां रोगाणां प्रतिकारकास्त्रिविधा भिषजः। प्रतिकारसाधनानि त्रिविधमौषधमिति। इत्येष सप्तानां त्रिकाणामुद्देशः॥ १४॥

मनसो वारयित्वाऽऽत्मनि समाधानं मनः-समाधिः; अत्र च सर्व्वत्रावधीयेतेति सम्बन्धः; स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि स्वर्गकराणीति यावत्; वृत्तेर्धनस्य पुष्टिः वृत्तिपुष्टिः; धर्म्मैषणायाञ्च वृत्तिपुष्टिकराभिधानं धर्म्महेतूनां वृत्तिहेत्वविरोधेनाचरणोपदेशार्थम्; यशो लभते धार्म्मिकोऽयमित्येवमादिख्यातिरूपम्; परलोकैषणा तृतीयैव, ततश्च पुनस्तृतीयेति पदं, धर्म्मस्य प्राणधनकारणत्वेन धर्म्मैषणायाः प्राणधनैषणात्व-प्रसक्तिप्रतिषेधार्थम्॥ १३॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति त्रिसंख्यावच्छिन्नोपोद्घातेनान्यान्यपि त्रिसंख्यावच्छिन्नानि स्वस्थातुरहितत्वेनेह वक्तव्यान्याह—अथ खल्वित्यादि।—प्रथममुपष्टम्भा अभिधीयन्ते मूलभतशरीर-

त्रय उपष्टम्भा इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्य्यमिति। एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टब्धमुपष्टम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्त्तते यावदायुषः संस्कारात्। * संस्कारः स हितमुपसेवमानस्य य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशानन्तरं तेषां निर्देशेन विभागः क्रियते—त्रय उपष्टम्भा इत्यादि। आहारोऽत्राशितखादितपीतलीढ़भेदेन चतुर्व्विधोऽप्यभ्यवहारसामान्यादेक एवेह गण्यते। जिह्वया ह्याहरणमाहारः। स्वप्नोऽपि सुप्तिसुषुप्तिभेदेन द्विविधोऽपि, तथा—"तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च। आगन्तुकी व्याध्यनुवर्त्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभावा च निद्रा ॥' इति भेदेन षड्विधोऽपि बहिश्चैतन्याभावहेतुत्वेन स्वप्नत्वसामान्यादेक एव गण्यते। ब्रह्मचर्य्यमिति कायवाङ्मनोभिर्मैथुनवर्ज्जनसामान्यादेकमेव गण्यते। इत्युपष्टम्भत्रयं निर्द्दिश्य तेषां प्रयोजनान्याह—एभिरित्यादि। एभिस्त्रिभिराहारस्वप्नब्रह्मचर्य्यरुपष्टम्भैर्युक्तियुक्तैः समयोगयुक्तैः प्रयोगीकृतैराचरितैरुपष्टब्धं दृढ़ीभूतं शरीरं बलवर्णोपचितं सदनुवर्त्तते। तथात्वे हि शरीरस्य पुंसामिह परत्र च शुभं सम्पद्यते। कियन्तं कालमिति? अत आह—यावदायुषः संस्कारादिति। यावदायुषः शरीरानुवर्त्तनं संस्कारात्। त्रिभिरुपष्टम्भैरायुः संस्क्रियते।

धारकत्वेन, तदनु बलमुपष्टम्भाहारादिजन्यत्वात्, तदनु रोगायतनानि बल-विरोधकर्त्तृत्वेन, तदनु रोगास्तज्जन्यत्वेन, तदनु तन्मार्गज्ञानं सुविन्यस्तमेव, तदनु रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारण-वैद्याभिधानं, तदनु तदुपकरणत्वेन भैषज्यम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—अन्येन स्तम्भ्यमानं धार्य्यमाणमुप समीपं प्रधानकारणस्य गत्वा स्तम्भयति धारयतीत्युपष्टम्भः; यथा गृहधारणनियुक्तप्रधानस्तम्भसमीपवर्त्ती तद्बलाधायक उपष्टम्भः, तथेहापि शरीरस्यायुःसंवर्त्तकेन कर्म्मणा भ्रियमाणस्याहारादयो धारकत्वेनोपष्टम्भा इत्युच्यन्ते। आयतनानि कारणानि रोगस्येति शेषः। ब्रह्मचर्य्यशब्देन इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रभृतयो ब्रह्मज्ञानानुगुणा गृह्यन्ते; आहारादयश्चेह प्रधानकल्पतया प्रशस्ता एव गृह्यन्ते, तेन, विरूपकाहारादीनां शरीरानुपष्टम्भकत्वं नोद्भावनीयम्; अत एव युक्तियुक्तैरिति विशेषणं करिष्यति; युक्त्या प्रशस्तेन योगेन युक्ता युक्तियुक्ताः। ब्रह्मचर्य्यस्यायुक्तिरनभ्यासादतिमात्रेन्द्रियसंयमनादिरूपा, सा हि मनःक्षोभादिहेतुर्भवति। उपचितं युक्तम्; आयुःसंस्कारादायुःकारण-धर्म्माधर्म्मावसानं यावदित्यर्थः, संस्कारशब्दः कारणवचनः; आहारादयश्च प्राधान्येनोक्ताः, तेन अभ्यङ्गादीनां

* संस्कारमहितमनुपसेवमानस्येति चक्रपाणिसम्मतः पाठः।

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतञ्च। सहजं पुनस्तद् यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतम्। कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतञ्च। युक्तिकृतं पुनस्तद् यदाहारचेष्टायोगजम् ॥१६॥

संस्कारः करणं गुणाधानम्। ह्रासगुणनिवृत्त्याख्यगुण आधीयते। आयुस्तु प्राक्तनकर्म्मफलजनितनियतकालप्रमाणं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपम्। कः पुनरायुषः संस्कार इति? अत आह—संस्कार इत्यादि। स हि संस्कार आयुषः। तमुपष्टम्भमुपसेवमानस्य खल्विह शास्त्रे य उपदेक्ष्यते आहारादिसम्यग्योगेनायुषो ह्रासनिवृत्तिगुणाधानरूप इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमोद्दिष्टं बलं निर्दिशति—त्रिविधं बलमितीत्यादि। सहजमिति जायमानस्य यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं स्वाभाविकं गर्भारम्भकाले यादृशप्राक्तनकर्म्मजनितशुभाशुभफलवशात् यादृशषड्धातुयोगे यादृशरसाहारसेवमानाया मातुर्विपक्वरसेन च प्रकृत्या सह शरीरसत्त्वाभ्यां जातं बलं तच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं बलं सहजं बलमुच्यते। कालकृतं बलमृतुविभागजम्। सहजबलस्य षड्तुकालस्वभावाज्जातं वृद्धिमध्यह्रासरूपं बलं प्रागुक्तम्—"आदावन्ते च दौर्ब्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम्। मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्द्दिशेत् ॥" इति। वयःकृतञ्चेति बाल्ययौवनवार्द्धक्यकृतम्। यत् प्राकृतबलस्य ह्रासवृद्धिमध्यरूपं बलं तदपि कालकृतमुच्यते। युक्तिकृतञ्चेति युक्तिकृतं पुनस्तत्तदाहारचेष्टायोगजम्। बलाबलकारिभ्य आहारेभ्यो युक्तियुक्तेभ्यो जातं तथा चेष्टाभ्यश्च जातं तथा वाजीकरणयोगेभ्यश्च जातं बलं युक्तिकृतमिति ॥ १६ ॥

शरीरधारकत्वेऽविरुद्धत्वमेव। नन्वाहारादीनि सम्यगाचरतोऽपि विशेषैरसात्मेन्द्रियार्थसंयोगादिजन्यैर्व्याधिभिरन्तरापि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि।—संस्कारं कारणम् अहितं शरीरस्येति शेषः, य इहैवोपदेक्ष्यत इति "त्रीण्यायतनानि" इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः - युक्तिराहारचेष्टयोः सम्यक् शरीरेण योजना; सत्त्वं मनः, मनसो बलं यदुत्साह उच्यते, प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्तं प्राकृतधातुवृद्ध्या हेत्वन्तरनिरपेक्षं वृद्धं, दृश्यन्ते हि केचित् स्वभावादेव बलिनो दुर्ब्बलाश्च केचित्। ऋतुविभागजम् "आदावन्ते च दौर्ब्बल्यम्" इत्यादुक्तम्। आहारस्य मांससर्पिरादेः, चेष्टाया उचितविश्रामव्यायामादेर्योग आहारचेष्टायोगः; अन्ये तु योगशब्देन रसायनप्रयोगं ग्राहयन्ति ॥ १६ ॥

त्रीण्यायतनानीत्यर्थानां कर्म्मणः कालस्य चातियोगायोग-मिथ्यायोगाः। तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनम् अतियोगः, सर्व्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिसूक्ष्माणाञ्च * तथातिविप्रकृष्ट-रौद्रभैरवाद्भुतद्विष्ट-बीभत्सविकृतादिरूप-दर्शनं

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् त्रीण्यायतनान्याह—त्रीण्यायतनानीति। अर्थानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च वाह्यास्तेषाम् अतियोगायोगमिथ्यायोगा एक-मायतनम्। कर्म्मणश्चातियोगायोगमिथ्यायोगा इत्येकमायतनम्। कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगा इत्येकमायतनम्। कारणं रोगाणामिति त्रीण्याय-तनानि रोगाणां कारणानि। अतियोगायोगमिथ्यायोगानामसम्यग्योगत्वेनैक-त्वादेकतया गण्यत इति त्रीणि। न तु नव।

तत्रादितोऽर्थानामतियोगादिषूदाहर्त्तव्येषु प्राधान्यात् प्रथमं चक्षुरर्थाति-योगादीनुदाहरति—तत्रेत्यादि। तत्र तेषु त्रिष्वायतनेषु मध्ये, अतिप्रभावतां सूर्य्यादीनां देवर्षिगन्धर्व्वादीनाञ्च दृश्यानामतिमात्रं दर्शनं चक्षुरर्थानामति-शयेन योग इत्यतियोगः। दृश्यानामित्यधिकारः। दृश्यानां सर्व्वशोऽदर्शनं चक्षुरर्थानामयोगः। अतिसूक्ष्मादीनां चक्षुरर्थानां दृश्यानां दर्शनं सम्यग्दृश्य-त्वाभावान्मिथ्यायोगः। अतिविप्रकृष्टं रूपमतिदूरस्थं मूर्त्तम्। रौद्रमुग्रं रूपम्। भैरवं भीमं मूर्त्तम्। अद्भुतमाश्चर्य्यं मूर्त्तम्। द्विष्टं द्रष्टा यद्रूपं द्वेष्टि तद्रूपम्। बीभत्सं विड़ादिरूपम्। विकृतं कर्णादिहीनं मूर्त्तम्। आदिपदेनामनोज्ञ-मूर्त्तमिति। रूपशब्देन रूपगुणवद्द्रव्यमुच्यते। इति त्रिधाविकल्पश्चक्षुरर्थ-स्यासात्म्ययोग एकः।

चक्रपाणिः—अर्थानामिन्द्रियार्थानाम्, कर्म्मणः कायवाङ्मनःप्रवृत्तेः, कालस्य शीतोष्णवर्षलक्ष-णस्य। अतिप्रभावतामातपाग्निप्रभृतीनाम्। अत्र हीनमात्रदर्शनं विकारं न करोति, तेन सर्व्वश इत्यु-क्तम्, एवमन्यत्रापि सर्व्वश इति व्याख्येयम्। अदर्शनञ्चातिप्रभावतामेव बोद्धव्यम्, अप्रभावताञ्च घटादीनां दर्शनमतियोगादपि न दोषकरम्। अतिश्लिष्टं नयनप्रत्यासन्नम्, अतिविप्रकृष्टमति-दूरवर्त्ति, रौद्रमद्भुतकारणात्मकं, भैरवं भयजनकम् अद्भुतमपि व्याघ्रादि, द्विष्टं यद्यस्य द्वेष्यं, बीभत्सनं मनस उद्वेगकारकं, विकृतं हीनाङ्गादि, वित्रासनं झटिति भयजनकम्, आदिग्रहणात् अमेध्यादीनां ग्रहणम्। रौद्रादयो यद्यपि न रूपं किन्त्वाकृतिविशेषाः, तथापि रूपैकार्थसमवायेन चक्षुरर्था एव, न चेन्द्रियार्थग्रहणेन रूपादीनामेव परं ग्रहणमिति पूर्व्वमेव व्याख्यातं, यतः,

* अतिश्लिष्टेति चक्रपाणिः।

मिथ्यायोगः। तथातिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानाम् अतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्व्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्ट-विनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः। तथातितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्व्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणप-

अथापरानुदाहरति—तथेत्यादि। अतिमात्रस्य स्तनितादिषु सर्व्वत्रान्वयः। अतिमात्रस्य स्तनितस्य मेघशब्दस्य। अतिमात्रस्य पटहशब्दस्य ढक्काशब्दस्य। अतिमात्रस्योत्क्रुष्टस्योच्चैःशब्दस्य। आदिना वीरदर्पसिंहनादादीनामतिमात्राणां शब्दानाञ्चातिमात्रं श्रवणं श्रवणार्थस्यातियोगः। अनतिमात्रस्तनितादीनां शब्दानामतिश्रवणमप्यतियोगः। सर्व्वशो ध्वनीनामश्रवणं श्रवणान्निवृत्तिः श्रवणार्थस्यायोगः। परुषादीनां शब्दानां श्रवणं श्रवणार्थस्य मिथ्यायोगः। परुषशब्दोऽमनोज्ञशब्दः। इष्टविनाशशब्दः पुत्रधनादिविनाशध्वनिः। उपघात इष्टस्यैव पुत्रादेरुपघातशब्दः। प्रधर्षणशब्दो दुर्व्वचनशब्दः। भीषणशब्दो भयानकशब्दः। यन्नामग्रहणेन यस्य भयं स्यात् तच्छब्द इह भीषणः, न त्वतिमात्रस्तनितादिशब्दः। आदिनातिसूक्ष्मविप्रकृष्टकलहशब्दादीनां ग्रहणम्। इति त्रिविधविकल्पः श्रवणार्थस्यासात्म्ययोग एकः।

गन्धस्याल्पत्वेन प्राग्रसस्पर्शाभ्यां त्रिविधयोगं दर्शयति—तथातीत्यादि। अतितीक्ष्णगन्धो मरिचादीनाम्। अत्युग्रगन्धश्चम्पकादीनाम्। अत्यभिष्यन्दि-गन्धो ज्योतिष्मतीक्षवकादीनाम्। तेषां गन्धानामतिमात्रं घ्राणं ग्रहणं नासया घ्राणार्थस्यातियोगः। साधुगन्धानामप्यतिमात्रं घ्राणं घ्राणार्थस्यातियोगः। सर्व्वशोऽघ्राणं गन्धानां घ्राणार्थस्यायोगः। पूत्यादीनां गन्धानां घ्राणं घ्राणार्थस्य मिथ्यायोगः। पूतिर्दुर्गन्धः। द्विष्टगन्धो यं घ्राता द्वेष्टि। अमेध्यगन्धोऽपवित्रवस्तु-गन्धः। क्लिन्नगन्धो वस्तूनां क्लेदभावे जाते यो गन्धः। विषगन्धोऽथ पवनानीतो गन्धः। कुणपगन्धः शवगन्धः। आदिना विस्रगन्धादीनां ग्रहणम्।

स्पर्शनरसनयोः सम्यग्योगेऽसम्यग्योगे च बहवः स्पर्शरस-व्यतिरिक्ताः स्नानाभ्यङ्गादयः प्रकृति-संयोगसंस्कारादयश्च कारणत्वेन वक्तव्याः; अतिमात्रस्तनितं प्रवृद्धो मेघध्वनिः, पटहः पटहशब्दः, उत्क्रुष्टं दर्पादतिमात्रं क्ष्वेडितं, प्रधर्षणं तिरस्कारः; तीक्ष्णो गन्धश्चक्षुर्विरेचनकारकः, यथा—कृष्णजीरकादीनाम्, उग्रो वमनकारको वचादीनाम्, अभिष्यन्दी स्तैमित्यकारकः फाणितसुरासवा-

गन्धादिग्राणां मिथ्यायोगः । तथा रसानामत्यादानमतियोगः, अनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्जेष्वाहारविधिविशेषायतनेषु उपदेक्ष्यते । तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्-

भक्षणादिकर्म्मणा बहुकार्य्यहेतुत्वात् प्राक् स्पर्शाद्रसातियोगादीनाह—तथेत्यादि । रसानां मधुरादीनामत्यादानं भोजनादिना सततं ग्रहणं रसनार्थस्यातियोगः । रसानामनादानमयोगः ; सर्व्वशो रसानामशनभक्षणपानलेहाभावः । मिथ्यायोग इति—रसानां मिथ्यायोगो राशिवर्ज्जेष्वाहारविधिविशेषायतनेषु विमानस्थाने रसविमानेऽध्याय उपदेक्ष्यते । तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृराशीनामाहारविधिविशेषायतनानामष्टानां मध्ये राशिं वर्ज्जयित्वा प्रकृत्यादीनां सप्तानां विपर्य्ययेणाहारस्योपयोगः रसनार्थस्य मिथ्यायोगः । राशेः परिमाणलक्षणस्य विपर्य्ययेणोपयोगोऽतियोगः स्यात् । सर्व्वशोऽनादानमल्पमात्रेण वा रसानामादानमयोगः स्यात् । अतो मिथ्यायोगासम्भवादाह—राशिवर्ज्जेष्विति । राशिर्वक्ष्यते—"राशिस्तु सर्व्वग्रहपरिग्रहौ मात्राऽमात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । तत्र सर्व्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्व्वग्रहः । परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणाम् । सर्व्वस्य ग्रहः सर्व्वग्रहः । सर्व्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ।" इति रसानां करणादिना योगवदाहारादिना च योगः स्यादिति । अत आहारमात्रस्य योगो नोक्तः ।

पारिशेष्यात् सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वाच्च स्पर्शनेन्द्रियस्यार्थेन सह त्रीन्

दीनां, पूति अत्यर्थक्लिन्नं, विषयुक्तः पवनो विषपवनः, कुणपः शवः । रसानामिति रससहितानां द्रव्याणाम् । इहानादानमिति कुर्व्वन् । हीनयोगोऽपि रसानां विकारकर इति दर्शयति ; आहारविधिविशेषायतनानि रसविमाने वक्ष्यमाणानि "प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्ष्टमानि" ; तत्र राशिवर्ज्जेष्वितिवचनेन राशिं पृथक् करोति,—राशेराहारस्य परिमाणरूपस्य यो दोषः—हीनमात्रत्वमतिमात्रत्वं वा, तस्यातियोगायोगाभ्यामेव गृहीतत्वात्, न मिथ्यायोगो राशेः सम्भवति ; उक्तं हि—"राशिः पुनर्मात्राऽमात्राफलविनिश्चयार्थः" इति । प्रकृत्यादीनान्तु दोषादाहारस्य मिथ्यायोग एव परं सम्भवति, यतः प्रकृतिविरुद्धानां माषादीनां भोजनं मिथ्यायोग एवाहारस्य भवति ; एवं संस्कारविरुद्धशक्तुपिण्डिकेऽपि मिथ्यायोग एव, तथा संयोगविरुद्धसमधृतमधुसर्पिरुपयोगेऽपि, एवं कालादिविरुद्धोदाहरणमपि रसविमाने प्रतिपादितं सर्व्वं मिथ्यायोगरूपमेव, तेषामयोगातियोगनिरपेक्षाणामेव दोषकर्त्तृत्वात् । शीतोष्णादीनामित्यादि ।—यद्यपि शीतोष्णादीनामभ्यङ्गादीनाञ्च हीनयोगोऽपि रोगकरस्तथापि

सादनादीनश्चात्युपसेवनमतियोगः, सर्व्वशोऽनुपसेवनमयोगः, * विषम-स्थानाभिघाताशुचि-भूत-संस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ १७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायि स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः।

योगानुदाहरति—तत्रेत्यादि। अतिशब्दस्य शीतोष्णाभ्यां सहान्वयः। स्पर्शानामिति न कृत्वा स्पृश्यानामित्युक्त्या ज्ञापितञ्चेदम्—शब्दादयो ह्यर्था द्रव्यधर्म्मा नान्तरेण धर्म्मिणं वर्त्तन्ते। तस्माद्धर्म्मिणामुपादानेनोपचारात् तदिन्द्रियग्राह्याणामर्थानां ग्रहणं सिद्धमिति। अतिशीतात्युष्णानां स्पृश्यानां स्पर्शनमात्रमतियोगः। स्नानादीनामपि चातिमात्रमुपसेवनं स्पर्शनेन्द्रियार्थस्यातियोगः। सर्व्वशः स्पृश्यानामसेवनमयोगः स्पर्शनेन्द्रियार्थस्य। विषमस्थानस्याभिघातस्याशुचिद्रव्यस्य भूतानाञ्च स्पर्शादयः स्पर्शाः स्पर्शनेन्द्रियार्थस्य मिथ्यायोग इति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं पञ्चानामिन्द्रियाणां पञ्चभिः स्वस्वार्थैः सह त्रिविधयोगस्यैकां संज्ञामाह—तत्रेत्यादि। तत्र तेषु पञ्चभिरिन्द्रियैः सह पञ्चानामर्थानामतियोगायोगमिथ्यायोगेषु खल्विन्द्रियाणां पञ्चानां मध्ये त्वेकं स्पर्शनेन्द्रियं त्वगिन्द्रियमिन्द्रियव्यापकम्। शेषाणां चतुर्णां श्रवणरसननयनघ्राणानां पायूपस्थहस्तपादवागिन्द्रियाणाञ्च व्यापकं तानि सर्व्वाणि व्याप्य वर्त्तते। तच्च चेतःसमवायि—चेतो मनस्तस्य समवायो योगो विद्यतेऽस्येति—तत् स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्य सर्व्वव्याप्तेस्तत्समवायि चेतोऽपि स्वरूपत एकत्वाणुत्वगुणत्वेनाव्यापकञ्च व्यापकं भवति।

सर्व्वशोऽनुपसेवनमितिवचनं सर्व्वशोऽनुपसेवनस्य भूरिप्रव्यक्तविकारकर्त्तृत्वाभिप्रायेण; अननुपूर्व्व्या यथोक्तक्रमलङ्घनेन, यथा—स्नात्वा उत्सादनं, तथोष्णपीडितस्य सहसा शीतलपानीयावगाहनसेवादि। अभिघातः खड्गहननादि, भूताः प्राणिनः पिशाचकरुण्डप्रभृतयः; आदिग्रहणात् यत् किञ्चित् स्पर्शनसम्बद्धं शरीरोपघातकमयोगातियोगव्यतिरिक्तं, तद् गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—ननु चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि, अतस्तेषां प्रतिनियताः पञ्चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगाः, तत् कथमेकोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग इत्याख्यायत इत्याशङ्क्य स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्व्वेन्द्रिय-

* "स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामननुपूर्व्व्योपसेवनं" इति चक्रपाणिः।

तस्मात् सर्व्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थ-संयोगः। सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ १८ ॥

तस्मादित्यादि। तस्मात् सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रियसमवायित्वाच्चेतसः खल्वात्मनाभीप्सितार्थग्रहणाय प्रेरितेन स्पर्शनेन्द्रियवर्त्मना प्राप्तस्य तदर्थ-ग्राहकस्येन्द्रियस्य तस्मिंस्तस्मिन् स्वे स्वेऽर्थे सर्व्वेन्द्रियाणां व्यापकस्य स्पर्श-नेन्द्रियस्य स्पर्शकृतो यो भावविशेषः स तु तदिन्द्रियस्य तदर्थप्राप्ति-निवृत्त्यन्यतरलक्षणः स्पर्शनेन्द्रियस्पर्शनक्रियाकृतो मेलकामेलकसमवाय-पृथक्त्वान्यतर एव तदिन्द्रियस्थशब्दादिभिः सहार्थानां शब्दादीनां मेलनं यः करोति स च समवायः। यस्त्वमेलनं करोति तत् पृथक्त्वमिति उभयमेव संज्ञयैवेहेन्द्रियार्थसंयोग उच्यते। द्रव्यस्था हि शब्दादयो गुणास्तदिन्द्रियगुणे तदर्थगुणस्य मेलने तयोर्वाश्रयद्रव्यसंयोगमन्तरेण न सम्भवतीति। स च द्विविधः—सात्म्योऽसात्म्यश्च। य उपशेते स सात्म्यः। यो नोपशेते सोऽसात्म्य इति अतस्त्रिविधो विकल्पः पञ्चविधः। सोऽयमिन्द्रियेणार्थस्य अतियोगायोगमिथ्यायोगात्मकः संयोगोऽनुपशयाद्धेतोरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः संज्ञया भवति। तस्मादयोगोऽपि लभ्यते। कस्मादसात्म्येति ? तत्राह—सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। हि यस्मात् सात्म्यमित्ययमर्थ उपशयार्थः। विकल्पः पञ्चविधः। यदात्मना सहैकतां याति तत् सात्म्यम्। असात्म्यार्थो-

व्यापकत्वं दर्शयित्वा सर्व्वेन्द्रियानुगतं स्पर्शमर्थग्रहणकारणमेकरूपं दर्शयति, ततश्च तस्यैकस्य असात्म्येन्द्रियार्थेन संयोगादुपपन्न एकरूपोऽसात्म्येन्द्रियार्थ-संयोग इति दर्शयति तत्रैकमित्यादिना सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थ इत्यन्तेन। एकं स्पर्शनमिति स्पर्शनमेव नान्यच्चक्षुरादि, इन्द्रियाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि व्याप्नोतीतीन्द्रियव्यापकम्। स्पर्शनं हि सर्व्वेष्विन्द्रियेषु अस्ति, अत एव स्पृष्ट्वैवार्थमिन्द्रियाणि गृह्णन्ति ; तर्हि न कथं सर्व्वदार्थग्रहणं स्यादित्यत आह चेत इत्यादिना। श्रोत्रञ्चास्मद्दर्शने पाञ्चभौतिकं कर्णशष्कुलीगतनभोरूपं, तेन, तस्यापि स्पर्शोऽस्ति ; चेतःसमवायि मनःसम्बन्धि, मनःसम्बन्धकथनेनार्थग्रहणं प्रति समर्थत्वं स्पर्शस्य दर्शयति, मनोऽधिष्ठितानामिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्वात् ; तत् किमणुपरिमाणेन मनसैकत्र-स्थितेनैव स्पर्शनस्य सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्य सम्बन्धात् सर्व्वेन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते, तथा सति युगपत् पञ्चज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—स्पर्शनेन्द्रियव्याप्तेर्व्यापकमपि चेत इति। **स्पर्शनेनेन्द्रियाणां** व्याप्तिः स्पर्शनेन्द्रियव्याप्तिः, तस्याश्चेतोऽपि व्यापकम्, एतदुक्तं भवति—यावति **प्रदेशे** स्पर्शनं

ऽनुपशयार्थः। इत्येकमायतनं रोगाणां व्याख्यातम्। नैष सर्व्वरोगस्य हेतुः। वक्ष्यते हि कतिधापुरुषीये—"अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च। शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः॥ परुषोद्भीषणाशस्ता-प्रियव्यसनसूचकैः। शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते॥ असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च। स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः॥ यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः। स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते॥ रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात्। दर्शनाच्चाति-सूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात्॥ द्विष्टभैरवबीभत्स-दूरातिक्लिष्टदर्शनात्। ताम-सानाञ्च रूपाणां मिथ्यायोगः स उच्यते॥ अत्यादानमनादानमोक-सात्म्यादिभिश्च यत्। रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम्॥ अति-मृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम्। असेवनं सर्व्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम्॥ पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः। तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते॥ इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपनः। असात्म्यमिति तद्-विद्याद् यन्न याति सहात्मताम्॥ मिथ्यातियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते। शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः॥" इति। असात्म्यार्थसेवनन्तु न खलु बुद्धिभ्रंशमन्तरेण सम्भवति। ततो बुद्धेरतियोगायोगमिथ्या-योगेष्वन्तर्भवन्नप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो नियमत एव ऐन्द्रियकव्याधीनां हेतु-रित्यतः पृथगुक्तः॥ १८॥

तिष्ठति, तावन्तं देशं मनोऽपि भ्रमति प्रत्यक्षेणार्थग्रहणार्थं, तेन, यस्मिन् यदा प्रदेशे मनो वर्त्तते, तदा तेन प्रदेशेन चक्षुरादिरूपेणार्थं गृह्णाति, न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः; प्रकृते योजयति—तस्मादित्यादि। व्यापकश्चासौ स्पर्शश्चेति व्यापकस्पर्शस्तेन कृतस्तन्निबन्धनः, सर्व्वेन्द्रियाणां भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणीभूतः स्पर्श इत्यर्थः, यमधिकृत्योक्तम्—"स्पर्शनेन्द्रिय-संस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च। विविधसुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः"॥ इति; अत्र श्लोके स्पर्शनसम्बन्धकृतः सर्व्वेन्द्रियस्पर्शः स्पर्शनेन्द्रिय-संस्पर्श-शब्देनोक्तः, मानसस्तु स्पर्शश्चिन्त्येन विषयेण सतापि सम्भवतीति तत्रैव व्याख्येयम्। विशेष इत्यत्रास्तीति शेषः; सोऽयमेकस्येन्द्रिय-व्यापकस्य स्पर्शस्यैकरूपोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः। अनुपशयादिति दुःखकर्त्तृत्वात्, पञ्चविधः सन् चक्षुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो घ्राणासात्म्येन्द्रियार्थसंयोग इत्यादिरूपः पुनस्त्रिविधविकल्पो भवति अयोगातियोगमिथ्यायोगेनेति भावः; एवञ्चैकप्रकारस्त्रिप्रकारस्तथा पञ्चदशप्रकारः असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग उक्तो भवति। अनुपशयशब्देन चक्षुराद्यनुपशयविशेषः; अत्रासात्म्ये-न्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधत्वं हेतोरुपदेशाद् बोद्धव्यम्, न हेयकरूपोऽनुपशयः पञ्चविधत्वम्

कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाङ्मनःशरीरातिप्रवृत्तिरतियोगः, सर्व्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः, सूचकानृताकाल-कलहाप्रियाबद्धानुपचारपरुष-वचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः।

गङ्गाधरः—शेषाणां व्याधीनां हेतुस्तु बुद्धिभ्रंशाज्जातस्य कर्म्मणोऽतियोगायोगमिथ्यायोगात्मकः प्रज्ञापराध इत्यतोऽनन्तरं कर्म्मणोऽतियोगादीन् उदाहर्त्तुं कर्म्म चाह—कर्म्मेत्यादि। वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः कर्म्म क्रिया। तत्र वाग्देहप्रवृत्तिश्चेष्टा। न तु मनःप्रवृत्तिः। गौतमश्चाक्षपाद उवाच—"प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भः" व्याख्यातञ्चेदं सूत्रं वात्स्यायनेन—मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतम्। बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः। सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः। तत्र बाचाचर्य्यते यत् सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति चत्वारि कर्म्माणि येनारम्भेण स वाचारम्भः शुभः। शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्चेति त्रीणि कर्म्माणि येनारम्भेण स शरीरारम्भः। मनसा चाचर्य्यते। दया चास्पृहा च श्रद्धा चेति त्रीणि कर्म्माणि येनारम्भेण स मानस आरम्भः शुभः। इति दशविधः पुण्य आरम्भः। पापस्तु वाचारम्भः खल्वनृतपरुषसूचनासम्बन्धवचनादीनाम्। शरीरारम्भस्तु हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनादीनाम्। मनसारम्भः पुनः परद्रोहपरद्रव्याभीप्सानास्तिक्यादीनाम्। इति पापानां कर्म्मणां हेतुर्वाग्देहमनसामतिप्रवृत्तिः कर्म्मणोऽतियोगः। तेषामेव सर्व्वशोऽप्रवृत्तिः कर्म्मणोऽयोगः।

एषां प्रत्येकं मिथ्यायोगमाह—सूचकेत्यादि। सूचकं खलोक्तिः। अनृतमसत्यवचनम्। अकालवचनं यस्मिन् काले यद्वक्तव्यं तन्नोक्त्वा तदितरकाले वचनम्। कलहवचनं स्फुटम्। अप्रियवचनं कटूक्तिः। अबद्धवचनमसम्बन्धवचनम्; यस्मिन् यद् वचनं नार्हति तस्मिंस्तद्वचनं सततमेव वावचनम्।

असात्म्येन्द्रियार्थस्य कर्त्तुं समर्थः; यतश्चक्षुरादीनां प्रतिनियतान्येवोपघातकान्यतिभास्वररूपादीनि, ततश्च स्पर्शेन्द्रिय-व्याप्तावपि नैकस्पर्शनेन्द्रियत्वं चक्षुरादीनाम्, एकत्वे ह्येकेन्द्रियोपघातकमन्येषामप्युपघातकं स्यादिति मन्तव्यम्। सात्म्योपशययोरेकार्थतां दर्शयति—सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थ इति। एतेन, अनुपशयेनेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वाऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग इति संज्ञाकरणमविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—अर्थानामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्म्मणस्तानाह—कर्म्मेत्यादि। अत्र यद्यपि भूरिप्रधानशारीररोगकर्त्तृत्वेन पूर्व्वं शारीरमेव कर्म्मासात्म्यमभिधातुं युज्यते, तथाप्यत्र-

भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः। वेगविधारणोदीरण-विषमस्खलनगमन-पतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोगः। संग्रहेण चातियोगायोगवर्ज्जं कर्म्म वाङ्मनःशरीरजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥१६॥

अनुपचारवचनं प्रतिकूलवचनम्। परुषवचनं कर्कशोक्तिः। आदिना प्रलापादिवचनम्। इति वाङ्मिथ्यायोगः। भयेत्यादि मनोमिथ्यायोगः। मोहोऽज्ञानम्। मानश्चित्तोन्नतिः। मिथ्यादर्शनं नास्तिक्यबुद्धिः। आदिना अतत्त्वज्ञानम्। इति मनसः कर्म्मणो मिथ्यायोगः। शारीरमिथ्यायोगमाह—वेगविधारणेत्यादि। वेगानामविधार्य्याणां मूत्रपुरीषादिवेगानां प्रवृत्तानां धारणमनुपस्थितानामुदीरणम्। विषमशब्दस्याङ्गप्रणिधानान्तैः सहान्वयः। विषमस्खलनं समस्थाने विषमपतनं विषमगमनमयथावद्गमनम्। विषमपतनमुच्चैःस्थानात्। विषमाङ्गप्रणिधानं वैषम्येणाङ्गविक्षेपादिकम्। अङ्गप्रदूषणमतिकण्डूयनादिभिः प्रदोषः। अङ्गप्रहारो दण्डादिभिरुपघातः। अङ्गावमर्दनमङ्गविमर्दः। प्राणोपरोधो निश्वासप्रश्वासधारणम्। संक्लेशनं संक्लेशो व्रतोपवासादिभिः। आदिना विषमनृत्यादीनां ग्रहणम्। इति शारीरः कर्म्मणो मिथ्यायोगः। अनुक्तमिथ्यायोगमुपसंहरति—संग्रहेणेत्यादि। इहोक्तवाङ्मनःशरीरातियोगायोगवर्ज्जं यदहितमिह च परत्राहितस्य पापस्य कारणमनुपदिष्टं तच्च सर्व्वं कर्म्मणो मिथ्यायोगं विद्यात् ॥ १९ ॥

त्वेन वाङ्मानसे कर्म्मणी पूर्व्वमुक्ते, प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु प्राधान्यात् शारीर एव मिथ्यायोगः प्रथमं दर्शितः; अत्रातियोगरूपातिप्रवृत्तिस्तथाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्विहितानां कायवाङ्मनःकर्म्मणां बोद्धव्या, अविहिताचरणस्य तु सर्व्वस्य मिथ्यायोगत्वेन वक्तव्यत्वात्। वेगोदीरणमप्राप्तवेगोदीरणम्; विषमशब्दोऽङ्गप्रणिधानान्तैः संबध्यते, अङ्गदूषणमतिकण्डूयनादिभिः; संक्लेशनं मवातपजलसेवादिभिः; अबद्धवचनम् असम्बद्धमसत्यवाक्यं यावत् तावत् कीर्त्तनम्; अनुपचारमननुकूलवचनम्; इह चानृतवचनादयोऽधर्म्मद्वारेण रोगकराः।

अनुक्तमिथ्यायोगसंग्रहणार्थमाह—संग्रहेणेत्यादि। अहितमिह जन्मनि, अनुपदिष्टमित्यनेन परलोकेऽधर्म्महेतुतया पापकारकं परदारसेवादि ग्राहयति; एतेन यदुच्यते—अधर्म्मस्य अग्रहात् न्यूनमेतदायतनमिति, तन्न भवति; शारीरमानसिकवाचनिककर्म्ममिथ्यायोगेनैवाधर्म्मोत्पादद्वारान्तरव्यापारेणैवाधर्म्मजन्यानां विकाराणां क्रियमाणत्वात्, यथाऽग्निष्टोमेन स्वर्गः क्रियते

त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अस्य संज्ञामाह । त्रिविधेत्यादि । एतदतियोगायोगमिथ्यायोगैर्विकल्पो यस्य तं त्रिविधविकल्पं, त्रिविधमेव वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरूपं कर्म्म वाचा कृतं मनसा कृतं शरीरकृतञ्च प्रज्ञापराध इतिसंज्ञं व्यवस्येत् । प्रज्ञाया अपराधो धीधृतिस्मृतिभ्रंशस्तन्मूलत्वादेतत् त्रिविधं कर्म्म च प्रज्ञापराध उच्यते । यथा आम्राज्जात आम्र एवोच्यते । एतत् प्रज्ञापराधाख्यं त्रिविधं कर्म्म यत् पापं जनयति तत् खलु किञ्चित् सद्यःफलं गोदोहनवत्, किञ्चित् कालान्तरफलं वृक्षमूले जलसेचनवत् । तत्र कालान्तरफलं परलोकाहितं पापं जनयति पुनर्ज्जन्माहितञ्च । यत् सद्यःफलं तदिहैव जन्मनि पापं जनयति । तत्पापमपि प्रज्ञापराधमूलकत्वात् प्रज्ञापराध एवोच्यते । कालान्तरफलन्तु यदिह जन्मनि पुनर्ज्जन्मनि परलोके चाहितं पापं जनयति तत् पापं न प्रज्ञापराध उच्यते । कालान्तरे परिणामतोऽशुभजनकत्वात् परिणाम एवोच्यते । न तु सर्व्वं पापं प्रज्ञापराधेऽथवा परिणामेऽन्तर्भवति । त्रिविधन्तु खल्वेतत् कर्म्म वाङ्मनःशरीरवृत्तिरूपं प्रज्ञापराधाख्यं यथा पापं जनयति तथा खल्विहैव पुनर्ज्जन्मनि च व्याधिं जनयति । यत् तु तत्र पुनर्ज्जन्मनि यं व्याधिं जनयति तत् कर्म्म दैवसंज्ञकं, स च व्याधिः कर्म्मज उच्यते । यत् तु यं व्याधिमिह जन्मनि जनयति स व्याधिः प्रज्ञापराधज आगन्तुप्रभृतिरुच्यते । वक्ष्यते च शारीरे कतिधापुरुषीये—"धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥ उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः । सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम् ॥ कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम् । विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम् ॥ ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।

धर्म्मोत्पादावान्तरव्यापारेणैव ; अन्ये तु कालमिथ्यायोगेऽधर्म्मं क्षिपन्ति, अधर्म्मो हि कालवशादेव फलति न तत्कालमिति कृत्वा ; एतच्च प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ १९ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति कर्म्मासम्यग्योगः प्रज्ञापराधमूलत्वात् प्रज्ञापराध एव उच्यत इति त्रिविधमित्यादिना दर्शयन्, यदुक्तं पूर्व्वहेतुत्रयकथने—"असात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च इत्यस्याविरोधं दर्शयति ; एवं यदग्रे वक्ष्यति—"कालः पुनः परिणाम उच्यते" तत्रापि पूर्व्वोक्ताविरोधोपदर्शनं व्याख्येयमिति । त्रिविधविकल्पमिहातियोगादिरूपम् ॥ २० ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स कालः। तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः, हीन-स्वलक्षणः कालः कालायोगः, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु

परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ।। अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संक्लिष्ट कर्म्मभिः। इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्ज्जनम् ।। ईर्ष्यामानभय-क्रोध-लोभमोहमदभ्रमाः। तज्जं वा कर्म्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद् देहकर्म्म च ।। यच्चान्यदीदृशं कर्म्म रजोमोहसमुत्थितम्। प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधि-कारणम् ।। बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम्। प्रज्ञापराधं जानीयात् मनसो गोचरं हि तत् ।।" २० ।।

गङ्गाधरः—अथ कालातियोगायोगमिथ्यायोगानुदाहरति—शीतेत्यादि। वर्षणे यद्यपि शीतोष्णे द्वे विद्येते तथापि मिश्रलक्षणत्वेन प्रत्येकतो भेद-मादायोक्तं वर्षति। लक्षणं लिङ्गं क्रमेण बोध्यम्। हेमन्तः शीतलक्षणः। ग्रीष्म उष्णलक्षणः। वर्षास्तु वर्षलक्षणाः। एवं त्रिलक्षणहेमन्तग्रीष्मवर्षात्मकः संवत्सरः कालः। नैतस्मादतिरिक्तः कालोऽस्ति। तमेव संवत्सरमावृत्य द्विपरार्धकाल आयुर्ब्रह्मविष्ण्वादीनामुपदिश्यते। स महाकल्पः, शीतोष्ण-वर्षलक्षणातिरिक्तलक्षणकालाभावात्। शिशिरस्य हि शीतलक्षणत्वेन हेमन्तेन ग्रहणम्। वसन्तस्योष्णलक्षणत्वेन ग्रीष्मेण ग्रहणम्। शरदो वर्षलक्षणत्वेन वर्षासु ग्रहणमिति।

तस्य कालस्य योगत्रयमुदाहरति—तत्रातिमात्रेत्यादि। अतिमात्रस्वलक्षणः हेमन्तादिः कालः कालातियोगः। अतिमात्रशीतलक्षणो हिमश्च शिशिरश्च हिमशिशिरातियोगः। अतिमात्रोष्णलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मश्च वसन्तग्रीष्माति-योगः। अतिमात्रवृष्टिलक्षणा वर्षाः शरच्च वर्षाशरदतियोगः। तेषामतिमात्र-शीतोष्णवर्षणानामतियोगात् ते काला उक्ता अतियोगा इति। हीन-स्वलक्षणेत्यादि। हीनस्वलक्षणस्तु हेमन्तादिः कालः कालायोगः। कालस्य सर्व्वशो योगाभावासम्भवाद्धीनयोग एव कालायोग उक्तः। हीनशीतलक्षणो हेमन्तः शिशिरश्च तयोरयोगः। हीनोष्णलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मश्च तयोरयोगः।

चक्रपाणिः—कालातियोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि।—अतिमात्रस्वलक्षणोऽतिमात्र-शीतादिः, यथास्वलक्षणात् शीतादेः विपरीतलक्षणं, यथा—हेमन्ते वर्षणं वर्षासु शीतमित्यादि ॥२१॥

कालः कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ २१ ॥

हीनवर्षलक्षणा वर्षाः शरच्च तयोरयोगः। यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालः कालमिथ्यायोगः। अन्यूनातिरिक्तशीतलक्षणः स्वलक्षणः कालो हेमन्तः शिशिरश्चातिलक्षणोऽतियोगः, हीनलक्षणोऽयोगः, ताभ्यां विपरीतलक्षणस्तु हिमे शिशिरे चोष्णवर्षान्यतरलक्षणो हिमशिशिरमिथ्यायोगः। एवं वसन्तग्रीष्मयोः शीतवर्षलक्षणान्यतरलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मो वसन्तग्रीष्ममिथ्यायोगः। तथा शीतोष्णलक्षणान्यतरलक्षणा वर्षाः शरच्च वर्षाशरन्मिथ्यायोग इति।

एषां सामान्यधर्म्मेण सञ्ज्ञार्थमाह—कालः पुनरित्यादि। काल इति कलयति कालयति वा भूतानीति। समयोगातियोगायोगमिथ्यायोगयुक्तः सर्व्वः कालः। परिणमयति भूतानीति परिणामहेतुत्वात् परिणाम उच्यते। नितरामेवैतत्त्रिविधविकल्पोऽपि कालपरिणामसंज्ञ उच्यते। एष हि कालः सर्व्वाणि शुभाशुभानि कर्म्माणि परिणम्य धर्म्माधर्म्मरूपेण परिणामसञ्ज्ञ एव भवति। तस्माद् धर्म्माधर्म्मावपि परिणामाख्यत्वात् कालेन गृह्येते न तु प्रज्ञापराधेन। सद्यःफलकर्म्मणः फलन्तु प्रज्ञापराधेन गृह्यते, कालान्तरे परिणामाभावादिति। वक्ष्यते च कतिधापुरुषीये—"निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे। चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥ मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः। जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्न-कालाकालस्थितिश्च या ॥ पूर्व्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये। येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ अन्येद्युष्को द्व्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ। स्वे स्वे काले प्रवर्त्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥ एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः। अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥ कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः। रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥ निर्द्दिष्टं दैवशब्देन कर्म्म यत् पौर्व्वदैहिकम्। हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ न हि कर्म्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते। क्रियाघ्नाः कर्म्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम्। असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥" इति ॥ २१ ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पाः कारणं विकाराणाम्। समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ २२ ॥

सर्व्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगाति-योगमिथ्यायोगात् समुपलभ्येते। यथास्वयुक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—इत्यसात्म्येत्यादि। इति पूर्व्वोक्ता असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रयः खल्वतियोगायोगमिथ्यायोगविकल्पा विकाराणां कारणं भवन्ति। एभ्योऽन्यो यः समयोगः स कस्य कारणमिति? अत आह—समयोगेत्यादि। समयोगयुक्तास्तु खल्विन्द्रियार्थसंयोगबुद्धि-संयोगकालसंयोगाः प्रकृतिहेतवः स्वास्थ्ये हेतवो भवन्ति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—कस्मादिति? अत आह—सर्व्वेषामित्यादि। सर्व्वेषामिति सर्गावस्थायां यावन्तो भावास्तावतामेव भावानां वस्तूनां भावाभावौ। यथास्व-स्वरूपेण वर्त्तनं भावः, अन्यथारूपेण वर्त्तनमभावः। एतौ द्वौ न कालबुद्धी-न्द्रियार्थानां समयोगायोगातियोगमिथ्यायोगादन्तरेण विना समुपलभ्येते। कस्मादिति? अत आह—यथास्वेत्यादि। भावाभावौ हि यस्माद् भावानां यथास्वयोगापेक्षिणौ। कालादीनां समयोगापेक्षी भावानां भावः। तेषामेवाति-योगायोगमिथ्यायोगापेक्षी भावानामभाव इति। तदुक्तं कतिधापुरुषीये— "विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते। ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं

चक्रपाणिः—आयतनान्युपसंहरति—इतीत्यादि। विकाराणां हेतवो भवन्तीति सम्बन्धः, तथा समयोगयुक्ताः सम्यग्योगयुक्ताः प्रकृतिहेतवो भवन्तीति योज्यम्, प्रकृतिरारोग्यम् ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं धातुसाम्यवैषम्यहेतुत्वेन सम्यग्योगायोगौ च प्रतिपाद्य बाह्यानामपि वृक्षघटादीनां सम्यक्स्थिति-विनाशयोः सम्यग्योगायोगावेव कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूप-ज्ञानार्थञ्चाह—सर्व्वेषामित्यादि। भावः सम्यगवस्थानम्, अभावोऽसम्यगवस्थानं विनाशो वा; योगात् सम्यग्योगाद् भावः, अयोगादिभ्योऽभावः; यथास्वं युक्तिर्या तस्य भावस्याभावस्य वा युक्तिः स्वकारणयुक्तिस्तदपेक्षिणौ भवत इति सम्बन्धः; यथा वृक्षस्य भावेऽवस्थानेऽनत्यल्प-पानीययोगादिर्युक्तिः, अभावे तु वृक्षस्य पानीयातपातियोगायोगौ तथा वज्रपातनादिर्युक्तिः, ततस्तदपेक्षौ वृक्षस्य भावाभावौ भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ २३ ॥

त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसम्प्रहारादिसमुत्थः । मानसः पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ २४ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्म्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् । न ह्यन्तरेण लोके

बुद्धिर्हि पश्यति ॥ विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते । नियन्तुमहितादर्थाद् धृतिर्हि नियमात्मिका ॥ तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः । भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥" इति प्रथमाध्यायोक्तस्य कालबुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादिवचनस्य प्रपञ्चोऽयमिति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमप्राप्तं त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । निजस्यायं निजः शरीरदोषसमुत्थः । शारीरदोषवातपित्तकफवैषम्यं तत्कृतश्च ज्वरादिर्निजः । आगन्तुरिति भूतादिसमुत्थः । भूता देवग्रहादयः । विषं स्थावरं जङ्गमञ्च तथोपविषञ्च । वायुः सामुद्रो [illegible]जुष्टादिश्च दुष्टवायुः । अग्निर्लौकिकाग्निः । सम्प्रहारः शस्त्रास्त्रम्, आदिना दण्डमुष्ट्यादिकम् । मानसो रोगस्तु इष्टस्यालाभादनिष्टस्य लाभाच्च उपजायते । क्रोधशोककामादिर्मानसदोषस्य रजसस्तमसश्चानिग्रहात् । यदि तयोर्निग्रहो भवति सत्त्वं चोद्रिक्तं स्यात् तदा नानिष्टलाभादिष्टस्यालाभाच्च क्रोधादयो भवन्ति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथास्मिंस्तन्त्रे निजागन्तुव्याधीनामुपायस्य विस्तरेण वक्ष्यमाणत्वमभिप्रेत्य तयोरुपायमिह नोक्त्वा मानसव्याध्युपशमोपायमाह—तत्रेत्यादि । बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिमत्पुरुषेण प्रशस्तया बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्य मानसव्याधिविपरीतेन लोभमोहक्रोधादिविपर्य्ययेण सता साधुना कर्म्मणा धर्म्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानाञ्च धर्म्मार्थकामानामुपसेवने प्रयति-

चक्रपाणिः—रोगानाह—त्रयो रोगा इति । इष्टलाभाज्जायते कामहर्षादिः, अनिष्टप्रियवियोगादिलाभाच्च शोकादयः ; यदि वा, इष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्येति पाठः, अत्र तु पाठे चकारादिष्टलाभोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति मानसव्याधिचिकित्साया अल्पवक्तव्यत्वेनेहैव तच्चिकित्सामाह—तत्रेत्यादि । मानसव्याधिपरीतेनापीत्यपिशब्देन शारीरव्याधियुक्तेनापि वक्ष्यमाणमनुष्ठेयमिति

त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा, तस्मादेतच्चानुष्ठेयम्। तद्विद्यवृद्धानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ २५ ॥

भवति चात्र।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम्।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनाञ्च सर्व्वशः ॥ इति ॥ २६ ॥

तव्यम्। कस्मात् ? न ह्यन्तरेणेत्यादि। हि यस्मात्। लोके त्रयमेतद्धर्म्मार्थकाममन्तरेण मानसं सुखं वा दुःखं वा किञ्चिन्न निष्पद्यते, तस्मादेतच्च हितमेव धर्म्मार्थकाममनुष्ठेयं बुद्धिमता। हिताहितं बुद्ध्यावेक्ष्य को धर्म्मो मम हितः कोऽहितः, कश्चार्थो हितः कोऽहितः, कः कामश्च हितः को वाप्यहित इति हितानामुपसेवनेऽहितानामनुपसेवने प्रयतितव्यम्। तथा तद्विद्यवृद्धानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्। तेनात्महिताहितान् धर्म्मार्थकामान् वेदितुमर्हति। एवमात्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्च प्रयतितव्यं तद्विद्यवृद्धोपसेवनेनेति। तद्विद्यवृद्धोपसेवनेन हि भवत्यात्मज्ञानं देशज्ञानं कालज्ञानं बलज्ञानं शक्तिज्ञानं यथावत्। यस्यात्मनि यः कामोऽर्थो धर्म्मो वा हितोऽप्यहितो वा, यस्मिन् देशे च यो धर्म्मोऽर्थो वा कामो वा हितो वाऽहितो वा। यस्य धर्म्मस्यार्थस्य कामस्य यादृशं बलं हितमहितं वा यस्य यादृशी शक्तिर्हिता वाऽहिता। तत् सर्व्वं तद्विद्यवृद्ध उपसेवनेन तुष्ट उपदिशेदिति मानसव्याधिप्रतीकारोपाय उक्तः। तत्र प्रमाणं श्लोकमाह—भवति चात्रेति। मानसं प्रतीत्यादि। मानसं व्याधिं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्य धर्म्मस्यार्थस्य कामस्य चान्ववेक्षणम्। तदवेक्षणार्थमुपदेष्टुस्तद्विद्यस्य सेवा। तद्विद्योपसेवनेन चात्मादीनामात्मदेशकालबलशक्तीनां विज्ञानं स्यादिति ॥ २५।२६ ॥

सूचयति। त्रयमेतद्धर्म्मार्थकामरूपं, मानसं सुखं वा मानसं दुःखं वा निष्पद्यत इति योज्यम्; तद्विद्य इह मानस-व्याधि-भेषजवेदी। आत्मदेशेत्यादि।—कोऽहं, किं मे हितमित्यात्मज्ञानम्। को देशः, अस्मिन् किमुचितमिति देशज्ञानम्; एवं कालादावपि ज्ञानं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यमुमेवार्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—मानसं प्रतीत्यादि। मानसं विकारम् इति भावः। त्रिवर्गस्य धर्म्मादेः ॥ २६ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा मर्म्मास्थिसन्धयः कोष्ठश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च स बाह्यो रोगमार्गः । मर्म्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्द्धादीनि ; अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगाः तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः स मध्यमो रोगमार्गः । कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-

गङ्गाधरः—अथ "त्रयो रोगमार्गाः" इति यदुक्तं, ते तु शाखा च मर्म्मास्थिसन्धयश्च कोष्ठश्चेति पृथक्पदेन हेत्रकैको मार्ग उक्तः। तत्र शाखा रक्तादयः षड् धातवस्त्वक् चेति सप्तक एको मार्गः। त्वक् चेति पृथक्पदेन त्वग्गतरसश्चोपलक्ष्यते। तेनाहारपरिपाकजो हृदयस्थो रसो व्यावर्त्तते, तस्य कोष्ठस्थत्वेन कोष्ठान्तर्भूतत्वात्। एवं प्लीहयकृद्गतरक्तस्य कोष्ठान्तर्गतत्वान्न शाखासंज्ञा। एष बाह्यो रोगमार्ग एकः। सुखसाध्यत्वख्यापनार्थमेतदुपदेशः। मर्म्माणि पुनरित्यादि। वस्तिहृदयमूर्द्धादीनीति। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तत्र प्राधान्याद्वस्तिहृदयमूर्द्ध्नामुपादानमादिना शेषाणां चतुरुत्तरं मर्म्मशतस्य ग्रहणम्। तद्विस्तरेण शारीरे व्याख्यास्यते। अस्थिसन्धय इति किमस्थि च सन्धयश्चेति किमस्थ्नां सन्धय इति? तत्राह—अस्थिसन्धय इति अस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः। स्नायुः सूक्ष्मसिराः, कण्डरा अस्थिवत् स्थूलसिराः। इति मर्म्मादीनामेकमार्गत्वेनोक्तिप्रयोजनमाह—स मध्यमो रोगमार्ग इति। मध्यममार्गत्ववचनेन तद्रोगाणां कृच्छ्रसाध्यत्वं ख्यापितम्। तृतीयं मार्गं व्याचष्टे—कोष्ठः पुनरित्यादि। शरीरमध्यमुदरादिमहास्रोतोमहासरणिश्छिद्रं महानिम्नं महागर्त्तमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दः। तन्त्रान्तरे चोक्तम्—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः

चक्रपाणिः—अत्र प्रतिरोगमार्गानाह—त्रय इत्यादि। मर्म्मास्थिसन्धिभ्यामेको मार्गः। अत्र शाखेति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं, तथा रक्तादीनां धातूनां शाखाभिधेयानां वृक्षशाखातुल्यत्वेन बाह्यत्वज्ञापनार्थम्। त्वक् चेति त्वक्शब्देन तदाश्रयोऽपि रसो गृह्यते ; साक्षात् तु रसानभिधानं हृदयस्थायिनो रसस्य शाखासंज्ञाव्यवच्छेदार्थं, तस्य हि कोष्ठग्रहणेनैव ग्रहणम्। अनेन न्यायेन यकृत्प्लीहाश्रितञ्च शोणितं कोष्ठत्वेनैवाभिप्रेतमिति बोद्धव्यं सामान्यन्यायत्वात्, उक्तञ्च कोष्ठविवरणे—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥" अस्थिसन्धिविवरणम्—अस्थिसंयोगा इति ; तत्रेति, अस्थिकण्डरा इह तन्त्रे स्थूल-

पक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैः तन्त्रे। स रोगमार्ग आभ्यन्तर इति॥ २७॥

तत्र गण्डपिड़कालज्यपचीचर्म्मकीलाधिमांसमशककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा वहिर्मार्गजाश्च वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः। पक्षवधग्रहापतानकार्द्दित-शोष-राजयक्ष्मास्थि--सन्धि--शूल--गुदभ्रंशादयः शिरोहृद्वस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः। ज्वरातीसारच्छर्द्द्यलसक-विसूचिका-कास-श्वास-हिक्कानाहोदर-प्लीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च। वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शोऽभ्यन्तर-विद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः॥ २८॥

फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते।" इति। अस्य प्रयोजनमाह—स इत्यादि। स आभ्यन्तरो रोगमार्गस्तृतीयः। एतन्मार्गगतरोगाणां सुखदुःखयाप्यासाध्यत्वं यथालक्षणं भवतीति ख्यापितम्॥ २७॥

गङ्गाधरः—अथैतत्त्रिमार्गप्रतिनियतविशिष्टव्याधीनुपदिशति—तत्रेत्यादि। गण्डो व्रणशोथो न गलगण्डः। आदिनाऽजगल्लिकादीनां ग्रहणम्। वीसर्पादयश्च शाखानुसारिणो रक्ताद्यनुसारिणोऽपि भवन्ति। कोष्ठानुसारिणश्च भवन्तीति वक्ष्यते। तेषां ये रक्ताद्यनुसारिणस्ते तु न कोष्ठानुसारिणः। कोष्ठानुसारिणो ये तेऽपि न शाखानुसारिण इति भेदः। मध्यममार्गानुसारिणस्तु रोगाः पक्षवधपक्षग्रहापतानकादयः स्युः। पक्षशब्देन सह वधग्रहयोः प्रत्येकमन्वयः। आदिना हिक्कादयः शिरोहृद्वस्तिरोगादय इति। पुनरादिशब्देन वृषणवृद्ध्यादयः।

कोष्ठानुसारिणो रोगानाह—ज्वरातिसारेत्यादि। ज्वरोऽतिसार इत्यादयो

स्नायुः; आमस्य पक्वस्य चाशय आमपक्वाशयः; एतच्च मार्गभेदकथनं तदाश्रितव्याधीनां सुखसाध्यत्वादिज्ञानार्थम्॥ २७॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति यन्मार्गाश्रितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र गण्डेत्यादि।—वहिर्मार्गजाश्चेति विसर्पादीनां विशेषणं, विसर्पादयो ह्यन्तर्मार्गभाजोऽपि सम्भवन्त्यतस्तद्व्युदासार्थम्। पक्षशब्दो वधग्रहाभ्यां सम्बध्यते, शोषो धातुविशोषः। ज्वरो यद्यपि सर्व्वशरीरग

त्रिविधा भिषज इति ।—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्या गुणैः*र्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥
वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।
लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥
श्रीयशोज्ञानसिद्धीनां व्यपदेशादतद्विधाः ।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥
प्रयोगज्ञानविज्ञान-सिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।
जीविताभिषरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥२९॥ इति ।

रोगा अन्तर्मार्गजाः कोष्ठानुसारिणः । विसर्पादयश्च कोष्ठानुसारिणोऽन्तर्मार्गजा एव भवन्तीति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ त्रिविधा भिषज इति यदुक्तं तद्व्याचष्टे—भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ इति न स्वलोके । वैद्यभेदोपदेशप्रयोजनं वैद्यानामातुरैर्हेयतोपादेयता च ।

त्रिविधवैद्यलक्षणमाह—वैद्यभाण्डेत्यादि । वैद्यानां भाण्डमौषधाधारपात्रम् । पल्लवैरवलोकनरिति विस्तारतश्चातुर्य्यावलोकनैः । एवंप्रकारेण ये वैद्यशब्द लभन्ते ते वैद्यप्रतिरूपका भिषक्छद्मचरा अज्ञा आतुरैर्हेया इति ।

अथ सिद्धसाधितवैद्यलक्षणमाह—श्रीत्यादि । अन्यत्र चिकित्सया श्रियं यशो ज्ञानं चिकित्साक्रियासिद्धिं लभन्ते इत्येवं व्यपदेशं कुर्व्वन्ति य आत्मनः । किन्तु ते तद्विधा न स्युः । तादृशा ये वैद्यशब्दं लभन्ते ते सिद्धसाधिता वै ज्ञेयास्तेऽप्यातुरैर्हेया इति ।

अथ सद्गुणवैद्यलक्षणमाह—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगमौषधप्रयोगकरणम्, ज्ञानं शास्त्रज्ञानम्, विज्ञानं लोकव्यवहारज्ञानम, सिद्धिः सर्व्वत्र चिकित्सा-

एव तथापि विशेषेणामाशयसमुत्थत्वादिहोच्यते, अन्तर्मार्गजाश्चेति विसर्पादिविशेषणम् । अर्शो वहिर्बल्याश्रितं शाखागतम्, अन्यच्च कोष्ठगतम् । वहिर्मार्गजो गुल्मः, यो वहिरुत्तुण्डित उपलभ्यते वहिश्च पच्यते, स ज्ञेयः, अन्यस्तु सर्व्वः कोष्ठगत एव ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—भिषक्छद्मचराः भिषग्वेशचराः ; सिद्धेन प्रसिद्धेन साधिताः सिद्धसाधिताः,

* वैद्यगुणैरिति चक्रपाणिधृतः पाठः ।

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्चेति। तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गल-* नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि। युक्तिव्यपाश्रयं—पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना। सत्त्वावजयः—पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ३० ॥

शारीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषध-

कर्म्मणः सिद्धिः; ताभिः सिद्धाः प्रख्याता ये व्याधितानां सुखप्रदास्ते प्राणाभिषरा वैद्या उच्यन्ते। तेषु वैद्यत्वं भवत्यवस्थितम्। इति। जीविताय आयुषेऽभिमुखीभूय सरन्तीति जीविताभिषरास्ते व्याधितैरुपादेया इति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ त्रिविधं भेषजं व्याचष्टे—त्रिविधमित्यादि। त्रिविधमौषधमिति यदुक्तं तद्दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्चेति। दैवयुक्तिव्यपाश्रयं पूर्व्वाध्याये व्युत्पादितमिह निर्द्दिशति। तत्र मन्त्रौषधिप्रभृति दैवं विशेषेणापाश्रित्य व्याधीन् प्रशमयतीति दैवव्यपाश्रयम्। अत्रौषधिः—प्रशस्तवृक्षादिधार्य्यत्वेन विहिता या। मङ्गलं शुभकृत् कर्म्म। आदिना स्तोत्रपाठादि। युक्तिव्यपाश्रयं पुनरिति। युक्तिं योगं विशेषेणापाश्रित्य यदौषधं व्याधीन् प्रशमयति तदाहारस्यौषधद्रव्याणाञ्च योजना इति। आहारपदं विहारोपलक्षणम्। सत्त्वावजयः पुनरित्यादि। सत्त्वं मनः। अस्यार्थेभ्योऽहितेभ्यो निग्रहः सत्त्वावजय उच्यते ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—एषु यदौषधं यत्र व्याधौ विधेयं तदाह—शरीरेत्यादि। शरीरदोषाणां वातपित्तकफानां प्रकोपे निजागन्तुव्याधिषु शरीरमेवाश्रित्य त्रिविध-

वैद्यभाण्डं वस्तिनेत्रादि, प्रतिरूपका वैद्यसदृशाः, व्यपदेशोऽन्यसम्बन्धेन कीर्त्तनम्, अतद्विधा ज्ञानहीनाः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—दैवमदृष्टं तद्व्यपाश्रयं, तच्च यददृष्टजननेन व्याधिप्रत्यनीकं मन्त्रादि, यदि वा, दैवशब्देन देवा उच्यन्ते, तानाश्रित्य यदुपकरोति तत् तथा, मन्त्रादयो हि देवप्रभावादेव व्याधिहराः, बल्युपहारादिप्रीताश्च देवा एव प्रभावाद् व्याधीन् घ्नन्ति; अत्र दैवव्यपाश्रयमादावुक्तमाशुव्याधिहरत्वेन, प्रणिपातो देवादीनां शारीरो नमस्कारः, गमनं विदूरदेवादिगमनम् ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रकारान्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रैविध्यमाह—शरीरेत्यादि। प्रायःशब्दः

---

* बल्युपहारहोम इत्यधिकः पाठश्चक्रसम्मतः।

मिच्छन्ति । अन्तःपरिमार्ज्जनं वहिःपरिमार्ज्जनं शस्त्रप्रणिधानं चेति। तत्रान्तःपरिमार्ज्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन् प्रतिमार्ष्टि । यत् पुनर्वहिःस्पर्शनमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्द्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद् वहिःपरिमार्ज्जनम् । शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकाश्चेति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने वाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्म्मणा लभते शर्म्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥

मौषधमिच्छन्ति । सत्त्वावजयेनापथ्यवर्ज्जनं स्यात् । ततः सत्त्वावजयोपयोगित्वमुपपद्यते । प्रायश इत्युक्त्या कचिद्व्यभिचारस्त्रिविधस्य द्रष्टव्यः ।

तत्र युक्तिव्यपाश्रयं त्रिविधमाह—अन्तरित्यादि । तत्रान्तःपरिमार्ज्जनं तदौषधं यच्छरीरस्याभ्यन्तरमनुप्रविश्याहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि । तथा यत पुनः शरीरस्य वहिःस्पर्शनमाश्रित्याभ्यङ्गादिभिः कर्म्मभिस्तैलादिकं यदामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमार्ज्जनमिति । संशोधयति संशमयति चेत्युभयार्थः प्रमार्ज्जनम् । आद्यपदेनावगाहनादीनां ग्रहणम् ।

अथ शस्त्रप्रणिधानमाह—शस्त्रेत्यादि । छेदनं द्विधाकरणम् । भेदनम् आशयान्तःप्रवेशनम् । व्यध आशयातिरिक्तस्थानेऽन्तर्भेदः । दारणं विदीर्णीभावः । लेखनं खननम् । उत्पाटनम् अन्तःशुषिरादुद्धरणम् । प्रच्छनं पाठीनदंष्ट्रादिना किञ्चिद्विदरणम् । सीवनं सूत्रादिना सन्तानीकरणम् । एषणं नाड़ीगत्यनुसन्धानम् । क्षारो द्रव्याणां भस्मनः क्षरणजः सारभागः । जलौका रक्तपा इति । इतिशब्दः समाप्तौ ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अत्र प्रमाणश्लोकानाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । प्राज्ञ इत्यादयः श्लोकाः । प्राज्ञो बुद्धिमान् रोगे समुत्पन्ने सति वाह्येन वहिःपरिमार्ज्जनेन कर्म्मणा, आभ्यन्तरेणान्तःपरिमार्ज्जनेन वा कर्म्मणा, शस्त्रोपक्रमणेन वा

शरीरदोषप्रकोप इत्यनेन सम्बध्यते, तेन, मानसदोषजेऽप्युन्मादापस्मारादावञ्जनादि भवतीति दर्शयति ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—वैद्यभेदाभिधानप्रसङ्गेनातुरभेदमाह—प्राज्ञ इत्यादि । शर्म्म सुखमारोग्यमिति

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ३२ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद् विवर्द्धते।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्म्मतेः ॥
न मर्त्यो लभते श्रद्धां * तावद् यावन्न पीड्यते।
पीड़ितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते।
सर्व्वस्वेनापि मे कश्चिद् भिषगानीयतामिति ॥
तथाविधश्च कः शक्तो दुर्व्बलं व्याधिपीड़ितम्।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥

कर्म्मणा शर्म्म लभते। वाह्याभ्यन्तरशस्त्रोपक्रमणानि दैवव्यपाश्रयमित्यादिना व्याख्यातानि। बालस्तु खल्वप्राज्ञो मोहाद्वा प्रमादाद्वा शत्रमिवोत्पद्यमानं रोगं न बुध्यते। यतो न बुधः ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—कस्माच्छत्रुरिवेति ? अत आह—अणुर्हीत्यादि। हि यस्मात्। रोगः प्रथममणुः सूक्ष्मो भूत्वा पश्चाद्विवर्द्धते। वृद्धस्तु स रोगो जातमूलः सन् दुर्म्मतेस्तस्याबुधस्य बलमायुश्च मुष्णाति।

प्रथमं कस्मान्न बुध्यत इति ? अत आह—न मर्त्त्य इत्यादि। मर्त्यो यावन्न रोगेण पीड्यते तावच्छ्रद्धां प्रतिकारार्थं न लभते। यदा पीड़ितो भवति तदा पश्चान्मतिं व्याधिनिग्रहे कुरुते।

व्याधिनिग्रहे मतिं कृत्वा यत् करोति तदाह—अथेत्यादि। अथ व्याधिनातिपीड़ितः सन् तद्व्याधिनिग्रहे मतिं कृत्वा पुत्रान् दारान् ज्ञातींश्चाहूय भाषते। किं भाषते ? सर्व्वस्वेनापि मे मम सम्बन्धे कश्चिद्भिषगानीयतामिति भाषते। ततः परं तथाविधं व्याधिपीड़ितं दुर्व्बलं कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं गतायुषं को भिषक् त्रातुं शक्तः ? ततः स बालोऽबुधस्त्रातारं भिषजमनासाद्य जीवितं

यावत्। प्रमादो बुद्ध्वापि रोगमप्रतीकारः, संज्ञा सम्यग् ज्ञानं—व्याधिरयं त्वरया प्रतिकर्त्तव्य इति। एवमाकारं त्रातारं वैद्यमनासाद्य; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नोपसर्पतीति भावः।

* न मूढो लभते संज्ञामिति पाठश्चक्रसम्मतः।

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम्।
गोधा लाङ्गूलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥
तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा।
भेषजैः प्रतिकुर्व्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ३२ ॥

त्यजति। कथम्? गोधेत्यादि। लाङ्गूले बद्धा गोधा यथा बलीयसा जनेन आकृष्यमाणा जीवितं त्यजति।

तस्मादित्यादि। तस्माद्धेतोः य आत्मनः सुखमिच्छेत् स खलु प्रागेव रोगेभ्यो जनिष्यमाणेभ्यो रोगेभ्यः पूर्व्वं दोषं चये प्रकोपे वा प्रसरे वा स्थानसंश्रये पूर्व्वरूपे वा भेषज्यैस्तच्चयादीनि प्रतिकुर्व्वीत। रोगेषूत्पन्नेषु तरुणेषु अजातमूलेषु भेषजैस्तान् रोगान् प्रतिकुर्व्वीत। इति। उक्तञ्च सुश्रुतेऽपि एकविंशतितमे व्रणप्रश्नाध्याये सूत्रस्थाने "तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र प्रथमः क्रियाकालः। अत ऊर्द्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः" इत्यारभ्य "तेषां प्रकोपात् कोष्ठतोदसञ्चरणाम्लिकापिपासापरिदाहोऽन्नद्वेषहृदयोत्क्लेशाश्च भवन्ति। तत्र द्वितीयः क्रियाकालः। अत ऊर्द्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः। तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां पर्य्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति। तेषां वायुर्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतुः। सत्यप्यचैतन्ये स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानाम्। यथा महानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदीर्य्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्व्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति। तद्यथा—वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितम्। वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते। वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि वातपित्तकफाः। वातपित्तकफशोणितानीत्येवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति। कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशम्। दोषो विकारं नभसि मेघवत् तत्र वर्षति॥ नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति। निष्प्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति॥ तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः। पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत्। कफस्य वातस्थान-

बालोऽज्ञः। गोधादृष्टान्तेन जीवनार्थं यत्नं कुर्व्वन्नपि विपद्यत इति दर्शयति। कुर्व्वीत यत्नम्

तत्र श्लोकौ।

एषणाः समुपष्टम्भा बलकारणमामयाः।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥

गतस्य वातवत्। एष क्रियाविभागः। एवं प्रकुपितानां प्रसरताञ्च वायोर्विमार्गगमनाटोपौ। ओषाचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य। अरोचकाऽविपाकाङ्गसादाश्छर्द्दिश्चेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति। तत्र तृतीयः क्रियाकालः। अत ऊर्द्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः। एवं कुपितास्तांस्तान् शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदरसन्निवेशं कुर्व्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति। वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन्। मेढ्रगता निरुद्धप्रकशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन्। गुदगता भगन्दरार्शःप्रभृतीन्। वृषणगता वृद्धीः। ऊर्द्ध्वजत्रुगतास्तूर्द्ध्वजान्। त्वङ्मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पांश्च। मेदोगता ग्रन्थ्यऽर्ब्बुदगलगण्डालजीप्रभृतीन। अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन्। पादगता श्लीपदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन। सर्व्वाङ्गगता ज्वरसर्व्वाङ्गरोगादीन्। तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्व्वरूपप्रादुर्भावः। तत् प्रतिरोगं वक्ष्यामः। तत्र पूर्व्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः। अत ऊर्द्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः। शोफार्ब्बुदग्रन्थिविद्रधिविसर्पप्रभृतीनां प्रव्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च। तत्र पञ्चमः क्रियाकालः। अत ऊर्द्ध्वमेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः क्रियाकालः। ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः। तत्राप्रतिक्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति। भवन्ति चात्र। सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयम्। व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक्॥ सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः। ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः॥ सर्व्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः। संसर्गे कुपितं क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति॥” इति॥ ३३॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्र श्लोकाविति। त्रित्वेनाष्टाविति। एषणादयस्त्रिका अष्टौ। कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रिपुत्रेण पुनर्व्वसुना। शक्तेन

इति शेषः। संग्रहे धीमता भावा इति च्छेदः। अष्टौ भावा इति सम्बन्धः; भावेषु विषयेषु असक्तेनाप्रसक्तेन, येषु एषणादिष्ववस्तु। सर्व्वमिति धर्म्मार्थकामाः॥ ३०—३४॥

त्रिकेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावाभावेषु शक्तेन * येषु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तिस्रैषणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

समर्थेन । येष्वष्टसु त्रिकेषु एषणादिषु सत्सु चासत्सु च भावाभावेषु सर्व्वं वस्तु प्रतिष्ठितम् । ते त्रिका अष्टौ समुद्दिष्टा इति ॥ ३४ ॥

अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि । पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
तिस्रैषणीयाध्यायजल्पाख्या एकादशी शाखा ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथान्तर्व्वहिःपरिमार्ज्जनशस्त्रप्रणिधानैर्यद् व्याधिप्रशमं भिषक् कुर्य्यात् तत्र शारीरदोषाणां वातादीनामंशांशज्ञानमन्तरेण न स्यात् इत्यतो वातकलाकलीयमारभते—अथात इत्यादि । अस्याध्यायस्य प्रथमोपात्तवातकलाकलेतिपदमधिकृत्य कृतोऽध्यायः स वातकलाकलीयः, तमध्यायं व्याख्यास्यामः, इत्यादि सर्व्वं पूर्व्ववद्व्याख्येयम् । कला च कला चेति आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावे कलाकले । वातस्य कलाकले वातकलाकले तयोर्ज्ञानं तत् तथा ॥ १ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां तिस्रैषणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्याये रोगाः स्वरूपमार्गबाह्यकारणभेषजैरभिहिताः, उपयुक्तज्ञानाः तत्कारण-वातादयो बहुवाच्यत्वान्नोक्ताः, अतः सम्प्रति पृथक्प्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये तत्रापि प्राधान्यात् वायुरेव प्रथममुच्यते । कला गुणः, यदुक्तं—"षोड़शकलम्" इति । अकला

---

* भावाभावेष्वसक्तेन इति चक्रपाणिः ।

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमेतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यम्। किंगुणो वायुः किमस्य प्रकोपणमुपशमनानि वास्य कानि? कथं चैनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा? कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्म्माणि बहिः शरीरेभ्यो वेति? ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अधिकारात् प्रसङ्गतः पित्तादीनां कलाकलाज्ञानाय यद्वक्ष्यते तदपि परिगृह्यते। वातकलाकलेत्यादि। वातकलाकलाज्ञानं वातस्यांशांशयोः ज्ञानमधिकृत्य महर्षयः सांकृत्यायनकुशादयः समुपवेश्य परस्परमेतानि वक्ष्यमाणानि किंगुणो वायुरित्यादीनि जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्तोऽन्योन्यं परस्परं पप्रच्छुः। यानि पप्रच्छुस्तानि क्रमेण दर्शयति—किंगुण इत्यादि। को गुणो यस्य स किंगुणो वायुरिति प्रथमः प्रश्नः। किमस्य वायोः प्रकोपणं प्रकोपयतीति नन्द्यादित्वात् युच। वायोः प्रकोपकारणं किं भवतीति द्वितीयः प्रश्नः। एवमस्य कुपितस्य वायोरुपशमनानि कानि भवन्तीति तृतीयः प्रश्नः। कथमित्यादि। कथञ्च केन प्रकारेण खल्वेनं कुपितं वायुमसङ्घातममूर्त्तमनवस्थितं सततचलस्वभावादस्थिरं ततो न ग्रहणार्हम्। अतोऽनासाद्य न प्राप्य प्रकोपणानि कथं प्रकोपयन्ति प्रशमनानि वा कथं प्रशमयन्तीति चतुर्थः प्रश्नः। अथास्य च वायोः शरीराशरीरचरस्य शरीरचरस्य लोकेषु चरस्य च कुपितस्य चाकुपितस्य च खलु शरीरेषु चरतः कानि कर्म्माणि, शरीरेभ्यो बहिर्लोकेषु चरतो वा कानि कर्म्माणीति पञ्चमः प्रश्नः ॥ २ ॥

गुणविरुद्धो दोषः, वातकलाकलीयो वातगुणदोषीय इत्यर्थः। यदि वा कला सूक्ष्मो भागः, तस्यापि कला कलाकला तस्यापि सूक्ष्मो भाग इत्यर्थः ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अत्रानेकर्षिवचनरूपतया वातादिगुणकथनं, बहूषिसम्मतिदर्शनार्थं तन्त्रधर्म्मैतिह्ययुक्तत्वकरणार्थञ्च। असङ्घातमिति पित्तश्लेष्मवदवयवसङ्घातरहितम्, अनवस्थितमिति चलस्वभावम्, अनासाद्येति चलत्वेनाऽनिविड़ावयवत्वेन चेति मन्तव्यम् ॥ २ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्कृत्यायनः, रुक्षलघुशीतदारुणखर-विशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच, एवमेतद् यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भवन्ति। स त्वेवंगुणै-र्द्रव्यैः एवंप्रभावैश्च कर्म्मभिरभ्यस्यमानैर्व्वायुः प्रकोपमापद्यते। समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—एषामुत्तराणि क्रमेण दर्शयति—अत्रोवाचेत्यादि। अत्र एषु प्रश्नेषु मध्ये प्रथमप्रश्नोत्तरं साङ्कृत्यायनः कुशो महर्षिरुवाच—तद्यथा, रुक्षेत्यादि। रुक्षादय इति गुणवचनाः शब्दाः शुक्लादिवत्, मत्वर्थीयप्रत्ययलोपे धर्म्मिपराश्च भवन्ति, तथैवोक्तं पूर्व्वाध्याये रुक्षः शीतो लघुरित्येवमादि-वचने; न च लक्षणया तथा प्रयोगः साधुः स्यात्। शुक्लादयो गुणे हि पुंसि वर्त्तन्ते, तेषां गुणिलक्षणायामपि स्वलिङ्गत्यागाभावाद् गुणिलिङ्गानुपपत्ति-र्भवति। ततः शुक्लः पटः शुक्ला साटी शुक्लं वस्त्रमित्येवं न भवति। पूर्व्वाध्याये सप्तगुणो वायुरुक्तः। तत्र सूक्ष्मश्चलश्चोक्तः। इह तु नोक्तः। परन्तु दारुणो गुणोऽधिक उक्तः। षड़िमे वातगुणा इति चोक्तम्। तेन न विरुद्धमाशङ्क्यम्। प्रश्नेऽनवस्थितवचनेन चलत्वं कर्म्म प्रसिद्धमिति मत्वा नेहोक्तम्। सूक्ष्मत्वञ्च प्रश्नेऽसङ्घातवचनेनोक्तम्। तदप्यनुमत्येह नोक्तमिति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—इति साङ्कृत्यायनकुशस्य वातगुणवचनं वाक्यं श्रुत्वा कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—एवमेतदित्यादि। भगवान् भवान यथैवमेतद् रुक्षलघु-शीतेत्यादयो गुणा वातस्येत्युवाच, एत एव रुक्षादयो वातगुणा भवन्ति। तथाविधगुणस्य वायोः प्रकोपणानि खल्वेवं भवन्ति। तद्यथा—स त्वेवमित्यादि। स तु रुक्षलघुशीतादिगुणो वायुरेवंगुणै रुक्षलघुशीताद्यन्यतमा-नेकद्व्येकगुणैर्द्रव्यैरेवंप्रभावै रुक्षादिगुणजनकधर्म्मजनकप्रभावैर्धावनरात्रिजाग-रणादिभिः कर्म्मभिश्चानेकद्व्येकगुणतः प्रकोपमापद्यते। कस्मात्? समान-गुणाभ्यासो हि यस्माद् धातूनां वृद्धिकारणमिति। कर्म्मसु न रौक्ष्यादयो

चक्रपाणि—रुक्षादयो भावप्रधानाः, तेन, रुक्षत्वादयो गुणा मन्तव्याः; दारुणत्वं चलत्वं चलत्वात् यदि वा, दारुणत्वं शोषणत्वात् काठिन्यं करोति, दीर्घञ्जीवितीयोक्तं चलत्वमुक्तं भवति। कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषेधार्थम्। एवंप्रभावै-

तत् श्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो वाह्लीकभिषगुवाच, एवमेतत् यथा भगवानाह। एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति। अतो विपरीतानि खल्वस्य प्रशमनानि भवन्ति। प्रकोपविपर्य्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति॥ ५॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच, एवमेतद् यथा भगवानाह। एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति। यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोप-

गुणा वर्त्तन्ते। रुक्षत्वादिधर्म्मजनकप्रभावास्तु कर्म्मसु वर्त्तन्ते। प्रभावोऽचिन्त्यशक्तिः। कर्म्मापि निश्चेष्टसमवायिकारणत्वेन गुणशब्देन गुण इत्वाभिधीयते। तेन समानगुणाभ्यास इति समानगुणकर्म्माभ्यासः। नैकवारोपसेवितः समानगुणः कर्म्म वा वृद्धिकारणं भवतीति सूचनार्थमभ्यास इत्युक्तमिति॥ ४॥

गङ्गाधरः—तदित्यादि। एवमुक्त कुमारशिरसा वाक्यं श्रुत्वा काङ्कायनो वाह्लीकभिषगुवाच—भगवान् भवान् यथाह एतदेवमीदृशं भवति। यत एतान्येव भवदुक्तानि वातप्रकोपणानि भवन्ति। अतो विपरीतानि रुक्षादिविपरीतानि खलु स्निग्धगुरूष्णमृदुश्लक्ष्णपिच्छिलस्थूलस्थिरगुणद्रव्याणि तत्प्रभावाणि च कर्म्माणि अस्य प्रकुपितस्य वातस्य प्रशमनानि भवन्ति। कस्मात्? प्रकोपणविपर्य्ययो हि यस्माद् धातूनां प्रशमकारणमिति। एकद्वित्र्यादिगुणतो यथा प्रकोपः स्यात् तथैकद्वित्र्यादिगुणैर्द्रव्यैस्तथैवप्रभावैः कर्म्मभिर्धातूनां प्रशमः स्यादिति॥ ५॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वेत्यादि। काङ्कायनस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा धामार्गवो वडिशो महर्षिरुवाच—एवमित्यादि। भगवान् भवान् यथा वातप्रशमनान्युवाच, एतदेवम् ईदृशमेव भवति। यत एतान्येव वातप्रकोपस्य प्रशमनानि भवन्ति। यथा हीत्यादि। यथा खल्वेनं वायुं रुक्षादिगुणमसङ्घात सूक्ष्ममनवस्थितं चलं रुक्षादीनि प्रकोपणानि प्रकोपयन्ति। यथा च तद्गुणविपरीतानि

रिति प्रभावाद्रौक्ष्यादिकारकैर्धावनजागरणादिभिः, प्रभावाभिधानञ्च कर्म्मणां निर्गुणत्वात्; अभ्यस्यमानैरिति न सकृत्प्रयुक्तैः॥ ३।४॥

चक्रपाणिः—शरीराणमिति शरीरावयवानां, शुषिरकराणि रन्ध्रकराणि, आश्रयमिति

यन्ति प्रशमयन्ति वा। तथानुव्याख्यास्यामः ;—वात-प्रकोपणानि खलु रुक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणाम्। तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वा आप्यायमानः प्रकोपमापद्यते। वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्ण-श्लक्ष्णमृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणाम्। तथाविधेषु शरीरेषु वायुरासज्जमानश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ६ ॥

तत् श्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच वार्य्योविदो राजर्षिः, एवमेतत् सर्व्वमनपवादं यथा भगवानाह।

प्रशमनानि प्रशमयन्ति तथानुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—वातप्रकोपणानि खलु रुक्षादीनि द्रव्याणि रुक्षादिशुषिरान्तकराणि शरीराणां भवन्ति। तथाविधेषु शरीरेषु रुक्षादीन्यासेवमानानां जनानां रुक्षादिगुणवत्सु शरीरेषु शुषिरान्वितेषु वायुराश्रयं गत्वावकाशं प्राप्याप्यायमानो विवर्द्धमानश्चल-स्वभावः सर्व्वत्रातिशयेन चलति। शरीरेऽवकाशलाभात् तु तरां प्रकोपम् आपद्यते इत्युच्यते। वातप्रशमनानि पुनरिति। रुक्षादिगुणविपरीतानि खलु स्निग्धगुरूष्णादीनि घनकराणि सेवमानानां जनानां रुक्षादिभिः शुषिरतापन्नेषु शरीरेषु स्निग्धादिभिर्घनीभूतेषु शुषिररहितेषु वायुरवकाशमलब्ध्वा खल्वासज्ज-मानः स्थिरो भवंश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते। इति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वेत्यादि। एवमुक्तं धामार्गववडिशवचनं तत्र स्थितै-ऋषिगणैरवितथं बुद्धानुमतं तच्छ्रुत्वा वार्य्योविदो राजर्षिरुवाच—भगवान् भवान् यथाह एतत् सर्व्वमनपवादमपवादवचनहीनमेवमेव भवति। एवमेव प्रकोपणानि प्रकोपयन्ति। एवमेव च प्रशमनानि वातं प्रशमयन्तीति।

समानगुणस्थानम्, आप्यायमानश्चीयमानः, दारुणविपरीतो मृदुः शुषिरविपरीतो घनः, आसज्य-मानोऽनवतिष्ठमानः क्षीयमाणावायव इति यावत् ; एतेनैतदुक्तं भवति,—यद्यपि वायुना वात-कारणानां वातशमनानां वा तथा सम्बन्धो नास्ति, तथापि शरीरसम्बद्धैस्तैर्वातस्य शरीरचारिणः सम्बन्धो भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगात् वृद्धिर्विपरीतगुणयोगाच्च ह्रास उपपन्न एवेति ॥ ५।६ ॥

यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्म्माणि वहिः शरीरेभ्यो वा भवन्ति। तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः ॥ ७ ॥

वायुस्तन्त्र-यन्त्र-धरः प्राणोदान-समानव्यानापानात्मा प्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसः।

यानि त्वित्यादि—पञ्चमप्रश्नोत्थापनम्। कुपिताकुपितस्य शरीराशरीर-चरस्य वायोः शरीरेषु चरतो यानि कर्म्माणि शरीरेभ्यो वहिर्लोके चरतश्च वायोर्यानि कर्म्माणि भवन्ति पृष्टानि, वायवे नमस्कृत्य तेषां कर्म्मणाम् असंख्येयत्वेन कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वादवयवान् कतिचित् यानाप्तोपदिष्टांस्तान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः प्रमाणैः साधयित्वा यथाशक्ति प्रवक्ष्यामो व्याख्या-स्यामः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तद् यथा—वायुस्तन्त्रेत्यादि। तन्त्रं शारीरधातूनां यस्य यो नियमस्तस्य धारणकृद्वायुः। यन्त्रधरश्च यन्त्रमस्य शरीरस्य धातूनां यथा यत्र यस्य चलनस्थानभ्रमणादिव्यापारो येन भवति तद् यन्त्रं तस्य धारणकृत्, प्राणादिपञ्चरूपः। तत्र चोक्तम्—"स्थानं प्राणस्य मूर्द्धोरः-कण्ठजिह्वास्य-नासिकम्। ष्ठेवनं क्षवथूद्गार-श्वासकासादिकर्म्मकृत् ॥ १। वृषणौ वस्तिमेढ्रञ्च श्रोण्यूरुवङ्क्षणं गुदम्। अपानस्थानमेतत्तु शुक्रमूत्रशकृत्क्रियः। २। समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्व्वतः। भुक्तं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति। ३। उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च। वाक्प्रवृत्तिश्च यत्नौजो-बलवर्णाग्निकर्म्मकृत्। ४। देहं व्याप्नोति सर्व्वन्तु व्यानः सर्व्वगति-र्नृणाम्। गतिप्रसारणाक्षेप-निमेषादिक्रियः सदा। ५।" इति। उच्चावचानां प्रवर्त्तक इति। उच्चैश्च नीचैश्च चेष्टानां सर्व्वासां प्रवर्त्तकः प्रेरकः। मनसो

चक्रपाणिः—शरीराशरीरचरस्येति वातस्वरूपकथनं, तेन, शरीरेषु चरत इति वहिः शरीरेभ्यो वेति च पुनरुक्तं न भवति ; अत्रावयवानिति वचनं, कार्त्स्न्येनाभिधानमशक्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति दर्शयति ; साधयित्वा प्रतिपाद्य, तन्त्रं शरीरं, यदुक्तं—"तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्तं प्रवि-वक्षताम्" तदेव यन्त्रम्, यदि वा, तन्त्रस्य यन्त्रं सन्धयः। प्राणाद्यात्मा प्राणादिस्वरूपः, चेष्टा-विशेषणम्—उच्चावचानां विविधानाम् इत्यर्थः, किंवा शुभाशुभानामित्यर्थः ; नियन्ताऽनीप्सिते

सर्व्वेन्द्रियाणामुद्द्योतकः * सर्व्वेन्द्रियार्थानामभिवोढ़ा सर्व्व-शरीरधातुव्यूहकरः सन्धानकरः शरीरस्य प्रवर्त्तको वा † । अतः प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं हर्षोत्साहयोर्योनिः समीरणोऽग्नेर्दोषसंशोषणः क्षेप्ता वहिर्मलानां

नियन्ता प्रणेता च । मनो यस्मिन प्रवर्त्ततेऽथ न प्रवर्त्तते तत्र नियमकृद्वायुः । मनो यत्र गच्छति न वा गच्छति तत्र प्रणेता नायको वायुः । सर्व्वेन्द्रियाणां दशानां श्रोत्रादीनामुद्द्योतकः प्रकाशकः । सर्व्वेषामिन्द्रियार्थानां शरीरगतानां शब्दादीनामभिवोढ़ा । सर्व्वेषां शरीरधातूनां व्यूहं सङ्घातं करोति ; रचना-कृदिति । शरीरस्य सन्धानकरः शरीरावयवसंयोजनकृत् । प्रवर्त्तको वा शरीरस्यं वेति । शरीरावयवानां स्वस्वक्रियायां प्रवर्त्तकः प्रेरकः । अतः शरीरगतयोः शब्दस्पर्शयोः प्रकृतिर्वायुरेव, न त्वाकाशः । शब्दानां मूल-प्रकृतित्वेऽप्याकाशस्य शब्दाभिव्यक्तिर्न ह्याकाशाद्भवति, न वाकाशीयशब्दो हेत्वन्तरेणाभिव्यज्यते ; आकाशानुप्रवेशेन वायौ यः शब्दः स च तदनुप्रवेशेन च तेजःप्रभृतिषु यः शब्दः स स च पाञ्चभौतिके शरीरधातौ सर्व्वं एकीभूय स्थूलशब्दो जातः, स एव वाय्वभिहनननाभिव्यज्यते, इति शब्दप्रकृति-र्वायुर्न तु वायुरेव न त्वन्येति नियमः । तथा स्पर्शस्य प्रकृतिर्वायुः । वायोरनु-प्रवेशात् तेजोऽम्बुपृथिवीषूष्णशीतखरस्पर्शाः स्पर्शविशेषा अपि स्पर्शस्य मूल-प्रकृतिर्वायुः । अतः श्रोत्रस्पर्शनयोरिन्द्रिययोर्मूलं कारणम् । यद्यपि चाकाश-बहुलपाञ्चभौतिकं श्रोत्रं तथापि चाकाशवद्वायुरपि तदाकाशान्न्यूनः श्रोत्रे तेजःप्रभृतिभ्योऽधिकः क्रियाहेतुत्वात् । अन्यथा श्रोत्रे शब्दग्रहणक्रियाया अनुपपत्तिः । हर्षोत्साहयोर्योनिः । हर्ष आह्लादः, उत्साहः कार्य्येषु मनस उद्योगः ; तयोर्योनिरभिव्यक्तिकारणम् । समीरणोऽग्नेः जाठराग्नेः सन्धुक्षण-

विषये प्रवर्त्तमानस्य मनसः ; प्रणेता च मनस एवेप्सितेऽर्थे उद्योजकः, किंवा, उद्योगकारक इति वा पाठः, सोऽप्यभिन्नार्थः । अभिवोढेत्यभिवोढा सर्व्वेन्द्रियग्राहकत्वेन, तच्चास्य वायुमयेन स्पर्शनेन्द्रियेण सर्व्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्व्वाध्यायप्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । व्यूह-करः सङ्घातकरो रचनाकर इति यावत् ; प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणत्वञ्च वायोर्नित्यमाकाशानु-प्रवेशात्, उक्तं हि खादीन्यभिधाय—"तेषामेकगुणः पूर्व्वो गुणवृद्धिः परे परे" इति ; पुनरुक्तं खादीन्यभिधाय "विष्टं ह्यपरं परेण" इति । श्रवणमूलत्वं वायोः कर्णशष्कुलीरचनाविशेषे

---

* उद्योजक इति चक्रपाणिः । † प्रवर्त्तको वाच इति चक्रपाणिः ।

स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता कर्त्ता गर्भाकृतीनाम्। आयुषो-ऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः॥ ८॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय। मनो व्याहर्षयति सर्व्वेन्द्रिया-ण्युपहन्ति। विहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति। भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति प्राणां-श्चोपरुणद्धि॥ ९॥

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्म्माणीमानि भवन्ति।

प्रेरकः। दोषसंशोषणः शरीरक्लेदवृद्धौ दोषे संशोषकरः। क्षेप्ता बहि-र्मलानां मूत्रपुरीषादीनां क्षेप्ता वहिष्करणकर्त्ता। स्थूलाणुस्रोतसां स्थूलानां सूक्ष्माणाञ्च स्रोतसां भेत्ता गलनासिकादिषु छिद्राणां निर्म्माणकर्त्ता। कर्त्ता गर्भाकृतीनां देहावयवानां निर्म्माणकर्त्ता। आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतः शारीरवायुगमनेनायुषोऽनुवृत्तिरनुमीयते। इत्येवंभूतो भवत्यकुपितो वायुः शरीरचरः॥ ८॥

गङ्गाधरः—अथ कुपितस्य शारीरस्य कर्म्माण्याह—कुपितस्तु खल्वित्यादि। तुशब्देन शरीरचरो वायुरनुवर्त्तते। खलु वाक्यालङ्कारे। शरीरचरो वायुः कुपितः सन नानाविधैर्ज्वरादिभिर्व्याधिभिः शरीरमुपतपति। ततो बलवर्ण-सुखायुषामुपघाताय भवति। मनो व्याहर्षयति ग्लायति। सर्व्वेन्द्रियाणि दशेन्द्रियाणि उपहन्ति। गर्भान् विहन्ति। गर्भान् विकृतिमङ्गवैगुण्यमापादयति प्रापयति। गर्भानतिकालं प्रसवकालमतीत्य धारयति। भयादीन् जनयति। प्राणांश्चोपरुणद्धि मारयति। इति कुपिताकुपितस्य शरीरचरस्य वायोः कर्म्माणि व्याख्यातानि भवन्ति॥ ९॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरेभ्यो वहिर्लोके चरतोऽकुपितस्य वायोः कर्म्माणि व्याख्यायन्ते। तद्यथा—प्रकृतिभूतस्येत्यादि। प्रकृतिभूतस्याकुपितस्यास्य वायोर्लोके चरतः सप्तस्कन्धस्य तस्याशितीये दर्शितस्य प्रवहावहोद्वहसंवह-

व्याप्रियमाणत्वात्, मूलं प्रधानकारणम्; उत्साहः कार्य्येषूद्योगो मनसः, योनिरभिव्यक्तिकारणं, दोषसंशोषणः शरीरक्लेदसंशोषणः, भेत्ता कर्त्ता,—एतच्च शरीरोत्पत्तिकाले; भूतशब्दः स्वरूप-वचनः, उपघातायेति छेदः, गर्भानिति विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयतीत्यनेन च सम्बध्यते।

तद्यथा—धरणीधारणं ज्वलनोज्ज्वालनम् आदित्यचन्द्र-नक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं सृष्टिश्च मेघानाम् अपाञ्च विसर्गः प्रवर्त्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाञ्चाभिनिर्व्वर्त्तन-मुद्भेदनञ्चौद्भिदानाम् ऋतूनां प्रविभागः विभागो धातूनां धातुमानसंस्थानव्यक्तिः वीजाभिसंस्कारः शस्याभिवर्द्धनम् अविक्लेदोपशोषणमवैकारिकविकाराश्चेति ॥ १० ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्म्माणीमानि भवन्ति। तद्यथा—उत्पीड़नं सागराणामुद्वर्त्तनं सरसां

विवहपरिवहपरावहा इति सप्तात्मनः कर्म्माणीमानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति। तद्यथेत्यादि। तेषां सप्तानां कर्म्माणि साधारणत्वेनाह—धरणीधारण-मित्यादि। धरणीधारणं भूगोलधारणम्। ज्वलनस्याग्नेर्ज्वालनम्। आदित्या-दीनां ग्रहगणानां धारावाहिगतिविधानमित्यावहस्य कर्म्माणि। सृष्टिश्च मेघानाम्। अपां विसर्गः। स्रोतसां प्रवर्त्तनम्। पुष्पफलानामभिनिर्व्वर्त्तनम्। औद्भिदानामुद्भेदनमित्युद्वहस्य कर्म्माणि। ऋतूनां प्रविभागो धातूनां विभागो धातूनां मानसंस्थानव्यक्तिश्चेति प्रवहस्य कर्म्माणि। वीजानामभिसंस्कारो गुणाधानं शस्याभिवर्द्धनं विक्लेदहीनानामुपशोषणम्। अवैकारिकविकाराश्च संवहस्य कर्म्माणि। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि यानि व्यासोक्तानि मात्रा-शितीये दर्शितानि ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रकुपितस्य लोके चरतोऽस्य सप्तस्कन्धस्य भवहाद्यात्मकस्य कर्म्माणीमानि भवन्ति—तद्यथा, उत्पीड़नमित्यादि। लोके चरतो वायोः प्रकोपकारणमुक्तं व्यासेन—"विष्णोर्निश्वासतो वातो यदा वेगसमीरितः। सहसोदीर्य्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥" इति। एवं प्रकुपितस्य सप्तस्कन्धस्य वहिश्चरस्य वायोः कर्म्म। सागराणामुत्पीड़नमुत्प्लावनम्। सरसामुद्वर्त्तनमधिक-

आदित्यादीनां सन्तानेनाविच्छेदेन गतिविधानं सन्तानगतिविधानं, स्रोतसामिति नदीनां, प्रविभागो विभागलक्षणं, धातूनामिति पृथिव्यादीनां, धातवः कार्य्यद्रव्याणि प्रस्तरादीनि, मानं परिमाणं संस्थानमाकृतिस्तयोर्व्यक्तिरभिव्यक्तिः कारणमिति यावत्; वीजस्य शाल्यादेः, अभि-संस्कारोऽङ्कुरजननशक्तिः, अविक्लेदः पाककालादर्व्वागविक्लिन्नत्वम्, उपशोषणञ्च पाकेन यथा-

प्रतिसरणमापगानाम् आकम्पनञ्च भूमेराधमनमम्बुदानां शिखरिशिखरावमथनमुन्मथनमनोकहानां नीहारनिर्ह्लाद-पांशुसिकतामत्स्यभेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गो व्यापादनञ्च षण्णामृतूनां शस्यानामसङ्घातो भूतानाञ्चोपसर्गो भावानाञ्चाभावकरणम्। चतुर्युगान्तकराणां मेघ-सूर्य्यानलानां * विसर्गः॥ ११॥

स हि भगवान् प्रभवश्चाऽव्ययश्च भूतानां भावाभावकरः सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्व-

जलवर्द्धनादूर्द्ध्वं प्रवर्त्तनम्। प्रतिसरणमापगानां नदीनां विपरीतस्रोतोगमनम्। भूमेराकम्पन कम्पः। अम्बुदानां मेघानामाधमनमतिशब्दजननम। शिखरिशिखरावमथनं पर्व्वतानां शृङ्गभञ्जनम्। उन्मथनमनोकहानां वृक्षाणां भञ्जनम्। नीहारादीनां विसर्गः। निर्ह्लादो ध्वनिः। क्षारो भस्मादिः। रुधिरं रक्तम्। अश्म क्षुद्रप्रस्तरम्। अशनिर्वज्रः। एषां विसर्ग आकाशाद्वर्षणम्। व्यापादनञ्च षण्णामृतूनां व्यापज्जननमतियोगायोगमिथ्यायोगलक्षणकरणम्। शस्यानाम् असङ्घातोऽपुष्टिकरणम्। भूतानाञ्चोपसर्गः राक्षसादीनामुपद्रवः। भावानां चाभावकरणं वस्तूनामभावकरणम्। चतुर्युगान्तकराणां मेघादीनां विसर्गः प्रेरणम॥११॥

गङ्गाधरः—कस्मादेवं करोति कुपितो वहिश्चरो वायुरिति? अत आह—स हीत्यादि। हि यस्मात् स भगवान् वायुः प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां सुखा-

दीनामार्द्राणामेव विक्लेदोपशोषणं, शस्यानामेवावैकारिकविकारेण सर्व्वस्मिन्नेव जगति प्रकृतिरूपकारणत्वं ब्रूते। शिखरी पर्व्वतः, अनोकहो वृक्षः, ऊर्द्ध्वं वर्त्तनमुद्वर्त्तनं, प्रतिसरणं प्रतीपगमनम्; विसर्ज्जनं विसर्गः, स च पृथङ्नीहारादिभिः सम्बध्यते; नीहारः शिशिरसमूहः, निर्ह्लादो मेघं विना गर्ज्जितम्, अशनिर्वज्रभेदोऽग्निः, असङ्घातोऽनुत्पादोऽनुपचयो वा, उपसर्गो मारकादिप्रादुर्भावः, मेघसूर्य्येत्यादौ विसर्गः सृष्टिः, वायुरिह देवतारूपोऽभिप्रेतः, तेन, तस्य भूतरूपचतुर्य्युगान्तकरानिलकरणलिङ्गम् अविरुद्धम्; एवं यदन्यदप्यनुपपद्यमानं वायोस्तदपि देवतारूपत्वेनैव समाधेयम्॥ ७—११॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सामान्येन पुनः कुपिताऽकुपितस्य वायोः स्वरूपमुच्यते—स हि भगवानित्यादि। प्रभवः कारणम्, अव्ययोऽक्षयः, भूतानामित्युत्तरेण सम्बध्यते, मृत्युर्यमादि-

* मेघसूर्य्यानलानिलानामिति पाठश्चक्रपाणिसम्मतः।

कर्म्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां विधाता भावाना-मणुर्विभुर्विष्णुश्च क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥१२॥

तत् श्रुत्वा वार्य्योविदवचो मारीचिरुवाच—यद्यप्येवमेतत् किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्-विद्यायाम् ? भिषग्विद्यां वाधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते ? १३ ॥

वार्य्योविद उवाच । भिषक् पवनमतिबलमतिपरुषमति-शीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपित-मतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्यय-भयादिति ? वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्ण-वृद्धये वर्च्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १४ ॥

सुखयोश्च भावाभावकरः । विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्व-कर्म्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां नियमानां विधाता । भावानामणु-र्विभुर्विष्णुर्लोकानां क्रान्ता सर्व्वलोकक्रमणकर्त्ता । वायुरेव भगवान् इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तदित्यादि । इति पञ्चमप्रश्नोत्तरं वार्य्योविदराजर्षिवचः । तत् श्रुत्वा मारीचिरुवाच यद्यप्येवमित्यादि । यद्यपि वहिश्चरस्य कुपिताकुपितस्य वायोरेवंविधमेतत् कर्म्म तथापि अस्यार्थस्य वहिश्चरस्य वायोः कुपिताकुपितस्य भिषग्विद्यायामायुर्व्वेदवचने उक्तौ विज्ञाने वा किं सामर्थ्यमस्ति, भिषग-विद्याञ्चाधिकृत्यास्य वायोः कथा किं प्रवर्त्तेत इति ? तत्र वार्य्योविद उवाच—भिषग्विद्यायामस्य वहिश्चरस्य वायोर्वचनेन चेत् पवनमतिबल-मित्यादिकरूपेण नानुनिशाम्येत् तदा भिषक् प्रकुपितं तथाविधं पवनं प्रागेवा-त्ययभयादभिरक्षितुं कथं सहसाभिधास्यति ? तस्माद् भिषग्विद्यायामस्य वहि-

भेदाश्चागमे ज्ञेयाः, सर्व्वतन्त्राणां सर्व्वकर्म्मणां, तन्त्रशब्दः कर्म्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—"सर्वस्तन्त्राणां" कर्म्मणामित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

मारीचिरुवाच, अग्निरेव पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति। तद्‌यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमुष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्य्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनि इति ॥ १५ ॥

श्चरस्य वायोर्वचनं विज्ञानञ्च सप्रयोजनं भवति। तथा वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्यादिनिमित्तायेति ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—मारीचिरुवाचेति। तद्वार्य्योविदवचनं श्रुत्वा मारीचिरुवाच। यदुवाच तदाह—अग्निरेवेत्यादि। न केवलं वायुः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति। यथा वायुस्तथाग्निस्तेजोभूतं पित्तान्तर्गततेजोभूतबहुलपञ्चभूतविकार-समुदायात्मकं हि पित्तं पञ्चात्मकं तदन्तर्गतोऽग्निः पञ्चसु पित्तेषु वर्त्तमानः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति। न तु तदन्तर्गतानि वाय्वादीनि। वाय्वा-दीनि वा इत्येवशब्देन व्यावर्त्त्यते। पित्तेनेत्युक्त्या धात्वन्तरस्थानामुष्मणां व्यावृत्तिः कृता। कानि शुभानि कानि चाशुभानि करोतीति, अत आह—तद्यथेत्यादि। यथार्हं पक्त्यपक्त्यादिकं करोति। अकुपितो वह्निः पित्तान्तःस्थः पक्तिं दर्शन-मुष्मणो मात्रां देहादेः प्रकृतिवर्णं शौर्य्यं हर्षमेवमादीनि शुभानि करोति। कुपितस्तु पित्तान्तःस्थो वह्निरपक्तिमन्नानामदर्शनमुष्मणोऽमात्रत्वं देहादेर्विकृति-वर्णं भयं क्रोधं मोहमेवमादीनि त्वशुभानि कर्म्माणि करोति। इति। सुश्रुते चैक-विंशतितमेऽध्यायेऽभिहितम्—"अत्र जिज्ञास्यम्—किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः? आहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति? अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकादन्यो-ऽग्निरुपलभ्यते। आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरित्यादि। क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानगुणद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति। तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं 'चतुर्व्विधमन्नं पचति

चक्रपाणिः—तच्छ्रुत्वेत्यादि सुगमम्। वर्च्चस्वित्वं तेजस्वित्वम्। पित्तान्तर्गत इति वचनेन शरीरे ज्वालादियुक्तवह्निनिषेधेन पित्तोष्मरूपस्य वह्नेः सद्भावं दर्शयति, न तु पित्तादभेदं, पित्तेनाग्निमान्द्यस्य ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तहरस्य सर्पिषोऽग्निवर्द्धनत्वेनोक्तत्वात्। पक्तिमपक्तिमित्यविकृतिविकृतिभेदेन पाचकस्याग्नेः कर्म्म, दर्शनादर्शने नेत्रगतस्यालोचकस्य, उष्मणो मात्रामात्रत्वं वर्णभेदौ च त्वग्गतस्य भ्राजकस्य, भयशौर्य्यादयो हृदयस्थस्य साधकस्य;

तत् श्रुत्वा मारीचिवचः काश्यप उवाच, सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति। तद्यथा—दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनि इति ॥ १६ ॥

विवेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि। तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्म्मणाऽनुग्रहं करोति। तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा। यत् तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा। स रसस्य रागकृदुक्तः। यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति संज्ञा। सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः। यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा। स रूपग्रहणेऽधिकृतः। यत् तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा। सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता च्छायानाञ्च प्रकाशक इति॥" इह च पक्त्यपक्तिभ्यां पावको जाठराग्निरुक्तः। दर्शनादर्शनाभ्यामालोचकोऽग्निः। उष्मणो मात्रामात्रत्वाभ्यां भ्राजकोऽग्निः। प्रकृतिविकृतिवर्णाभ्यां रञ्जकोऽग्निः। शौर्य्यादिभिस्तु साधकोऽग्निरुक्तः। अपराणि द्वन्द्वादीनि सुखदुःखादीनि॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथैतन्मारीचिवचः श्रुत्वा काश्यप उवाच—सोम एवेत्यादि। शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः सोम एव धातुरापो नाम भूतं कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति, न तु वायुर्वाग्निर्वा। सोमबहुलपञ्चभूतात्मकस्तु श्लेष्मा। तत्रस्थः सोमोऽब्धातुः, न त्वन्योऽब्धातुः। कानि शुभानि कानि चाशुभानि करोतीति? अत आह—तद्यथेत्यादि। अकुपितश्लेष्मान्तर्गतसोमो धातुः शरीरदार्ढ्यमुपचयमुत्साहं वृषतां ज्ञानं बुद्धिमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादिषु शुभानि करोति। धैर्य्यं सुखादीनीत्यादिना गृह्यते। कुपितश्लेष्मान्तर्गतस्तु सोमो धातुः शरीरस्य शैथिल्यं कार्श्यमालस्यं क्लीवतामज्ञानं मोहञ्चेत्येवमादिषु द्वन्द्वादिषु अशुभानि अधैर्य्यदुःखादीनि च करोतीत्यादिशब्देनोक्तम्। सुश्रुते चोक्तम्—"श्लेष्मा तु पञ्चधा, क्लेदकोऽवलम्बको

रञ्जकस्य तु वहिःस्फुटकार्य्यादर्शनादुदाहरणं न कृतम्; सोमो जलदेवता, यदि वा, चन्द्रः॥ १५।१६॥

तत् श्रुत्वा काश्यपवचो भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच, सर्व्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात्। सर्व्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति। सम्यगिवा-चरिता धर्म्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिंश्च

रोधकस्तर्पकः श्लेषकश्चेति। तत्रामाशयस्थः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्-प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात् तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य। स चतुर्व्विधाहारस्याधारः। तेन च तत्रोदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति। माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात् तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः॥ स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति। उरःस्थस्तु त्रिकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरस-सहितेन हृदयावलम्बनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्य-त्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते। शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्म-वीर्य्येणानुग्रहं करोति। सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्व-सन्ध्यनुग्रहं करोतीति।" एषां कोपाकोपाभ्यां दार्ढ्यादीनि भवन्तीति॥१६॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वेत्यादि। काश्यपस्य तद्वचः श्रुत्वा भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच। यदुवाच तदाह—सर्व्व एवेत्यादि। भगवन्तो भवन्तो महर्षयः सर्व्व एव वातादेरेकैकस्य यदाहुस्तत् सम्यगाहुः। अन्यत्रैकान्तवचनात्। प्राणिनां शुभाशुभयोः कारणस्यैकान्तवचनादव्यभिचारिवचनादन्यत्र। वातादेरेकैकस्य कुपिताकुपितस्य निखिलशुभाशुभयोः कारणत्वाभावात्। सम्यगाहुरित्यनेन वातादेरेकैकस्य यथा यथा यद् यत् कुशादिभिरुक्तं तत् सर्व्वमनुमत्य निखिल-शुभाशुभयोः कारणत्वाभावाद् व्यभिचारश्चाह समान्यत्रैकान्तवचनादित्यनेनेति। तर्हि किमेकान्तवचनमिति? अत आह—सर्व्व एव खल्वित्यादि। सर्व्वे खलु समस्ता एव वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूता अकुपिता अव्यापन्नेन्द्रियं बल-वर्णसुखोपपन्नं महतायुषा चोपपादयन्ति पुरुषम्। सम्यगिवेत्यादि दृष्टान्तः। यथा धर्म्मार्थकामाः सम्यगाचरिता महता निःश्रेयसेन शुभेन पुरुषमिह लोके

चक्रपाणिः—एकान्तिकवचनादित्यवधारणादित्यर्थः। निःश्रेयसेन सुखेन, ऋतवस्त्रयः इति शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चतुर्म्मासेन ऋतुना, उपघातकाल इति दोषोच्छेदे काले॥ १७।१८॥

लोके, विकृतास्त्वेनं महता विपर्य्ययेणोपपादयन्ति । ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले । इत्येतदृषयः श्रुत्वा सर्व्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व्व एवानुमेनिरे ।
ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १८ ॥

चामुष्मिंश्च लोके उपपादयन्ति । विकृतास्त्वित्यादि । विकृतास्तु खलु कुपिता वातपित्तश्लेष्माण एनं पुरुषं महता विपर्य्ययेण व्यापन्नेन्द्रियं बलवर्ण-सुखानुपपन्नमल्पेनायुषा चोपपादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—ऋतव इत्यादि । विकृतिमापन्नास्त्रय ऋतव उपघातकाले लोकमशुभेन यथोपपादयन्ति तथा । इतीत्यादि । इत्येतत् पुनर्व्वसूक्तं वचनं सर्व्व एव कुशादय ऋषयोऽनुमेनिरे । अभिननन्दुश्च तेन वचनेनेति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र वचनं दर्शयति—भवति चात्रेत्यादि । तदात्रेयेत्यादि । ऋषयोऽत्र कुशादयः । यथेन्द्रवचनं श्रुत्वा सर्व्वे देवा अनुमन्यन्तेऽभिननन्दुश्च तथा । नन्वेवमस्तु सर्व्वमनपवादं न चास्ति खल्वात्रेयवचनेऽप्यैकान्तिकत्वं, यत एतदुक्तं सुश्रुतेन—"वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवे हेतवः । तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्योर्द्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्य्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिः, अतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति । भवति चात्र । "नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्य्यते ॥" इति । एवं "शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ, तच्च प्रागभिहितम् । तत्रस्थमेव शेषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति । भवति चात्र । अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः । शोणितं गुरु विस्रं स्यात् विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥" इति । एवं "पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्ध-गुरुभिश्चाहारैर्दिवास्वप्नक्रोधानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिरसृक् प्रकोपमापद्यते"—इति चेत्, सत्यं "शोणितचतुर्थैः" इति वचनेन "त्रिस्थूणमिति" वचनेन च शोणितस्य वातपित्तश्लेष्मपरतन्त्रत्वं ख्यापितम् । न तु त इव स्वतन्त्राः स्वतन्त्र स्वकोपनैः कुपितमकुपितञ्च प्रकोपणविपर्य्ययैः किञ्चिदशुभं

तत्र श्लोकौ।

गुणाः षड्द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म्म तत् पुनः।
वायोश्चतुर्व्विधं कर्म्म पृथक् च कफपित्तयोः॥
महर्षीणां मतिर्या या पुनर्व्वसुमतिश्च या।
कलाकलीये वातस्य तत् सर्व्वं संप्रकाशितम्॥ १९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वातकलाकलीयो द्वादशाध्यायः॥ १२॥

इति निर्द्देशचतुष्कम्।

शुभं वा कर्त्तुमलं भवति। भवतु। न च भवति रसमांसादिधातुरिवासश्रिता-प्रसारि चाप्रकोपि चानिर्हार्य्यं प्रकोपकालवर्ज्जमित्यभिप्रायेण तत्रैवोवाच सुश्रुतः—"यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति। तस्मात् तस्य यथा-दोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे॥" इति। भगवतः पुनर्व्वसोरात्रेयस्य वचन-मैकान्तिकमेवातिशयग्राह्यमिति ख्यापनार्थमृषिगणानुमतत्वमुपदर्शयितुं श्लोक उक्तः॥ १८॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थामुपसंहर्त्तुमाह—तत्र श्लोकौ इति। गुणाः षड़िति वातगुणाः कुशोक्ताः। विविधो हेतुरिति वातप्रकोपणहेतुः। कुमारशिरो-भरद्वाजप्रोक्तः प्रशमहेतुः काङ्कायनप्रोक्तः वाड़शप्रोक्तश्च। वायोर्विविधं चतुर्व्विधं कर्म्म कुपिताकुपितशरीरचरबहिश्चरस्य। कुपितस्य शरीरचरस्य कर्म्म विविधम्। अकुपितशरीरचरस्य कर्म्म विविधम्। कुपितस्य बहिश्चरस्य कर्म्म विविधं। अकुपितस्य बहिश्चरस्य कर्म्म विविधमिति चतुर्व्विधं कर्म्म। शेषं सुगमम्॥१९॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि। इति निर्द्देशचतुष्कः। विस्तरवचनं निर्द्देशः। निर्द्देशानां चतुर्भिर्निष्पन्न एक इति निर्द्देशचतुष्कः। इति निर्द्देशचतुष्कव्याख्या।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-वातकलाकलीयद्वादशाध्यायजल्पाख्या द्वादशी शाखा॥ १२॥

चक्रपाणिः—संग्रहे गुणाः षड़िति रुक्षादयः, द्विविधो हेतुरिति वातप्रकोपहेतुर्वातप्रशमहेतुः, विविधं नानाप्रकारं सन्निखिलमेव वायोः कर्म्म यत् कुपिताकुपिताऽशरीरशरीरचरभेदेन भवति, तदुक्तमिति योजनीयं, न हि चतुर्व्विधव्यतिरेकेण वायोः पृथग्विधं कर्म्मोक्तम्॥ १९॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-व्याख्यायां वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

निर्द्देशचतुष्कः समाप्तः।

